

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Meltem AKINCI

İTİL BULGARLARINDA KENTLEŞME VE KENT KÜLTÜRÜ

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Meltem AKINCI

İTİL BULGARLARINDA KENTLEŞME VE KENT KÜLTÜRÜ

Danışman

Prof. Dr. Ekrem KALAN

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Meltem Akıncı'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ekrem Kalan

Üye : Doç. Dr. Dinçer Koç

Üye : Doç. Dr. Leyla Derviş

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Güngör

Tez Başlığı : İtil Bulgarlarında Kentleşme ve Kent Kültürü

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 14/01/2022

Mezuniyet Tarihi : 10/02/2022

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “İtil Bulgarlarında Kentleşme ve Kent Kültürü” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Adı SOYADI

Meltem AKINCI

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.... / / 20...

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Meltem Akıncı
Öğrenci Numarası	20175207003
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ekrem Kalan
Doktora Tez Başlığı	İtil Bulgarlarında Kentleşme ve Kent Kültürü
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	
Rapor Tarihi	
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %..... Alıntılar dahil: %.....
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Unvanı, Adı-Soyadı İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENTLERİNİN DOĞUŞU

1. 1. Kentlerin Oluşumu ve Kuramsal Yaklaşımlar	23
1. 2. İtil Bulgar Kentlerinin Kökenine Dair Kuramsal Yaklaşımlar ve Kent Tipolojisi	27
1. 3. Ana Kaynaklara (Yazılı ve Arkeolojik) Göre İtil Bulgar Kentleri ve İşlevleri	44
1. 3. 1. İtil Bulgarlarının Başkenti Sorunsalı: Biler mi? Bulgar mı?	48
1. 3. 1. 1. Yazılı Kaynaklarda Biler	49
1. 3. 1. 2. Yazılı Kaynaklarda Bulgar	51
1. 3. 1. 3. İtil Bulgarlarının Başkenti	55
1. 3. 2. İdari ve Askeri Merkezler	65
1. 3. 2. 1. Beylik Merkezi Suvar	65
1. 3. 2. 2. Diğer İdari-Askeri Merkezler	71
1. 3. 2. 2. 1. Oşel' (Bogdaşkin)	71
1. 3. 2. 2. 2. Cuketau	72
1. 3. 2. 2. 3. Kaşan	75
1. 3. 2. 2. 4. Alabuga (Elabuga)	77
1. 3. 2. 2. 5. Kirmen	79
1. 3. 2. 2. 6. Murom Kasabası (Valın)	80
1. 3. 2. 2. 7. Yulovo	82
1. 3. 2. 2. 8. Rojdestven (Afkul')	83
1. 3. 3. Orta ve Küçük Tipte Kentler	84
1. 3. 3. 1. Hulaş	84
1. 3. 3. 2. Şerben' I	86
1. 3. 3. 3. Krasnosyundyukov I	86
1. 3. 3. 4. Staroromaşkin	87

1. 3. 3. 5. Andreyev	87
1. 3. 4. Ticaret Merkezleri	88
1. 3. 4. 1. Biler	89
1. 3. 4. 2. Bulgar	93
1. 3. 4. 3. İzmer I ve Semenov I	96
1. 3. 4. 4. Eski Kazan	97
1. 3. 4. 5. Starokuybışev	98
1. 4. Feodal ya da ATÜT	99
1. 4. 1. Feodalite ve Asya Tipi Üretim Tarzı	100
1. 4. 2. İtil Bulgarlarında Feodalite ve ATÜT	103

İKİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENT KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU

2. 1. İtil Bulgar Kent Kültürünün Oluşumuna Etki Eden Doğal Unsurlar	115
2. 1. 1. Sınırlar	115
2. 1. 2. Doğal-Coğrafik Koşullar	117
2. 1. 2. 1. Çulman Ardı	120
2. 1. 2. 2. Ön Çulman	122
2. 1. 2. 3. Ön İtil	123
2. 2. İtil Bulgar Kent Kültürünün Oluşumuna Etki Eden Beşeri Unsurlar	125
2. 2. 1. İtil-Çulman Kültürleri	126
2. 2. 2. Konargöçer Kültür	134
2. 2. 3. Saltovo-Mayat Kültürü	137
2. 2. 4. Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil'e Taşınması ve İlk Sabit Yerleşimlerin Doğuşu ..	145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENT KÜLTÜRÜ

3. 1. Kentsel Organizasyon	158
3. 1. 1. Mekansal Yapı Formları	158
3. 1. 2. Bayındırlık Unsurları	165
3. 1. 3. Konut Mimarisi	168
3. 1. 4. Dini Mimari	179
3. 1. 4. 1. Cami	180
3. 1. 4. 2. Mezarlar	185

3. 1. 5. Kamusal ve İdari Yapılar.....	188
3. 1. 5. 1. Hamamlar	189
3. 1. 5. 2. Kervansaray	194
3. 1. 5. 3. Saray	195
3. 2. Askeri Tahkimat Yapısı.....	197
3. 2. 1. İtil Bulgar Kentlerinin Tahkimat Sistemi	201
3. 2. 2. Tahkimat Yapısını Belirleyen Coğrafi Unsurlar	202
3. 2. 3. Tahkimat Yapıları ve Özellikleri.....	206
3. 3. Ekonomik Yapı.....	220
3. 3. 1. İtil Bulgar Kentlerinde Zanaat	220
3. 3. 1. 1. Kentlerdeki Zanaat Kolları	224
3. 3. 1. 2. Demir Zanaatı ve Metalürji	225
3. 3. 1. 3. Demir Dışı Maden Metalürjisi ve Zanaatı	233
3. 3. 1. 4. Kuyumculuk	237
3. 3. 1. 5. Seramik.....	241
3. 3. 1. 6. Kemik Oymacılığı	247
3. 3. 1. 7. Dericilik.....	248
3. 3. 1. 8. Camcılık	250
3. 3. 2. Ticaret.....	252
3. 3. 3. Bulgarlarda Tarım Kültürü	261
3. 3. 3. 1. Kırsal Tarım Yerleşimleri.....	270
3. 3. 3. 2. Arazi Mülkiyeti	271
3. 3. 4. Hayvancılık.....	272
3. 3. 4. 1. Büyükbaş Hayvancılık.....	273
3. 3. 4. 2. Küçükbaş Hayvancılık.....	276
3. 3. 4. 3. Kümes Hayvancılığı ve Arıcılık	277
3. 3. 4. 4. Avcılık ve Balıkçılık.....	278
SONUÇ	281
KAYNAKÇA.....	287
LEVHALAR DİZİNİ	311
LEVHALAR	325
ÖZGEÇMİŞ	433

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	Anabilim Dalı
AN RT	Akademiya nauk Respubliki Tatarstan
AN SSSR	Akademiya nauk Soyuz Sovetskikh sotsialistiçeskih respublik
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
Ç.	Çast
Çev.	Çeviren
DTCF	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi
Ed.	Editör
Ens.	Enstitü
GİM	Gosudarstvenniy istoriçeskiy muzey
Haz.	Hazırlayan
İA	İnstitut arheologii
İOAİE	İzvestiya Obşestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İVG	İssledovaniya Velikogo goroda
İYaLi	İnstitut yazıka, literaturı i istorii im. G. İbrahimova
İzd.	İzdatel'stvo
KFAN	Kazanskiy filial Akademii nauk
KGU	Kazanskiy gosudarstvenniy universitet
KMV	Kazanskiy muzeyniy vestnik
Kn.	Kniga
KSİA	Kratkie soobşeniya İnstituta arheologii AN SSSR
KSİİMK	Kratkie soobşeniya İnstituta istorii i material'noy kul'turı
LGU	Leningradskiy gosudarstvenniy universitet
MGU	Moskovskiy gosudarstvenniy universitet
MİA	Materialı i issledovaniya po arheologii
NAP	Novoe v arheologii Povolj'ya
No.	Nomer
Otv. Red.	Otvetstvenniy redaktor
Pod. Red.	Pod redaktsiey
RA	Rossiyskaya arheologiya

RAN	Rossiyskaya Akademiya nauk
Red.	Redaktor
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovetskaya arheologiya
Sos. Bil.	Sosyal Bilimler
SSSR	Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
T.	Tom
TA	Tatarskaya entsiklopediya
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vıp.	Vıpusk
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları
YY.	Yüzyıllar
YKY	Yapı Kredi Yayınları

ÖZET

X. yüzyıl başında Hazar Kağanlığı'na tabi olan Bulgarlar, 922 senesinde İlteber Almuş liderliğinde İslamiyet'i resmi olarak kabul etmiş ve X. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlığını mutlak olarak kazanmıştır. Fakat Bulgarların devletleşmesinden evvel ülkedeki iş kollarının aktif olarak işlemesi, üretimin ivme kazanıp standartlaşması ve artı ürünün sermayeye dönüşmesi İtil-Çulman Bulgar kentlerinin gelişimine ön ayak olmuştur. Bu açıdan İtil Bulgar kentlerinin ortaya çıkışında, ticaret ve zanaat önemli roller üstlenmiş olsa da yerleşimlere hakim olan iş kolları, kentlerin oluşumuna etki eden yegane unsuru oluşturmamıştır. Bulgarların dini, içtimai ve idari telakkilerinin yanı sıra bölgenin coğrafik şartları da kentlerin oluşumuna ve mekansal yapılarının farklılık arz etmesine neden olmuştur. Çok yönlü organizmalar şeklinde biçimlenen Bulgar kentleri tek bir kökenden ziyade kültürel aktarımların sonucunda ortaya çıkmış, bu durum kent kültürünün de kompleks bir yapı sergilemesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, Kentleşme, Kent Kültürü, İtil Bulgar Kentleri

SUMMARY

URBANIZATION AND URBAN CULTURE IN VOLGA BULGARS

Volga Bulgars, who were affiliated to the Khazar Khaganate at the beginning of the 10th century, officially accepted Islam in 922 under the leadership of Almuş and gained absolute independence in the second half of the 10th century. But before the nationalization of the Bulgars, the active functioning of the business lines in the country, the acceleration and standardization of the production and the transformation of the surplus product into capital led the development of the Bulgarian cities of Volga-Kama. In this respect, although trade and craft played an important role in the emergence of the Volga Bulgarian cities, the business lines dominating the settlements did not constitute the only factor that influenced the formation of the cities. In addition to the religious, social and administrative considerations of the Bulgars, the geographical conditions of the region also caused the formation of cities and their spatial structures to differ. Bulgarian cities, which were shaped as multi-faceted organisms, emerged as a result of cultural transfers rather than a single origin, which caused the urban culture to exhibit a complex structure.

Keywords: Volga Bulgars, Urbanization, Urban culture, Volga Bulgarian Cities

ÖNSÖZ

X. yüzyılda Çulman (Kama) Ardı topraklarında devletleşmeyi başarmış olan Bulgarlar, iki yüzyıl içerisinde topraklarını genişleterek kuzeyde Kazanka, batıda Zöye (Sviyaga), doğuda Şeşma nehirleri, güneyde ise Jiguli dağlarına ulaşmayı başarmıştır. İlteberliğin ihtiva ettiği topraklar, İtil-Çulman gibi çok önemli ticaret güzergahlarına ev sahipliği yapmış olmasının yanı sıra büyük ve küçük çaplı kentlerin doğuşuna da tanıklık etmiştir. Bulgar kentleri, tek bir kökenden ziyade kültürel aktarımların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durum kent kültürünün de kompleks bir yapı sergilemesine neden olmuştur. Ana surette bu çalışmanın amacı da Bulgar kentlerinin ortaya çıkmasına vesile olan hususların aydınlatılması ve kent kültür bileşenlerinin saptanması üzerinedir.

Ortaçağ kentlerinin ve kent kültürünün araştırılması, oldukça kapsamlı bir konuyu ihtiva ediyor olsa da disiplinlerarası çalışmalar nezdinde sorunların aydınlatılması mümkün olmaktadır. Özellikle arkeolojik araştırmalar sonucunda yerleşim katmanlarının sunduğu buluntular, kent tarihi araştırmacılarına sorunu kestirme yoldan çözme imkanı sağlamaktadır. Bu çalışmanın vücuda getirilmesinde de çoğunlukla arkeolojik araştırma sonuçlarının yer aldığı eserlerden faydalanılmıştır. Çalışma genel hatlarıyla Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün doğuşunu, kentlerin ve kent kültürünün özelliklerini ihtiva etmektedir.

Çalışmada kullanılan arkeolojik kaynakların tamamı Rusça kaleme alınmıştır. Hasılı Bulgar kent ve kent kültürünün araştırılması için ana kaynak dilini Rusça oluşturmıştır. Kaynaklar gerek sanal ortamdan gerek ise şahsi kütüphanelerden erişim sağlanarak temin edilmiştir. Bu hususta istifade edilen en önemli sahayı, araştırma sahasının bulunduğu Tataristan Özerk Cumhuriyeti oluşturmıştır. Bu sebeple 2021 senesinin Haziran ve Eylül ayları arasında hem saha araştırması hem de kaynak temini için Rusya'da bulunmamız gerekmiştir. Araştırma yapmam için beni Tataristan'a davet eden Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi A. H. Halikov Enstitü Müdürü A. G. Sitdikov'a, enstitü kütüphanesine erişimimi sağlayan, kaynakların büyük çoğunluğunu tarafıma ulaştıran, arazi ve müze araştırmalarımda bana rehberlik eden ve Kazan'da kaldığım süre boyunca Bauman Caddesi üzerindeki evinin kapılarını bana açan Arkeolog-Tarihçi Prof. Dr. F. Ş. Huzin ve eşi Gülnur Hanım'a şükranlarımı sunarım. Yine Bilyar Devlet Arkeoloji-Tarih ve Tabiat Müzesi Müdürü Z. Şakirov'a arkeolojik buluntuları arşivlememe izin verdiği ve araştırma gezilerime teşrif ettiği için teşekkür ederim.

Çalışma süresi boyunca ilmi ve insani desteklerini benden esirgemeyen Danışman Hocam Prof. Dr. Ekrem Kalan’a, fikirleri ile bana yol gösteren tez izleme jüri hocalarım Doç. Dr. Dinçer Koç ve Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Güngör’e minnettar olduğumu belirtmek isterim. Özellikle çalışmanın yazım aşamasında teknik ve editöryal olarak bana destek olan arkadaşlarım Elif Alten, Aizhan Rakhymbayeva, Azat Aytgaly’a katkılarından dolayı teşekkür ederim. Dört senelik doktora süresi boyunca bana maddi destek sağlayan ve Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün vasiyetiyle tahsis edilen bursu bizlere ulaştıran Türk Tarih Kurumu bünyesine saygılarımı sunarım. Son olarak ise ilkokuldan bu yana her anımda yanımda olan, maddi ve manevi olarak hiçbir zaman yoksun hissettirmeyen sevgili aileme minnettar olduğumu belirtmek isterim.

GİRİŞ

VII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde kısa ömürlü olan, fakat önemli bir gücü temsil eden Büyük Bulgar Kağanlığı'nın 650'lerde dağılma sürecine girmesi ile Bulgar boyları dört bir yana göç etmek zorunda kalmıştır. Bulgar Kağanı Kubrat'ın ölümünden sonra arda kalan oğullarının iktidarsızlığının yanı sıra Hazar Kağanlığı'nın Bulgarlar üzerine uygulamış olduğu siyasi baskılar sebebiyle başlayan göç hareketlerinin bir kısmı Orta İtil-Çulman hattına doğru gerçekleşmiştir. Bulgarların VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Orta İtil sahasına aşamalı olarak gerçekleştirdikleri göç dalgaları, İtil-Çulman'ın demografik yapısını belirgin bir şekilde değişime uğratmıştır. Bulgarların başını çektiği Türk dilli halklar, kısa sürede bölgede meskûn bulunan Fin-Ugor menşeli halklar üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Bu durum bölgenin kültürel, içtimai, dini ve idari değişimler yaşamasına neden olmuştur.

X. yüzyıl başında Hazar Kağanlığı'na tabi olan Bulgarlar, 922 senesinde İlteber Almuş liderliğinde İslamiyet'i resmi olarak kabul etmiş ve X. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlığını mutlak olarak kazanmıştır. Devletleşmenin yanı sıra ülkedeki iş kollarının aktif olarak işlemesi, üretimin ivme kazanıp standartlaşması ve artı ürünün sermayeye dönüşmesi yerleşimler arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Tahkim edilen yerleşimler ilk etapta olmasa da zamanla kent hüviyetine kavuşmuş, sur dışı yerleşimleriyle geniş alanları işgal etmiştir. Bulgarların ilk sabit oluşumlarının kentlere evrilme sürecinde ise ticaretin yadsınamaz bir rolü bulunmuştur. Fakat ticaret, kentlerin oluşumuna etki eden yegâne unsuru teşkil etmemiştir. Zira bölgede aktif olarak gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler, akabinde zanaat işleri adeta bir çarkın dişlileri gibi sabit yerleşimlerin kentlere evrilmesine hizmet etmiştir. Sonraki süreçte ise İslamiyet'in bölgede aşamalı olarak yayılımı, özellikle kentlerin mimari görünümünde belirgin değişimler ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Tüm bu açılardan bakıldığında Bulgar kentlerini tek bir kategori altında etiketlemek mümkün olmamıştır.

Bulgar kentleri ve kent kültürü tek bir etkene bağlı olarak gelişmemiştir. Öncelikli olarak coğrafi şartlar, bölgenin beşeri faaliyetlerini yoğun bir şekilde etkisi altına almış, yerleşimler, tahkimat ve mesken planlamaları arazi rölyefine veya iklim şartlarına göre şekillenmiştir. Beşeri olarak ise ilk sabit yerleşimler arkeolojik kültür birikimlerinin aşamalı aktarımları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Bulgar kent kültürü karma bir yapıdan oluşmuştur: Eski İtil-Çulman yerleşik kültürü, bozkır konargöçer kültürü, Hazar Kağanlığı Saltovo-Mayat kültürü ve İslam kültürü.

M. Ö. II. binlerden, M. S V-VII. yüzyıllara uzanan geniş zaman diliminde, İtil-Çulman sahasında ortaya çıkan eski kültür sakinleri (Balanov, Abaşev, Srubnyy, Maklaşeyev, Ananin,

Gorodets (İmenkov), P'yanobor, Azelin vd.) kendilerine has yerleşim tiplerine sahip olmakla birlikte çoğunlukla yerleşimlerini doğal yönden savunmalı bir burun üzerine inşa etmiş, kimi zaman da bu yerleşimleri surlar ve hendeklerle tahkim etmiştir. V-VII. yüzyıllarda bölgede ortaya çıkan İmenkov kültür sakinleri, demir uçlu pulluklar kullanarak gerçekleştirdikleri saban tarımını bölgeye getiren ilk sakinleri oluşturmuştur. Önceki kültürlerle nazaran artık bölgedeki üretim biçimin şekillenmesine öncülük eden İmenkov sakinleri, birikimlerini ve yeteneklerini bölgeye yeni gelen boylara yani Bulgarlara aktarmıştır. Bulgarlar da yeni yurtlarında Saltovo-Mayat Kültürü'nün temsilciliğini yapmıştır. Bu bağlamda kentlerin prototipini oluşturan ilk sabit yerleşimlerin oluşum süreci, VIII. yüzyıl Ten (Don)-Azak karma kültür eserlerini ihtiva eden ve sakinleri arasında Ön Bulgarların da bulunduğu Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil'e taşınması ile saptanmıştır.

Saltovo-Mayat kültür sakinleri olan Bulgarlar İtil'e, Kağanlık bünyesinde kazanmış oldukları zanaat, çiftçilik ve yapı inşa becerilerini de getirmiştir. Fakat Bulgarlar mutlak olarak tarım kültürüne sahip olmamıştır. Zira Bulgarlar, yerleşimlerde keşfedilen yurtlara ait direk izlerinin ya da kurgan envanterlerinin gösterdiği gibi konargöçer kültürden mutlak olarak kopmamıştır. Fakat diğer taraftan Bulgar ekonomisinde hayvancılık ana üretim kolunu oluşturmuş olsa da tarımsal faaliyetler azımsanmayacak ölçüde gerçekleştirilmiştir. Üretim faaliyetlerinin ağırlığının değişime uğramasında özellikle İtil coğrafyasının belirgin etkileri olmuştur. Özellikle İtil-Çulman'ın kar örtüsüne sahip şiddetli kışları hayvancılık yerine tarımın, çadır-yurt yerine de sığınak tipi meskenlerin tercih edilmesine neden olmuştur. Bu suretle kırsal alanlardan belirgin bir şekilde ayrılmaya başlayan yerleşimler, İslamiyet'in kabulü ve ticaret güvenliğinin tetikleyici etkisiyle tahkim edilmeye başlanmıştır. Tüm bu doğal ve beşeri etkiler göz önüne alındığında Bulgar kentleri, diğer İslam kentlerinden ayrılmış ve özgün bir karakter taşımıştır.

Doğu Avrupa Türk kent modeli olarak etiketlenmesi daha uygun görülen Bulgar kentleri, tıpkı Ortaçağ'ın diğer önemli Doğu Avrupa Türk kentleri (Hazar ve Tuna Bulgar kentleri) gibi Türk tarih yazımında irdelenmemiştir. Oysa Eski Türk inanç sistemiyle ilişkili olan konargöçer kültür ile Tek Tanrı temelli yerleşik kültür sentezinin sonucunda ortaya çıkan Doğu Avrupa Türk kentlerinin temsilciliğini Hazarlar ve Bulgarlar yapmıştır. Hazar Denizi, Tuna ve İtil ırmakları ekseninde ortaya çıkan Türk kentleri, uzak mesafelere rağmen ortak özellikler sergilemiştir. Sarkel, Pliska ve Biler'in mimari yapılarında aynı tarz Türk tamgaları keşfedilmiş, Pliska ve Biler'in mekansal planlama yapıları büyük ölçüde benzerlikler taşımıştır. Bu devletler konjonktürel olarak farklı dinleri kabul etmiş olsalar da mesken ve yerleşim tiplerinde gözlemlenen konargöçer kültür unsurlarıyla tek bir kent modeli yaratmayı

başarmıştır. Bu açıdan Doğu Avrupa Türk kent modelinin ihtiva ettiği kent oranıyla en muvaffak temsilciliğini yapan Bulgarların İslami kimliğinin yanı sıra kent kültürünün de araştırılması elzem bir gerekliliği oluşturmuştur.

Ne yazık ki Türk tarih yazımında İtil Bulgarları ile ilgili yapılan çalışmalar, İlteberliğin 922 senesinde İslamiyet'i resmi olarak kabul etme konusu ile sınırlı kalmıştır. İlteberliğin ilk Müslüman Türk devleti olup olmadığı mühim bir sorunsalı ihtiva ediyor olsa da Bulgar kent kültürünün aydınlatılması Doğu Avrupa Türk tarihi için daha önemli sorunların aydınlatılmasına yardımcı olacaktır. En bariz olarak Doğu Avrupa Türklerinin mutlak bir göçebelikten ziyade ticaret, tarım, zanaat ve hayvancılık faaliyetlerini bir arada yürütmeyi mümkün kılan konargöçer kültüre sahip olduğu, ilk sabit yerleşimlerin ve kentlerin araştırılması ile anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kent ve kent kültürün araştırılmasını önemseyen milletler arkeolojik araştırmalara yoğun mesai ve emek harcamıştır. Bulgar kentleri ve kent kültürü XIX. yüzyıldan bu yana Rusya'da başlatılan arkeolojik, etnografik ve tarihsel çalışmalarla detaylı olarak irdelenmiştir. Bugün dahi kent ve kent dışı yerleşimlere dair arkeolojik araştırmalar devam etmekte, keşfedilen buluntularla doğru bilinen yanlışlar geçerliliğini yitirmektedir. Rus ve Tatar ilim insanları sayesinde Bulgar kentleri ve kent kültürüne dair birçok husus aydınlatılmış, hatta bu konu bölgenin tarih yazımında popülaritesini yitirmeye yüz tutmuştur. Bu durumun en büyük sebebi kent araştırmalarının yüzyıllar boyunca kapsamlı ve disiplinler arası sürdürülmüş olmasıdır.

1. İtil Bulgar Şehirciliği ve Arkeolojik Araştırmalar

Ortaçağ kentleri, tarih yazımında geleneksel araştırma sahalarından birini oluşturmaktadır. Zira etüt edilen halkın tarihsel gelişimi, doğrudan kentlerin ortaya çıkması ve nüfusun kent organizasyonunda üstlendikleri pozisyonla yakından ilişkili olmuştur. Kentsel gelişim ile birlikte ivme kazanan üretim araçları, tarih arenasında devletlerin medeni atılımlarına öncülük etmiş, kırsal üretimden ayrıran zanaat ve ticaret kent yapılanmasının en önemli yapı taşlarını oluşturmuştur. Ayrıca kentselleşme ile birlikte toplum dinamikleri daha da belirgin hale gelmiş, üretim ilişkileri ile doğrudan bağlantılı olan sosyal sınıf ayrımları da keskinleşmiştir. Diğer açıdan kentlerde başlayan organize işbirliği, kamusal, idari, hukuki oluşumların önünü açmış, devletlerarası ilişkilerin gidişatını da bu formasyonlar belirlemiştir. Kent içerisinde zuhur eden bu tarz formasyonları kent araştırmalarından bağımsız olarak incelemek mümkün değildir. Çünkü bir toplumun kalkınma sürecinin ve özelliklerinin saptanması çoğunlukla kent tarihinde saklıdır. Bu açıdan bir toplumun kentsel oluşum sürecini ve kent kültürünü incelemek o toplumun tarihi geçmişini teferruatlı bir şekilde

anlamamıza yardımcı olmaktadır. Özellikle kentsel kültür katmanından elde edilen arkeolojik buluntular ışığında ülkenin idari ve ekonomik gelişmişlik düzeyi, üretim standartları ve münasebetleri, uluslararası ticari, askeri, siyasi ve kültürel ilişkileri, dini akideleri kısaca medeniyet safhasındaki konumu rahatlıkla saptanabilmektedir. Aynı kıstaslar İtil Bulgar kentleri için de geçerlidir. Zira Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün araştırılması ülkenin politik, idari, ekonomik, içtimai, dini özelliklerini, ayrıca bu özelliklerin süreç içerisinde uğradığı dönüşümleri öğrenmenin en kestirme yolunu oluşturmaktadır.

İtil Bulgar kentleri ve kent kültürü ile ilgili yapılan çalışmalar XVIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bölgenin Ortaçağ şehirciliği XVIII. yüzyıldan itibaren gezginlerin ve tarihçilerin dikkatini çekmiş, 1720’de I. Petro’nun başında bulunduğu heyetin bölgeyi ziyaret etmesi ile Ortaçağ Bulgar eserleri ve Bulgar kentinin kalıntıları keşfedilmiştir. İtil-Çulman halklarının yerleşim noktaları ve kentlerinin gelişimi ile ilgili sorular ise ilk kez V. N. Tatişev’in araştırmaları ile gündeme gelmiştir. Tatişev’in çoğunlukla Eski Rus vakayinamelerinden faydalanarak kaleme aldığı, 1768 senesinde basılan “Eski Zamanlardan İtibaren Rusya Tarihi” adlı eserinde Rus-Bulgar ilişkileri temelinde Bulgar (İbrahimov), Biler (Ulu Kent), Cuketau (Jukotin), Kaşan ve Oşel’ gibi kentlerden söz edilmiştir¹. Bulgar yerleşimleri hakkında ilk basılan haberler XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya Bilimler Akademisi keşif gezilerinin (İ. G. Georgi, İ. İ. Lepehin, P. S. Pallas, N. P. Rıçkov) bir parçası olarak İtil-Ural ve Rusya’nın diğer güneydoğu bölgelerindeki saha araştırmalarında yer almıştır. Eski Rus materyalleri temelinde, müstahkem bir yerleşimin sosyal tipolojisini oluşturma, aynı şekilde arkeolojik materyalleri kullanarak müstakil kentlerin ortaya çıkışındaki belirli yolları saptama girişimlerinin XVIII. yüzyıl gibi erken bir süreçte başlaması, Rus tarihçiliğinde kent incelemelerine verilen önemi göstermektedir.

Rusya’nın doğu bölgeleri başta olmak üzere aslında bölgenin doğal kaynakları hakkında araştırma yapmak için düzenlenen akademik keşif gezilerinin neticesinde halkların tarihi ve kültürü hakkında bilgi toplanmıştır. Bu bağlamda keşif gezisinin üyeleri olan N. P. Rıçkov², P. S. Pallas³, İ. İ. Lepehin’in⁴ bugünkü Tataristan, Ul’yanov ve Samara bölgelerine yaptıkları seyahatler neticesinde Biler, Bulgar, Alabuga, Murom Kasabası gibi Bulgar kentleri etüt edilmiştir. Örneğin P. İ. Rıçkov’un 1766 senesinde basılmış olan “Eski ve Orta Zaman Kazan Tarihi’nin Denemesi”⁵ adlı kitabında Biler hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra,

¹ Tatişev, 1868-1848.

² Rıçkov, 1770.

³ Pallas, 1773.

⁴ Lepehin, 1795.

⁵ Rıçkov, 1766.

yerleşimde taş harabelerin olduğundan bahsedilmiştir. Sonraki süreçte bu kalıntılar Rıçkov tarafından incelenmiştir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Bulgar kentlerinin incelenmesine yönelik özellikle arkeolojik araştırmalar hız kazanmıştır. Bu bağlamda Mimar A. K. Schmidt, ilk kez Bulgar yerleşimlerinin Ortaçağ mimari eserlerinin grafik çizimlerini ve ölçümlerini yayınlamıştır⁶. Yine Bulgar kentinin ilk bilimsel kazıları 1864 senesinde V. G. Tizengauzen tarafından yapılmıştır⁷. Biler yerleşiminin genel topografya ve plan incelemeleri ise A. İ. Savel'yev⁸, S. M. Şpilevskiy⁹ ve V. A. Kazarinov¹⁰ tarafından gerçekleştirilmiştir.

XIX. yüzyıl boyunca Kazan ilinin tarihsel olarak gelişmiş kentlerinin ve kırsal yerleşimlerinin planları çekilmiş, Ortaçağ döneminin ayakta kalmış binalarının yer aldığı yerleşimlerde saha araştırmaları yapılmış, tarihi belgelerin, bölge halklarının ve atalarının maddi kültürlerinin incelenmesi gerçekleşmiştir. Bütün bunlar XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kazan Üniversitesi bünyesindeki tarihçilerin, arkeologların, etnografların, şarkiyatçıların, dil bilimcilerin, nümismatların bir araya geldiği Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Topluluğu'nun (OAİE) çalışmalarına yansımıştır. 1877 senesinde Kazan'da gerçekleştirilen bu IV. Tüm Rusya Arkeoloji Toplantısı ile Bulgar kentlerinin varlığına dair ilim camiasına büyük bir farkındalık kazandırılmıştır. Fakat özellikle Kazan Üniversitesi Profesörü S. M. Şpilevskiy'in arkeolojik, nümismatik, yazılı ve folklorik kaynakları kullanarak kaleme aldığı "Kazan İli'ndeki Eski Kentler ve Diğer Bulgar-Tatar Eserleri" adlı çalışması¹¹, F. Ş. Huzin'in de altını çizdiği gibi¹² Bulgar kent araştırmacıları için bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Tüm bu gelişmeler sonucunda IV. Arkeoloji Toplantısı'nda İtil Bulgarlarını kapsamlı incelemek için Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Topluluğu (OAİE) kurulmuş, akabinde de Bulgar kentlerine yönelik ilk arkeolojik kazılar başlatılmıştır.

Bölgesel tarihçilik sadece münferit anıtların değil, eski kentlerin, mezarların vd. arkeolojik kalıntılarının yerlerini betimleyen yeni çalışmalarla (İ. N. Berezin, V. A. Kazarinov, N. F. Katanov, E. A. Malov, Ş. Mercani, V. F. Smolin, N. A. Spasskiy, K. L. Fuks, S. M. Şpilevskiy vd.¹³) adeta dolup taşmaya başlamıştır. Araştırmacıların hepsi, bölgenin Ortaçağ kültürünün özgünlüğüne dikkat çekmiş, kaleme aldıkları eserlerde çok sayıda yerleşimi ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. Bu araştırmacılar yitip birçok eserin yeniden

⁶ Şmit, 1827.

⁷ Tizengauzen, 1884.

⁸ Savel'yev, 1868.

⁹ Şpilevskiy, 1877.

¹⁰ Kazarinov, 1884.

¹¹ Şpilevskiy, 1877.

¹² Huzin, 2001b: 5.

¹³ Nadirova, 2012: 7.

görünümünü sağlamıştır. Örneğin 1881 senesinde Biler ve çevresinin geçen yüzyıla kıyasla eksiksiz arkeolojik araştırması, V. A. Kazarinov tarafından yapılmıştır¹⁴. Araştırmacı yerleşim kalıntılarının yanı sıra, köyün kuzeyinde bulunan Balınguz yerleşimi ve mezar kompleksini, Nikolayev-Baran I-II yerleşimlerini de araştırma kapsamına dâhil ederek detaylı incelemeler yapmıştır. Fakat bahsi geçen dönemde, gerçekleştirilen araştırmalar ortak bir dezavantaja sahip olmuştur. Öyle ki keşfedilen eserlerin ve materyallerin yerleşim alanlarındaki sabit yapılarla arasında ilk etapta belirgin bir bağ kurulamamıştır. Ayrıca, hali hazırda bilinen Ortaçağ kentlerinin, tespit edilmiş yerleşimlerle birlikte tanımlanmasında problemler ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonunda bu problemlere Ş. Mercani, G. Ahmarov, S. M. Şpilevskiy tarafından çözümler üretilmiştir. Örneğin Ş. Mercani, Kazan İli'nin Spass Bölgesi'ndeki Kuzneçih Köyü yakınlarında keşfedilen büyük bir yerleşimi, Suvar kentine atfetmiştir¹⁵. Bu atıf arkeolojik araştırmalar ile doğruluk kazanmış, tarihi Suvar belirtilen konuma lokalize edilmiştir. Benzer olarak Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Topluluğu bünyesinde Oşel', Cuketau, Kaşan, Kirmen gibi diğer Bulgar kentlerinin konumları, topografyaları ve buluntuları hakkında çeşitli makaleler yayınlanmıştır¹⁶.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında artık materyallerin ve tarihsel bilgilerin geleneksel birikimi ile karakterize edilen süreçten, arkeolojik ve saha çalışmalarına dayanan analitik ve problematik çalışmalara geçiş gözlemlenmiştir. Bu hususta tartışma konusu olan sorunların başında İtil Bulgarlarının ilk başkentinin neresi olduğu gelmiştir. İlk olarak S. M. Şpilevskiy, İtil-Çulman Bulgarlarının Bulgar ve Biler olmak üzere iki başkente sahip olduğunu savunmuştur¹⁷. Araştırmacının bu varsayımı beraberinde eleştirileri getirmiş ve yeni varsayımları doğurmuştur. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde V. A. Spasskiy, Biler yerleşiminde İtil Bulgarlarının sadece bir başkentinin var olduğu ile ilgili yeni bir varsayım öne sürmüştür¹⁸. Araştırmacı X. ve XII. yüzyılları arasında devletin başkentinin İtil'de değil de Küçük Çeremşan üzerinde, kimi zaman Bulgar olarak adlandırılan Biler'in yani Ulu Kent'in olduğunu belirtmiştir. Bu hipotez daha sonra Biler ile ilgili ilk ciddi arkeolojik araştırmaları yapan P. A. Ponomarev¹⁹, V. F. Smolin²⁰ ve M. G. Hudyakov²¹ tarafından desteklenmiştir.

¹⁴ Kazarinov, 1884.

¹⁵ Mercani, 1989: 91.

¹⁶ Huzin, 2001b: 6.

¹⁷ Şpilevskiy, 1877.

¹⁸ Spasskiy, 1912.

¹⁹ Ponomarev, 1919a.

²⁰ Smolin, 1925: 52-55.

²¹ Hudyakov, 1915.

Daha sonra V. F. Smolin, ilk kez İtil-Çulman Bulgar tarihini etaplara bölmüştür: Erken Bulgar dönemi (VII-IX. yy), Moğol öncesi (X-XIII. yy. başı) ve Altın Orda (1236-XV. yy.)²².

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler döneminde İtil-Çulman Ortaçağ yerleşimleriyle ilgili yapılan arkeolojik araştırmalar, ortaya konan sorunların çözümü için büyük önem taşımıştır. 1920'lerden itibaren Bulgar anıtlarını araştırmak için keşif gezileri başlamış, arkeologlar tarafından yerleşimlerin topografyaları, savunma ve mimari yapıları incelenmiştir. Bu bağlamda ilk önemli keşif V. V. Gol'msten tarafından Samara-İtil bölgesinde önemli bir yerleşim grubunun tespit edilmesiyle gerçekleşmiştir²³. 1928'de A. S. Başkirov, Moğol istilasından sonraki Bulgar kenti kalıntılarını incelemiş ve bu hususta spesifik bir çalışma yayınlamıştır²⁴. 1928-1929 senelerinde gerçekleşen kazılarda Moğol öncesi dönemde inşa edilmiş olan iki kerpiç bina kalıntılarının bulunduğu Murom Kasabası araştırılmıştır. 1930'lardan itibaren ise 30 yıl boyunca süren Bulgar yerleşimlerinin arkeolojik araştırmaları A. P. Smirnov tarafından yürütülmüştür. Özellikle 1950'li ve 60'lı yılların arkeolojik kazılarından elde edilen yeni veriler, Smirnov'un Bulgar kentinin tarihi ve sosyal topografyası ile ilgili verdiği önceki bilgilerin netleşmesine izin vermiştir²⁵. Araştırmacının Bulgar yerleşimleri üzerine yaptığı on yıllık bir araştırmayı özetleyen "İtil Bulgarları" adlı eseri bu hususta hâlâ önemini korumaktadır²⁶. Smirnov'un 1933'ten 1960'lı yıllara kadar süren arkeolojik araştırmaları neticesinde Suvar başta olmak üzere birçok Bulgar kentinin tarihi geçmişi aydınlatılmış, bu keşifler sonraki araştırmalara temel teşkil etmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Bulgar kentleri üzerine yapılan çalışmalar sekteye uğramış olsa da savaş sonrasında Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü (KFAN SSSR) dahilindeki arkeologlar Bulgar kentlerinin aydınlatılması konusunda değerli çalışmalar vücuda getirmiştir. Örneğin Tataristan Arkeolojik Haritası'nın derlenmesinde ve bu hususta ortaya konan çalışmalarda önemli bir payı bulunan N. F. Kalinin, 1945-1952 senelerinde araştırma sonuçlarını derleyip, V. Grekov ve A. Halikov ile birlikte mühim bir eser kaleme almıştır²⁷. Kentler, ilk kez bu eserde müstahkem yerleşim alanlarının büyüklüğüne göre tipolojik olarak tasnif edilmiştir. Bu eserin akabinde 1955 senesinde SSSCB Tataristan tarihinin toplu ihtiva edildiği külliyyatın ilk cildinde İtil Bulgar tarihine ve kentlerine de yer verilmiştir²⁸. 1958 senesi itibariyle Ten Bölgesi erken Bulgar yerleşimleri ve ayrı bir basım olarak erken dönem İtil Bulgar yerleşimleriyle ilgili arkeolojik araştırma sonuçlarına dayanan

²² Smolin, 1925: 32.

²³ Golm'sten, 1924.

²⁴ Başkirov, 1928.

²⁵ Smirnov, 1974.

²⁶ Smirnov, 1951.

²⁷ Kalinin ve Halikov, 1954.

²⁸ İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I, 1955: 45-95.

makalelerin yer aldığı yayınlar yapılmıştır²⁹. Bu çalışmalarla birlikte artık İtil Bulgar topraklarının X-XIII. yüzyıllarda Türk dilli bir nüfusa ve üretim kollarıyla birlikte son derece gelişmiş bir devlete ev sahipliği yaptığı kesinleşmiştir.

1950'li ve 1960'lı yıllarda arkeolojik keşif faaliyetleri oldukça genişlemiştir. Bu süreçte içlerinde T. A. Hlebnikova, N. V. Tuhtina, A. M. Efimova, G. A. Fedorov-Davıdov, V. F. Kahovskiy gibi ilim insanlarını barındıran araştırmalar nezdinde büyük Bulgar kentlerinin yanı sıra Pal'tins³⁰, Kriuşin³¹, Andreyev, Balımer, Tankeyev³², Hulaş³³, Tigaşev³⁴ gibi yerleşimlerin geçmişi aydınlatılmıştır. Yine M. P. Polesskih, Penza Bölgesi'nde Moğol öncesi Bulgarların güneybatı grubunun özgün kültürünün araştırılmasının temelini oluşturan bir dizi müstahkem ve kırsal yerleşim keşfi ile önemli bir adım atmıştır³⁵. Fakat 1950'lilerin Bulgar arkeolojisindeki belki de en önemli keşfini ilk erken Bulgar mezar anıtları olan Kaybel ve Ulu Tarhan'ın keşfedilmesi oluşturmuştur³⁶. Yine 1960'larda benzer bir mezar kompleksi olan Tankeyev'in kazılması birçok sorunun aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Bu mezar anıtlarına ait buluntuların incelenmesi ile Bulgarların İtil bölgesine göç ediş, dolayısıyla da ilk yerleşimlerinin oluşum tarihleri daha belirgin hale gelmiştir. Bu durumla bağlantılı olarak Bulgar kentlerinin doğuşu ve kent kültürünün kökenine dair çeşitli varsayımlar üretilmeye başlanmıştır³⁷.

1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başında İtil Bulgar kentlerinin araştırılmasında teknolojik gelişmelerden faydalanılmıştır. Öyle ki bu dönemde bölgenin Ortaçağ yerleşimi araştırmalarında ilk kez küçük hava araçları kullanılmıştır. Bu hava araçları da dâhil olmak üzere yerleşimlerin hava fotoğrafları için yeni araştırma yöntemlerinin kullanılması, kentlerin gerçek ölçeğinin ve yerleşim yerindeki yapı kalıntılarının tespiti için çok faydalı olmuştur. Aynı şekilde alan araştırması için metalografi, paleobotanik, paleozooloji ve kimyasal analizleri kapsayan bilimsel yöntemlerin kullanılması kent araştırma kapsamlarını genişletmiştir. 1975 senesinde R. F. Fahrutdinov, İtil Bulgar arkeolojik kentlerinin ve eserlerinin derlendiği bir çalışma kaleme alarak, sonraki süreçte müstahkem yerleşimlerin tipolojisini belirleyecek olan araştırmaların önünü açmıştır³⁸. Bu süreçte özellikle Biler ve

²⁹ Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii T.I, 1958; Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii T.II, 1958; Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii T.III, 1960; Trudı Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii T.IV, 1962.

³⁰ Hlebnikova, 1958.

³¹ Tuhtina, 1960.

³² Hlebnikova, 1964a.

³³ Kahovskiy ve Smirnov: 1972.

³⁴ Fedorov-Davıdov, 1962.

³⁵ Polesskih, 1959.

³⁶ Gening ve Halikov, 1964.

³⁷ Efimova, 1957.

³⁸ Fahrutdinov, 1975.

Bulgar dışında Murom Kasabası, Cuketau, Suvar, Eski Kazan, Yulova, Bogdaşkin, Krasnosyundukov, Kaşan, Alabuga gibi diğer Bulgar kentlerine yönelik araştırmalar hız kazanmıştır. Arkeolojik araştırmalar sonucunda artan Bulgar kent sayısı ile birlikte kentlerin doğuşuna yönelik sorular da artmıştır. Bu hususta P. N. Starostin, Bulgar kent alanında bulunan Malo-İerusalim yerleşimleri üzerindeki araştırmalarını, daha spesifik malzemelere dayandırarak Bulgar kentinin doğuşu ve ortaya çıkış zamanı ile ilgili sorulara yanıt aramıştır³⁹.

1960-70'lerde A. H. Halikov'un başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar Biler yerleşimi üzerine yoğunlaşmıştır. 1967 senesinde bölgede başlatılan kazılarda, arkeolojik katmanlar analiz edilerek yerleşimin kültür kronolojisi oluşturulmuştur. Özellikle bu tarihler itibariyle Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün aydınlatılmasına yönelik gerçekleştirilen çalışmaların, bugün hâlen devam etmekte olan çalışmalara yön verdiği söylenebilir. Bu açıdan A. H. Halikov liderliğinde başlayan kent araştırmaları deyim yerindeyse Bulgar kent araştırmaları çerçevesinde devrimsel bir süreci başlatmıştır. Çünkü bu dönemden itibaren gerçekleştirilen araştırmaların çoğunluğu bugün dahi önemini korumakta, hatta bu çalışmaların birçoğunun yerini doldurabilecek yeni bir çalışma günümüzde dahi mevcut olmamaktadır⁴⁰. F. Ş. Huzin tarafından İtil Bulgar tarih çalışmalarının çağdaş etabı olarak adlandırılan⁴¹ bu süreçte kaynak çalışması ve metodolojik planı tam olarak gelişmemiş olan Bulgar tarihinin, spesifik sorunları derinlemesine incelenmiştir. Örneğin T. A. Hlebnikova⁴², İ. N. Vasil'yeveva⁴³, N. A. Kokorina⁴⁴ ve A. F. Koçkina⁴⁵ gibi araştırmacıların kaleme aldığı çalışmalarda Bulgar seramik üretimi ve ürünlerinin detaylı incelemesi yapılmış, yeni bulgular saptanılmıştır. Yine Yu. A. Semikin Bulgar demirci ürünlerinin metalografisi üzerine⁴⁶, S. İ. Valiullina cam mamullerin spektografisi hakkında⁴⁷ değerli çalışmalar yayınlamıştır. Bir başka Bulgar iş kolu olan ve kent tarihi açısından büyük önem taşıyan ticaret faaliyetleri, M. D. Poluboyorinova⁴⁸, A. P. Motsya ve A. H. Halikov⁴⁹ tarafından monografik olarak incelenmiştir. Bu bağlamda para, ticaret ve emtia-para ilişkileri A. G. Muhamadiyev⁵⁰ ve R. M. Valeyev⁵¹, komşu Fin-Ugor ticari ilişkileri A. M. Belavin'in⁵²

³⁹ Starostin, 1999.

⁴⁰ Halikov, 1969a; Halikov, 1973; Halikov, 1976; Halikov, 1976; Halikov, 1976a; Halikov, 1979 vd.

⁴¹ Huzin, 2001b: 9.

⁴² Hlebnikova, 1984.

⁴³ Vasil'yeveva, 1993.

⁴⁴ Kokorina, 1976.

⁴⁵ Koçkina, 1983.

⁴⁶ Semikin, 1996.

⁴⁷ Valiullina, 1983.

⁴⁸ Poluboyorinova, 2006; 2008.

⁴⁹ Halikov ve Motsya, 1997.

⁵⁰ Muhamadiyev, 1990.

eserlerinde değerlendirilmiştir. Spesifik olarak Bulgar kentinin topografisi T. A. Hlebnikova⁵³, savunma tahkimatı Yu. Krasnov⁵⁴, zanaat ve üretim faaliyetleri G. Polyakova⁵⁵, A. Petrenko⁵⁶, nümismatik materyaller G. Fedorov-Davidov⁵⁷, kent mezarlıkları L.Yablonskiy⁵⁸, mimari yapı S. Aydarov⁵⁹, R. Şarifullin⁶⁰ tarafından çalışmış, diğer hususlar ise hem ayrı hem de toplu olarak ihtiva edilen başka eserlerde incelenmiştir.

Modern İtil Bulgar tarih yazımında bahsi geçtiği gibi önemli bir atılım A. H. Halikov ile başlamıştır. 1960'lı yıllarda Halikov liderliğinde, Biler yerleşiminde başlayan kazıların sonucunda Biler'in başkent karakteri iki odalı cuma cami, hamamlar, saray karakterindeki tuğla-taş binalar ve diğer yapılarla doğrulanmıştır. Araştırma tarihi hakkındaki materyaller, Ortaçağ Biler'inin sosyal topografyası, zanaat mülkleri, anıtsal yapıları kolektif bir monografide toplanmıştır⁶¹. Halikov'un özellikle Moğol işgali öncesi Bulgarların başkenti ile ilgili ortaya attığı dayanaklı varsayım⁶² bu konuda yeni tartışmaları da gündeme getirmiştir. Zira arkeologların önündeki asıl sorunu, daha öncesinde olduğu gibi yerleşimleri belirli bir gelişim dönemine atayamamak (Moğol öncesi, Altın Orda veya Hanlık) oluşturmıştır. Çünkü bazı yerleşimlerin varlığı uzun bir zaman dilimini kapsadığından kültür çok katmanlı olmuş ve gelişmiştir.

1970-80'li yıllarda İtil Bulgarlarının Bulgar ve Biler olmak üzere iki başkent varlığı tartışmalı kalmaya devam etmiştir. Araştırmacıların bir kısmı (A. P. Smirnov, R. G. Fahrutdinov) İtil Bulgarlarının ilk ve ana başkentinin İtil üzerindeki Bulgar olduğunu, diğer bir kısmı (A. H. Halikov, F. Ş. Huzin, R. F. Şarifullin) ise Çeremşan Nehri üzerindeki Biler olduğunu savunmuştur. Fakat 1980-90'lı yıllarda Bulgar ve Biler yerleşimlerinin arkeolojik kazıları, X. yüzyıldan 1236'ya kadar Biler'i Bulgarların başkenti olarak kabul etmemize neden olmuştur. Çünkü A. H. Halikov⁶³, D. Devletşin⁶⁴ ve F. Huzin'in⁶⁵ Biler'in X. yüzyıldan itibaren beri başkent olması lehine sunduğu kanıtlar destek kazanmıştır. Bugün hâlen bahsi

⁵¹ Valeyev, 1991; 1995.

⁵² Belavin, 1999.

⁵³ Hlebnikova, 1987.

⁵⁴ Krasnov, 19871.

⁵⁵ Polyakova, 1996

⁵⁶ Petrenko, 1984

⁵⁷ Fedorov-Davidov, 1987.

⁵⁸ Yablonskiy, 1987.

⁵⁹ Aydarov, 1976.

⁶⁰ Şarifullin, 1981; 1993.

⁶¹ İssledovaniya Velikogo goroda, 1976.

⁶² Halikov, 1973.

⁶³ Halikov, 1973.

⁶⁴ Devletşin, 1974.

⁶⁵ Huzin, 1995.

geçen ilim insanlarının saptamış olduğu bu kanaat geçerliliğini korumakta, Biler başkent olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Ortaçağ yerleşimlerinin devam eden arkeolojik araştırmaları, Biler de dahil olmak üzere savunma yapılarının konfigürasyonunu ve kentlerin anıtsal yapılarının konumlarını belirlemeyi ya da netleştirmeyi mümkün kılmıştır. Bu açıdan Biler’de gerçekleştirilen kazıların sadece arkeologlar nezdinde yürütülmediği belirtilmelidir. Arkeologların (A. H. Halikov⁶⁶, F. Ş. Huzin⁶⁷, S. Valiullina⁶⁸, R. Şarifullin⁶⁹, A. Koçkina⁷⁰, N. Kokorina⁷¹, M. Kaveyev⁷²) yanı sıra mimarlar (A. Aydarov⁷³, F. Zabirova⁷⁴), paleo-botonikçiler (V. Tuganayev⁷⁵, V. Frolova⁷⁶), antropologlar (S. Efimova⁷⁷, R. Fattahov⁷⁸) araştırmalarda aktif olarak görev almıştır. Disiplinlerarası gerçekleştirilen bu çalışmalar sonucunda idari ve kamusal binalar, konutlar ve konut çukurları, üretim tesisleri, mezar kompleksleri keşfedilmiş, akabinde bu keşif sonuçları yayınlara yansımıştır. Ayrıca Biler Müslüman mezarlarının ve diğer Bulgar yerleşim mezarlarının incelenmesi, İtil-Çulman nüfusunun İslamlaşma süreci ve derecesini belirlemeyi mümkün kılmıştır⁷⁹. Münferit arkeolojik buluntular ayrıca Bulgar köylerinin araştırılmasına da vesile olmuştur. Bu bağlamda konutların ve çiftlik evlerinin bulunduğu, malikânelerin keşfedildiği alanlar, Aşağı Çulman’ın Bulgar köyleri detaylı olarak incelenmiştir. R. Fahrutdinov 1972 senesinde İtil Bulgar yerleşimlerinin ve diğer arkeolojik kalıntılarının dağılım coğrafyasını ele alan bir çalışma neşretmiştir⁸⁰. 1981 yılı itibariyle de Tataristan’ın bölgesel arkeolojik haritaları yayınlanmaya başlamıştır⁸¹.

1980’lerde bölgenin Ortaçağ tarihi ana dönemlere ayrılmıştır: Devlet oluşum öncesi dönem (IX. yüzyıla kadar), Bulgar dönemi (X-XIII. yüzyılın ilk çeyreği), Altın Orda dönemi (XIII. yüzyılın ortaları ve XV. yy. başı), Tatar Hanlığı dönemi (XV. yy. ortaları ve XVI. yy. ortaları)⁸². Bu dönemlere ait eserlerin ayrıntılı olarak arkeolojik haritaları oluşturulmuştur.

⁶⁶ Halikov, 1973.

⁶⁷ Huzin, 1976.

⁶⁸ Valiullina, 1983.

⁶⁹ Şarifullin, 1979.

⁷⁰ Koçkina, 1983.

⁷¹ Kokorina, 1976.

⁷² Kaveyev, 1981.

⁷³ Aydarov, 1976.

⁷⁴ Zabirova, 1981.

⁷⁵ Tuganayev, 1976.

⁷⁶ Frolova, 1979.

⁷⁷ Fattahov, 1979.

⁷⁸ Efimova, 1991.

⁷⁹ Halikova, 1986.

⁸⁰ Fahrutdinov, 1975.

⁸¹ Arheologičeskaya karta Tatarskaya ASSR: Predkam’e, 1981; Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR: Predvolj’e, 1985; Arheologičeskaya karta Tatarskaya ASSR: Zapadnoe Zakam’e, 1986; Arheologičeskie pamyatniki: Vostočnogo Zakam’ya, 1989; Arheologičeskie pamyatniki: basseyna r. Çeremşan, 1990.

⁸² Huzin, 2001b: 9-13.

Bulgar kentleriyle ilgili monografilerde yer alan arkeolojik araştırma sonuçlarının genelleştirilmesi, bölgenin Ortaçağ kentlerinin maddi kültürü hakkındaki mevcut bilgi düzeyinin artması, bilimsel tarih yazımını geliştirmiştir. Bu dönemde 1970’li yılların sonunda ve 80’li yıllarından başından itibaren Bulgar kentleriyle ilgili arkeolojik araştırma sonuçlarını içeren makalelerin yer aldığı bir dizi derleme çalışma yayınlanmıştır⁸³. 1984 senesinde R. Fahrutdinov tarafından kaleme alınan “İtil Bulgaristan Tarihi Hakkında Denemeler” adlı monografi bölgenin kent tarih yazımı için oldukça değerli olmuştur⁸⁴. Yazar, eserde yazılı ve arkeolojik kaynakların analizine, İtil Bulgarlarının siyasi, ekonomik gelişimi ile ilgili sorunların yanı sıra kentlerin oluşumuna ilişkin sorunlara da yer vermiştir. 1987 itibarıyla Bulgar kenti hakkında farklı konu başlıklarını ihtiva eden uzun soluklu bir monografi serisi oluşturulmuştur⁸⁵. Serinin yedinci kitabı ise 2021’de A. H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır⁸⁶.

1990’lı yıllara gelindiğinde Biler yerine diğer Bulgar kentlerine yönelik arkeolojik çalışmalar hız kazanmıştır. 1993 senesinde Bulgar yerleşimlerinde keşfedilen arkeolojik kalıntıların problematik incelendiği, makalelerden oluşan bir eser yayınlanmıştır⁸⁷. 1994 senesinde Arkeolog F. Ş. Huzin başkanlığında Kazan Kremlini topraklarında arkeolojik araştırmalar başlatılmıştır. A. G. Sitdikov’un monografisinde toparlanan Kazan araştırmaları, Ortaçağ’ın en zengin materyallerine ulaşmamıza imkan sağlamıştır⁸⁸. Bu bağlamda savunma yapılarının, döşeli sokakların, anıtsal ve konut yapıların kalıntıları açığa çıkartılmış, Tatar hanları dönemi Ortaçağ Kremli’nin boyutları saptanmış, antik dönemden günümüze arkeolojik tabakaların stratigrafisi tespit edilmiştir. İtil-Çulman yerleşimleri, tahkim şartları, dini, kamusal anıtsal ve konut yapılarının yerleştirme yöntemleri, kazı sırasında yalnızca temellerin bariz izlerinin ortaya çıkartılması amacıyla incelenmiştir⁸⁹. 1991 senesinde ise E. P. Kazakov, X-XIII. yüzyılları Aşağı Çulman Bulgar köylerini, 1992’de erken dönem Bulgar

⁸³ İssledovaniya Velikogo goroda, 1976; İz istorii arheologii Volgo-Kam’ya, 1976; Drevnosti Volgo-Kam’ya, 1977; İz istorii rannih bulgar, 1981; Novoe v arheologii Povol’ya, 1979; İz istorii material’noy kul’tury tatarskogo naroda, 1981; Novoe v arheologii i etnografii Tatarii, 1982; Srednevekovie arheologičeskie pamyatniki Tatarii, 1983; Posuda Bilyara, 1986; Bilyar-Stolitsa Domongol’skoy Bulgarii, 1991; Očerki po arheologii Tatarstana. Učebnoe posobie, 2001; Voprosy drevney istorii Volgo-Kam’ya, 2001; Arheologičeskie otkritiya v Tatarstane: 2000 god, 2001; Drevniy Suvar, 2019.

⁸⁴ Fahrutdinov, 1984.

⁸⁵ Gorod Bolgar: Očerki istorii i kul’tury, 1987; Gorod Bolgar: Očerki remeslennoy deyatelnosti, 1988; Gorod Bolgar: Remeslo metallugrov, kuznetsov, liteyşikov; 1996; Gorod Bolgar: Monumental’noe stroitel’sтво, arhitektura blagoustroystvo, 2001; Gorod Bolgar: Kul’tura, isskusstvo, trgovlya, 2008; Gorod Bolgar: Jiliş a i jilaya zastroyka, 2016.

⁸⁶ Gorod Bolgar: İstoriya izuçeniya i sohreneniya, 2021.

⁸⁷ Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemy, Poiski, Reşeniya, 1993.

⁸⁸ Sitdikov, 2006.

⁸⁹ Gubaydullin, 2002.

mezar komplekslerinden elde edilen materyalleri baz alarak etnogeneze süreçlerini incelediği eserler kaleme almıştır⁹⁰.

1990'lı yılların sonu itibariyle Bulgar kentlerinin arkeolojik araştırmalarında bir tür sıçrama yaşanmıştır. Daha önce yapılan çok sayıda araştırmanın sonuçları ayrıntılı olarak işlenmiştir⁹¹. F. Ş. Huzin, Moğol öncesi zamana ait Bulgar yerleşimleri hakkında arkeolojik araştırmaların tüm tarihi bilgilerini ve materyallerini toparlamış, bunları sistematik hale getirip boyutuna ve sosyal durumuna göre sınıflandırmıştır. İtil Bulgar bölgesi yerleşimlerini geleneksel anlamda boyların değil, tüm Bulgar konfederasyonlarının özel etno-sosyal oluşumları olarak belirlemiştir. Bunların merkezlerini ise Suvar, Oşel, Cuketau oluşturmuştur. Huzin, tarihi kaynaklar ve arkeolojik araştırma verilerini karşılaştırarak, İtil Bulgarlarının Ortaçağ'da başkentlerinin Bulgar (Ulu kent) adı altında, Biler olduğunu bir kez daha "X-XIII. Yüzyıllarda Bulgar Kenti" adlı eserinde yinelemiştir⁹². Yine G. Aydarova ilk kez Bağdat'ın yapısı ile benzeştirdiği İtil Bulgar başkenti Biler'in genel planlama yapısında Mezopotamya etkilerine dikkat çekmiştir⁹³.

2000'li yıllarda Bulgar kentleri incelenirken artık problematik odaklı eserlerin sayısında artış gözlemlenmiştir. A. Z. Nigamayev, Ön-Çulman Bulgar kentlerinin maddi kültürünün yani Alabuga, Kirmen ve Çallı'nın, Bulgar ve Fin-Ugor boylarının kültürel etkileşimi sebebiyle kendilerine özgü bir yapıda olduğunu savunmuştur⁹⁴. Bu dönemde ayrıca araştırma soruları genişletilmiş, tabii bilim yöntemlerinin daha kapsamlı kullanıldığı eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. F. Ş. Huzin, Moğol öncesi Bulgar kentleri⁹⁵, A. M. Gubaydullin kent tahkimatları⁹⁶, İ. İzmaylov İtil Bulgar askeri bilimi⁹⁷, N. Kokorina seramik malzemelere dayanarak Bulgar-Tatar kültürünün sürekliliği⁹⁸, K. Rudenko arkeolojik buluntuların analizi⁹⁹, G. Belorıbkin Batı İtil Bölgesi eserleri üzerine¹⁰⁰ kapsamlı çalışmalar yayınlamıştır. Bu süreçte arkeolojik araştırma sonuçlarına dayanan ve kentleri münferit olarak inceleyen eserler de ortaya çıkmıştır: G. İ. Matveyeva ve A. F. Koçkina "Murom Kasabası"¹⁰¹, F. Ş. Huzin ve A. G. Sitdikov "Ortaçağ'da Kazan"¹⁰², F. Ş. Huzin "Eski Biler ve

⁹⁰ Kazakov, 1991; Kazakov, 1992.

⁹¹ Arheologičeskoe izučenie bulgarskih gorodov, 1999.

⁹² Huzin, 2001b.

⁹³ Aydarova, 1997.

⁹⁴ Nigamayev, 2004.

⁹⁵ Huzin, 2001b.

⁹⁶ Gubaydullin, 2002.

⁹⁷ İzmaylov, 1997.

⁹⁸ Kokorina, 2002.

⁹⁹ Rudenko, 2001, 2007.

¹⁰⁰ Belorıbkin, 2003.

¹⁰¹ Matveyeva ve Koçkina, 1998.

¹⁰² Huzin ve Sitdikov, 2001.

Çevresi”¹⁰³, F. Ş. Huzin “Erken Bulgarlar ve İtil Bulgaryası”¹⁰⁴, K. A. Rudenko “XI. yüzyıl- XIII. yüzyıl başlarında İtil Bulgaryası: Yerleşimler ve Maddi Kültür”¹⁰⁵, A. Z. Nigameyev “Ön Çulman Bulgar Kentleri: Alabuga, Kirmen”, Çallı”¹⁰⁶, N. Nabiullin “Çulman’da Bulgar Kenti: Cuketau”¹⁰⁷. Kent tarihi için ayrı bir öneme haiz olan üretim kolları ise araştırmacılar tarafından monografik çalışmalar halinde kaleme alınmıştır. Bu hususta Yu. Semikin İtil Bulgarlarında demircilik ve metalürji zanaatı¹⁰⁸, A. G. Petrenko hayvancılık¹⁰⁹, R. M. Valeyev ticaret¹¹⁰, E. M. Mardanşina¹¹¹ ise tarım üzerine çalışmalar yayınlamıştır. Bu dönemde yine kentlerin arkeolojik araştırma sonuçlarına yer veren çalışmalar yayınlanmaya devam etmiştir. Örneğin 2009 senesinde Suvar kenti arkeolojik araştırma sonuçları ve tarihiyle ilgili makalelerin yer aldığı “Eski Suvar” bu çalışmalardan birini teşkil etmektedir¹¹². Farklı meslek gruplarından da Bulgar kentlerine olan ilgi artmıştır. Mimar H. G. Nadırova 1990’lı yıllardan itibaren İtil-Çulman kent mimarisi üzerine kapsamlı çalışmalar kaleme almıştır. Bu çalışmalardan biri 2012 senesinde “Tatar Halkının ve Atalarının Şehircilik Kültürü” adı ile basılmıştır¹¹³. Bu eser de dâhil olmak üzere araştırmacı kent kültüründe önemli bir yere sahip olan mimari yapıların oluşumlarını, kültürel etkileşimler açısından irdelemiştir.

2006 senesinde tüm Tatar tarihini kapsayan, alanında uzman kişilerin hazırladığı çalışmalardan oluşan altı ciltlik ansiklopedi yayınlanmıştır. Baş editörlüğünü F. Huzin’in yaptığı, “İtil Bulgaryası ve Büyük Bozkır” ismini taşıyan ikinci cilt Bulgar yerleşimleri ve kentlerine dair F. Huzin, A. Koçkina, N. Nabiullin, A. Nigamayev, A. Sitdikov, K. Rudenko gibi isimlerin makalelerinden oluşmuştur¹¹⁴. Yine aynı sene Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Enstitüsü tarafından Tatar tarihi ile ilgili makalelerin yer aldığı, “Atlas Tartarica” isminde kapsamlı bir çalışma yayınlanmıştır. Çalışmanın 174-180. sayfalarında Bulgar kentlerine yer verilmiştir¹¹⁵.

2012 senesinden itibaren A. H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü Tataristan İlimler Akademisi kapsamında arkeoloji, tarih başta olmak üzere ilgili disiplinlerin de çalışmalarının yer aldığı, çoğunlukla kazı sonuçlarını içeren makalelere ev sahipliği yapan “Povoljskaya

¹⁰³ Huzin, 2004.

¹⁰⁴ Huzin, 2006c.

¹⁰⁵ Rudenko, 2007.

¹⁰⁶ Nigamayev, 2005.

¹⁰⁷ Nabiullin, 2011.

¹⁰⁸ Semikin, 2015.

¹⁰⁹ Petrenko, 2007.

¹¹⁰ Valeyev, 2012.

¹¹¹ Mardanşina, 2007.

¹¹² Drevniy Suvar, 2009.

¹¹³ Nadırova, 2012.

¹¹⁴ İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya step, 2006.

¹¹⁵ Atlas Tartarica, 2006.

Arheologiya” dergisi kent araştırmaları açısından büyük önem arz etmiřtir¹¹⁶. Üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli dergi hüviyetinde olan Povoljskaya Arheologiya bugün de yayın hayatına devam etmekte, yayınlanan yeni arkeolojik buluntularla Bulgar kent kültürünün daha fazla aydınlatılmasına katkı sunmaktadır. Benzer bir dergi bozkır arkeolojisinin temel sorunlarıyla ilgilenen ve yine enstitü kapsamında yayın hayatına 2017’den beri devam eden “Arheologiya Evraziyskih Stepey” adlı uluslararası hakemli dergidir¹¹⁷. Dergi kapsamında disiplinler arası araştırma sonuçlarına dayanan verilerin bulunduğu çalışmalara yer verilmekte, kimi zaman sayılar monografiler şeklinde oluşturulmaktadır. Örneğin 2019 senesinde A. M. Gubaydullin’in “X. Yüzyıl ve XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Orta İtil’de Tahkimat”¹¹⁸ adlı çalışmasının yer aldığı sayı, bu tarz monografilerden birini oluřturmaktadır¹¹⁹.

2. İstifade Edilen Kaynaklar ve Yöntem

Rus-Tatar tarih yazımında, İtil Bulgar kentleri ve kent kültürü arkeolojik araştırmalar kapsamında detaylı olarak ele alınmıştır. Zira Bulgar kentleri üzerine alışmalar XVIII. yüzyıldan itibaren başlayarak günümüze kadar uzanmıştır. Arkeolojik araştırma sonuçlarına bağlı olarak hazırlanan çalışmaların yanı sıra, yazılı kaynaklar baz alınarak Bulgar kentlerini irdeleyen çalışmalar da mevcut olmuřtur¹²⁰. Fakat bu çalışmalar genellikle kıyas yöntemiyle kaleme alınmıştır. Bu sebeple sadece X-XIV. yüzyıllarda Arap-Fars seyyahlarının ve coğrafyacılarının ya da Rus vakayinamelerinin Bulgar kentleri hakkında anlattıklarından yola çıkarak hazırlanmış münferit bir çalışma mevcut olmamıştır. Zira bu bağlamda da yazılı kaynakların kentler hakkında verdiği bilgiler de oldukça kısıtlı olmuştur.

İtil Bulgar kentleri ile ilgili doğulu kaynakların verdiği haberlerin coğunluğu iki Bulgar kenti hakkındadır: Bulgar ve Suvar. Fakat araştırmacıların yazılı kaynakların verdiği haberlerle, arkeolojik buluntuları kıyaslayarak vardıkları kanı kent ya da yer isimlerinin bu dönemde coğunlukla karıştırılmış olduğu yönündedir. Çalışmanın başkent sorunsalı bölümünde detaylı olarak ele alındığı gibi eremşan Nehri kıyısındaki Bulgar başkenti Biler, Arap-Fars kaynaklarında coğunlukla Bulgar olarak geçmiştir. Ya da İtil’in bir kolu olan ulman Nehri, coğunlukla İtil şeklinde adlandırılmıştır. Coğrafik unsurların yanlış adlandırılmasından kaynaklanan bu sorun, arkeolojik araştırmalar neticesinde çözüme

¹¹⁶ Povoljskaya Arheologiya. Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan. İstitut arheologii im. A. H. Halikov. Kazan.

¹¹⁷ Arheologiya Evraziyskih Stepey. Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan. Kazan.

¹¹⁸ Gubaydullin, 2019.

¹¹⁹ Daha fazla literatür bilgisi için bk.: Ukazatel’ trudov uenih, 1997; Huzin, 2011; Huzin, 2001b; Nadirova, 2012; İstoriya Tatar, 2006.

¹²⁰ Fahrutdinov, 1984.

kavuşmuştur. Bu tarz kavramsal sorunlara girmeden Arap-Fars yazımında Bulgar kentleri hakkında haber veren müellifleri aktaracak olursak, ilk müellifi “Kitab el-a'lâk el-nefise” adlı eseriyle el-Belhî (920-21) oluşturmaktadır. Müellif eserinde Bulgar ve Suvar kentlerine yer vermiş, Bulgar’ın manasını belirtmiş, kentte bulunan bir cami hakkında bilgi vermiştir¹²¹. Ceyhânî’nin eserinden bolca istifade eden el-Belhî, haberlerine Suvar’ın Bulgar’dan uzak bir mesafede bulunduğunu ve bu kentte büyük bir mescidin yer aldığını, her iki kentin (Bulgar ve Suvar) nüfusunun on bini aştığını, burada yaşayan sakinlerin kışın ağaç evlerde yazın ise keçe yurtlarda kaldığını eklemiştir¹²². Yine aynı dönemde (920’ler) el-Ceyhânî’nin “Kitab al-mesalik ve’l memalik” adlı eserinden naklen aktaran el-Mervezi, Bulgarların iki kentinden biri olan (diğeri Suvar) Bulgar’dan bahsetmiş, Bulgar ve Suvar arasında düşmanlarına karşı koruyan çalılıklar yanında iki günlük bir yolun olduğunu aktarmıştır¹²³. 922 yılında bizzat Bulgar yurdunu ziyaret eden İbn Fadlan* ise ilginç bir biçimde Bulgar kentlerin varlığına dair tek bir haber bile vermemiştir. Kentlerin ya da ikamet ettiği yerleşimlerin isimlerini anmamış olsa da İbn Fadlan’ın sosyo-ekonomik bağlamda verdiği haberler kent kültürünün aydınlatılması açısından oldukça değerli olmuştur¹²⁴. Yaklaşık on yıl sonra yani 930’larda “Kitab mesalik el-memalik” adlı eserini kaleme alan el-İstahrî, çalışmasında Bulgar’ın bir kent ismi ve burada yaşayanların Müslüman olduğunu aktarmasının yanı sıra Suvar ve Bulgar kentinde yaşayan 10 bin kadar erkek nüfusunun varlığı hakkında bilgi vermiştir. Müellif önceki haberlerden farklı olarak ahalinin kışın ahşap evlerde yazın ise çadırlarda yaşadığını aktarmıştır¹²⁵.

Bilindiği gibi X. yüzyıl İslam müelliflerinin haberleri çoğunlukla seleflerinin aktardıklarına dayanmaktadır. Nasıl ki İstahrî’nin haberleri el-Belhî’nin haberlerini anımsatıyorsa, İbn Havkal’ın verdiği haberler de İstahrî’nin haberlerini anımsatmaktadır. X. yüzyılda kaleme aldığı eserde (Sûret el-arz) Havkal, Bulgar’ın küçük olduğundan ve bir ticaret limanı özelliği taşıdığından bahsetmektedir¹²⁶. Suvar kenti ile ilgili daha önce bahsi geçen haberler ise İbn Havkal tarafından yinelenmiştir¹²⁷.

¹²¹ Hvol’son, 1869: 82.

¹²² Hvol’son, 1869: 82.

¹²³ Zahoder, 1962: 37.

* İtil Bulgarları Hanı İlteper Almış b. Şilki’nin İslamiyet’i kabul etmek istemesi ve Hazar Kağanlığı’nın siyasi baskısına karşı destek araması sebebiyle Bulgar’dan Bağdat’a, Halife Muktedir’e elçilik heyeti gönderilmiştir. Halife tarafından olumlu karşılanan bu istek üzerine, din adamlarına başkanlık etmek, halifenin mektuplarını okumak ve hediyelerini takdim etmek üzere görevlendirilen İbn Fadlan, 21 Haziran 921’de kervanla Bağdat’tan yola çıkarak Bulgar ülkesine varmıştır. 921-922 senelerinde gerçekleştirdiği seyahatine dair kaleme aldığı “el-Rihle” adlı eserinde Bulgarlara da yer vermiştir.

¹²⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2001: 32.

¹²⁵ Şeşen, 2001: 161.

¹²⁶ Yörük, 2004: 68.

¹²⁷ Şeşen, 2001: 161.

X. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Bulgar ve Suvar kentine dair verilen haberlerde bir farklılık gözlemlenmemektedir. Zira gerek anonim Hudûd el-âlem’de¹²⁸, gerek İbn Havkal’da (940’lı)¹²⁹ gerek ise Mukaddesî’nin (1000’li yıllar)¹³⁰ aktardıklarında Bulgar’ın İtil’in kenarında bulunan küçük bir kent olduğu geçmektedir. Bu dönem coğrafyacılardan Mesudi, eseri “Muruc ez-Zeheb’te (947) Bulgar kentini Azak Denizi kıyısında saymış ve haberlerinde genellikle Tuna Bulgarları ve İtil Bulgarlarını karıştırmıştır¹³¹. X. yüzyıla ait ana kaynaklardan birini ihtiva eden Hazarlı Yusuf’un Hasday b. Şaprut’a yazdığı mektubunda Bulgar’a yer verilmemiş, Suvar ise sadece vergi veren halklar listesinde, bir kavim adı olarak geçmiştir¹³².

XI. yüzyılda Kaşgârlı Mahmud, Lügati’nde Suvar’ın konumu hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Aktardığına göre İtil’in sağ kıyısında bulunan Suvar’ın batısında Kıpçaklar yaşamıştır¹³³. XII. yüzyıla gelindiğinde de Bulgar kenti ile ilgili tasvirlerin pek fazla değişime uğramadığı gözlemlenmektedir ki bu devrin haberleri de genelde X. yüzyıla dayanmaktadır. Fakat İdrîsî’nin haberlerinde (1154) öncekilere nazaran birtakım farklılık mevcuttur, çünkü müellif Suvar kentini Burtaslarla ilişkilendirmiştir: “...Burtasların ahşap evleri ve keçe çadırları vardır. Burtas ve Suvar adlarında iki şehirleri bulunur¹³⁴”.

Bulgar yurdunu bizzat ziyaret eden ve seyahat notları (Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-â`câb) oldukça önem taşıyan XII. yüzyıl seyyahı el-Gırnati, Bulgar’ın büyük bir kent olduğundan ve ahalinin sosyo-ekonomik uğraşlarından bahsetmiştir¹³⁵. Aynı şekilde XII. yüzyıl müellifi el-Cavaliki de Bulgar adını taşıyan kentin çok büyük olduğunu yinelemiştir¹³⁶. Bulgar ve Suvar ile ilgili XIII. ve XIV. yüzyıl kaynakları ise (Zekariya Kazvini, Hamdullah Kazvini, Yakut vd.) diğer yüzyıllardan farklılık arz eden herhangi bir haber vermemiştir.

İbn Fadlan (X. yy) ve Gırnati (XII. yy) dışında Arap-Fars seyyah ve müelliflerin verdiği haberlerin ortak paydası görüldüğü üzere birbirlerinden alıntılanmak suretiyle rivayete dayalı aktarımdır. Kentler hakkında verilen haberler birbirinin tekrarı niteliğinde olmuş, kentlerin konumlarına dair yeni bir bilgi aktarımı sağlanmamıştır.

¹²⁸ Hududül Alem, 2008: 123.

¹²⁹ Garkavi, 1877: 193

¹³⁰ Hvolson, 1869: 84.

¹³¹ Hvol’son, 1869: 80.

¹³² Hamidullin, 2006: 668.

¹³³ Divau Lugati’t-Türk, 2015: 11.

¹³⁴ Şeşen, 2001: 121.

¹³⁵ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 188.

¹³⁶ Fahrutdinov, 1987: 17.

İtil Bulgar kentleri hakkında bilgi veren bir başka yazılı kaynak grubunu başta Rus vakayinameleri (letopis)* olmak üzere batılı kaynak grubu oluşturmaktadır. Rus vakayinamelerinin kentler hakkında verdiği bilgiler daha çok Rusların Bulgarlar üzerine gerçekleştirdikleri askeri seferlerle ilgili olmuştur. Bu hususta Ruslar tarafından yağmalanan, hücumu uğrayan kentler arasında Bulgar, Biler ve Oşel'in ismi geçmektedir. Fakat kentler çoğunlukta kullanılan mevcut isimlerinin dışında farklı adlandırmalarla belirtilmiştir. Rus vakayinamelerinde Biler “Ulu Kent”, Bulgar ise “İbrahimov” şeklinde anılmıştır. İlk olarak Lavrent'yev Vakayinamesi'nde 1164 senesinde Bulgarların Ulu Kenti Biler'e Rus Knezi'nin ordusuyla birlikte girdiğinden bahsedilmiştir¹³⁷. Knez Andrey'in İtil Bulgarlarına gerçekleştirdiği bu seferde Bulgar ise İbrahimov (Brahimov) adıyla anılmıştır¹³⁸. Biler ikinci kez 1183 senesinde Rus knezlerinin Bulgar topraklarına gerçekleştirdiği büyük bir askeri sefer dolayısıyla anılmıştır¹³⁹. 1220 yılında ise Knez Svyatoslav'ın Oşel kentine yapmış olduğu saldırı neticesinde Ulu Kent'ten Oşel'e yardım getirildiği belirtilmiştir¹⁴⁰. Lavrent'yev Vakayinamesi'nde 1229 yılına ait bir kayıta Biler'e dair askeri saldırı çerçevesindeki diğer haberlerden farklı olarak ilginç haberler yer almıştır. Habere göre Avramiy adındaki keşiş Hristiyanlığı terk etmesi için Bulgarlar tarafından baskıya uğramış ve dininden dönmeyince de öldürülmüştür. Başkentte yani Biler'de yaşayan Ruslar onu kentteki Hristiyan mezarlığına defnetmiştir. Vakayiname dinine sadık olan bu keşişin ölümünden sonra Ulu Kent'te korkunç bir yangın çıktığını ve bu yangında Tanrı'nın yardımıyla Avramiy'in kanının yerde kalmamasına adına kentin neredeyse tümünün yanıp kül olduğunu aktarmıştır¹⁴¹.

Rus vakayinamelerinde Biler ile ilgili yer alan diğer geç dönem haberler Moğol istilasıyla bağlantılıdır. 1223 senesinde Moğollar, Ruslar ve Kumanları yenilgiye uğrattıktan sonra İtil Bulgar topraklarına yönelmiş, fakat beklenmedik bir savunma ile karşılaşmıştır. Daha sonrasında ise bu yenilgiyi içlerine sindiremeyen Moğol orduları, 1232'de Bulgarlar üzerine seferler tertip etmiş, fakat amaçlarına yine ulaşamayarak orada kışlamak zorunda kalmıştır. Vakayinamelerin verdiği haberlere göre de Moğollar, Bulgarların Ulu Kenti'ne

* Rusların, Bizans ile gerçekleştirmiş oldukları kültürel, dini ve siyasi ilişkiler vasıtasıyla Ruslarda yıllık tutma geleneği başlamıştır. Bizans kronograflarından Georgios Hamartol'un yazmış olduğu “*Dünya Tarihi*”, ilk etapta Bulgarca'ya tercüme edilerek Kiev'de tanınır hale gelmiş ve bu eser zaman içerisinde Rus vakanüvislere yıllık yazma konusunda örnek teşkil etmiştir. Rus rahipleri ya da keşişleri tarafından kaleme alınmış, bu vakayinameler sayesinde IX. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Rus topraklarında gerçekleşmiş olan siyasi hareketlilik hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. En eski nüshaları muhafaza edilememiş olan bu vakayinamelerin, sadece XIV. yüzyıla ait redaksiyonları günümüze ulaşmıştır. En eski vakayinameleri ise “*Lavrentyev nüshası*” ve “*İpatyev nüshası*” oluşturmaktadır.

¹³⁷ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846: 150-151. Yücel, 2007: 503.

¹³⁸ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846: 150-151; Yücel, 2007: 503.

¹³⁹ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:164; Yücel, 2007: 505.

¹⁴⁰ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:188; Yücel, 2007:508.

¹⁴¹ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:192.

ulaşamamıştır¹⁴². Fakat tarihler 1236 senesini gösterdiğinde Bulgarların da Moğol kıyımından nasiplendiği ve başkent Biler'in yakılıp yıkıldığı vakayinamelerde bu kent ile ilgili anlatılan son haberleri oluşturmuştur¹⁴³.

İtil Bulgarlarının başkenti Biler hakkında Rus vakayinameleri dışında birkaç batılı kaynak da birtakım haberler sunmaktadır. Aslında tüm ana kaynaklardan evvel bu kentin varlığı hakkında bilgi veren eser, X. yüzyıla ait Macar Anonimi'dir. Tokşan hükümdarlığı zamanında (970li yıllar) bu kentin ismi açık bir şekilde zikredilmese de İtil Bulgar topraklarından göç edenler anılırken (Müslüman Bulgarlar) bunlardan "Bilerler" şeklinde bahsedilmiştir¹⁴⁴. Bu kaynağa göre Biler yerleşimi sakinlerine Bilerler denmesi, yerleşimin de bu adla anılmış olabileceğini akla getirmektedir ki tüm kaynaklar içerisinde Biler isminin geçtiği tek kaynağı bu oluşturmaktadır. Macar Anonimi'nden neredeyse dört asır sonra Biler hakkında başka bir kaynak da benzer haberleri aktarmıştır. XIII. yüzyılda Papa Innocentius'un Moğollara gönderdiği elçilik heyetinin içerisinde yer alan ve 1246'da Doğu Avrupa coğrafyasını geçerek Moğol topraklarına ulaşan Plano Carpini, elçilik görevi sonrasında yazdığı eserinde İtil kıyısında yaşayanları Bilerler olarak anmıştır¹⁴⁵. Bu haberde de muhtemelen kentin isminden dolayı buranın sakinleri bu isimle adlandırılmıştır.

Bu suretle Biler, Bulgar, Suvar dışında diğer Bulgar kentleri hakkında haber vermeyen yazılı ana kaynaklar doğulu ve batılı olarak gruplandırılabilir. Doğulu kaynak grubu Arap-Fars coğrafyacı ve seyyahların eserlerinden oluşmaktadır. Bu kaynak grubunun verdiği haberler daha çok kentlerin sosyo-ekonomik ve içtimai hayatı ile alakalı olmuştur. Batılı kaynak grubu ise Rus vakayinameleri, Macar Anonimi, Carpini Seyahatnamesi'nden oluşmaktadır. Rus vakayinamelerinde kentler sadece Rus-Bulgar askeri münasebetleri dolayısıyla anılmakta, kentlerin yapısı hakkında ekstra bir bilgi verilmemektedir. Macar Anonimi ve Carpini Seyahatnamesi ise sadece Biler'de yaşayan halkın bu kentte yaşamalarından ötürü Bilerler şeklinde adlandırdığından haber vermektedir. Sonuç olarak dönemin yazılı kaynaklarının Bulgar kentleri hakkında verdiği bilgiler oldukça kısıtlı olmuştur. Bu sebeple yazılı kaynakların verdiği haberlerin doğruluğu, arkeolojik araştırmalar nezdinde irdelendiğinde tasdik edilebilmektedir.

Çalışmada İtil Bulgar kentleri ve kent kültürü incelenirken yukarıda bahsi geçen iki ana kaynak grubundan (arkeolojik ve yazılı) karşılaştırmalı olarak istifade edilmiştir. Fakat özellikle kent kültürünün aydınlatılmasında, arkeolojik araştırma sonuçlarının yansıtıldığı

¹⁴² Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:196

¹⁴³ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:196

¹⁴⁴ Hvol'son, 1869: 108.

¹⁴⁵ Plano Carpini, 2018: 94.

eserler istifade edilen başlıca ana kaynak grubunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda XIX. yüzyıldan günümüze uzanan arkeolojik araştırma eserler incelenmiş ve Bulgar kent tarihi (başkent meselesi, kentlerin lokalizasyonu, karma kent kültürü vd.) sorunlarının çözümünde ilim camiasında ağırlıklı olarak kabul edilen varsayımların üzerinde durulmuştur. Çalışmalarından istifade edilen başlıca alimleri ise şu isimler oluşturmıştır: B. D. Grekov, A. P. Smirnov, V. F. Kahovskiy, T. A. Hlebnikova, A. M. Efimova, R. G. Fahrutdinov, P. N. Starostin, E. A. Halikova, A. H. Halikov, F. Ş. Huzin, D. Davletşin, E. P. Kazakov, Yu. Krasnov, A. M. Gubaydullin, A. F. Koçkina, N. A. Kokorina, G. İ. Matveyeva, M. Kaveyev, Yu. A. Semikin, N. Halikov, S. İ. Valiulina, M. D. Poluboyarinova, R. Şarifullin, G. Polyakova, A. Petrenko, S. Aydarov, İ. N. Vasil'yeva, A. G. Muhamadiyev, R. M. Valeyev, A. M. Belavin, K. Rudenko, İ. İzmaylov, A. G. Sitdikov, A. Nigamayev, N. Nabiullin, E. Mardanşina, H. G. Nadirova, R. Hayrutdinov, V. Baranov, G. N. Beloribkin, E. D. Zilivinskaya, Z. Şakiroviç. Bu alimlerin sayısı gayet tabi çoğaltılabilmektedir, zira Bulgar kentleri ve kent kültürüne dair yapılan incelemeler daha önce bahsi geçtiği gibi disiplinlerarası alışveriş ile mümkün olabilmiştir. Fakat diğer alimlere kıyasla çalışmalarından daha fazla istifade edilen isimlerin anılması yeterli görülmüştür.

Çalışmada, doğulu ana kaynak grubu dahilinde olan Arap-Fars coğrafyacı ve seyyahlarından kronolojik olarak haberleri kullanılan el-Belhî, Mervezi, İbn Rüsteh, İbn Fadlan, İstahrî, İbn Havkal, Hududul-alem, Mesudi, Mukaddesî, İdrîsî, Gırnati, Beyhaki gibi müelliflerin eserlerinin hem Türkçe hem de Rusça tercümelerine başvurulmuştur. Bu bağlamda 1869 senesinde, S. Petersburg'da İbn Rüsteh'in Arapçasından tercüme edip, yorumlayarak yayınlamış olan Semitolog D. A. Hvol'son'un "İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya" adlı eseri ilk sırada yer almaktadır. Hvol'son çalışmasında İbn Rüsteh'in yanı sıra bahsi geçen diğer müelliflerin haberlerine de yer vermiş, verilen haberleri ise milletlere göre ayırarak ele almıştır¹⁴⁶. Yine X-XII. yüzyıl İslam kaynaklarını irdeleyerek bunların Doğu Avrupa halklarından bahseden kısımları inceleyen Oryantalist A. Ya. Garkavi'nin "Skazaniya Musulmanskikh pisateley o Slavyanah i Rusah (s kontsa VII veka do kontsa X veka)" ¹⁴⁷, B. N. Zahoder'in "Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostoçnoy Evrope. Gorgan i Povolj'e v IX-X vv." ¹⁴⁸ adlı eserleri; A. P. Kovalevskiy'nin "Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na

¹⁴⁶ Hvol'son, 1869.

¹⁴⁷ Garkavi, 1870.

¹⁴⁸ Zahoder, 1962.

Volgu v 921-922 gg.”¹⁴⁹ ve “Çuvaşi i Bulgarı po dannım Ahmeda ibn Fadlana”¹⁵⁰, İ. Yu. Kraçkovskiy’nin “Puteşestvie İbn fadlana na Volgu”¹⁵¹ adlı İbn Fadlan Seyahatname tercüme ve incelemeleri çalışmada kullanılan diğer eserler arasındadır. Bahsi geçen bazı eserlerin Türkçe tercümeleri de bulunmaktadır. Çalışmada bunlardan R. Şeşen’in “İbn Fadlan Seyahatnamesi”¹⁵² ve “İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri”¹⁵³, Y. Z. Yörükân’ın “Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler”¹⁵⁴, F. Sabuncu’nun “Gırnati Seyahatnamesi”¹⁵⁵ adlı tercüme çalışmalarından istifade edilmiştir.

Çalışmada, batılı ana kaynak grubu dâhilinde olan Rus vakayinameleri ve Macar Anonimi, Plano Carpini seyahatnamesi için hem Rusça hem de Türkçe tercümelere başvurulmuştur. Rus vakayinamelerinin bugün dahi Rusya’da Modern Rusça şeklinde hazırlanmış yeni basımları devam etmekte, bunlara rahat bir şekilde erişim sağlanabilmektedir. Çalışmada bu yıllıkların 1841’den itibaren toplanmaya başlanan ve 1846 senesinde külliyat şeklinde basılmış olanı¹⁵⁶ kullanılmıştır. Rus vakayinamelerinin toplu bir şekilde Türkçeye tercümesi bulunmuyor olsa da vakayinamelerde Doğu Avrupa Türk halkları ile ilgili olan kısımlar M. U. Yücel tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2007 senesinde TTK tarafından basılmıştır¹⁵⁷. Bu bağlamda Rus vakayinamelerinin Modern Rusçaya kazandırılmış olanları, Yücel’in tercüme çalışmasıyla birlikte karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Macar Anonimi için D. A. Hvol’son’un Arapçadan Rusçaya tercümesi¹⁵⁸, Plano Carpini seyahatnamesi için ise E. Aryan’ın Türkçe tercümesinden¹⁵⁹ istifade edilmiştir.

Tarih literatürümüzde bugün ne yazık ki İtil Bulgar kentleri ve kent kültürüne dair hazırlanmış spesifik bir çalışma bulunmamaktadır. Tarih yazımımızda İtil Bulgar tarihine olan ilgi, birkaç¹⁶⁰ istisna dışında genellikle İtil Bulgarları ve İslamiyet teması¹⁶¹ ile sınırlı kalmıştır. Fakat İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Dinçer Koç’un 2010 senesinde savunduğu “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti”¹⁶² adlı doktora tezi İtil Bulgarları hakkında hazırlanmış ilk

¹⁴⁹ Kovalevskiy, 1956.

¹⁵⁰ Kovalevskiy, 1954.

¹⁵¹ Puteşestvie İbn fadlana na Volgu, 1939.

¹⁵² İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015.

¹⁵³ Şeşen, 2001.

¹⁵⁴ Yörükân, 2004.

¹⁵⁵ Ebu Hamid El Gırnâtî, 2011.

¹⁵⁶ Polnoe sobranie Russkih letopisey. I. II. Lavrentiyevskaya i Troitskaya letopisi, 1846.

¹⁵⁷ Yücel, 2007.

¹⁵⁸ Hvol’son, 1869.

¹⁵⁹ Plano Carpini, 2018.

¹⁶⁰ Tekin, 1988; Koç, 2010a; Üren, 2012; Arıkan, 2014; Sazak, 2014; Akıncı, 2018; Akıncı, 2018a; Akıncı, 2020.

¹⁶¹ Baştav, 1987; Devlet, 1992; Taşağıl, 2000; Topsakal, 2000; Yazıcı, 2002; Topsakal, 2018 vd.

¹⁶² Koç, 2010.

detaylı çalışmayı oluşturmaktadır. Monografik tarzda kaleme alınmış olan çalışmada İlteberliğin siyasi, askeri, kültürel, dini, içtimai ve ekonomik tarihi arkeolojik ve yazılı kaynaklar temelinde genel hatlarıyla ele alınmıştır. Koç, bu çalışmasını düzenleyip, detaylandırarak 2021 senesinde “İdil Bulgarları” adıyla kitaplaştırmıştır¹⁶³. Literatürümüzde büyük bir boşluğu doldurması açısından büyük önem arz eden bu eserde, Bulgar kentlerinden Bulgar, Biler ve Suvar’dan kısaca bahsedilmiştir. 2018 senesinde tarafımızca savunulmuş “İtil Bulgarlarında Ticari Hayat”¹⁶⁴ adlı yüksek lisans tezi yine İtil Bulgarları ile ilgili farklı bir konuya eğilmiş olması açısından belirtilmelidir. Bu çalışmada İtil Bulgarlarının hem iç hem de dış ticari ilişkileri, ithalat ve ihracat malları incelenmiştir.

Türkiye Ortaçağ tarih yazımında İtil Bulgarları ile ilgili çalışmaların kısıtlı olması ve belirli temalar üzerinde yoğunlaşması, Bulgar tarihinin çok yönlü aydınlatılmasını gerekli kılmıştır. Zira İlteberliğin 922 senesinde resmi olarak İslamiyet’i kabul etmesinden evvel, Bulgar tarihinin incelenmesini gerektirecek daha mühim hususlar bulunmaktadır. Örneğin Doğu Avrupa’nın en uzun ve en önemli ticaret güzergahı olan İtil Nehri’nin Bulgar topraklarından geçmesi bu hususlardan biridir. Fakat konumuz bağlamında bu unsurlardan en önemlisi Hazar Kağanlığı çatısı altında VIII-X. yüzyıllarda oluşan, son derece gelişmiş zanaat formlarını ve inşa tekniklerini bünyesinde barındıran Saltovo-Mayat Kültürü (Azak-Ten çevresi) sakinlerinden Bulgarların, bu kültürü Orta İtil’e taşımış olmasıdır. Kent kurma ve konut inşa etme becerisine sahip olan Azaklı Bulgarlar, bu yetenek formlarını göç ettikleri noktalara beraberinde götürerek yerel inşa teknikleriyle harmanlanan yeni kentsel oluşumlara imza atmıştır. Doğu Avrupa Türk tarihi açısından bu husus son derece önemlidir, çünkü bu coğrafyada devletleşmeyi başarmış ve kentsel oluşumlara vesile olmuş az sayıda Türk topluluğu mevcuttur. Diğer taraftan Bulgarların kent kültürü üç sac ayağı üzerine sabitlenmiştir: Yerel İtil-Çulman kültürleri, konargöçer kültür ve Saltovo-Mayat kültürü. Özellikle bu husus Türk kent kültür tarihinde bir ilki oluşturmuş, bu sebeple İtil Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün aydınlatılması gerekli hale gelmiştir.

¹⁶³ Koç, 2021.

¹⁶⁴ Akıncı, 2018.

BİRİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENTLERİNİN DOĞUŞU

Kent nedir? veya bir yerleşimin kent olarak ifade edilebilmesi için hangi şartlar gereklidir? sorularına verilecek cevaplar belirli sınırlandırmaları gerektirdiğinden kentin tanımı dönemden döneme ve araştırmacıdan araştırmacıya farklılık arz etmiştir¹⁶⁵. Kaşgârlı Mahmud, Lügati’nde kentin tanımını şöyle yapmıştır: “kent, Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre “köy”, Türklerin büyük bir kısmına göre ise kent demektir. Bundan alınarak Fergana kasabasına “Özkend” yani kendimizin kenti adı verilmiştir”¹⁶⁶.

Balık, Kaşgârlı’nın ifadesine göre İslamiyet’ten evvel Türk dilinde “sığınak, kale, şehir” anlamlarında kullanılmıştır¹⁶⁷. Daha çok Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra kullanılan Farsça kökenli *şehre* ve Soğdça kökenli *kente*¹⁶⁸ daha önceleri Türkçe *balık* (Beş Balık, Togu Balık)¹⁶⁹ sözcüğü karşılık gelmiştir¹⁷⁰. B. Ögel surlarla çevrili kent manasına gelen *balık* sözcüğünün diğer bir manasının da “çamur” olduğunu, bugünkü balçık sözcüğünün de buradan geldiğini ifade etmiştir¹⁷¹. Balığın yanı sıra “korumak, gizlemek, kurulmak” gibi anlamlarla örtüşen *kurgan* sözcüğü de Türk halkları arasında yine şehir manasında kullanılan diğer bir ifadeyi oluşturmuştur¹⁷². Fakat kitabelerde geçen kurgan sözcüğü günümüz Türkçesine çoğunlukla kale olarak aktarılmıştır¹⁷³.

1. 1. Kentlerin Oluşumu ve Kuramsal Yaklaşımlar

En genel tabiriyle kent, nüfus yoğunluğu bakımından kırsaldan üstünlük arz etmeli, zanaat ve ticaret fonksiyonuna ev sahipliği yapmalı, içtimai kurumları barındırmalı ve belki de en önemlisi korunaklı bir pozisyonda olmalıdır. Bu özellikleri kentin tanımlanması adına ortak bir payda olarak varsaymamız halinde Ortaçağ süresince Batı ve çoğunlukla Doğu yerleşimlerinin bazılarının kent olarak tanımlanmaması gerekliliği ortaya çıkacaktır. Ortaçağ’da Batı kentlerinin oluşum süreçleri ile Doğu kentlerinin (İslam ve İslam dışı) oluşum süreçleri arasında benzerlikler bulunsa da belirgin farklılıklar daha ağır basmaktadır. Bu açıdan Ortaçağ kentlerini tek bir tanım ya da tek bir model üzerinden hareket ederek ifade

¹⁶⁵ Mumford: 2007: 13

¹⁶⁶ Kaşgârlı Mahmud, 2015: 163.

¹⁶⁷ Kaşgârlı Mahmud, 2015: 163.

¹⁶⁸ Sümer, 2014: 1-2.

¹⁶⁹ Ergin, 1986: 41.

¹⁷⁰ Sümer, 2014: 1-2.

¹⁷¹ Ögel, 1991: 201.

¹⁷² Gömeç, 2019: 17.

¹⁷³ Orkun, 2019: 50; Ergin, 1986: 29.

etmek doğru olmayacaktır. Zira toplumların yaşam biçimleri, gelenekleri ve yaşadıkları coğrafyanın farklılığı göz önüne alındığında Ortaçağ kent tanımlamasının tek bir model daha doğrusu Batı odaklı sınırlamalar çerçevesinde yapılmasının ne derece yanlış olduğu ortaya çıkacaktır.

Toplumların yaşayış biçimlerinin ve yaşadıkları coğrafyanın farklılık arz etmesi, kentsel yerleşimlerin ortaya çıkış ile ilgili görüşlerin de farklılaşmasına neden olmuştur. Kentin ortaya çıkışı ile ilgili çok çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır. Bunların en bilinenlerini ekonomik (pazar yeri olarak), dinsel (ibadet merkezi), askeri (güç odağı olarak) ve ilk etapta da artı-ürün hidrolik kuramları oluşturmuştur¹⁷⁴. Bu kuramları kısaca izah etmek istersek, sondan başlamak faydalı olacaktır. Artı-ürün hidrolik kuramına göre toprak ve iklim açısından tarıma elverişli sahalarda, nüfusun tarımdaki verimi arttırmak adına ortaklaşa hareket etmesi (sulama kanalları ya diğer teknolojik gelişmeler) sonucunda ihtiyaç fazlası ürünün (artı-ürün) elde edilmesi kentleşmenin temelini oluşturmaktadır. Yani tarımsal yoğunlaşma, beraberinde nüfusun artması ve yatırıma dönüştürülecek artı ürün kentleşmenin temeli niteliğindedir¹⁷⁵. Diğer kuramlar da aslında bu artı ürün temelinde şekillenmiştir. Tarımsal üretimin organize hale getirilmesi, nüfusun artması ve artı ürünün sağlanması korunma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Zira araştırmacıların sürekli vurguladığı şekliyle yerleşik-tarımsal toplumun sahip olduğu imkânlar her dönem göçebe toplumların dikkatini çekmiştir. Bu da askeri çatışmaları ve savunma ihtiyacını doğurmuştur¹⁷⁶. Bu sebeple bazı kentler de savunma temelli ortaya çıkmıştır.

Ekonomik kuramcılar, kentin oluşumunda iktisadi fonksiyonları daha doğrusu ticari işlevselliği ön plana çıkarmaktadır. Araştırmaları daha çok Batı kentleri üzerine yoğunlaşan ve kentlerin ortaya çıkmasında öncelikli olarak ekonomik unsurların altını çizen H. Pirenne bu hususla ilgili şöyle demektedir:

Kentler, ticaretin yayıldığı tüm doğal yollar boyunca belirmişlerdir. Denebilirse, ticaretin ayak izlerinden doğmuşlardır. Önce, yalnızca deniz kıyılarında ve ırmak boylarında ortaya çıkmışlardır. Daha sonra, ticaret yayıldıkça, bu etkinlik merkezlerini birbirine bağlayan başka kentler kurulmuştur¹⁷⁷.

Pirenne'ye göre tarihin hiçbir döneminde kent yaşamı, sanayiden ve ticaretten bağımsız olarak gelişmemiştir. Kentin ihtiyaç duyduğu ürünlerin temin edilme gerekliliği, kentle kırsal bölge arasında kopmaz bir ticari bağ sağlamıştır. Fakat araştırmacı antik kentlerden ziyade özellikle Ortaçağ kentlerinin ticaret temelinde şekillendiği üzerinde durmuştur. Ticaretin getirdiği refah, bir süre sonra tüccarların ihtiyaçlarına yönelik

¹⁷⁴ Carter: 1983: 3-4.

¹⁷⁵ Falay, 1985: 97.

¹⁷⁶ Childe, 2001: 117.

¹⁷⁷ Pirenne, 2019: 101.

oluşumların (korunaklı yollar ve pazarlar, devlet desteği ve tüccarlara yönelik hukuki düzenleme vb.) vücuda gelmesini hızlandırmış, bu süreç de kent oluşumuna hizmet etmiştir. Fakat bir kent oluşumunun ticari fonksiyonlarla sınırlandırılması ya da uluslararası ticareti teşvik etmeyen ya da tüccar sınıfına sahip olmayan bir yerleşimi kent olarak tanımlamamak pek doğru gözükmemektedir. Bu hususta L. Mumford, ticaretin gelişimini yukarıda bahsi geçtiği gibi surlu yerleşimlerin yani güvenlik ortamının oluşmasının bir sonucu olarak ele almaktadır. Ona göre pazarı, kentlerin kurucusu olarak görenler, bugünün güdü ve şartlarını geçmiş durumlara uygulayarak yanılmaktadır. Yazar bu hususta Ortaçağ'ın önemli ticari işlekliliğine sahip Nijniy Novgorod kentini misal olarak vermiştir. Yılda bir ya da iki kez kurulan panayır etrafında canlanan kent, yılın geri kalan zamanı ekonomik durgunluk yaşamıştır¹⁷⁸. Yani Ortaçağ kentlerinde gerçekleştirilen uluslararası ticaret, bir kenti bir yıl boyunca idare ettiremeyecek kadar sınırlı olmuştur.

Son olarak dinsel kuramcılar ise ortak bir inancın insanları tek bir bölgede toplamış olmasına dikkat çekmektedir. Toplumun inandığı din, kentsel yerleşimi ve kentsel kültürün oluşumunda en önemli etkidir. Bu kuramı İslam kentleri ile ele almak konumuz açısından daha doğru olacaktır. İbn Haldun'a göre hadarilik (yerleşiklik) veya kentlilik, İslam dininin Arap toplumuna kazandırdığı bir özelliktir. İslamiyet'ten önceki Arap toplumu bedevi yani kentsizdir. Onun kent oluşum algısına göre kentlerin oluşumu İslamiyet'in kabulünden sonra yani bedeviliğin terk edilmesi ile mümkün olmuştur. Fakat İbn Haldun, kentlerin oluşumunu (bedevilikten hadariliğe geçiş) sadece dini etken ile sınırlamaz, ekonomik hususları da göz önünde bulundurur¹⁷⁹. İbn Haldun'un Orta Doğu kentlerinin bazılarına İslami bir etiket yapıştırmamasından yüzyıllar sonra, batılı ilim adamları tarafından "İslam kenti" kavramı ortaya atılmıştır. Bu kavramı kullananlardan biri olan W. Marçais, İslam'ın kentsel bir din olduğunu vurgulamış ve bu kentin belirleyici özelliğinin Cuma Camisi, pazar ve hamam üçgeninde açığa çıktığını belirtmiştir. Bununla birlikte toplu ibadeti gerektiren cuma namazı ve cami, yerleşik yaşamı gerekli hale getirmiştir. Fakat kenti sadece inanlar oluşturmamış, cami yanında yer alan çarşı ve hamam inananları ibadete hazırlamak için fonksiyonel bir öneme sahip olmuştur¹⁸⁰. Dinsel görevlerini yerine getirmek için insanların buluştukları bu merkezi yerleşim alanlarına sadece İslam ülkelerinde rastlanmamış, benzer kentsel oluşumlar Hristiyan ve Musevi yerleşimlerinde de gözlemlenmiştir. Bu kentlerin İslam yerleşimlerinde

¹⁷⁸ Mumford, 2007: 319.

¹⁷⁹ İbn Haldun, 2019: 323-328.

¹⁸⁰ Abu-Lughod, 1987: 156.

oluşanlarına genellikle Cuma kentleri, Hristiyan ve Musevi yerleşimlerinde oluşanlarına ise Pazar kentleri denilmiştir¹⁸¹.

Kentlerin kökenleri ya da oluşum süreçleri hakkında bahsi geçen kuramsal yaklaşımları ortaya atan araştırmacıların çoğunun ortak bir yanı vardır ki bunlar kent oluşumlarını daima batı kent oluşumları ekseninde ele almışlardır. Batı literatüründe genel olarak uygulanan diyalektik yöneme göre batı kent oluşumlarının veya kökenlerinin anlaşılması, zıttı olan doğu kentlerinin anlaşılması, yani Doğu-Batı kent oluşumlarının karşılaştırılması ile mümkün olmuştur. Örneğin M. Weber, yukarıda bahsi geçen kurumlarda, Batı kentlerini pazar yeri olarak, Doğu kentlerini ise askeri güç odağı olarak ayrıştırmıştır. Asya ve Rusya'daki ticaret yerleşimlerini ise "ticaret köyleri" olarak tanımlamıştır. Weber, genel olarak kentleri ticaret, üretici ve tüketici olarak sınıflandırmıştır. Ticaret ve üretici (Bazı Antik Asya zanaat kentleri de) karakterizasyonu ile genellikle Batı kentlerini kastetmiştir. Tüketici kentlerin ise patrimonyal sistemden dolayı merkezi ya da merkeze bağlı tüketicilere bağlı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre Doğu'da kentsel oluşumların ortaya çıkmamasının sebebi bu patrimonyal sistemdir. Doğu'da görülen bu baskıcı ve merkezi sistem, pazarlara ve tüccarlara devlet müdahalesini beraberinde getirmiş, bu da Batı kentlerinde görülen sınıflaşma-burjuvazinin oluşumunu engellemiştir¹⁸². Fakat, Weber Batı kentlerini burjuvazinin ve dolayısıyla kapitalizmin ortaya çıkmasına vesile olan bir organizma olarak ele almıştır. Bu açıdan Doğu ve Batı kentlerini kıyaslaması belirli mikyaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir¹⁸³. Bizim tarih sınırlandırmamız açısından, Weber'in ortaya attığı kent oluşumları feodalizmin çöküşü ile bağlantılı durmaktadır. Öyle ki XI. yüzyıla kadar Batı kent oluşumlarından karanlık bir çağ olarak bahsedilmekte, feodalizmin kurucuları ise kent öncesi kültür temsilcileri olarak ele alınmaktadır. Bu açıdan feodal dönemde Batı'da ortaya çıkan yerleşim tiplerini kentsel olarak nitelendirmekten kaçınılmaktadır¹⁸⁴.

Tıpkı M. Weber gibi çoğu batılı bilgin kent oluşumlarını batı uygarlığı çerçevesinde ele almış, fakat bu kent kuramlarının evrenselliğine vurgu yapmıştır. Oysa ki her toplumun iç dinamikleri ya da toplumsal yaşam tarzı tarihsel süreçte farklılık arz etmiştir. Bu açıdan tek bir kurama bağlı kalarak kentlerin oluşumlarını ya da kökenlerini sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Bu sebeple İtil Bulgar kentlerinin kökenlerini tek bir kuram çerçevesinde değil de bütünsel ele almak gerekecektir.

¹⁸¹ Falay, 1985: 105.

¹⁸² Weber, 2018: 73, 93.

¹⁸³ Sunar, 2010: 226-233.

¹⁸⁴ Begel, 2014: 11.

1. 2. İtil Bulgar Kentlerinin Kökenine Dair Kuramsal Yaklaşımlar ve Kent Tipolojisi

İtil Bulgar kentlerinin doğuşu belirli mikyaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Fakat bu unsurlar tek başına kentlerin oluşumuna öncülük etmemiş, ticaret, zanaat ve din unsurlarının birbirlerini tamamlayan özellikleri belirleyici olmuştur. Rus tarih yazımında Rus kentlerinin kökeni ile ilgili yapılan varsayımlar, evrensel anlamda kabul edilen kent oluşum kuramları çerçevesindedir. Örneğin Rus kentlerinin gelişiminin Slav kültürü ile başladığını savunan M. N. Tihomirov, toplumsal ilişkiler, ekonomi ve feodalizmin geliştiği alanda tarımın ve zanaatın gelişmesiyle bağlantılı olarak Ortaçağ kentlerinin ortaya çıktığını vurgulamış, ilk sabit-korunaklı yerleşimlerin oluşumunu daha çok ticaret-zanaat ekseninde ele almıştır¹⁸⁵. Fakat belirtmelidir ki yazar birçok teorisyenin ifade ettiği gibi ticaretin, kentleri ortaya çıkardığını ifade etmemektedir. Buna karşın bu görüşün evvelinde V. O. Klyuçevskiy, Ruslarda kentlerin, Rus ihracatının bir stok ve sevkiyat noktası olarak, Slavların doğu ticaretinin başarısı neticesinde ortaya çıktığını düşünmektedir¹⁸⁶. Birçok araştırmacının (N. N. Voronin, V. V. Sedov, A. V. Kuza vd.) görüşüne göre de Ruslarda kentler ticaret-zanaat yerleşimleri, feodal şatolar ve knezlik kaleleri temelinde ortaya çıkmıştır¹⁸⁷.

Ortaçağ Rus kentleri ya da diğer Doğu Avrupa kent oluşumlarına dair ortaya atılan varsayımsal çözüm yollarından biri, özellikle İtil Bulgar kentlerinin kökeninin anlaşılmasına oldukça fayda sağlamıştır. Bu varsayıma göre kentler boy birlikteliklerinin bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Varsayımla alakalı en güzel tanımlamalardan birini A. Yu. Dvorničenko ve İ. Ya. Froyanov yapar:

Belirli bir sosyal ve demografik durumda ortaya çıkar (kent), toplumun örgütlenmesi o kadar karmaşık hale gelir ki, onun koordinasyon merkezleri olmadan daha fazla hayatta kalması imkansızdır. Bu bağların pıhtıları olan kentlerin kristalleşmesi sosyal bağlantılarla dolu bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu anda büyük boylar ve boylar arası birliktelikleri olduğu vakit boylar katmanının geç aşamasında ortaya çıkar¹⁸⁸.

Yani tüm varsayımlar ön kentleri (proto-kent) etno-sosyal oluşum merkezleri olarak kabul etmiş ve bunların ilk etapta askeri-politik, idari, ticari ya da dini merkezler olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir.

İtil-Çulman kentlerinin ortaya çıkışı ya da kökeni ile ilgili de belirli fikirler ortaya atılmış, varsayımlar ise daha çok Bulgar, Biler ve Suvar kentleri çerçevesinde yapılmıştır. İlk etaptaki genel kanaate göre İtil Bulgarlarında kentlerin ortaya çıkması ve gelişimi feodal sosyal ilişkilerin oluşumu ve erken feodal devletin beylik yapısındaki hakimiyetinden (askeri)

¹⁸⁵ Tihomirov, 1956: 12-16.

¹⁸⁶ Klyuçevskiy, 1995: 107.

¹⁸⁷ Polyakov, 2007: 21.

¹⁸⁸ Froyanov ve Dvorničenko, 1988: 29.

kaynaklanmıştır. Bu bağlamda A. M. Efimova, bir dizi Bulgar kentinin doğuşuna dair çeşitli varsayımlarda bulunmuştur. Araştırmacı İtil-Çulman Erken Ortaçağ kentlerinin sürekli tarihi gelişimi hakkındaki tezinden yola çıkarak (İtil-Çulman bölgesinde görülen kültürlerin yerleşimlere ardışık olarak yansması. Bk. İtil-Çulman Kùltürleri) İtil'deki Bulgar kentinin, Gorodets (İmenkov) yerleşimi temelinde bir Bulgar kalesi olarak ortaya çıktığını düşünmüştür. Döneminin önemli ticaret yolları üzerinde, nüfuslu bir bölgede yer alan bu nokta, hızlı bir şekilde Ortaçağ Doğu Avrupa'sının önemli ekonomik merkezi olan ticaret-zanaat kentine dönüşmüştür. Bulgar'ın feodal bir kale olarak ortaya çıkışı ve bir kente kademeli olarak evrilmesi ise Orta İtil bölgesindeki boylar arasındaki feodal ilişkilerin şartlara uygunluğu, sosyal iş bölümünün derinleşmesi ve metaların gelişimi çerçevesinde gerçekleşmiştir¹⁸⁹.

Efimova, Suvar'ı temelinde erken yerel yerleşimlerden olan Bulgar ve Balımer'den ayrı tutmayarak yeni yerdeki büyük Bulgar boy yerleşimlerinden biri, bir kale olarak tasvir etmiştir: “Bulgar ve Suvar, feodal kale duvarlarının yakınında bir sur dışı ticaret-zanaat yerleşimi kurarak, kentin ortaya çıkışının yakın yollarını temsil etmektedir”¹⁹⁰.

Efimova'nın fikrine göre İtil'in sol kıyısında Bulgar'a yakın bir mesafede bulunan Balımer yerleşimi temelinde (Bulgarlar tarafından buranın korunmasıyla küçük bir feodal kente dönüşen) Gorodets yerleşimine (İmenkov) yakın, boy merkezi önemine sahip büyük bir yerleşim yatmaktadır¹⁹¹. 2019 senesinde Balımer V yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar buranın oluşumunun İmenkovlar zamanında (IV-VII. yy) başlayıp, XI-XII. yüzyıllarda Bulgarlar sayesinde gelişim gösterdiğini doğrulamaktadır¹⁹². Güneydoğudan Balımer I yerleşimine bitişik olan 320×350 m. ölçülerine sahip Balımer V'in yani İmenkov Köyü'nün, Bulgar İlteberliği zamanında ekonomik hareketlilik vesilesiyle değişime uğradığı, Bulgar arkeolojik katmanlarında rastlanan İmenkov buluntularıyla kanıtlanmıştır. Araştırmalar sonucunda ise Bulgar yerleşiminin oluşum tarihi, Balımer II mezarının da işlevsel olduğu XI-XIII. yüzyıl olarak belirlenmiştir¹⁹³.

Efimov'un varsayımına tekrar dönülecek olunursa, kısaca araştırmacıya göre kentler, doğal tarihsel gelişim sürecinde eski Bulgar öncesi merkezlerin temelinde ortaya çıkmıştır. Böylece erken dönem mevkilerinde, Bulgar öncesi Bulgar ve Balımer yerleşimleri mevcut

¹⁸⁹ Efimova, 1957: 12.

¹⁹⁰ Efimova, 1957: 12-18.

¹⁹¹ Efimova, 1957: 17

¹⁹² Valiyev ve Stepanov, 2021: 24.

¹⁹³ Valiyev ve Staoanov, 2021: 38.

olmuştur. Fakat Suvar gibi yeni yerleşim yerleri de mevcut olmuştur¹⁹⁴. Efimova, kentlerin ortaya çıkış sürecini daha çok askeri ve idari-boy merkezi temelinde ele almıştır.

Askeri kaleler daha çok devlet sınırlarını, nehir üzerindeki geçişleri ve ticaret merkezlerini korumak için tahsis edilmiştir. Arkeologlar tarafından arkeolojik kalıntılara, arkeolojik katmanın kalınlığına ve rölyeflerin özelliklerine göre tanımlanan askeri kaleler, Bulgar ana topraklarının çevresinde ve devletin iç bölgelerinin stratejik olarak en önemli yerlerinde konumlanmıştır. İtil'in sağ kıyısında bulunan bu tarz bir askeri kale yerleşimi (Undor yerleşimi I) dört taraftan kenti korumuştur: Gorodişen (17), Staroalekin (18), Krasnosyundyukov I (19), Krasnosyundyukov II (20). İtil'in sağ kıyısı boyunca güneyden bu kent grubu diğer iki kaleyle (Polivnoovraj ve Kriuş I yerleşimi) savunulmuştur. Üç kale daha (Bektyaş, Jigulyev, Aleksandrov yerleşimi) başka bir kent grubunu savunmuştur. Alanı ortalama 0,2'den 2 hektar arasında değişen 36 kale tespit edilmiştir. Büyük kalelerin alanı 2 ila 7 hektarı kapsamıştır¹⁹⁵.

XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında Ön Çulman'da kurulan Çallı Kale'si Tataristan Cumhuriyeti'nin Rıbno-Slobod Bölgesi'nin Tyaberdina Çelna Köyü yakınlarındaki Çallın yerleşimi ile bağlantılı olmuştur. XI. yüzyıldan itibaren toplam 60 hektarlık alana sahip Çallın I-II yerleşimleri olarak bilinen açık köy ve nekropol, güneyden ve doğudan kale tahkimatına bitişik pozisyonda konumlanmıştır¹⁹⁶. Yine Ön Çulman'da, Nokrat (Vyatka) ve Çulman arasında Çulman Nehri üzerindeki yüksekliği 100 m. olan bir kale (Kotlov I Yerelimi) ile birlikte Çulman'ın orta kısmındaki trafiği kontrol eden ve kuzeybatı tarafından devleti koruyan beyaz taşlı, 60 m. yüksekliğinde Alabuga (Elabuga) Kalesi bulunmaktadır. Alabuga Kalesi XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılın başında inşa edilmiştir. Burası Elabuj (Çertov) yerleşimi ile ilişkili olan XI. yüzyılda kurulan Bulgar yerleşimidir. Ana nüfus, Toyma Nehri'nin sağ kıyısındaki yerleşimin 1700 metre kuzeydoğusunda bulunan ve aynı adı taşıyan müstahkem yerleşimde yaşamıştır. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu yapının bir cami işlevi de gören Arap tipi ribat özelliği taşıdığını göstermektedir¹⁹⁷. Bu tarz yerleşimlerden en büyüklerini ise Bol'şetoyabin ve Gorodişen yerleşimi oluşturmuştur.

Ön Çulman, Çulman Ardı'ndan daha az nüfus barındırmıştır. Bu durumla bağlantılı olarak Çulman Ardı'nda daha fazla kale yer almıştır. Bunlar Şeşma, Büyük Çeremşan, Küçük Çeremşan, İtil ve Çulman nehirlerinin yüksek kıyılarında bir zincir gibi uzanmaktadır. Bulgar topraklarının bu kısmının iç bölgelerinde kaleler, büyük kentlerin yakınında stratejik olarak

¹⁹⁴ Efimova, 1957: 17

¹⁹⁵ Nadirova, 2012: 45-46.

¹⁹⁶ Nigamayev, 2004: 19.

¹⁹⁷ Nigamayev, 2004: 6-11.

önemli yerlerde konumlandırılmıştır. Başkent Biler, surlara ek olarak Gorin I ve Svyatoy yerleşimlerinin koruduğu kalelerle korunmuştur. Bulgar kenti kuzey taraftaki kaleden (Kirvel yerleşimi); Cuketau kenti güney ve batıdaki kaleden (Belogor ve Kubas yerleşimi); Suvar kenti doğudaki kaleden (Yakimov-Strelkin yerleşimi) savunulmuştur. Pazar yerini koruyan kale kentleri ise ticaret yolları üzerinde konumlandırılmıştır. Bunlarla Doğu Voykin, Batı Voykin, Balahçin vd. yerleşimler bağlantılı olmuştur¹⁹⁸. Aslına bakılırsa kale kentlerinin ve ticaret kentlerinin oluşumunda büyük oranda paralellik bulunmaktadır, zira birçok kalenin yapımı ticaret yollarının güvenliğine yönelik gerçekleşmiştir.

Bulgar kentlerinin boy merkezlerinden oluştuğu ile ilgili varsayım ise E. P. Kazakov'un görüşleri ile ivme kazanmış, fakat onun ardından K. A. Rudenko tarafından bilinir olmuştur. K. A. Rudenko, Bulgar kentlerinin oluşumuna dair çeşitli alternatifler sunmuştur. İlk olarak kentlerin (Bulgar yerleşimlerinden elde edilen arkeolojik materyallerinin sunduğu üzere) boy merkezi olarak oluşumlarının incelenmesi gerektiğini savunmuştur. İkinci olarak belirli bir plana göre devletin kuruluşu/başkent (Biler yerleşimi), üçüncü olarak küçük yerleşimlerin oluşumu, dördüncü olarak ise ticaret yollarında, zanaat ya da ziraat merkezlerindeki yerleşimlerin oluşumlarının incelenmesi gerektiğini düşünmüştür. Rudenko'ya göre İtil Bulgar kentlerinden olan Bulgar ve Suvar, ilk etapta boy merkezlerini oluşturmuştur. Bu kentlerden ilki Bulgar boyunun, diğeri ise Suvar boyunun yaşam merkezini ihtiva etmiştir¹⁹⁹.

Bulgar yurdundaki boy yapılanması ile ilgili İ. İzmaylov'un görüşlerinden de bu hususta bahsedilmesi gerekmektedir. Bildiğimiz gibi Arap kaynakları Bulgarların yanı sıra bölgede Barsıl²⁰⁰, Esegel ve Suvar, Berencer gibi küçük grupların bulunduğunu aktarmaktadır²⁰¹. Bu nedenle ileriki İtil Bulgar nüfusunda Bulgarların dışında Hazarlar (Alanlar da dahil olmak üzere), Ogurlar ve İç Asya bileşenleri (Esegel-Çiğil) yer almıştır. İzmaylov'a göre Arap-Fars tarih ve coğrafya yazım geleneğinde korunan Orta İtil bölgesinin boy gruplarının adlarının analizi, tüm bu grupların etno-politik dernekler değil, boylarının büyük bir kısmından koparak ayrı gruplar/obalar olduğunu düşündürmektedir. Yani formüle edilen devletin nüfusunun temeli geleneksel anlamda ayrı bir boy değildir. Çünkü bunların üyeleri ortak bir kökene, iç akrabalık bağlarına dayanmaktadır. Dağınık birlikler burada yeni etkileşimlere girmişler ve içerisinde çok farklı kökene mensup grupları içeren yeni birliktelikler kurmuşlar, bölgesel-politik topluluklar oluşturmuşlardır. Bu sebeple İzmaylov'a

¹⁹⁸ Nadirova, 2012: 46.

¹⁹⁹ Rudenko, 1999: 132.

²⁰⁰ S. Y. Gömeç, çoğunlukla Bersil şeklinde transkribe edilen Türk boyunun "Bars İl veya "Bars El" şeklinde adlandırılmasının daha doğru olduğunu düşünmektedir. Dty. Bl. Bk. Gömeç, 2014: 487.

²⁰¹ Hvol'son, 1869: 22.

göre bunlar sadece “boyar” veya “boyar birliği” olarak adlandırılabilirler²⁰². Yani X. yüzyılda Arap-Fars geleneğinin tasvir ettiği de araştırmacıya göre bu tarz etno-politik birlikteliklerdir. X. yüzyılın başlarında, Bulgarlar zamanla müttefik ilişkilerle Orta İtil bölgesindeki tüm nüfus üzerine galip gelmeyi ve bu nüfusa boyun eğdirmeyi başarmıştır. Dulo soylu Kubrat Han ile aile bağları olarak Ten’den gelen Bulgar grubu, Ten, Kuzeybatı Kafkaslar ve Tuna’daki diğer Bulgar gruplarından kendilerini ayırt etmek için kendilerine “Gümüş Bulgarlar” demiş ve onların gelişi sosyal değişimin zincirleme tepkisine neden olmuştur. Soyluluklarının önemi sebebiyle bu Bulgar boyu önce bir dizi Türk-Ogur grubunu birleştirmiş, sonrasında ise hegomonya için diğer iki büyük boy birliği olan Bersul ve Esegel ile mücadeleye başlamıştır. X. yüzyılın başında Arap-Fars müelliflerinin İtil bölgesindeki durumu tasvir etmeye başladığı dönemde, Bulgarlar zaten yerel boyar birliğinin merkezinde yer almiş, toplumun askeri elit tabakasını ve baskın boyu oluşturmuştur. Bulgar ili oluştuğu andan itibaren de diğer etno-boy gurupların temsilcileri bağımlı bir nüfusa dönüşmüřtür²⁰³.

F. ř. Huzin’e göre alimlerin Bulgar kentini, “Bulgar boyu” ile adlandırarak yaptıkları tüm yerelleştirme girişimleri birer hipotez olarak kalmaktadır. Huzin bu görüşünü kaynaklara dayalı ve açık bir şekilde ifade etmiştir. Öyle ki Moğol öncesi dönemde Bulgar’a, Ulu Kent (Biler) denilmiştir. Bunun dışında Azak Bulgarlarının eserleri (Ulu Tarhan) tamamen farklı konumlandırılmıştır ki bunlar İtil’in sağ kıyısında yer almıştır. Bulgar yerleşiminden çok uzak olmayan bir noktada Tankeyev mezarı bulunmuş, buradaki mezarların birçoğunun ise Bulgarlardan ziyade Çulman-Ural (Fin-Ugor) halklarından kaldığı saptanmıştır. Bunun yanı sıra İtil kıyısındaki Bulgar kentinin ortaya çıkış sürecinde bu mezar henüz işlevsel bile olmamıştır. Sonuç itibariyle araştırmacıya göre bu bölgede tamamen Bulgar özgünlüğu aramak son derece şüpheli bir yaklařımdır²⁰⁴.

Biler yani yazılı kaynaklarda geçtiği şekliyle Bulgar, Küçük Çeremşan Havzası’nda devlet merkezini oluşturmuştur. İpatyev nüshasında 1183 yılına ait bir Rus seferinde Gümüş Bulgarlarının Ulu Kentine ve topraklarına saldırıldığından bahsedilmektedir²⁰⁵. A. H. Halikov’a göre bahsi geçen bu Gümüş Bulgarlar merkezi Biler’de (Bulgar diye bilinen Ulu Kent) bulunan X. yüzyıl Bulgar İlteberliği’nin çekirdeğini oluřturmuřtur²⁰⁶.

“Biler” ve “Bulgar” isimleri kaynaklarda sıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Örneğin “Bilerler yani Büyük Bulgarya”, Plano Carpini gibi geç dönem dokümanlarında da

²⁰² İzmaylov, 2012: 220.

²⁰³ İzmaylov, 2012: 220-221.

²⁰⁴ Huzin, 2001b: 75.

²⁰⁵ Yücel, 2007: 505.

²⁰⁶ Halikov, 1989: 78-79.

yer almaktadır²⁰⁷. Bununla birlikte ünlü âlim Malan Adamoviç, “Biler” etnoniminin ilk etapta “Bulgar” adlandırmasının halk biçimi olduğunu, sonradan geç dönemde Arap kaynaklarında oluştuğunu ve etnonim olarak halkın her zaman bu ismi benimsemediğini söylemektedir²⁰⁸. Yani İtil üzerindeki erken Bulgar’ın bir boy merkezi olarak nitelendirilmesi için yeterli kanıt mevcut olmamıştır. Eski Rus arkeolojisinden aktarımla “bir boy merkezi” olarak büyük ve ünlü Bulgar kentlerinin ortaya çıkış kuramı F. Ş. Huzin’e göre kabul edilemezdir, çünkü bu dönemde X. yüzyılın ilk çeyreğinde Bulgar toplumunda Bulgar adıyla anılan bir boy mevcut olmamıştır. Bulgarlar, Büyük Bulgar’ın oluşumu ve dağılmasıyla alakalı olarak Doğu Avrupa bozkırlarında pratik olarak yok olmuşlardır. Bu açıdan Bulgarlar, Bilerler, Suvarlar, Bersullar, Esegeller vd. geleneksel anlamda bir boyu ihtiva etmemiştir. İlkel-boysal düzenlerin nihai ayrışımının ve erken feodal tipteki bir devlet oluşumunun eşiğinde olan geçiş dönemi ise Bulgar konfederasyonunun özel etno-sosyal oluşumları olarak ele alınmalıdır. Bu tarz oluşumların üyeleri ise sadece kendi aralarındaki soyla değil aynı zamanda komşu-bölgesel ilişkilerle birbirlerine bağlı olmuş ve büsbütün boylar olarak adlandırılmamışlardır. Huzin’e göre boy merkezi olarak sunulmayan bu merkezler, şartlı beylikler temelinde adlandırılmak için daha fazla nedene sahip olan büyük bölgesel birliklerdir. Bu tarz beyliklerin merkezleri ise Suvar, Oşel’, Cuketau, Murom Kasabası ve Yulovo’dır²⁰⁹.

Rudenko’nun kentlerin ortaya çıkışı ile ilgili sunduğu ikinci seçenek devletin kuruluşu yani başkentle ilgilidir. Biler’in (kaynaklardaki Bulgar) artık Bulgarların başkenti olduğu büyük ölçüde netlik kazanmıştır. Rudenko’ya göre İlteber emriyle özel olarak devletin başkenti olan Biler’in gelişimi oldukça geç tamamlanmıştır:

XI. yüzyıldan daha geç olmamak kaydıyla birkaç küçük yerleşim etrafında, iç kentin tahkimatı inşa edilmiştir. Bunların etrafında bulunan mezarlar (ör. Biler yerleşimi II) aynı zamanda işlevseldir. Yaklaşık 30-40 yıl sonra bu bölgenin tahkimat hattının dışında, ekonomik ve konut amaçlı gelişimi başlamıştır. Bölgenin iskânı ve kent merkezinin ekonomik yapısı XII. yüzyıl ile XIII. yüzyılın başına dayanmaktadır²¹⁰.

Yerleşimde 30 yıl süren arkeolojik araştırma sonuçları bu iddia ile çelişmektedir. Zira Biler X. yüzyılın ilk çeyreğiyle güçlü tahkimata sahip bir kenttir. Yani Bulgar ve Suvar’ın başlangıç etabı daha gençtir ki erken materyaller Biler ile özdeştir. Biler’in alt katmanına ait buluntular, Suvar materyallerinden bile daha arkaiktir²¹¹.

Rudenko’ya göre sonradan tahkim edilen, feodal şatoya dönüşen eski bir pagan mabedi yerindeki Küçük Kasaba’nın (Malovo Gorodka) oluşumu yani Tigaşev yerleşimi

²⁰⁷ Carpini, 2018: 94.

²⁰⁸ Huzin, 2001b: 75-76.

²⁰⁹ Huzin, 2001b: 75-76.

²¹⁰ Rudenko, 1999: 132.

²¹¹ Huzin, 2001b: 77.

üçüncü seçeneği, zanaat, soy merkezleri (Romodan yerleşimi) veya ticaret noktalarındaki kaleler (Voykin yerleşimi, Balahçin yerleşimi ve Gorodok yerleşimi) temelinde ortaya çıkan kentlerin formüle edilmesi de dördüncü ve beşinci seçeneği oluşturmaktadır²¹². Rudenko'nun bahsi geçen seçenekleri arasında ticaret ve zanaat yerleşimleriyle ilgili varsayımlarının taraftar kazandığı söylenebilir. Fakat son yıllarda ilk kentlerin boy merkezleri olarak değil de daha ziyade beylik olarak adlandırılan büyük bölgesel birliklerin merkezi olduğu görüşü daha baskın durmaktadır²¹³.

Bulgar kentlerinin ticaret-zanaat kökenli ortaya çıktığını düşünenler de mevcuttur. Bilindiği gibi her çağda bir yerleşimin kent olarak tanımlanabilmesi için bazı kıstasların varlığı gerekli olmuştur. Bu kıstasların en başında ise yerleşim sahasında gerçekleştirilen üretim kollarının yani zanaatın ve ticaretin aktif bir işleyişe sahip olması gerekliliği yer almaktadır. Ekonomik işleyişin sağlıklı bir biçimde ayakta durabilmesi için ise belirli bir siyasal düzene ihtiyaç duyulmuştur. Siyasal örgütlenmenin gerçekleşmesi ile de kentsel olarak örgütlenme sağlanmıştır.

İtil Bulgarlarında kentsel örgütlenmeye en büyük katkıyı ticaret yapmıştır. Zira Bulgarların üzerinde bulunduğu topraklar, tıpkı Rusların üzerinde bulunduğu topraklar gibi önemli ticaret güzergâhlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu açıdan Rus kentlerinin ortaya çıkışı ile İtil Bulgar kentlerinin ortaya çıkışı arasında benzerlikler bulunmaktadır. Her iki devletin tohumları Özü (Dnyeper) ve İtil boylarında meskûn bulunan ahalinin üstünde baskınlık kuran boy tarafından atılmış, bölgeye gelmelerinden önce de yerel halk tarafından aktif olarak sürdürülen tarım ve ticaret bu istilacıların eski yurtlarında kazanmış oldukları becerilerle gelişmiştir. Sonuç itibarıyla de her iki devlet İslamiyet (Abbasi Halifeliği) ve Hristiyanlık (Bizans) gibi iki süper güç arasında seçim yapmak ve varlıklarını devam ettirebilmek için bu medeniyetlerin vassalığı altına girmek zorunda kalmıştır. İtil Bulgarlarının ve Rusların farklı dine mensup olmaları hiçbir vakit aralarında vücuda gelecek bir çatışmanın sebebini oluşturmamış; aralarında yıllarca devam eden çatışmanın tek kaynağını ticaret yollarının hâkimiyeti ya da güvenli ticaret yapabilme hususları oluşturmuştur. Zira her iki devletin ilk müstahkem kentleri daha çok ticaretin öz evlatları olan tüccarın ve zanaatkârın güvenliğinin sağlanması amacıyla ortaya çıkmıştır.

X. yüzyılın sonlarında Bulgarlar, Ruslara karşı batı sınırlarını güçlendirmek ve Büyük İtil Ticaret Yolu'nda karakollar tesis etmek için birtakım girişimlerde (Burtaslar ve Vyatiçler üzerine) bulunmuştur. İtil Bulgarlarının, ticaret yollarını tekelleştirerek güvence altına almak istemesi, Rus vakayinamelerinde de ifade edildiği gibi Ruslarla Bulgarlar arasında bir dizi

²¹² Rudenko, 1999: 132.

²¹³ Huzin, 2001: 43-49.

askeri çatışmaya neden olmuştur. Özellikle 965'te Rus Knezi Svyatoslav'ın darbesiyle zayıflayan Hazarların hâkim olduğu Kuzey Kafkasya ticaret yolunun Rusların eline geçmesi, bu çatışmaları alevlendirmiştir²¹⁴. Surlar ya da tahkimli yapılar ticaretin gelişiminden önce inşa edilmemiştir. Kent ticari bir karakterizasyon kazandıktan sonra tahkimli yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Örneğin Bulgar'ın eski savunma hattı, Moğol öncesi dönemde bölgenin politik, ekonomik (ticaret, hayvancılık, tarım) olarak önemli bir rol oynadığı dönemde, yani İtil yolu sayesinde uluslararası ticaret noktalarına ev sahipliği yapan kentin oluşumundan sonra X. yüzyıl başlarında kurulmuştur. Bu savunma hatları kendi dönemleri için yeteri kadar güçlü olmuş; yalnızca kentin merkezi kısmını, kalesini savunmuştur. XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında kentin gelişen ve artan alanıyla birlikte, sur dışı ticaret ve zanaat yerleşimlerinin önemli kısımlarını korumak için ikinci bir savunma hattı daha inşa edilmiştir. Suvar ve Biler gibi kentlerde de, ticaret ya da zanaat Bulgar'da olduğu gibi büyük ölçüde halkın ve tüccarların ihtiyaç duyduğu güvenin temin edilmesiyle gelişmiştir²¹⁵. Bulgar kent savunma duvarlarının ticari gelişimin artmasından sonra vücuda gelmesi, bu kentlerin tarımsal kökenli yani artı-ürün sağlayan ekonomiye bağlı olarak gelişmediğini göstermektedir. Yine örneğin X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılın ilk yarısında ticaretin işlek olduğu Bulgar ve Rus topraklarında bazı sınır kaleleri, gelecekte kurulacak olan kentlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Bunlar, düşmanlar tarafından yapılan baskınlar sırasında halk için bir sığınak olarak kullanılan, müstahkem topraklara bitişik olan küçük müstahkem kalelerden oluşmuştur. Bu kalelerin kentlere dönüşümü, aynı zamanda bunların idari ve ekonomik merkezlere dönüşümü ile yakından ilgili olmuştur. Örneğin Kazan kenti, X-XI. yüzyıllarda Kazanka Nehri üzerinde, Bulgarların Ön Çulman topraklarını geliştirmeye başladığı periyotta, ülke topraklarının kuzeyinde, sınır ve ticaret noktası olarak ortaya çıkmıştır. İlk kale de Kazanka'nın İtil'e döküldüğü yere çok da uzak olmayan Kazanka'nın sol kıyısının yüksek burnunun kuzeydoğu ucuna inşa edilmiştir²¹⁶.

Ortaçağ tarihçileri, IX-X. yüzyıllarının uluslararası ticaretinde Büyük İtil veya Baltık-İtil Yolu'nun temel rolü üstlendiğinin altını çizmektedir. Araştırmacılara göre Ladoga ve Volhov'dan çıkarak İtil'e ve İtil üzerinde hareketle daha uzağa uzanan hat, IX. yüzyıl ortalarında aktif olmuştur. Bu hattın aktifliği sadece hat boyunca keşfedilen para kalıntıları ile doğrulanmamış, aynı zamanda Ladoga, Ryurikov, Gnezdov, Sars, Timerev, Mahatlov gibi ticaret-zanaat yerleşimlerinin varlığı da hattın aktifliğini tasdiklemiştir. Danimarka'da Hedebyu, İsveç'te Birka, Baltık'ın güney kıyısındaki Kolobjeg ve Volin tipi yerleşimlerle bu

²¹⁴ Akıncı, 2018: 45.

²¹⁵ Krasnov, 1987: 109-119.

²¹⁶ Huzin, 1998: 18.

ticaret yerleşimleri birbirini tamamlamıştır²¹⁷. Bu ticaret kentlerine tipolojik olarak Semenov I ve İzmir I gibi Bulgar kentleri benzetilmektedir. Bu bağlamda E. P. Kazakov, bu kentleri Arap-Baltık ticaret sisteminde büyük merkezler gibi hizmet eden ticaret-zanaat yerleşimleri olarak nitelirmektedir. Bu iki yerleşim savunma yapılarından yoksundur. Yerleşimlerin kent emarelerinden en belirgin hususunu ise bunların daha az kırsal karakter taşıması oluşturmaktadır. Burada sığınak ve yarı-sığınak tipinde konutlar, tahıl ambarı tipindeki çiftlik yapıları, büyük ahşap cami ve ticaret nesneleri keşfedilmiştir. Bu yerleşim yerinin nüfusu demir ve demir dışı metalürjisi, kuyumculuk ve tarımla uğraşmıştır²¹⁸. Arkeoloji literatüründe bu tarz yerleşimler genellikle ön kent (protokent) olarak adlandırılmaktadır. Başta doğudaki gümüş krizinin başlaması olmak üzere çeşitli sebeplerle Büyük İtil Yolu'nun önemini kaybetmesiyle bağlantılı olarak, XI. yüzyılın ilk yarısında bu tarz yerleşimlerin işlevselliği kesilmiş ve bunlar kentlere dönüşmeyi başaramamıştır. Fakat Semenov ve İzmir yerleşimlerindeki yaşam ışıkları sonraki yüzyıllarda da sönmemiştir²¹⁹.

X. yüzyıl İtil-Çulman kıyılarında, sonradan ticaret-zanaat yerleşimlerine dönüşecek pazar yerleri veya ticaret merkezleri kurulmuştur. İtil Bulgarlarının merkezi kısmını oluşturan Batı Çulman Ardı'nda yine yüklerin karadan nehre aktarılması için uygun yerler mevcut olmuştur. Bunların hepsi İtil ve Çulman nehirlerinin kollarının ağız kısmında (Şentala, Kurlyanka, Utkı, Mayna vd.) yer almıştır. Bu nehirlerin alt akımındaki yataklar, geniş su taşkınlarının engel olduğu alanların geçilmezliğinin üstesinden gelmek için müsait yollar olarak hizmet etmiştir. Bunlar üzerinde Büyük İtil ve Çulman vasıtasıyla gemiler üstünde taşınan mallar, su basmayan nehir teraslarının üzerinde bulunan yerleşim yerlerine aktarılmıştır. Tataristan'ın arkeolojik haritalarının analizi, X-XI. yüzyıllarda Bulgar topraklarında Çulman Nehri'nin kollarının sol kıyısındaki ağız çevresinde, nehir vadilerinin derinliklerinde günümüzde hala korunan yerleşim gruplarının kurulduğunu göstermektedir. Örneğin Ahtay ve Bezdna nehirlerinin aşağısında 2 yerleşim yeri, 12 köy ve 9 mezarlık saptanmıştır. Bu tarz yerleşimler arasında Utkı Nehri ağızındaki Malinov II, Şentala Nehri ağızındaki Ostolopov yerleşimi, Kurlyanka Nehri ağızındaki Alekseyev VI yerleşimi bulunmaktadır²²⁰. Bunlar kervan ve nehir yolları üzerindeki tahkim edilmiş ticaret yerleşimleridir. Bu yerleşimler arasında Yakın Doğu'daki uzman ustaların ürünlerinin yüzlerce nüshasının bulunduğu Semenov I özellikle göze çarpmaktadır. Yerleşimin buluntuları arasında 930-70 senelerine ait yüzlerce gümüş Arap dirhemi yer almaktadır²²¹.

²¹⁷ Huzin, 2001b:76-77.

²¹⁸ Kazakov,1991: 151-153.

²¹⁹ Huzin, 2001b:76-77.

²²⁰ Rudenko, 1999: 37.

²²¹ Huzin, 2001b: 69.

İzmer paralarının önemli bir kısmı İtil Bulgarlarında basılmış ve tamamen doğu dirhemleri taklit edilerek hazırlanmıştır²²². Bu tarz yerleşimlerde ana mekânsal merkezi, yapılarla iletişimi bir araya getiren pazar meydanına sahip iskele oluşturmuştur. Yakınlarında da bir cami yer almıştır. Bu yerleşim yerlerinin hidrolojik koşulları, 1795 yılındaki Kazan ilinin geometrik haritasında açıkça görülebilmektedir. İlteberliğin oluşumundan bu yana muhtemelen İtil'in nehir yatağı, aynı şekilde sezonluk göl ve derelerin de yeri değişmiştir. İtil teraslarının yerleri, İtil Nehri ve kollarının yüksekliği ve vadileri 1953-1956'lara kadar (Hidrolik santraller ve rezervuarların yapımı sırasında İtil-Çulman seviyesi yükselmiştir) genel olarak kalmıştır. Tataristan'ın SSSR (1946) geometrik ve coğrafi haritasının karşılaştırılması da bu varsayımı doğrulamaktadır. Yani Bulgarların büyük ticaret-zanaat yerleşimleri var olmuş ve bugünkü Rıbnoslobod ve Laişev (Tataristan Cumhuriyeti) bölgeleri üzerindeki Ön Çulman'da da bu yerleşimler saptanmıştır²²³. Bu yerleşim yerlerinin nüfusunun çoğunluğunun ticaret ve zanaatla uğraşmasına rağmen, yerleşimde tarımsal faaliyetler de fazlasıyla gözlemlenmiştir. Bu unsur, Bulgarların uluslararası ticaretinde bir tür geçit görevi görmüş ve bunların varlıklarının istikrarı büyük ölçüde ticaretin konjonktürüne bağlı olmuştur. Bu yerleşimler, savunma duvarlarından yoksun olmalarına karşın kentlerin gelişmiş ticaret ve zanaat gibi ana özelliklerine sahip olmuştur. Aslında zamanla nehirlerin ağızlarına en yakın tepelerde kalelerin kurulması, nehir vadilerindeki ticari-zanaat yerleşimlerinin hepsi için savunma sorununu çözmüştür. Ama zaten aksi olsa da ticaret-zanaat yerleşimleri açık tip kent yerleşimleri olarak kategorilendirilmektedir. Fakat idari bir işleve sahip olmadıkları ve İtil Bulgarlarının ana kentleri ile karşılaştırıldığında daha az öneme sahip oldukları da belirtilmelidir. XI. yüzyılın sonuna doğru bazı askeri-politik olaylardan ötürü tüm bu ticaret-zanaat yerleşimleri giderek azalmıştır. Arkeologlar XII. yüzyılda ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede yeni bir ticaret-zanaat yerleşiminin ortaya çıktığını söylemektedir ki bunların en önemlileri arasında Staro-Kuybişev IV yer almaktadır²²⁴.

1990'lı yıllardaki kazılar, X-XI. yüzyıllarda Moğol öncesi ticaret-zanaat Bulgar yerleşimlerinden birinin bugünkü Kazan bölgesinde olduğunu göstermektedir. İzmer'de olduğu gibi pazar yerinin yanı sıra Kazanka Nehri'nin sol kıyısının üst burnunda kale inşa edilmiş, bunun sınırları dışında ise sur dışı zanaat yerleşiminin izleri keşfedilmiştir. Birçok ticaret-zanaat yerleşiminden farklı olarak Kazan'ın varlığı uzun seneler devam etmiş,

²²² Kazakov, 1999: 64.

²²³ Kazakov, 1991: 176; Kazakov, 1999: 64.

²²⁴ Nadirova, 2012: 43-45.

sonrasında da büyük bir kente dönüşmüştür. Yerleşimin kente dönüşümündeki en büyük nedeni üzerinde bulunan uygun coğrafi koşul oluşturmıştır²²⁵.

Bulgar hanlarının öncelikli gayesini, Fin-Ugor komşu topraklarında hatta Bulgarların ticari rakipleri Vladimir-Suzdal Knezliği'ne karşı İtil ve Oka üzerinde kendi pozisyonunu korumak oluşturmıştır.

Çulman'daki Bulgar ticari etkinliği ile bağlantılı kent kökene en yakın yol A. M. Belavin tarafından; Alabuga, Rojdestven, Kılsov gibi yerleşimler için ise diğer araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Bu kentlerden ilki yani Alabuga her şeyden evvel İtil Bulgar topraklarının kuzeydoğu sınırının korunması için askeri kale olarak kurulmuştur²²⁶. A. P. Smirnov'un belirttiği gibi bu yerleşim Bulgarlara dayanak noktası olmuş, buradan komşu Udmurt boylarına akınlar düzenlenmiştir²²⁷. Rojdestven I-II yerleşimleri ise ilk olarak Komi-Permlerin atalarının topraklarında ortaya çıkmış ve daha sonradan Bulgarlar için ticaret gibi avantajlı ilişkilere vesile olmuştur²²⁸.

İ. İzmaylov bazı Bulgar kentlerinin ortaya çıkışını Vikinglere ve dolayısıyla ticarete bağlamaktadır. Bu varsayım Vikinglerin askeri ve ticari seferlerinin erken Bulgar toplumunda sosyal değişimleri katalize ettiği görüşüne dayanmaktadır²²⁹. IX. yüzyılın ikinci yarısında, İtil-Çulman yolu üzerinde bulunan halkların ticari-ekonomik faaliyetlerinin yoğunlaşması sayesinde Bulgarlar, Vikingler ile temas kurmuştur. İtil Bulgarlarına ait ilk kent kazılarında, Bulgarların henüz varlığından haberdar olmadığı VIII-IX. yüzyıllara ait Kuzey Avrupa kökenli eşyalar, Bulgarların erken kent merkezlerinde (Bulgar, Biler, Balımer) keşfedilmiştir²³⁰.

Bulgar kentlerinin idari, ticari ve son olarak da din kökenli ortaya çıkmış olduğu ile ilgi varsayımlar çeşitlendirilebilir. Fakat bu hususta A. H. Halikov'un görüşleri bize göre en belirleyici varsayımı oluşturmaktadır. Zira kendisi kentlerin oluşumunu tek bir itici güç ile sınırlandırmamıştır. Bulgar olarak adlandırılan Biler'in 922'de Almuş tarafından devletin başkenti olarak kullanıldığını ifade eden Halikov, ilk Bulgar kentlerinin ticaretin, tarımın ve zanaatın geliştiği aynı zamanda da İslamiyet'in kabul edildiği, büyük nüfus noktalarında yoğunlaşan artı ürünün birikmeye başladığı zamanın şartlarında oluştuğunu aktarmaktadır. Yerleşim zamanla ticaret-zanaat noktaları, pazarları ve camileriyle birlikte şimdiki kente dönüşmüştür. İlk etapta kent tipi yerleşimler istihkama sahip olmamış, toplumun aktif

²²⁵ Smirnov, 1951: 29.

²²⁶ Huzin, 2001b: 77-78.

²²⁷ Smirnov, 1951: 29.

²²⁸ Smirnov, 1962: 161, 170-171.

²²⁹ İzmaylov, 1999: 94-100.

²³⁰ Valeyev, 2007: 121.

durumuyla bağlantılı olarak X. yüzyılın ilk çeyreğinden daha erken olmamak kaydıyla bazılarının tahkim yapımı başlamıştır²³¹.

H. G. Nadirova'ya göre bu bağlamda sadece ilk kentlerin görünümü hakkında değil, aynı zamanda erken kent tipi yerleşimlerin varlığı hakkında da konuşmak gerekmektedir. Bulgar topraklarında olduğu gibi Eski Rus Devleti'nde de proto-kentlerin yani ön kentlerin oluşum süreci IX. yüzyıl ve X. yüzyılın ilk yarısıdır. Ona göre Rus topraklarındaki ön kentler (Ladoga, Gnezdovo, Timerova vd.) knyazlığın yıllık vergi toplama merkezleri olarak işlev görmüştür. XI. yüzyıla geçişle bu yerleşimler vergi sistemi kontrol etmeye dair önemlerini yitirmişlerdir²³². Yani yeni kentlerin kurulması İtil-Çulman bölgesinde devletin oluşması ile alakalı durmaktadır. İslamiyet'in resmi olarak kabulü ve devletin oluşumu aynı zamanda birçok kentin doğmasına ya da yerleşimlerin gelişmesine neden olmuştur.

İtil Bulgar kentlerinin gelişim sürecinde İslamiyet'in yadsınamaz bir rolü bulunmaktadır. Özellikle X. yüzyılda İtil-Çulman sahasında yükselişe geçen İslamiyet, yerleşimlere mimari ve kentsel organizasyon anlamında büyük ayrıcalıklar kazandırmıştır.

A. H. Halikov'a göre VIII-IX. yüzyılda Barancarlar ile birlikte İslamiyet'in resmi kabulü geleneksel olarak kabul edildiği gibi 922 değil, IX. yüzyılın ilk yarısı yani yüz sene kadar öncedir:

Eğer İslamiyet Bulgar topraklarına sadece 922'de sızmış olsaydı, o zaman ülkenin kentleşme süreci en azından X. yüzyılın sonuna kadar itilmez miydi? VIII.-IX. yüzyılın başlarında aktif sosyo-ekonomik ve politik gelişimler sebebiyle İslamiyet'in Bulgar topraklarına nispeten daha erken nüfuz etmesi bölgedeki kentlerin daha erken çıkmasına yol açmıştır²³³.

İslamiyet'in devlet dini olarak ilan edilmesinin ardında yatan en büyük neden etnik boyların tek bir çatı altında birleştirme isteğidir. Diğer bir neden de devlet hazinesini dolduran ticaretin daha canlı yürütülmesi için ticaret partnerliğinin İslam ülkeleriyle ağırlık kazanmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında ticaretin gelişiminin, İslamiyet'in resmi olarak kabulünden önce hız kazandığı sonucuna varılabilir. Yani kentleşmenin daha hızlı ilerlemesine yol açan itici gücün sadece din olduğunu düşünmek doğru değildir.

İslamiyet, diğer kitaplı dinler gibi kent merkezli bir inanç sistemi olmuştur. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçtiği gibi oryantalist yaklaşıma sahip olan araştırmacılar cami, hamam ve pazar üçgeninde yer alan tüm kentleri "İslam kenti" olarak etiketlemiştir. Fakat bizim kanaatimize göre Bulgar kentlerinin "İslam kenti" olarak kategorilendirilmesi doğru değildir. Bunun yerine kentlerde özellikle mimari alanda İslami etkinin ağır bastığı söylenebilir. Zira M. Ö. II. binlerden M. S. V-VII. yüzyıllara uzanan geniş zaman diliminde,

²³¹ Halikov, 1991: 57.

²³² Nadirova, 2012: 33

²³³ Halikov, 1991: 58.

İtil-Çulman sahasında ortaya çıkan eski kültür sakinleri (Balanov, Abaşev, Srubny, Maklaşev, Ananin, Gorodets, P'yanobor, Azelin vd.) kendilerine has yerleşim tiplerine sahip olmakla birlikte çoğunlukla yerleşimlerini doğal yünden savunmalı bir burun üzerine inşa etmiş, kimi zaman da bu yerleşimleri surlar ve hendeklerle tahkim etmiştir. V-VII. yüzyıllarda ise bölgede ortaya çıkan ve saban tarımıyla uğraşan İmenkov kültür sakinleri önceki kültürlere nazaran artık bölgedeki üretim biçimin şekillenmesine öncülük etmiş, birikimlerini ve yeteneklerini bölgeye yeni gelen boylara yani Bulgarlara aktarmıştır. Bulgarlar da yeni yurtlarında Saltovo-Mayat Kültürü'nün temsilciliğini yapmıştır. Bu bağlamda kentlerin prototipini oluşturan ilk sabit yerleşimlerin oluşum süreci VIII. yüzyıl Ten-Azak karma kültür eserlerini ihtiva eden ve sakinleri arasında Ön Bulgarların da bulunduğu Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil'e taşınması ile saptanmıştır. Saltovo-Mayat kültür sakinleri olan Bulgarlar İtil'e, Kağanlık bünyesinde kazanmış oldukları zanaat, çiftçilik ve yapı inşa becerilerini de getirmiştir. Bu suretle bölgedeki ilk kentlerin oluşumu İslamiyet'ten önce şekillenmiştir. İslamiyet'in kabulü ve ticari güvenliğinin tetikleyici etkisiyle de bu yerleşimler tahkim edilmeye başlanmıştır. Tüm bu doğal ve beşeri etkiler göz önüne alındığında Bulgar kentleri, diğer İslam kentlerinden ayrılmış ve özgün bir karakter taşımıştır.

Bulgar kentlerinde diğer İslam kentlerinde olduğu gibi cami, hamam ve pazar formları bir birliktelik arz etmiş olsa da bunların inşa geleneğinde ve kentin bayındırlık-mimari unsurlarında özgünlükler var olmuştur. Bu bağlamda Eski Türk inanç sistemiyle ilişkili konargöçer kültür ile Tek Tanrı temelli yerleşik kültür sentezinin sonucunda ortaya çıkan Doğu Avrupa Türk kentlerinin temsilciliğini Hazarların, sonrasında ise Bulgarların yaptığı söylenebilir. Hazar Denizi, Tuna ve İtil ırmakları ekseninde ortaya çıkan Türk kentleri, uzak mesafelere rağmen ortak özellikler taşımıştır. Sarkel, Pliska ve Biler'in mimari yapılarında aynı tarz Türk tamgaları keşfedilmiş, Pliska ve Biler'in mekansal planlama yapıları büyük ölçüde benzerlikler taşımıştır. Bu devletler konjoktürel olarak farklı dinleri kabul etmiş olsalar da mesken ve yerleşim tiplerinde gözlemlenen konargöçer kültür unsurlarıyla tek bir kent modeli yaratmayı başarmıştır.

Bulgar kentlerinin diğer İslam kentlerinden ayrışmasına neden olan en önemli unsuru coğrafya oluşturmıştır. Genelde nehir kenarında kurulan kentlerin özellikle savunma sistemleri fiziki şartlar göz önüne alınarak tasarlanmış, bu durum özellikle erken dönem İtil-Çulman (Fin-Ugor) kültürlerinden İtil Bulgarlarına değin gözlemlenmiştir. Savunma yapılarının tasarımına göre Bulgar kentleri birkaç tür mekânsal planlama yapısına ayrılmıştır: daire kesmesi (burun-daire dilimi), dairesel (yuvarlak-burun), eş merkezli, kapalı eğri. Kent yapısının genel çevreden ayrılması sadece kent çevresinin etrafı üzerindeki egemenliğinden

dolayı değil, aynı zamanda ahşap duvarlarla hendek ve sur tipindeki savunma sisteminin inşası ile de gerçekleşmiştir²³⁴. Bu tarz kent planlama yapıları aslında nehir kenarında kurulan Doğu Avrupa kentlerinin birçoğu için karakteristik olurken, eş merkezli yapı formunun Türklere özgü bir durumu söz konusu olmuştur.

Eş merkezli tipteki kentin mekânsal ve planlama yapısı, İtil Bulgarlarının başkent özelliğidir. Kent, kendini iç ve dış kent olarak bölen eş merkezli iç toprak surlar ve hendeklerle çevrilidir. Bunlar yuvarlatılmış köşelerle dikdörtgen plandadır²³⁵. Bu tarz bir kentin iç alanı, savunma sistemleri ile merkezden (kale) kent merkezinin bileşim özelliklerine sahip olduğu eş merkezli bölümlere (dış kent, iç kent, kale) bölünmüştür. Burada en önemli hacimsel ve dikeysel dominantları kült binalar ve saray kompleksleri oluşturmuştur. Merkez ve kapı, yani kentin içiyle dış dünyayı bağlayan ana iletişim, dairesel planlama yapısı ile oluşturulmuştur. Kentin bu tarz mekânsal yapısı, Türklerin geleneksel Bulgar görüşlerinin sentezini yansıtmaktadır (Hazar topraklarında ve Güneydoğu Avrasya’da bulunan konargöçerler). Anıtsal tuğla-taş yapılar ve kült binalar, kentin mekânsal yapısında bir aksan olarak hizmet etmiştir.

Emel Esin’e göre ister çadırlardan oluşan perde ile çevrili bir ordugâh, isterse de surlar ile çevrelenmiş bir ordugâh olsun, “ordu” Ön Türklerden olan Chouların (M. Ö. 1050-249) kozmik telakkilerine dayanmaktadır. Chouların müstahkem hükümdar kenti yeryüzünün modelinde mikro kozmos olarak düşünülmüş, yeryüzüne ve devletin yönlerine atfedilen dört köşe planda kurulmuştur. Baş cephe sayılan güney güneş evcine, kuzey ayın evcine, doğu güneşin doğuşuna, bahara ve göğe, batı ise güneşin batışına atfedilmiştir. Kentin tam ortasında göğün kutbunu teşkil eden, Eski Türkçe metinlerde “Temür Kazuğ” şeklinde geçen Kutup Yıldızı ve ayı burcunun altında hükümdar köşkü yer almıştır. Hükümdar otağı dünyanın merkezinde olduğu düşünülen kozmik dağ simgelemiştir. Yani Chouların hükümdar kenti göğe, yere, dağlara, güneşe, aya, yıldızlara ve hükümdarın atalarına adanmış mukaddes bir kent özelliği taşımıştır²³⁶. Daha sonra bu kent formu bir gelenek olarak Hunlar tarafından devam ettirilmiştir. Örneğin, Baykal Gölü’nün doğusunda İvolga ve Selenge nehirlerinin birleştiği yerin aşağısında bulunan en önemli Hun kentlerinden biri olan İvolga, kare planda her biri beş hattan oluşan surlarla çevrilmiştir. Surlar dört ana cepheye konumlandırılmıştır²³⁷. Aynı geleneğe İtil Bulgarları arasında da rastlanılmıştır.

²³⁴ Nadırova, 2012: 48.

²³⁵ Huzin, 2001b: 80.

²³⁶ Esin, 1968: 137-138.

²³⁷ Kalan, 2012: 9-10.

Gerek diğer Türk yöneticilerin gerekse Bulgar yöneticilerinin en önemli egemenlik sembollerinden birini onların karargahları oluşturmuştur. Bir nevi Türklerde kentten ziyade devletin sembolü ve hanın otağının kurulduğu yer önem teşkil etmiştir. Başlangıçta, kent öncesi dönemde merkezi yeri hükümdar karargahındaki hükümdar yurdu ve çadırı oluşturmuştur. İbn Fadlan, Bulgar İlteberi'nin Arap Halifeliği'nden gelen elçileri politik ve töre merkezi olan büyük bir çadırdaki kabul ettiğinden bahsetmiştir. Bu sebeple, karargahın kendisi merkez yani hükümdarın egemenlik noktası olarak anlaşılmaktadır²³⁸.

Aynı şekilde arkeolojik araştırmalar neticesinde VII-VIII. yüzyıllardaki Türkistan kentlerinin izleri de sürülebilmektedir. Bu kentler Arap ülkelerinde bulunan kentlerden büyük suretle ayrılmıştır. Türkistan'da yuvarlak tipli kente rastlanmamış, çoğunlukla eş merkezli yapı ve çift duvara sahip kale planda yuvarlak yerleşim tipleri görülmüştür. Ancak asıl fark kent yapısında gözlemlenmiştir. Türkistan kentlerinin vazgeçilmez bileşenini yüksek platformdaki kale oluşturmuştur²³⁹.

Bulgar kentlerini, İslam kentlerinden ayıran en önemli unsur bahsi geçtiği gibi coğrafya oluşturmuştur. İslam kentlerinde kentsel organizasyon çoğunlukla kale, savunma duvarları, Cuma camii, medrese, hamam, iç avlulu konut ve düzensiz sokak ağı unsurları etrafında şekillenmiştir. Tipik olan bu unsurlara İtil Bulgar kentlerinde de rastlanılmaktadır. Fakat diğer İslam kentlerinin bulunduğu coğrafyayla farklılık arz eden iklimsel ve fiziksel şartlar, Bulgar kent organizasyonunun bir takım ayırt edici özellikler sergilemesine neden olmuştur. Örneğin ısıtılan binalar için diğer İslam kentlerinde bulunmayacak şekilde giriş kısmına bir ek dâhil edilmiş ya da binaların avluları daha dar tutulmuş, kimi zaman da mevcut olmamıştır²⁴⁰.

Bulgar mimari yapılarında kullanılan yapı malzemesi coğrafyanın iklimsel ve fiziksel özelliklerinden, sokak, yol ve drenaj gibi bayındırlık unsurları ise arazi rölyefinden etkilenmiştir. Aslında bu etkileşim karşılıklı gerçekleşmiştir. Zira arazi rölyefi sokak biçimini belirlerken, sokak ağı da yerleşimin genel topografyasını belirlemiştir. Özellikle konutların inşası gerçekleşirken dışarıdan alınan bir teknik yerine yerel inşa geleneklerinin tercih edildiği, aynı zamanda Bulgarların kendi becerilerinin de yerel geleneklere dahil edildiği gözlemlenmiştir. Örneğin yurt kalıntıları, Bulgarların göç öncesi döneminin yerel gelenekleriyle güçlü bağları açığa çıkarmaktadır. Ahşap mülk sistemine dâhil edilen keçe veya hasırdan yapılan yurtlar Türk dünya algısıyla bağlantılı olarak döngüsel bir planlama sisteminde ayrı gruplar olarak mevsimine göre sabit, yarı-sabit ve taşınabilir formda olmuştur.

²³⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015:22.

²³⁹ Voronina, 1991: 11-12.

²⁴⁰ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 47.

Fakat Bulgar konutları mutlak olarak tipik bir konargöçer mesken ya da tipik bir Müslüman hanesi biçiminde gelişmemiştir. Zira Bulgar toplumunun çok farklı etnik bileşenden oluşması, Bulgarların İtil hattına göçünden evvel bölgeye yerleşik yaşam tarzının hakim olması, konut inşasında ahşap inşa tekniklerini kullanan Slav ya da Fin-Ugor gibi halklarla sağlanan sıkı temaslar, bölgenin iklimsel-fiziksel koşulları ya da yürütülen iş kollarının ihtiyaç duyduğu mesken tipleri (Örneğin bölgede aktif bir şekilde yürütülen ticaret sebebiyle İtil kıyısında Rus gibi yabancı tüccarların koloni yerleşimleri mevcut olmuştur) gibi sebepler Bulgar konutlarının diğer konargöçer bölgelerindeki yurtlardan ya da İslam ülkelerindeki hanelerden ayrışmasına neden olmuştur.

Bulgarlarda da gözlemlenen toprağa gömük biçimindeki sığınak tipi konutların kökeni tamamen Doğu Avrupa yerel halklarının meskenleriyle bağlantılı olmuştur. Zira İtil-Çulman Tunç Çağı yerleşimlerinin arkeolojik kalıntıları, geçişlerle birbirine bağlanan ya da bağlantısız olarak toprakla kaplanmış sığınak ya da yarı sığınak tipi²⁴¹ konut izlerinden oluşmuştur.

İslam kentlerinde rastlanan avlulu konutlar ve karmaşık sokak ağına Bulgar kentlerinde pek rastlanılmamıştır. Örneğin kaynaklarda çadır diye geçen yurt benzeri yapılar, X. yüzyılın ilk yarısında Saltovo-Mayat ikamet geleneğinde kurulmuştur²⁴². IX-X. yüzyıllarda benzer tarz konutlara Hazar ve Tuna Bulgar kentlerinde de rastlanılmıştır. Kent merkezinde bir çember etrafına yerleştirilen bu tarz konutlarda ocak, dumanın çıkması için deliğin altında yani merkezde konumlandırılmıştır²⁴³.

Dini mimariye gelindiğinde de Bulgar mimarisinin ayırıcı özellikleri ön plana çıkmaktadır. Örneğin Doğu Avrupa'nın komşu milletleri olan İtil Bulgarları ve Eski Rusların anıtsal-dini mimarisi ilginç bir şekilde benzerlikler taşımıştır. Farklı dinlere mensup olmalarına rağmen, her iki halkın kent kültürünün gelişimi benzer surette ilerlemiştir. Örneğin Bulgarların ve Rusların başkentlerindeki dini yapıların karşılaştırmalı analizi, Biler Cuma Cami'nin Kiev'deki St. Sophia Katedrali ile neredeyse aynı boyutlara sahip olduğunu göstermektedir. Eski Rus kentlerinde ana katedraller her zaman büyük knezlik mabetleri veya kentin büyük manastırları olmuştur. Knezlik sarayından sonra sur dışı cemaati, evleri, şapelleri yer almıştır. Hem Rus hem de Bulgar kentlerinde binaların ölçeği çevreden merkeze doğru büyümüştür²⁴⁴.

Diğer taraftan keşfedilmiş tek Cuma Cami olan Biler Camii, doğu gelenekleri temelinde inşa edilmiş olsa da ayırt edici özellikler taşımıştır. Öyle ki İslam Dünyası'nın

²⁴¹ Nadirova, 2012: 25

²⁴² Flerov, 1996: 27.

²⁴³ Nadirova, 2012: 88.

²⁴⁴ Nadirova, 2012: 83.

çeşitli bölgelerinde bulunan camilerde genellikle taş desteklerin üzerinde revaklar veya arkatlarla çevrelenmiş açık bir iç avlu yer alırken Biler Cami'nde bu tarz bir avlu bulunmamıştır. Caminin kuzey cephesinin önünde dini bayramlarda insanları toplamak için bir avlu görevi görebilecek meydan bulunmuş, bu avlu da başlangıçta ahşap bir çitle çevrilmiş ve sadece yazın uygun havalarda kutsal bir alan olarak kullanılabilmektedir. Ahşap çit, cami kompleksini ve ahşap çitin kuzeybatı köşesine yakın bulunan taş hamamı çevrelemiştir²⁴⁵. Yine caminin ana girişi, minarenin yanındaki kuzey taş cephesinde yer almıştır. Minare tabanının altındaki toprak 0,4-0,5 metre aralıklarla, 0,15 metre çapındaki meşe kazıklar ile yaklaşık 1 metre derinliğe kadar güçlendirilmiştir. Bu teknik Hazarların taş yapı inşa geleneğinde de kullanılmış ve muhtemelen Bizans mimarisinden Hazarlara aktarılmış, genellikle de Kafkas mimari geleneğinde gözlemlenmiştir²⁴⁶.

Özellikle Bulgar kentlerinin askeri mühendisliği, İslam kenti savunma mühendisliğinden ayrılmıştır. İtil Bulgar tahkimatlarında Hun yerleşimlerine ait tahkimat özelliklerinin izleri sürülmektedir. III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyıl başlarında Ön Bulgarların da dâhil olduğu Hun boylar birliğinin Aral çevresi yerleşimlerinde (Kang arkeolojik kültür eserleriyle ilişkili) küçük tahkimatlar keşfedilmiştir²⁴⁷. Ön İtil Bulgar yerleşimlerine dahil edilen Murom Kasabası'nın tahkimatı bu yerleşimlerin tahkimatı ile benzer özellikler taşımıştır. Yerleşimdeki en eski savunma hattını, hendeğin iç tarafında bulunan, birbirine paralel iki kerpiç duvar kalıntıları oluşturmaktadır. Bu kalıntılar bile Asya etkisine işaret etmektedir. Yerleşimler arasındaki bu benzerlik aslında yerleşimlerin planlama özellikleriyle alakalıdır. Tahkimat hatlarının birbirine eş merkezli konumlandırılması, kenti iç ve dış olarak ikiye ayırmıştır²⁴⁸. Yine Kazan tahkimatının zırh duvar örgü sisteminde Saltovo-Mayat Kültürü'nün etkisi olduğu şüphesizdir. Saltovo Kültürü'nde de kale duvarlarının yapımında Bulgarlar duvarcılık tekniğine hâkim bir pozisyonda olmuş ve bölgedeki inşalarda bu teknikleri kullanmıştır. Eski Kazan'ın yanı sıra Alabuga "Çertovo" yerleşiminin tahkimatı da bu kültürden etkilenmiştir. Araştırmacılar Saltovo-Mayat yerleşimleri arasında olan Ten bölgesi ve Tavrika tahkimatlarını Kazan tahkimatlarına benzetmiştir. Yine Yukarı Saltov ve Mayat yerleşimlerinin yanı sıra Kırım'daki erken dönem Bulgar (Hazar) tahkimatları da (Lagernaya Balka, Syuyren Kalesi, Kız-Kermen yerleşimi vd.) bu yapıyla belirgin benzerlikler sergilemiştir. Bunların hepsi yontulmuş taş levhalar veya kopuk taşlardan oluşan, temelsiz zırh tipi kale duvarlarının örgüsü ile karakterize edilmektedir. Tuna Bulgar

²⁴⁵ Nadırova, 2012: 84.

²⁴⁶ Nadırova, 2012: 83.

²⁴⁷ Stagulov ve Pavlenko, 1998: 145.

²⁴⁸ Gubaydullin, 2009: 24-25.

topraklarında da benzer tipte bir savunma yapısı mevcut olmuştur. Bizans etkisinin yoğun olduğu Saltovo-Mayat yerleşimlerinde bu özelliğin Bizans tahkimatları için karakterize edilmediğinin altı özellikle çizilmelidir²⁴⁹.

Bahsi geçen bu ayırt edici özellikler Bulgar kentlerinin mutlak olarak neden İslam kent tipolojisine dâhil edilmediğinin sadece birkaç dayanağını oluşturmaktadır. Max Weber'in ortaya attığı İslam kent modeli, A. Lughod'a göre belli başlı birkaç kent üzerinden oluşturulmuş bir kavramı nitelemiştir. Birçok araştırmacı da İslam kenti çerçevesinde ele alınan kentlerin dini, dünyevi, ticari ya da özerklik rollerinin farklılık arz ettiğini, İslam kenti gibi genel ölçekli bir tipolojinin kabul edilemez olduğunu düşünmektedir²⁵⁰. Bu yaklaşım bize göre de oldukça makuldür. Zira İslamiyet'in yayıldığı coğrafyanın genişliği göz önüne alındığında, kentlerin tek bir tipoloji altında değerlendirilmesi oldukça keyfi durmaktadır. Bulgar kent yerleşimlerinin sadece İslami kent tipolojisi altında etiketlemek, Bulgarlardan önce bölgede oluşmaya başlayan kent tipi yerleşimlerin yok sayılması anlamına gelmektedir. Çünkü İtil-Çulman yerleşimleri farklı arkeolojik kültürlerin (yerli Fin-Ugor yerleşimleri) aktarımları, Saltovo-Mayat mirası ve konargöçer kültür etrafında şekillenmiştir.

İslamiyet'in ya da diğer Tek Tanrılı dinlerin telakkileri gereği yerleşik yaşama geçiş için dayatıcı bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Fakat Bulgarlarda yerleşik yaşama geçiş din etkisinden ziyade üretim araçlarının farklılaşması, tarımın önem kazanması ile alakalı olmuştur. Bunun yanı sıra yukarıda bahsi geçtiği gibi İtil-Çulman civarında Bulgarların gelişinden önce de var olan İmenkov yerleşik kültürünün etkisi göz ardı edilmemelidir. Sonuç itibarıyla çağdaş araştırmalarda da Erken Ortaçağ'ın kentleşme sürecinin etkinleşmesinde Tek Tanrılı dinlerin rolü ve önemi inkar edilmemektedir. Fakat Bulgarlar İslamiyet'in kabulüyle kent yaşamına geçmemiş²⁵¹, IX-X. yüzyıllarda İlteberliğin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişiminin sonucunda kentler ortaya çıkmış ve yeni bir dinin benimsenmesi ihtiyaç haline gelmiştir.

1. 3. Ana Kaynaklara (Yazılı ve Arkeolojik) Göre İtil Bulgar Kentleri ve İşlevleri

Tatar Tarihçi R. M. Valeyev İtil Bulgar topraklarının, kentlerin ülkesi olarak tanımlanabileceğini söylemektedir²⁵². Araştırmacının bu söyleminde her ne kadar haklılık payı bulunuyorsa da bugün İtil Bulgar yerleşimlerinin bir kent olarak nitelendirilmesi genel olarak Tatar Bulgaristler için bir sorunsal oluşturmaktadır. Zira arkeolojik araştırmalar neticesinde saptanan müstahkem yerleşimlerin tamamının bir kent hüviyetinde kabul edilmesi

²⁴⁹ Gubaydullin, 2009: 26.

²⁵⁰ Uysal, 2020: 399.

²⁵¹ Huzin, 2001b: 75.

²⁵² Valeyev, 2009: 10.

bilimsel açıdan pek mümkün değildir. Bu hususta bir yerleşimin kent sayılabilmesi için ilk olarak yerleşimin büyüklüğü, sonrasında ise yerleşimin çoğunlukla idari, ekonomik ve askeri fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Yine de müstahkem yerleşimleri mutlak olarak kentlerden ayıran özellikler hakkında araştırmacılar arasında kabul gören ortak bir görüş yoktur. Araştırmacılar genel olarak yerleşimleri tipolojik olarak sınıflandırmayı tercih etmiştir.

Bulgar yerleşimlerini ki tahkimli olanlar başta olmak üzere kent hüviyetinde sınıflandıran ve inceleyen belli başlı ilim insanları vardır. İlk olarak N. F. Kalinin incelediği yaklaşık üç düzine Bulgar eserinin materyalleri üzerinde çalışmış, yerleşimlerin planı, arazi rölyefi ve kültür katmanı özellikleriyle birlikte yerleşim bölgelerinin tahkimat ölçüleri temelinde sınıflandırılmasını önermiştir²⁵³. Daha sonra ise 1960'lı yıllarda R. G. Fahrutdinov'un da içerisinde bulunduğu ekip yeni Bulgar yerleşimlerini keşfetmiştir. Fakat Fahrutdinov'un oluşturduğu yerleşim tipolojisi de temelde bir öncekinden farklılık arz etmemiştir. Fahrutdinov, Bulgar yerleşimlerini incelerken Bulgar topraklarını üç bölgeye (Ön İtil, Ön Çulman ve Çulman Ardı) ayırmıştır. Saptamalarına göre 99 adet tahkimli yerleşim ve 652 adet köy, Moğol öncesi İtil Bulgar eserleri arasında yer almaktadır²⁵⁴. Araştırmacının 1990 yılında kaleme aldığı çalışmasında ise 160 yerleşim (Lev.1) üzerinde durulmuştur²⁵⁵. Fakat Fahrutdinov'dan sonra gerçekleştirilen çalışmalar bu saptamayı değişikliğe uğratmıştır. A. H. Halikov ise Fahrutdinov'un yerleşim oranını artırarak, yerleşim sayısını 200'e kadar çıkarmıştır²⁵⁶.

F. Ş. Huzin, bugüne kadar İtil-Çulman Bulgar topraklarında Moğol öncesi döneme ait bilinen yaklaşık 170 müstahkem yerleşimin (askeri kale, feodal şato ve kent tipi yerleşim) kent tipi olarak (müstahkem bir alanın varlığı, geniş sur dışı yerleşimi, üretim kompleksleri ve zanaat faaliyetleri-emek araçları, ticari ürünler ve envanterler, idari yönetim, askeri silahlar, anıtsal binalarla birlikte dini ve içtimai merkez, bayındırlık bileşenleri vd. özellikler dikkate alınarak) saptandığını (Lev.2) düşünmektedir²⁵⁷.

Tarihçiler tarafından bir Ortaçağ kenti, feodal devlet yapılanmasında çok fonksiyonlu sosyal bir organizma olarak sayılmaktadır. Bu da Huzin'e göre öncelikle idari-politik, askeri, dini ve ticari-zanaat fonksiyonlarıyla tahkim edilmiş bir yerleşim yeridir. Huzin'in kent listesinde Batı Çulman Ardı'nda bulunan Biler, Suvar, Bulgar, Cuketau gibi büyük ve en önemli Bulgar kentlerinin dışında yer alan yerleşimler bulunduğu bölgeye göre şu şekildedir:

²⁵³ Kalinin ve Halikov, 1954: 63.

²⁵⁴ Fahrutdinov, 1975: 29, 87.

²⁵⁵ Fahrutdinov, 1990: 71.

²⁵⁶ Halikov, 1989: 90.

²⁵⁷ Huzin, 2001b: 31.

Batı Çulman Ardı yerleşimleri: Korotkovo-Gorodişen, Krasnoyar, Novomokşin, Karasin, Novoaksubayev, Barsko-Enaruskin, İlyaşkin, Aksubayev, Şerben' II, Şerben' I, Çuvbrod, Novoal'met'yev, Novoamzin, Starotatadam, Atlaşkin, Savgaçev, İzgar, Kreşeltan, Gorkin I, Gorkin II, Balınguz, Kutsal Pınar (Svyatoy klyuç), Naletkin, Starobaran, Staromayn, Yakimovo-Strelkin, Kokryat, Şmelev, Tankeyev I, Tankeyev II, Maklaşev I, Balımer, Krivel', Şerbet', Tattyugul'bayev, Krasnoklyuçin, Gusihin, Starokuybişev, Deviçiy gorodok, Staromatak, Staronohrat, Romodan I, Romodan II, Karabayev, Vostočno-Voykin, Zapadno-Voykin, Burakov, Kominternov, Berezovogriv, Gorodok, Balahçin, Alekseyev, Ostolopov, Kurkul', Narat-Elgin, Belogor, Utyakov, Kubas, Zmeyev I, Zmeyev II, Buldır, Malopolyan, Russkosarsaz, Malotolkiş, Staroromaşkin, Gorodişen, Tubılğıtau, Sosnov II, Elhov, Sosnov I, Novoşışmin, Ekaterinino-Slobodin II, Ekaterinino-Slobodin I, Çeremuhovo-Slobodin, İvaşkin²⁵⁸.

Doğu Çulman Ardı yerleşimleri: Novoşışmin II, Novoşışmin III, Utyaşkin, Elantov, Oşin, Krasnokadkin, Saklık; Ön Çulman Yerleşimleri: Alabuga, Kotlov I, Krasnogor, Grohan', Kirmen, Çallın, Ejeviçnaya strelka, Kaşan I, Kaşan II, Kazanskiy Kreml (Lev. 2a)²⁵⁹.

Ön İtil yerleşimleri: Al'menev, Gorodişen, Lukov, Staroyanaşev, Bol'şetoyabin, Tigaşev, Deuşev, Çuvbezdnin, Gorodişen (Kala-Elgin), Staroaleykin, Karanosyunyukov I-II, Kirtelin, Kil'dyuşev, Bogdaşkin, Hulaş, Staroenaley, L'yaşev, Zelenov, Yantikov, Undor I, Undor II, Gorodişen, Polivnoovraj, Kriuş I, Kriuş II, Sengiley, Buerak, Elaur, Bektyaş, Çertov gorodok, Jigulyev, Aleksandrov, Valın, Mejdureçen, Perevolok²⁶⁰.

Penza Bulgar yerleşimleri: Russkotruyev, Srednelipov, Çaadayev, Nijnekatmis, Treskin, Sundrov, Yulov, Kiçkin, Sadov I-II, Nikolo-Ray I-II, Mordov, Kanayev, Seliksen, Zolotarev, Novomaçim, Neklyudov I-II, Armiyev I, Leonidov (Balabanov Rodnik)²⁶¹.

Yukarıda tespit edilen ve listelenen yerleşimlerin çoğu farklı özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Fakat içlerinden bazıları idari, askeri ve ticari-zanaat fonksiyonları ile sivrilmiştir. Kentin geniş ölçülere sahip olması her zaman o kentin öneminin bir göstergesi olarak hizmet etmemiştir.

Günümüzde Bulgar kentlerinde 7 yerleşim 100 hektardan daha fazla bir alana, 5 yerleşim 50-100 hektar arasında, 13 yerleşim 10-50 hektar arasında, 10 tanesi ise 10

²⁵⁸ Huzin, 2001b: 29.

²⁵⁹ Huzin, 2001b: 31.

²⁶⁰ Huzin, 2001b: 37.

²⁶¹ Huzin, 2001b: 39.

hektardan daha az bir alana sahiptir. Geri kalan yerleşim yerleri feodal şatolara ve askeri kalelere atfedilmiştir²⁶². Fakat, yerleşimleri bu gerekçelerle Bulgar kentlerinin kalıntısı olarak tanımlamak zordur. Esas mesele yerleşim birimlerinin anıtsal binaların kalıntıları ve bayındırlık unsurlarıyla birlikte tanımlanmasıdır. Bu yerlerin Bulgar yerleşimleri olarak belirlenmesi, arkeologlar tarafından seramik kalıntıları başta olmak üzere çoğunlukla maddi kalıntılar ele alınarak gerçekleşmiştir. Ayrıca 10 hektardan az bir alana sahip olan yerleşimler de Bulgar kentlerinin genel kaydından hariç tutulmamaktadır. Bu yerleşimler genel hiyerarşisinde küçük kentlere atfedilebilmektedir²⁶³.

Müstahkem yerleşim bölgelerinin ölçüleri onların sınıflandırılmasında birincil rolü oynasa da bu özellik tek başına yeterince güvenilir bir değerlendirme kriteri olarak kabul edilmemektedir. Zira bir kent sadece müstahkem edilmiş bir kısımdan oluşmamıştır. Kent alanında müstahkem kısmın yanı sıra genellikle tahkim edilmemiş sur dışı yerleşimleri de mevcut olmuştur. Bu sebeple A. M. Gubaydullin, kent sınıflandırmasında yerleşimin büyüklüğünü yani tahkimat hattı içindeki yerleşim alanını kenti bir bütün olarak karakterize eden en önemli unsurlardan biri olarak kabul etmiştir²⁶⁴. Araştırmacı bu bağlamda müstahkem yerleşimlerin niteliklerinin iyi bilinmesi gerektiğini düşünmektedir. Bununla birlikte her geçen gün yeni yerleşim yerleri (İsakov, Staronohrat II vd.) keşfedilmeye devam edilmektedir. Müstahkem alanların boyutlarını belirlemek için A.V. Kuza'nın diyagram prensibini kullanan Gubaydullin, Moğol öncesi döneme ait 187 müstahkem yerleşimi (Lev. 3) büyüklüğüne göre altı gruba ayırmıştır: 2, 6, 11, 20, 50 hektarlık ve 50 hektardan büyük yerleşimler. En fazla yerleşim ise I. (83 yerleşim) ve II. (61 yerleşim) grupta yer almaktadır. Bu gruplardan sonra son grup hariç tahkimli yerleşim sayısında keskin bir düşüş gözlemlenmektedir: III. grup 13, IV. grup 7, V. grup 10, diğerlerinin aksine VI. grup 13 yerleşim²⁶⁵. Bununla birlikte ona göre alanı 6 hektara kadar olan yerleşim yerlerinin (144 adet) çoğunun, Ortaçağ'da küçük ölçülere sahip çok sayıda müstahkem yerleşimi oluşturan feodal malikaneler olarak sınıflandırılması olası değildir. Zira bu gruba Tavlin (0,68 ha), İsakov (0,324 ha), Lukov (2,3 ha), Urazlin (2,4 ha), Digitlin (1, 5 ha) yerleşim yerleri gibi küçük bitişik yerleşim yerlerinin yanı sıra Kuralov (1, 7 ha), Burakov I (4, 5 ha), Çuru-Barışev (3, 77 ha) gibi geniş sur dışı yerleşimi ve yoğun ticari-zanaat hareketliliğin kalıntıları olan yerleşimler de girmektedir. Araştırmacıya göre bu anıtlar küçük çevrelerin merkezleri olan ve idari-ekonomik işlevleri yerine getiren "küçük" kentler kategorisine atfedilebilir. 6 ila

²⁶² Huzin, 2001b: 42-48.

²⁶³ Huzin, 2001b: 139.

²⁶⁴ Gubaydullin, 2002: 47.

²⁶⁵ Gubaydullin, 2021: 21.

50 hektarlık tahkimli alana sahip grup eserleri orta büyüklükteki kentlere atfedilebilir ki Syukev (12, 5 ha), Yulov (22 ha), Bol'şetoyabin (27, 5 ha), Vostočno-Voykin (8 ha) yerleşimleri bu grupta yer almaktadır. Müstahkem alanı 50 hektarı aşan ise 12 yerleşim yeri saptanmıştır. Bu yerleşimlerin çoğunu büyük beylik merkezleri oluşturmuştur: Bogdaşkin (77 ha), Kaşan I (108 ha), Staroalevkin (230 ha), Suvar (100 ha), Murom Kasabası (100 ha). Bu gruba dahil edilen Biler (yaklaşık 800 ha) ise öncelikle Moğol öncesinde tüm Bulgar İlteberliği'nin politik, idari-ekonomik ve dini merkezi olmuştur²⁶⁶.

Gubaydullin, yerleşimleri büyüklüğüne göre sınıflandırdıktan sonra bu yerleşimleri arazi şartlarına göre üç ana grupta toplamış ve bunların dağılım oranlarını vermiştir. Bu bağlamda en fazla eser 2 hektarlık bir alana sahip, arazi rölyefine bağlı (I. Tip) eserlerle ilişkilendirilmektedir. Bu grubun 37 yerleşimi, toplam sayının %30,5'ini oluşturmaktadır. Bu grubu 6 hektarlık bir alana sahip aynı türden bir yerleşim grubu (17 yerleşim %14) izlemektedir. Çevresindeki rölyefe bağlı olmayan üçüncü grup, 2 hektarlık küçük alana sahiptir ve 14 yerleşim yerinden (%11,5) oluşmaktadır. Bu suretle İtil Bulgar topraklarında en fazla yerleşim I. Tip'e (alandan bağımsız olarak) atfedilmektedir ki bu grup 68 yerleşimi (56,1 %) içermektedir. Ayrıca 2 hektarlık (tipten bağımsız olarak) alanı içeren eserler de (56 yerleşim, 46,5 %) bu gruba dâhildir²⁶⁷.

Yukarıda görüldüğü gibi farklı kategorilendirme yöntemlerine başvuran araştırmacıların çalışmalarında Bulgar yerleşimlerinin sayısı farklılık arz etmektedir (Lev.4). Fakat genel hatları ile belli başlı tahkimli yerleşimler ortak olarak kent hüviyetinde kabul edilmiştir (Lev.5). Bu çalışmada ele alınan tahkimli Bulgar yerleşimleri ise idari ve ekonomik açıdan diğer yerleşimlere göre üstünlük arz eden yönleri göz önünde bulundurularak kategorilendirilmiştir.

1. 3. 1. İtil Bulgarlarının Başkenti Sorunsalı: Biler mi? Bulgar mı?

İtil Bulgarlarının başkentinin neresi olduğu ya da İlteberliğin kaç tane başkente ev sahipliği yapmış olduğu Tatar ve Rus tarih yazımında önemli bir problemi oluşturmuştur. Bu hususta arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayanılarak çeşitli varsayımlar yapılmıştır. Bu varsayımlar iki kent üzerine yoğunlaşmıştır: Biler ve Bulgar. Bu sebeple ilk olarak bu kentlerin yazılı kaynaklarda ne şekilde geçtiği ve arkeolojik verilere göre hangi özellikler taşıdığı, daha sonra ise bu iki kentten hangisinin İtil Bulgarlarının başkenti olabileceği ile ilgili varsayımlar ele alınmalıdır.

²⁶⁶ Gubaydullin,2002: 48-49.

²⁶⁷ Gubaydullin, 2002: 49-51.

1. 3. 1. 1. Yazılı Kaynaklarda Biler

İtil'e dökülen Büyük Çeremşan Nehri'nin bir kolu olan Küçük Çeremşan Havzası'nda Batı Çulman Ardı'nın neredeyse merkezinde yer alan Biler kenti, Çulman'a 50 km., İtil üzerinden ise İtil Nehri'nin solunda yer alan Bulgar kentine 100 km, bir başka büyük Bulgar kenti olan Suvar'a yaklaşık 75-80 km. mesafede yer almaktadır. Kent tahkimli alanıyla 620, 2 ha, tahkimatsız alanıyla 490 hektardır. Bununla birlikte yerleşimin alanı kuzeydoğudan güneybatıya doğru eş merkezli planda, düzlükte yer almakta ve toprak surlar ile hendekler kenti iç ve dış olmak üzere iki kısma ayırmaktadır (Lev.6; Lev.6.a)²⁶⁸. Biler ve çevresi arkeolojik kalıntılarıyla büyük bir arkeolojik kompleksi temsil etmektedir. Öyle ki bugüne kadar bölgede münferit 37 kurgan, eski kültürlerle bağlantılı 41 yerleşim, 16 İmenkov yerleşimi, 16 tahkimli yerleşim, 203 köy, 17 mezar keşfedilmiştir²⁶⁹.

Aslında Tataristan Cumhuriyeti Alekseyev Bölgesi'nin Biler Köyü yakınlarında bulunan arkeolojik kalıntılarıyla Biler kenti, dönemin yazılı kaynaklarında hiçbir zaman bu isimle anılmamıştır. Yerleşime dair bu isimlendirme yokluğu daha sonra bahsi geçecek başkent sorunsalını doğurmuştur. Yazılı kaynaklarda Biler, dönemsel farklılıklar olmak kaydıyla farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bu hususta elimizde iki ana kaynak bulunmaktadır ki bunlardan biri X. yüzyıla ait Macar Anonimi, diğeri XIII. yüzyıl hakkında bilgi veren Rus vakayinamesidir. İlkinde yani Macar kaynağında Tokşan hükümdarlığı zamanında (970li yıllar) bu kentin ismi açık bir şekilde zikredilmese de İtil Bulgar topraklarından göç edenler (Müslüman Bulgarlar) anılırken, bunlardan "Bilerler" şeklinde bahsedilmiştir. Bu kaynağa (Biler isminin geçtiği tek kaynak) göre Biler yerleşimi sakinlerine Bilerler denmesi, yerleşimin de bu adla anılmış olabileceğini akla getirmektedir²⁷⁰.

Rus vakayinamelerinde Biler, Ulu Kent diye anılmaktadır. İlk olarak Lavrent'yev Vakayinamesi'nde 1164 senesinde Bulgarlar üzerine gerçekleştirilen bir seferle alakalı olarak kent şu şekilde geçmektedir:

Bu yıl Knez Andrey oğlu İziaslav, kardeşi Yaroslav ve Murom Knezi Yuri ile birlikte Bulgarlar üzerine gitti. Tanrı ve Azize Meryem Ana'nın yardımlarıyla Bulgarlar üzerinde zafer kazanarak pek çoğunu kılıçtan geçirdiler ve bayraklarını aldılar. Bulgar Knezi Ulu Kente (Velikiy gorod) kadar ordusunun küçük bir kısmı ile zorla kaçabildi²⁷¹.

Kent ikinci kez 1183 senesinde Rus knezlerinin Bulgar topraklarına gerçekleştirdiği büyük bir askeri sefer dolayısıyla anılmaktadır:

²⁶⁸ Huzin, 2006b: 163.

²⁶⁹ Şakirov, 2012: 280.

²⁷⁰ Hvol'son, 1869: 108.

²⁷¹ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846: 150-151. Yücel, 2007: 503.

Knez Vsevolod, İzyaslav Gleboviç ve oğulları, Mstislav Davidoviç, Ryazanlı Gleboviçler, Vsevolod, Vladimir ve Muromlu Vladimir ile birlikte Bulgar topraklarına gittiler. Sahile çıktıklarında Ulu Kent'e doğru giderlerken Tuhçina kasabasının yanına gelerek durdular. Burada iki gün kaldıktan sonra Ulu Kent'e doğru tekrar ilerlediler...²⁷².

1220 yılında ise Knez Svyatoslav'ın Oşel kentine yapmış olduğu saldırı neticesinde Ulu Kent'ten Oşel'e yardım getirildiği belirtilmiştir²⁷³.

Lavrent'yev Vakayinamesi'nde 1229 yılına ait bir kayıta Biler'e dair ilginç haberler yer almaktadır. Bu haber ya da efsane Hristiyanların büyük saygı duydukları Avramiy ile ilgilidir. Habere göre bu keşiş Hristiyanlığı terk etmesi için Bulgarlar tarafından baskıya uğramış ve dininden dönmeyince de öldürülmüştür. Başkentte yani Ulu Kent'te (Biler) yaşayan Ruslar onu kentteki Hristiyan mezarlığına defnetmiştir. Vakayiname dinine sadık olan bu keşişin ölümünden sonra Ulu Kent'te korkunç bir yangın çıktığını ve bu yangında Tanrı'nın yardımıyla Avramiy'in kanının yerde kalmaması adına kentin neredeyse tümünün yanıp kül olduğundan bahsedilmektedir²⁷⁴. Rus vakayinamelerinde Hristiyanlığı yüceltmek ve kutsamak adına bu tarz hikâyelerin yer aldığı bilinmektedir. Zira başka hiçbir kayıta başkentte yaşayan Hristiyanlara karşı bir zorbalığın uygulandığına dair kayıt yoktur ki hem Biler'de hem de diğer Bulgar kentlerinde değişik mesleklere mensup Hristiyanların yaşadığı bilinmektedir.

Rus vakayinamelerinde Biler ile ilgili yer alan diğer geç dönem haberler Moğol istilasıyla ilgilidir. Bilindiği gibi 1223 senesinde Moğollar, Ruslar ve Kumanları yenilgiye uğrattıktan sonra İtil Bulgar topraklarına yönelmiş fakat beklenmedik bir savunma ile karşılaşmıştır. Daha sonrasında ise bu yenilgiyi içerlerine sindiremeyen Moğol orduları 1232'de Bulgarlar üzerine seferler tertip etmiş, fakat amaçlarına yine ulaşamayarak orada kışlamak zorunda kalmıştır. Vakayinamelerin verdiği haberlere göre de "Bulgarların Ulu Kenti'ne ulaşamamıştır"²⁷⁵. Fakat Doğu Avrupa coğrafyasını kasıp kavuran Moğol istilasından geç de olsa Bulgarlar da nasibini almıştır. Zaten yazılı kaynaklarda Biler hakkında geçen son haber de bu kıyımla ilgilidir. 1236 senesinde Moğollar, Bulgarlar üzerinde nihai zaferine ulaşmış, Bulgarların başkenti Biler 'i yakıp yıkmıştır²⁷⁶.

Moğolların hem doğuda hem de batıda girişmiş oldukları askeri seferlerin birçoğunun başarıyla sonuçlanması, sadece doğulu devletleri değil batı merkezli devletleri de telaşa düşürmüştür. Bu sebeple topraklarını güvence altına almak isteyen ve barış arzulayan Papa

²⁷² Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:164; Yücel, 2007: 505.

²⁷³ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:188; Yücel, 2007:508.

²⁷⁴ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:192.

²⁷⁵ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:196

²⁷⁶ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846:196

Innocentius, Moğollara bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyetin içerisinde yer alan 1246'da Doğu Avrupa coğrafyasını geçerek Moğol topraklarına ulaşan Plano Carpini, elçilik görevi sonrasında yazdığı seyahatnamede İtil kıyısında yaşayanları Bilerler olarak anmıştır²⁷⁷.

Batılı kaynaklar geç döneme dair de olsa Biler'in varlığı hakkında bilgi vermiştir. Oysa ki İtil Bulgar kentleri hakkında detaylı bilgiler sunan Arap ve Fars müellifler bu kentin varlığına dair tek bir haber bile sunmamıştır. Özellikle İslam tarih ve coğrafya yazımının zirveye ulaştığı X. yüzyılda, Biler gibi büyük bir kentten bahsedilmemesinin ardında muhtemelen bazı sebepler yatmaktadır. Zira arkeolojik verilere göre X. yüzyılda kent ahalisinin çoğunluğu zanaat ve ticaretle uğraşmış, kent merkezi yakınında farklı türden zanaat yerleşimleri yer almıştır. Bununla birlikte X-XI. yüzyıllara ait kültür katmanlarında farklı türde ve sayıda ticaret ekipmanı keşfedilmiştir²⁷⁸. Yani devletin oluşum sürecinde Biler'in zanaat ve ticaret nüfusuna sahip, sur içi ve sur dışı yerleşimden oluşan büyük ölçekli bir kent olduğu bilinmektedir.

922 senesinde elçilik heyetiyle Bağdat'tan Bulgar topraklarına seyahat eden İbn Fadlan da bu kent hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Ya da İbn Rüsteh, el-Belhî, İstahrî gibi diğer doğulu müellifler de Biler'in adını zikretmemekte sadece Bulgar ve Suvar kentlerinden bahsetmektedir. Biler'den Ulu Kent diye bahseden Rus vakayinamelerinin verdiği haberler ise en erken XII. yüzyıla dayanmaktadır. Kaynaklarda Biler'e dair bu bilgi yoksunluğunun sebeplerinin ve bu kentin varlığına dair yazılı-arkeolojik kaynakların karşılaştırmalı analizi yapılmadan önce, Bulgarların diğer önemli kenti Bulgar'ın yazılı kaynaklarda nasıl ve ne zaman geçtiği incelenecektir.

1. 3. 1. 2. Yazılı Kaynaklarda Bulgar

Tataristan'ın Spass Bölgesi'nde, İtil'in oluşturduğu vadi üzerinde 30 m. yükselen yukarı terasında, Çulman Nehri'nden 30 km, İtil Nehri'nden ise 6 km. kadar uzaklıkta bulunan Bulgar kenti, günümüzde Küçük Minare, Siyah (tam olarak işlevselliği belirlenememişse de medrese, meclis, hankah olması muhtemel), Beyaz ve Kızıl (hamamlar) yapıları, Ulu Cami, Han Türbesi vb. mimari eserleriyle* tanınmakta ve 380 hektarlık bir alanı (Lev.7) kaplamaktadır²⁷⁹.

Biler'in aksine Bulgar, dönemin yazılı kaynaklarında daha çok zikredilmekte ve hakkında da daha detaylı bilgiler verilmektedir. Bulgar kenti hakkında haber veren ana kaynakların başlıcalarını İslam müelliflerinin eserleri ve Rus vakayinameleri oluşturmaktadır.

²⁷⁷ Plano Carpini, 2018: 94.

²⁷⁸ Huzin, 2001b: 92.

* Fakat bu yapıların çoğu, Moğol istilasından sonra inşa edilmiştir

²⁷⁹ Huzin, 2001b: 117.

Rus vakayinamelerinde Bulgar çoğunlukla İbrahimov (sadece XIV. yüzyılda Ulu Bulgar şeklinde zikredilir ki bu isimlendirme daha çok Bulgar topraklarının ve halkının tanımlanması adına kullanılmıştır²⁸⁰) adıyla zikredilmiştir. Lavrentyev Vakayinamesi'nin 1164 yılı haberlerinde Knez Andrey'in İtil Bulgarlarına gerçekleştirdiği seferde, Bulgar kenti İbrahimov (Brahimov) şeklinde anılmıştır²⁸¹. Bazı vakayinamelerde Bulgar'a dair farklı kullanımlar da mevcuttur. Örneğin Tverskaya Vakayinamesi'nde Rusların Ulu Kent ile birlikte Bulgarların Çulman'daki şanlı İbrahimov'u aldıklarından bahsedilmektedir²⁸². Bazı tarihçilere göre burası Alabuga yakınlarındaki Çertovo yerleşimiyle özdeşleştirilmektedir. Lakin, İbrahimov'un lokasyonu hep tartışmalı bir konuyu oluşturmuştur²⁸³.

XVI. yüzyıla ait Kazan Vakayinamesi'nde Kazan'ın Bulgarların büyük başkenti İbrahimov'un yerine (Çulman'da) başkent olduğundan bahsedilmektedir²⁸⁴. V. F. Smolin, bu hususta doğru yazarların İtil'i Çulman olarak kabul ettiklerinden ve bu geleneğin Kazan Hanlığı döneminde de devam ettirildiğini belirtmektedir²⁸⁵. Bununla birlikte Bulgar kentine neden İbrahimov (Brahimov) dendiği diğer bir sorunsalı oluşturmaktadır. Fakat küçük bir analizle bu sorun çözülmektedir. Şpilevskiy'e göre bu kentin isimlendirmesi Moğol istilasından önce hüküm süren İbrahim Han ile ilişkilidir²⁸⁶. Daha sonra bu fikre A. H. Halikov da katılmış, Bulgar kentinin İbrahimov şeklinde adlandırılmasını İbrahim Han ile ilişkilendirmiştir²⁸⁷. Ş. Mercani'nin Bulgar hanları listesinde 1164 yılında yani Knez Andrey'in İbrahimov'a sefere çıktığı tarihte Bulgar tahtında İbrahim Han oturmaktadır²⁸⁸. Fakat hanlar listesinde aynı dönemlerde iki İbrahim bulunmaktadır. Bazı araştırmacılara göre de Knez Andrey zamanında ülkenin başkenti İbrahimov şeklinde adlandırılan Bulgar değil, Biler'dir. Bu sebeple önceki İbrahim Han'ın hangi tarihlerde hüküm sürdüğü ele alınmalıdır. Gazneliler döneminin ünlü müelliflerinden Beyhaki'nin tarihinde Horasan'daki caminin yapımı için 1024-1025 senesinde para gönderen Bulgar Han'ın ismi Emir Ebu İshak İbrahim b. Muhammed şeklinde geçmektedir²⁸⁹. Yani İtil kıyısında bulunan Bulgar kentinin Rus vakayinamelerinde İbrahimov şeklinde geçmesi Bulgar hanlarının ismiyle bağlantılıdır. Fakat hangi İbrahim'in kastedildiğine dair ortak bir görüş mevcut değildir.

²⁸⁰ Fahrutdinov, 1987: 17.

²⁸¹ Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846: 150-151; Yücel, 2007: 503.

²⁸² Polnoe sobranie russkih' letopisey, 1846: 150-151; Yücel, 2007: 503.

²⁸³ Fahrutdinov, 1987: 18.

²⁸⁴ Kazanskaya istoriya, 1954: 47.

²⁸⁵ Smolin, 1925: 133-34.

²⁸⁶ Şpilevskiy, 1877: 118.

²⁸⁷ Halikov, 1973: 96.

²⁸⁸ Mercani, 2008: 115.

²⁸⁹ Zahoder, 1962: 46.

Bulgar kenti ile ilgili en tafsilatlı bilgiyi doğulu kaynaklar vermektedir. Fakat daha sonra ele alacağımız gibi çoğu kez Bulgar kenti ile kastedilen Çeremşan Nehri kıyısında bulunan Biler kenti olmuştur. Bu durum başkentin neresi olduğuna dair sorunun temelini oluşturmaktadır.

Bulgar kenti hakkında haber veren ilk doğulu kaynağı X. yüzyıl Arap coğrafyacısı el-Belhî oluşturmaktadır. Müellif Bulgar'ın hem kentin hem de ülkenin ismi olduğunu, yaşayanlarının Müslümanlardan oluştuğunu ve burada büyük bir mescidin bulunduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte Dış Bulgar'ın* küçük bir kent olduğunun ve sadece ticaretle ön plana çıktığının altını çizmektedir²⁹⁰. Yine aynı dönemde (920'ler) el-Ceyhânî'nin "Kitab al-mesalik ve'l memalik" adlı eserinden naklen haber veren el-Mervezi, Bulgarların iki kentinden biri olan (diğeri Suvar) Bulgar'dan sınırlı olarak bahsetmektedir²⁹¹.

920'li yıllara ait haberlerde Bulgar'ın varlığı kesin olarak vurgulanmaktadır. Fakat 922 yılında bizzat Bulgar yurdunu ziyaret eden İbn Fadlan, Bulgar kentinin varlığına dair sessizliğini korumuştur. R. G. Fahrutdinov'a göre bunun sebebi çevirinin farklı okunuşlarından kaynaklanmaktadır. Açıklamasına göre İbn Fadlan, İtil Bulgarlarını tasvir ederken 22 kez "Balad" (ülke ve kent anlamında) terimini kullanmıştır. Bu dönemde Bulgar kentlerinin varlığını inkâr eden tarihçiler bu anlamlardan sadece ülke anlamını çıkarmayı tercih etmiştir. B. D. Grekov gibi bazı tarihçiler de İbn Fadlan zamanında Bulgar kentinin var olduğunu iddia etmiştir²⁹². Zira İbn Fadlan'ın "Nehir üzerinde (İtil) kısa müddet aralıklarla panayır kurulan bir yer bulunur ve burada çok sayıda değerli mal satılır"²⁹³ haberinden hareketle bu yerin Bulgar olduğu düşünülmüştür.

El-Belhî'den yaklaşık on yıl sonra yani 930'larda "Kitab mesalik el-memalik" adlı eserini kaleme alan el-İstahrî de Bulgar'ın bir kent ismi ve burada yaşayanların Müslüman olduğunu aktarmasının yanı sıra Suvar ve Bulgar kentinde yaşayan 10 bin kadar erkek nüfusunun varlığı hakkında bilgi vermektedir. Diğer haberlerden farklı olarak da ahalinin kışın ahşap evlerde yazın ise çadırlarda yaşadığını aktarmaktadır²⁹⁴. 967'de kaleme aldığı

* Dış Bulgar terimi, X. yüzyılda iki Bulgar'ın var olduğunu akla getirmektedir. Fakat el-Belhî "İtil'den Bulgar'a bozkır üzerinden yaklaşık bir ay, nehirden yukarı 2 ay, aşağı ise yaklaşık 20 günlük bir mesafesinin" bulunduğunu belirtmesi tek bir Bulgar'dan bahsettiğini göstermektedir. Araştırmacılara göre Bulgar İtil üzerinde yer almaktadır, İtil kentleri ve bunlar arasında tek bir su yolu bulunmaktadır. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin'e göre "Dış Bulgar" ile kastedilen İtil üzerinde bulunan ticaret iskelesi Aga Bazar'dır. Aga Bazar'dan Bulgar'a yaklaşık 7 km, Bilyar'a ise 100 km. mesafe bulunmaktadır. Zaten Belhi dışında hiçbir müellif Dış Bulgar'dan bahsetmemektedir. Sadece Hristiyan Bulgarları tarifen İç Bulgar tanımlamasına (İstahrî ve İbn Havkal) gedilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Fahrutdinov, 1987: 13.

²⁹⁰ Hvol'son, 1869: 82.

²⁹¹ Zahoder, 1962: 37.

²⁹² Fahrutdinov, 1987: 10.

²⁹³ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2001: 32.

²⁹⁴ Şeşen, 2001: 161.

eserde Havkal, Bulgar'ın küçük olduğundan ve bir ticaret limanı özelliği taşıdığından bahsetmektedir²⁹⁵.

X. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Bulgar kentine dair verilen haberlerde bir farklılık gözlemlenmemektedir. Zira gerek anonim Hudûd el-âlem'de²⁹⁶, gerek İbn Havkal'da (940'lı)²⁹⁷ gerek ise Mukaddesî'nin (1000'li yıllar)²⁹⁸ aktardıklarında Bulgar'ın İtil'in kenarında bulunan küçük bir kent olduğu aktarılmaktadır. Bu dönem coğrafyacılarından Mesudi, "Muruc ez-Zeheb'te (947) Bulgar kentini Azak Denizi kıyısında saymış ve haberlerinde genellikle Tuna Bulgarları ve İtil Bulgarlarını karıştırmıştır²⁹⁹. XII. yüzyıla gelindiğinde ise Bulgar kenti ile ilgili tasvirlerin pek fazla değişime uğramadığı gözlemlenmektedir, zira bu devrin haberleri de genelde X. yüzyıla dayanmaktadır. Örneğin el-İdrîsî 1154'te kaleme aldığı eserde Bulgar'ı, Hristiyan ve Müslümanların yaşadığı bir kent olarak zikreder, Bulgar ahalisinin yaşadıkları konutları yineler³⁰⁰. Bulgar yurdunu bizzat ziyaret eden ve seyahat notları oldukça önem taşıyan XII. yüzyıl Seyyahı el-Gırnati, Bulgar'ın büyük bir kent olduğunu, konutların direklerinin çam ağacından duvarlarının ise meşe ağacından yapıldığını haber verir ve kentin etrafında uçsuz bucaksız kavimlerin varlığından bahseder, ekler: "İklimi, yedi iklimin haricindedir. Gündüz uzadığında (yaz vaktinde) süresi yirmi saat, gece ise dört saattir. Eğer kış mevsimi ise gecenin uzunluğu yirmi, gündüz ise dört saattir. Yaz mevsiminde şiddetli sıcaklık vardır... Ben o kentte yazın orucumu tuttum ve çok zorlandım"³⁰¹.

Ebu Hamid Muhammed el-Gırnati'nin diğer müelliflerin aksine Bulgar'dan büyük bir kent olarak bahsetmesi kafaları karıştırmaktadır. Zira yukarıda bahsi geçtiği gibi Bulgar ticaret limanı özelliği taşıyan küçük yapıda bir kenttir. Müellifin ayrıca Bulgar isminin ortaya çıkışı ile ilgili anlattığı rivayette "bilge adam" manasına gelen Bulgar isimli bir Müslüman, dönemin hükümdarını ve hanımını şiddetli bir hastalıktan kurtarır. Bunun sonucunda ahali Müslüman olur. Fakat Müslüman olan halkla, Hazarlar savaşı. Savaş esnasında kır atlar üzerinde büyük adamlar gören bu kral da onların dinine girer. Gırnati'nin ifadeleriyle rivayet şöyle devam eder:

O fakih adam onlara seslenerek: Onlar Allah'ın ordusudur. Bu alimi onlar "Balar" diye isimlendir ve o yerin adı da böylece "Balar" kaldı. Manası ise "bilge adam" demektir. Araplar bu ismi Arapçalaştırıp,

²⁹⁵ Yörükân, 2004: 68.

²⁹⁶ Hududül Alem, 2008: 123.

²⁹⁷ Garkavi, 1877: 193

²⁹⁸ Hvolson, 1869: 84.

²⁹⁹ Hvol'son, 1869: 80.

³⁰⁰ Fahrutdinov, 1987: 13.

³⁰¹ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 188.

“Bulgar” dediler. Bu ismi ben el-Kazi’l Bulgari’nin “Tarihu’l Bulgar’ında gördüm. Bu kadı, Ebu el-Melai el-Cüveyni’nin arkadaşlarından³⁰².

Araştırmacılara göre “Balar” kelimesinin, *Biler-Bilar* şeklinde okunması muhtemeldir. Hatta çoğu kez Bulgar, Biler isminin yerine kullanılmıştır³⁰³. F. Ş. Huzin’de arkeolojik verilere dayanarak bahsedilen kentin İtil kenarındaki Bulgar’dan ziyade Çeremşan üzerindeki Biler olduğu fikrindedir³⁰⁴. Çünkü Gırnati yukarıda bahsi geçtiği gibi önceki müelliflerin aksine Bulgar’ın büyük bir kent olduğundan da bahsetmiştir. XII. yüzyıl müellifi el-Cavaliki de Bulgar adını taşıyan kentin çok büyük olduğundan bahsetmiştir³⁰⁵. XIV. yüzyıl müelliflerinden Ebu’l Fida’nın “Takvim el-Buldan”da aktardıkları da bu varsayımı doğrulamaktadır. Fakat o XII. yüzyıl Biler’inden ziyade XIV. yüzyıl Bulgar’ı hakkında bilgi vermektedir. Bulgar’ın Altın Orda kenti Saray’dan 20 günlük mesafede olduğunu belirtmiştir ki XII. yüzyılda Saray kenti henüz mevcut olmamıştır. Yani Bulgar kentinin önemi XIV. yüzyılda daha belirginleşir³⁰⁶, fakat önceki dönem anlatılanlar Biler ile ilgilidir. Yani özellikle XII. yüzyılda doğru kaynaklarda bahsi geçen Bulgar kenti ile Biler’in kastedildiği düşünülmektedir.

İslam müelliflerinin eserleri analiz edildiğinde öne çıkan iki kent bulunmaktadır: Bulgar ve Suvar. Fakat arkeolojik verilere göre büyük bir alanı kapsayan ve çok fonksiyonlu yapılarıyla ön plana çıkan Biler’den bahsedilmemiştir. Bunun yanı sıra Rus vakayinameleri ve İslam kaynaklarında İtil Bulgar kentlerine dair verilen haberler oldukça kısıtlı olmakla birlikte, ülkenin başkentine dair bir çıkarımda bulunmak da mümkün değildir. Bu açıdan arkeolojik verilere dayanarak İtil kıyısında bulunan Bulgar’ın mı yoksa Çeremşan Nehri kıyısında bulunan Biler’in mi başkent olduğu ele alınmalıdır.

1. 3. 1. 3. İtil Bulgarlarının Başkenti

İtil Bulgar tarih yazımında çokça tartışılan konulardan birini, devlet başkentinin neresi olduğu oluşturmuştur. Başkent ile ilgili belirsizliğin ve karmaşanın ortaya çıkmasındaki en büyük sebeplerden biri Bulgar kentlerinin kaynaklarda farklı şekillerde anılmış ya da bir kentin başka bir kent adıyla ifade edilmiş olmasıdır. Ayrıca yukarıda bahsi geçtiği gibi “Bulgar” ve “Biler” sözcüklerinin aynı anlamı ifade eden bir terim olarak ele alınması da başkent sorununu daha çıkmaz hale getirmiştir. Bu hususta XIX. yüzyılda ilk görüş bildirenlerden biri olan Şarkiyatçı V. V. Grigoryev, Bulgar ve Biler’in iki farklı söylenişe

³⁰² Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 190.

³⁰³ Zekiye, 2019: 313.

³⁰⁴ Huzin, 2001b: 143.

³⁰⁵ Fahrutdinov, 1987: 17.

³⁰⁶ Şpişevskiy, 1877: 19.

sahip tek bir kelimeyi ifade ettiğini, XIII. yüzyılda İtil Bulgarlarının başkentinin Biler'den Bulgar'a taşınmış olabileceğini belirtmiştir³⁰⁷.

İtil Bulgarlarının başkentine dair genel olarak üç varsayım mevcuttur:

1-İtil Bulgarlarına hem İtil Nehri üzerindeki Bulgar'ın hem de Çeremşan Nehri üzerindeki Biler'in farklı dönemlerde başkentlik etmiş olduğu (S. M. Şpilevskiy, V. F. Smolin),

2-İtil Bulgarlarının ilk başkentinin İtil Nehri üzerindeki Bulgar olduğu (A. P. Smirnov, R. G. Fahrutdinov vd.),

3-İtil Bulgarlarının ilk başkentinin Çeremşan Nehri üzerindeki Biler olduğu (V. A. Spasskiy, A. H. Halikov, F. Ş. Huzin vd.),

1980-90'lı yıllarda Bulgar ve Biler yerleşimlerinin arkeolojik kazıları, X. yüzyıldan 1236'ya kadar (A. H. Halikov, F. Ş. Huzin, R. F. Şarifullin vd.) Çeremşan Nehri kıyısında bulunan Biler yerleşimindeki Biler'i başkent olarak ön plana çıkarmaktadır. Fakat Arap kaynaklarında Biler kenti, genellikle Bulgar diye anılmış, Rus vakayinamelerde ise bu kente Ulu Kent denilmiştir. İtil kıyısında bulunan Bulgar ise kaynaklarda Dış Bulgar diye geçmekte ve ilk etapta başkentten ziyade ticaret işlevselliği ile ön plana çıkmaktadır. Kaynaklarda Bulgarların genelde iki başlıca kentinden bahsedilir ki biri kaynaklarda Bulgar diye geçen başkent Biler, diğeri ise bir boy merkezi olarak sivrilen Suvar'dır. İtil kıyısındaki Bulgar yerleşimi Biler'e kıyasla büyük bir kent olmamasına karşın birçok araştırmacıya (A. P. Smirnov, R. G. Fahrutdinov vd.) göre devlete bir dönem başkentlik yapmıştır. Yazılı ve arkeolojik kaynakların analizi, görüldüğü üzere araştırmacıların İtil Bulgar başkentine dair farklı varsayımlarda bulunmasına neden olmuş, bu konuda ortak bir sonuca ulaşamamıştır.

Bulgarların başkenti ile ilgili araştırmalar XIX. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda S. M. Şpilevskiy, ilk önce İtil-Çulman Bulgarlarının iki başkenti yani Bulgar ve Biler hakkındaki hipotezini sunmuştur. Araştırmacıya göre Bulgar İlteberliği'nin ilk başkentini İtil kıyısındaki Bulgar oluştururken, XII. yüzyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik, askeri şartların değişimi ile birlikte başkent, Çeremşan Nehri kıyısındaki Biler'e yani Rus kaynaklarında geçtiği şekliyle Ulu Kent'e taşınmıştır. Bulgar ise 1236'daki Moğol istilasından sonra tekrar başkent olmuştur³⁰⁸.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde B. A. Spasskiy, İtil Bulgarlarının sadece Biler olmak üzere bir başkentinin var olduğu ile ilgili yeni bir hipotez öne sürmüştür³⁰⁹. P. A. Ponomarev

³⁰⁷ Grigoryev, 1836: 292.

³⁰⁸ Şpilevskiy, 1877: 124, 138.

³⁰⁹ Spasskiy, 1912.

de Biler'in X. yüzyılda kurulduğunu ve ilk Bulgar başkenti olduğunu iddia etmiştir³¹⁰. Bu kuram V. F. Smolin tarafından desteklenmiştir. Daha sonra Smolin, ilk kez İtil-Çulman Bulgar tarihini etaplara bölmüştür: Erken Bulgar (VII-IX. yy.), Moğol öncesi (X-XIII. yy. başı) ve Altın Orda (1236-XV. yy.). Onun bu dönemleştirme girişimi başkent varsayımına da katkı sağlamıştır. Araştırmacıya göre Bulgarların merkezi Biler dolaylarındaki Bulgar (Kastedilen Biler) kentidir ve XIII. yüzyılda ise başkent İtil'deki Bulgar'a taşınmıştır³¹¹.

1930'lu yıllarda İtil Bulgar yerleşimlerine dair bir dizi arkeolojik sefere katılan ünlü alim A. P. Smirnov'un da Bulgar başkentine dair diğerlerinden pek farklılık arz etmeyen bir varsayımı bulunmaktadır. Smirnov, Şpilevskiy'in izinden giderek Bulgarların ilk başkentinin İtil kıyısındaki Bulgar olduğunu, Biler'in ise XIII. yüzyıl başlarında önem kazanıp, XII. yüzyılda İlteberliğin başkentliğini yaptığını belirtmiştir³¹². Smirnov'un bu görüşlerine daha sonraki yıllarda R. G. Fahrutdinov da katılmıştır. O da Biler kentinin XII. yüzyılda başkent olduğunu, bu tarihten öncesinde ise Bulgar'ın başkentlik yaptığını doğulu ve arkeolojik araştırma analizlerine dayanarak şu şekilde ifade etmiştir:

Bu suretle kaynakların açıkça gösterdiği gibi X. yüzyılda Bulgar ve Suvar adında iki büyük kent var olmuştur, üstelik Bulgar halkıyla birlikte Bulgar ülkesinde bulunan Bulgar'ı ikiye bölmüştür. Bu da Bulgar'ın devletin başkenti olduğunu göstermektedir. Yakut'un sözlüğünde de "Bulgar" Slavların (yani Bulgarların-R. G. Fahrutdinov'un açıklaması) başlıca kentidir. Kentin başkent olarak ele alınması X. yüzyıla ait basılmış paralarla onaylanmıştır... H. M. Fren'den R. R. Fasmer'a kadar yapılan araştırmalar X. yüzyılda İtil Bulgarlarının iki para darp merkezi olduğunu göstermektedir ki bunlardan biri başkent Bulgar, diğeri boy merkezi Suvar'dır³¹³.

Fakat F. Huzin'in dikkat çektiği gibi Bulgar yerleşimi kazıları, Biler kazılarından 30 yıl önce başlamıştır. Bununla birlikte A. P. Smirnov önderliğinde gerçekleştirilen araştırmalar erken dönem Bulgar sorunsalına bir çözüm getirmemiş hatta bu çabalar çoğunlukla X. yüzyıl ve XII. yüzyılın ilk yarısında devletin başkentini Bulgar yerleşiminde lokalize eden S. M. Şpilevskiy'in fikirleri temelinde yoğunlaşmıştır³¹⁴. Yani XX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen araştırmaların devletin başkentine dair önceden beyan edilen sabit fikirleri temel aldığı ve Biler gibi diğer yerleşimlerin tam olarak araştırılmadan çabuk yargıya varıldığı söylenebilir. Fakat aynı dönemin bazı araştırmacıları, örneğin V. V. Grigoryev, Bulgarların Moğol istilasından önce Çeremşan Nehri kıyısında sadece tek bir başkentinin (Biler) olduğunu savunarak Şpilevskiy'nin kalıplaşmış iddiasına karşı çıkmıştır³¹⁵.

³¹⁰ Ponomarev, 1919: 44-45.

³¹¹ Smolin, 1925a: 34,55.

³¹² Smirnov, 1951: 229.

³¹³ Fahrutdinov, 1984: 56, 60.

³¹⁴ Huzin, 2001b: 132.

³¹⁵ Grigoryev: 1836, 291-293

1960-70’lerde A. H. Halikov’un başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar Biler yerleşimi üzerine yoğunlaşmıştır. Arkeolojik araştırmalar ve İslam kaynaklarının analizi ile Bulgar başkentine dair yeni bir varsayım ortaya atılmıştır. Bu analizler nezdinde A. H. Halikov’a göre Moğol öncesi dönemde Bulgarların tek bir başkenti va rolmuştur: Çeremşan Nehri kıyısındaki Biler. Yukarıda bahsi geçtiği gibi aynı zamanda Bulgar (sıfat olarak büyük anlamında Biler-Bilar-Bular) şeklinde adlandırılan Biler, Küçük Çeremşan Nehri kıyısında başkent olarak 922’de kurulmuş ve 1236 Moğol istilasına kadar da tek başkent olarak kalmıştır. İtil üzerindeki Bulgar yerleşimi ise Halikov’a göre Dış Bulgar’ın yani Rus vakayinamelerinde geçen İbrahimov kentinin kalıntılarıdır. Halikov’un, Biler’i diğer Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska (kent planlaması, mimari vs.) ile kıyaslamaya tabi tutup iki kent arasındaki benzerlikleri saptaması ve bu yolla Biler’e başkent özelliği atfetmesi de onun probleme bakış açısından oldukça mühimdir³¹⁶. 1970’lerde A. H. Halikov’un da katıldığı özellikle “Sovyet Arkeolojisi” (Sovetskaya arheologiya) dergisinde Bulgarların başkentine dair sorunsala verilen cevaplar, başkente dair sorunsalın detaylı incelenmesine neden olmuştur. Hatta yukarıda bahsi geçen A. P. Smirnov ve R. G. Fahrutdinov’un görüşlerinin aksini savunan A. H. Halikov bu konuda bilimsel atışmaya girmekten çekinmemiştir. A. H. Halikov’un haleflerinden olan ve başkent sorunsalında onunla aynı kanıyı taşıyan F. Ş. Huzin’in kaynakları karşılaştırmalı analizi sonucunda ortaya koyduğu sentez aslında varsayımların en ikna edici olanıdır. Bulgar başkentine dair var olan sorunsalın daha çok yazılı kaynakların verdiği bilgilerin karmaşık olmasından kaynaklandığını düşünen Huzin, haklı olarak şu soruları yöneltir:

X. yüzyıl ve XIII. yüzyılın ilk yarısındaki olayların yazıldığı Rus vakayinamelerinde neden bir kez bile Bulgar, Suvar, Biler kendi isimleri ile anılmaz? Vakayinamelerde İtil’deki Bulgar tek bir kez 1164 senesinde İbrahimov diye, Biler ise 1164’ten başlayarak altı kez Ulu kent (Velikiy gorod) diye geçer. Arap-Fars kaynakları pratik olarak sadece Bulgar ve Suvar kentinin varlığından haberdardır. Bu nasıl açıklanabilir? Ortaçağ’ın en büyük ve zengin kentlerinden biri olan Biler kaynaklarda neden ısrarla yer almaz?³¹⁷.

Tüm bu sorular, ana kaynakların ve arkeolojik verilerin karşılaştırmalı analizi ile çözümlenebilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen doğulu kaynaklardan olan ve belki de konumuz için en önemli içeriği ihtiva eden İbn Fadlan’ın seyahat notlarında Bulgar kentlerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Gerçekten de diğer IX. ve X. yüzyıl İslam-Fars coğrafya eserlerinde en azından Bulgar ve Suvar’ın varlığı hakkında bilgi verilirken, bölgeyi bizzat ziyaret etmiş olan

³¹⁶ Halikov, 1973: 83-93.

³¹⁷ Huzin, 2001b: 134.

İbn Fadlan'ın bu hususta sessiz kalması oldukça ilginçtir. Fakat araştırmacılar onun seyahatnamesinde geçen ufak bilgi kırıntılarıyla İtil Bulgarlarının başkentine dair çözümlemelerde bulunmuştur. Bu hususta öncelikle belirtilmesi gereken husus Fadlan'ın, İtil Nehri'nde bulunan Bulgar Han'ın yerleşkesi ya da Hazarlara karşı inşa edilmesi planlanan kalenin konumu hakkında detaylı bilgi vermemiş olmasıdır. Fakat Huzin'in dikkat çektiği gibi elçilik heyetinin İslamiyet'i tanıtmaktan öte bir kale inşası için gerekli sermayeyi de beraberinde getirecek olması, Bulgar İlteberi Almuş'un üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri olmuştur. Bilindiği gibi Almuş'a vaat edilen para sağlanmamış ve İlteber kale planını hayata geçirememiştir³¹⁸. Bu sebeple inşa edilememiş olan bu kalenin İtil'de mi yoksa Çeremşan'da mı inşa edilmesi planlandığı net değildir³¹⁹.

Geleneksel olarak Almuş Han ile elçilik heyetinin, Bulgar yerleşiminden uzak olmayan Üç Göl (Treh Ozer) bölgesinde bulunduğu düşünülmüş olsa da bu çıkarım Fadlan'ın aktardıkları ile uygun düşmemektedir. Zira İbn Fadlan, Bulgar yurduna ulaşırken takip ettikleri güzergâh (Lev.8) noktalarını şu şekilde ifade etmiştir: “Başgırdların ülkesinden ayrıldıktan sonra Cirimsan/Caramsan (Büyük Çeremşan), Uran (Uren'), Uram, Baynah (Mayna), Vatıg/Vetiğ (Utka), Niyasna (Bezdna), Cavşız/Cevşir/Cauşır nehirlerini geçtik”³²⁰. F. Ş. Huzin'e göre bu rotaya göre elçilik heyeti bugünkü Bulgar yerleşimini geçmiş ve arkeologlar tarafından X-XI. yüzyıllardaki büyük ticaret-zanaat merkezlerinden biri olarak sayılan İtil'den (Çulman'ın aşağı akımı) çok da uzak olmayan Ahtay-Bezdna Bölgesi'nin³²¹ bir noktasında kalmıştır. Buradaki yerleşimler arasında, Moğol öncesi zengin buluntularıyla dikkat çeken, geniş bir alana sahip (yaklaşık 60 ha.) İzmer yerleşimi bulunmaktadır ki kamp noktasını buranın oluşturma ihtimali yüksek görünmektedir.

İbn Fadlan'ın seyahatnamesi ile ilgili araştırmaları bulunan A. P. Kovalevskiy bu hususta kalıplaşacak yorumlarda bulunmuştur. İlk olarak İlteber ve emrindekiler iki ay boyunca Cauşır Nehri (Cauşız yani Küçük Çeremşan) kıyısında kalmıştır. Kovalevskiy'e göre İslamiyet'i kabul etme işi için çok uzun bir zaman dilimini gerektirdiğinden bahsi geçen vakitte muhtemelen İtil üzerindeki ticari işler büyük olasılıkla bitmiştir. Buradaki insanların yaşam tarzı mevsimlik göçebelik ile alakalı olmuştur. Öyle ki yazın ortasında İlteber ve konargöçer Bulgarlar, kuzeydoğuya yeni otlaklara doğru hareket etmiş, kışın ise kışı geçirmek ve yerel halktan kürk vergisi toplamak için Üç Göl bölgesine dönmüştür. İlkbaharda İtil'in buzlarının çözüldüğü ve taşıdığı vakit de ise bölgeye nehir vasıtasıyla kuzeyden ve güneyden

³¹⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 24.

³¹⁹ Huzin, 2001b: 135.

³²⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 20.

³²¹ Kazakov, 1991: 7-11.

tüccarlar gelmiş, İtil bölgesindeki çayırlar yeşermiş ve hayvanları otlatma mevsimi başlamıştır³²². Fakat Bulgar İlteberliği'nin neredeyse kenarında bulunan derenin (bugün Tataristan'ın Çistopol bölgesinde bulunan Kutluşkino Köyü yakınındaki Bahta Nehri'nin kolu olan Gauşırma Deresi) kurumaya yüz tuttuğu vakitte Bulgar boylarının niye bu bölgeye geldiğini açıklamak zor olmuştur.

Küçük Çeremşan Nehri'nin sağ kıyısındaki yerleşimden kuzeybatıya yaklaşık 3 km. mesafede "Hucalar Tavı" (Hocalar Dağı) yakınında (Lev.9) "İzgelar Çiştase-Erenler Pınarı" (Svyatoy klyuç-Kutsal Pınar) adlı bir nokta (Lev.9.a) bulunmaktadır. Burası hala bölgenin Müslümanları, Hristiyanları ve Paganları arasında bilinmekte ve Türk-Tatar dünyasında geniş olarak tanınmaktadır. Yaratıcıya inananlar her haftanın ortasında yani eski Bulgar takvimine göre "Kan Günü'nde" (kan ken) burayı ziyaret etmekte ve burayı kurban sunma yeri olarak saymaktadır. Buraya yakın bir konumda X-XIII. yüzyıllara atfedilen Bulgar köyleri bulunmaktadır. Erken Bulgar döneminde burası çoğunlukla Tengricilere hizmet etmiştir. Konuyla bağlantılı olarak bu noktanın isminin manası ile Çeremşan'ın manası özdeşleştirilmek istenmiştir. Literatürde de etimolojik olarak Cauşır Nehri'ni (Küçük Çeremşan) "kurban sunma yeri" olarak adlandırma girişiminde bulunulmuştur.³²³

Yukarıda bahsi geçtiği gibi A. H. Halikov'a göre Biler, Cauşır Nehri (Küçük Çeremşan) kıyısında 922'de kurulmuştur. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde Han Almuş'a kale inşası için verilen para sözü tutulmamış olsa da Sevsen el-Rassi liderliğindeki heyetin içerisinde inşaat ustalarının olduğu geçmektedir³²⁴. Bu ustaların Bulgar topraklarına sağ salim geldiği düşünüldüğünde kamu hizmeti için bazı yapıların yapımında bu ustalardan istifade edildiği akla gelmektedir. Fakat İtil kenarındaki Bulgar kentine dair yapılan arkeolojik araştırmalar nezdinde, bölgedeki eserler çoğunlukla Moğol işgalinden sonraki döneme tarihlendirilmekte ve İslamiyet öncesi ya da İslamiyet'e geçiş evresine dair eserler oldukça sınırlı bulunmaktadır³²⁵. Diğer taraftan Biler kentine dair gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara bakıldığında, doğudan gelen ustaların ve mimarların varlığı açığa çıkmaktadır. En basit olarak Biler'de kâgir tarzı konutlarda veya bunların avlularında Türkistan'a özgü tandır tipi küresel fırınlar keşfedilmiştir ki bu tip fırınlar, Bulgarlara bahsi geçen dönem için oldukça yabancı olmuştur³²⁶. Bu da açıkça tandır tipi fırınların Müslüman Doğu dünyasından Bulgarlara geldiğini göstermektedir.

³²² Kovalevskiy, 1954: 32.

³²³ Huzin, 2006b:176.

³²⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 1.

³²⁵ Smirnov, 1951: 137.

³²⁶ Huzin, 2006b: 176.

Yazılı kaynaklar analiz edildiğinde (El-Belhî, El-Cüveyni, İstahrî, Hududul-Alem, Mukaddesî vd.*) Bulgar ve Suvar kentlerinin X. yüzyılda kurulmuş olduğu kabul edilmektedir. Hatta bu kaynaklardan yola çıkarak çoğu araştırmacı Bulgar'ın İtil Bulgarlarının ilk başkenti olduğu sonucuna varmıştır. Araştırmacılara göre Arap-Fars kaynaklarında geçen Bulgar, Biler'dir. Fakat Dış Bulgar tanımlaması neyi ifade etmektedir? El-Belhî, Dış Bulgar'ın küçük, fakat devletin başlıca ticaret noktası olduğundan bahsetmektedir³²⁷. Bu haber, araştırmacıların İtil üzerindeki Bulgar dışında farklı bir yerleşim arayışına girmesine neden olmuştur. Bu sebeple Dış Bulgar ile Bulgar yerleşiminden 6-7 km. uzaklıktaki Aga-Bazar kastedildiği düşünülmüş olsa da kazılar Aga Bazar'ın XIV. yüzyıl sonunda önem kazandığını göstermektedir. Bu sebeple buranın X. yüzyılda Bulgar kentine hizmet eden bir liman olarak düşünülmesi oldukça şüpheli durmaktadır³²⁸. Yani Bulgar ile kastedilen Çeremşan kıyısındaki Biler, Dış Bulgar ile kastedilen ise muhtemelen İtil kıyısındaki Bulgar'dır.

F. Ş. Huzin'in doğulu kaynaklardan yola çıkarak, Biler yerine Bulgar'ın başkent olması fikrine ısrarla karşı çıkmaktadır. Mantıklı olarak savunduğu noktalardan biri El-Belhî, İstahrî, İbn Havkal³²⁹ gibi müelliflerin kentte yaşayan erkek sayısını 10 bin olarak vermesidir. Araştırmacıya göre X-XI. yüzyıllar baz alındığında 380 hektarlık bir alandan oluşan Bulgar kenti, bu rakamı ihtiva etmek için yetersizdir. Biler ise geniş yüz ölçümüyle bu rakamı rahatlıkla karşılayabilmektedir³³⁰. Biler'in yüzölçümü tahkimli alan ile 620, 2 ha, tahkimatsız 490 ha'dır³³¹.

İtil Bulgarlarının başkent sorununa dair bahsi geçen yazılı kaynaklar net bir çözüm sunamamıştır. Fakat eserinde 1236 senesindeki Moğol işgalini anlatan el-Cüveyni şu sözleri ile bu hususa adeta son noktayı koymaktadır: "Bulgar ülkesinin ötesinde birleştiler (Moğollar). İlk başta onlar kuvvet ve güçle, erişilemez mevki ve büyük nüfusa sahipliği ile bilinen Bulgar kentini aldılar"³³². Burada da kastedilen diğer kaynaklarda olduğu gibi geniş yüzölçümüne sahip başkent Biler'dir. Çünkü Biler kentinde yapılan arkeolojik kazılar 1236'daki bu Moğol işgalini (toplu mezarlar, yanan yapılar vs.) tasdiklemektedir.

Peki arkeolojik ve nümismatik veriler Biler'in başkent olmasını doğruluyor mu? İlk olarak arkeolojik verilere bakacak olursak belirtmemiz gerekir ki Biler yerleşimine dair arkeolojik kazılar, 1877'de Kazan'da gerçekleştirilen IV. Rusya Arkeoloji Kongresi'nde

* Bu kaynakların Bulgar hakkında verdiği bilgiler, Bulgar kenti kısmında ele alınmıştır.

³²⁷ Hvolson, 1869, 82.

³²⁸ Huzin, 2006b: 177.

³²⁹ Şeşen, 2001: 161, 171.

³³⁰ Huzin, 2001b: 141.

³³¹ Huzin, 2006b: 163- 164

³³² Tizengauzen, 1884: 22.

alınan kararlar neticesinde kurulan Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyet Topluluğu'nun (OAIE) çalışmaları nezdinde gerçekleşmiştir. Fakat XIX. yüzyılda gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde birkaç yapı binası, zanaat merkezi keşfedilmiş olsa da bu kalıntıların dönemselleştirilmesi tam olarak yapılmamıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde ise başta P. A. Ponomarev olmak üzere bazı alimlerin araştırmaları neticesinde kanallara sahip olan donanımlı bir hizmet binası keşfedilmiştir. İlk tahminlere göre bu yapı bir hamamı ihtiva etmiştir. Bununla birlikte kazılara kadar iyi saklanmış ahşap bir ev ve dolgu yapısının içerisinde yer alan ipuçları ortaya çıkartılmıştır. Kentin çevresinde keşfedilen bu bulgular hem kent içinin hem de kent dışının daha fazla araştırılması gerektiğini göstermiştir³³³. Biler'in başkent olduğuna dair kesin bir yargıya ulaşılmasını sağlayacak keşifler ise 1967'de Kazan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü ve Kazan Devlet Üniversitesi tarafından, A. H. Halikov'un başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik seferler neticesinde gerçekleştirilmiştir.

Biler'in başkent olduğuna dair belki de en önemli arkeolojik keşif kentin merkezinde yer alan, ahşaptan ve beyaz taştan inşa edilmiş, kuzeydoğu köşesinde bir minare bulunan iki kısımlı camidir. Caminin yönü güneye, Mekke'ye konumlandırılmış, beyaz taşlı kısmında ise altı sıra halinde dizilmiş yirmi dört sütun kalıntısı keşfedilmiştir. Yapının kuzeydoğusu yarı sütunlarla dekore edilmiştir³³⁴. Araştırmacılar bu caminin 922'de yani Bağdat elçilik heyetinin geldiği vakitlerde inşa edildiğini iddia etmektedir. Fakat A. H. Halikov daha öncesinde IX. yüzyıl sonlarında yani Bulgarların İslamiyet'i resmi olarak kabul etmesinden önce bu caminin inşa edilmiş olabileceğini varsaymaktadır³³⁵. Merkez caminin yanında keşfedilen iki katlı ısıtma sistemine sahip, 11×11 ebatlarında, haç biçimindeki kesimiyle dört bölüme ayrılan yapı araştırmacılara göre doğu geleneklerini yansıtmaktadır. Standart kare tuğladan oluşan (26×26×5) yapının tabanında Türkistan geleneğine uygun olarak iki sıra yarı toprak tuğladan inşa edilmiş yapı³³⁶, yine araştırmacılara göre Abbasi elçilik heyetiyle gelen Yakın Doğulu inşaat ustalarının tekniklerini yansıtmaktadır. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi yapılarda ya da avlularda keşfedilen tandır ocaklar da tamamen farklı geleneklerin İtil'e taşındığının göstergesidir³³⁷. Bunun yanı sıra Biler iç ve dış kentinde yürütülen arkeolojik araştırmalar X-XII. yüzyıllar ve sonrasına tarihlendirilen çok sayıda buluntuya ev sahipliği yapmaktadır. Ana

³³³ Ponomarev, 1919, s. 49.

³³⁴ Halikov ve Şarifullin, 1979: 21-44.

³³⁵ Halikov, 1991: 55.

³³⁶ Huzin ve Şakirov, 2017: 13; Tartarica, 2017: 174.

³³⁷ Huzin, 2001b: 262.

caminin yanı sıra, Biler’de ortaya çıkartılan seramik parçalar üzerinde, hükümdara ait damgaların bulunması önemli delillerden biridir³³⁸.

Nümismatik verilere gelecek olursak, bu buluntular da Biler’in başkent olduğuna dair önerilen varsayımları destekleyici pozisyonudadır. İtil Bulgarlarına ait bulunan en eski para Şilki oğlu Almuş Han’a ya da Müslüman ismiyle Cafer b. Abdullah’a aittir. 1956’da Nerev Hazine kompleksinde bulunan bu para üzerinde, paranın darp yeri ya da tarihi yer almasa da “X. Yüzyıl İtil Bulgarlığı’nda Para Darbı Hakkında Yeni Veriler” adlı makalesinde, S. A. Yanina bu parayı 902-908 yılları arasına tarihlendirmiştir. Yine verdiği bilgilere göre Cafer b. Abdullah’ın oğlu Mikail b. Cafer adına basılan paraların muhtevası azımsanmayacak ölçüde olup 920-930’lu yıllara aittir. Bazı paraların üzerinde darp yeri olarak Bulgar geçmektedir. Yine Suvar’da 940’lı yıllara ait Talip b. Ahmet adına, 970-80’li yıllarda Mümin b. Hasan ve Mümin b. Ahmet adına basılmış paralar da keşfedilmiştir. Bu paraların ilk kısmı görüleceği gibi Bulgar’da, diğer kısmı ise Suvar’da basılmıştır³³⁹. Zira yukarıda bahsi geçtiği gibi Arap-Fars kaynaklarında da sadece bu iki kentin ismi geçmiştir. Fakat paralar üzerinde yer alan işaret ve damgalardan yola çıkarak Biler’in başkent olduğu sonucuna varılabilmektedir. Yanina’nın aktardığı üzere 970’li yıllara ait olan Muhammed b. Hasan adına Bulgar’da basılmış paraların üzerinde “A” işareti (Runik yazıda “b” harfine tekabül etmekte) yer alırken, Suvar’da basılmış paraların üzerinde “ ” işareti yer almaktadır³⁴⁰. Yani bu tamgalar Bulgar ve Suvar’ı temsil etmektedir. İlginçtir ki Biler yerleşimlerinde keşfedilen çömlek kap kacakların üzerinde “   ” tarzında tamgalar yer almaktadır. Araştırmacılara göre bu tamga İtil Bulgarlarına egemen olan han soyunun ve ana Bulgar grubunu temsil etmektedir. Bulgar kenti ve çevre yerleşimlerinde ise bu tarz tamgalara rastlanmamıştır³⁴¹.

Sonuç itibariyle yazılı, arkeolojik ve nümismatik verilerin karşılaştırmalı analizi sonucunda Arap-Fars kaynaklarında “Bulgar”, Rus vakayinamelerinde “Ulu Kent” olarak geçen Biler’in Moğol öncesi dönemde İtil Bulgarlarının başkenti olduğu daha kuvvetli desteklere sahip bir varsayım ortaya atılana kadar kabul edilebilir. Zira çalışmanın diğer bölümlerinde ele alındığı gibi kentin yüz ölçümü, iç ve dış kent şeklinde ikiye ayrılması, Cuma Cami’nin kapasitesi, iş kollarının dağılım zenginliğinin yanı sıra çevre zanaat yerleşimlerinin genişliği ve yoğunluğu, kamusal, dini ve askeri yapıların özellikleri Biler kentinin neden başkent olarak kabul edildiğini kanıtlar niteliktedir. Biler’in neden başkent olarak kabul edilmesi gerektiği şu maddelerle özetlenebilir:

³³⁸ Huzin, 1993: 25.

³³⁹ Yanina, 1962: 182-190.

³⁴⁰ Yanina, 1962: 192.

³⁴¹ Huzin, 2001b: 145.

1- El-Belhî, İstahrî, İbn Havkal³⁴² gibi müellifler Bulgar'da yaşayan erkek sayısını 10 bin olarak vermiştir. X.-XI. yüzyıl baz alındığında 380 hektarlık bir alandan oluşan Bulgar kenti bu oranı ihtiva etmek için yetersizdir. Biler ise tahkimli alan 620, 2 ha, tahkimatsız alanı 490 ha'dan oluşan geniş yüz ölçümüyle ³⁴³ bu oranı karşılamaktadır. Yazılı kaynaklar bu bağlamda Bulgar adı altında Biler'i kastetmek istemiştir. Diğer taraftan Biler Cuma Camii de başkent nüfus oranına örnek olarak gösterilebilir. Biler Cuma Cami'nin boyutları, İtil-Çulman için devasıdır ki Derbent Cami'nden sonra Doğu Avrupa'nın ikinci büyük Cami konumundadır³⁴⁴. Caminin ibadet alanın toplamı 2500 metrekaredir³⁴⁵. Hem ahşap hem taş olan iki caminin ölçüleri ise belirttiği üzere hatırı sayılır büyüklüktedir (Lev.10). Birininki 1420 metrekare, diğerininki 912 metrekare. Yani ahşap camide 1500, taş camide 1000 kişilik bir alan mevcut olmuştur. Şayet camiler birleşik bir ibadet kompleksini oluşturmuşsa 2500 müminin burada toplanması amaçlanmıştır. Bulgar halkının çoğunluğunun İslamiyet'i seçtiği dönemde yani Altın Orda zamanında inşa edilen Bulgar Cuma Cami'nin bile 928 metrekare olduğu hesaba katıldığında fark daha belirgin hale gelmektedir³⁴⁶.

2- XIII. yüzyılda 1236 Moğol işgalini anlatırken el-Cüveyni: "Bulgar ülkesinin ötesinde birleştiler. İlk başta onlar kuvvet ve güçle, erişilemez mevki ve büyük nüfusa sahipliği ile bilinen Bulgar (Biler) kentini aldılar³⁴⁷" haberini vermiştir. Burada da kastedilen diğer kaynaklarda olduğu gibi geniş yüzölçümüne sahip başkent Biler'dir ki Moğollar başkenti kuşatmıştır. Zira Biler kentinde yapılan arkeolojik kazılar 1236'daki bu Moğol işgalini (toplu mezarlar, yanan yapılar vs.) tasdiklemektedir.

3- Paralar üzerinde yer alan işaret ve damgalardan yola çıkarak Biler'in başkent olduğu sonucuna varılmaktadır. Bulgar paraları Bulgar ve Suvar olmak üzere iki merkezde darp edilmiştir. 970'li yıllara ait olan Muhammed b. Hasan adına Bulgar'da basılmış paraların üzerinde "A" işareti (Runik yazıda "b" harfine tekabül eder) yer alırken, Suvar'da basılmış paraların üzerinde "—■" işareti yer almaktadır (Lev.11)³⁴⁸. Yani bu tamgalar Bulgar ve Suvar'ı temsil etmektedir. Bulgar'da darp edilen paraların üzerinde yer alan damgaların aynısına yani "A A ☆" tarzında tamgalara Biler yerleşimlerinde keşfedilen çömlek kap kacakların üzerinde de (Lev.11.a) rastlanılmaktadır. Araştırmacılara göre bu tamga İtil

³⁴² Şeşen, 2001: 161, 171.

³⁴³ Huzin, 2006b: 163- 164

³⁴⁴ Aydarov ve Zabirowa, 1979: 47.

³⁴⁵ Huzin ve Şakirov, 2018: 134.

³⁴⁶ Zilivinskaya, 2019: 80-92.

³⁴⁷ Tizengauzen, 1884: 22.

³⁴⁸ Yanina, 1962: 192.

Bulgarlarına egemen olan han soyunun ve ana Bulgar grubunu (Lev.11.b) temsil etmektedir. Bulgar kenti ve çevre yerleşimlerinde ise ilginçtir ki bu tarz tamgalara rastlanmamıştır³⁴⁹.

4- Biler’de ortaya çıkartılan seramik parçalar üzerinde, hükümdara ait damgaların bulunması önemli delillerden biridir³⁵⁰.

5-Moğol öncesi döneme ait Biler’de caminin yanı sıra hamam, soylu konutu gibi yapılar keşfedilmişken, Bulgar’da Moğol öncesi döneme ait bu tarz bir yapı henüz kayıtlara geçmemiştir.

Fakat altı çizilmelidir ki arkeolojik araştırmalar her geçen gün yeni keşiflere vesile olmaktadır. Bu sebeple Biler dışında başka bir yerleşimin de Bulgarlara başkentlik yapmış olabileceği unutulmamalıdır. Örneğin yukarıda bahsi geçen ve Halifelik elçiliğinin kamp kurduğu nokta olan Çulman Nehri kıyısındaki İzmir bu kentlerden biridir. Zira bilindiği gibi doğulu kaynaklar Çulman Nehri’ni çoğunlukla İtil olarak anmış ve Çulman’ı İtil’den bağımsız olarak yansıtmamıştır. İzmir de tıpkı Biler ve Bulgar kentleri gibi geniş yüzölçümüne ve yoğun ticaret hareketliliğine sahip bir kent olmuştur. Fakat bu yerleşimde henüz cami veya benzeri bir kurumsal yapının keşfedilmemiş olması onu sıradan bir zanaat-ticaret kenti olarak anmaya devam edeceğimizi göstermektedir.

1. 3. 2. İdari ve Askeri Merkezler

Bulgar İlteberliği topraklarında bazı kentlerin oluşumu boy toplanma merkezi olarak ortaya çıkarken, bazı kentlerin gelişimi ise devletin idari ve askeri noktası olarak belirlenmesinden dolayı gerçekleşmiştir. Bu bağlamda kaynaklarda da ön plana çıkan en önemli beylik merkezini Suvar oluşturmuştur.

1. 3. 2. 1. Beylik Merkezi Suvar

Ortaçağ Arap ve Fars müelliflerinin Bulgar dışında haber verdiği diğer kenti Suvar oluşturmaktadır. İlginç bir biçimde Suvar, en az Bulgar kenti kadar müelliflerin kaleminde yer edinmiş, hakkında detaylı olmasa da önemli bilgiler verilmiştir. Yalnız bu bilgiler diğer hususlarda olduğu gibi genellikle bir önceki müellifin verdiği bilgilerin bir sonraki müellif tarafından tekrar edilmesiyle bir genişlik arz etmiştir. Suvar hakkında en erken haberleri veren el-Belhî (920-21), Ceyhânî’nin eserinden bolca istifade ederek Suvar’ın Bulgar’dan uzak bir mesafede bulunduğu ve bu kentte büyük bir mescidin yer aldığı hakkında haberler vermiştir. Bununla birlikte her iki kentin (Bulgar ve Suvar) nüfusunun on bini aştığını, burada yaşayan

³⁴⁹ Huzin, 2001b: 145.

³⁵⁰ Huzin, 1993: 25.

sakinlerin kışın ağaç evlerde yazın ise keçe yurtlarda kaldığını belirtmiştir³⁵¹. Suvar kenti ile ilgili bu haberler İbn Havkal, İstahrî gibi X. yüzyıl müellifleri tarafından tekrar edilmiştir³⁵². Aynı yüzyılın bir başka müellifi Mukaddesî ya da Makdisî diğerlerinden farklı olarak: “Suvar da bu nehir (İtil) üzerindedir. Yaşayanların konutları keçe yurtlardır. Ziraat sahaları geniş, ekmekleri boldur³⁵³” haberini vermiştir. X. yüzyıl anonim kaynağımız Hudûd’l-Âlem’de ise “Suvar, Bulgar yanında bir kenttir. Burada inançları Bulgar halkına benzeyen savaşçılar yaşar” bilgisi yer almıştır.³⁵⁴

X. yüzyıla ait ana kaynaklardan birini ihtiva eden Hazarlı Yusuf’un Hasday b. Şaprut’a yazdığı mektubunda Suvar’a şu ifadeler arasında rastlanılmaktadır:

İtil diye anılan nehrin kıyısında yaşıyorum. Bu nehrin yanında köylerde ve kentlerde (bazıları tahkimsiz, bazıları tahkimli) çok sayıda halk vardır. İşte bunların isimleri: Burtas, Bulgar, Suvar, Arisu...Hepsi bana hizmet eder ve vergi öder³⁵⁵.

XI. yüzyılda Kaşgârlı Mahmud, lügatinde Hazar Denizi’nden çok da uzakta olmayan ve İtil’in sağ kıyısında bulunan Suvar’ın batısında Kıpçakların yaşadığını belirtmiştir³⁵⁶. XII. yüzyıla gelindiğinde İdrîsî’nin haberlerinde farklılık gözlenir. Müellif, Suvar kentini Burtaslarla ilişkilendirmektedir: “...Burtasların ahşap evleri ve keçe çadırları vardır. Burtas ve Suvar adlarında iki kentleri bulunur³⁵⁷”. Suvarla ilgili XIII. ve XIV. yüzyıl kaynakları (Zekariya Kazvini, Hamdullah Kazvini, Yakut vd.) diğer yüzyıllardan farklılık arz eden bir haber vermez.

Rus vakayinamelerinde ise farklı isimlendirmeler altında da olsa Bulgar ve Biler kenti ile ilgili haberler yer alırken, Suvar kentinin ismi hiçbir şekilde geçmez. Suvar ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar ne yazık ki konumu hakkında belirgin bir ipucu sunmaz. Bu sebeple Suvar’ın konumu uzun süre belirlenememiştir. Bazı araştırmacılar Suvar’ın yerini belirlemeyi denemiştir. Bu kentin sonraki isminin Suvar ya da Sivar olduğunu, bu adlandırmanın eski Bulgar sınırındaki Sviyaga (Zöye) Nehri’nden dolayı Svyajok ya da Svyaj, Svyaz, Suvaz gibi isimlendirmelerinden doğmuş olabileceğini savunmuşlardır. Fakat bu fikre bazı ilim insanları itiraz etmiştir. Bunlar Eski Suvar’la bugünkü Spass’ı karşılaştırarak bir çözüm yolu sunmuştur. Genel kanaate göre ise bu kent, Tatarların ve Çuvaşların Utka diye adlandırdıkları nehrin ağzında, Kuzneçihin Bölgesi’nde bulunan eski Kuzneçiha yakınındadır³⁵⁸. Suvar

³⁵¹ Hvol’son, 1869: 82.

³⁵² Şeşen, 2001: 161.

³⁵³ Hvol’son, 1869: 85; Şeşen, 2001: 176.

³⁵⁴ Hududü’l-Alem, 2008: 124.

³⁵⁵ Hamidullin, 2006: 668.

³⁵⁶ Divau Lugati’t-Türk, 2015: 11.

³⁵⁷ Şeşen, 2001: 121.

³⁵⁸ Smirnov, 1951: 232.

kentinin harabelerini keşfeden Şehabeddin Mercanî bu konu ile ilgili görüşlerini şöyle belirtmektedir:

Suvar kentinin harabeleri Spass Kasabası'nda, Bulgar'a oldukça yakındır. Buranın Müslümanları bu yeri hala Suvar olarak adlandırıyor. Etrafını çevreleyen bir suru vardır. Yıkılan kentin yerinde bir Rus köyü yerleşmiştir. Burayı İske Kursiha (Kuzneçiha) olarak adlandırıyorlar³⁵⁹.

Gerçekten de İtil Bulgar İlteberliği tarihinde ayrı bir öneme sahip olan Suvar kentinin yıkıntıları Tataristan Cumhuriyeti'nin Spass Bölgesi'ndeki Kuzneçiha Köyü'nün 4 km. batısında yer almaktadır. Eski kentin topraklarında bulunan Tatar Kasabası (Tatarskiy gorodok) adlı küçük köyde, yerli nüfus hala Şam-Suvar olarak adlandırılmaktadır. Şam-Suvar, "güzelliği güneşe benzer", "nurlu Suvar" anlamlarına gelmektedir³⁶⁰.

İtil Bulgar topraklarında Suvar kenti diğer kentlerle kıyaslandığında sadece büyük yerleşim alanlarına sahip olması özelliğiyle ayrılmamıştır. Suvar kenti aynı zamanda ekonomik, kültürel ve politik potansiyeliyle devletin kendine özgü yerleşim alanını oluşturmuştur. Bu sebeple kent, çok sayıda kırsal ve kentsel yerleşim alanıyla merkez konumuna yükselmiştir³⁶¹.

Suvar, İtil Bulgarlarının en büyük kentlerinden biridir. Geleneksel olarak Suvar kentinin, Bulgarların yanı sıra diğer boylarla birlikte Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olan Suvarlar tarafından kurulduğu düşünülmektedir. IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında İtil-Çulman üzerindeki Bulgar devletinin oluşum sürecinde, Suvarlar Bulgarların boylar konfederasyonuna dâhil olmuş, öncesinde ise kendi beyliklerinin politik-idari merkezi olan Suvar kentini kurmuşlardır. Yani Suvar kentinin ortaya çıkışı, Sabar/Sabir/Suvar halklarıyla ilişkilidir. Peki, bu Suvarlar kimlerdir?

Suvar'ın yanı sıra Sabir, Sabar olarak da adlandırılan bu halkın isminin etimolojik kökenini incelemekten ziyade, bunların kim olduklarından ve bölgeye nasıl geldiklerinden kısaca bahsetmek konu açısından daha yerinde olacaktır. Suvarlara ilişkin ilk haberleri veren Priskos'un aktardıklarına göre Saragur, Ogur ve Onogurlar, Suvar/Sabirlerle giriştikleri mücadele neticesinde yerlerinden edilmişler ve komşu ülkelerin topraklarına sığınmışlardır. Sabirleri ise yerinden eden Abarlar (Avar) olmuştur³⁶². Bu haberden ve bazı linguistik verilerden yola çıkan araştırmacılar, Suvarları farklı konumlara yerleştirmiştir: Turfan yakınları, İli Nehri ve Cungarya, literatürümüzdeki yaygın kanaate göre de İtil'in doğusu³⁶³. VI. yüzyılda Kafkaslardaki İran-Bizans mücadelelerinde askeri bir müttefik olarak görülen ve

³⁵⁹ Mercani, 2008: 71.

³⁶⁰ Tartarica, 2017: 175.

³⁶¹ Huzin ve Koçkina, 2006: 180.

³⁶² Ahmetbeyoğlu, 1995: 66.

³⁶³ Üren, 2018: 191-192.

taraflar arasında düzensiz olarak yer değiştiren Suvarlar³⁶⁴, VII. yüzyılda Göktürk Kağanlığı'nın bölgedeki hâkimiyetinin artması ile onların tahakkümü altında varlıklarını sürdürmüştür. Aynı yüzyılın ilk yarısından itibaren Hazar etnik adının yükselmesi ve akabinde Hazarların devletleşmesi, Suvarların Hazar üst kimliği altında yaşamasına neden olmuştur³⁶⁵. X. yüzyıla gelindiğinde kaynaklarda Suvarların Bulgarlara tabiliği ile ilgili haberler yer almaktadır. Örneğin İbn Fadlan, Bulgar İlteberi'nin Halce Suyu'ndan Cevşir'e (Cauşır/Küçük Çeremşan) göç ederken kendilerine eşlik etmesi için Suvarlara haber saldığından bahsetmektedir:

Hükümdar... Halce yanından ayrılmak isteyince Suvar adlı kavme adam gönderip kendisiyle beraber gelmelerini emretti. Onlar kabul etmediler. İki kısma ayrıldılar. Bir kısmı hükümdarın damadıyla beraberdi. Virağ adlı bu kişi onların başına hükümdar olmuştu. Hükümdar bu kişinin taraflarına adam gönderip, “Allah bana İslamiyet'i, Emirül müminin devletini ihsan etti. Ben, Halifenin hizmetkarıyım. Bu millet hükümdarlığı bana verdi. Kim bana karşı gelirse onun karşısına çıkarım” dedi. Diğer kısım eski hükümdarlarıyla beraberdi. Ona itaat ediyordu. Yalnız Müslüman olmamıştı. Muhalefet edenlere bahsedilen haberi gönderince ondan korktular, hepsi onunla Cevşir Nehri'ne gittiler...³⁶⁶.

İbn Fadlan'ın bu haberlerinden yola çıkarak Suvarlar arasında ihtilafların olduğu, bir kısmının İslamiyet'i kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. En önemlisi ise Suvarların bir kısmının Bulgar İlteberliği'ne bağlı yaşıyor olmasıdır. Daha önce bahsi geçen Arap-Fars kaynaklarında Suvar kentinin sıklıkla Bulgar ile birlikte anılması, bu kentin Bulgarlara ait sayılması da bu bağlılık göstergelerinden biri olmalıdır.

Arkeolojik buluntuların önemli bir kolunu oluşturan nümismatik eserler, X. yüzyıl Suvar'ının politik hayatı hakkında az da olsa bilgi sunmaktadır. Örneğin 948-976 yılı basımlı iki adet para Talib bin Ahmed³⁶⁷ ve Mumin bin Ahmed³⁶⁸ ismindeki iki Suvar emiri adınadır. Araştırmacılar bu bilgilere dayanarak Suvar'ın belirtilen süreler arasında hatta daha öncesindeki oluşumundan beri münferit bir beyliğin veya X. yüzyılda özerkliğini kaybeden egemen bir devletin merkezini oluşturduğunu düşünmektedir³⁶⁹. Zira yukarıda bahsi geçen Arap kaynaklarına göre Bulgar ve Suvar tek bir hanın egemenliği altında sayılmıştır. Zaten nümismatik materyaller de daha geç dönem Suvar emirleri hakkında bilgi vermemektedir.

Araştırmacılar, Hun birliğine dâhil olan Suvarların kent planlama geleneğinin de Hun tipi kent kültüründen etkilendiğini düşünmektedir. Bununla birlikte Suvar da dahil olmak üzere Bulgar kentlerinin özellikle tahkimat yapılarının Bizans, Kafkasya, Ön Asya

³⁶⁴ Baştav, 1941: 63-67.

³⁶⁵ Üren, 2018: 198.

³⁶⁶ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 35.

³⁶⁷ Muhamadiyev, 1990: 116.

³⁶⁸ Muhamadiyev, 1990: 113.

³⁶⁹ Huzin, 2001b: 148.

geleneklerinden etkilenmiş olduğu ve bunların kurucu parçaları arasında Güney Sibirya kökeninin de olduğu varsayılmaktadır³⁷⁰.

Arkeolojik araştırmalar sayesinde bugün Suvar kentinin kapsamlı bir tasviri yapılabilmektedir. Dairesel plana sahip kent (Lev. 12) yaklaşık 4,5 kilometre uzunluğundaki güçlü surlar ve hendeklerle temsil edilmektedir (Lev. 13). Tatar Kasabası'nın bulunduğu, Utka Nehri'nin sol kıyısındaki yerleşimin kuzey tarafında eski tahkimatın izleri sürülmektedir. Sur içindeki eski kentin alanı 64 hektar, surlarla birlikte ise 90 hektardan fazladır. Surların dışında, yerleşimin neredeyse tüm çevresi boyunca geniş sur dışı yerleşimleri (Pokrov, Tatgorodok) vardır³⁷¹. Kentin kuzeybatı, güneybatı ve güney taraflarında sur ve hendeklerden oluşan iki sıra istihkâm çevrilidir. Güneydoğu ve doğu kısımlarında savunma, ilk ikisinden 40-50 metre uzaklıktaki üçüncü bir hat ile tahkim edilmiştir. Dış hendek ilk etapta 5 metre derinliğe sahip olmuştur. Tahkimat sistemine vadiler de dâhil edilmiştir. Kuzey taraftan, Utka Nehri'nin sol kıyısı boyunca savunma yapıları neredeyse hiç kaydedilmemiştir. Fakat 1930'lu yıllardaki kazılarda, gorodnov tipi içyapılara sahip surlar tespit edilmiştir (Lev. 13.a). Nehir kısmında 3 metre genişliğinde, ahşap sekizgen kule ve yine 12×12 metrelik dört kenarlı ahşap kule, yerleşimin kuzeydoğusunda bulunmuştur³⁷². Yerleşimin güney kısmında ilk iç surun setinde kütüklerle birlikte 2 metre yüksekliğe ulaşan tahkim yapısı keşfedilmiştir. Kütükler (4-5 m) yan yana dizilmiş, içi kil ve ezilmiş tuğla parçaları ile doldurulmuştur. Kale duvarları boyunca kuleler (ortalama 5 m.) yer almıştır. Geçit kulelerinin önünde hendekler, yamaçlar üzerinde ise köprüler inşa edilmiştir³⁷³.

Kentin beylik statüsüne vurgu yapan en önemli arkeolojik keşfi, kentin aristokratik kısmında bulunan tuğla bina oluşturmaktadır. A. P. Smirnov'a göre bu mimari kompleks iki katlı olmakla birlikte baş kule tipi bir yapıyla uzun dikdörtgen formda inşa edilmiştir. Yapısında da çeşitli ebatlara sahip (35,5×36×5; 25,5×25,5×5; 25 ×20×5 ve 25×25×5 cm) pişmiş ve kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Ocakların temeli ve tabanı, duvarların bir kısmı ve avlunun döşemesi kerpiçten inşa edilmiştir. Muntazam şekilde pişirilmiş levhalardan yapılmış merdiven, üstten çimentolu bir hamurla, yine baca tonozları ve duvarların çoğu pişmiş tuğlalarla kaplanmıştır. Bununla birlikte duvarın diğer kısımlarında özellikle de üst sıralarda alt alanın levhaları gibi kaymaktaşı harcı üzerinde pişmiş tuğlalar yer almıştır. Yapının tümünde çeşitli boyutlarda ayrı parçalar halinde alçılar keşfedilmiş, bazı parçalarda da mavi boya izlerine rastlanılmıştır. Büyük ihtimalle X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başında inşa edilen

³⁷⁰ Drevniy Suvar, 2009: 120.

³⁷¹ Huzin, 2001b: 149.

³⁷² Smirnov, 1941: 138-139.

³⁷³ Huzin, 2001b: 150.

bu yapı, XIV. yüzyıl sonuna kadar işlevsel olmuştur³⁷⁴. Yapıyı inceleyen A. P. Smirnov'a göre kazılarla keşfedilen bu yapı, doğası gereği Türkistan'daki Müslüman dönemin yapılarını andırmakta, tuğlanın şekli, dokusu, duvarcılık için bağlayıcı malzemeler, ısıtma sistemi gibi hususlar bu Suvar binasını Türkistan binaları ile benzeştirmektedir. Bu sebeple de Suvar'da keşfedilen bu tarz yapıların doğulu zanaatkârların elinden çıkmış olabileceği düşünülmektedir³⁷⁵. Bu bina daha sonraki çalışmalarda Suvar Sarayı (Lev. 14) şeklinde anılmaya başlanmıştır.

İlk etapta politik-idari boy merkezi olarak kurulan Suvar, X. yüzyılda Bulgar federasyonuna dâhil olmasıyla daha da gelişmiştir. Suvar, ticaret ve zanaatın yürütüldüğü önemli yerleşim alanlarından birini oluşturmuştur. Suvarlı zanaatkarlar kendilerine has üslupla kap kacaklar üretmişlerdir. Kentte çok sayıda demirci, kuyumcu ve inşaat ustasının varlığının izlerine rastlanılmıştır. Bununla birlikte ithal malların geldiği ve ticari hareketliliğin yaşanmasına katkı sağlayan büyük bir pazar, Suvar kentinin önemli bileşenleri arasında yer almıştır. Suvar pazarında Türkistan'dan, Kafkasya'dan, Bizans'tan ve Baltık ülkelerinden kendi mallarını getiren tüccarların konakladığı kervansaray da kayıtlarda yer edinmiştir. Kentin yaşayanları balıkçılık, avcılık ve arıcılıkla meşgul olmuştur³⁷⁶.

Kentin merkezinde genellikle iki katlı konutlar yer almıştır³⁷⁷. Suvar'da bulunan bu konutlar iki tip olmuştur: kerpiç ya da ahşap. Kerpiç konutlar genellikle kentin güneybatısındadır. Kuzeybatıdakiler ise balçıktan yapılmadır. Diğer yerleşim alanlarında olduğu gibi Suvar konutları, ocaklara ve tahılları saklamak için çukur depolara sahip olmuştur. Ayrıca konutların bodrumunda tahıl ambarına sıkça rastlanılmıştır. Varlığı bilinen 90 kadar çukurun formları farklı farklıdır: silindirik, konik, kesik konik, kesik piramit. Bu ambarların bazılarında büyük ihtimalle duvarların inşasında kullanılan meşe kalıntılarına rastlanılmıştır³⁷⁸.

Mukaddesî'nin vermiş olduğu bilgilerde Suvar kenti sakinlerinin zengin kişilerden oluştuğunun³⁷⁹ yer ediyor olması, arkeolojik verilerle de doğrulanmıştır. Zira yukarıda da belirtildiği gibi evlerin iki katlı olması ya da bu evlerde tahıl ambarlarına sıkça rastlanması bu durumu teyit etmektedir.

Suvar buluntuları oldukça çeşitlidir: kap kacaklar, süs eşyaları vd. Smirnov'a göre bunlar arasında en ilginçini belki de açık mavi kilden yapılan sferokonus tipi kap

³⁷⁴ Smirnov, 1941: 151-158; Smirnov, 1951: 246.

³⁷⁵ Smirnov, 1951: 250.

³⁷⁶ Drevniy Suvar, 2009: 128.

³⁷⁷ Drevniy Suvar, 2009: 128.

³⁷⁸ Smirnov, 1951: 237-241.

³⁷⁹ Hvol'son, 1869: 84.

oluşturmuştur. Bu buluntu, aynı zamanda yerli üretime dair de bir ipucu sayılmaktadır. Fakat yüksek kalitede olan kap kacakların bir kısmını ithal mal olarak saymak daha doğru bir tespittir. Yine sırlı seramikler bir başka yoğun buluntuyu oluşturmaktadır³⁸⁰. Smirnov'un dışında Hlebnikova'nın 1974 senesinde Suvar kentinde yapmış olduğu kazı çalışmalarında yine çok farklı türde materyal keşfedilmiştir. Bu kazılarda mezar taşlarına, cam eşyalara, çömlek kap kacaklara, küçük boncuklara, çok sayıda metal eşyalara (bıçaklar, kilitler, ok uçları, kopça, gem, toka vb.) rastlanmıştır³⁸¹.

Suvar'da yapılan kazılarda özellikle kare ya da yuvarlak formdaki ev çukurları ve bu çukurlarda rastlanılan kap kacaklar, cam eşyaları Moğol öncesi İtil Bulgarlarının sosyo-kültürel tarihinin aydınlatılması adına büyük önem arz etmektedir³⁸².

1. 3. 2. 2. Diğer İdari-Askeri Merkezler

Bulgar İlteberliği topraklarının geniş bir alana ulaşması öncelikli olarak ticaret yollarının kontrolü için sıkı önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Bu gereklilik doğrultusunda özellikle sınır kesimlerde askeri hüviyette kentler doğmaya başlamıştır. Bu tarz merkezlerin oluşum sürecinde ağırlıklı olarak Fin-Ugorların meskûn bulunduğu topraklara dönemsel Bulgar göçleri gerçekleşmiştir. Özellikle Çulman'ın kuzeyine doğru başlayan göçler ve beraberindeki iskân hareketleri Bulgar kolonizasyonunun bölgedeki gelişimine vesile olmuştur.

1. 3. 2. 2. 1. Oşel' (Bogdaşkin)

Tarihi belgelere adını yazdırmış olan Oşel, en büyük Bulgar kentlerinden biridir. Bu kentle ilgili yazılı haberlerde sadece bir kereliğine mahsus olmak üzere Rus vakayinamelerinde rastlanılmaktadır. 1220 senesinde Vladimir-Suzdal Knezi Svyatoslav'ın İtil Bulgarları üzerine gerçekleştirdiği seferle bağlantılı olarak Oşel şu şekilde anılmaktadır:

...Knez Yuri Vsevolodoviç kardeşi Svyatoslav'ı İtil ve Çulman Bulgarları üzerine ordusuyla beraber gönderdi...Oşel'in yanına geldiklerinde kayıklarından inerek kıyıya doğru gittiler...Bulgarlar onların üzerine ok attılar ve sonra dönerek kente kapandılar. Svyatoslav Vsevolod, ordusuyla kente doğru gitti. Kentteki zindanların etrafında meşeden yapılmış çitler, onların gerisinde iki kale ve kalelerin arasında da toprak tabyalar vardı. Svyatoslav bütün ülkelerden gelenleri kente doğru gönderdi...Sonra kenti de ateşe vermeye başladılar...³⁸³

Rus kaynaklarının verdiği bu haberler kısmen arkeolojik verilerle de tasdik edilmiştir. Bugün kentin arkeolojik kalıntıları, Tataristan Cumhuriyeti Tetyuş Bölgesi'nin Bogdaşkin

³⁸⁰ Smirnov, 1951:257.

³⁸¹ Hlebnikova, 2009: 85-88.

³⁸² Huzin ve Şarifullin, 2009: 98.

³⁸³ Polnoe sobranie Russkih letopisey, 1846: 188; Yücel, 2007: 508.

Köyü'nün 0,9 km. kuzeyinde, Kil'na Deresi'ne (Zöye'nin kolu) kuzeyden güneye uzanan vadilerin arasında yüksek bir konumda yer almaktadır. Bu sebeple bugün bu arkeolojik yerleşim, Rus vakayinamelerde geçen Oşel' yerine daha çok Bogdaşkin olarak adlandırılmaktadır. Yerleşim (Lev.14) karmaşık bir tahkim yapısına sahip olmakla birlikte (Lev.14.a) alanı iki kısma ayrılmaktadır: iki sıralı sur ve hendeklerle çevrili güneybatı kısmında yer alan kale yerleşimi ve tek sıra tahkimli sur dışı yerleşimi³⁸⁴. Tahkimli bu yerleşim ana yönlerle doğru yuvarlak köşeleriyle kare plandadır. Yüzölçümü ise yaklaşık 77 hektardır. Tahkimli kale (500×200 m) kentin güney batı köşesinde bulunmakta, kaleden derin bir vadi ve toprak surla ayrılmaktadır³⁸⁵.

İ. L. İzmaylov, 1988 yılında keşfedilen Bulgar buluntularına (seramik, kemikler vd.) dayanarak yerleşim tahkimatının XI. yüzyıl başına uzandığını düşünmektedir³⁸⁶. Oşel'de keşfedilen mezar kompleksi buluntularının Tetyuş ve Ulu Tarhan mezar buluntularıyla benzerlik arz etmesi, bu eserleri bırakanların ortak olduğu göstermektedir. Kazılarda keşfedilen buluntular arasında kil kap kacaklar, silahlar (bıçak, ok uçları vd.), ticaret araçları (terazi ağırlıkları, deniz kabukları, arduaz ağırşaklar) yer almaktadır. Tahkimatın 300 metre batısında Müslüman mezarlığı, kentin dışında ise bir hizmet binası keşfedilmiştir. Araştırmacılara göre dış kentin alt kültür katmanı X-XI. yüzyıllara, üst katmanı ise XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmektedir³⁸⁷.

Yerleşimdeki binalar ahşaptan yapılmıştır. Tuğla-taş binaların ise herhangi bir izine rastlanmamıştır. Bogdaşkin yerleşiminin tam teşekküllü arkeolojik araştırması yapılamadığından kentle ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu sebeple kentin planlama yapısının izini sürmek pek mümkün değildir. Bazı haberlere göre kent 1220'de, bazılarına göre ise askeri faaliyetler sonucunda 1170'de yıkılmıştır³⁸⁸.

1. 3. 2. 2. 2. Cuketau

Çulman'ın sağ kollarından birini oluşturan Kilevka Nehri (eskiden Jukot veya Jukotinka olarak adlandırılan) kıyısında, yüksek bir burun üzerinde, Çistopol kentinin 3 km. batısında bulunan Cuketau yerleşimi (Lev.16; Lev.16.a) arkeolojik buluntuların analizine göre, X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır³⁸⁹. Fakat yerleşimin bir kent hüviyetine tam olarak ne zaman dönüştüğü belirsizliğini korumaktadır.

³⁸⁴ Gaynullin vd., 2017: 309.

³⁸⁵ Huzin, 2001b: 164.

³⁸⁶ İzmaylov, 1991: 5-6.

³⁸⁷ Huzin, Nabiullin vd., 2006: 196.

³⁸⁸ Nadirova, 2012: 58.

³⁸⁹ Nabiullin, 2011: 9.

Bölgede Bulgar ve Fin-Ugorların yanı sıra İmenkov kültürüne ait seramik kalıntılarının ortaya çıkmış olması, bu bölgenin büyük bir yerleşim alanı olduğunu hatta çevre yerleşimlere de merkezlik yaptığını göstermektedir³⁹⁰.

Yazılı kaynaklar bu kentin varlığı hakkında çok fazla bilgi vermemiştir. Verilen bilgiler de genellikle XIV-XV. yüzyıllara ait olmuştur. Sadece daha erken olmak üzere Moğolların 1236'da işgal ettikleri kentler arasında Cuketau'n ismi geçmektedir. Kentle ilgili bu haberi de Rus kaynaklarına dayanan V. N. Tatişev vermektedir. İfadede Tatarların Bulgar ülkesine gelip Ulu Kent'i ve Jukotin'i ele geçirdikleri, kent ahalisini de öldürdüklerinden bahsedilmektedir³⁹¹. Tatişev'in ifadesinde de geçtiği gibi kimi araştırmacılar kent için Cuketau yerine Jukotin ismini kullanmayı tercih etmiştir. Örneğin A. P. Smirnov eserinde bu kenti Jukotin şeklinde vermiş ve büyük bir Altın Orda kenti olarak tanıtmıştır³⁹². Tatarcada Cuketau yerleşiminin adı "juke/yuke-tau"³⁹³ yani ıhlamur dağı anlamına gelmektedir³⁹⁴.

Cuketau'da ağırlıklı olarak Altın Orda dönemine ait buluntulara rastlanılmış olsa da Moğol öncesi zamanlarda da bu kentin işlevsel olduğu kesindir.

Kent araştırmacı N. Nabiullin'e göre yerleşimin bir kent olarak gelişim kaydetmesinde en önemli rolü Çulman Ticaret Yolu üzerindeki geçişleri kontrol etmeyi mümkün kılan jeopolitik konum oynamıştır³⁹⁵.

Yerleşim içerisinde, müstahkem iç kenti (Cuketau yerleşimi), açık sur dışı yerleşimini (Donaurov I ve Donaurov II kırsalı) ve mezarlıkları (Lev.15) barındırmaktadır³⁹⁶. Bu sebeple Cuketau yerleşimi arkeolojik eserler bakımından birkaç gruba ayrılmıştır: Cuketau yerleşimi, Krutogor, Donaurov Köyü ve mezarlıklar (Lev.15.a). Yerleşimin tarihi ise tarihçiler tarafından iki sürece bölünmüştür: Moğol öncesi (X-XIII. yy) ve Altın Orda (XIII-XV. yy) dönemleri³⁹⁷.

Yerleşimin tahkimli kısmı burun üzerine kurulu olduğundan kent daire kesmesi formundadır. Yükselen merkezi ile birlikte yerleşimin düz alanı üçgen plan şeklindedir. Yerleşimin uzunluğu 280 m., genişliği 280 metredir. Yerleşimin toplam müstahkem alanı ise 5,8 hektardır. Tahkimatsız sur dışı yerleşim (Donaurov I, Donaurov II) ve kabristanla birlikte yerleşimin büyüklüğü 150 hektara kadar ulaşmaktadır³⁹⁸.

³⁹⁰ İstoriya Çistopolya, 2012:12.

³⁹¹ Tatişev 1964: 405.

³⁹² Smirnov, 1951:266.

³⁹³ Tatarça-Rusça Uku-Ukıtı Suzlege, 360.

³⁹⁴ Nabiullin, 2011: 17.

³⁹⁵ Nabiullin, 2011: 97.

³⁹⁶ Nabiullin, 2006: 137-150.

³⁹⁷ İstoriya Çistopolya, 2012:25

³⁹⁸ Nabiullin, 2006: 140-154.

Cuketau doğal yönden savunmasız taraftan üç sıra sur (2,5-3 m. yükseklik) ve bunların arasında bulunan iki hendekle (2-2, 5 m. derinlik) korunmuştur (Lev.17). Aslında kentin tahkimatı Moğol Öncesi ve Altın Orda olarak iki döneme ayrılmaktadır. Araştırmacılara göre başlangıçta iç sur, sonrasında ise orta ve dış sur inşa edilmiştir (Lev.17.a). Kent araştırmacısı Nabiullin'in kaydettiğine göre yerleşimin en erken tahkimat izlerini, 25 cm. genişliğe ve 20 cm. derinliğe sahip bir hendeğin çukur kalıntıları oluşturmaktadır. Bununla birlikte bazı kütük çukurlarının izleri sürüldüğünde, bu tahkimatın bir kütük yapısı biçimde duvar olarak inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Tahkimat X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. En sağlam olan orta surun inşasında kalker taşları kullanılmıştır³⁹⁹.

Yerleşimin doğu ve batı sur dışı yerleşimleri, buluntular açısından önemlidir. Doğu sur dışı yerleşimini oluşturan Krutogor Köyü, tahkimli yerleşimin doğu ve güneydoğusunda bulunmakta ve 6,5 hektarlık bir alanı işgal etmektedir. Krutogor surlarının 50 metre güneydoğusunda keşfedilen ve XI. yüzyıla atfedilen mezarlık İtil Bulgar kentlerinde karmaşık etno-kültürel süreçlerin yaşandığını göstermektedir. Zira mezarda Müslüman defin törenleriyle bağdaşmayan, ateş kültürüyle ilişkili kalıntılara rastlanılmıştır⁴⁰⁰.

Kilevka kıyı yerleşimine karşı (yerleşimin batısında), 150-180 metre (bazen 300 ve daha fazlası) genişliğe sahip şerit boyunca uzanan, yaklaşık 100 hektarlık bir alanı kapsayan sur dışı yerleşim (Donaurov II kırsalı) bulunmaktadır. Bu yerleşimin kültür katmanı 35-40 cm'ye uzanmakta, çanak-çömlek ya da demircilik zanaatına dair izler taşımaktadır. Kentten güneybatıya doğru ise mezarlıklar (Donaurov) yer almaktadır. Fakat sur dışı yerleşimin genişlemesi ile birlikte mezarlık güneye taşınmıştır. Kilevka Nehri'nin sağ tarafında ve yerleşim surlarının dışında, tüm yüksek teras boyunca diğer sur dışı yerleşim (Donaurov I kırsalı) uzanmaktadır. Moğol öncesi dönemde nüfusun önemli bir kısmı, Çulman ve Kilevka nehirlerinin kıyı kesimlerinde, batı sur dışı yerleşiminde yaşamıştır⁴⁰¹.

Cuketau kentine ilişkin en önemli arkeolojik buluntular, herhalde T. A. Hlebnikova'nın 1970-1972 yıllarında Çulman Nehri çevresinde yaptığı arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Gerçekleşen bu kazılar neticesinde Cuketau yerleşim yerinin, Altın Orda döneminde olduğu kadar olmasa da Moğol istilasından önce İtil Bulgar topraklarında yer alan önemli kentlerden biri olduğu tespit edilmiştir⁴⁰².

³⁹⁹ Nabiullin, 1998: 221-222.

⁴⁰⁰ Huzin, 2001b: 158.

⁴⁰¹ Nadirova, 2012: 57.

⁴⁰² Nabiullin, 2013: 213-216.

Arkeolojik kalıntılar Cuketau ahalisinin zanaat, tarım (Lev.18), ticaret, avcılık, askerlik işleriyle uğraştığına dair sağlam bilgiler sunmaktadır. Bu bölgede özellikle demircilik (Lev.18.a, Lev.18.b), çömlekçilik, camcılık gibi uğraşlara dair materyaller keşfedilmiştir.

Genellikle seramik kalıntılarının yoğun olduğu Cuketau yerleşimlerinde, kaplar yuvarlak çömlek şeklinde, içe doğru eğimli ve gri renklerde (Lev.19) imal edilmiştir⁴⁰³. Özellikle bu kentte imal edilen seramikler “Cuketau tipi” (Lev.19.a) denilebilecek tarzda kendine has özelliklere sahip olmuş ve arkeologlar tarafından kolayca ayırt edilmiştir⁴⁰⁴. Nabiullin’e göre Cuketau tipi seramiklerde Fin-Ugor halkıyla bağlantılı olarak, Çulman-Ural çevresi çömlek geleneklerinin belirgin izleri gözlemlenmektedir. Zira bu kaplar Biler ve Suvar bölgeleri için karakterize edilmemektedir⁴⁰⁵. Yine bu bölgede kemik oyma ya da iplik dokuma zanaatına dair kalıntılar da Moğol öncesi dönem için ön plana çıkan hususlar arasında yer almaktadır. Cuketau sakinlerinin ana geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olduğunun da altı çizilmelidir. Zira arkeolojik kazılarda büyükbaş, küçükbaş ve atlara ait kemik kalıntıları keşfedilmiştir. Yine aynı şekilde evcil kedi ve köpek kalıntıları da kent buluntularındandır⁴⁰⁶.

Cuketau halkı diğer Bulgar yerleşimlerinde de kaydedildiği gibi çok büyük olmayan, ahşap, yarı sığınak tipi evlerde yaşamıştır. Arkeologlar, konutları yaşamsal (yiyeceklerin saklanması veya hayvanların beslenmesi) ve üretim yapılan (zanaat ustaları) şekilde ikiye ayırmaktadır. Bu evlerde dikdörtgen ya da çan formunda olan çukurların derinliği yaklaşık 180 cm. olmuş, bunlar mahzen ya da ambar amaçlı kullanılmıştır. Yapıların çoğu, kuzeydoğudan güneybatıya ya da güneydoğudan kuzeybatıya şeklinde konumlandırılmıştır⁴⁰⁷. Moğol öncesi dönemde bu kent sakinlerinin önemli bir kısmı ise batı sur dışı yerleşiminde yoğunlaşmıştır⁴⁰⁸.

1. 3. 2. 2. 3. Kaşan

Arkeologlar, Bulgar döneminden kalan toponimler sayesinde Kaşan’ın izini rahatlıkla sürebilmiştir. Bu toponimler arasında Soroçi Gor’dan Murziha’ya uzanan geçişin yanında, Çulman’ın sağ kıyısında bulunan “Koşan Dağı”, “Koşan Zavod” ve aynı yerde “Koşan Yolu” yer almaktadır. Burası Çulman kıyısındaki Şuran Köyü’ne yakın bir konumda bulunmaktadır. Gerçekten de Kaşan I yerleşim kalıntıları, Tataristan Cumhuriyeti’nin Laişev Bölgesi’ndeki

⁴⁰³ Bahmatova ve Nabiullin, 2018: 256.

⁴⁰⁴ Huzin, Nabiullin vd., 2006: 191.

⁴⁰⁵ Huzin, 2001b: 158.

⁴⁰⁶ Petrenko, 2012:274-277.

⁴⁰⁷ İstoriya Çistopolya, 2012:28

⁴⁰⁸ Huzin, Nabiullin vd., 2006: 191.

Şuran Köyü'nün 1 km. doğusunda (yüksekliği 90 metreye kadar ulaşan, Çulman'ın sağ kıyısında) tespit edilmiştir. Arkeolojik eserlerin bulunduğu yer, yamuk denebilecek formda kuzeydoğudan güneye doğru alçalmaktadır. Alan kuzeybatıdan Gremyaçıy Klyuç, doğudan Rijnıy Vadi'si ve güneyden Çulman kıyısıyla (yaklaşık 180 hektar) çevrilidir. Doğal yönden savunmasız tarafta bulunan surun yüksekliği 2,5-3, genişliği 12 metredir. Hendeğin derinliği ise 2,5-3 metredir (Lev.20)⁴⁰⁹.

Kaşan ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar oldukça kısıtlı olmasına karşın, X-XIV. yüzyıllarda buranın büyük ve zengin bir Bulgar kenti olduğu kayıtlara geçmiştir. Kaşan, eski bir şarkıda “dünyanın aynası” ve “büyük kale” olarak geçmekte, burada Horasan'a ve Hindistan'a mal taşıyan zengin tüccarların ve altın işleriyle uğraşan zanaatkarların yaşadığı belirtilmektedir. Rus vakayinamelerinde ise bu kente dair verilen bilgiler Altın Orda dönemine aittir⁴¹⁰.

Tatarlar Kaşan'a, Kazan veya İski-Kazan demişlerdir. Eski kayıtlarda da geçen ifadelerden de Kaşan'ı Eski Kazan'la özdeşleştirme girişimi olduğu anlaşılmaktadır. A. H. Halikov da anlamdaş kaş-kaz (kabuk, sınır anlamında) köklerinin Kaşan ve Kazan toponimlerinde ortaya çıktığına dikkat çekmiştir⁴¹¹.

Yerleşim buluntularını analiz eden A. P. Smirnov, yerleşimin oluşumunun Moğol istilasından önce XIII-XIV. yüzyıllarda gerçekleştiğini düşünmektedir⁴¹². Bölgede kazılar gerçekleştiren bir başka arkeolog N. F. Kalinin ise yerleşimi XII-XIV. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir. Araştırmacı, Kaşan I'nin bir ekonomi merkezi olmasının yanı sıra Kaşan Beyliği'nin sur dışı zanaat-ticaret yerleşimini ihtiva ettiğini belirtmektedir. Yerleşimin 2,5 km. kuzeydoğusunda bulunan Kaşan II ise Çulman Nehri üzerindeki hareketliliği kontrol eden askeri kale özelliğindedir⁴¹³.

Yerleşimde yoğun mesai harcayan alimlerden biri olan K. A. Rudenko, keşfettiği materyalleri (seramik, bronz çan, kilitler, anahtarlar, küp ağırlıklar, demir tokalar, plakalar, bıçaklar, ok uçları, gümüş külçe, bakır kazan vd.) XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıla tarihlendirmiştir⁴¹⁴. Bu durum Kaşan'da da diğer Bulgar kentlerinde olduğu gibi hem üretim yapıldığını hem de ticaretle birlikte ithal mallara rastlanıldığını göstermektedir. Zaten bölgede çalışma yapan arkeolog ve tarihçilere göre Kaşan, Çulman üzerindeki gemi trafiğinin kontrol edildiği bir mevkide bulunmuş, askeri-savunma özelliği taşımıştır. Bu durum daha çok

⁴⁰⁹ Gubaydullin, 2002: 69.

⁴¹⁰ Huzin, 2001b:159

⁴¹¹ Huzin, 2001b:159.

⁴¹² Smirnov, 1951: 270.

⁴¹³ Kalinin ve Halikov, 1954: 94.

⁴¹⁴ Rudenko 1999: 122; Şigopov, 2013: 304-306.

sonraki zaman dilimlerinde geçerli olsa da (XII-XIII. yy) kentin zanaat-ticaret sur dışı yerleşimi, bölgenin başlıca ekonomi merkezlerinden biri olmuştur⁴¹⁵. Fakat K. A. Rudenko yerleşim buluntularına dayanarak yerleşimde çok da önemsenecek ölçüde zanaat hareketliliğinin olmadığını altını çizmiştir⁴¹⁶.

1. 3. 2. 2. 4. Alabuga (Elabuga)

Ön Çulman kıyısında bulunan ve İtil Bulgar yerleşimleri denilince ön plana çıkan yerleşimlerinden biri olan Elabuga, Tatarca'da Alabuga şeklinde geçmektedir⁴¹⁷. Buradaki kaleye Bulgarlar, Alabuga demişlerdir. Kent iki topografik kısımdan oluşmuştur. Elabuj (Çertovo) yerleşimi kentin güneybatı kenarında, Çulman'ın yüksek sağ kıyısında yer almakta ve nehir üzerinde 52 metreye kadar yükselen terasın büyük burnunu kapsamaktadır (Lev.20.a; Lev.21; Lev.21.a). Ortaçağ Alabuga tarihi, Rusya'nın yerel tarihçiliğinde Rus dilli halklar arasında "Çertovo" (Şeytan) olarak adlandırılan Elabuj yerleşimi ile ilişkilendirilmiştir. Fakat ahalinin kendisi yerleşime "Çertovo yerleşimi" dememiştir. Bununla birlikte tarihi kaynakların hiçbirisi kent tarihi dışında yerleşimi bir yerleşim yeri olarak değerlendirmemiştir. Alabuga yerleşiminin ve beyaz taşlı binası hakkında en eski bilgiler XIV. yüzyılda kaleme alınan "Kazan Tarihi (Kazanskaya istoriya) ve Tatarların folklorik eserlerinde (Kazan Tarihi) geçmektedir. Altın Orda zamanında burada Çertova yerleşiminin, Elabuga (Alabuga) Kasabası'nın yakınında yüksekçe bir dağda olduğu geçmektedir. Folklorik eserlerde taş yapı kalıntıları (ak meçet-beyaz cami) Eski Alabuga ile ilişkilendirilmiştir. Bu eserlerde ayrıca Toyma Nehri'nin ağzında bulunan Müslüman türbelere de dikkat çekilmiştir⁴¹⁸.

Alabuga yerleşimi hakkında detaylı bilgiler veren A. P. Smirnov'a göre burası Bulgar İlteberliği'nin en kuzey noktasını oluşturan askeri kale özelliği taşımış ve az oranda bir nüfus barındırmıştır⁴¹⁹. Yerleşim alanı (yaklaşık 3 ha.) üç sıra toprak sur ve hendekle tahkim edilmiştir. Bulgar zamanlarından kalma taş kule, burnun doğu yamacında konumlandırılmıştır (Lev.22, Lev.22.a, Lev.22.b)⁴²⁰. Bu kule sadece savaş zamanlarında civar halkların sığınağı niteliğinde olmamış; aynı zamanda İtil Bulgar İlteberliği'nin Çulman'ın doğusundaki idari-politik merkezini oluşturmuştur⁴²¹.

Kuleyle birlikte X-XI. yüzyıllarda inşa edilen Alabuga, Udmurt yerlileri arasında Bulgar hâkimiyetinin tesis edilmesine hizmet etmiştir. Buradan köylere akınlar yapılmış, akın

⁴¹⁵ Huzin, Nabiullin vd., 2006: 193.

⁴¹⁶ Rudenko, 1999: 122.

⁴¹⁷ Nigamayev, 2010: 38.

⁴¹⁸ Zufaroviç, 2004: 7.

⁴¹⁹ Smirnov, 1951: 29.

⁴²⁰ Huzin ve Nabiullin, 2006: 197

⁴²¹ Huzin, 2006c: 179

yapılan yerler vergilendirilmiştir⁴²². Alabuga'nın askeri işlevselliği R. G. Fahrutdinov tarafından da belirtilmiştir. Araştırmacıya göre burası sınır bölgesinin ve ticaret yolunun korunması için askeri kale-karakol olarak hizmet etmiştir⁴²³.

Alabuga yerleşimi Bulgar'dan Yukarı Çulman'a, hatta Yayık ve Sibir'e (IX-XIII. yy) doğru uzanan kervan yolu üzerindeki önemli duraklardan birini ihtiva etmiştir. Bu bağlamda tüccarların ibadetlerini yerine getirebilmesi için, Alabuga'da caminin (Lev.23; Lev.23.a; Lev. 23.b) yanı sıra eski pagan mabetlerinin izleri keşfedilmiştir⁴²⁴.

Araştırmacı Nigamayev'in belirttiği üzere Bulgarlar kentsel planlama konusundaki derin deneyimlerini, kentsel yaşam unsurlarını önemli bir nokta saydıkları Alabuga'ya taşımıştır⁴²⁵.

Alabuga yerleşimiyle ilgili araştırmalar yapan A. H. Halikov, taş bir yapı ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Bulgar dönemine ait olan bu yapı kare planda inşa edilmiştir. Köşelerinde ortalama 5 metre çapında yuvarlak kuleler yerleştirilmiş 21 metre kenar uzunluğuna sahip taş binanın kenarı, Mekke'ye doğru yönlendirilmiş üçgen payandalı kulelere sahip olmuştur. Bu sebeple bu yapının işlevi bir cami olmasının yanı sıra sığınak görevi de üstlenen bir kale ve kervansaray olarak (Lev.24; Lev.24.a) tespit edilmiştir. Halikov, bununla birlikte yerleşim yerinin IX-XIII. yüzyıllarda Bulgar'dan (Biler/Ulu kent) Orta ve Yukarı Çulman (Visulara) çevresine, Ural ve Sibir'e uzanan ticaret-kervan yolu üzerinde yer alan menzil duraklarından biri olduğunu varsaymıştır. Bu sebeple ona göre burada bir caminin keşfedilmesi tesadüfi olmamış, cami tüccarların ibadetleri için tahsis edilmiştir⁴²⁶.

1993 senesinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bu yapılara ek olarak X-XIII. yüzyıllara tarihlenen demir anahtarlar, silindirik kilitler, çiviler, arduvaz kil ağırşaklar, cam boncuklar⁴²⁷ keşfedilmiştir. Bunun yanı sıra yerleşimde çeşitli türde kap kacaklara, ok uçlarına, süs eşyalarına da rastlanılmıştır⁴²⁸.

Orta Ural ve Yukarı Çulman çevresinden tarak kordonu süslemeli, silindirik boyunlu yuvarlak tabanlı kap kacaklara sahip olan ve büyük oranda Türkleşmiş oldukları düşünülen bir Ugor grubu X. yüzyılda İtil Bulgar topraklarına girmiştir. Huzin'e göre gelen grubun bir

⁴²² Smirnov, 1952: 248.

⁴²³ Fahrutdinov, 1990: 80-81.

⁴²⁴ Huzin, 2006c: 177-179.

⁴²⁵ Nigamayev, 2010: 40.

⁴²⁶ Halikov, 1997: 14-15.

⁴²⁷ Huzin, 2001b: 169.

⁴²⁸ Huzin, 2006c: 177-179.

kısmı bugünkü Alabuga bölgesine yerleşmiş ve Bulgar İlteberliği'nin doğusunda en önemli noktalarından birini oluşturan kalenin inşasında çalışmıştır⁴²⁹.

1997-2003 yılları arasında kentin eski kesiminde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Alabuga'nın Ortaçağ görünümünü yeniden canlandırmak için materyaller eşliğinde değerli ipuçları sunmuştur. Bu materyallerin incelenmesi modern kentin tarihi kısmının X. yüzyıl sonu-XI. yüzyıl başında Türk-Fin halklarının karışımından oluştuğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu tarihlerde Toyma kıyısı da dahil olmak üzere Bulgarlar bölgede etkin rol oynamaya başlamıştır. Toyma Ağzı'ndaki Bulgar kolonizasyonu Doğu Ön Çulman'ın İtil Bulgar İlteberliği'ne girişi bağlamında gerçekleşmiştir⁴³⁰.

Alabuga kentinin X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başında ortaya çıkması oldukça doğaldır ki bu süreç, Aşağı Çulman bölgesinde gelişen tarihi ve siyasi durumun analizi ile doğrulanmaktadır. E. P. Kazakov'un belirttiği gibi Hazar Kağanlığı'nın çöküşü ve Kuzey-Doğu Rusya'nın zayıflığı Bulgar İlteberliği'ni Ural'dan Yukarı İtil'e kadar geniş bir alanı kapsayan sahada tek güç haline getirmiştir. Yüksek kalitede zanaat ürünlerine ev sahipliği yapan İlteberlik, bu ürünleri ilk etapta yoğun olarak Fin-Ugor halklarının yaşadığı Yukarı Çulman bölgesine satmıştır. Ticaret sayesinde başlayan kolonizasyon yerleşimleri, bir müddet sonra Alabuga gibi kentlerin filizlenmesini tetiklemiştir⁴³¹. Bu açıdan X. yüzyılın başında Yukarı Ural'dan İtil Bulgar topraklarına göç eden Ugor grubunun büyük oranda Türkleştiği, bulunan materyallerle doğrulanmaktadır. Bu yeni gelen nüfusun bir kısmı Alabuga bölgesine yerleşmiş ve sonrada Bulgarların Ön Çulman'daki en önemli kalelerinden birini teşkil edecek olan yapının inşasında yer almıştır. Bu kale en geç X. yüzyılda bir ticaret karakolu olarak kurulmuş, sonradan Türk isimlendirmesi olan Alabuga adını almıştır⁴³².

1. 3. 2. 2. 5. Kirmen

X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başlarında Bulgarların Çulman'dan kuzeye gerçekleştirdikleri göç hareketleri sonucunda ortaya çıkan yerleşimlerden biri olan (diğeri Alabuga) Kirmen yerleşimi (Lev.25), Çulman'dan 18 km. mesafede, Mamadış Bölgesi'nin 2,5 km. kuzeybatısında Kirmenka Nehri'nin (Nehrin büyük kısmı aktif olarak sürülmüştür) sol kıyısındaki yüksek burun üzerinde yer almaktadır (Lev.25.a). Kirmen, üç kırsal yerleşim ve bir mezar kompleksinden oluşmaktadır. Kirmen I 85.000, Kirmen II 45.500, Kirmen III 18.000 metrekareyi kapsarken, mezar kompleksi (Hanlar ziratı) güneyden kuzeye 181 metreyi, batıdan doğuya ise 114 metreyi işgal etmektedir. Aslında yerleşim kompleksi

⁴²⁹ Huzin, 2001b: 172.

⁴³⁰ Nigamayev, 2005: 34.

⁴³¹ Kazakov, 1999: 63.

⁴³² Nigamayev, 2005: 34-35.

ağırlıklı olarak XI-XIV. yüzyıllara atfedilse de arkeolojik buluntular X. yüzyıla kadar uzanmaktadır⁴³³. Özellikle yerleşim kazılarında, alt tabakada keşfedilen seramikler Moğol öncesi Bulgar zanaat eserleri arasında yer almaktadır. Yine beyaz dalga desenli koyu kahverengi ve kristal elips boncuk buluntuları, armudi bronz kolye ucu X-XI. yüzyılları Bulgar zanaatının ürünleri arasında sayılmaktadır⁴³⁴.

Kirmen'in tahkimat unsur kalıntıları XI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Moğol öncesi yerleşimde toprak sur kalıntılarına rastlanmamış olsa da 5 metre genişliğinde ve yaklaşık 2 metre derinliğinde hendek izleri keşfedilmiştir. Bu tahkimli yerleşimin yaklaşık olarak 20 metre güneyinde ise bir dizi yapı kalıntısı açığa çıkarılmıştır. Diğer Bulgar yerleşimlerinde olduğu gibi ahşaptan inşa edilen ve fırın, çukur-ambar gibi ek yapılara ev sahipliği yapan yerle bir bu konutlar Moğol öncesi Bulgar döneminin ikinci yarısında işlevsel olmuştur. Sonuç olarak yerleşim, kent araştırmacısı A. Nigamayev'in ve yerleşimin geçmiş dönem araştırmacılarının tespit ettiği gibi Altın Orda döneminden önce İtil Bulgarlar zamanında oluşmuştur. Araştırmacıya göre Kirmen'in ortaya çıkışının ticari faaliyetlerle ilgisi bulunmamaktadır. Zira Kirmen, bir ticaret merkezinden ziyade Bulgar İlteberliği'nin kuzey bölgelerinin kolonizasyonu için güçlü bir idari nokta olarak oluşumunu gerçekleştirmiştir⁴³⁵.

1. 3. 2. 2. 6. Murom Kasabası (Valın)

Müstahkem ve tahkim edilmemiş kırsal yerleşimlerle birlikte Murom Kasabası'na da ev sahipliği yapmış olan Samarskaya Luka Bölgesi'nin güney sınırı bozkır göçebe dünyasına açılmaktadır. Bu sebeple olsa gerek X. yüzyıla kadar Samarskaya Luka'nın doğusundan güneyine doğru kent işlevine sahip herhangi bir yerleşim kaydedilmemiştir. Matyeva'nın görüşüne göre bunun sebebi Bulgarların göçebe saldırılarından korkmasıdır⁴³⁶. Fakat X. yüzyıldan itibaren bölgede İtil kıvrımı sayesinde üç taraftan da korunan Bulgar yerleşimleri ortaya çıkmaya başlamıştır ki Murom Kasabası da bu yerleşimlerden biridir. Bu sebeple Murom Kasabası, İlteberliğin güney sınırında önemli bir stratejik nokta olarak kimlik kazanmış, sonraki süreçte kentin idari, ticari, zanaat ve kültür merkezi haline gelmesine de bu kimlik öncülük etmiştir.

İtil kıvrımında yer alan Samarskaya Luka Bölgesi'nde bulunan yerleşim yaklaşık 100 hektarı kapsamaktadır (Lev.26). Kent, Bulgarların savunma sisteminde kullandıkları çok sayıda vadinin geçtiği dalgalı rölyefe sahip bir ovayla temsil edilmektedir. Bu vadiler ile kent birkaç kısma ayrılmıştır. Yerleşimi kuzey, doğu ve güneyden çevreleyen Yablonev Vadisi iç

⁴³³ Nigamayev, 2005: 36.

⁴³⁴ Nigamayev, 2005: 42.

⁴³⁵ Nigamayev, 2005: 40-55.

⁴³⁶ Matyeva ve Koçkina, 1998: 16.

kenti oluşturmuş, buranın kuzey ve güneyinde ise surlar ve hendeklerle çevrelenmiş dış kent konumlanmıştır. Tahkimsiz sur dışı yerleşim, kente doğu ve güney taraftan bitişik yer almıştır. Müslüman mezarlığı ise kentin güney ve batı kısmında keşfedilmiştir⁴³⁷.

Kent tahkimatı XI. yüzyılda, önceki tahkimat düzeni geliştirilerek inşa edilmiştir. Orijinal hendek yerine bir sur yapılmış ve yeni bir hendek kazılmıştır. Toprak setin tepesine ise kazıklar yerleştirilmiştir. Yerleşim genel olarak surlar ve hendeklerden oluşan üç tahkimat hattıyla çevrili olmuştur⁴³⁸ (Lev.26.a). Kent bahsi geçen tahkimat sistemiyle Bulgar İlteberliği'ne güneyden gelen saldırıların önlenmesinde askeri-stratejik açıdan önemli rol oynamıştır⁴³⁹.

Tahkimatın dışında kent mezarlığının izleri sürülebilmektedir. Bu mezar kompleksinden biri kentin güneybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta Müslüman defin töreninin izlerini taşıyan XI-XIII. yüzyıllara ait 50 mezar keşfedilmiştir. Kentin batı tahkimatının yanında ikinci, kuzeydoğusunda ise üçüncü bir mezarlık alanı daha bulunmaktadır. Bu mezarlar kentin demografik yapısıyla ilgili önemli veriler sunmaktadır⁴⁴⁰.

İki vadi arasında bulunan iç kent, arkeolojik araştırmalara göre dış kentten daha önce yerleşime açılmıştır. Zira bu sahada kültür katmanı daha güçlü ve buluntular daha yoğundur. Kentin bu kesiminde varlıklı ve soylu kişilerin yaşadığı tespit edilmiştir. Yukarıda bahsi geçtiği gibi ilk etapta derin bir hendekten oluşan batı tahkimatı bölgesinde sonradan ahşap yapıli toprak bir sur inşa edilmiştir. Bu sahada zanaat yerleşimin var olduğu gösteren bakırcı ve kuyumcu atölyeleri, tuğla pişirme ocakları, bakır ve demir eritme fırınları keşfedilmiştir (Lev.27). XI. yüzyılda ise zanaatın sur dışına da kaydığı gözlemlenmektedir. Öyle ki zamanla dış kentin kuzey ve güney kesimi zanaatkârlar tarafından kaplanmıştır. Yerleşimin kuzeyinde kömürleşmiş tahıl kalıntılarının bulunduğu iki düzineden fazla çukurdan oluşan ambarlar, kuzey kesiminin doğusunda ise bronz döküm izleri, güney vadinin yakınında da çömlekçilik emareleri keşfedilmiştir. XI. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyıl başında kent doğu sur dışı yerleşimine doğru genişlemiştir⁴⁴¹.

Murom Kasabası yerleşimine dair yapılan arkeolojik araştırmalar hem kent sakinlerinin hem de İlteberliğin güney kesiminin ekonomik hareketliliğinin açığa çıkması açısından önemlidir. Bu kentte zanaatın neredeyse her kolu aktif olarak yapılmış, kent sakinleri işlevine ve önemine göre kentin belirli noktalarında yoğunlaşmıştır. Zira araştırmalarda tuğla binaların yanı sıra, sıradan vatandaşların yaşadığı ahşap ve kerpiç

⁴³⁷ Huzin, 2001b: 179.

⁴³⁸ Matyeva ve Koçkina, 1998: 23.

⁴³⁹ Fahrutdinov, 1975: 44.

⁴⁴⁰ Matyeva ve Koçkina, 1998: 23, 40-41.

⁴⁴¹ Matyeva ve Koçkina, 1998: 21-23.

konutları sosyo-ekonomik farklılığa işaret etmektedir. Örneğin 1920'lerde gerçekleşen kazılarda Bulgarlar tarafından inşa edilen, varlıklı kişilere atfedilen kalker taşından inşa edilmiş birbirine bitişik iki bina keşfedilmiştir⁴⁴². Bu durum zanaat hareketliliğin gerçekleştiği yerleşimlerde gayet tabii olmakla birlikte diğer Bulgar kentlerinde de gözlemlenmiştir.

Murom Kasabası, yalnızca İtil Bulgar İlteberliği'nin güney sınırını koruyan askeri işleve sahip bir yerleşim olmamıştır. Yerleşimde bahsi geçtiği gibi yoğun bir şekilde zanaat hareketliliği mevcut olmuş, farklı özelliklere sahip konutlar keşfedilmiştir. Aynı zamanda kent yaşamında ticaret aktif rol oynamıştır. Zira kent İlteberliğin bozkır göçebe dünyası ile temasların kurulduğu güney sınırında, İtil Ticaret Yolu'nun yakınında konumlanmıştır. Arkeolojik kazılarda Doğu Dünyası ile gerçekleştirilen aktif ticari temaslar sferokonuslar, Harezmi tipi sırlı kap kacaklar, İran avize buluntularıyla kanıtlanmıştır. Diğer taraftan zanaat ve ticaretin yanı sıra kentte keşfedilen tarım aleti buluntuları (Lev.27.a; Lev.27.b) kent ekonomisinin çok yönlü olduğunu göstermektedir⁴⁴³. Murom Kasabası 1236 Moğol işgaline kadar bahsi geçen hayati fonksiyonlarını devam ettirmiş, işgalden sonra ise eski canlılığını yitirmiştir.

1. 3. 2. 2. 7. Yulovo

Sura Nehri'nin yukarı akımında Kışkileyka ve Yulovka derelerinin birleşiminde yer alan kent (Penza Bölgesi) yaklaşık 22 hektarı kapsamakta ve iç-dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İç kent üç sur ve üç hendekle tahkim edilmiştir. İç surun genişliği 8 m., yüksekliği 1 m. olmak üzere çok büyük değildir. Yine iç hendek ise yaklaşık 1,5 m. derinliğindedir. Bunlar genel olarak ahşap yapılarıdır. İç kentin dış tahkimat hattı ise genişliği 11 m., yüksekliği 1,5 m. olan sur ve hendekten oluşmaktadır. Araştırmacılara göre önce orta sur, sonrasında ise dış ve iç sur inşa edilmiştir⁴⁴⁴ (Lev.28). Kent küçük ölçekli Bulgar yerleşimlerinden birini oluşturuyor olsa da döneminde devletin güneybatı topraklarının idari-politik ve kültürel-ekonomik merkezini oluşturmuştur.

Kentin bulunduğu konum araştırmalara göre Bulgar'dan Kiev'e uzanan ticaret yolunun önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. Zira yerleşimde Ruslarla ticaretin önemli birer kanıtı olan arduaz ağırşak, Rus seramikleri, grivna tipi cam süs eşyaları materyallerine rastlanılmıştır. Bu ticari öneminin yanı sıra yerleşimin asıl önemi Bulgarlaşmış Burtasların merkezini oluşturmuş olmasıdır⁴⁴⁵. Yani kent aynı zamanda idari bir işleve sahip olmuştur. Yerleşimde idari, ekonomik ve sosyal işleve sahip çok sayıda bina keşfedilmiştir.

⁴⁴² Huzin, 2001b: 180.

⁴⁴³ Vasil'yev ve Matveyeva, 1986: 199-204.

⁴⁴⁴ Gubaydullin, 2002: 58.

⁴⁴⁵ Halikov, 1992: 15.

Bunlardan bir kısmı kemik oyma ustalarına ait atölyelerdir. Yine zanaata dair çok sayıda buluntu ortaya çıkartılmıştır. Bu buluntular ahşap işleme, kuyumcu ve metal ustalarının ürünleridir⁴⁴⁶.

1. 3. 2. 2. 8. Rojdestven (Afkul')

Perm Bölgesi'nin Karagay kesiminde, Çulman'ın sağ kolunu oluşturan Obva Nehri'nin yüksek terasında bulunan Rojdestven yerleşimi, yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Toprak surlarla tahkim edilen kentin kuzey sur hattının ötesinde 3 hektardan fazla bir alana sahip olan sur dışı yerleşim (Lev.28.a) bulunmaktadır⁴⁴⁷.

A. M. Belavin, Ortaçağ kaynaklarına dayanarak Rojdestven arkeolojik kompleksinin Bulgar'dan kuzeye 20 günlük mesafede bulunan "Afkul Kasabası" ile ilişkilendirilebileceğini düşünmektedir. Zira Arap coğrafyacı el-Ömeri (1331) Afkul Kasabası'nı Bulgar'dan kuzeye 20 günlük mesafede, Çulman ülkesinin sınırında bulunduğunu belirtmektedir⁴⁴⁸.

Yerleşim A. M. Gubaydullin'in saptamalarına göre İtil Bulgarlarının karmaşık burun tipindedir ve ikili tahkimata sahiptir. Bu yerleşim tahkimatı Çulman Bölgesi'nde bulunan diğer yerleşimlerin çoğunda olduğu gibi arazi rölyefine bağlı oluşturulmuştur⁴⁴⁹. Yerleşim tahkimatının doğusuna Müslüman Bulgarların mezarlarını da içeren mezarlık sahası bitişik durmaktadır⁴⁵⁰. Pagan mezarlığı ise kentin 300-500 metre doğusunda bulunmaktadır⁴⁵¹.

1990'lı yıllarda yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda iki adet çömlek ocağı, kemik oyma atölyesi kalıntıları ve sığınak biçimde bir konut ve çukur keşfedilmiştir. Ek olarak bulunan materyaller arasında pota parçaları, seramik mamuller de yer almaktadır. Özellikle yerleşimde kaydedilen kusurlu bronz mamuller, metal atölyelerinin; kusurlu cam boncuk ve cam parçaları camcılık zanaatının var olduğunu açığa çıkarmaktadır. Üretim atölyelerinin ve keşfedilen materyallerin analizine (kilit, seramik parçaları vd.) dayanan araştırmacılara göre yerleşimdeki zanaatkarların çoğu İtil Bulgar menşelidir⁴⁵². Örneğin yerleşimde keşfedilen seramiklerin bir kısmı Biler, bir kısmı Cuketau tipindedir⁴⁵³.

Rojdestven yerleşiminde zanaatın yanı sıra tarımsal ekonominin de yürütüldüğü bilinmektedir. Çok sayıda tarım aracı (çapa, saban vd.) keşfedilen buluntular arasında yer almaktadır. Hayvancılığa dair de büyükbaş hayvan kemiklerinin kalıntıları önemli göstergeler

⁴⁴⁶ Huzin, 2001b: 182.

⁴⁴⁷ Gubaydullin, 2002: 29.

⁴⁴⁸ Belavin ve Krilasova, 2008: 506.

⁴⁴⁹ Gubaydullin, 2002: 29.

⁴⁵⁰ Huzin, 2001b: 183.

⁴⁵¹ Belavin ve Krilasova, 2008:95.

⁴⁵² Belavin ve Krilasova, 2008:27.

⁴⁵³ Belavin ve Krilasova, 2008:203.

arasında yer almaktadır. Tüm hayvan kemikleri arasında domuza ait olanların sadece %1,8'i oluşturması ahalinin çoğunluğunun Müslüman Bulgarlardan oluştuğunu göstermektedir⁴⁵⁴.

Yerleşim aynı zamanda önemli ticaret noktalarından birini oluşturmaktadır. Hatta yerleşim IX-X. yüzyıllarda, daha doğrusu X. yüzyılın sonuna doğru Çulman Ticaret Yolu üzerindeki en önemli uluslararası transit ticaret merkezidir. Keşfedilen materyallere göre yerleşim ilk önce Fin-Ugor halkları tarafından kurulmuş, fakat X. yüzyılda Bulgar tüccarları buraya yerleşmiştir. Böylece kent XI-XII. yüzyıllarda İtil Bulgar İlteberliği'nin önemli bir ticaret-zanaat merkezi olmuştur⁴⁵⁵.

Ticari hareketliliğe dair ağırlıklar, teraziler, paralar, mühürler keşfedilmiştir. Bu materyallerin çoğu X-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁴⁵⁶. Rojdestven yerleşiminde bu denli aktif ekonomik hareketliliğin olması kent ahalisinin yaşam kalitesini yükseltmiştir. Yerleşimde keşfedilen 4 kütük ev ve beraberindeki müstemilat yapıları Bulgar tipi yağlı lambalarla aydınlatılmış, dahilinde pişmiş topraktan kaliteli mobilyalar içermiştir⁴⁵⁷.

Sonuç itibariyle Çulman Bölgesi'nin önemli Bulgar kentlerinden birini oluşturan Rojdestven, önemli tahkimat alanına sahip, zanaat, tarım, ticaret, hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü, mühim ticaret güzergahlarına ev sahipliği yapan, ahalisinin Müslüman ve Paganlardan (Bulgarlar, Fin-Ugorlar) oluştuğu bir yerleşimdir. Bu açıdan yerleşim tipik bir Bulgar kenti özelliği taşımıştır.

1. 3. 3. Orta ve Küçük Tipte Kentler

Bu kapsama giren yerleşimler küçük çevrelerin merkezini oluşturan, dar bir alana sahip ve bazı idari-ekonomik işlevleri yerine getiren küçük tipte kentlere atfedilmektedir. Bunların sayısı çok olmakla birlikte (Çuru-Barışev, Kuralov, Burakov gibi) aşağıda sadece buluntu çeşitliliği çerçevesinde kayda değer görülen yerleşimler ele alınmıştır.

1. 3. 3. 1. Hulaş

Yerleşim Zöye Nehri'nin sol kolu olan Kil'n Nehri'nin sağ kıyısında, bugünkü Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetyuş Bölgesi'nde bulunmaktadır. Yerleşimin tahkimli kısmı 11, 3 hektar, toplam yüzölçümü ise 11, 29 hektardır (Lev.28.b). 1962-1965 yılları arasında A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy'nin bu yerleşimde gerçekleştirmiş olduğu arkeolojik seferler

⁴⁵⁴ Belavin ve Krilasova, 2008:252-255.

⁴⁵⁵ Huzin, 2001b: 183.

⁴⁵⁶ Belavin ve Krilasova, 2008:488.

⁴⁵⁷ Belavin ve Krilasova, 2008: 505.

sonucunda çok önemli buluntular gün yüzüne çıkartılmıştır. Yerleşimin savunma sisteminin kuzeyinde gerçekleştirilen kazılarda, iki inşaat dönemi saptanmıştır⁴⁵⁸.

Yerleşim surlar ve hendeklerden, kuleye sahip ahşap duvardan oluşan güçlü bir savunma sistemine sahiptir. Araştırmacılar iç ve dış hat savunma sur setiyle ilgili ilk döneme kadar çürümüş ahşabı içeren bir ahşap yapı kalıntılarının izlerini sürmüş, ikinci dönemde ise sadece dış sur ve derin bir hendek yapısı kaydetmiştir. Araştırmacılar batı ve güney taraftan tahkimatın inşası için benzer tekniklere dikkat çekmiştir ki bu Bulgar askeri mühendislerinin kısmi değişiklikler veya münferit kısımların onarımı yerine, yerleşimin savunma hatlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik, tek seferlik ve kapsamlı bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Smirnov ve Kahovskiy, Hulaş ile Suvar ve Bulgar tahkimatları arasında paralellikler saptamıştır⁴⁵⁹.

1950’li yıllarda yerleşimde arkeolojik kazılar yapan N. F. Kalinin’e göre Hulaş varlıklı bir beyin ikametgahını oluşturduğundan, diğer Bulgar kentlerinden farklılık arz etmiştir⁴⁶⁰. Kentin varlığını X-XII. yüzyıllara tarihlendiren araştırmacı, yerleşimde altın ve gümüşten imal edilmiş süs eşyalarının yanı sıra metal aletler, zengin bir at koşum takımının parçaları, arduaz ağırşaklar, değirmen taşları, tamgalı kaplar (Lev.29; Lev.29.a) keşfetmiştir⁴⁶¹.

Hulaş arkeolojik buluntuları kentin sosyal yapısı hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Yerleşimde 19 ahşap konut, 17 kerpiç bina, 1 tuğla bina, yaklaşık 130 çukur (depo), 7 üretim yapısı (demirci ocağı) keşfedilmiştir. Araştırmacılara göre kentin orta kısmının çevresinde hizmet binaları bulunan ahşap evler, doğu ve batı kesiminde hizmet binaları, güneydoğu kesiminde ise zanaat atölyeleri konumlanmıştır. Tuğladan inşa edilmiş, yukarıda bahsi geçen tek bina, sur dışındaki tahkimatın ötesinde keşfedilmiştir. Kentin güneybatısındaki burun ise ahalinin kurbanlarını ve çeşitli dini inançlarını yerine getirme alanı olarak hizmet etmiştir. Fakat bu varsayım Huzin’in belirttiği gibi arkeolojik olarak kanıtlanmamıştır⁴⁶².

Kent, araştırmacılara göre XIII. yüzyıldaki Moğol işgalinden en çok zarar gören yerleşimler arasında bulunmaktadır. Zira bu işgalle yerle yeksan olan kentten geriye kalan geniş çaplı yangın emareleri ve çok sayıda insan kemiği buluntusu, Moğol katliamının bölgedeki en belirgin izlerini oluşturmaktadır⁴⁶³.

⁴⁵⁸ Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 11-17.

⁴⁵⁹ Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 11-17.

⁴⁶⁰ Kalinin ve Halikov, 1954: 88.

⁴⁶¹ Kalinin ve Halikov, 1954: 87-89.

⁴⁶² Huzin, 2001b: 177.

⁴⁶³ Kalinin ve Halikov, 1954: 89-90.

1. 3. 3. 2. Şerben' I

Yerleşim, Küçük Sul'ça Nehri ve Bakay'ın sağ kolu olan Şerben' Nehri'nin burnu üzerinde yer almaktadır. Yuvarlak köşeli kare planda kurulan Şerben' I'nın yüzölçümü yaklaşık 3 hektardır⁴⁶⁴. Doğal yönden savunmasız olan güneybatı, güney ve güneydoğu yönlerinden üç sıra sur ve bunların arasında ikili hendekle; batı, kuzeybatı, kuzeydoğu ve doğu yönlerinden ise ikili sur ve hendeklerle korunmuştur (Lev.30). Tüm bu tahkimat yapıları Moğol öncesi Bulgar dönemine tarihlendirilmektedir⁴⁶⁵.

1. 3. 3. 3. Krasnosyundyukov I

Ön İtil topraklarında Zöye (Sviyaga) Nehri'nin sağ kıyısının hafif eğimli yüzeyinde bulunan kent, Ulyanov Bölgesi'ndeki Krasnoy Syundkov Köyü'nden 300 m. uzaklıkta bulunmaktadır⁴⁶⁶. Yerleşim yaklaşık 50 hektarlık bir alana sahiptir. İki müstahkem alandan oluşan kentin ilk kısmı, batı kısmından bir geçişle surlar ve hendeklerle çevrilidir. Doğru yönünden ise sur dışı yerleşim, çift sıra sur ve hendekle korunmuştur⁴⁶⁷.

Yerleşimde keşfedilen buluntular, bu yerleşimin küçük çaplı tipik bir Bulgar kenti olduğunu doğrulamaktadır. Bu buluntulardan en önemlisi 1991'de keşfedilen ve kamuya tahsis edilmiş olduğu düşünülen bir hamamın tuğla kalıntılarıdır⁴⁶⁸ (Lev.30.a). Ayrıca keşfedilen diğer yapılar arasında çömlek ustaları tarafından imal edilmiş ürünlerin depolanması için kullanılan bir odanın kalıntıları, evler ve ambar tipi yapılar mevcuttur (Lev.30.b). Gün yüzüne çıkartılan seramikler sayesinde ise kenti oluşturan ahalinin kimliği tespit edilebilmektedir. Seramik analizlerine göre halkın bir kısmını Ön Bulgarlarla ilişkili olan Saltovo-Mayat Kültürü sakinleri, bir kısmını ise Fin-Ugor kökenli halklar oluşturmuştur. Yukarıda bahsi geçen tüm buluntulara analizine göre Krasnosyundyukov I yerleşimi, X. yüzyılın başlangıcında oluşmuş en erken İtil Bulgar yerleşimleri arasında sayılmaktadır⁴⁶⁹.

Kentte keşfedilen birçok buluntu ise yerleşimin kent karakterine vurgu yapmaktadır: demirden kübik ağırlık, iki kurşun ağırlık, cam kap kacak parçaları, arduaz ağırşak, yerli, Türkistan ve Bizans üretimi sırlı kaplar vd. (Lev.31). Bir başka buluntu grubu ise X-XI. yüzyıllarının kent ve kır nüfusu açısından Bulgar kültürünü açığa çıkarmaktadır: ok uçları, Bulgar tipi tek silindir kilitler, gümüş yüzük, Arap dirhemini taklit yoluyla yapılmış takı, cam ve kehribar boncuklar vd⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ Kazakov, 1991: 52.

⁴⁶⁵ Gubaydullin, 2002: 94.

⁴⁶⁶ Gismatullin vd., 2016: 54.

⁴⁶⁷ Huzin, 2001b: 177.

⁴⁶⁸ Gismatullin vd., 2016: 17.

⁴⁶⁹ Huzin, 2001b: 178.

⁴⁷⁰ Huzin, 2001b: 178.

Krasnosyundyukov I yerleşiminin 0,8 km. doğusunda yine küçük bir yerleşim yerini oluşturan Krasnosyundyukov II bulunmaktadır. Araştırmacılara göre her iki kent de neredeyse birbirine bitişik olan ve toplam 177 hektarlık bir alana sahip tek bir kompleks oluşturan kent dışı kırsal yerleşimlerle çevrilidir⁴⁷¹.

1. 3. 3. 4. Staroromaşkin

Çistopol Bölgesi'ndeki Staroe Romaşkino Köyü'nün 0,2 km. güneyinde, yani Cuketau kentinin (19 km güneydoğusunda) doğusundaki Çulman Ardı topraklarında bulunan yerleşim, üç bitişik sur dışı yerleşimi ve bir mezar kompleksinden (Lev.31.a) oluşmaktadır⁴⁷². Yerleşimde Moğol sonrası döneme ait buluntular ağırlıklı olsa da İtil Bulgar dönemine ait buluntular yerleşimin geçmişini ortaya çıkarmaktadır. Yerleşim eski ismini ne yazık ki koruyamamıştır. Tatarlar kendi aralarında buraya “Kala” (kale, kent) ismini vermiş olsa da ayakkabıyı andıran formundan dolayı yerel sakinler buraya “Kalyuş” (Galoş-ayakkabı) demiştir⁴⁷³.

Son yıllarda yapılan araştırmalar yerleşimin bir kent olarak anılması gerektiğinin altını çizmektedir. Çulman yerleşimlerini inceleyen Arkeolog A. Z. Nigamayev, bu bağlamda Staroromaşkin yerleşiminin araştırılmasının özellikle Bulgar İlteberliği'nin etno-kültürel süreçlerinin aydınlatılması babında oldukça faydalı olacağını düşünmektedir. Bununla birlikte yerleşimde keşfedilen Bulgar seramiklerinde diğer Bulgar kentlerinde keşfedilmemiş özellikler saptanmıştır. Konut yapıları, süs eşyaları, günlük eşya ve silah unsurları (Lev.32) yerleşimi Moğol öncesi Bulgar dönemine tarihlendirilen diğer buluntular arasındadır⁴⁷⁴.

Staroromaşkin yerleşimine ait araştırmaların yetersiz olması, kent tarihinin aydınlatılmasını geciktirmektedir. Bugün bu yerleşime ait araştırma oranı oldukça düşüktür.

1. 3. 3. 5. Andreyev

İtil'in sol kolu olan Kalmayur Nehri'nin sağ kıyısında, Andreyev Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında bulunan yerleşim⁴⁷⁵, batıdan ve güneyden nehirle, doğudan ve kuzeyden derin vadilerle çevrili 20 m. yüksekliğinde yüksek bir burun üzerinde yer almaktadır. Yerleşimin işgal ettiği alan 2,7 hektardır. Andreyev yerleşimi batı ve doğu taraflarından iki sıra sur ve iki

⁴⁷¹ Huzin, 2001b: 179.

⁴⁷² Fahrutdinov, 1975: 147.

⁴⁷³ Nigamayev, 2021: 55.

⁴⁷⁴ Nigamayev, 2021: 55-62.

⁴⁷⁵ Fahrutdinov, 1975: 116.

sıra hendekle tahkim edilmiştir. Güneybatıdan ise bir sur ve bir hendekle çevrilmiştir⁴⁷⁶ (Lev.32.a).

Kentte araştırma yapan A. P. Smirnov, arkeolojik buluntulara dayanarak yerleşimi X-XII. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Yerleşim kazılarında çok sayıda arkeolojik anıt keşfedilmiştir. Kent merkezinde ahşap bir zemin ve kil kaplama kalıntılarının olduğu kerpiç evin ölçüleri 6×7 m. olarak saptanmıştır. Ayrıca konutun batı duvarının yanında 1,6×0,7 m. ölçülerinde bir fırın ve bunun yanında bir çukur kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Yine yerleşimin güney kısmında bir konutun ahşap kısımlarının parçaları ve ahşap kaplı duvara sahip bir silindirik çukur kalıntıları diğer keşifler arasındadır. Yerleşimin merkezi kısmında gerçekleştirilen diğer kazılarda da bu tarz konut çukurları bulunmuştur. Bu çukurlarda farklı tipte seramik parçaları, evcil ve yabani hayvan kemikleri yer almıştır. Araştırmacının analizlerine göre keşfedilen tüm materyaller Bulgar dönemine tarihlendirilmektedir⁴⁷⁷.

Kandiller, çanak çömlekler, kaselerle temsil edilen seramik buluntularına diğer Bulgar kentlerinde de sıklıkla rastlanılmıştır. Bunların büyük çoğunluğu çömlek çarklarında üretilmiştir. Yerleşimin diğer buluntuları arasında aşık oyunu için kemikler, bıçaklar, demir oklar, kilit ve anahtarlar, ağırlıklar, balık zokaları ve ithal arduaz ağırşaklar yer almıştır⁴⁷⁸.

Andreyev yerleşiminde keşfedilen mezar anıtları oldukça ilginçtir ki bunlar Bulgarların göç süreçlerini yansıtmaktadır. Örneğin, mezarlardan birinde kafatasının yanında boncuklar keşfedilmiş ve Smirnov tarafından bu mezar Saltovo-Mayat Kültürü'yle etiketlenmiştir. Buluntuların analizi ve tarihlendirilmesi Andreyev yerleşiminin X. yüzyıla kadar Bulgarların Orta İtil çevresine yaptığı kitlesel göçün birer kanıtını oluşturmuştur. Bulgarların yerleşime güneyden ulaşmasıyla, yerleşimin önceki sakinleri olan İmenkovlar (Gorodets) kuzeye ve batıya kaymıştır⁴⁷⁹.

1. 3. 4. Ticaret Merkezleri

Ortaçağ'ın erken kent oluşum süreçlerinde ticaret ve ticaret yollarına önemli roller atfedilmektedir. Fakat ticari işlekliliğin olduğu bir yerleşim bazen gelişerek kent hüviyetine dönüşmüş bazen ise kentsel gelişimini tamamlamadan yok olmuştur. Örneğin Bulgar ve Kazan gibi ticaret hareketliliği ile ön plana çıkan yerleşimler zamanla kentleşirken, İzmir I ve Semenov I gibi yerleşimler ön kent kategorisine takılı kalmış fakat parlaklığını kaybetmemiştir. Bunun yanı sıra Bulgar kentlerinin çoğunluğu (Beylik merkezi ya da orta-

⁴⁷⁶ Gubaydullin, 2019: 58.

⁴⁷⁷ Smirnov, 1962a: 30-31.

⁴⁷⁸ Smirnov, 1962a: 31-32.

⁴⁷⁹ Smirnov, 1962a: 32.

küçük ölçekli kentler dahil) ticari hareketliliğe sahne olmuştur. Bu sebeple çalışmada sadece belli başlı ticaret merkezleri incelenmiştir.

1. 3. 4. 1. Biler

Bugün Tataristan Cumhuriyeti'nin Alekseyev Bölgesi'nde, Çirmişen Nehri havzasında, Çulman Ardı'nda yer alan Biler, İtil Bulgar İlteberliği zamanında kayda değer ölçüde ticari işlekliliğe sahip olmuştur. Bulgar toprakları üzerinden geçen Büyük İtil Ticaret Yolu, İç Asya'dan başlayarak Biler'de biten ve batıya Kievli Ruslara uzanan Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolunu oluşturmuştur. Bulgar topraklarından geçen bu ticaret yollarının kesişmesi ve bu yolların bölgesel yol ağları ile birleşmesi Bulgar kentlerinin ekonomik gelişimine katkı sağlamıştır. Arkeolojik araştırmalar, Biler kentinin İtil Bulgar İlteberliği'nin ekonomik anlamda en büyük merkezi olduğunu ortaya çıkarmıştır (Lev.33; Lev.33.a).

Kentin ekonomik gelişiminde en büyük rolü ticaret oynamıştır. Kuzey-güney ve doğu-batı istikametlerinde yürütülen ticaret için bir kavşak noktası görevi üstlenen Biler'in bu konumunun gelişmesinde başkent olması da etkili olmuştur.

Biler'de iç piyasanın yanı sıra şehirlerarası ve yakın tarımsal bölgelerle, komşu kavimlerle, doğu ülkeleriyle temas kurulan bir ticaret ağı var olmuştur. Biler'de iç ticarete en önemli ticaret formunu pazarlar oluşturmuştur. Özellikle kentte zanaat kollarının son derece gelişmiş olması, kente yakın kırsal bölgelerle ticari irtibatı geliştirmiştir. Örneğin 1967-1968 yıllarında Biler kentinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda demircilere ait olduğu düşünülen iki ahşap konut ve ek yapı (müştemilat) ile birlikte yüzlerce metal buluntu (ham demir, kilit, anahtar, kil potası vd.) keşfedilmiştir (Lev.34; Lev.34.a.). A. H. Halikov'un saptamalarına göre burası demirci ocaklarının bulunduğu atölyeleri ihtiva etmiştir. "Kuzneçny mar" olarak adlandırılan ve demir zanaatkarlarının iş sahası olan bu meskenlerde yüksek miktarda demir cürufu bulunmuştur⁴⁸⁰. Kent içinde gerçekleştirilen bu zanaat üretimi şüphesiz ki ilk etapta iç ve yakın ticarete yönelik gerçekleşmiştir.

Ortaçağ ticaretinde çeşitli devletlere ait metalden darp edilmiş paraların yanı sıra bazen bir zorunluluk bazen ise tercihen değişik para formları kullanılmıştır. İtil Bulgarlarında da metal paraların yanı sıra deriden, külçeden, deniz kabuğundan, ağırşaktan para olarak istifade edilmiştir. Örneğin deniz kabuklarına Biler yerleşimlerinde yaygın olarak rastlanılmıştır⁴⁸¹.

Para formu olarak işlev gören ağırşaklar (Lev.35) ise Ruslar için bir aracı rolü üstlendiğinden, özellikle Rus ticarî ilişkilerinde büyük önem arz etmiştir. Ağırşakların

⁴⁸⁰ Huzin ve Şakirov, 2017: 17.

⁴⁸¹ Valeyev, 1995: 111.

karakteristik özelliği Moğol öncesi Rus bölgesinin gümüş tedavülüne denk düşmesidir. Bu ağırşaklara XI. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başına kadar ki “parasız dönem” diye adlandırılan dönemde Biler’de yoğun olarak rastlanılmıştır ki 129 nüsha keşfedilen buluntular arasındadır. Dirhem tedavülünün azalması sonucunda, Bulgar halkı küçük çaplı ödemeler için bu ağırşakları kullanmaya başlamış, bunlar sadece iç pazarda değil dış pazarda da uzun süre para değerini korumuştur⁴⁸². Ağırşakların bir para formu olarak kullanılması şüphesiz ki Bulgar ticaretinde Rusların da aktif rol oynaması ile alakalı olmuştur.

Bulgarların Rus Knezlik topraklarında kurduğu gibi Ruslar da Bulgar topraklarının çeşitli yerleşimlerinde ticaret kolonileri kurmuştur. Rus zanaat-tüccarların yoğun olarak yaşadığı kentlerden biri olan Biler’de gerçekleştirilen kazılarla ortaya çıkartılan haçlar ve paskalya yumurtaları gibi Hristiyanlık inancına ait unsurlar bu bilgiyi doğrulamaktadır⁴⁸³. Biler’de, Rus zanaatkârları ikamet etmiş ve kendi stillerinde mamuller imal ederek, bunları Bulgar pazarlarında satışa sunmuşlardır. Bu malların sayıca en önde gelenini arduaz (kayrak) ağırşaklar oluşturmuştur. Bu mamuller ilk olarak tarımsal çevreye yayılmış, daha sonra da diğer Bulgar kentlerine ihraç edilmiştir⁴⁸⁴. Eski Biler kenti eserlerinde rastlanılan bu ağırşaklar, İtil Bulgarlarıyla, Rusların (Kiev) ticarî bağlantıları hakkında haber veren en önemli arkeolojik buluntular arasında sayılmaktadır. Ruslar arduazdan ağırşak dışında düğme, oyun zarları, yüzük, boncuk vb. mamulleri üretip Bulgarlara satmıştır. Ruslar tarafından ithal edilen bu ürünler, bugün Biler, Bulgar ve Kazan Federal Üniversitesi müzelerinde sergilenmektedir⁴⁸⁵. Ayrıca Rusların kendi imalatı olan süs eşyaları, Bulgar kadınları tarafından tercih edilen ürünler arasında yer almıştır. XI-XII. yüzyıl Bulgar eserlerinde rastlanan ve Biler’de de keşfedilen Kievli zanaatkârlar tarafından camdan imal edilen bilezikler, yüzükler ve boncuklar, Ruslardan ithal edilen diğer süs eşyalarındandır⁴⁸⁶.

Biler, başkent olması hasebiyle ticari faaliyetlerin hangi kurallar çerçevesinde yürütüleceği hakkında kararların alındığı aynı şekilde uluslararası ticaret anlaşmalarının gerçekleştirildiği bir merkezi oluşturmuştur. Bu hususta Knez Vsevolod dönemine ait mühürler (Lev.35.a) Biler’de Rus diplomatların, tüccarların ve zanaatkârların yaşadıkları yerlerde keşfedilmiştir⁴⁸⁷.

Avrupa’dan İtil Bulgarlarına ithal edilen malların birçoğu, Biler bölgesinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde gün yüzüne çıkartılmıştır. Biler eserlerinin başında ise Batı

⁴⁸² Valeyev, 1995: 109- 110.

⁴⁸³ Yakimov, 1992: 95.

⁴⁸⁴ Huzin, 2006c: 106-107.

⁴⁸⁵ Yakimov, 1992: 95.

⁴⁸⁶ Poluboyorinova, 2006: 318-319.

⁴⁸⁷ İzmaylov, 2006c: 374.

Avrupa vitray camları yer almıştır⁴⁸⁸. Biler'in Avrupa ithalatına yönelik, Aşağı Lorraine (Fransa) ve Akitanya (Fransa) bölgesinde hazırlanmış, içerisinde bronz kaplarında yer aldığı metal kap kacaklar bulunmuştur⁴⁸⁹.

Biler, diğer bölgelerle olduğu gibi Baltık bölgesiyle de gerçekleştirilen ticarî ilişkileri ev sahipliği yapmıştır. Biler'in yani İtil Bulgarlarının, Baltık devletleriyle ticarî bağlantıları genellikle Ruslar aracılığı ile sağlanmıştır⁴⁹⁰. Kentte çok sayıda Baltık kökenli kehribar ve kehribardan imal edilen süs eşyası (Lev.35.b; Lev.35.c) bulunmuştur. Örneğin Biler yapılarının birinde altı kilodan fazla kehribar keşfedilmiştir⁴⁹¹. Yine Biler yakınlarında keşfedilen Elmed Hazinesi'nde 150 dirhemden biri İskandinav tarzı Runik karakter taşımıştır⁴⁹².

Kentte kupa, bardak, şişe, tas, alambik⁴⁹³, kavanoz, pencere camı gibi mamullerden oluşan camcılık, (Lev.36; Lev.36.a) kendi döneminin şartlarına göre oldukça yüksek standartlarda gerçekleştirilmiştir⁴⁹⁴. Fakat Biler camları genellikle Moğol öncesi dönemde, uluslararası bağlantılar sonucunda İtil Bulgarlarına ithal edilmiştir. Biler'de keşfedilen tüm cam buluntularının yaklaşık dörtte birlik kısmını ithal edilen camlar oluşturmuştur. Cam mamullerinin ithalat için kilit noktası ise Kafkaslar olmuştur. İlginç koleksiyonlardan biri Gürcü pencere, kap kacak camlarıdır⁴⁹⁵. Gürcülerden ithal edilen cam pencereler ve kap kacakların dışında, altın ayarını belirleyen ithal mihenk taşları Kafkas-Hazar kökenli olmuştur. Yine Bizans ve onun eyaletleri ile olan bağlantılarla ilişkilendirilen cam kap kacak ve cam takılar ortaya çıkartılmıştır⁴⁹⁶.

Karadeniz çevresi zanaat merkezlerini inceleyen A. F. Koçkina, İtil Bulgarları ile bu bölgenin ticarî ilişkileri hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Koçkina, Biler'de keşfedilen sırsız seramiklerin İtil Bulgarlarının uzak yerlerle bağlantısı sonucunda bölgeye girdiğini düşünmektedir. Bu bölgede bulunan seramikler her şeyden önce dairesel Bulgar seramiğinden, renk dokusuyla, fırınlama kalitesiyle ve kalıplama tekniği ile ayrılmaktadır. Farklı renk dereceleriyle birlikte pembe renkten oluşan bu tarz seramik koleksiyonlarının çoğu: açık pembeden veya sarımsı pembeden oluşmuştur. Yine aynı şekilde bölgede bulunan armudi gövdeli, kısa boğazlı ve iri saplı amforalar XII. yüzyılda Tavrika (Kırım) ve

⁴⁸⁸ Huzin, 2004: 59.

⁴⁸⁹ Huzin, 2011: 27.

⁴⁹⁰ Huzin, 2006c: 108.

⁴⁹¹ Huzin, 2011: 27.

⁴⁹² Valeyev, 2011: 178.

⁴⁹³ Damıtma aleti.

⁴⁹⁴ Valiulina, 2002: 165.

⁴⁹⁵ Huzin, 2004: 58.

⁴⁹⁶ Huzin, 2006c: 108.

Kerson/Kherson (Ukrayna) seramik ustaları tarafından yapılmıştır. Bu tarz amforalara genellikle Azak, Ten ve Karadeniz çevresi eserlerinde rastlanılmıştır⁴⁹⁷.

Biler’de Doğu Dünyası ile gerçekleştirilen ticari ilişkilerin izleri rahatlıkla sürülebilmektedir. Bu izlerden en barizini doğu menşeli para buluntuları oluşturmaktadır. Örneğin XII. yüzyıla ait Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah adına basılmış bakır paralar bu buluntular arasındadır⁴⁹⁸.

Bulgar’a kıyasla Biler’de X. yüzyıla ait özellikle doğu menşeli para buluntularının az olması bu kentin başkent olmadığı yönünde varsayımları beraberinde getirmiştir⁴⁹⁹. Fakat bu durum ticari hareketlilikte Bulgar’ın Biler’den bir adım önde olmasından kaynaklanmıştır.

Özellikle İslam Alemi ile gerçekleştirilen ticari kontakın bir sonucu olarak Ortaçağ doğu kentlerinde görülen kervansaray tipi misafirhanelere Bulgar topraklarında da rastlanılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre kervansaray olduğu düşünülen bir yapı Biler’de keşfedilmiştir. Bu kervansaray uzak mesafelerden gelen yolcuların ağırlanması, ek yapılarıyla hayvanların barınması ve yakınında ihtiva ettiği hamam ile tüccarların temizlenmeleri için inşa edilmiştir⁵⁰⁰. Fakat son dönemde bu yapının kervansaraydan ziyade bir hamamı ihtiva ettiği düşünülmektedir.

XI. yüzyılda İran (Rey), Mezopotamya, Türkistan (Harezm) çıkışlı olan seramikler (Lev.37; Lev.37.a; Lev.37.b) Biler kentinde keşfedilen diğer önemli arkeolojik buluntular arasındadır. Özellikle Rey kentinde “minai” tarzda üretilen kap kacaklar bu buluntuların en önemlilerindendir. Bunlar genellikle hediye olarak üretilmiştir. Daha çok güzel kokuların ve ilaçların saklanması için minyatürlü armudi formu şişeler ya da diğer cam kaplar da bu bölgede bulunan diğer İran menşeli mallardan sayılmaktadır⁵⁰¹.

Biler başkent olmasından ötürü yoğun bir nüfusa sahip olmuş, varlıklı şahısların ikamet ettiği kentlerden birini oluşturmuştur. Özellikle idareci ve soylu kesimin burada yaşadığı düşünüldüğünde, doğudan talep edilen ticari malların ilk etapta bu kente aktığı öngörülebilir. Bunun yanı sıra zanaat üretiminin en yoğun gerçekleştiği kent olan Biler, iç piyasanın yanı sıra dış piyasaya yönelik üretimiyle ticari hareketliliğe aktif olarak katılmış, meta sirkülasyonun coşkunluğunu X-XIII. yüzyıllar boyunca kaybetmemiştir. Fakat Biler ticari hareketlilikte hiçbir dönem İtil’in kıyısında bulunan Bulgar’ın önüne geçememiştir. Bu durumun oluşmasında en büyük rolü Bulgar kentinin bulunduğu jeopolitik konum oynamıştır.

⁴⁹⁷ Koçkina, 1999: 133- 135.

⁴⁹⁸ Muhamadiyev, 123.

⁴⁹⁹ Muhamadiyev, 18, 123.

⁵⁰⁰ Huzin, 2001b: 8

⁵⁰¹ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 313.

1. 3. 4. 2. Bulgar

Tataristan'ın Spass Bölgesi'nde, İtil'in oluşturduğu vadi üzerinde yaklaşık 30 metre yükselen yukarı teras kırayında, Çulman Nehri'nin ağzından 30 km, İtil Nehri'nden ise 6 km. kadar uzaklıkta bulunan Bulgar kenti (Lev.38), doğulu müelliflerin eserlerinde genellikle ticari karakteri hasebiyle ön plana çıkarılmıştır. Zaten Türkistan ve Yakın Doğu sahasında bu kent, ticaret sayesinde bilinir olmuştur. Bulgar, İtil ve Çulman nehirleri sayesinde, batıdan doğuya, kuzeyden güneye doğru uzanan, Asya ve Doğu Avrupa'nın önemli ticaret güzergâhlarına ev sahipliği yapan bir konumda yer almıştır. Büyük İtil Yolu'nun doğudan batıya uzanan ana ticaret noktaları araştırmacılar tarafından şu şekilde belirlenmiştir: Bağdat, Rey, Bender Enzeli (İran), Bakü, Derbent, Mahaçkale, Astrahan, Volgograd, Saratov, Samara, Bulgar, Kazan, Nijniy Novgorod, Kostroma, Yaroslav, St. Petersburg...⁵⁰².

Arap müelliflerinden el-Belhî, Bulgar'ın Bulgar İlteberliği'nin başlıca ticaret merkezi olduğunu belirtmiştir⁵⁰³. İbn Fadlan ise kentin ismini açık bir şekilde vermese de verdiği bilgiler Bulgar yerleşimini tanımaya yetmektedir. Fadlan, İtil Nehri üzerinde kısa süreli aralıklarla panayırlar kurulduğunu ve bu panayırda çok değerli malların satıldığını aktarmıştır⁵⁰⁴. Bahsi geçen panayır muhtemelen Bulgar'ın ticaret iskelesini oluşturan İtil vasıtasıyla Bulgar'dan batıya doğru yer alan Aga Bazar'dır. Bulgar'dan yaklaşık 7 km. uzaklıktaki Melenka Nehri'nin ağzında bulunan Aga Bazar yerleşimi (Lev.38.a; Lev.38.b) keşfedilen buluntularıyla tamamen ticari bir yerleşim özelliği sergilemektedir. Burada Rusların ya da diğer kavimlerin de yer aldığı ticari hareketlilik daimi olarak kayda geçmiştir⁵⁰⁵.

İbn Havkal, küçük bir kent olarak tasvir ettiği Bulgar'da Ruslar tarafından kürk satıldığını, fakat 968'li yıllarda onlar tarafından kentin saldırıya uğradığını aktarmıştır⁵⁰⁶. Daha geç bir tarihte Endülüslü Gırnati ise Bulgar'ın ticari hareketliliği ile ilgili detaylı tasvirler sunmuştur. Gemilerin Bulgar'a İtil üzerinden geldiği, kuzeyden yani Visu diyarından gelen kürklerin Bulgar'a nakledildiği, kentin büyük bir ticaret merkezi olduğu bu tasvirler arasında yer almaktadır⁵⁰⁷.

⁵⁰² Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 300- 301.

⁵⁰³ Hvol'son, 1869: 82.

⁵⁰⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 32.

⁵⁰⁵ Devletşin 1990: 9.

⁵⁰⁶ Garkavi, 1870: 66.

⁵⁰⁷ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 188

Yazılı kaynaklara göre Bulgar X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar en büyük köle pazarlarından birine ev sahipliği yapmıştır. Çoğunlukla Slavlardan bazen de Burtas gibi komşu kavimlerden temin edilen köleler Bulgar'a getirilerek doğulu tüccarlara satılmıştır⁵⁰⁸.

Bulgar gibi kentlerde göze çarpan ilk ticari ilişki, yerel çapta yani ülke içinde şehirlerarası şeklinde gerçekleşmiştir. Bulgar ve Biler'in başını çektiği bu ticaret şeklinde iç pazara yönelik yerli zanaatkarların imal ettiği çömlek kap kakaklar, süs eşyaları, günlük kullanıma yönelik aletler (tarım, ev işi için), tarımsal ürünler, demir materyaller yer almıştır⁵⁰⁹.

Ülkelerarası ticarete Bulgar'a İslam ve Rus ülkelerinden gelen tüccarlar başta olmak üzere, Fin-Ugor gibi komşu kavimlerden de değişik türde (kürk, deri, kap kakak, süs eşyası, balık/bal gibi yiyecek mamulleri, kılıç vb.) mal alım satımı için tüccarlar gelmiştir⁵¹⁰. Gırnati, tüccarların İslam beldelerinden (Zencan, Ebher, Tebriz) kılıçları Bulgar'a getirdiğini ve Bulgarlı tüccarların da bu kılıçları Visu ülkesine götürüp karşılığında kürkler, köleler aldığından bahsetmektedir⁵¹¹. Bu haberden yola çıkarak Bulgar kentinin, Bulgarlı tüccarlar tarafından aracı ticaretin merkezi olarak görüldüğü söylenebilir. Zira aracı ticaret için yerleşimin lokasyonu oldukça uygundur. Doğudan gelen mallar ilk olarak Bulgar'a getirilmiş, buradan da Bulgarlı tüccarlar vasıtasıyla batıya ve kuzeye aktarılmıştır. Böylece hem yabancı tüccarlar bilmedikleri ülkelere doğru uzak mesafeler kat etmek zorunda kalmamış hem de Bulgarlı tüccarlar yüksek kâr getiren malların bulunduğu yerlerdeki ticareti tekelleştirme imkânı bulmuştur.

Bulgar kentinin batı yani Ruslarla ticari ilişkilerinin gelişmesinde Bulgar-Kiev Ticaret Yolu'nun önemi büyüktür. XII. yüzyılda yola çıkmış olan Gırnâtî de Bulgar'dan hareketle İtil-Oka-Desna suyunu kullanarak Özü (Dnyeper) ve Kiev'e varmıştır⁵¹². Zaten Gırnâtî'nin verdiği bilgiler, X. yüzyıldan itibaren kullanılan Bulgar-Kiev suyu ile alakalı olmuştur⁵¹³. 1989-1991 yılında Bulgar-Kiev ticaret yolunun uzandığı noktalar ile ilgili yapılan araştırmalarda, Gırnâtî'nin güzergâhına benzer olarak Bulgar'dan Kiev'e belli başlı Özü ve Desna, Ten (Don) ve Oka, Sur ve İtil nehirleri arasında bir yol ağı olduğu kanaatine varılmıştır. Rus topraklarında keşfedilen Karadeniz menşeli amfora buluntuları aracılığıyla XI. ve XIII. yüzyıllarda Özü, Desna, Oka ve İtil üzerindeki ulaşım ağının izleri saptanmıştır. Bulgar ve Biler'den başlayan bu uzun ticaret yolu Kiev üzerinden Macaristan'a kadar sadece

⁵⁰⁸ Valiullina 1999: 149

⁵⁰⁹ Huzin, 2001b: 237-242.

⁵¹⁰ Huzin, 2001b: 237-242.

⁵¹¹ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 193-194.

⁵¹² Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 2-4.

⁵¹³ Poluboyarinova, 2006: 326.

ticarî kontak sağlamamış, bölgeden gelen mallarla birlikte kültürel etkileşime de neden olmuştur⁵¹⁴. İtil Bulgar topraklarından ve İtil üzerinden geçen bu güzergâh boyunca, XI. yüzyılda birçok yerleşim kurulmuştur. Bu yerleşimlerin işlevi ilk olarak ticaret yollarına hizmet etmek olmuştur⁵¹⁵.

Ortaçağ İtil bölgesi için geçerli olan para formlarının neredeyse hepsine Bulgar'da rastlanılmıştır. Paranın yetersiz olduğu XI.-XII. yüzyıllarda, ticarî bağlantılarda İtil Bulgar halkı tarafından para olarak kullanılan ve pirinçten ya da gümüşten imal edilen külçeler R. M. Valeyev'e göre Rus-Bulgar ticarî ilişkilerinin ikinci etabı yani "parasız dönem" diye adlandırılan dönemde revaçta olmuştur. Bu külçeler X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında Bulgar'da görülmüştür. Yine 1907'de gerçekleştirilen kazılarda ise kûfî tarzı paralarla birlikte üç Bulgar dirhemi ve iki külçe para Bulgar'da keşfedilmiştir⁵¹⁶. X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılın başında ise Bulgar bölgesinde gümüşten yapılan para külçeleri ticarî işlemlerde kullanılmıştır⁵¹⁷. Boncuk ticaretinin en parlak dönemi olan XI. yüzyılda, Bulgar'da altından ve gümüşten yapılmış camlı boncuklar, yine doğudan gelen billurdan imal edilmiş boncuklar parasız dönemde paraya denk düşecek bir şekilde kullanılmıştır⁵¹⁸.

İtil Bulgar paraları, Bulgar ve Suvar merkezli darp edilmiştir. Örneğin Halife Nasıreddin adına gümüşten ve bakırdan oluşan paralar Bulgar'da basılmıştır. Bu tarz paraların hemen hemen hepsinde "Allah dinin yöneticisidir" şeklinde ibareler yer almıştır. Bu paraların tam olarak ne zamana ait olduğu tarihlendirilemese de Şarkiyatçı H. M. Fren, Nasıreddin adına olan para basımlarının, büyük ihtimalle halifenin yönetim dönemi ile eş zamanlı olacağını (1180-1226) belirtmiştir⁵¹⁹.

M. D. Poluboyarınova, Bulgar kentinin uluslararası ticaret hareketliliğini en kısa ve öz şekilde özetleyen araştırmacılardan biri olmuştur. Verdiği listeye göre Bulgar kentinde keşfedilen ithal ürünler şu şekildedir: metal ürünler (kap kakak, süs eşyası), demir, cam (kap kakak, pencere), değerli taşlar, taş kazanlar, sırlı seramikler, sferokonus vd⁵²⁰. Bulgar'da keşfedilen bu ithal ürünlerin çoğu doğu menşeli olmuştur.

Bulgar'la Harezmi, Irak, Taberistan, Ermenistan, Maveraünnehir, Horasan, Toharistan, Hindistan gibi ülke ve bölgeler aktif ilişki kurmuştur. Tüm bu ülkelerle Bulgar'a bağlantı gerek kara yolu (Taberistan, Horasan, Harezmi vb.) gerek ise Hazar denizi üzerinden su yolu (Gürgen vb.) ile sağlanmıştır. Bulgar'da, Irak ve Bağdat'tan gelen kuyumculuk mamulleri,

⁵¹⁴ Fodor, 1999: 176.

⁵¹⁵ Koçkina, 1999: 137.

⁵¹⁶ Valeyev, 2007: 129-130.

⁵¹⁷ Valeyev, 1995: 100-102.

⁵¹⁸ Valeyev, 2007: 131.

⁵¹⁹ Muhamadiyev, 2005: 91-93.

⁵²⁰ Poluboyarınova, 2008: 70-82.

ipek kumaşlar, Yemen elmasları ve necef taşları, çok sayıda ve farklı türlerde kabuklar, para yerine de kullanılan ve İran körfezinde çok sayıda bulunan deniz kabukları yaygın olarak görülmüştür⁵²¹. Bulgar'a Horasan ve Maveräünnehir'den ipekten başka yazı kağıdı, talktan (bir çeşit mineral) taş kaplar, farklı türde baharatlar ve meyveler, Soğd kristali, özel kap kakaklar, farklı takılar, gümüş paralar; Sind'in uzağından (Hindistan) baharatlar, kumaşlar, rayihalar (koku), fildişleri; Toharistan, Pamir ve Türkistan'ın daha çok doğu ve dağlık bölgelerinden kıymetli taşlar, zümrütler, Baktriya kap kakakları, neceftaşı ve gümüş, altın gibi metaller ithal edilmiştir. Yine daha önce de bahsi geçtiği gibi Kaşan ve Rey gibi İran kentlerinden Bulgar topraklarına, XII. ve XIII. yüzyılın başlarında görkemli kap kakaklar ithal edilmiştir. Herat'tan kakmalı görkemli kap kakaklar, Bedehşan'dan (Güney Afganistan) ise yarı kıymetli taşlar, özellikle Bedehşan lazuriti gelmiştir. Bulgarlarla ticarî bağlantılar sıklıkla Herat ile gerçekleşmiştir⁵²².

Gerçekten de Bulgar kenti önemini ve gelişimini ticarete borçlu olmuştur. Gelişen ticaretle birlikte, bu kentteki bayındırlık hizmetleri artmış; güvenlik daha bir ön plana çıkmıştır. Tüccarların konforu için kervansaraylar inşa edilmiş, yollar düzenlenmiş ve tahkimli bölgeler arttırılmıştır. Zamanla kent, sınırlarını aşan bir kapasiteye ulaşmıştır. Moğol işgaliyle zarar görmüş olsa da kentin ticari hareketliliği Altın Orda zamanında da devam etmiştir.

1. 3. 4. 3. İzmer I ve Semenov I

Deviçiy Kasabası'ndan batıya doğru 700 metrelik bir mesafede yer alan Gryaznuh'un sol kıyısının yüksek terası üzerinde, İzmer köyünden yaklaşık olarak kuzeybatıya doğru 3 km. uzaklıkta bulunan İzmer yerleşimi (Tataristan'ın Spassk Bölgesi) ticari işlekliği ile ön plana çıkmaktadır. Aynı işlevi ile ön plana çıkan Semenov yerleşimi ise İzmer yerleşiminin 3,5 km. kuzeydoğusunda, İzmer Köyü'nün ise 2,5 km. kuzeybatısında yer almaktadır⁵²³. E. P. Kazakov, İzmer ve Semenov yerleşimlerini Arap-Baltık ulaşım sisteminde yer alan, başlangıçta merkez olarak hizmet etmiş, ticaret-zanaat yerleşimleri olarak ele almıştır. Arkeolojide bu tarz yerleşimler "ön kent" (proto kent) olarak adlandırılmaktadır. Zira bir tahkimat sistemiyle çevrili olmayan bu açık yerleşimler çoğunlukla kırsal karakter taşımıştır⁵²⁴.

⁵²¹ Halikov ve Motsya, 1997: 32.

⁵²² Halikov ve Motsya, 1997: 33; Huzin, 2004: 52- 58.

⁵²³ Kazakov, 1991: 15-18.

⁵²⁴ Huzin, 2006: 162.

İzmer ve Semenov yerleşimleri, X. yüzyılda transit ve düzenli ticaretin kilit noktalarını oluşturmuştur⁵²⁵. X-XII. yüzyıllara dayanan arkeolojik materyaller, yerleşimlerin ticaret-zanaat karakteri taşıdığını doğrulamaktadır (Lev.39). Her iki yerleşimde de X. yüzyıla ait Türkistan menşeli gümüş dirhemler, XI. yüzyıla ait Batı Avrupa ve Bizans paraları, tartım için gümüş parçaları ve külçeleri bulunmuştur. Ayrıca çok sayıda ticaret envanteri keşfedilen diğer buluntular arasındadır. Yerleşimlerde keşfedilen ithal ürünler ağırlık olarak Türkistan, İtil-Fin ve Slav-Rus menşelidir. Slav-Rus mamuller güneybatıdan ve İtil'in kuzeybatısından yerleşimlere ulaşmıştır. Bu gruba giren ürünlerin başında arduaz ağırşaklar (Lev.39.a) gelmekte, bunları cam yüzükler, bilezikler, paskal yumurtaları, asmalı süs eşyaları (şakak askısı gibi) izlemektedir. Baltık menşeli bronz fibulalar, kehribar mamulleri İtil Yolu boyunca bölgeye girmiştir. İzmer yerleşiminin zanaat atölyelerinde de boncuklar, açık kahverengi kehribar parçaları bulunmuştur. İtil-Fin çevresine ait ithal ürünleri genelde kadın giysilerini süsleyen bronz süs eşyaları oluşturmuştur⁵²⁶.

Hem İzmer hem de Semenov yerleşimlerinde, Türkistan ve İslam ülkelerinden ithal edilen çok sayıda buluntu ortaya çıkartılmıştır. Arapça ibareli kemer tokaları, seramikler bunların başlıcalarını oluşturmaktadır. E. P. Kazakov'un ifadesine göre bu bölge mamullerinin büyük bir kısmı, İtil Bulgarlarıyla kısa süreli bağlantılı olan Mari Bölgesi'ne İtil Yolu ile ulaşmıştır. Aynı şekilde Bulgarlara ait zanaat ürünleri de Mari Bölgesi'ne bu yerleşimler vasıtasıyla girmiştir⁵²⁷.

İtil Bulgar ticareti konusunda uzman kalemlerden biri olan M. Valeyev de İzmer ve Semenov yerleşimlerinin X-XI. yüzyıllarda iç ve dış Bulgar ticaretinde büyük rol oynadığını belirtmektedir. Her iki yerleşim, ticaretin yanı sıra son derece gelişmiş zanaat kollarına da (demircilik) ev sahipliği yapmıştır. Fakat yukarıda bahsi geçtiği gibi bu durum, yerleşimleri bir kent hüviyetinde tanımlamaya genel olarak yetmemiştir⁵²⁸.

1. 3. 4. 4. Eski Kazan

Kazanka Nehri'nde yüksek bir burun üzerinde kurulu olan Eski Kazan, 5 hektarlık bir alana sahiptir. XII-XIII. yüzyıllarda bir hendek ve bir sur, taş duvar ve köprüden oluşan tahkimatıyla en işlek ticaret yerleşimlerinden birini oluşturmaktadır (Lev.40; Lev.40.a)⁵²⁹. Zira yerleşim Büyük İtil ve Kuzey Kürk Yolu'nun kesişme noktasında yer almaktadır.

⁵²⁵ Rudenko, 2007: 31.

⁵²⁶ Kazakov, 1991: 153.

⁵²⁷ Kazakov, 1991: 154.

⁵²⁸ Valeyev, 2009: 15

⁵²⁹ Halikov, 1985: 93.

A. G. Sitdikov'a göre Kazan'ın bugünkü Kremlin tepesinde kurulmuş olması Bulgar İlteberliği'nin kuzeybatı topraklarında gelişiminin doğal bir sonucudur. Ekonomik açıdan kâr getiren yeni bir bölgede yer edinme arzusu ise yerleşimin kent gelişimini hızlandırmıştır⁵³⁰. Aslında kent çevresinin eski sakinlerini Fin-Ugorlar oluşturmuş, Bulgarlar bu bölgelere sızarak ticaret merkezleri kurmuş, Kuzey Kürk Yolu üzerindeki tüccarları kontrol edip yerli halktan vergi toplamak amacıyla askeri yapılar inşa etmiştir⁵³¹.

X. yüzyıla tarihlenen ve Saltovo-Mayat Kültürü ile ilişkili seramik parçalarının yanı sıra cam, metal ve taştan yapılan süs eşyaları yerleşimin keşfedilen buluntuları arasındadır. Daha çok askeri ölçekli ele alınsa da yerleşimin ticari karakterini Türkistan, Batı Avrupa ve Güney Rusya'dan ithal edilen eşyalar göstermektedir⁵³².

Kremlin tepesinin ötesinde, doğuya doğru (Baturin) gerçekleştirilen kazılarda metalürji üretimine dair izler keşfedilmiştir. Yine Kremlin'in batısında sirk binasının (Kazan) karşısında yer alan bir kazıda seramikler, demir ok uçları, arduaz ağırşaklar, serdolik boncuklar bulunmuştur. Bu buluntulara dayanarak Kazanka civarında pazar alanları olduğu düşünülmektedir⁵³³.

F. Ş. Huzin'in deyiimiyle Eski Kazan sadece münferit bir kent olarak ele alınmamalıdır. Zira burası aynı zamanda X-XI. yüzyıllarda İtil ve Çulman'da ortaya çıkan, işlek ticaret-zanaat yerleşim sisteminde yer almaktadır⁵³⁴. Bu anlamda Kazan özellikle Altın Orda döneminde İtil bölgesinin tanınmış ticaret kentlerinden biri haline gelmiş ve ilerleyen yıllarda gelişimini sürdürmüştür⁵³⁵.

1. 3. 4. 5. Starokuybişev

Yerleşim, İtil'in bir kolu olan Bezdna Nehri'nin sol kıyısındaki Kuybişev yerleşiminin 4. 5 km. batısında yer almaktadır (Lev.41)⁵³⁶. Uzun surlarla çevrili olan ve zanaat üretimin aktif gerçekleştiği yerleşim, arkeolojik buluntulara göre ticari işleklığe de ev sahipliği yapmıştır⁵³⁷.

Yerleşimde keşfedilen ithal ürünler ağırlıklı olarak Türkistan, Fin-Ugor ve Slav-Rus menşelidir. Ticari işlemlere dair ise çok sayıda ağırlık, külçe, ağırşak keşfedilmiştir⁵³⁸. Fakat belki de bu hususta en önemli buluntuyu, malları kontrol etmek için imal edilmiş özel kesimli

⁵³⁰ Sitdikov, 2013: 14.

⁵³¹ Huzin, 2001b: 211.

⁵³² Sitdikov, 2013: 14.

⁵³³ Sitdikov, 2013: 21

⁵³⁴ Huzin, 2001b: 211.

⁵³⁵ Sitdikov, 2013: 22.

⁵³⁶ Fahrutdinov, 1975: 128.

⁵³⁷ Kazakov, 1991: 14-22.

⁵³⁸ Kazakov, 1991: 151-160.

sünger demiri oluşturmuştur. Burada demir üretiminin yapıldığı da belirtilmelidir. Zaten araştırmacılara göre Starokuybışev yerleşimi her şeyden evvel demir kaynaklarının sınırlı olduğu (Ör. Biler) zanaat merkezlerine demir üretmek için yüksek kalitede hammaddelerin üretiminin ve satışının yapıldığı merkezi oluşturmaktadır.⁵³⁹

1. 4. Feodal ya da ATÜT

Bir toplumda kentlerin ortaya çıkışı, o toplumda görülen mülkiyet şekilleri ile doğrudan bağlantılıdır. Mülkiyet şekillerinin ortaya çıkışında ise toplumların yaşadığı coğrafya (iklim, fiziki koşullar) ve buna bağlı olarak gelişen insan ilişkileri ve uğraşları büyük önem arz etmektedir. Tarih boyunca insanların yaşadığı alanların sınırlandırılması hem doğal hem de zoraki şartlar çerçevesinde tezahür etmiştir. Bu sebeple toprakların hususi ve ortak mülkiyet şeklinde bölünmesi, toplumların tarihi gidişatlarında ya da bilinen bir ifadeyle uygarlaşma adımlarında ortaya çıkan özgünlüklerinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Bu özgünlüklerle kastedilen üretim ilişkileri ve üretim ilişkilerinin gelişimi ile bağlantılı olan kent ve kentsel kültür yapısıdır.

Ortaçağ'da toplumların kentsel gelişimi Doğu ve Batı ölçeğinde incelenmek istendiğinde ortaya coğrafi, ekonomik, içtimai ve siyasi farklılıklardan kaynaklanan bir takım zorluluklar çıkmaktadır. Bu farklılıklar gayet tabii olmakla birlikte, toplumların tarihsel gelişiminin tek bir doğrultuda ele alınamayacağını da gözler önüne sermektedir. Fakat gerek Sovyetler döneminde gerek ise modern Rus literatüründe Ortaçağ Rus kentleri de dahil olmak üzere İtil Bulgar kentleri gibi Doğu Avrupa kent oluşumlarından feodal oluşumlar olarak bahsedilmektedir. Batı literatüründe genellikle feodal yapılanmanın içerisine dahil edilmeyen doğu kentlerinin *Asya tipi üretim tarzı (ATÜT)* ile karakterize edilmesi ise Sovyet tarihçileri tarafından uzun yıllar reddedilmiş, Rus toplumunun dünya tarihindeki yeri bağlamında aşağılayıcı bir ifade olarak görülmüştür.⁵⁴⁰ Hatta çoğu kez doğudaki feodalitenin orijinallğine vurgu yapan çalışmalar kaleme alınmıştır.⁵⁴¹ Bu sebeple İtil Bulgar kentlerine bir kimlik atfetmeden önce, kısaca Avrupa feodalizmine bir karşıt model olarak sunulan ATÜT'ün ve feodalizmin ne olduğu, İtil Bulgarları da dahil olmak üzere eski Türk toplumlarında feodal unsurların görülüp görülmediği soruları ele alınmalıdır. Bu sorulara verilmeye çalışan cevaplar hem Bulgar toplumunu hem de Bulgar kentlerini tanımlarken hangi etiketlerin, tanımlamaya daha uygun düşeceğini sağlamaya yardımcı olacaktır.

⁵³⁹ Valeyev, 2009: 15.

⁵⁴⁰ Struve, 1985: 189.

⁵⁴¹ Divitçioğlu, 1981: 113.

1. 4. 1. Feodalite ve Asya Tipi Üretim Tarzı

Latince *foedus*⁵⁴² sözcüğünden gelen ve ilk etapta hukuki (fief dair) anlamda kullanılan, sonrasında ise uygarlık tarzını ifade edecek bir mana kazanan *feodalite* kavramı tarihi süreçte farklı konumlandırılmalara tabi tutulmuştur⁵⁴³. Feodal düzen kavramı çeşitli dönemlerde muhtelif araştırmacılar tarafından tarif edilmeye, bununla birlikte her toplumun gelişme sürecinde var olup olmadığı saptanmaya çalışılmıştır. Bugün feodal sistem denildiğinde akla ilk olarak Batı Avrupa gelmektedir. Toplumların tarihi gelişimlerinin tek bir çizgisel hat üzerinde değerlendirilmesi ve bu kavramın doğu toplumlarının bazı kurumlarını tanımlamak için kullanılması birçok probleme neden olmaktadır. Bu sebeple Batı Avrupa feodalizmini ayakta tutan ana unsurlar ile Doğu'da görülen feodal yapıların karşılaştırılması gerekliliği doğmaktadır.

VII. yüzyılın ortasından itibaren Akdeniz bölgesinden başlayarak Avrupa'da ivme kazanan İslam akınları, Pirenne'ye göre IX. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın Antik Çağ uygarlığından kesin kopuşuna neden olmuştur. Ticaret rotalarının Müslümanlar tarafından kesintiye uğraması, dışa açık ekonomiye sahip Frank İmparatorluğu'nu (Karolenj döneminde) dış pazarları olmayan kapalı bir devlet haline getirmiştir. Pirenne bu açıdan özellikle Şarلمان hükümdarlığında tarıma dayalı bir ekonomi sistemine sahip olan Frankların, kiliseyi ya da askeri gücü arkalarına alarak giriştikleri her reformun (içtimai, ekonomik, para vs.) ticari canlanma ya da dış piyasada sivrilme adına hiçbir başarı sağlamadığını düşünmektedir. Derebeylik ya da başka bir deyişle feodal sistemin tohumları böyle bir atmosferde atılmıştır. İstilalar (İslam akınlarının yanı sıra Norman, Macar akınları) korunma ihtiyacını doğurmuş, halk güçlü şahıslara başvurarak güvenlik için mallarını bu şahısların buyruğu altına vermiştir. Böylece çoğu yerde güçlü senyörlere ve devlet tarafından sürekli toprak bağışlanan kiliseye ait malikaneler var olmuştur. Senyörlerin kendi adamlarına bakmak için inşa ettirdikleri şatolar⁵⁴⁴, genellikle hendekle çevrilmiş taştan ya da topraktan yapılan surla istihkam edilmiştir. Bu yapıların içerisinde lordun ikametgahı olan kule, dini yapı, ambar vb. yapılar da yer almıştır. İstilalar ile birlikte tıpkı devlet gibi bu malikaneler de pazarlarını yitirmiş, üretilen fazla ürünü ihtiyaçları olan başka bir ürünle değiştirme/alım-satım olanağı kalmamış bu sebeple de değişim ekonomisinin yerini tüketim ekonomisi almıştır⁵⁴⁵. Batı Avrupa feodalizmi kısaca mali-idari-hukuki ve askeri hakimiyet alanlarına sahip lord, lorda ait olan malikane (özel tarım işletmeleri), lord hizmetinde çalışan toprağa bağlı ahali vb. etrafında

⁵⁴² Şahıslar arasında antlaşma. Bk.: *Cassell's Latin-English, English-Latin Dictionary*, London 1993, s. 252.

⁵⁴³ Bloch, 2015: 19-20.

⁵⁴⁴ Pirenne, 2016: 53.

⁵⁴⁵ Pirenne, 2019: 27-40.

şekillenmiştir. Bu bağlamda Batı'nın iç dinamikleri ile ortaya çıkan feodal sistemin, doğu toplumlarına uyarlanmasının doğru olup olmadığı uzun yıllardır sosyoloji ve tarih alanında ihtisaslaşmış araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır.

XVIII-XIX. yüzyıl Avrupa'sının özellikle Aydınlanma hareketi ile geçirdiği değişim Avrupa'nın üstünlüğü ile ilgili kuramları da beraberinde getirmiştir. Bu yüzyılda yaşamış ve ileriki dönemin tarih yazımında oldukça etki etmiş düşünürlerin birçoğu (Montesquieu, Hegel, Marx, Weber vb.) şarkiyatçılığın da popülerlik kazanması ile çeşitli alanlarda batının doğuya üstünlüğünü savunmuştur. Bu düşünürlerden biri olan Marx'a göre Doğu medeniyeti, Batı medeniyetine göre yavaş gelişim göstermiş (Batı odaklı görüş), birbirine benzer sorunlarla karşılaştıklarında farklı çözüm yolları geliştirmişlerdir. Üretim tarzlarına göre sınıflandırdığı batı toplumların tarihsel seyrini ilkel, komünal, feodal, kapitalist ve sosyalist toplum çizgisinde ele almıştır. Doğu toplumlarının ise üretim biçimin batıdan farklı olduğunu düşünerek Asya tipi üretim tarzı modelini (ATÜT) ortaya atmıştır. Genel tarih seyrinde ise ATÜT, ilkel toplumlardan sınıfsal toplumlara geçiş şekillerinden birisini oluşturmuştur⁵⁴⁶.

ATÜT, birçok kez doğu feodalizminin tanımı olarak ele alınmış olsa da tarihsel sıralamaya bakıldığında yeri hep farklı konumlandırılmıştır. Feodalizm bağlamında ele alındığında Batı'da toprak mülkiyeti şahısların, Doğu'da ise hükümdarların elinde olmuştur. Yani batıdaki kölelilerin yerini köylüler, lortların yerini ise devlet almıştır. Bu açıdan doğu toplumlarının gelişiminde ve kentlerin ortaya çıkmasında şark despotizminin öncül rol oynadığı savunulmuştur.

Marx, Batı tarzı feodal sisteme dâhil etmediği doğu toplumlarını (Marx feodalizmi tarih kapsamında detaylı incelememiş, sadece kapitalizmi doğuran bir üretim tarzı olarak ele almıştır), icat ettiği bu ATÜT modelinde irdelemiştir. Ona göre doğu ve batı toplumları arasındaki farkların oluşmasına etki eden nedenlerden birini coğrafi şartlar ve sulama alanlarına duyulan ihtiyaç oluşturmaktadır. Asya'daki engin bozkırlar ve Avrupa'daki ormanlar ise bu ayrımının başlangıcını temsil etmektedir⁵⁴⁷. Ona göre doğudaki tarım alanlarının sulanması, su kanallarının açılması için ortak hareket edilmeye ve bunları organize edecek bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuş, sonuç itibarıyla de merkezi güce sahip devletler ortaya çıkmıştır. Merkezi güce sahip bu devletlerin çatısı altındaki halk hür görünse de aslında genelleşmiş kölelik gözlemlenmiştir. Yani Marx'a göre halk toprağın tasarruf hakkına sahip olmasından ötürü hürmüş gibi gözükse de toprağın mülkiyetine sahip olamayışından dolayı genelleşmiş köle pozisyonundadır⁵⁴⁸.

⁵⁴⁶ Sezer, 2011: 15.

⁵⁴⁷ Marx, 2003: 440-441.

⁵⁴⁸ Divitçioğlu, 1981: 41.

Genelde doğu tarzı feodal üretim biçimi olarak ele alınan ATÜT’de, despotik devletlerin yanı sıra devlete bağlı olarak (özel mülkiyet halka değil devlete ait) çalışan halkın, kendi kendine yeten iktisadi anlayış ile dışa kapalı bir yaşamı olmuş, bu da kentlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Yerleşimler köy ile sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte kendi kendine yetme çerçevesinde kırla-kent ayrımının yoksunluğu, zanaatta uzmanlaşmanın ve zanaat-tarım ayrımının olmaması ya da toplumsal iş bölümünün görülmemesi doğu toplumlarında kentlerin doğuşuna engel olan diğer faktörler arasında sayılmıştır. Kentlerin oluşumuna engel olarak öne sürülen en önemli nedeni ticaretin gelişmemesi ve bununla alakalı olarak meta üretiminin yapılmaması oluşturmaktadır. Bu sebeple Marx’a göre doğu toplumlarının üretim biçimi bazında, onları batının feodal sistemi içerisine dahil etmek doğru olmayacaktır⁵⁴⁹.

ATÜT modeline bakıldığında doğu toplumları ele alınırken bariz bir biçimde tarihi ya da coğrafi sınırlandırmanın yapılmadığı görülmektedir. Oysaki doğu toplumlarının içsel dinamikleri oldukça çeşitli olduğu gibi yaşanan coğrafya da çoğu kez farklılık arz etmiştir. Bu açıdan ATÜT modeli farklı zamanlarda farklı toplumları ihtiva edebileceğinden kendi içerisinde belirsizlik arz etmektedir. Bu fikre katılan Baykan Sezer de K. Marx’ın bu uygarlık ayrımına karşı çıkmış, daha açık bir ifadeyle batı-merkezli, tek toplumlu gelişme modelini kabul etmemiştir. Sezer’e göre Türk tarihinin ve toplumunun batının belirlediği toplum modelinden çok farklı yönleri bulunmaktadır. Öyle ki Türk toplumunu ATÜT, feodal, asker toplum biçimlerinden sadece birine indirgemek son derece yanlıştır. Bu sebeple literatüre yeni bir nefes getiren çok toplumlu tarih görüşünü sokmuştur. Nasıl ki uygarlık tarihi, doğu-batı çatışmasının bir ürünü ise Asya’nın uygarlık tarihi de yayla (bozkır)-ova çatışmasının bir ürünüdür. Temel uğraş alanı hayvancılık olan bozkır göçebe insanı yeni otlaklar bulmak amacıyla sürekli yer değiştirmiş, otlakların bol bulunduğu su boyu ovalarında mevkilenmiş yerleşik halklarla (ATÜT) çatışmıştır. Başka bir deyişle Asya’da yaşayan göçebe boyların hayatlarını idame ettirilebilmesi için göz bebeği olan su boyu ovalarına, tarım yapan ahali de göz dikmiş; sonuçta bu toprakların revizyon edilme ihtiyacı gündeme gelmiştir. Su kenarlarında bulunan ve oldukça verimli olan toprakların öncelikle göçebelerin saldırılarına karşı korunaklı hale getirilmesi sonra da tarımı mümkün kılacak şekilde yenilenmesi gerekmiştir. İşte tam da burada güvenliği sağlayarak, üretim sorununu çözecek yerleşik Asya tarzı üretim devletleri ortaya çıkmış, bozkırdaki göçebe toplumlarla ayrışmalar yaşanmıştır. Üretime merkezi bir gücün müdahalesi toplumun tek başına baş edemeyeceği sorunların üstesinden gelmek adına zorunlu bir şekilde doğmuştur. Kısaca ATÜT devlet oluşumlarında göçebe halkların yadsınamaz rolleri bulunmaktadır. Ona göre göçebe bozkır insanının tarihi

⁵⁴⁹ Sunar, 2010: 115-116; Yıldırım, 2017: 157.

seyrinde en önemli şey göçebelerin yerleşik tarımsal toplumlarla sürdürdüğü ilişkiler (yağma) ve yerleşik hayatın olanaklarına karşı duyulan iştahdır. Bu iştah neticesinde göçebe halklar, ilk etapta askeri birer unsur olarak ATÜT devletlerine sızmış, sonradan bu devletlerin yönetici tabanına kadar yükselmişler ve devletlerin yeni temsilcileri olmuşlardır⁵⁵⁰.

Konumuz ile bağlantılı olarak, feodal yapının aksine ATÜT’de kentleşmenin vücut bulmadığını savunan Marx’a karşı Sezer şu sözleri sarfetmektedir: *“ATÜT’de şehir, köyden ayrı bir ekonomik temele dayanmaktadır. Köy hayatının temeli tarım olarak kalırken şehir, üretim fazlasını kendinde toplayarak yeni bir endüstrinin doğmasına yol açacaktır. Yeni ekonomiye yer verdiği ölçüde de köyden ayrılacak, şehir vasıflarını kazanacaktır. Bu sebeple ATÜT şehirleri için kasaba ve kırsal farklılaşmamış birliği görüşünü kabul etmek imkansızdır.”*⁵⁵¹ Bu ifadeden yola çıkarak despot bir karakter olarak lanse edilen doğu devlet oluşumlarının, sosyal yönüne vurgu yapılabilir. Öyle ki devlet ve toplum ilişkisi, batıdaki feodal yapının aksine salt sömürüye dayanmamış, aksine karşılıklı çıkarlar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Üretimin (sulama gibi bayındırlık hizmetlerinin sağlanması) devlet tarafından kontrol altına alınması verimi arttırmış, ihtiyaç fazlası ürün ortaya çıkmıştır. İhtiyaç fazlası bu ürünün devlet hazinesine aktarılması doğal olarak gerçekleştirilmiştir. Devlet kasasına giren bu fazla ürün sayesinde toplumun ihtiyacına yönelik yatırımlar yapılmıştır. Oysa feodal oluşumlarda, çiftçinin üretiminde önceliğini kendi ekim alanlarından ziyade lordlarıki oluşturmuştur.

1. 4. 2. İtil Bulgarlarında Feodalite ve ATÜT

Başvurduğumuz kaynaklar açısından Batı ve Doğu feodalizmi karşılaştırılması literatürümüzde genelde Osmanlı tımar sistemi, Rus literatüründe ise Rus içtimai yapısı (genelde ekonomik bazda) çerçevesinde ele alınmıştır. Fakat Doğu kökenli özellikle de Asyalı olan diğer Ortaçağ devletleri de bu karşılaştırmaya dâhil edilebilir. Zira Osmanlı’nın içtimai yapılanmasında konargöçer yaşam tarzına dair unsurlara rastlanılmış olsa da Arap ve Fars kökenli tesirler daha ağır basmaktadır. Bu sebeple İslami devirden önce ya da İslamlaşmanın ilk süreçlerinde ortaya çıkan Türk devletlerinin içtimai yapısını incelemek gerekecektir.

Eski Türk devletlerine bakıldığında, Avrupa’daki feodalizme benzer tarzda yapılanmalar olduğu görülmektedir. Fakat bu yapılanmalar, Avrupa’daki gibi uzun süreli devam etmemiş ve yeni oluşumların doğmasını sağlayamamıştır. Örneğin İkinci Göktürk Devleti zamanında hana bağlı olan boy beylerinin itaatlerinin gevşeyip, merkezi güce başkaldırdıkları bilinmektedir. Bu hususta S. M. Arsal, bu boyların merkeze sıkı sıkıya bağlı

⁵⁵⁰ Sezer, 2011: 39, 77.

⁵⁵¹ Sezer, 2011: 49.

eyaletler olmayıp, bağımsızlık için sürekli mücadele veren hanlıklar hüviyetinde olduğunun altını çizmiştir⁵⁵². Elbette ki bu karşılaştırma batı feodalizmin sadece siyasi ayağı ile bağlantılıdır. Gök-Tengri'nin salahiyeti ile tahta çıkan han tarafından yönetilen Türkler, bu hana bağlı olan fakat yeri geldiğinde karşı çıkabilen boy beylerinin de idaresi altında kalmıştır. Belirli bir yerleşimi idaresi altında tutan bu beylerin, oldukça geniş yetkileri olmuş (askeri, idari) önemli hususları görüşmek için organize edilen kurultaylarda fikirlerini beyan etme, oy kullanma hakkı bulunmuştur. Bu beyler tıpkı batı feodalizminde olduğu gibi idare ettikleri yerleşimin askeri güvenliğini (hâkim zümre askeri) sağlamak ile yükümlü olmuştur. Fakat batıdan farklı olarak halkın birçoğunun mesleğini askerliğin oluşturmuş, tarım ve zanaat ise hayvancılıktan sonra uğraş verilen iş kollarını ihtiva etmiştir.

Batı feodalizmi ve Türk içtimai yapısının ayrılıkları hususunda S. Aarsal önemli saptamalarda bulunmuştur. Öyle ki Avrupa'daki yöneticiler krallıklarını feodallerin tasdiğine ihtiyaç duyarken Türkler Tengri tarafından salahiyetli han otoritesine sahip olmuştur. Avrupa senyörleri arasında iletişim yokken yani bunlar münferit askeri kuvvetleriyken, boy beylerinin münferit askeri kuvveti doğrudan hana bağlı olmuştur. Avrupa'da senyör ve vassal arasındaki ilişki resmi bir anlaşma ile sağlanırken boy beyleri hana anlaşma ile değil Gök-Tengri'nin salahiyetinden dolayı bağlı kalmıştır. Aarsal'a göre Türklerin içtimai yapılanması Avrupa feodalizmine benzer unsurlar barındırmış olsa da siyasi yapılanmada merkezi monarşi daha hâkimdir⁵⁵³. Aarsal'ın üzerinde durduğu bu farklılıklar çoğaltılabilir. Örneğin, Avrupai feodal oluşumlarda merkezden bağımsız olarak uygulanan hukuki yargılama ve cezai yaptırımlar mevcutken, eski Türk devletlerinde (boylar arasında) ortak bir töre ve bu töreye uygun yaptırımlar uygulanmış; boy beyleri soyluluk esasına göre değil de yeteneklerine ya da sahip oldukları malın boyutuna göre seçilmiştir.

Batı feodalizminin Türk içtimai yapılanmasına dahil edilememesinin en büyük nedenini ise toplumda sınıfsal bir ayrımın mevcut olmaması oluşturmuştur. Türk toplumunda töre ile güvence altına alınan özel mülkiyet, halkın her kesimine verilen bir hak olmuştur. Özel mülkiyet kavramı ise genellikle batıdaki aksine toprakla ifade edilmemiş, sürüler özel mülkiyet kapsamına girmiştir. Ortak mülkiyet kapsamına giren otlaklardan (devlet malı) faydalanan boylar (hayvanlarına yem sağlamak için) bu istifade edişleri karşılığında devlete birtakım vergiler ödemekle yükümlü tutulmuştur. Bu durum bazen de şahıslar boyutunda gözlemlenmiştir. Malını kaybedip, iktisadi gerileme yaşayan şahıslar ellerinde kalan az sayıdaki mallarla birlikte bir akrabanın yanına yerleşmiş ve belirli bir hizmet karşılığında bahsi geçen akrabanın otağından faydalanmıştır. Şayet elinde avucunda hiçbir malı

⁵⁵² Aarsal, 2014: 276.

⁵⁵³ Aarsal, 2014: 212-217.

kalmamışsa, her toplumda görüldüğü gibi ücretli hizmetçi konumuna düşmüştür⁵⁵⁴. Şahısların taşınabilir malları hiçbir dönem ortak sayılmamıştır. Bununla birlikte Avrupa feodalizminin sacayağını oluşturan senyörlük (geniş araziye sahip olmak), dini ve askeri bir zümre bozkır kültüründe mevcut olmamıştır. Askerliğin ayrı bir meslek olarak görülmediği Türk toplumunda, diğer unsurların yokluğunun feodalite kapsamında değerlendirilmesini Kafesoğlu şu şekilde dile getirmiştir: “Önce, ziraatın umumi ekonomik faaliyette ancak çok zayıf bir yer tuttuğu bozkırlar sahasında toprak aristokrasisi ve büyük malikanelerin meydana gelmesi (yani dar manası ile feodalite) imkan dışı olduğu için Türk sosyal hayatında, toprak köleliği bahis konusu değildir.”⁵⁵⁵

İtil Bulgarlarının feodal bir sisteme dâhil edilme nedenleri, Rus knezliklerinin feodal sisteme dâhil edilme nedenleri ile benzerlik arz etmektedir. Avrupa feodalizminin Rusya’daki konumu ile ilgili araştırmalara (Lubavskiy, Pavlov-Silvanski) XIX. yüzyılda başlanmıştır. XX. yüzyılda ise bu kavram daha çok Marksist çevrelerce incelenmiş, Sovyet bilginleri tarafından ele alınmıştır. Fakat feodalizm farklı dönemlerde çeşitli temalar doğrultusunda ele alınmış ve genellikle de ekonomi eksenli irdelenmiştir. Göçebe başlığı altında ele alınan Türk siyasi oluşumları, Rus tarih yazımında bazılarına göre feodal bazılarına göre ise feodal olmayan unsurlar olmuştur. Örneğin yerleşik hayata geçmeden feodalizme geçişin olmayacağını savunan S. E. Tolybekov, doğucu feodal tez savunucularını Ortaçağ Avrupa ve Rusyası’nda yaşanan gelişmeleri Avrasya bozkırlara monte etmekle suçlamaktadır. Onun feodalite karşı düşüncelerine katılan, göçebe toplumlarının durağan olduğunu savunan A. M. Kazanov da Avrasya bozkırlarında ileri gelişmeden ziyade, bir süreklilik (siyasi gelişimin döngüsellliği) söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Tıpkı İbn Haldun’un belirttiği gibi bu belli aralıklar arasında gidip gelen bir tarzı nitelemiştir. Fakat İbn Haldun göçebelik tabanında döngüsellüğün dışında, kent hayatının bir gereklilik olduğunu, pastoral kabileciliğin devlet oluşum kaynağı yani devlet kavramının kabilelerin kentlere hediyesi olduğunu savunmuştur. Fakat Rus araştırmacıların çoğunluğu kentlerin varlığını göçebeler için kaçınılmaz bir yere koymamaktadır⁵⁵⁶.

Vernadsky’e göre tarihsel süreçte Rusya’daki feodalizmi ele almak için devletin oluştuğu coğrafi koşullara bakmak gereklidir. IX. yüzyılda Güney Rusya’daki Slavları egemenliği altına alıp Kiev’de siyasi bir yapılanma meydana getiren İskandinavyalı Varyagler, devlet oluşumlarında birçok hususu (vergi başta olmak üzere) Hazarlardan miras

⁵⁵⁴ Rasonyi, 1993: 50.

⁵⁵⁵ Kafesoğlu, 2010: 232.

⁵⁵⁶ Khazanov, 2015: 18-27.

olarak almıştır⁵⁵⁷. Hazarlar ise Rus tarih yazımında genel olarak *feodal* bir yapılanma gibi gösterilmiştir. Bu görüşü kabul edenlerden biri M. İ. Artamonov'dur. Ona göre Hazarlar, *ilkel de olsa, Doğu Avrupa'nın barbar temeli üzerine kurulmuş fakat kölecilik formasyonundan geçmemiş ilk feodal oluşumdur*⁵⁵⁸. Bu fikre haklı olarak P. Golden karşı çıkmıştır. Golden'a göre sadece ücretli bir ordunun varlığı feodal bir yapılanma nitelendirilmesi için yetersizdir⁵⁵⁹.

Hazarların idari yapılanması kağanın hükmettiği merkezi bir devlet etrafında şekillenmiş, fakat kağan birçok boy beyini vassalı olarak idare etmiştir⁵⁶⁰. Araştırmacılar kağan unvanının Ruslar tarafından neden benimsenmiş olabileceği hususunda çeşitli fikirler ortaya atmış⁵⁶¹ olsa da, Rusların ilk devlet oluşumlarında Hazarlardan birçok unsuru miras aldıkları bilinmektedir.

Varyaglerin gelmesi ile bugün Rusya dediğimiz toprakların sosyo-politik yapısında değişimler meydana gelmiştir. Varyag beylerinin *drujinaları* yani tıpkı Batı ve Orta Avrupa'daki krallarınki gibi askeri birlikleri olmuştur. Bu drujinalar daha sonra boyar sınıfının oluşumuna neden olmuştur. Drujina üyelerine sonradan topraklar ve bir takım imtiyazlar verilmiştir. Arazi verilen drujina üyeleri, bazı durumlarda komşu nüfusundan vergi tahsil etmek ve hukuki işlemlere bakmak görevlerine sahip olmuştur. Bu açıdan birçok araştırmacı Ortaçağ Rusya'sını tipik bir feodal rejim olarak etiketlemiştir⁵⁶². Ortaçağ Avrupa'sının sosyal ve ekonomik tarihi üzerine uzman isimlerden biri olan H. Pirenne, üretimin malikane halkının geçiminden başka bir amaç gütmmediği kapalı malikane sisteminin, Doğu Avrupa Slavlarında da benzer bir modelinin olduğuna vurgu yapmıştır. İskandinavya'dan gelen savaşçı Varyaglerin Özü boyunca istilası, yerel halk Slavların güvenli bir bölge oluşturmak adına müstahkem gorodları (bugün kent anlamına gelmektedir) inşa etmesine sebep olmuştur. Ona göre, Rusların ilk kentlerinin kökenleri hendeklerle çevrilmiş bu kamplarda yer almaktadır. Fakat ortaya çıkan Doğu Avrupa yerleşimlerinin, Batı Avrupa'daki malikanelerden farkı tarıma dayalı kapalı bir ekonomi sistemi yerine ticarete dayalı açık bir ekonomi sistemine, toprak sahibi soylu sınıf yerine tüccar soylu sınıfa, toprağa bağlı köleler yerine iş araçları sayılan kölelere, kırsal alanda yaşayan nüfus yerine kentlerde toplanan bir nüfusa ev sahipliği yapmış olmalarıdır⁵⁶³.

⁵⁵⁷ Vernadsky, 1939: 308.

⁵⁵⁸ Artamonov, 2008: 57.

⁵⁵⁹ Golden, 2007: 32.

⁵⁶⁰ Artamonov, 2008:230-231.

⁵⁶¹ Toloçko, 2015: 114-115.

⁵⁶² Kurat, 1987: 58-60; Vernadsky, 1939: 309.

⁵⁶³ Pirenne, 2019: 42.

Rus etnogenezi altında bir araya gelen halkların devletleşmesinde birbiri ile sürekli ilişki içerisinde olan ve bir çarkın dişlileri gibi hareket eden tarım, zanaat ve ticaretin rolü oldukça büyüktür. Fakat en büyük pay ticarete aittir. Rusların devletleşmesi ve bununla bağlı olarak belirli bir kent kültürünün oluşumundan önce bölgede (Özü, İtil, Dvina vb.) aktif olan ticaret, bu iki teşekkülün gelişimini hızlandırmıştır. Bizans gibi köklü bir geçmişe, Abbasi Halifeliği gibi hızlı büyüyen ekonomiye sahip ve Hazar Kağanlığı gibi her milletten insana kucak açan medeni devletlere mensup tüccarlarla olan işbirliği, Rusların ticaret, üretim ve askeri yapılanmasına en önemlisi de devletleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Fakat bu durum X-XI. yüzyılda Peçeneklerin Rus topraklarına akınları ile kısmen değişmiştir. Karşılaştırmalı tarih anlayışı ile işine devam eden Pirenne bu istilaları Batı Avrupa ticaretini etkileyen Müslüman ve Norman istilalarına benzetmiştir⁵⁶⁴. Sonuç itibariyle Asya'dan gelen konargöçer akınlarla Rusların ticari hareketliliği risk altına girmiş, Batı Avrupa'dakine benzer tarımsal ekonomi patlak vermiş, toprak sahibi soylu sınıf yükselmiştir. Muhtemelen bu durum XIII. yüzyılda Moğolların gelişiyiyle daha da belirginleşmiştir.

Rus içtimai yapısının bununla paralel olarak kent karakterinin oluşumu birçok açıdan Bulgarlarla benzerlikler göstermektedir. Ortaçağ Ruslarını feodal sisteme dâhil eden görüşlerin irdelenmesinin sebebi de budur. Keza her iki millet de benzer vakitlerde (VIII-IX. yy) orman-bozkır kültürünün hâkim olduğu topraklara göç etmiş, nehir kenarlarında mevkilenmiş, yerel halkın ticari ve tarımsal yetenekleri ile kendi tecrübelerini harmanlayarak bölgenin sosyo-ekonomik yapısını etkilemiş, Hazar boyunduruğu altında gelişim göstermiştir. Rus kent kültürünün gelişmesine en büyük katkıyı yapan ticaret İtil Bulgar kent kültürü için de büyük önem taşımıştır. Yani Bulgarlar da tarıma dayalı kapalı bir ekonomi sistemi yerine ticarete dayalı açık bir ekonomi sistemine sahip olmuş, toprak sahibi soylu sınıf yerine ayrıcalıklı konuma sahip tüccar sınıfının gelişimine imkan tanımış, ticaret sayesinde kırsal alanda yaşayan nüfus yerine kentlerde toplanan bir nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Fakat Batı feodalizmi ile karşılaştırıldığında benzerlik gösteren ya da farklılık arz eden tüm bu kıstaslar İtil Bulgar kentlerine feodal bir karakter atfetmek için yeterli olmuş mudur?

İtil Bulgarlarının feodal tarzda bir yapılanması olduğu ile ilgili görüşler esasen XX. yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlamıştır. V. F. Smolin, temel dayanak olarak Bulgarların bağımsız yapıda bir prenslik olduğunun altını çizerek, X. yüzyılda Bulgarların feodal ilişkilere sahip olmaları ile ilgili görüşlerini belirtmiştir⁵⁶⁵.

İtil Bulgarlarının feodal sisteme dâhil edilmesini B. D. Grekov ve A. P. Smirnov'un düşünceleri ekseninde ele almak konunun aydınlatılması adına kestirme yolu oluşturmaktadır.

⁵⁶⁴ Pirenne, 2019: 45.

⁵⁶⁵ Smolin, 1925a: 48.

Grekov'a göre Bulgarların oluşum sürecinde Avrupa'daki genel tarihsel durum, Bulgarların toplumsal ilişkilerinin gelişiminde belirli bir etkiye neden olmamıştır. Bununla birlikte Bulgarlarda ilkel komünal sistemin çöküşü, sınıfların oluşumu, diğer Ortaçağ Avrupa toplumlarından çok da farklılık arz etmemiştir. Fakat, araştırmacıya göre Bulgarların feodal süreçleri konumuzun sınırları dışına çıkan bir dönemde başlamıştır:

...Bulgar hanı bağımsız bir yöneticidir. Bu durumda Bulgar Devleti'nin feodal bir süreç yaşadığı sonucuna ulaşmak zordur, zira bunun için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Bulgarlar daha geç bir dönemde XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılda feodal sistemin içerisinde yer almıştır. Bulgar tarihi iki kısma ayrılır: Bulgarlar ve Cuçiler...⁵⁶⁶

Grekov'a göre X. yüzyılda Bulgar toplumunda feodal ilişkiler var olmamış, X-XII. yüzyıl toplumsal ilişkileri feodal dönem öncesi dönem olarak ele almıştır. Ona göre köle halkın emeğine dayanan üretim tarzının yokluğu büyük mülk sahibi şahısların da yokluğu anlamına gelmektedir. Bulgarlarda büyük toprak sahiplerinin siyasi gücü devlet nezdinde gerçekleşmiştir. Bu sebeple belirli bir toplumda feodal sistemin muhtelif belirtilerini görmek, ona feodal etiketi yapıştırmak için yeterli değildir. Bulgar toplumunda feodal sistemin özgül ağırlığı yoktur. Araştırmacı Bulgar toplumunda köylülerin feodal beylerle ilişkilerini kanıtlayan hiçbir delilin mevcut olmamasından yola çıkarak Bulgarlarda feodalizmin varlığını kabul etmemiştir. Gerçekten de bu hususta sadece Bulgar halkının hana ödediği vergiler ile ilgili birtakım haberler bulunmaktadır⁵⁶⁷. Onun bu sınırlandırmayı yapma gerekçelerine A. P. Smirnov karşı çıkmıştır. Smirnov'a göre Bulgarlar ile ilgili yapılan araştırmaların çoğu bu devletin sosyal yapısını değerlendirmeden ticari karakterini ele almıştır. İfadesine göre, X. yüzyılda Orta İtil'in üreticileri pullukla tarlalarını sürmüş, çeşitli ürünler yetiştirmiş, bunları saklayacak depolar kurmuş ve tarım araç gereçleri (arkeolojik verilere dayanarak) imal etmiştir. Toprak mülkiyetinin varlığı problemi ise sadece Bulgarlarda değil yazılı geçmişe sahip Kiev Ruslarında da tam olarak aydınlatılamamıştır. Fakat arkeolojik verilere göre beyliğe ait malikanelerden oluşan yerleşimlerin varlığı (Smirnov'a göre bu yerleşimler malikane tarzıdır) bilinmektedir. Bu malikaneler veya şato tipi yapıların tahkimatı köle konumundaki halkın emeği ile kurulmuştur. Bu yerleşimler hem boy yerleşimlerinden hem de Bulgar tipi yerleşimlerinden istihkam yapısı açısından farklı bir görünümde olmuştur⁵⁶⁸. Fakat Bulgarlar arasında köle emeğinin kullanılması ile ilgili bir veri bulunmamaktadır. Köleler daha çok dış piyasaya satılmak için birer ticari mal olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan merkezi devlet emriyle özgür halk tarafından inşa edilmiş tahkimat yapıları var olmuştusa, devlet emri olmadan özgür halk eliyle de inşa edilmiş feodal müstahkem yapıların var olduğu

⁵⁶⁶ Grekov, 1945: 30.

⁵⁶⁷ Grekov, 1945: 34.

⁵⁶⁸ Smirnov, 1951: 36-37.

çıkarmı yapılabilir. Özgür halk tarafından inşa edilen bu yapılar aslında halk tarafından değil kölelerin kullanılmasıyla vücuda gelmiştir. Bu durum Bulgar topraklarında büyük toprak sahiplerinin yani asilzadelerin varlığına ışık tutabilmektedir. Ayrıca yarı-göçebe tarzda yürütülen hayvancılık, büyük ihtimalle büyük toprak sahiplerinin ve beylerin egemenliğinde varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple esas soru halkın toprak sahiplerine ödedikleri metanın vergi mi rant mı olduğu üzerinedir. Bu tarz görüşleri savunan Smirnov, Arap kaynaklarının verdiği haberleri kendi penceresinde yorumlayarak, halkın ödeme yaptığı ürünleri Grekov'un aksine (o vergi olarak görüyor) rant olarak görmüştür⁵⁶⁹.

A. P. Smirnov, Bulgar toplumunda sınıflaşmanın var olduğu kanısına İbn Fadlan'ın şu ifadelerinden yola çıkarak varmıştır:

Elçilik için gittiğimiz Bulgar hükümdarının bulunduğu yere bir gün bir gecelik yol kalınca, kendisine bağlı dört hükümdarı, kendi oğullarını, kardeşlerini bizi karşılamaya gönderdi...Pazar, pazartesi, salı, çarşamba günleri kubbeli çadırlarımızda kaldık. Bu arada hükümdar Halife'nin gönderdiği mektubu dinlemeleri için beyleri, kumandanları, halkı topladı...⁵⁷⁰.

Smirnov, İbn Fadlan'ın yukarıda verdiği haberlerden ve benzerlerinden yola çıkarak Bulgar toplumunda soylu sınıfların varlığına dikkat çekmiştir. İktisadi yapılanmasında feodal bir etkinin olmadığını düşündüğü Hazarlardan, farklı olarak Bulgar İlteberliği'nin olgunlaştığını ve üretim güçlerinin (tarım, zanaat, ticaret) büyüdüğünü ifade etmiştir. Ona göre daha sonra İtil Bulgar İlteberi adıyla anılacak olan Bulgar beyi bu birliğin merkezini oluşturmaktadır. Sonuç olarak yazar gibi sebeplerle X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar toplumunun feodal ilişkiler sergilediğini savunmuştur⁵⁷¹.

Smirnov'un yanı sıra bazı ilim adamları da (İ. P. Pan'yakov, İ. D. Kuznetsov vb.) Bulgar toplumunda feodal unsurların bulunduğu yönünde fikirlerini beyan etmiştir. Bu ilim adamlarından biri R. G. Fahrutdinov'dur. Ona göre ne Grekov'un ne de Smirnov'un bahsettiği vergi, haraç ya da kira bedeli feodal yükümlülüklerden birini oluşturmamaktadır ki zaten Grekov da bu fikirdedir. Fahrutdinov'a göre bu iki ismin erken feodalizmi ele alırken, Batı Avrupa feodalizmine bağlı kalıp Doğu Avrupa'yı görmezden gelmesi esas sorunu teşkil etmektedir. Fahrutdinov, *"X. yüzyılın başında Bulgar halkından alınan vergi, Bulgar sınıf toplumunun seçkinleri için temel geçim kaynağı olan artı ürünü oluşturmuştur. Bu erken feodal toplumda devlet lehine toplanan rantın karakteristik bir biçimidir"* diye Bulgar toplumunda feodal unsurların olduğuna dair fikrini beyan etmiştir. Bunun yanı sıra Bulgar topraklarında bulunan müstahkem yapıları erken feodal döneme ait şatolar olarak nitelendirmiştir. Ona göre İtil Bulgarlarında Moğol öncesi zamanda feodal yapı, devletsel ve

⁵⁶⁹ Smirnov, 1951: 36-37.

⁵⁷⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 20.

⁵⁷¹ Smirnov, 1951: 35-38.

şahsi (özel mülkiyet) olmak üzere iki formda var olmuştur. Devletsel feodalizm, devletin oluştuğu ilk dönemlerde feodalizmin oluşması ve gelişmesi için esas form olmuştur⁵⁷². Yani Fahrutdinov, İtil Bulgarlarındaki üretim araçlarının çeşitliliğine de (tarım, zanaat ve özellikle ticaret) vurgu yaparak onları feodal devlet sistemi içerisine dahil etmiştir.

İ. D. Kuznetsov, Bulgarların feodal bir yapıda olduğuna dair yapılan görüşlere karşı çıkmıştır: “*Tarihçiler ve arkeologlar İtil Bulgarlarının sosyo-ekonomik yapısını belirlerken bazı hatalara düşmektedir ki bunlardan ilki bu devlet Asya tipi egemenlik formundan doğmamıştır, diğeri ise Bulgarları ticaret ayakta tutmuş, Bulgar kenti ana suretle transit, aracı ticaretin merkezi olmuştur*”. Onun ticaret ve kent hakkındaki tezi Marx’ın şu alıntısı ile devam etmiştir: “Aracı ticaret olarak ilk bağımsız, gelişmiş ticaret kentlerinin ve tüccar halkların ticareti, aracı rolü oynayan üretici halkların barbarlığına dayanıyordu”. Fakat, Smirnov’a göre Bulgarların komşuları Marx’ın bahsettiği gibi barbar halklardan oluşmamış ve Bulgarların aracı ticareti de bir Velikiy Novgorod ya da Moskva’ya kıyasla çok büyüklük arz etmemiştir⁵⁷³.

F. Ş. Huzin ise yukarıda bahsi geçen ilim adamlarının aksine Bulgar toplumunda feodal unsurların bulunmadığını savunmuştur. Araştırmacıya göre Bulgar toplumu hakkında haber veren kaynakların (İbn Fadlan, İbn Rusteh) hiç birinde mülkiyet, sınıf ya da rant ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bahsi geçen hususlar halkın devlete ödediği vergilerle ilgilidir. Huzin, İbn Fadlan’ın verdiği şu habere:

...Bulgar hükümdarı her sene, her hane için Hazar Kağanına bir samur derisi (vergi) verir...Bulgar ülkesinde buğday, arpa boldur. Buğday vb. eken kişi hükümdara pay (öşür) vermez. Hükümdar yağma için bir yere asker gönderir, ganimet elde ederse ganimetten pay alır. Her düğün yapan, davet veren ziyafetine göre hükümdara bir miktar yiyecek, bal şarabı-sahrac, bir miktar bozulmuş buğday verir⁵⁷⁴”

ve İbn Rusteh’in verdiği şu habere “*Bulgar halkı, hükümdarına at veya vb. şeyleri vergi olarak verirler. Onlardan biri evlenirse, hükümdardan o kişiden bir at alır. Ülkelerine gelen Müslüman gemilerden, onda bir oranında yani öşr vergisi alınır⁵⁷⁵”* dikkat çekmiştir. İbn Fadlan’ın ifadesinden yola çıkarak Bulgarlardan hayvan ya da tarımsal ürünler talep edilmediği yorumu yapılabilir. İbn Rüsteh’in haberini ise yukarıda bahsi geçtiği gibi farklı şekilde yorumlayan araştırmacılar olmuştur. At ve vb. ifadesindeki benzeri mallardan kastın tarımsal ürünlerin olduğu yorumu getirilmiştir. Bu iki haber çelişse de gerek İbn Rüsteh’in gerek İbn Fadlan’ın ifadesinden yola çıkarak talep edilen şeylerin rant değil de vergi sistemi içerisinde değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte henüz X. yüzyılda

⁵⁷² Fahrutdinov, 1984: 28-31.

⁵⁷³ Smirnov, 1962: 170.

⁵⁷⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29-36.

⁵⁷⁵ Hvol’son, 1869: 24.

öşr vergisinin, Bulgar topraklarında uygulanmaya konmadığı ortaya çıkmaktadır. Kırsal topluluk, mülkünün bizzat kendi sahibi olmuştur. Büyük çapta yürütülen yarı-göçebe hayvancılık ise aristokratların elinde olmuştur⁵⁷⁶. Huzin'e göre Bulgar toplumunda görülen feodal unsurlar, Batı-Avrupa'da, İslam dünyasında, eski Rus knezliklerinde ya da diğer göçebe toplumlarda görülen feodal unsurlarla benzeşmemektedir. Soyluluğun parçalanışı ve feodal ilişkilerin doğuşu yerleşik hayata geçiş süreciyle çakışmaktadır. Bu sebeple ileriki süreçte feodal mülkiyete sahiplik ile toprağın toplumsal kullanımı aynı safhada gözlemlenmiştir. Feodal olanlar da dâhil olmak üzere sıradan boyların aşiret bakımından görevleri, eski bir ataerkil gelenek olan boy yardımlaşması şeklinde ortaya çıkmıştır. Hükümdarın yönetiminde olan soylu, kendi boylarının ve mülklerinin korunmasını, yaylaklarının genişletilmesini üstlenmiştir. Avrupa feodalizminde olduğu gibi halkın emeği sömürülmemiş, halk sadece vergi ile devlete karşı olan sorumluluğunu yerine getiren özgür bir konumda bulunmuştur. Sonuç olarak Huzin'e göre X. yüzyılın ortalarından XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar İtil Bulgarlarında devletsel bir feodal yapılanma görülmüş, toprakların büyük bir kısmı devlete ait olmuştur⁵⁷⁷.

X. yüzyılda Bulgar toplumun tam olarak feodal bir yapılanmada olduğu söylenemez. Bunun yanı sıra Bulgarlarda, İslamiyet'in yerleşmeye başlaması ile birlikte toprak mülkiyetinin İslam ülkelerinde görülen mülkiyet sisteminden farklılık arz etmiş olması da pek mümkün değildir. Yani en makul kanaata göre İtil Bulgarları, F. Huzin'in de belirttiği gibi feodal unsurlara sahip olmamıştır. Ancak İslamiyet'in kabulü ile birlikte ortak mülk yapısında bazı değişimlerin yaşanmış olabileceği muhtemeldir. Hatta yukarıda bahsi geçen ve feodal yapılanmaya dahil edilen şato tarzı yapıların büyük bir çoğunluğunun İslam'a geçiş süreciyle bağlantısı bulunmaktadır. X. yüzyıl kapsamında İslamlaşmanın, İtil topraklarından tam olarak yerleştiğini söylemek güçtür. Bu sebeple XI-XII. yüzyılda hem içtimai hem de devletsel yapılanmada İslami kaideler ön plana çıkmaya başlamıştır.

İslamiyet'in ilk dönemlerinde özellikle Abbasiler zamanında özel mülkiyet oldukça yaygın olmuş ve çeşitli şekillerde zuhur etmiştir. En alt tabakada ise köylülere ait olan küçük araziler yer almıştır. Fethedilen bölgelerde dahi belirli bir vergi (cizye) karşılığında, halklar miras, nikâh gibi konularda hür tutulmuştur. Bu da İslam toplumunda küçük köylü üretim biçimini hür hale getirmiştir. Bununla birlikte merkeziyetçi bir idarenin tahsis edilmesi, mahalli nüfuz sahiplerinin köylü üzerindeki feodal baskısı kırılmış, köylü doğrudan devlet görevlileri ile muhatap olmuştur. Fakat zamanla vergi tahsildarlarının keyfi tutumları feodal tarzdaki nüfus sahiplerini aratır hale gelmiştir. Bunun dışında özel mülklerin en kapsamlısını

⁵⁷⁶ Nigamayev ve Huzin, 2006: 140.

⁵⁷⁷ Huzin, 2006c: 56-58.

öşür araziler oluşturmuştur. Müslümanlara ait olan ve sahiplerinin onda bir oranında öşür ödedikleri araziler anlamına gelen bu araziler sahip olduğu haklar ve vergi düşüklüğü sebebiyle en güçlü mülkiyet şeklini oluşturmuştur. Bunun dışında özel mülk kapsamında has, ikta ya da katî'a arazileri* de yaygın olarak görülmüştür⁵⁷⁸. Kısaca has gelirleri halife ya da baştaki yönetici kişi ve ailesine, ikta belirli hizmetler karşılığında askeri ya da idari görevlilere, mülk belirli şahıslara verilmiş vakıf arazileri ise başta dini kurumlar olmak üzere içtimai hizmetlere tahsis edilmiştir.

İslamiyet'i kabul eden ilk Müslüman Türk devletlerinde de benzer tarzda bir mülkiyet yapısı ve buna bağlı olarak vergi sistemi mevcut olmuştur. Fakat, İslamiyet'i erken bir süreçte kabul etmiş olan İtil Bulgarlarının toprak mülkiyeti konusunda ne tarz bir yapılanmaya gittiğini kestirmek oldukça zordur. Bu açıdan arkeolojik veriler, yazılı kaynaklar ve X-XII. yüzyıl İslam coğrafyasında Türk devletlerinin yapılanmaları göz önüne alınarak bir yorum yapılabilmektedir. Bu açıdan İtil Bulgarlarının Karahanlılar ya da Selçuklulardan önce İslamiyet'i benimsemiş olmasının, Bulgar topraklarında da benzer tarzda bir mülkiyet anlayışının zuhur etmiş olabileceğini düşünen Nigamayev ve Huzin'e göre toprakların mülkiyeti devlete ait olmuş, belirli hizmetler karşılığında da askeri ve idari görevlilere topraklar tahsis edilmiştir⁵⁷⁹. Fakat bu durum, yukarıda da bahsi geçtiği gibi İslamlaşmanın Bulgar topraklarında yerleştiği XI. ve daha çok XII. yüzyıllarda görülmüştür. Örneğin XII. yüzyılda Bulgar ülkesini ziyaret eden Gırnâtî, Bulgar ülkesinde yaşayan ve farklı dinlere mensup halktan cizye vergisi hatta Visu gibi Fin-Ugor boylarından da haraç olarak değerli kunduz kürkleri alındığını bildirmektedir⁵⁸⁰. Müslüman halktan ise muhtemelen diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi öşür vergisi talep edilmiştir.

İslami toprak sisteminin görülmeye başlaması ile batıdaki feodalizme benzer tarzda oluşumlar da gözlemlenmeye başlamıştır. Fakat bu oluşumlar örneğin, belirli şahıslara tahsis edilen topraklar (ikta-şato ya da malikane oluşumları) Avrupa'daki gibi bir sınıflaşma sisteminin oluşmasına izin vermemiştir. Üzerinde çokça durulduğu gibi toprakların mülkü şahıslara değil devlete ait olmuştur (ATÜT). Toprak sahiplerinin ise batıdaki gibi idari yapılanma herhangi bir etkisi olmamış, toprak kullanımı karşılığında devlete bazı yükümlülükleri olmuştur. Fakat muhtemelen ortak ve özel mülkiyet telakkileri, Bulgarlarda Yakın Doğu'daki gibi tam teşkilatlı bir İslam devlet yapılanmasında zuhur ettiği şekilde görülmemiştir. Zira ilk devlet oluşumları da dini bir karakterden ziyade askeri bir karakter

* Mevat araziden ikta edilmek suretiyle özel mülkiyet şeklini almış arazidir. Bu araziler genellikle itibarlı kişilere ikta edilmiş ve karşılığında öşür alınmıştır.

⁵⁷⁸ Demirci, 2003: 127, 295.

⁵⁷⁹ Nigamayev ve Huzin, 2006: 142.

⁵⁸⁰ Ebu Hamid el Gırnati, 2011: 190.

taşımıştır. İtil Bulgarları, yukarıda bahsi geçtiği gibi bozkır göçebe geleneklerinin yanı sıra Hazar mirasını da göz önünde bulundurarak idari, ekonomik ve içtimai sistemlerini oluşturmuştur.

İtil Bulgar topraklarına XIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen Moğol istilası, İslamiyet'in kabulünden daha büyük bir etki yaratmıştır. Moğolların bölgeye gelişi İtil topraklarının yeniden politik, idari, içtimai ve askeri düzeyde revizyonunu gerektirmiştir. Bu açıdan esas feodal oluşumların Moğol etkisiyle başladığı söylenebilir. En basit örnekle Batu ve Berke dönemlerinde ortaya çıkan kentler, bir grup kale-malikaneden oluşan yapılarla dolmuştur. Bu kaleler tüccarlar da dâhil olmak üzere zanaat banliyölelerinin de kendilerine katılmasıyla varlıklı vatandaş mülklerine dönüşmüştür. En önemlisi de Altın Orda kentlerinde önde gelen aristokratların ve hanedan üyelerinin dâhil olabileceği ortakçılık müessesesi var olmuştur. Bu feodal sınıfların geliri ile alt kademedeki halkın geliri arasında büyük uçurumlar gözlemlenmiştir⁵⁸¹.

İtil Bulgarlarının içtimai yapısının ve kentsel oluşumunu tek bir sistem içerisine dahil etmek oldukça zordur. Zira göçerlik-hayvancılık kimliği ile tarım-ATÜT sistemine, ticari işlekliği sebebiyle de tarımsal-kapalı üretim ekonomisine sahip olan feodal sistem içerisine dahil edilememektedir. İtil Bulgarları başlangıçta diğer konargöçer Türk toplumlarında görüldüğü gibi boy federasyonu şeklinde örgütlenmiş, sonradan tek bir bey etrafında organize olarak devletleşme adımlarını atmıştır. Onların devletleşmesinde İslamiyet'in kabulü şüphesiz ki en önemli rollerden birini oynamıştır. Fakat medeniyete dair adımların atılmasında, kentleşmenin ve buna bağlı olarak özgün bir kent kültürünün oluşumunda ticaret başrolü üstlenmiştir. Ticaretin tetikleyici unsurlarını başta fiziksel koşullar olmak üzere tarım ve zanaat oluşturmuştur. Bulgar kentlerinde her üç üretim dalına mensup kişiler ortaklaşa çalışmış ve kent kültürünün oluşumuna en büyük katkıyı yapmıştır. Üretimin artması sonucunda ortaya çıkan artı ürün ise devletin kasasına vergi olarak girmiştir.

Sonuç olarak İslamlaşmanın ilk safhasında özel mülkiyetin, zanaatta uzmanlaşmanın, ticari hareketliliğin, toplumsal iş bölümünün en önemlisi de kentlerin görüldüğü İtil Bulgarlarını sadece baştaki tek bir mutlak yönetici yüzünden ATÜT olarak etiketlemek ne denli yanlış ise sadece malikane tarzı yapıların ya da boylar federasyonu mevcudiyetinin altı çizilerek feodal bir karakter taşıdığının savunulması o derece yanlıştır. Önemli olan İtil Bulgar İlteberliği'ni ve kentlerini kendi içsel dinamikleri çerçevesinde belirlemek ve diğer Ortaçağ oluşumlarının Bulgarlar ile benzer ya da farklı yönlerini tespit ederek tarihi seyirde içtimai oluşumların hangi şartlar çerçevesinde oluştuğunu tespit etmektir. Diğer türlü Asyalı bir

⁵⁸¹ Kalan, 2012b: 58.

içtimai yapıya ATÜT etiketi yapıştırmak ya da içerisinde bazı feodal unsurlar barındıran bu Asyatik yapıyı direk feodal çerçevede nitelemek batı literatürünün çizdiği kalıpları sorgusuz sualsiz kabul etmek anlamına gelmektedir. Fakat Marksist ideolojinin dayattığı anlayışın tersine feodalizm kavramının, doğu toplumlarının içtimai yapısı incelenirken kullanılmasında da bir sakınca görülmemektedir. Temelde Batı ve Orta Avrupa’da görülen feodal sistemden farklılıklar barındırsa da doğuda ortaya çıkmış birçok içtimai yapılanmada feodal sistemle paralel giden unsurlar var olmuştur. Ortaçağ Avrupası ve feodalizmi hususunda uzman kalemlerden biri olan M. Bloch’a göre Batı uygarlığının coğrafyasında bile feodal sisteminin işlerliği çok çeşitli olmuştur. Fakat, Avrupa dışında farklı uygarlıklarda feodaliteye benzer bir aşamanın çıkmış olması bile, bu aşamaya feodalite adının verilmesi gerekliliğini doğurmaktadır. Nihai olarak ona göre feodalite dünyada bir kez gerçekleştirilmiş bir olgu olmamıştır . Önemli olan hususu doğu toplumlarında feodaliteyi ele alırken konuya hangi pencereden bakıldığı oluşturmıştır. Feodalizmin özellikle XIX-XX. yüzyılda belirli kalıplar kapsamında kısıtlandırılması, tarihin bu kalıbın ölçüsüne uygun olacak şekilde kırılmasına neden olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENT KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU

2. 1. İtil Bulgar Kent Kültürünün Oluşumuna Etki Eden Doğal Unsurlar

İtil Bulgar kentlerinin fiziksel ve iklimsel olarak birbirinden farklılık arz eden Çulman Ardı (Zakam'e), Ön Çulman (Predkam'e) ve Ön İtil (Predvolje) gibi üç farklı bölgede ortaya çıkması, nüfusun yoğunlaştığı ilk sabit yerleşim oluşumlarının sayısal olarak birbirinden farklılık arz etmesine neden olmuştur. Özellikle bölgelerarası gözlemlenen farklı iklim ve toprak yapısı, tarımsal faaliyetlerle bağlantılı olan diğer üretim alanlarının da gelişiminde önemli bir rol üstlenmiştir. Bunun yanı sıra coğrafik etmenler, kentlerin mekânsal organizasyonunda farklı özellikler sergilemesine neden olmuştur. Arazi rölyefi ile sıkı sıkıya bağlantılı olan kent kurulum planı, aynı şekilde kent tahkimat yapısının oluşumuna da etki etmiştir. Bu suretle Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün oluşum sürecinde bölgenin coğrafik özellikleri dikkate değer önem taşımaktadır.

2. 1. 1. Sınırlar

Coğrafi olarak Tataristan Cumhuriyeti, Orta İtil'in kuzey ve kuzeydoğu kısmında, 47°51'-54°18' doğu boylamları ile 53°58'-56°40' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Yüzölçümü olarak ise batıdan doğuya 460 km., kuzeyden güneye 270 km. alanı kapsayan Tataristan'ın toplam alanı 67 bin metrekareden oluşmaktadır. Doğal unsurlar açısından ise Tataristan toprakları Avrupa'nın doğusunda, İtil ve Çulman nehirleri ve bu nehirlerin kolları olan Belaya, Nokrat, Zöye, Kazanka, Şeşma ve İk'in birleştiği yerde bulunmaktadır⁵⁸².

Tarihi İtil Bulgar coğrafyasının işgal ettiği saha günümüz Tataristan topraklarından belirgin surette pek bir farklılık arz etmemektedir. Fakat İtil Bulgar sınırlarının günümüz Tataristan topraklarından daha geniş bir alana yayıldığı arkeolojik araştırmalar sayesinde saptanmıştır. Fakat İtil Bulgarlarının sınırları askeri çatışmalardaki kazanımlara ya da kayıplara bağlı olarak değiştiğinden, devletin mutlak kapsadığı alanı belirlemek zordur. Bu hususta yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik araştırmalar devreye girmektedir. Yazılı kaynakların aksine kazı çalışmaları ile daha kesin sonuçlar sunan arkeologlar, özellikle keşfedilen yerleşimlerin kültür katmanlarını sınıflandırarak Bulgar yerleşimlerini dönemsel olarak tespit etmiştir. Bu bağlamda Bulgar yerleşimlerinin bulunduğu alanlar çoğunlukla devlet sınırları kapsamında yer almıştır. Fakat devlet sınırlarını sadece Bulgar yerleşimlerinin

⁵⁸² Kazakov, Halikov vd., 1987: 7.

bulunduğu alanlarla sınırlandırmak doğru değildir. Çünkü Bulgar İlteberliği Fin-Ugor, Slav gibi yabancı, Burtas, Magyar gibi soydaş halkları da bünyesine dâhil etmiştir.

İtil Bulgar İlteberliği'nin sınırlarını belirlemek, yerleşimlerin ortaya çıkmasında daha doğrusu şekillenmesinde etkili olan doğal unsurların neler olduğunu tespit etmek amacıyla önem arz etmektedir. Bu sebeple sınırları belirlemeye yönelik en doğru yöntemi yazılı ve arkeolojik kaynakların karşılaştırmalı analizi oluşturmuştur. A. H. Halikov, bu yöntemle devletin ortaya çıkış sürecindeki sınırları tespit etmiştir. Bu tespite göre X. yüzyılın ilk çeyreğinde Bulgar İlteberliği'nin kurulduğu saha küçük bir alanı işgal etmiştir ki bu dönemde devlet Hazar Kağanlığı vassalyeti altında yaşamını idame ettirmiştir. Devlet sınırları güneyde Çeremşan Nehri'ne ulaşmış, kuzeyde Çulman Nehri, batıda Zöye Nehri, doğuda Zay Nehri'ne kadar olan alanı kapsamıştır (Lev.41.a)⁵⁸³. Daha sonraki yüzyıllarda özellikle 965'te Hazarların Rus Knezi Svyatoslav'a yenilmesiyle Hazar baskısından kurtulan Bulgarlar daha rahat hareket etmeye başlamıştır. XI-XII. yüzyıllar itibariyle de Bulgar İlteberliği sınırları kuzeyde Kazanka Nehri'nden güneyde Samara'ya, batıda Sura Nehri'nden doğuda ve güneydoğuda Belaya ve Yayka'nın aşağı akımına ulaşmıştır⁵⁸⁴. Kuzeyde Kazanka, batıda Zöye, doğuda Şeşma, güneyde ise Jiguli dağları ile daha netlik kazanan bu sınır İlteberliğin ana topraklarını oluşturmuştur.

Bulgar İlteberliği'nin bugünkü Tataristan sınırlarının çok daha ötesine geçtiği Samara, Penza bölgelerinde yapılan kazılarla netlik kazanmıştır. Modern verilere göre Ulyanov Bölgesi'nde yaklaşık 200, Samara Bölgesi'nde 160 Bulgar yerleşimi keşfedilmiştir. Yine daha fazla sayıda Bulgar eseri Penza Bölgesi'nde kaydedilmiştir. Bugün arkeologlar tarafından iki büyük Bulgar kentinin kazıldığı Perm Bölgesi'nde de Bulgarların yaşadığı kesinleşmiştir. Benzer olarak Zöye Havzası ile bağlantılı komşu Çuvaşistan'ın güneydoğu bölgelerinde (yaklaşık 40 eser) Bulgarların yaşamış olduğu da artık bilinmektedir⁵⁸⁵. Yine Çulman ve Sura çevresinde de bir dizi Bulgar tipi anıta rastlanılmıştır. Bu sebeple sınırların Yukarı Çulman ve Sura'ya kadar uzandığı söylenebilmektedir⁵⁸⁶. Bahsi geçen bölgelerde Bulgar yerleşimlerine yönelik kazılar devam etmekte, her geçen gün Bulgar yerleşimlerine bir yenisi daha eklenmektedir.

Tataristan toprakları bugün jeomorfolojik olarak Ön Çulman, Kuzey Ön İtil, Güney Ön İtil, Çulman Ardı olarak belirli kısımlara bölünmüştür⁵⁸⁷. İtil Bulgarlarına ait yerleşimlerin bulunduğu alan ise İtil ve Çulman nehirleri aracılığıyla üç tarihi-coğrafi bölgeye ayrılmıştır.

⁵⁸³ Halikov, 1978: 56.

⁵⁸⁴ Devletşin ve Huzin, 2019: 23.

⁵⁸⁵ Devletşin ve Huzin, 2019: 23.

⁵⁸⁶ Rudenko, 2007: 7.

⁵⁸⁷ Kazakov, Halikov vd., 1987: 7.

Bu üç bölge Tataristan arkeoloji haritasında Çulman Ardı (Zakamy'e), Ön Çulman (Predkam'y'e) ve Ön İtil (Predvolj'e) şeklinde (Lev.42) geçmektedir⁵⁸⁸.

Çulman Ardı, Çulman Nehri'nden güneye doğru İtil kıyısından ayrılmaktadır. Moğol öncesi dönemden itibaren İtil Bulgarlarının ana topraklarının bulunduğu Çulman Ardı (veya Aşağı İtil Ardı), doğuda Çulman'ın sol kolu olan Şeşma Nehri tarafından batı ve doğu olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Özellikle Batı Çulman Ardı, iklimin elverişliliği ve toprak verimliliği gibi sebeplerle Bulgarların ana topraklarının bulunduğu sahayı oluşturmuştur⁵⁸⁹.

Bugulma-Belebey Yaylası'nın batı kesimini, 250-300 metrelik mutlak rakımı ile Doğu Çulman Ardı bölgesi kapsamaktadır⁵⁹⁰. Bugulma Bölgesi'ndeki Zay Nehri'nin başındaki arazi 372 metreye yükselerek Jiguli Dağlarına erişmektedir. Bölgedeki en önemli nehirleri ise Şeşma, Zay ve İk oluşturmaktadır⁵⁹¹.

Çulman'ın kuzeyi yani Ön Çulman, Nokrat Nehri tarafından batı ve doğu olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bölgedeki Bulgar eserlerinin çoğunluğu İtil-Nokrat arasının batısında yer almıştır. Fakat diğer bölgelere oranla burada Bulgar yerleşimleri daha az gözlemlenmiş, doğal olarak da bu alan geçmişinde daha az nüfusu barındırmıştır⁵⁹².

Ön İtil toprakları, İtil Bulgar tarihinde son derece önemli rol oynamıştır. Öyle ki VII-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen Erken dönem Bulgar anıtları (Ulu Tarhan gibi) bu bölgede keşfedilmiştir. Bunun dışında Samara ve Ulyanov bölgelerinde de Moğol öncesine ait Bulgar eserleri kaydedilmiştir⁵⁹³.

2. 1. 2. Doğal-Coğrafik Koşullar

Orta İtil bölgesi, Rus Ovası'nın geniş topraklarının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bölge doğal açıdan zengin ve çeşitlidir (Lev42.a). Orta İtil'in kuzeyindeki ekili alanların çevresinde tayga (koyu ladin ve çam ormanları), güneyinde orman-bozkır (çayır çernezyom bozkırları yerine ekilebilir araziler) ve bunların arasında geniş yapraklı ormanlar ve yeşil meşe ormanları bulunmaktadır. Güneydoğuda, Samara-İtil Ardı'nda ise yeni bir manzara belirlemektedir. Burayı bir zamanlar sorguç otlarından grileşmiş bir örtü kaplarken, şimdi tamamen ekilmiş ve tahıl ekinleriyle dolu uçsuz kara bozkır toprağı temsil etmektedir⁵⁹⁴. Yani

⁵⁸⁸ Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR. Predkam'ye, 1981: 3.

⁵⁸⁹ Huzin, 2001b: 29.

⁵⁹⁰ Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR. Predkam'ye, 1981: 3.

⁵⁹¹ Huzin, 2017: 133-134.

⁵⁹² Huzin, 2001b: 30.

⁵⁹³ Huzin, 2017: 135-136.

⁵⁹⁴ Huzin, 2001b: 16.

daha genel belirtmek gerekirse bölge orman ve bozkır olmak üzere iki bitki örtüsü tipinin birleştiği alanı işgal etmektedir⁵⁹⁵.

Kazan-İtil bölgesinin toprakları iki bitki örtüsünün (orman ve bozkır) birleştiği yerde bulunmakta, çoğunlukla da orman-bozkır bitki örtüsü ile temsil edilmektedir. İtil'den Kazan'a ve Belaya'nın ağzına kadar sol yaka ve havza, ayrıca Ural kısmı tayga bölgesi tarafından işgal edilmektedir. İtil-Oka arası %60'a varan yüksek orman örtüsü ve küçük çaplı ekili alanları, çok sayıda göl ve bataklık ile birlikte karışık ormanlardan oluşan bir bölgedir. Orta İtil ve Oka'nın sağ kıyısını çoğunlukla orman-bozkır örtüsü kaplamaktadır ki bölgedeki ormanlık alan %15 civarındadır. Çernezyom topraklarının en geniş alanlarının gözlemlendiği sahayı da burası oluşturmaktadır⁵⁹⁶.

Çeşitli yeryüzü şekillerine ve farklı iklim tiplerine sahip olan Bulgar topraklarının yüzeyi, deniz seviyesinden ortalama 170-180 m. yükseklikte bulunmakta ve ağırlıklı olarak düz bir karaktere ev sahipliği yapmaktadır⁵⁹⁷. Özellikle Orta İtil bölgesi bu genel düzlüğe rağmen, tek tip rölyeften oluşmamıştır. Zira bölgede mutlak yüksekliği 200-300 metreden fazla olan yaylalar, İtil boyu sırtları, Bugul'min Platosu'nun düz su havzaları, Çulman Ardı'nın bozkır ovaları, Jiguli Dağları gibi doğal unsurlar bölgenin tüm rölyef formlarını temsil etmemektedir⁵⁹⁸.

İtil Bulgar topraklarında orman ve bozkır olarak görülen bitki örtüsü, toprak yapısının da çeşitlilik arz etmesine neden olmuştur. Orman-bozkır toprakları neredeyse Tataristan'ın tüm topraklarında görülmektedir. Bunlar çoğunlukla Ön Çulman'ı işgal etmekte, Ön İtil ve Çulman Ardı'nın 2/5'ni oluşturmaktadır. Çernezyom toprakların kapladığı alan, orman-bozkır alanların kapladığı alana eşit gibidir. Fakat çernezyomlar çoğunlukla ülkenin güneyi ve batısında yoğunlaşmıştır. Çulman Ardı'nda tüm arazilerin %60'ı, Ön İtil'de %45'i bu toprak tipinden oluşmaktadır. Ön Çulman'da ise çernezyom toprak oranı düşüktür. Podzolik topraklar büyük ölçüde Ön Çulman'da bulunmaktadır. Fakat düşük de olsa Ön İtil ve Çulman Ardı'nda da bu toprak türüne rastlanılmaktadır. Alüvyal topraklar nehir taşkın sahalarını kaplamaktadır. Fakat İtil ve Çulman'ın taşkın yatağının taşmasından sonra bunların alanları büyük ölçüde azalmıştır. Bataklık topraklar ve tuzluk alanlar bölgede az bir alanı işgal etmekte, bu sebeple tarımda kullanılan toprağın dengesinde bunların varlıkları belirgin bir rol oynamamaktadır⁵⁹⁹.

⁵⁹⁵ Kazakov, Starostin vd., 1987: 7.

⁵⁹⁶ Rudenko, 2007: 6.

⁵⁹⁷ Kazakov, Starostin vd., 1987: 7.

⁵⁹⁸ Huzin, 2001b: 16-17.

⁵⁹⁹ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 16-17

Bölge su kaynakları açısından oldukça zengindir. En büyük su kaynaklarını İtil ve Çulman oluşturmaktadır. Bulgar topraklarını batıdan çevreleyen İtil'in sağında Zöye ve Sulitsa nehirleri; solunda Kazanka, Ahtay, Bezdna, Büyük ve Küçük Çeremşan nehirleri bulunmaktadır. Bulgar topraklarını doğudan çevreleyen Çulman Nehri'nin sağında ise Meşa, Bet'ka, Şumbut, Nokrat, Toyma, İj nehirleri; solunda Belaya, İk, Zay, Şeşma nehirleri akmaktadır. Bu nehirlerin dışında, yoğun bir su ağı oluşturan çok sayıda küçük nehir bulunmaktadır. Küçük nehirlerin sayısı 3000'den fazladır. Bunların toplam uzunluğu ise yaklaşık 30. 000 kilometredir. Tataristan topraklarında bulunan nehirler tipik olarak kardan beslenen ova nehirleridir. Bu nehirler Kasım ayı ortasından Nisan'ın ikinci yarısına kadar buzla kaplıdır⁶⁰⁰. İlkbahar ortasında taşkınlar 20 Mart'tan itibaren başlamakta ve yaklaşık bir hafta boyunca sürmektedir⁶⁰¹.

Dış iklimi oluşturan faktörle ilişkili olan rölyef, bölgenin iç iklim yapısını belirleyen bir faktör olarak, ısı ve nemi dağıtma görevinde pasif bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda rölyefin bu yönü mikro-iklim farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Gerçekten de bölge topraklarında iklimin bazı unsurlarının coğrafi dağılımında, rölyefin etkisinin ağırlıkta olduğu gözlemlenebilmektedir⁶⁰².

Tataristan ikliminin en önemli özelliği iki keskin farklı sürece ev sahipliği yapmasıdır: pozitif sıcaklıklarla ılık ve negatif sıcaklıklarla soğuk, istikrarlı kar örtüsü oluşumu. İlkbaharda günlük ortalama hava sıcaklığının 0°C'a düşüşü ilkbaharda 5-10 Nisan tarihlerinde, sonbaharda ise 25 Ekim-2 Kasım tarihlerinde gerçekleşmektedir. Ilık dönem süresi 196 ila 208 gün, soğuk dönem süresi ise 158 ila 169 gündür. İstatiksel olarak Kazan'da Temmuz ayının ortasında görülen ortalama hava sıcaklığı 1931'de +24°C, 1837'de +15,7°C olarak ölçülmüştür. Ocak ayı ortalama sıcaklığı ise 1813'te -22°C, 1972'de -20,1°C olarak saptanmıştır. Maksimum hava sıcaklığı ise Temmuz'da +37° ila +39°C'ı, Ocak'ta +2° ila +5°C'ı bulurken, minimum hava sıcaklığı Ocak'ta -44° ila -52° C, Temmuz'da -2° ila +5°C'a ulaşmaktadır⁶⁰³.

Bulgar topraklarının gerek fiziksel gerek ise iklimsel olarak bölgeden bölgeye bu denli çeşitlilik arz etmesi ortaya çıkan kentlerin savunma sistemlerinin ve mekânsal formların farklılık arz etmesine neden olmuştur. Bu sebeple İtil ve Çulman nehirlerinin bölgeyi coğrafi ve tarihi olarak üç bölgeye ayırmasından yola çıkarak, ele alınan sahayı Çulman Ardı, Ön Çulman ve Ön İtil bölgeleri şeklinde incelemek gerekmektedir.

⁶⁰⁰ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 15.

⁶⁰¹ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 16.

⁶⁰² Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 13.

⁶⁰³ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 39.

2. 1. 2. 1. Çulman Ardı

Çulman Nehri'nin güneyinde, İtil'in sol kıyısında bulunan Çulman Ardı topraklarının batısı (doğudan Çulman'ın sol kolu olan Şeşma Nehri ile çevrili bölge) İtil Bulgarlarının ana topraklarını ihtiva etmiştir. Tasvir edilen bu alan Tataristan'ın en sıcak bölgesini oluşturmaktadır. İkliminin elverişli olmasının yanı sıra arazi rölyefinin düz bir karakter taşıması, bölgeye bozkır görünümü vermektedir. Tüm bu sebeplere ek olarak bölgenin Doğu Avrupa'daki en büyük iki suyunun birleştiği elverişli bir konumda bulunması, burayı yüzyıllar boyunca halkların yaşamak için tercih ettiği yerleşim noktalarından biri yapmıştır⁶⁰⁴. Bu sebeple olsa gerek Bulgarların en önemli kentleri Batı Çulman Ardı bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Batı Çulman Ardı, doğuya doğru yavaşça yükselen ama nispeten alçak, düz bir alan ile temsil edilmektedir. Burada Çulman Nehri'ne (Bezdnâ, Ahtay, Şentala, Şeşma) ve İtil'in sol kolu Büyük Çeremşan'a (Küçük Çeremşan, Sulça vd.) dökülen çok sayıda nehir yer almaktadır⁶⁰⁵. Bölgeye genellikle bozkır çernezyom toprakları hâkim olsa da ormanlık alanlar da mevcuttur⁶⁰⁶. Geniş yapraklı türlerin bulunduğu en geniş orman alanı, Büyük ve Küçük Çeremşan akımı arasındadır⁶⁰⁷.

Bitki örtüsü bakımından hem bozkır hem orman özelliği taşıyan Batı Çulman Ardı'nın bu zenginliği toprak yapısına yansımaktadır. Orman-bozkır örtüsünün barındırdığı otların temeli, değerli çayırlar ve meralar ile temsil edilen renkli çayır-orman otlarından oluşmaktadır. Bölgenin ana zenginliği bahsi geçtiği gibi çernezyom (toplam ekilen alanın %65-70'i) ve yüksek humus içeriği ile koyu-gri orman topraklarıdır⁶⁰⁸. Humus tabaka kalınlığı 35 ila 45 cm. olan ve killi-ağır tınlı çernezyom ile temsil edilen toprak örtüsüne sahip Batı Çulman Ardı, günümüzde olduğu gibi tarihsel geçmişinde de tarımsal kalkınmanın yüksek dereceye ulaştığı tipik orman-bozkır hüviyetindedir⁶⁰⁹.

Belirgin rölyef asimetrisi ile Çulman Ardı'nın ve ülke topraklarının en yüksek noktasını oluşturan Doğu Çulman Ardı, batısına oranla daha az Bulgar yerleşimi ihtiva etmiştir. Doğu Çulman Ardı'nda rölyef, güneyde Bugul'min Platosu, batıda Şugurov Platosu tarafından belirlenmektedir. Rölyefin en dingin gözlemlendiği yer, İka ve Belaya nehirlerinin arasındadır⁶¹⁰. Bölgenin ormanlık alan bakımından en yoğun alanını da Şugurov ve Bugul'min platoları oluşturmaktadır. Burada ıhlamur, karaağaç, meşe, huş, kavak ağaçları

⁶⁰⁴ Huzin, 2001b: 17.

⁶⁰⁵ Археологические памятники бассейна р. Черемшан, 1990: 5.

⁶⁰⁶ Kazakov, Starostin vd., 1987: 9.

⁶⁰⁷ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 14-15.

⁶⁰⁸ Huzin, 2001b: 17.

⁶⁰⁹ Археологические памятники бассейна р. Черемшан, 1990: 5.

⁶¹⁰ Kazakov, Satarostin vd., 1987: 11.

yetişmektedir⁶¹¹. Toprak örtüsü ise öncelikli olarak tipik çernezyom ve alüvyal topraklarla temsil edilmektedir. Sonradan tarım arazileri tarafından işgal edilen bölge, geçmişinde çayır bozkırları ile kaplı olmuştur. Kuzeyde, Çulman'ın sol kıyısı boyunca İk ve Zay nehirleri arası, çam ve yaprak döken ormanlarla yüksek kumlu alanları oluşturmaktadır⁶¹². Çulman Ardı'nın tıpkı batısı gibi doğusu da aslında geniş taşkın yataklara, çayırlara sahip olması sebebiyle balıkçılık, hayvancılık, avcılık ve tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği verimli bir alanı oluşturmuştur.

Çulman Ardı daha önce bahsi geçtiği gibi İtil Bulgar İlteberliği'nin ana topraklarını ihtiva etmiş, aynı zamanda sayısal olarak en fazla Bulgar yerleşimini barındıran bölgeyi oluşturmuştur. Özellikle Batı Çulman Ardı Biler, Suvar, Bulgar, Cuketau gibi en önemli Bulgar kentlerine en sahipliği yapmıştır. Peki Bulgar yerleşimlerinin Çulman Ardı bölgesinde yoğunlaşmasının başlıca coğrafik sebeplerini neler oluşturmuştur?

Bulgar yerleşimlerinin Çulman Ardı'nda yoğunlaşmasına, coğrafik unsurların insan yaşamı için elverişli özellikler sergilemesi neden olmuştur. Öncelikli olarak bölge ikliminin tüm Bulgar topraklarının en sıcak noktasını teşkil etmesi, tarımsal aktivitelerde erken ürün hasadını mümkün kılmıştır. Ayrıca bölgenin bozkır-orman bitki örtüsü altında verimli çernezyom ve yüksek humus içeriği ile koyu-gri orman topraklarına sahip olması, elde edilen ürün kalitesini ve oranını arttırmıştır. Bu vesile ile daha çok kırsal bölgelerde uğraşılan tarım aracılığıyla ihtiyaç fazlası ürünler kentlere sevk edilmiş, kır-kent ekonomik ilişkileri canlılığını korumuştur. Bunun yanı sıra bölgenin değerli çayırlar ve meralarla çevrili olması hayvancılık, su kaynaklarına ev sahipliği yapmış olması avcılık faaliyetlerinin gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Jeopolitik açıdan zengin nehir ağı vasıtasıyla kentler, bölgeler ve uluslararası ticari ilişkiler gelişmiştir. Çok çeşitli ekonomik faaliyetlerin yürütülmesine imkân tanıyan Çulman Ardı, Eski Çağlardan itibaren halkları kendine çekmiş, düzenli göç hareketlerine sahne olmuş, bölgedeki ilk sabit yerleşimlere ev sahipliği yapmıştır.

Çulman Ardı'nın rölyef karakteri bölgede ortaya çıkan Bulgar kentlerinin ve tahkimat yapılarının şekillenmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Çulman Ardı bölgesi tipik olarak düz bir ova ile karakterize edilmektedir. Düz rölyef için karakterize edilen eş merkezli mekânsal yapıya sahip olan Bulgar başkenti Biler, kendini iç ve dış kent olarak bölen eş merkezli iç toprak surlar ve hendeklerle çevrili olmuştur. Bunlar yuvarlatılmış köşelerle dikdörtgen planda kurulmuştur⁶¹³.

⁶¹¹ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 14-15.

⁶¹² Arheologičeskie pamyatniki Vostočnogo Zakam'ya, 1989: 5.

⁶¹³ Huzin, 2001b: 80.

Kentin kurulum planlaması ile şekillenen tahkim unsurları da doğrudan arazi rölyefinden ya da diğer coğrafi özelliklerden etkilenmiştir. Zira gerek tahkimat yapılarında kullanılan malzeme gerek ise kent savunumu için tercih edilen tahkimat türleri aslında kentin kurulduğu coğrafi-fiziksel şartlara göre şekillenmiştir. Tahkimatların arazide düşünülmüş konumları sadece müstahkem yerleşimlerin kendini savunma amaçlarına hizmet etmemiş, aynı zamanda kırsal çevrenin başarılı bir şekilde işlemesine de katkıda bulunmuştur.

İtil Ardı ovalarına özgü, hafif “dalgalı bir görünüm” özelliğine sahip olan Çulman Ardı arazinin düz karakteri bölgeyi diğer bölgelerden ayırmaktadır. Bölgenin sol kıyısı neredeyse fark edilmeyecek düzeyde nehre doğru alçalmakta, sağ kıyı ise nehrin 40-40 metre üzerinde yükselen Balınguz’un* dik yükseltilerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu sebeplerle diğer bölgelerin aksine Çulman Ardı Bulgar yerleşimleri, eşit dağılımını önceden belirlemiştir. Bunların büyük çoğunluğu Büyük ve Küçük Çeremşan, Şeşma, Ahtay, Bezdna, Sul’ça havzalarında bulunmakta ve kendine özgü ağlarıyla tüm bölgeyi kapsamaktadır. Müstahkem yerleşim yerlerinin böylesine tek tip dağılımı tüm bölgenin savunulmasına hizmet etmiştir. Düz alanlar özellikle yazın veya kışın düşman birliklerinin ilerlemesi için elverişli bir ortam sağlamış olsa da Bulgarların müstahkem merkezlerinin bu şekilde dağıtılması düşman ordusunun manevra özgürlüğünü engellemiştir. Aynı şekilde bölgenin ormanları bazı yollar dışında serbest dolaşıma izin vermeyen bir özellik sergilemiştir⁶¹⁴.

2. 1. 2. 2. Ön Çulman

Çulman Nehri’nin kuzeyinde, İtil’in sol kıyısında bulunan Ön Çulman bölgesinin ana kısmı bir taraftan İtil ve Nokrat, diğer taraftan Nokrat ve Çulman arası ile temsil edilmektedir. Nokrat Nehri, bölgeyi batı ve doğu olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dörtgene yakın bir forma sahip, kuzey sınırında Mari toprakları ile sınırlı bu havza, yumuşak bir şekilde İtil’e uzanmaktadır. Yatay dağılımında asimetric olan ve yaklaşık 150 metrelik bir yükseklikte bulunan bölge, hafif eğimli nehir vadileri tarafından kesilen tepelik biraz da homojen bir yüzeye sahiptir. Bu vadilerinin başlıcaları Aşit, Kazanka, Meşa, Burets, Şiya, Şumbut, Oşenyak, Brıska nehirlerine aittir⁶¹⁵. Yüzeyin girintili oluşu, birçok yerde özellikle İtil, Çulman ve Nokrat gibi büyük nehirlerin dik kıyı vadilerinin girişi yakınlarında, burun yerleşimlerinin oluşması için uygun dağ geçidine sahip olmuştur. Genel olarak Ön Çulman’ın

* Biler’in yaklaşık 3 km. kuzeydoğusunda Küçük Çeremşan Nehri kıyısında bulunan Balınguz yerleşiminin oluşumu 1236 Moğol işgaline dayanmaktadır. Başkent Biler’in işgali ile halkın bir kısmı Balınguz’a sığınmış ve burada yerleşim temellerini oluşturmuştur. Yerleşimde yer alan Müslüman mezar buluntularının çoğunluğu Alton Orda dönemine aittir. Arheologičeskie pamyatniki basseyna r. Çeremşan, 1990: 77.

⁶¹⁴ Gubaydullin, 2002: 25-26.

⁶¹⁵ Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR Predkam’ye, 1981: 6.

rölyefi, yumuşak ana hatlar ve alçak tepeler, tepecikler, nehir ağıyla kesilen konumlarla orta derece engebelerdir. Geniş taşkın çayırları ile nehir yamaçlarında bugün dahi köyler bulunmaktadır⁶¹⁶.

Ön Çulman, koyu iğne yapraklı ve yaprak döken ormanlar içinde yer almakta, yani Güney Tayga'nın alt bölgesinde konumlanmaktadır. Bölgenin başlıca toprak türünü çernezyomik olmayan, çoğunlukla gri orman ve düşük humus içeriğine sahip sod-podzolik topraklar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra bu bölge bugünkü Tataristan'ın kuzeybatısındaki çam ormanları tarafından işgal edilen kumlu toprağa da kısmen ev sahipliği yapmaktadır⁶¹⁷.

Ön Çulman bölgesinin iklimi ve toprak yapısı Bulgar halkının yerleşmesi için gerekli özellikleri taşımamıştır. Bu sebeple olsa gerek Moğol öncesi Ön Çulman Bulgar yerleşimlerinin sayısı azdır. Bölgede bulunan yerleşimler ise doğa tarafından en çok korunan ve yaşamaya elverişli alanlarda tespit edilmiştir. Zira bölge arazi rölyefi, derin nehir vadileri, dar sel yarıkları ile düz bir yapıya sahip olmamıştır. Bu sebeple bölgenin mekânsal ve planlama yapısını, çoğunlukla daire kesmesi ve kapalı eğri tipleri (sur dışı yerleşiminin gelişimini belirli bir yöne yönlendiren vadiler ve nehirler arasındaki burun yerleşimleri) oluşturmaktadır. Bu yerleşimlerin bir kısmı Çulman Nehri'nin aşağısında, nehir hareketliliğini kontrol eden bir pozisyonda bulunmaktadır. Kaşan'ın yanı sıra su ve kara yolunu kontrol işlevine sahip Çallın yerleşimi de bu kent tipi oluşumlarından⁶¹⁸. Fakat yüksek bir burun üzerine kurulmuş olan Kazan bu kent tipinin en bilineni oluşturmaktadır⁶¹⁹.

2. 1. 2. 3. Ön İtil

İtil'in sağ kıyı topraklarını kapsayan Ön İtil bölgesi, erken Bulgar eserlerine (VII-VIII. yy) ev sahipliği yapmış olması sebebiyle tarihsel olarak büyük önem ihtiva etmektedir. Bölge aralıksız masif türü olan dağ rölyefi ile karakterize edilmektedir. Bu sırt Yukarı Uslon'dan Samarskaya Luka'ya kadar uzanmakta, bugünkü Penza Bölgesi topraklarından geçmektedir. Ayrıca bölgede tepelik ovalar da bulunmaktadır⁶²⁰. İtil kıyı bölgesi oldukça yüksektir (mutlak 160 m.). Zöye Havzası da aynı şekilde yüksekliği ile ayırt edilmektedir. Fakat Zöye'nin sol kıyısında yani İtil ve Zöye arasında rölyef yüksek ve karmaşıkken, sağ kıyısında daha yumuşak rölyef yapısı hakimdir⁶²¹. Aslında daha detaylı tasvir etmek gerekirse nehir vadilerinin kuzey kenarları dik olduğundan buralar nispeten yüksek uçurumlar olarak

⁶¹⁶ Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR Predkam'ye, 1981: 6.

⁶¹⁷ Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR Predkam'ye, 1981: 6.

⁶¹⁸ Gubaydullin, 2019: 34.

⁶¹⁹ Gubaydullin, 2002: 24-25.

⁶²⁰ Arheologičeskaya karta Tatarskoy SSSR. Predvolj'e, 1985: 5.

⁶²¹ Kazakov, Starostin vd, 1987: 9.

nitelendirilmektedir. Bölgenin güney yamaçları, güneyden kuzeye doğru eğilimlidir. Bu sebeple orman-bozkır ovalarının ve dağ masiflerinin değişimi, bölgenin sadece karmaşık arazi yapısını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda güneyden ve güneybatıdan ilerleyen düşman için aşılması zor doğal sınırlar yaratmıştır⁶²².

Ön İtil'in güneyinde çernezyom toprakları hakimken, daha kuzeyde kahverengi-gri tınlı topraklar baskındır⁶²³. Ön İtil'in ormanlık alanları küçüktür. Günümüzde ormanlık alanlarının çoğu kesilmiştir. Genellikle iğne yapraklı ağaçları barındıran bu ormanlık alanlar büyük surette İtil'in sağ kıyısının yüksek yerlerinde gözlenmekte ve önemsiz bir alanı kapsamaktadır⁶²⁴.

Ön İtil bölgesinin doğal ve coğrafi koşulları, farklı tarihsel süreçlerde insan yaşamını desteklemiştir. Bölge esas olarak bir tür “dağ” rölyefi ile karakterize edilmektedir. Bölgenin nehre enlemesine olan vadilerinin kuzey kenarları dik veya yüksek uçurumlar gibi görünmekteyken, güney kenarları yukarıda bahsi geçtiği gibi güneyden kuzeye doğru eğilimlidir. Profil çizgisinde, geniş, yumuşak yamaçlar kuzeye, kayalıklar güneye bakmaktadır. Sonbahardan ilkbahara kadar olan dönemde bölgenin güney kesimine kilin hâkim olduğu, orta kısmın ise çoğunlukla çernozyom (kara toprak) hatta neredeyse dağlık rölyef ile karakterize edildiği düşünüldüğünde Ön İtil'in istilalardan korunmak için avantajlı bir bölgeyi oluşturduğu söylenebilmektedir.

Ön İtil bölgesinde batıdan, güneybatıdan ve güneyden ilerlemek için en uygun yolları Zöye Nehri ve kollarının (Tsil'na, Bula, Kubna) vadileri oluşturmuştur. Bu vadilerin üzerindeki yerleşimler, yaşamı idame ettirmeye elverişli olmasının yanı sıra bölgeyi korumak için de kurulmuştur. Müstahkem yerleşimler, savunma bayrağını adeta birinden diğerine devrederek bölgeyi kesintisiz kontrol etmiştir⁶²⁵.

Çulman Ardi, Ön Çulman ve Ön İtil bölgelerinin sahip olduğu fiziksel ve iklimsel özellikler kent mimarisinin oluşumuna ve gelişimine etki etmiştir. Arazi rölyefi ile bağlantılı olarak kent planlamasının bölgeden bölgeye farklılık arz etmesi, mühendislik işlerinde de tespit edilmiştir. Kış mevsiminin tüm Bulgar topraklarında sert geçmesi ve yüzeyin karla kaplanması, konut mimarisinde soğuğa dayanaklı yapıların inşa edilmesine neden olmuştur. Bu açıdan konut mimarisi, Bulgarlardan önce bölgede meskun bulunan İtil yerlilerinden bir gelenek olarak Bulgarlara geçmiştir. Çünkü zamanla Bulgarların kullandığı keçe çadır yerine çatılarının ağaç kabukları ve samanlarla iyice kaplandığı, içeriye soğuk rüzgârların, karların,

⁶²² Gubaydullin, 2019: 33.

⁶²³ Kazakov, Starostin vd, 1987: 9.

⁶²⁴ Klimat Tatarskoy ASSR, 1983: 14.

⁶²⁵ Gubaydullin, 2002: 22-23.

yağmurların girmesini engelleyen sığınak tipinde konutlar tercih edilmiştir. Bu yapılar, çoğu kez sap-saman karışımı balçıkla sıvanmıştır. Kapı girişleri ise genellikle evin ışığı ve sıcaklığı daha iyi alabilmesi için güney cephele konumlandırılmıştır⁶²⁶.

Yapılar çoğunlukla bölgede bol bulunan ormanlar sebebiyle erişimi kolay olan ağaçlardan temin edilerek ahşap formda inşa edilmiştir. Daha sonraki süreçte özellikle İslamiyet kaynaklı bölgeye dışarıdan giren inşa gelenekleri farklı yapı malzemelerinin ortaya çıkmasına neden olsa da ahşap her zaman bir inşa malzemesi olarak önemini korumuştur. Bunun yanı sıra doğu gelenekleri ile taştan inşa edilen kamusal ve dini yapılarda da diğer İslam ülkelerinden farklılık eden özellikler gözlemlenmiştir. Örneğin Biler’de keşfedilen Cuma Cami sadece bölgenin iklimsel şartlarından ötürü diğer İslam ülkelerindeki Cuma Camilerinden farklı özelliklere sahip olmuştur. İslam Dünyası’nın çeşitli bölgelerinde bulunan camilerde genellikle taş desteklerin üzerinde revaklar veya arkatlarla çevrelenmiş açık bir iç avlu yer alırken, Biler Cami’nde bu tarz bir avlu bulunmamıştır. Caminin kuzey cephesinin önünde dini bayramlarda insanları toplamak için bir avlu görevi görebilecek meydan bulunmuş, bu avlu da başlangıçta ahşap bir çitle çevrilmiş ve sadece yazın uygun havalarda kutsal bir alan olarak kullanılabilmıştır⁶²⁷.

2. 2. İtil Bulgar Kent Kültürünün Oluşumuna Etki Eden Beşeri Unsurlar

Bir kent kültürünün oluşumunda öncelikli rolü tabii şartlar oynamış olsa da sonraki süreçte, nüfusun meskûn bulunduğu coğrafyayı yaşamaya elverişli hale getirmesi adına ortaya koyduğu girişimler, kent kültüründe belirgin farklılıklar ortaya koymuştur.

Tarih boyunca insanoğlunun doğayla baş etme çabaları benzerlikler taşımış, fakat aynı coğrafyada yaşayan halkların farklı dünya görüşüne sahip olması, aynı şekilde farklı telakkiler ışığında hayatını idama ettirmesi özellikle kent görünümünün ayırt edici özellikler sergilemesine neden olmuştur. Fakat zamanla bu ayırt edici özellikler mütemayiz bir şekilde azalmıştır. Zira doğayla baş etme adına ilk sakinlerin kullandığı yöntemleri, bölgeye sonradan gelenlerin benimsemesi bölgede kalıcı ve ortak bir kültürün oluşumuna vesile olmuştur. Bu bağlamda İtil Bulgar kent kültürünün tek bir temele dayanmadığının altı çizilmelidir. İtil-Çulman Bölgesi’nin farklı etnostan insanların kullandığı göç güzergahı üzerinde bulunması bu durumun oluşumunda önemli bir etkiye sahip olmuştur. İtil Bulgar kentleri yerli İtil-Çulman kültürü, konargöçer bozkır kültürü, Saltovo-Mayat kültürü ve İslam kültürü temellerinde şekillenmiştir.

⁶²⁶ Gubaydullin, Karimov, 2003: 16-20.

⁶²⁷ Nadirova, 2012: 84.

2. 2. 1. İtil-Çulman Kùltürleri

Günümüzde Tataristan toprakları Doğu Avrupa'nın kavşak noktasında yer almakla birlikte orman, bozkır, bozkır-orman şeklinde üç farklı kuşağa ev sahipliği yapmaktadır. İtil-Çulman bölgesi de coğrafi ve iklimsel elverişliliği dolayısıyla binlerce yıldır sabit yerleşim yerlerine kucak açmıştır. Bu yerleşim tiplerinin değışikliği bölgenin göç güzergahları üzerinde olmasından dolayı çeşitlilik arz etmiştir. Bölge farklı etnosların sürekli göç ettiği ve nehir ulaşımı dolayısıyla geçici kampların yer aldığı bir yerleşim sistemi ağına sahip olmuştur. Bununla birlikte bölge yerleşim sistemi, sabit yerleşimler ve nehir-karayolu ulaşımı ile bağlantılı çeşitli büyüklükteki göçebe boyların geçici kampların varlığı ile gelişme göstermiştir. Göçebelerin sezonluk yerleşimleri, göçebelerin artlarında hiç biriz bırakmamış olmalarından ötürü çok az çalışılmıştır. Göçebelerin bölgedeki varlıkları, kurganlar ve başta seramik kap kakaklar olmak üzere farklı formlardaki ev eşyalarının arkeolojik buluntuları ile kanıtlanmaktadır. Fakat bir kez daha bölgedeki kent kültürünün önceki ve sonraki kültürlerle evrimsel bağlarının, ortak özelliklerinin bulunduğunun altı çizilmelidir.

İtil-Çulman yarı sabit yerleşimlerinin oluşumu, tarım ve hayvancılık gibi üretim biçimlerinin yaygınlaştığı Neolitik Çağ'dan itibaren başlamıştır. İtil-Çulman bölgesinin ekonomik hareketlilik için elverişli fiziksel koşullara sahip olması, Neolitik kalıntıların çeşitlilik arz etmesine neden olmuştur. Bu çağda özellikle tarımın alternatif bir iş kolu haline gelmesiyle özellikle su kenarında bulunan kalıcı yerleşim yerlerinin sayısı artmıştır. Halklar ilk olarak İtil ve Çulman arasına, sonrasında ise Zöye, Nokrat ve İk havzalarına yerleşmiştir. Tataristan bölgesinde iki yüz kamp noktası tespit edilmiştir. Arkeolojik kazılarla aydınlatılan bir dizi yerleşim arasında Lebedin II, İgim, Dubovogriv II, Kabı-Kopin II, Russko-Azibey vd. yer almaktadır. Çulman Neolitik kültür yerleşimleri taşkın göllerin yakınında, 10 kilometrelik bir bölgede 10 kamp yeri şeklinde düzenlenmiştir. Grup merkezinde konutlarla birlikte büyük yerleşim yerleri, merkezden uzak bölgelerde ise kısa süreli avcı ve balıkçı kamp yerleri bulunmuştur⁶²⁸.

Halkların meskun bulundukları sahada keşfedilen arkeolojik materyallere göre (bunları çoğunlukla toprak kap kakaklar oluşturur) belirli arkeolojik kültürler saptanmıştır. A. H. Halikov'a göre bu dönem İtil-Çulman boyu sakinlerini genelde Fin-Ugor boyları oluşturmuştur⁶²⁹. M. Ö. II-I. binli yıllara (Bronz ve Erken Demir) geldiğinde İtil-Sura arasında karmaşık bir sürece geçilmiştir. Öyle ki bölgede Hint-Avrupa kökenli Balanov, İndo-

⁶²⁸ Gabyaşev, 2001: 35.

⁶²⁹ Halikov, 1991a: 12.

İran kökenli Abaşev ve Srubny, Fin-Ugor kökenli Volosov, Pozdnyakov, Anan'ın, D'yakovsko-Gorodets kültürleri aktif temas kurmuştur⁶³⁰.

Tunç Çağı anıtları yerleşim yerleri ve kurgan kompleksleri ile temsil edilmektedir. Bölgede bulunan Tunç (Bronz) Çağı yerleşimlerinin arkeolojik kalıntıları, bazen geçişlerle birbirine bağlanan toprakla kaplanmış sığınak ya da yarı-sığınak tipi konut izlerinden oluşmaktadır⁶³¹. Tataristan bölgesinde M. Ö. 2000'e tarihlenen bu kültür evresi araştırmacılar tarafından Balanov Kültürü (Belli başlı yerleşim yerleri Kubaşev, Vasil'sur, Olenya gora, Novoselov) şeklinde adlandırılmıştır. Bu kültür eserlerinin büyük çoğunluğu Tataristan'ın batı ve kuzey-batı kısmında keşfedilmiştir. Balanov sakinleri yaklaşık 4×4-4×6 metre ölçülerinde ahşap evlerde yaşamış, yerleşim yerleri ise kimi zaman yüksek korunaklı burunlarda yer almış kimi zaman da surlar ve hendeklerle çevrili olmuştur⁶³².

M. Ö. 2000'li yılların ortalarına doğru Orta İtil'in yerel halkında ciddi değişimler meydana gelmiştir. Bölgeye yeni gelenler beraberlerinde Abaşev ve Srubny kültürlerini taşımıştır. Srubny Kültürü sakinleri İtil, Çulman, Zöye gibi büyük nehirlerin vadilerinin yanı sıra, bu nehirlerin küçük kollarında da tespit edilmiştir. Araştırmalara göre M. Ö. II. binin ortalarında Çulman Ardı'nın tamamı Srubny boyları tarafından işgal edilmiştir⁶³³. Yerleşim meydanı ortalama 10 bin metrekareden oluşmuştur. Bu alanlarda ekonomik işleve sahip yapılar yer almıştır. Arkeolojik kazılarda keşfedilen büyük baş, domuz ve at iskeletleri ise bu yerleşim sakinlerinin hayvancılıkla uğraştığını göstermiştir⁶³⁴.

M. Ö. II binli yılların sonunda, kazılarda ortaya çıkan sığınak ve yarı sığınak tipi konutlar, çiftlik evleri, sunaklar vb. yapı kalıntıları Bulgar öncesi yerleşim kültürünü ortaya çıkarmıştır. Bu kültürün, sonradan ortaya çıkan kültürlerle belirgin aktarımları olmuştur. Özellikle fiziksel ve iklimsel unsurlardan dolayı tercih edilen sığınak ve yarı-sığınak tipi ahşap konutlar, Ortaçağ boyunca da İtil-Çulman sahasında gözlemlenmiş adeta bölgenin değişmez mimari ögesini oluşturmuştur.

Tunç Çağı'nın kapanışı Maklaşev tipi eserlerle olmuştur. Tataristan'ın Spass Bölgesi'ndeki Maklaşev Köyü yakınında keşfedilen ve M. Ö. XI-IX. yüzyıllara tarihlenen mezar materyalleri ile tanımlanan Maklaşev Kültürü⁶³⁵, Bulgar öncesi kültürün bir parçası olarak kabul edilmektedir. A. H. Halikov bu kültür tipini Prikazan Kültürü olarak

⁶³⁰ Halikov, 1991a: 38.

⁶³¹ Gazimyanov, 2001: 37.

⁶³² Kazakov 2001a: 58.

⁶³³ Halikov, 1969: 217.

⁶³⁴ Kazakov, 2001a: 58.

⁶³⁵ Hudyakov, 1920: 117-118.

tanımlamıştır. Bu kültür tipinde konutlar, nehre paralel yarım daire, grup ya da düzensiz yapılar şeklinde, birbirlerine yakın bir pozisyonda bir iki sıra halinde konumlanmıştır⁶³⁶.

Maklaşeyev Kültürü, Tataristan'ın Yelabuga Bölgesi'nin Ananino Köyü'nün yakınlarında bulunan Ananin Erken Demir Çağı (M. Ö. VIII-VI. yy) kültürünün temelini oluşturmaktadır. Bu kültür, çeşitli Fin-Ugor boylarının bıraktığı müstahkem, savunmasız köy yerleşimleri ve mezarlıklar ile temsil edilmektedir. Fakat kültür dahilinde orman bölgesinden gelen yerli halkların yanı sıra Kimmer ve İskit silahlarının örneklerini taşıyan ya da mezarların üzerine taş stel koyma geleneğine sahip Avrasya bozkır menşeli boylar da yer almıştır. Ananin yerleşimleri Şeşma, Zaya ve Belaya nehirlerinin aşağısında, Çulman'ın sol kıyısında bulunmaktadır. Yerleşim yeri kazılarında konut, ocaklık, zanaat atölyesi ve ev çukurlarının izleri keşfedilmiştir⁶³⁷. Bu kültürün ilgi çeken yanlarından biri hiyerarşik yerleşim düzenidir. Yerleşimler, küçük ve daha büyük şekilde gruplaşarak konumlandırılmıştır. Yerleşimlerde gözlenen savunma sistemi ise dönemine göre oldukça mükemmeldir. Bununla birlikte yerleşimlerin yapı komplekslerinde, yerleşimlerin merkezi olan veya yönetici kesimin yaşadığı konutlara ve zengin içerikli materyallere rastlanmıştır⁶³⁸.

İtil-Çulman'da M. Ö. VII-M. S. V. Yüzyılları arasında Gorodets Kültürü* (Spass-Ryazan yakınındaki Gorodets köyünde) görülmüştür. Bu kültürün yerleşimleri genel olarak doğal savunmaya sahip yerleşimler ile temsil edilmiştir⁶³⁹. Fin-Ugor halklarının atalarından oluşan Gorodets Kültürü'nün temsilcileri, birbirinden 1-3 kilometrelik mesafede bulunan iki ya da üç kişilik grupların yer aldığı yerleşimlerde yaşamıştır. Bu tarz grup yerleşimlerinin arasında 10-15 km'lik bir mesafe bulunmaktadır. Genellikle nehirden uzak olmayan iki vadinin kesiştiği burunda konumlanan yerleşimlerin genel ölçüsü 36-65 ila 80-135 metre arasındadır⁶⁴⁰.

M. Ö. III. ve II. yüzyıllarda, Belaya Nehri'nin aşağısı ve Çulman Nehri boyu bölgeleri P'yanobor Kültürü'nün sakinleri tarafından işgal edilmiştir. Bu kültür P'yanıy Bor Köyü yakınlarında (Tataristan'ın Agrız bölgesindeki Krasny Bor) keşfedilen mezardan dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir⁶⁴¹. Kültür temsilcileri, müstahkem yerleşim yerlerinin yakınında bulunan Ananin Kültürü'ne benzer savunmasız yerleşimlerde yaşamıştır. Genellikle de vadi ya da nehirler arasındaki doğal burun savunmalarının olduğu yerlerde yaşamayı tercih

⁶³⁶ Halikov, 1980: 9-10.

⁶³⁷ Kazakov ve Rafikova, 1999: 23.

⁶³⁸ Korenyuk, 2002: 98-99.

* Gorodets Kültürü aslında aşağıda değinileceği üzere İmenkov Kültürü ile aynı olmuştur. Sadece bu kültür sakinleri arkeologlar tarafından dönemsel olarak farklı adlandırılmıştır. Bu kültür eserleri bugün daha çok İmenkov adı ile anılmaktadır.

⁶³⁹ Halikov, 1991a: 38.

⁶⁴⁰ Nadirova, 2012: 26.

⁶⁴¹ Starostin 2001: 84.

etmişler ve yerleşimin bir tarafından inşa ettikleri yapay surlara da sahip olmuşlardır⁶⁴². Doğal engebelerle korunmayan savunmasız taraf bir, iki veya üçlü duvarlarla tahkim edilmiş, hatta bazı yerleşimlerde dairemsi surlar yer almıştır. Yerleşimlerin ölçüleri ise farklılık arz etmiştir. Bu yerleşimlerde diğer arkeolojik kültürlerde olduğu gibi sığınak tipi konutlara da rastlanılmıştır⁶⁴³. P'yanobor sakinlerinin M. Ö. III. yüzyılda Aşağı Belaya ve Çulman'da varlıklarının sonlanması, ilk yüzyılda gerçekleşen Hun gibi konargöçer boyların bölgeye gelmesine bağlanmıştır⁶⁴⁴.

Miladi III-VII. yüzyıllara tarihlenen Azelin Kültürü'nün temelinde, yukarıda bahsi geçen P'yanobor Kültürü'nün etkisi bulunmaktadır. Fin-Ugor etnosuna dayanan Azelin halkı esasen İtil-Nokrat arasındaki bölgede ve Nokrat Nehri'nin sol kıyısında yaşamıştır. Halkın bir kısmı Çulman Nehri'nin sol kıyısını iskân etmeye başlamıştır. Tataristan'da bu kültür eserlerine çoğunlukla Aşağı Çulman'nın sağ kıyısında; İtil'in sağ kıyısında-Tetyuş'un kuzeyinde ve Kazanka Nehri'nin aşağısında rastlanılmaktadır. Çoğu durumda Azelin boyları yaşamları için eski Ananın yerleşimlerini kullanmış, onların eski tahkimatlarını güçlendirmiş ve bazen de yeni yerleşim yerleri kurmuştur. Bu yerleşim yerleri genellikle vadiler ya da nehirler arasındaki burun üzerinde konumlanmıştır. Yerleşimin savunmasız tarafı bir, iki veya üçlü surlarla ve hendeklerle tahkim edilmiştir. Yerleşim ölçüleri ise çok büyük olmamıştır. Diğer kültürlerde olduğu gibi bu kültürde de özellikle tehlikeli durumlarda insanların sığınması için sığınak tipi yerleşimler mevcut olmuştur. Bununla birlikte orman içi bölgeler tarım için kullanılmış, hayvancılık gelişmiştir⁶⁴⁵. Ayrıca Azelin kültür sakinlerinin demircilik zanaatı ile uğraştığı da kaydedilmiştir. Zira bölgede çok sayıda kadın ve erkek demirci mezarı bulunmuştur⁶⁴⁶. Büyük ihtimalle başta göçebe olan ve at yetiştiren Azelinler, güneyden gelen göçebelerin taşıdığı yeni törenleri (at başı ve uzuvlarıyla defin töreni gibi, özellikle de Macar kültür kalıntıları) sahiplenmiştir⁶⁴⁷. Miladi V. yüzyılda bu kültür sakinleri Aşağı Çulman'dan daha kuzey bölgelere taşınmış ve onların yerini bölgenin yeni kültür sahibi İmen'kovlar almıştır⁶⁴⁸.

Gorodets, P'yanobor ve Azelin kültür sakinlerinin Fin-Ugor halklarından olması, bahsi geçen dönemde bu boyların bölgede barış içerisinde yaşamasına neden olmuştur. VI. yüzyılın ortalarında Yedisu, Merkezi Kazakistan, Harezmi, Aral çevresi, Aşağı Sir Derya bölgesindeki boyları yenen çok sayıda Türk boyu İç Asya'dan İtil'e ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren bölgede

⁶⁴² Kazakov vd., 1987: 28-29.

⁶⁴³ Starostin, 2001b: 85.

⁶⁴⁴ Starostin, 2001b: 90.

⁶⁴⁵ Starostin, 2001: 92.

⁶⁴⁶ Tartarica, 2017: 158.

⁶⁴⁷ Kazakov vd. 1987: 30.

⁶⁴⁸ Starostin, 2001: 97.

Fin-Ugor halklarının yerel kültürü ile bağlantılı olmayan ve farklı özellikler taşıyan Turbaslin, İmen'kov, Kuşnaren, Karayakup kültürlerinin sakinleri görülmüştür⁶⁴⁹. Daha önceki kültürlerden farklı özellikler taşıyan bu kültürlerin, Bulgar yerleşimlerinin ve kent kültürünün oluşumuna büyük etkisi olmuştur. R. G. Fahrutdinov'a göre başta İmen'kov (Yukarıda bahsi geçen Gorodets Kültürü. İmenkov Kültürü, Tatar tarih yazımında önceleri Gorodets sonraları İmenkov olarak adlandırılmıştır) olmak üzere Bulgar öncesi İtil çevresinde var olan bu kültür kalıntılarının üzerine Bulgar yerleşimleri (Bulgar, Balımer vd.) kurulmuştur. Dolayısıyla sadece İmen'kov tipi seramik yapımı değil, kentsel organizasyon ve kent kültür unsurları da İtil Bulgar kentlerinin oluşumunu oldukça etkilemiştir⁶⁵⁰.

V-VII. yüzyıllarda Tataristan topraklarına mezarlarda farklı koruyucu materyallerin yer aldığı, mevtaların bir atla gömüldüğü ve yeni silah biçimlerinin gözlemlendiği yeni kültür formları girmiştir. Laişev Bölgesi'ndeki İmenkov Köyü'nün yakınlarında bulunan (Çulman'ın sağ kolu olan Brıska Nehri'nin solunda) yerleşimden dolayı İmenkov Kültürü adı altında anılan bu boylar, Azelin kültür sakinlerini etkilemiştir. İmenkovlar, V-VII. yüzyıllarda verimli topraklara sahip Çulman Ardı'nın neredeyse hepsini, Ön İtil'in önemli bir kısmını işgal etmiştir. Bu suretle Azelin Kültürü boyları yavaş yavaş İtil-Nokrat arasındaki orman bölgelerine göç etmiştir⁶⁵¹.

İtil-Çulman bölgesinde yüzlerce İmenkov köyü ve yerleşimi kaydedilmiştir. İmenkov sakinleri Çulman'ın sol kıyısındaki teraslara ve nehir havzalarına yerleşmiştir. Şeşma Havzası'nda İmenkov Kültürü'ne ait 20 kadar yerleşim yeri bulunmaktadır. İmenkov yerleşimleri genellikle stokların depolanması için sığınak olarak kullanılmış ve tüm savunma gereksinimlerini karşılamıştır⁶⁵². Bu yerleşimlerden bazıları Anan'in ve Azelin gibi erken kültür yerleşimlerinin üzerine kurulmuştur. Yerleşimlerin alanı form olarak üçgen, kare, yamuk, oval, yarı oval şeklindedir. Fakat üçgen formlu yerleşimlerin oranı diğerlerine göre daha ağır basmaktadır. Alan ölçüleri ise 0,5 bin metrekareden 20 bin metrekareye kadar ulaşmaktadır. Yerleşimlerin savunmasız tarafı bir sur ve hendekle bazen ise ikili sur ve hendekle çevrilidir. Toprak surlar genelde ahşap malzemeye dayanmaktadır⁶⁵³.

İmenkov yerleşimlerinin bazı surlarının uzunluğu zamanla 7 metreyi aşmıştır. Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetyuş Bölgesi'nde, UluTarhan'da bulunan tahkimli yerleşim, 3-4 sıra tahkimat ile kesilmiş üç uzun burnu kaplamıştır. Buranın yüzölçümü yaklaşık 56 hektarı bulmuştur. Ön Çulman'ın kuzeyinde, ikili (Sikeness I, Çerepaş'e), üçlü (Sarialin II) veya

⁶⁴⁹ Kazakov ve Rafikova, 1999: 28.

⁶⁵⁰ Fahrutdinov, 1975: 30.

⁶⁵¹ Starostin, 2001:100.

⁶⁵² Kazakov vd., 1987: 31-32.

⁶⁵³ Starostin, 2001a: 100-101.

çepeçevre (Taşkırmınen I) savunma sistemlerine sahip İmenkov müstahkem yerleşimleri keşfedilmiştir. Yerleşim yeri kazılarında (İmenkov I, Devičiy gorodok) surların ve alanın kenarı boyunca uzanan ahşap kütük duvarlarla desteklenen toprak surlar bulunmuştur⁶⁵⁴. Yerleşimin farklı bölgelerinde, güney bölgelerinden kervanlarla gelen develere ait kemikler saptanmıştır⁶⁵⁵.

Burun üzerinde sağlam tahkimata sahip ve geniş açık yerleşim tipi ile temsil edilen İmenkov Kültürü'nün kendine has bir yapısı mevcuttur. Kendi kültür zamanı için ele alındığında bu gelişim, bölgede sonradan kurulacak olan yerleşim sisteminin temelini oluşturmuştur. Hazar Kağanlığı'ndan bölgeye göç eden Bulgar boyları İmenkov halkını, VIII. yüzyılda Hazarların kuzey-batı sınırının yakınında oluşan Valın Kültürü'nün yer aldığı ve Rus Kağanlığı'nın olduğu yere, yani batıya göç etmeye zorlamıştır. Bazı araştırmacılara göre İmenkov Kültürü boylarının varlığı VI-VII. yüzyılları ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca bu boylar, Aral çevresinde doğu kökleri bulunan Güney Ural Turbaslin Kültürü ile ilişkilendirilmiştir⁶⁵⁶. Tataristan'ın Elmet (Almetyev) kentinde, savunmasız bir yerleşimde keşfedilen kap kakakların şekli, rengi ve bezeğinden yola çıkan araştırmacılar, Turbaslin Kültürü ile İmenkov Kültürü'nü eşdeğer olarak değerlendirmiştir. Turbalın Kültürü sakinleri (Hunlar-Ogurlar) kendilerine has defin törenlerini (derin mezar vd.) Urallara taşımıştır⁶⁵⁷.

Köylerin büyüklüğü ve güçlü kültürel tabakaları, bu yerleşimlerin İmenkov yerleşim tipleri olduğunu göstermektedir İmenkov köyleri oldukça büyük boyutlara (300-400 m. genişliğe ve uzunluğa kadar) ulaşmıştır⁶⁵⁸. Yerleşim yeri kazılarında sığınak ve yarı-sığınak konut kalıntılarına, yiyecek depolama çukur kalıntılarına, bataklık cevherinden (bog iron) demir eritmek için demirci ocaklarına, demirci edevatlarına, demir dışı madenlerden yapılmış mücevherlerin döküm atölyeleri kalıntılarına rastlanılmıştır⁶⁵⁹.

Bu kültüre ait tahıl depolarının varlığı ise tarımsal üretimin yoğunluğunu göstermektedir. İmenkov Kültürü boylarının asıl uğraş alanı, demir uçlu pulluklar kullanılarak gerçekleştirilen saban tarımı olmuştur. Zaten bölgeye bu uygulamayı ilk getirenlerin de İmenkov sakinleri olduğu düşünülmektedir. İmenkovlar, tarım mahsullerini demir orakla ve tırpanla toplamışlar; tahılları ise çukur ambarlarda saklamışlardır. Ürettikleri undan ekmek yapabilecek fırınlara sahip olmuşlardır. Değirmen taşı kalıntılarına neredeyse her yerleşimde rastlanılmıştır. Fakat İmenkovların tek uğraş alanını tarım oluşturmamış, evcil hayvan

⁶⁵⁴ Kazakov vd, 1987: 32.

⁶⁵⁵ Kazakov vd., 1987: 32.; Arheologičeskie pamyatniki Tsentral'nogo, 1988: 9.

⁶⁵⁶ Nadirova ,2012: 28.

⁶⁵⁷ Tartarica, 2017: 160.

⁶⁵⁸ Nadirova, 2012: 26-27.

⁶⁵⁹ Kazakov vd., 1987: 32.

besiciliği, balıkçılık, zanaat ile de uğraşmışlardır⁶⁶⁰. Önceki kültürlerle nazaran artık bölgedeki üretim biçimin şekillenmesine öncülük eden İmenkov sakinleri, birikimlerini ve yeteneklerini bölgeye gelen yeni boylara yani Bulgarlara aktarmıştır⁶⁶¹.

Etnogenez ve filolojik çalışmalarıyla bilinen M. Z. Zekiyev, yukarıda bahsi geçen M. Ö. VI-II. yüzyıllara atfedilen kültürlerin sadece Fin-Ugor kavimleri ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmıştır. Türk konargöçer boyların VII. yüzyıldan önce de İtil-Çulman çevresinde bulunduklarını iddia eden araştırmacı, Ananın (M. Ö. VIII-III. yy), Pyanobor (M. Ö. II. yy) ya da tarımsal faaliyetleri ile ön plana çıkan İmenkov (M. S. IV-VIII) kültürlerinin sadece Fin-Ugor ya da Indo-İran kökenli olmayacağına dikkat çekmiştir. Ona göre arkeolojik kültürlerin etnik mensubiyeti daha detaylı araştırılmalıdır⁶⁶². Bu hususta İmenkov Kültürü'nün Bulgarlardan önce Batı Sibirya ve Kazakistan civarından bölgeye gelen Türk boylarından kaldığını düşünen araştırmacılar bulunmaktadır⁶⁶³. Bölgede keşfedilen çömlek kapların analizinden yola çıkarak hareket eden Fahrutdinov, bu seramiklerin sahiplerinin İtil Bulgar İlteberliği'nin oluşumunda önemli rol oynadığını düşünmektedir⁶⁶⁴. Tıpkı Fahrutdinov gibi arkeolojik buluntulardan hareket eden T. A. Hlebnikova da seramik buluntuları göz önüne alarak Bulgar kültürünün Türk, Alan-Saltov ve Fin kimlikleri ile karakterize edilebileceğini belirtmiştir⁶⁶⁵.

Orta İtil ve Aşağı Çulman çevresinde ortaya çıkan İmenkov Kültürü'nün aktif olduğu dönem ile doğudan batıya gerçekleşen büyük halk göçlerinin süreçleri birbiriyle çakışmaktadır. A. H. Halikov'a göre yeni sakinlerin kültürleri, İmenkov halklarının kültürü ile benzeşse de iki kültür defin törenleriyle ayrılmaktadır⁶⁶⁶.

VI-VII. yüzyıllardan itibaren Batı Sibirya'dan İtil'e doğru Ugor-Madyar boyları göç etmiştir. Bu yeni sakinlerin kültürüne Kuşnarenkov denmiştir. Araştırmalar göçebe Kuşnarenkov sakinleri ile İmenkovların birlikte, etkileşim halinde yaşamış olduklarını göstermektedir. Fakat bu kültür sakinleri yerli İmenkov ve Turbalin kültür sakinlerinden içtimai olarak farklılıklar arz etmiş, yani belirgin bir biçimde dışarıdan bölgeye girmiştir⁶⁶⁷.

Kuşnarenkov eserleri VII-IX. yüzyıllarda Ural ve İtil arasındaki orman-bozkır bölgesini, Çulman Ardı'nın tamamını kaplamıştır. Diğer kültürler gibi kalıntıların bulunduğu Başkurdistan'daki Kuşnarenko Köyü'nden dolayı anıtlar toplu olarak bu isimle anılmıştır. Bu

⁶⁶⁰ Strasotin, 2001a: 108-110

⁶⁶¹ Halikov, 2006: 236.

⁶⁶² Zekiyev, 2019: 47-57.

⁶⁶³ Gening, 1964: 125-126.

⁶⁶⁴ Fahrutdinov, 1975: 30-31.

⁶⁶⁵ Hlebnikova, 1964: 23.

⁶⁶⁶ Kazakov vd. 1987: 32.

⁶⁶⁷ Rudenko, 2013: 58.

kültür yakınında, 150'den fazla anıtıyla Karayakupov Kültürü tespit edilmiştir. Kuşnarenkov ve Karayakupov kültürlerinden kalan eserlerin incelenmesi, bu kültür sakinlerinin akraba olduklarını ortaya çıkarmıştır. Kuşnarenkov, Karayakupov ya da yine bölgede bulunan Romanov gibi kültürlerin aidiyetine dair kaleme alınmış çalışmalarda, bu kültür daireleri içerisinde Türk unsurların da yer aldığı (seramik tiplerinin farklılığından dolayı) geçmektedir. Hem Türk hem de Ugor kökenli bu kültürlerin sakinlerinin Ural eteklerine Batı Sibirya'dan, Ural ötesinden ve Kazakistan civarından geldiği düşünülmektedir⁶⁶⁸.

Kuşnarenkov sakinleri, VI. yüzyıl ortalarında Ural'ın batısında yaşamıştır. Bunların varlığı I. Türk Kağanlığı'nın oluşumu ile aynı döneme düşmektedir. Bilindiği gibi bu dönemde doğudan batıya doğru Türk göçleri başlamıştır. Zaten Erken dönem Kuşnarenkov eserlerine Aral çevresinde rastlanılmış, zamanla da bu sakinlerinin doğudan batıya göç ettiği tespit edilmiştir. VIII. yüzyılda ise bu boy İk-Belaya arasını kaplamıştır⁶⁶⁹.

Kuşnarenkov sakinleri hayvancılıkla ilişkili göçebe yaşam tarzına sahip olmuştur. Yerleşimleri ise nehir yataklarının tepelerinde bulunmuş, genellikle sezonluk olarak, küçük ebatlarla karakterize edilmiştir. Geç Kuşnarenkov mezar kompleksleri arasında en bilinenlerini Çulman Ardı'ndaki Ulu Tigan (Bol'se Tigan) ve Tankeyev oluşturmuştur. Özellikle Ugorlara daha doğru bir tabirle Macarlara ait olan Ulu Tigan mezarının (VIII. ve X. yy. başı) Pannonia'ya göç etmeyip bölgede kalan ahaliden miras kaldığı düşünülmektedir. Bu mezarın muhtevası (atla ile defin, yüzün kumaşla örtülmesi, gözlerin sert bir maddeden yapılan şeritle kapatılması vd.) Pannonia'daki Macar mezarları ile benzerlikler arz etmektedir⁶⁷⁰. Bu mezarlar aynı zamanda Ön İtil Bulgarlarıyla da ilişkilidir. Çünkü Peçeneklerin saldırılarından kaçan Kuşnarenkov grupları bu dönemde Bulgar sınırlarına gelmiş ve İlteberlik bünyesine dahil olmuştur⁶⁷¹. Bu sebeple Kuşnarenkov boyları çoğunlukla İtil Bulgar kültürü ve etnosu kapsamında ele alınmaktadır⁶⁷².

IX. yüzyılın son çeyreğinde Batı Çulman Ardı'nın önemli bir kısmı, Aral çevresinden gelen ve İtil-Çulman'da yaşayamaya başlayan konargöçer halkla temsil edilmiştir. Ulu Tarhan mezar kompleksinde, köpek ve ejderha da dahil olmak üzere kanatlı fantastik varlıkların betimlendiği gümüş mamuller keşfedilmiştir. Ugor kültüründeki bu tarz İç Asya motifleri, Ugorların Türk Kağanlığı'nın bir parçası olduğu ve kışları Aral çevresine göç ettikleri dönemle bağlantılı olmuştur⁶⁷³.

⁶⁶⁸ Kuzuyev, 2013: 385.

⁶⁶⁹ Kazakov, 2001: 119.

⁶⁷⁰ Tartarica, 2017: 162.

⁶⁷¹ Kazakov, 2007: 20-35.

⁶⁷² Kazakov, 2001: 120.

⁶⁷³ Nadirova, 2012: 28.

2. 2. 2. Konargöçer Kültür

T. Cansever, kentleri oluşturan mutlak iradenin varlık görüşünün, kentlerin biçimlenmesinde ne denli önemli olduğunu dile getirmiştir. Ünlü mimar bu hususta kentleri değişmez yapı olarak gören ve muazzam kalıcı yapılarla kentleri oluşturan Mısır firavunları ile varlığın dinamik bir süreç olduğunu düşünen Moğol hükümdarlarının Asya kentlerini yıkmasını karşılaştırmıştır⁶⁷⁴. Gerçekten dünyayı algılayış biçimi kent görünümüne büyük etki etmektedir. Yarı yerleşik bir hayat süren ve mevsime göre yaylak-kışlak güzergahlar üzerinde sürekli hareket eden eski Türk boyları gibi Bulgarlar da çadırları aktif yaşamlarında mesken olarak kullanmışlardır. Fakat Bulgar kültüründe konargöçer yaşam ve yerleşik yaşam tarzı sonraki bölümde görüleceği gibi girift bir yapı oluşturmuştur.

Türk boylarının İtil bölgesine gelişi, Erken Bulgar boylarının gelişinden oldukça öncedir. Malum olduğu üzere M. S. I. yüzyılda Asya merkezli Hun Devleti iç çatışmalar sebebiyle parçalanmış ve iç karışıklıklar yüzünden Hunların bir kısmı Çin hakimiyetine girerken bir kısmı batıya göç etmeyi tercih etmiştir. Tarihler 155-158 yıllarını gösterdiğinde doğuda Ural'dan batıda Sura Nehri'ne kadar (İtil'in bir kolu) Doğu Avrupa bozkırlarına doğru Hun göçleri başlamıştır⁶⁷⁵. Sura Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara göre II-III. yüzyıllara tarihlenen bazı eserler, bu göçlerle bağlantılı olmuş ve eserlerin bir kısmı yerli halktan ziyade ilk Türklere atfedilmiştir⁶⁷⁶. A. H. Halikov, bu hususla ilgili görüşlerini aktarmıştır: “Bu eserleri, Hunların ve diğer Güney Sibir göçebelerinin baskısı ile doğudan gelerek İtil üzerinden geçen Türk-Ugor ve geç Sarmat boylarından oluşan melez bir halk bırakmıştır”. Belirtilen tarihlerde bölgenin yerli Fin halklarıyla aktif temaslar kuran Hun grupları Orta İtil'de askeri-politik bakımdan iyi organize olmuştur⁶⁷⁷. Yukarı da bahsi geçen İmenkov Kültürü, bahsi geçen karma kültürler arasında yer almaktadır. Halikov, Bulgarların gelişinden evvel Uralların ve İtil boyunun birkaç kez Türkleştiğini ve bu Türkleşmenin sonradan bölgeye gelen Türk boylarının teşkilatlanmasına olumlu etki yarattığını düşünmektedir. Bu Türkleşmenin ilki Hun göçleri ve Batı Göktürk Kağanlığı döneminde (III-VI. yüzyılları) diğeri ise İtil Bulgarlarının vücuda geldiği VI-VII. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bölgede bulunan eserlerin bir kısmı bahsi geçtiği gibi Türk, Ugor ve İran (Sarmat-Alan) halklarına ait olmuş, fakat çoğunluğunu Fin-Ugor boylarına ait olanları oluşturmuştur. II-III. yüzyıllarda Aşağı İtil ve Güney Ural çevresinde Sarmat Kültürü yoğun olarak hissedilmiştir. Hatta A. P. Smirnov ne yazık ki bu Sarmat gruplarını Bulgarların ataları olarak saymıştır⁶⁷⁸.

⁶⁷⁴ Cansever, 2014: 105.

⁶⁷⁵ Gumilev, 2003: 303.

⁶⁷⁶ Halikov, 1972: 101-102.

⁶⁷⁷ Halikov, 1989: 58.

⁶⁷⁸ Smirnov, 1951: 19.

Bahsi geçen Hun bakiyeleri (Savir, Ağaçeri, Utigur) 350'li yıllarda Ugor-Alan boyları tarafından yenilgiye uğratılınca Ön Kafkas etrafına göç etmiştir. 370'li yıllarda ise Hunların batıya gelip Balkanlara kadar Azak ve Karadeniz civarını darma duman etmesiyle Tük-Ogur boyları Aşağı İtil ve Güney Urallara tekrar dönmüştür. Onların bu geri dönüşleri IV-V. yüzyıllarda Orta İtil bozkır-orman bölgesinde yaşayan ve İmenkov kültür mirasları ile bilinen Baltık dilli yerel halkı yerinden etmiştir⁶⁷⁹.

IV-V. yüzyıllarda Hun konfederasyonunda yer alan Türk ve Ugor boyları Ural, Çulman ve İtil çevresine yerleşmeye çalışmıştır. Bu durum IV-V. yüzyıllarda İtil-Çulman Bölgesi'nde yeni kültür gruplanması oluşmasına neden olmuştur. Harin-Lomovat Kültürü sakinleri, Udmurt ve Komi-Perm dilinin etkilerinin yansıdığı Ön Bulgarca konuşmuştur. Çulman etrafında gelişen Harin-Lomovat boyları, IX. yüzyılda Esegel (İski-el yani eski boy) diye anılmış ve Aşağı Çulman'a inerek burada Bulgar konfederasyonunu şekillendirmiştir. V. yüzyılda Alabuga kenti yakınında, Turayev Kurganı'nda bulunan altın ve gümüş kakmalı miğfer, zırh gömlek, kılıç vb. materyaller burada yaşayan ahalinin zengin ve savaşçı olduğunu göstermektedir. Bu buluntular Güney Ural-Sibir çevresi Hun-Bulgar boylarının kültürü ile ilginç bir biçimde benzeşmektedir. Halikov, bu eserleri İmenkov Kültürü içerisine dahil etmekte ve İmenkov Kültürü'nü doğrudan erken Bulgar anıtları ile ilişkilendirmektedir⁶⁸⁰.

İtil-Çulman sahasının Türkleşmesine ilk katkıyı sunan Hunların Çulman-Perm sahasına yerleşmesi, yukarıda da bahsi geçtiği gibi yerli Fin-Ugor halkların göç etmesine sebebiyet vermiştir. Fakat yerli yerinde kalan Fin-Ugorlar, Hunların etkisiyle VI-VII. yüzyıllarda bölgede yeni bir kültürün (başlıca merkezler Samara, Roşestveno, Maslovka vd.) doğmasına öncülük etmiştir⁶⁸¹.

Milattan evvel III. yüzyılda bir devlet tahsis etmeyi başarmış olan ve yukarıda bahsi geçtiği gibi Miladın ilk yüzyılında bir kısmının Çulman hattına göç ettiği Hunlar, çok sayıda korunaklı ve korunaksız yerleşime sahip olmuştur. Kazılarda keşfedilen madencilik, metalürji ürünleri Hunların gelişmiş zanaat tekniklerine aşina olduklarını göstermiştir. Fakat arkeolojik araştırmaların literatüre kazandırdığı en önemli olgu, Hunların mutlak göçebelik yerine hayvancılık başta olmak üzere tarımın, ticaretin, zanaatın da dahil olduğu karma ekonomi temelinde konar göçer bir yaşam sürdürmüş olduğudur⁶⁸².

Çin kaynaklarında bildirildiği üzere yazlık başkentleri Lunçen, kışlık başkentleri Daylin olan Hunlar dini, idari, ekonomik ve askeri faaliyetlerini bu kentlerde yürütmüş, kimi

⁶⁷⁹ Halikov, 1989: 60-62.

⁶⁸⁰ Halikov, 1989: 60-62.

⁶⁸¹ Ögel, 2014: 104.

⁶⁸² Kızlasov, 2006: 144.

zaman da tek bir işleve (Çaosinçen idari-askeri) sahip kentler inşa etmişlerdir⁶⁸³. Arkeolojik araştırmalar ışığında da bugüne kadar 20 kadar Hun yerleşimi (Moğolistan’da 13, Rusya’da 5, Çin’de 2 adet) net olarak tespit edilebilmiştir. Çoğunlukla dikdörtgen ya da kare planda inşa edilmiş bu yerleşimlerin en büyüğü 400×452, en küçüğü ise 110×180 m. ebatlarını ihtiva etmiştir. Yerleşimlerin ana yapı malzemesini ise kerpiç ve ahşap oluşturmıştır⁶⁸⁴.

Tarihler VI. yüzyılı gösterdiğinde, Hun devlet yapılanması üzerine teşkilatlanan Batı Göktürk Kağanlığı’nın hakimiyet alanı İtil-Ural’a kadar uzanmıştır. Altaylardan Hazar’a kadar dağınık On Ogur boylarını itaat altına almayı başaran İstemi Yabgu’nun ardılları, 576’da Kırım’da bulunan Kerç Kalesi’ni zapt ederek batıda en uç noktaya ulaşmıştır⁶⁸⁵. Batı Göktürk Kağanlığı, bünyesinde farklı etnosları barındırmış, bunlar arasında Kafkas bölgesinde yaşayan Alanlar ve Ogur boyları da yer almıştır. Bunların doğusunda, Güney Ural ve Batı Sibirya bozkırlarında VI-VII. yüzyıllarda Oguz-Kıpçak ve Ogur/Ön Bulgar boyları yaşamıştır. Ural çevresinde ise Peçeneklerin ataları olan Kengeresler, kuzeydoğuda Kıpçaklar yer almıştır. Kengeresler, Guzlar ve Kıpçaklar arasında ise Burtas halkı yaşamıştır. Tüm bu halklar defin biçimleri ya da mezarlarda yer alan materyaller sayesinde diğer yerel halktan ayırt edilebilmiştir.

Tıpkı ataları Hunlar gibi Göktürler de tahkimli yerleşimlere sahip olmuştur. Özellikle Türkistan sahasında hakimiyet kuran Batı Göktürk Kağanlığı, yerleşik kültürlerle (başta Soğdlu tüccarlar) kurulan temaslar sayesinde çok bileşenli bir kent kültürüne ev sahipliği yapmıştır. VII. yüzyılın ilk yarısında Batı Göktürk kentlerini ziyaret eden Budist Seyyah Hsüan-tsang bu hususta detaylı haberler sunmuştur. Kuça, Karaşar, Suyab, Aksu gibi Göktürk kentlerinden bahseden seyyah neredeyse tüm kentlerde tarımla uğraşıldığının altını çizmiş, kent zanaatından bahsetmeyi de ihmal etmemiştir⁶⁸⁶.

VII. yüzyıla gelindiğinde Batı Göktürk birliğinin dağılma sürecine girmesi ve Hazarların Doğu Avrupa coğrafyasında (Ten, Karadeniz ve Kafkaslar başta olmak üzere) mutlak hakimiyet kazanması ile yeni bir tarihi sürece geçilmiştir. Bu süreç Hazar ekonomisi temelinde yeni bir kent ve yerleşim kültürünün doğmasına vesile olmuştur.

Bugün Göktürk mirası üzerine teşkilatlanan Hazar Kağanlığı’nın göçebe ya da konargöçer bir “Bozkır Devleti” olmadığı mutlak olarak kabul edilmektedir. Kağanlığın ana kitlesi VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Donets Havzası da dahil olmak üzere Ten çevresine ve özellikle de nehrin alt kesimlerine yerleşmiştir. Sezonluk göçebelik sadece Aşağı Ten’in

⁶⁸³ Kızlasov, 2006: 145.

⁶⁸⁴ Taşağıl, 2020: 265.

⁶⁸⁵ Taşağıl, 2018: 106.

⁶⁸⁶ Ergüven, 2011: 33.

sol kıyı bozkırlarında gerçekleşmiş, bu sebeple olsa gerek burada herhangi bir yerleşim kalıntısı keşfedilmemiştir. Aşağı Ten'in sol kıyısının ve doğusunun Aşağı İtil'e kadarki bozkırları için, gelişmiş bir yerleşim ağı da tam anlamıyla mevcut olmamıştır. Bu anlamda V. S. Flerov haklı olarak göçebeliğin bu sahada Hazar Kağanlığı'nın ortaya çıktığı andan itibaren mi yoksa arkeolojik açıdan Saltovo-Mayat Kültürü'nün sabit bir ekonomik formu olarak mı ortaya çıktığı sorusunu sormaktadır⁶⁸⁷.

2. 2. 3. Saltovo-Mayat Kültürü

Ogur ve Hun bakiyelerinden teşekkül eden Bulgarların, Doğu Avrupa Hun Devleti'nin ayakta olduğu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde, Attila'nın 453'te ölümünden sonra ise iki grup halinde Kuban (Utigurlar) ve Ten (Kutrigurlar) çevresinde yaşadığı bilinmektedir⁶⁸⁸. 630'dan evvel ise Batı Göktürk Kağanlığı konfederasyonu içerisine dahil olan Bulgarlar bu süreçte Göktürk kültüründen etkilenmiştir. Keza sonraki süreçte Göktürk Yazıtları'nı anımsatan Bulgar kültür emareleri bu süreçten miras olarak kalmıştır. Azak ve Karadeniz civarında yaşayan Bulgar boyları (Utigur ve Kutrigur dışında kaynaklar Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghondor ve Çdar Bulgar⁶⁸⁹ isimlerini de saymaktadır) 630'da Batı Göktürk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra Kubrat'ın önderliğinde tek bir çatı altında birleşerek Büyük Bulgar Kağanlığı'na dahil olmuştur. Kubrat Han'ın ölmesi ile farklı istikametlere doğru yol alan beş oğuldan en büyüğü Batbayan, ata yurdunda kalarak Hazarların hakimiyeti altına girmiş, konumuz ile bağlantılı bir başka oğul Kotrag ise Ten'i geçerek ilerlemiştir⁶⁹⁰. Bulgarlar gerek Bulgar Kağanlığı'nın mevcut olduğu süre boyunca gerekse 655'de yıkılma süreçlerinden sonra Hazar Kağanlığı'nın içtimai, politik, askeri, dini ve kültürel etkisine maruz kalmıştır. Bu sebeple olsa gerek Bulgar kent kültürü oluşumuna en büyük etkilerden birini Hazar mirası yapmıştır.

VII-X. yüzyıllarda, İtil-Çulman hattındaki bozkırlarda sürekli hareket halinde olan Fin-Ugorlar, Bulgarlar ve Hazar hakimiyeti altında yaşamış olan diğer Türk boyları İtil Bulgar ahalisinin etnogenezinde önemli roller üstlenmiştir. İtil Bulgar etnosunun oluşumunda gözlemlenen bu karma yapı aynı şekilde İtil-Çulman şehirciliğinde de gözlemlenmiş, Hazar geleneğinin İtil kent kültürüne etkisi oldukça yoğun hissedilmiştir. Bu hissiyat tabi ki daha çok arkeolojik araştırmalar nezdinde doğmuştur. VIII. yüzyılın sonunda Karadeniz-Ten çevresinden İtil'e doğru Saltovo-Mayat boyları taşınmıştır. Peki Bu Saltovo-Mayat Kültür sakinlerini kimler oluşturmuştur?

⁶⁸⁷ Flerov, 2011: 97.

⁶⁸⁸ Kurat, 1992: 109.

⁶⁸⁹ Raşeyev, 2006: 46.

⁶⁹⁰ Nikephoros, 1990: 89.

Arkeolojik araştırmalar VIII-IX. yüzyıllarda Ten Havzasında ve Azak çevresinde yarı göçebe ve göçebe halkların yaşadığı ile ilgili veriler sunmaktadır. Nehir kıyılarında ve büyük ovalar boyunca kısa süreli yazlık ve kışkık obalar kurulmuştur. Konargöçerlerin Ten'in kuzey bölgesine yerleşmesine çeşitli faktörlerin sebep olduğu düşünölmektedir. S. A. Pletneva'ya göre bu faktörlerden ilkinin coğrafya teşkil etmiş, orman-bozkır bölgesi yarı-göçebe halkların ekonomi biçimine elverişli ortamlar sağlamıştır. Araştırmacıya göre ikinci rolü çiftçi Slavlarla tanışıklık oynamıştır. Konargöçerler, Slav yerleşim yerlerine yaklaşıkça tarımsal yerleşik yaşam tarzının avantajlarını öğrenmişler ve bu da onların yerleşik yaşama geçişlerini hızlandırmıřtır⁶⁹¹. İşte VIII-IX. yüzyıllarda, konargöçerler de dahil olmak üzere, Ten çevresinde yaşamış ve yüksek költür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar tarafından Saltovo-Mayat Költürü (Lev.43) denmiştir. Bu isimlendirmenin sebebi költür emarelerinin (yerleşim ve mezarlar) bulunduğu Ten çevresindeki Mayat ve Saltovo yerleşim adlarından gelmektedir. XIX. yüzyılda Ten'in sağ kıyısı boyunca ve nehrin diğer kollarında bu költüre ait kalıntılara (Lev.43.a) rastlanılmıřtır⁶⁹². M. İ. Artamonov'un araştırmaları neticesinde cenaze törenlerinin, inşaat-yapı özelliklerinin ya da seramik malzemelerin ayrıntılarının çeşitli boy gruplarına ait olduğu, fakat bu költürün Hazar Kağanlığı çatısı altındaki tüm halkların költürü ile karakterize edildiği ortaya çıkmıřtır⁶⁹³.

İ. L. İzmaylov'un üzerinde durduğu gibi Doğu Avrupa halklarının ilk olarak sabit göçler yapan hayvan yetiştiricileri olduğu düşünölmüřtür⁶⁹⁴. Bazılarına göre bunlar Alanlar, Bulgarlar ve Hazarlar olmuştur. Fakat göçebelik ve yarı göçebelik modellerinin incelenmesi hem de yazılı ve arkeolojik verilerin karşılaştırmalı analizi Hazar ekonomisinin sadece ve sadece hayvan yetiştiriciliğine dayanmadığını göstermektedir⁶⁹⁵. Hazar ekonomisi ile ilgili verilerin kapsamlı analizi, Hazar ekonomisinin temelinin bağcılık gibi özel türlerin de olduğu gelişmiş tarıma, çeşitli zanaat türlerine, hayvan yetiştiriciliğine ve hem ulusal hem de uluslararası yürütölen ticarete dayandığını göstermektedir. Örneğin İbn Havkal, İtil halkının çiftçilikle uğraştığından, ekinleri hasat ettikten sonra bunları arabalarla taşıdıklarından bahsetmiřtir⁶⁹⁶. Yine X. yüzyılda Hazar Kağanı Yusuf'un İşpanya'ya yazdığı mektupta İtil sakinlerinin ekinle, bağ bahçeyle uğraştıklarından bahsedilmiřtir⁶⁹⁷. Fakat, yazılı kaynaklardan hareketle kağanlık tarımının sadece Kafkaslar ve Aşağı İtil'de geliştiği düşünölmemelidir. Çok sayıda arkeolojik eserin (Sarkel, Pravoberejnoe-Tsimlyan, Mayat) yer

⁶⁹¹ Pletneva, 1967: 20.

⁶⁹² Pletneva, 1967: 3.

⁶⁹³ Artamonov, 2008: 403.

⁶⁹⁴ İzmaylov, 2012: 226.

⁶⁹⁵ İzmaylov, 2012: 226.

⁶⁹⁶ şeşen, 2001: 167.

⁶⁹⁷ Hamidullin, 2006: 665.

aldığı Ten çevresinde, gelişmiş tarımın var olduğuna dair güçlü kanıtlar (tarla aletleri, oraklar, çapalar) elde edilmiştir. Burada buğday, saman ve darı tohumu içeren çok sayıda tahıl depolama çukur kalıntısı keşfedilmiştir. Göçebe tip yerine son derece gelişmiş hayvan yetiştiriciliği, Ten bölgesindeki Saltovo-Mayat eserlerinde yer alan kemik kalıntıları ile doğrulanmıştır. Gelişmiş zanaat üretimi de takı buluntuları, kostüm detayları ve kemer setleri ile kanıtlanmıştır. Diğer zanaat ürünleri özellikle dairesel toprak kap kacaklar ve silahlar, tarım aletlerini içeren metal mamuller aynı şekilde etkileyicidir. Tüm bu veriler Hazar Kağanlığı ekonomisinin temelini hayvan yetiştiriciliğine değil gelişmiş tarım ve zanaat faaliyetlerine de dayandığını göstermektedir⁶⁹⁸. Bu hususta V. S. Flerov, Hazar topraklarında klasik bir göçebe yaşam tarzının geçerli olmadığını, mevsimsel uzak hayvan yetiştiriciliği şeklinde yarı-göçebe bir yaşam tarzının hakim olduğu belirtmektedir⁶⁹⁹.

Doğu Avrupa'nın güney bozkırlarında, Hazar Kağanlığı çatısı altındaki boyların göreceli olarak barış içinde bir arada bulunmaları, göçebelerinin bölgelerinin net olarak belirlenmesi ile mümkün olmuştur. Hazar topraklarında ve sonrasında İtil-Çulman bölgesinde ayrı boylar ve grupların kendilerine ait ekilebilir, bozkır, çayır, orman arazileri, nehirleri ve diğer su kaynakları olmuştur. Flerov, Hazar Kağanlığı'nın karma ekonomi temelinde, koşullu erken devlet tipinin yerleşik bir oluşumu olarak ortaya çıktığını, sonrasında ise tamamen gelişmiş, kendi kendine yeten bir ekonomi ile maddi kültür yarattığı sonucuna varmıştır. Ona göre Kağanlık, kentlerin ortaya çıkması için yeterli ön koşullara sahip olmuştur ki yüksek kalitede seramik ve metalürji bilgisi bu önkoşullardan bazılarıdır⁷⁰⁰.

Hazar Kağanlığı idaresinde bulunan halklar da yukarı bahsi geçen sisteme dahil olmuş ve üretim biçimlerini benimseyip geliştirmiştir. Çünkü Hazar çatısı altında yaşayan Bulgar daha doğrusu Ogur boyları bu süreç içerisinde yüksek nitelikli tarım, zanaat ve hayvancılık becerilerine sahip olmuştur. Bununla birlikte Bulgarlar, Hazar Kağanlığı'nın askeri, ekonomik, idari ve sosyal yapısında oldukça baskın roller oynamış, oynadıkları bu roller özellikle Ten Havzası, Azak ve Kırım çevresinde belirginleşmiştir.

Arkeolojik araştırmalar, VIII-IX. yüzyıllarda Ten Havzası ve Azak çevresinde yarı-göçebe ve göçebe halkların yaşadığı ile ilgili veriler sunmaktadır. Bu verilere göre nehir kıyıları ve ovalar boyunca kısa süreli yazlık ve kışlık obalar kurulmuştur. Konargöçerlerin bu tarz nehir kıyılarına yerleşmelerine ise bazı sebepler vesile olmuştur. Bu sebeplerden birini hem yaz hem de kış boyunca (karın altında) sürüler için oldukça besleyici gıda sağlayan, nehir kenarlarında bulunan çayırlar oluşturmuştur. Aynı zamanda bu alanlar, hayvanların ve

⁶⁹⁸ İzmaylov, 2012: 226.

⁶⁹⁹ Flerov, 2011: 100.

⁷⁰⁰ Flerov, 2011: 100.

insanların su ihtiyacını karşılamış, balık gibi canlı rezervleri ile göçebelerin hayatını idame ettirmesine yardımcı olmuştur⁷⁰¹.

Nehir kenarları sadece yazlık amaçlı kullanılmamış, sabit yerleşimlere de ev sahipliği yapmıştır. Fakat Azak'ın doğu çevresindeki konargöçerlerin konak yerleşimleri genellikle sabit olmamış, yıldan yıla değişmiştir. Bu hususta Azak civarındaki Taganrog kıyısında bulunan bir oba yerleşimi misal olarak verilebilir. Burada hayvanlar için mevcut olan otlak alan sadece ilkbaharda (Nisanın sonunda Haziranın ortasına kadar) verimlilik arz etmiş, Temmuz ve Ağustos aylarında bölge neredeyse çölü anımsanmıştır. Konargöçerler bahar aylarında sürülerini buraya getirmişler ve balık avlamışlardır⁷⁰².

Ten civarında bulunan bu tarz konargöçer alanların ve sabit yerleşimlerin ayırt edilmesi, Saltovo-Mayat Kültür dairesi içerisinde farklı bir sorunsalı oluşturmaktadır. Örneğin Severskiy Donets'in orta akım bozkırlarında müstahkem bir yerleşim olmamasına karşın, savunmasız çok sayıda yerleşim keşfedilmiştir. K. İ. Krasil'nikov, bu durumu Hazarlar tarafından ekonomik sömürüye ve baskıya uğrayan Bulgar halkının silahsız olmasıyla ilişkilendirmektedir. Yani ona göre Bulgarlar, bölgede kale inşa etme ve savunma yapma hakkından yoksun bırakılmıştır. Verilere göre, bölge aslında uzun süreli yerleşimlerin yanı sıra kültür katmanına sahip olmayan obalara ve yoğun kültür katmanına sahip göçebelik alanlara ev sahipliği yapmıştır. Yerleşimlerin ilk olarak, göçebe bir yapıdan (oba) yarı göçebe (göçebe alanı) alana geçiş olarak yeniden kurulmuştur. Tam olarak yerleşiklik ise, savunmasız da olsa sabit yerleşimlerin ortaya çıkışı ile belirginleşmiştir. Sabit yerleşimlerin bir kısmı göçebe alanlarında ortaya çıkmıştır⁷⁰³.

S. A. Pletneva, “obalar” ve “göçebelik alan” yerleşimleri arasında bir ayırım yapmamıştır. Araştırmacı için obalar (yazlık ve kışlık) tıpkı bir başka yerleşim alanını ihtiva eden kamp yerleri gibi göçebelik alanlarla eş değer tutulmuştur. Pletneva, VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başına tarihlenen Tsimlyan yerleşimin sağ kıyısındaki yurt benzeri birkaç yerleşimi ise baraka olarak adlandırmıştır⁷⁰⁴. Halikov, bu Tsimlyan grubu eserlerini (mevtaların kuzeydoğuya dönük, hayvan kemiklerinin, kap kacakların yer aldığı taş mezarlar) çoğunlukla On Ogur boylarıyla ilişkilendirmiştir⁷⁰⁵. Pletneva'ya göre bu tarz eserler, geç yerleşim tipleri olan ağıllı ihtiva etmektedir. Kışlık ağıllar esasen göçebe kamplardan, yerleşik tarım yerleşimlerine geçiş formunu oluşturmuştur⁷⁰⁶. Fakat V. S. Flerov, Pletneva'nın göçebe alanı,

⁷⁰¹ Pletneva, 1967: 13-15.

⁷⁰² Pletneva, 1967: 13-15.

⁷⁰³ Krasil'nikov, 1981: 122.

⁷⁰⁴ Pletneva, 1967: 13-15.

⁷⁰⁵ Genning ve Halikov, 127.

⁷⁰⁶ Pletneva, 1967: 13-15

oba, kamp yeri gibi terminolojik açıklamalarının dengesiz olduğunu belirtmiş ve bazı hususlara dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Örneğin, Taganrog Körfezi'ne akan küçük nehirler üzerinde, halkın periyodik sürelerle inebileceği, körfezde balık tutabilecekleri alanlarda gerçekleştirilen kazılarda, arkalarında evcil hayvan kemikleri bırakan sakinlerin izleri keşfedilmiştir. Arkeolog Flerov, Pletneva'nın "kamplar" ve birçok arkeoloğun "göçebe alanları" olarak adlandırdığı bu yerleşimlerde çobanların hareketlerinin, askeri birlik geçişlerinin, sabit sağım alanlarının, büyükbaş hayvanlar için kurulan çitlerin, geçici ağılların ve sabit sulama alanlarının izlerine rastlamıştır. Bu izler arasında yer alan kırık kap kakak kalıntılarını çiftçiler tarlalarda ve bahçelerde, balıkçılar ise sahilde bırakmıştır. Arkeolojik keşifler babında bu tarz izler, bir yerleşimin "göçebe alan" olarak etiketlenmesine neden olmaktadır. Yani bunlar gerçek göçebelerden ya da göçebelerin hareket izlerinden ayırt edilmeden etiketlenmektedir. Fakat, 50 ila 100 kişilik bir askeri müfrezenin ya da çok süreli bir kişinin iki günlük bir ordugahında, dışarıdan bakıldığında bir yerleşim olarak algılanacak kadar kırık kaba, amforaya ve hayvan kemiğine rastlanması muhtemeldir. Yani Flerov'a göre az sayıda kültürel kalıntıya sahip göçebe birikiminin tespit edilememiş bir yerleşimin yakınında olabileceğine ve keşfedilen "göçebe alanlarının" kültürel bir tabakaya sahip, sabit yerleşim yerlerini ihtiva edebileceğine dikkat edilmelidir⁷⁰⁷.

Hazar Kağanlığı'nın bileşiminde yer alan halklar bölgede gerçekleştirilen kazılar sayesinde belirlenebilmektedir. Bu sebeple Saltovo-Mayat bileşenin incelemesinde de belirli varyantlar üzerinde durulmuştur. M. İ. Artamonov bu kültürü orman-bozkır (Saltovo-Mayat) ve bozkır (Aşağı Ten) olarak iki varyanta ayırmıştır. Bunlardan ilki Ten'in orman-bozkır bölgesinin en kuzeyini yani Alanları kapsamıştır. Alanların kendilerine özgü karakterlerini açığa çıkaran materyallere ev sahipliği yapan bu varyanta, orman-bozkır varyantı denmiştir⁷⁰⁸. İ. İ. Lyapuşkin de orman-bozkır varyantını Alanlara, bozkırı ise Bulgarlara atfetmiştir⁷⁰⁹. S. Pletneva bu varyantları Orta İtil, Tuna, Dağıstan, Kırım, Azak ,Aşağı Ten ve Yukarı Ten bölgeleri şeklinde detaylandırmıştır.⁷¹⁰

Saltovo-Mayat varyantlarının belirlenmesi, mezarlarda keşfedilen defin ritüelleri ve materyalleri (katakomb-kuyu) arasındaki farklılıkların saptanması ile gerçekleşmektedir. Bu sebeple Pletneva, Mayat kenti gibi sabit taş yerleşimleri ve katakomb mezarları ile karakterize edilen eserleri, kuzey varyanta (Alanlar) dahil etmiştir. Güney varyant ise etnik olarak

⁷⁰⁷ Flerov, 2011: 98-99.

⁷⁰⁸ Artamonov, 1940: Sarkel i nekotrie drugie ukrepleniya, 130-167.

⁷⁰⁹ Lyapuşkin, 1958: 146.

⁷¹⁰ Pletneva, 1960: 18.

tamamen Bulgarlar ile ilgili olmuştur. Hazar Kağanlığı'nın bileşimindeki Alanlar, Bulgarlara göre daha az öneme sahip olmuştur⁷¹¹.

VII-IX. yüzyıllarda Büyük Bulgar Kağanlığı'nın ve Batbayan'ın Kara Bulgarlarının atalarının bulunduğu Aşağı Kuban ve Azak çevresi, Bulgarlar için önemli yaşam sahalarını ihtiva etmiştir. Severskiy Donets ve Oskol Nehri de bozkır varyantı yani Bulgar yaşam alanları için ön plana çıkan yerleşimler arasında olmuştur. Ten'in orman-bozkır bölgesinin kuzeyinde ve batısında ise Slav halklar, Vyatıçler, Severyanlar ve Polyanlar yaşamıştır⁷¹².

Saltovo-Mayat Kültürü'ne adını veren kentlerden biri olan Mayat kentinin, diğer Doğu Avrupa kentlerinde olduğu gibi kent tahkimatının bir yönü doğal bir setle diğer tarafı ise hendekler ve ikili surlarla tahkim edilmiştir. Dikdörtgen plana sahip olan kent, daha çok kesme ve blok taşlarla inşa edilmiştir. Kentin güneydoğusundaki konutlar, yarı sığınak biçiminde, sura bitişik olarak dizayn edilmiştir. Bu yapılara ait bazı taş blokların üzerinde Bulgarlara ait damgalar yer almıştır⁷¹³. Mayat kenti mezar buluntularının analizi sonucunda yerleşim IX. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁷¹⁴

Ten civarında yapılan kazılardan biri Saltovo Köyü'nün yakınındaki yerleşimlerde gerçekleşmiştir. Bu yerleşimlerle ilgili değerli çalışmaları bulunan Arkeolog Pletneva'nın aktarımına göre Saltovo yerleşim kompleksi beyaz taşlı surdan, tahkimli iç ve sur dışı yerleşiminden, katakomplardan oluşmaktadır. Kompleks içerisinde, kentin karşısında yani nehrin sol kıyısında, içerisinde mezarların da keşfedildiği Netaylov yerleşimi bulunmaktadır. Bu yerleşimde keşfedilen eşyalar çeşitli olmuş ve farklı formlarda üretilmiştir. Yine Koroça Nehri üzerindeki Yukarı Saltov'un 50 km. kuzeyinde, büyük ve zengin Dmitrev yerleşim kompleksi bulunmaktadır. Dmitrev müstahkem yerleşiminde bir kültür katmanına rastlanılmamış, sadece amfora parçaları keşfedilmiştir. Bu durum, yerli halk için tehlikeli durumlarda sığınak veya kale olarak hizmet eden Donets müstahkem yerleşimleri için sıklıkla karakterize edilmektedir. Yerleşimdeki konutlar genellikle dikdörtgen yarı-sığınak tipinde inşa edilmiştir. Yerleşimde nadiren de olsa yurt tipi konutların izleri saptanmıştır. Bu yurtlar alanlarının merkezinde bir ocak barındıracak şekilde, dairesel olarak kurulmuştur. Ayrıca yurt yerinin çevresi boyunca karkaslardan kalma çukur izleri korunmuştur. Konargöçerlerin tercih ettiği bu tarz konutlar sabit formdadır. Yerleşimdeki yapılar, gruplar veya avlular şeklinde kurulmuştur. Her bir avluda, el yapımı çömlekçi çarkının yer aldığı ana konut bulunmaktadır. Yarı sığınak tipi dikdörtgen konutlarda nadiren de olsa yiyeceklerin muhafaza edilmesi için

⁷¹¹ Pletneva, 1960: 18.

⁷¹² Kazakov, 2017: 157.

⁷¹³ Ögel, 2014: 233.

⁷¹⁴ Pletneva, 1984: 14-19.

kullanılan iki, üç büyük koni biçimli çukurlar yer almaktadır⁷¹⁵. Bahsi geçen tüm bu kültür unsurları Saltovo-Mayat dairesi içerisinde, kozmopolit bir yapıdan miras kalmıştır. Fakat yukarıda bahsi geçtiği gibi Ten'in sol kıyısında, Yukarı Saltov'da büyük çukur mezarlar (Netaylov) keşfedilmiş ve defin materyallerine göre bu eserler Bulgarlara atfedilmiştir.

Ten Bölgesi'nin diğer bir varyantı, Ön Bulgarların da dahil olduğu güney-bozkır varyantıdır. Donets'in doğusunda ve Kuzey Donets'in kollarında araştırma yapan K. İ. Krasil'nikov, VIII-IX. yüzyıllara ait olan ve bozkır bölgesinin tarımsal yerleşikliğine tanıklık eden bir keşif yapmıştır. Nehir boyunca konumlanan büyük bir müstahkem yerleşim bulunmuştur. Yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda, merkezinde ocağın yer aldığı yarı sığınak tipinde konutlar da keşfedilmiştir. Konutların yakınında yiyeceklerin saklanması için ambar tipinde yapılar mevcut olmuştur. Bu tarz çukurlar, yerleşim sakinleri tarafından bazen erzak muhafaza etmek bazense çöplük amaçlı kullanılmıştır. Yerleşim ekonomisinin temelini saban ve bahçe tarımı oluşturmuştur. Fakat yerleşimde çok sayıda hayvan kemiği buluntusunun keşfi, yerleşim sakinlerinin hayvancılıkla da uğraştığını açığa çıkarmıştır. Bu tarz yerleşimler, mutlak göçebe yerleşimleri olarak karakterize edilmemektedir. Bunun en önemli göstergesi büyük müstahkem sabit yerleşimlerin yakınında bulunan yazlık kamp izleridir. Kamplar genelde küçüktür ve kültür tabakası ya hiç yoktur ya da zayıftır. Seramik ve hayvan kemiği buluntuları azdır, seramikler arasında alçı kap parçaları gözlemlenirken amforlara rastlanmamıştır. Bahsi geçen tüm bu eserler defin tören biçimlerinin sunduğu üzere Ön Bulgar eserleri olarak adlandırılmaktadır. Krasil'nikov, Bulgarların yerleşimlerine dair görüşlerini şu şekilde izah etmektedir:

Yarı göçebe olan Eski Bulgarlar, Orta Doneç'te nehrin yukarısında kendi kamp yerlerini kurmuşlardır. Daha sonra yerleşikliğin geliştiği ölçüde, nehrin orta akımının biraz aşağısında müstahkem yerleri (göçebe alanları) inşa etmişlerdir. Akımın biraz daha aşağısında yerleşik kasaba-müstahkemsiz yerleşim bulunmuştur. Bunların düzenlenmesi için genellikle nehrin sağ kıyısındaki bir akarsu yatağı terası seçilmiştir... Göçebe ekonomisi şartlarındaki erken aşamada nehrin orta ve üst akımına yerleşilmiş, daha sonra nüfus orta ve alt akımda yoğunlaşmıştır, çünkü burası yerleşik tarım ve kıyı ve teras ekonomisi için uygundur⁷¹⁶.

Ön Bulgar mezarlarında mevtanın başı batıya, güneybatıya nadiren de kuzeye dönük bedeni sırtüstü konumlandırılmıştır. Mezarlarda ya çok az eşyaya rastlanılmış ya da hiçbir şey keşfedilmemiştir. Çoğunlukla başın üzerinde bir adet çömlek yer almıştır. Sadece zenginlerin mezarları çeşitlilik arz etmiştir. Kadınlar gümüş veya bronz küpeler, yüzükler ve kolyeler ile erkekler ise bıçaklar, yaylar, ok uçları nadiren de kılıçlarla gömülmüştür. Tuna ve İtil olmak

⁷¹⁵ Pletneva, 2003: 54-55.

⁷¹⁶ Krasil'nikov, 1981: 125

üzere her iki Bulgar boyunda defin envanterleri çok çeşitlilik arz etmiş olsa da temelde hepsi tek bir tören geleneğine sahip olmuştur⁷¹⁷.

Saltovo-Mayat Kültür dairesi içerisinde anılması gereken yerleşimlerden birini de Sarkel oluşturmuştur. Ten Nehri'nin sol kenarında, Bizans desteği ile Hazarlar tarafından inşa edilen Sarkel Kalesi'nin yerleşim (Ten'in sol kıyısında) etnisitesi üzerine incelemelerde bulunan M. Artamonov'a göre kalenin içinde oturan, birbirinden farklı iki etnografik grup var olmuştur. Arkeolojik araştırmalara göre bunlardan birini çömlekçilik ve ziraat ile uğraşan yerleşik Alanlar, diğerini ise hayvancılıkla uğraşan göçebe Bulgarlar oluşturmuştur. Araştırmacıya göre VIII-IX. yüzyıllardaki Ten ve Azak halkları, Hazar Kağanlığı bünyesinde birlikte yaşamış ve feodalizm yani göçebe yaşam tarzından tarımsal yerleşik yaşam tarzına geçiş bu süreçte başlamıştır. Yerleşik hayata geçiş de doğal olarak zanaatın ve ticaretin gelişmesine ve Saltovo-Mayat Kültürü'nün doğmasına yol açmıştır⁷¹⁸. Bunun yanı sıra Artamonov, Saltovo-Mayat Kültürü içerisinde Bulgarlar dışında Alanların da yer aldığı fikrinin arkasında durmuş, fakat Alanların bölgede bulunan Türkler tarafından asimile edildiğini belirtmiştir. Bu duruma kanıt olarak ise bu kültür dairesine ait olan surların, kayaların ve kitabelerin üzerinde Türkçe ibarelerin yer almasını göstermiştir. Bu sebeple olsa gerek Hazarlar döneminde ortaya çıkan Saltovo Kültürü'nün esas temsilcilerini ona göre İran asıllı kavimler değil, Türkçe konuşan halklar oluşturmuştur⁷¹⁹.

Sarkel yerleşimi ile ilgili çalışmaları bulunan S. A. Pletneva, bu hususta detaylı bilgiler vermiştir. Sarkel'in kale duvarı enlemesine neredeyse iki eşit kısma ayrılmış, iç kale küçük bir kısmı kaplamış ve kalenin içerisinde askeri gümrük birliği yer almıştır. Diğer kısımda ise büyük kapılarıyla birlikte tamamen bayındır bir kervansaray bulunmuştur. Sarkel bu anlamda ticaret kervanları için önemli bir noktayı ihtiva etmiştir. Zira Sarkel, başlangıçta bir ticaret ve gümrük merkezi olarak işlev görmüş, misafirler ve hayvanlar için ek yapıları ve geniş avlusuyla birlikte iki adet tuğla kervansaraya ev sahipliği yapmıştır. Merkezden uzak avlularda "hizmet" yapıları yer almıştır. Bu yapılarda demircililer, çömlekçiler gibi zanaat ustaları yaşamıştır. Yani kalede sadece askeri zümreden insanlar yaşamamıştır⁷²⁰.

Bulgar tipi unsurlarının bolca bulunduğu Sarkel yerleşimi yukarıda da bahsi geçtiği gibi başta askeri-ticari amaçlı inşa edilen bir kaleden ibaretken sonradan bir kent hüviyetine kavuşmuştur. Ten'in sol kıyısının alt kesiminde yer alan Sarkel'in uzunluğu 180 metre, genişliği ise 125 metredir. Meydanlara ve köşe kulelerine de ev sahipliği yapan kentin surları

⁷¹⁷ Pletneva, 2003: 65-66.

⁷¹⁸ Artamonov, 2008: 399.

⁷¹⁹ Artamonov, 2008: 404.

⁷²⁰ Pletneva, 2003: 68-70

dört köşeli tuğlalardan (0,24×0,24 metre) örülmüştür. Bu tuğlaların üzerinde Tuna Bulgar yapı taşlarında da rastlanan Bulgarlı ustalara ait yerel damgalar yer almıştır⁷²¹.

Sarkel yerleşim bölgesinde bulunan mezar defin törenlerinde de Bulgarların izine rastlanılmıştır. Bu hususta Sarkel defin törenleri ile İtil'de bulunan Kaybel', Ulu Tarhan mezar defin törenleri bazı ufak farklılıklar barındırır da oldukça benzeşmektedir⁷²².

Saltovo-Mayat Kültür dairesi içerisinde keşfedilen ve Türk dilli halklara atfedilen eserlerinin hepsinin İtil Bulgarları ile bağlantılı olduğu düşünülemez. Zira bozkır varyantı içerisinde çok farklı Türk grupları daha doğrusu Ogur grupları yer almıştır. Bu gruplar aynı etnisiteye mensup olmalarına rağmen, yerleşim yerlerindeki yapı unsurlarının ya da defin merasimlerindeki materyallerin farklılık taşıması sebebiyle bunlar arkeolojik olarak ayırmaktadırlar. Bu sebeple İtil-Çulman ve Ten-Azak arkeolojik eserlerini karşılaştırmaya tabi tutan A. Halikov, Ten-Azak civarı eserlerinde İtil Bulgar kültürüne en yakın olarak gördüğü eserleri Zlivkin ve Tsimlyan grupları olarak sınırlamıştır⁷²³.

2. 2. 4. Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil'e Taşınması ve İlk Sabit Yerleşimlerin Doğuşu

Hazar topraklarından İtil bölgesine göç edenler, VIII-IX. yüzyıllarda Güneydoğu Avrupa'nın Saltovo-Mayat yerleşik kültürünün kültürel unsurlarını (özellikle çömlekçilik, metalürji, mezar yapımı) beraberlerinde bölgeye sokmuştur. Hazar boylarının hemen hemen hepsi (Ogurların yanı sıra Barsıl (Bersil), Savir (Suvar), Biler, Belencer gibi) İtil-Çulman'a göç etmiş, fakat Bulgar boyları diğer boylara baskın gelerek bölgede yeni bir idari yapılanma vücuda getirmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sayesinde eski Türk geleneklerinin izleri, VII-X. yüzyıllar boyunca nüfusunun bir kısmının yarı göçebe bir yaşam biçimi ile karakterize edildiği Hazar topraklarında sürülebilmektedir. V. S. Flerov, daha önce bahsi geçtiği gibi Hazar topraklarında klasik bir göçebe yaşam tarzı yerine, mevsimsel uzak hayvan yetiştiriciliği şeklinde gerçekleştirilen yarı göçebe yaşam tarzının hâkim olduğunu belirtmiştir. Doğu Avrupa'nın güney bozkırlarında, Hazar Kağanlığı çatısı altındaki boyların göreceli olarak barış içinde bir arada bulunmaları da bu yarı göçebelerinin bölgelerinin net olarak belirlenmesi ile mümkün olmuştur. Hazar topraklarında ve sonrasında İtil-Çulman Bölgesi'nde de boyların kendilerine ait ekilebilir, bozkır, çayır, orman arazileri ve nehirleri bulunmuştur. Bu bölgelerde zamanla boy merkezleri, şehirlerin prototipleri ve bunlarla bağlantılı olan açık yerleşimler ortaya çıkmıştır. Yerleşik yaşam tarzına alışkın göç eden Bulgar boylarının bir kısmı, meskenlerini

⁷²¹ Ögel, 2014: 231.

⁷²² Pletneva, 1963: 240

⁷²³ Genning ve Halikov, 129-130.

ve dinsel yapılarını inşa etme becerisine sahip olmuştur. Bunlar İtil-Çulman'ın yerel inşa geleneklerini kullanmış ve yeni koşullara uyarlanmış becerilerini geliştirip, bölgeye kısa sürede adapte olmuştur⁷²⁴.

Bulgarların İtil-Çulman'a göçü kitlesel ve aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Ön Bulgarlar daha önce bahsi geçtiği gibi Orta İtil'e gelmeden önce Hun birliği dahilinde, doğudan gelerek Doğu Avrupa bozkırlarına yerleşmiş ve V. yüzyıldan itibaren de bölgede gerçekleşen politik olaylarda aktif figüranlık yapmaya başlamıştır. VI. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Türk Kağanlığı'ndan ayrılan Bulgarlar, VII. yüzyılın 30'lu yıllarında Kubrat önderliğinde Büyük Bulgar Kağanlığı çatısı altında birleşmiştir.

Arkeologlar, Bulgarların Orta İtil'e ilk göç hareketini (Lev.44) Kubrat Kağan'ın ölümüne yani devletin çöküşüne bağlamaktadır. Samara-Ul'yanov Bölgesi'ndeki kurganların, toprak setten oluşan ve taşla doldurulan Novinkov tipi mezar komplekslerinin incelenmesi sonucunda da Bulgar göçebelerinin ilk olarak VII. yüzyılın ikinci yarısı veya VIII. yüzyılın ilk yarısında İtil'de görüldükleri tespit edilmiştir. Novinkovların etnosunun belirlenmesine yönelik tatmin edici sayıda çalışma kaleme alınmıştır. F. Ş. Huzin'e göre Novinkov boylarının gömü materyalleri ile Ten, Tuna, Orta İtil Bulgarlarının gömü materyalleri paralellik arz etmektedir. Bu mezarı bırakan halk, İtil ve Ten çevresi konargöçer Bulgar halkıyla benzer özellikler taşımıştır⁷²⁵. Doğu Avrupa'nın göçebe halkları konusunda uzman kalemlerden biri olan S. A. Pletneva'nın görüşüne göre de Novinkovların etnosu İlk Bulgarlar olarak görülmelidir⁷²⁶. Yine bu kurganla ilgili araştırmaları bulunan G. İ. Matyeva, bu mezar sahiplerinin Bulgar kökenli olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı bu mezarı bırakanları Karadeniz'in kuzeyine lokalize etmiştir⁷²⁷. Bununla birlikte mezardan çıkan materyaller, bu mezarı bırakanların Saltovo-Mayat Kültür sakinlerinden olduğunu göstermektedir. Özellikle keşfedilen demir materyaller (çoğunlukla askeri) ve konargöçer tarzı at teçhizatı bu bağlantıyı güçlendirmektedir⁷²⁸.

Novinkov mezarlarının keşfinin en önemli sonuçlarından biri Bulgar kent tarihinin aydınlatılması adına olmuştur. Zira bu kültür kalıntılarından hareketle VIII-IX. yüzyıllarda bile Bulgarların hem sezonluk kısa süreli obaları hem de sabit yerleşimleri olduğu tespit edilmiştir⁷²⁹.

⁷²⁴ Nadirova, 2012: 30.

⁷²⁵ Huzin, 2001b:55-56.

⁷²⁶ Pletneva: 1997: 37.

⁷²⁷ Matyeva, 1997: 89-91.

⁷²⁸ Matyeva, 1997: 89-91.

⁷²⁹ Matyeva, 1997: 42,99.

Novinkov Mezarı'nın yanı sıra Kuzey Karadeniz (Malaya Pereşepina) ve Tuna Bulgar (Madara) eserlerine benzeyen Burakov, Şilov, Brusyan mezarları, Bulgar halkının İtil-Çulman'a göçü hakkında önemli ipuçları sunmuştur. Özellikle Pereşepin Hazinesi'ne (muhtemelen Kubrat'ın veya ona yakın mirasçılarından birinin) benzeyen Burakov Mezarı içerisindeki zengin materyaller (silahlar, at teçhizatı, altın takılar vb.) oldukça etkileyicidir. Mezar muhtevasından yola çıkan İ. L. İzmaylov, İtil'e gelen ilk Bulgarların ya da liderlerinin oldukça yüksek sosyal statüye sahip olduğunu, hatta bunların belki de Kubrat'ın torunları bile olabileceğini belirtmektedir. Bu Bulgar boyları ilk olarak İtil boyunca Samarskaya Luka'dan Çulman ağzına kadar olan bölgeyi işgal etmiş ve buradaki bazı Baltık-Slav gruplarını (İmenkov kültürü) yerlerinden etmiştir. Fakat Orta İtil'de çok da baskın bir pozisyon elde edememişlerdir⁷³⁰.

Bulgarların Ten'den Orta İtil'e ikinci göç dalgası VIII. yüzyıl ortalarında başlamıştır. Bilindiği gibi Büyük Bulgar birliğinin dağılmasından sonra, Bulgarların bir kısmı Hazar Kağanlığı'na dahil olmuştur. Bu durum Saltovo-Mayat Kültürü arkeolojik eserleri ile de doğrulanmıştır. Pletneva'nın altını çizdiği gibi Hazarların kendileri, devletleri yıkılana dek geleneksel olarak göçebe karakterlerini korumuş, fakat hakimiyetleri altında bulunan Bulgarlar, Alanlar, Savirler gibi diğer etnik guruplar yarı yerleşik ve yerleşik özellikler taşımıştır. VIII-IX. yüzyıllarda bu grupların kentleri ve kaleleri olmuş, bunlar taşınabilir yurtlar yerine yarı sığınak ve sabit yapılarda yaşamıştır. Ayrıca tarım ve zanaatın yanı sıra ticaretle de aktif olarak ilgililenmişlerdir⁷³¹.

Orta İtil'e gerçekleşen ikinci göç dalgasının ana sebebini, Arap-Hazar savaşları oluşturmaktadır. Özellikle 737 yılında Mervan liderliğindeki Halifelik ordusunun Hazarları ağır bir yenilgiye uğratması, Hazar çatısı altında bulunan Bulgarların da rahatsızlığına neden olmuştur⁷³². Arap kuşatmalarının verdiği derin rahatsızlıktan kaynaklandığı düşünülen bu ikinci göç dalgası ile ilişkili bir dizi arkeolojik eser saptanmıştır. Tataristan Cumhuriyeti'nin Ulyanov, Samara bölgelerinde yer alan Ulu Tarhan I-II, Kaybel', Uren' vd. mezar kompleksleri ile temsil edilen bu eserler (Lev.44.a), VIII. yüzyılın ortalarına ve IX. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Bahsedilen dönemde Bulgarlar dışında farklı boylar da Orta İtil ve Aşağı Çulman'a göç etmiştir. Bu boylar Ulu Tigan gibi mezarlar ile temsil edilmektedir. Ulu Tigan mezarlarının, Pannoniya'ya hareket eden erken Macarlardan kaldığı düşünülmektedir. Macarlar, bu süreçte Bulgarlarla sıkı temaslar kurmuş, onlarla birlikte tek

⁷³⁰ İzmaylov, 2012: 218.

⁷³¹ Pletneva, 1982: 99.

⁷³² Artamonov, 2008: 295.

bir etnokültürel birliğe dahil olmuş ve İtil Bulgar halkının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır⁷³³.

1950’de Ulu Tarhan, 1952’de Kaybel’ ve 1961’de Tankeyev mezar kompleksleri keşfedilmiştir. A. H. Halikov başkanlığında bu mezar komplekslerinde gerçekleştirilen araştırmalar, Bulgarların göç ediş tarihlerinin ya da yerleşim tarzlarının aydınlatılması sorularına ışık tutmuştur. Orta İtil’in merkezinde, Tataristan’ın güneybatı sınırı yakınında, İtil’in sağ kıyısındaki Bol’şe Tarhan Köyü yakınında bulunan 358 adet mezardan oluşan Ulu Tarhan mezar kompleksi, buluntuların analizine göre VIII. yüzyıl ve IX. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Erken tip eşyaların varlığı Ulu Tarhan mezar sahiplerinin VII-VIII. yüzyıllarda Orta İtil’de bulunduğunu göstermektedir. Bu mezar kompleksini bırakan halkın mezar envanterleri, Doğu Avrupa’da özellikle de Ten çevresindeki Bulgar mezar envanterleri ile büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. Bu sebeple Ulu Tarhan mezar sahiplerinin, Saltovo Kültürü sakini Bulgarlar olduğu kesin olarak söylenebilir. Ulu Tarhan mezarı Orta İtil’deki Kaybel’, Zlivkin ya da Harkovşin’deki Saltovo mezarlarına çok benzemektedir. Yine Novi Pazar’da bulunan Tuna Bulgarlarına ait erken Bulgar eserleri de Ulu Tarhan’a oldukça yakındır⁷³⁴.

N. F. Kalinin, Ulu Tarhan’da keşfedilen çömlek testilerle Saltovo tipi çömlek tiplerini karşılaştırmıştır. Araştırmacıya göre Ulu Tarhan’da keşfedilen bu seramiklerin yerel kökleri bulunmamaktadır. Bu seramikler bölgeye hazır form şeklinde girmiştir. Bu tarz seramikler I. binyılın ikinci yarısında, Güneydoğu Avrupa özellikle de Ten çevresi için karakterize edilmektedir. Ulu Tarhan mezarlarında Saltovo-Mayat Kültürü ile bağdaşmayan hemen hemen hiçbir eser yoktur. Aynalar, süs eşyaları, gemler, kılıçlar, kap kakakların üzerindeki damgalar ve en önemlisi de ölü gömme tekniği (başlar genelde batıya dönük ve sırt üstü) vd. tamamen Saltovo mezarları ve yerleşimleriyle örtüşmektedir⁷³⁵. Bu bağlamda Tarhan mezarlarında damgalı kap kakaklarla veya Ten eşyalarındaki simgelere dikkat çekilmektedir. “H” harfi şeklideki damgaya Saltovo mezarlarında, tuğlalarında, Sarkel’deki topuzlarda ya da Mayat yerleşimindeki taşlarda rastlanılmıştır. Halikov ve Gening’in açıklamasına göre bu buluntular, Ulu Tarhan mezarlığının VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başında, Ten veya Azak etrafından göç eden Bulgarların bir grubundan kaldığını göstermektedir⁷³⁶.

Ulyanov Bölgesi’nin Kaybel’ Köyü’nün güney kesiminde bulunan Kaybel’ mezarında, N. Ya. Merpert tarafından 1953-1954 yılları arasında yürütülen araştırmalarda tıpkı Ulu

⁷³³ Huzin, 2001b: 56.

⁷³⁴ Gening ve Halikov, 1964: 65-66.

⁷³⁵ Gening ve Halikov, 1964: 66.

⁷³⁶ Gening ve Halikov, 1964: 66.

Tarhan mezar kompleksinde olduğu gibi ikinci göç dalgası ile alakalı buluntulara rastlanılmıştır. Buradaki mezar envanterleri de (yassı ve kıvrımlı üzengiler, kemer takımları, oklar, hançerler, takılar, cilalı tek kulplu ve yuvarlak testiler vd.) Saltovo tipi eserlerle karakterize edilmektedir. Mezarlıkta bulunan 750-751 tarihli Arap sikkelerinin yanı sıra diğer materyallerin analizi, bu anıt kompleksinin VIII-IX. yüzyıllardan kaldığını göstermektedir. Kaybel' mezar buluntuları ile Bol'se Tarhan mezar buluntularının Saltovo Kültürü temelinde oldukça benzeşmesi, her iki mezar kompleksinin Ten ve Azak civarından gelen Bulgarlar tarafından bırakıldığının en önemli kanıtını oluşturmaktadır⁷³⁷.

İtil Bulgarlarının Ten civarından gerçekleştirdiği ikinci göç dalgası ile ilişkilendiren bir dizi mezar kalıntısı (Ulu Tarhan II, Ust-Kurdyum) daha bulunmaktadır. Tüm bu kalıntılar da araştırmacılar tarafından Saltovo tipi eserlerle ile karakterize edilmektedir⁷³⁸.

IX. yüzyılın ikinci yarısında, Hazar Kağanlığı'ndan İtil-Çulman'a üçüncü göç dalgası gerçekleşmiştir. Hazar Kağanlığı'nın çok renkli nüfus yapısı olduğu bilinmektedir. Arap kaynakları da bu çok etniklik üzerinde sıklıkla durmuş, özellikle farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşadığından sıklıkla bahsetmiştir⁷³⁹. Bununla birlikte bu süreçte Türk dilli halkların büyük kısmı Gök-Tengri inancına bağlı kalmış, kağan ve bürokrasi sınıfı Museviliği benimsemiştir. Fakat 737'deki Arap-Hazar savaşından sonra, Bulgarlar gibi bir kısım halk göç etmeyi tercih etmiş, İtil ve çevre sakinleri başta olmak üzere kalan nüfusunun bir kısmı ise İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu durum mezarlıklarda gerçekleştirilen kazılarla da doğrulanmıştır⁷⁴⁰. IX. yüzyılın ikinci ve X. yüzyılın ilk yarısında Hazar topraklarının batı kısmında, Kuzey Donets ve kolları boyunca birkaç Müslüman yerleşimi var olmuştur. Bu açıdan Hazar yurdunda İslam'ın yayılması IX. yüzyılın ilk yarısına ve X. yüzyıla denk düşmektedir. Yazılı kaynaklara göre bu tarihlerde Hazar kağanının emri altında yaklaşık 7 bin kişilik ücretli Müslüman ordusu bulunmuştur. Diğer taraftan Arap müellifler en büyük Hazar kentlerinde yaşayan Müslüman toplulukların varlığı hakkında haber vermiştir⁷⁴¹. Fakat bilindiği gibi IX. yüzyılda devlet erkanının dinini Musevilik oluşturmuş⁷⁴², yazılı kaynaklara göre de kağan Museviliği kabul etmeyi reddedenleri rahatsız etmiştir⁷⁴³. Arkeolojik araştırmalar, bu süreçte Saltovo-Mayat Kültürü bozkır eserleri ile bağlantılı olan Azak ve Donets çevresindeki Bulgar yerleşimlerinin tahrip edildiğini ve hayatta kalan yerleşim sakinlerinin bir kısmının İtil-Çulman istikametinde kuzeye, bir kısmının da Tuna

⁷³⁷ Gening ve Halikov, 1964: 69-70.

⁷³⁸ Gening ve Halikov, 1964: 67-69.

⁷³⁹ Şeşen, 2001: 46.

⁷⁴⁰ Davletşin, 2004: 170

⁷⁴¹ Mesudi, 2004: 70-71.

⁷⁴² Karatay, 2018: 373.

⁷⁴³ Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu 1939: 78

istikametinde batıya göç ettiğini saptamıştır⁷⁴⁴. İtil-Çulman'a göç edenlerin bir kısmını konargöçer Bulgar Tengriciler, bir kısmını tarım ve zanaat yapma becerilerine sahip Bulgar Müslümanlar oluşturmuştur.

Yani IX. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı'ndan İtil'e doğru gerçekleşen üçüncü göç dalgası, Hazarların Museviliği benimsemesi sonucunda Bulgarlarda doğan tedirginlikle bağlantılı olmuştur. Ayrıca Kağanlık dahilinde, yeni göç dalgalarına neden olacak karışıklıklar da başlamıştır. İç savaşın bir sonucu olarak Hazar Kağanlığı'ndan kuzeye, İtil-Çulman bölgesine kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Hazar yurdundan gelen bu yeni boylar, özellikle sonraki dönemde bölge nüfusunun oluşumundaki ana bileşenlerden biri haline gelmiştir. Bu dönem Bulgar eserlerini ise çoğunlukla X. yüzyıla tarihlendirilen Tankeyev, Tetyuş, Kokryat, Staromayn vd. oluşturmuştur.

1961-62 senelerinde, Tataristan'ın Spass Bölgesi'ndeki Tankeyev Köyü'nde bulunan Tankeyev mezar araştırmalarında, bu mezarların çeşitli etnik halklar tarafından bırakıldığı sonucuna varılmıştır⁷⁴⁵. Tankeyev, Doğu Avrupa'nın Erken Ortaçağ nekropollerinin en büyüklerinden birini oluşturmuştur. Tankeyev halkının cenaze törenleri ve zengin eşya envanteri, Ulu Tarhan'a ve Ulu Tigan'a oldukça yakınlık arz etmiş, fakat bu mezarlar Saltovo-Mayat'tan (Bulgar tipi) ayrılan (başta seramikler olmak üzere) özgün özelliklere de sahip olmuştur. Örneğin bu mezarlarda az sayıda Saltovo tipi cilalı küp ve güğüm keşfedilmiştir. Fakat Yukarı Çulman, Çepts'a'nın Polom, Lomovaton ve Erken Rodanov kültürleri için karakterize edilen kap kacakların hepsi bahsi geçen bölgelerdeki Türk, Fin-Ugor halklarından İtil-Çulman bölgesine yayılmıştır⁷⁴⁶.

Tankeyev mezar kompleksinde her ne kadar Saltovo Kültür emarelerin varlığı tespit edilmiş olsa da, Kuşnarenkov, Lomovaton, Polom kültür materyalleri ile temsil edilen Ural halklarına dair buluntular da mezar materyalleri arasındadır⁷⁴⁷.

Tankeyev kompleksindeki Müslüman ve pagan definleri, Saltovo defin törenlerinden ayrılmaktadır. Ten ve Azak civarından gelen Bulgar boyları ile ilişkilendirilen Müslüman mezarları, kompleksin doğusunda yer almaktadır. Mevtalar genel olarak sırt üstü ve İslami kaidelere göre, başları güneye dönük şekilde konumlandırılmıştır. Mezarların çoğunluğunu (1113 adet) pagan definleri oluşturmuş olsa da az sayıda olan Müslüman mezarları (58 adet) IX-X. yüzyıllarda bölgeye gelen Müslüman boyların varlığı hakkında önemli bilgiler sunmuştur⁷⁴⁸.

⁷⁴⁴ Nadirova, 2012: 30.

⁷⁴⁵ Genning ve Halikov, 1964: 72-73.

⁷⁴⁶ Huzin, 2001b: 57.

⁷⁴⁷ Kazakov ve Starositn vd., 1987: 54.

⁷⁴⁸ Kazakov, 1992: 89-94.

Tetüş mezar kompleksi İtil'in sağında yer alan Tetüş kentinde bulunmaktadır. 1949'da N. F. Kalinin, çok kültürlü bir mezarlık ve Saltovo Kültürü'yle ilişkilendirilen 6 mezar keşfetmiştir. Fakat 1980'de yapılan araştırmalar sonucunda keşfedilen 263 mezarın 116'sı Geç Prikazan ve Erken Anan'ın dönemine, 6'sı Azelin dönemine, 140'ı ise IX. yüzyıl ve X. yüzyıl başlarına ait olan Erken dönem Bulgar kültürüne (mezarlıkta Tengrici ve Müslüman mezarlar bulunmakta) atfedilmiştir. Bu sebeple bu mezarlığın çok etnoslu bir yapının karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir⁷⁴⁹. Mezarlığın tarihlendirilmesi ise alanda keşfedilen nümismatik materyaller sayesinde gerçekleşmiştir. Mezar kompleksinde 709-710 senelerine tarihlenen bir Emevi parası ve IX-X. yüzyıllara ait dirhemler keşfedilmiştir. Materyallerin de analiziyle kompleks IX-X. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁷⁵⁰.

Bulgarların dördüncü göç dalgası, IX. yüzyılın sonunda ve X. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Bu göçün sebebi Hazar Kağanlığı'na başta Peçenekler olmak üzere doğudan yeni göçebelerin akın etmesidir. Bu süreci S. A. Pletneva şöyle aktarmaktadır:

Savunmasız bozkır yerleşimlerin çoğunluğu hatta bazı kentler bile X. yüzyılın başında Peçeneklerin bozgunu ile yıkılmıştır. Bu sebeple Ten Havzasını iskan etmiş büyük bir grup tekrardan bölgeyi terk etmiştir. Bunlar Tuna'daki, orman-bozkır sahasında, Slavyan orman bölgesinde ve İtil-Çulman'da görülmüştür. Bu durum arkeoloji ile desteklenmektedir. Tuna boyunda, X. yüzyıla tarihlenen yeni Bulgar yerleşimleri oluşmuş ve benzeri olarak aynı durum Ten ve Kırım'da da gözlemlenmiştir. Sonuç olarak bu süreçte İtil'de Bulgar Devleti ortaya çıkmıştır. Arkeologların verilerine göre bu Bulgar dalgası X. yüzyıl emirliğine iyi gelmiştir. Bu suretle dördüncü ve son Bulgar dalgası ile Doğu Avrupa bölgesinde etnos oluşumu gerçekleşmiştir⁷⁵¹.

Dördüncü göç dalgası ile ilişkilendirilen arkeolojik materyallerin çoğunluğunu yine Saltovo-Mayat Kültürü ile bağlantılı olan seramikler oluşturmaktadır. Bunlar, yanlarından desenli, tırtıklı ve girintili alçıdan yapılan kap kacaklardır. Birçoğu da gövdesinde oluklara sahip dalga desenli ürünlerdir⁷⁵².

Yukarıda bahsi geçen göç dalgalarını takiben ortaya çıkan mezar kalıntılarından hareketle, Bulgar yerleşimlerinin oluşum aşamaları hakkında çıkarımlar yapılabilmektedir. E. P. Kazakov'a göre üç etabı kapsayan (Ulu Tarhan, Tankeyev, Geçiş) Erken Bulgar dönemi, VIII. yüzyılın ortalarında Bulgarların Orta İtil'e göçü ile başlamış ve X. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir⁷⁵³. Erken Bulgar dönemi, İtil Bulgarları tarihinde devlet öncesi dönem, göçebe ve pagan süreci ile karakterize edilmektedir. X. yüzyılın son çeyreğine kadar Bulgarların bir devleti olmadığı, konargöçer hayatlarını idame ettirdikleri ve eski

⁷⁴⁹ Kazakov ve Starostin vd.,1987: 204.

⁷⁵⁰ Kazakov ve Halikova, 1981: 30.

⁷⁵¹ Pletneva, 1997: 48-49.

⁷⁵² Hlebnikova, 1984:217.

⁷⁵³ Kazakov ve Rafikova, 1999: 33.

inançlarını sürdürdükleri düşünülmektedir. Kazakov, Bulgarların ilk sabit yerleşimlerinin oluşumu ve Moğol öncesi Bulgar toplumu kültürünün şekilleniş süreci hakkında kısa ve öz saptamalarda bulunmuştur:

Modern zamanlarda başkentlerin merkezleri de dahil olmak üzere yerleşimlerin çoğu erken katmanı, Peçeneklerin ve Svyatoslav'ın darbesiyle dağılan Müslüman grupların (Kara Bulgarlar, Batbayan'ın torunları) Orta İtil'e geldiği X. yüzyılın 60'lı yıllarına dayanmaktadır. Bu gruplar İtil Bulgarların bilinmeyen, fakat IX. yüzyılda Saltovo-Mayat kültürünün farklı bölgeleri için karakterize edilen (gelişmiş zanaat, yüksek düzeye sahip orak, tırpan, saban demiri vs. gibi tarım aletleri) kültür elementlerini getirmiştir. Bu dönemden itibaren kırsal nekrapoller de dahil olmak üzere her şey Müslümanlar tarafından kalmıştır, ülkenin kültürü ise tüm Moğol öncesi dönem boyunca görülen ayırt edici özellikler kazanmıştır⁷⁵⁴.

Birçok araştırmacıya göre, Bulgarlarda ilk sabit yerleşimler X. yüzyılın son çeyreğinde görülmüştür. Yukarıda görüşlerine yer verilen E. P. Kazakov, bu araştırmacılardan biridir. Yazar bu varsayım için şu dayanakları sunmaktadır:

1) VII. yüzyıl ve X. yüzyılın ilk yarısındaki Erken Dönem Tengrici Bulgar mezarlarında, gövdesinden oluklu ve taç kakmalı çömlek tipi kap kakaklar neredeyse hiç görülmezken, Azak, Tuna ve Orta İtil'deki Bulgar yerleşimlerinde bunlara yaygın olarak rastlanılmaktadır.

2) Yerleşim yerlerinde keşfedilmesine rağmen, mezar alanlarında silindir boyunlu ve tarak kordonu süslemeli kap kakaklar mevcut değildir.

3) Yerleşim materyallerinde, X. yüzyılın ikinci yarısına ait paralar bulunmaktadır⁷⁵⁵.

Bulgar kenti başta olmak üzere Bulgar yerleşimleri ile ilgili değerli çalışmaları bulunan F.Ş. Huzin, bu hususta Kazakov'un dayanak noktalarını tatmin edici bulmamıştır. Huzin'e göre yerleşimlerde keşfedilen kap kakakların her bir grubu cenaze törenlerine hizmet etmiştir. Şamottan veya kumdan yapılan oluklu çömlekler, X. yüzyılın ikinci yarısındaki yerleşimlerde sıklıkla görülmektedir. Fakat bunlar VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın ilk yarısındaki Ulu Tarhan mezarlığında (bir adet), X. yüzyılın ikinci yarısındaki Tankeyev mezar kompleksinde (iki adet) nadiren yer almış ya da mezarlara hiç konulmamıştır. X. yüzyılın sonuna doğru, Bulgar seramiklerinin bu grubu neredeyse tamamen kullanımdan kalkmıştır. Bu yok oluş sadece İtil Bulgarlarında değil, bunların yaygın olarak görüldüğü diğer bölgelerde de izlenmiştir. Aslında bu tür seramikler, Hazar Kağanlığı'nın (Saltovo-Mayat kültürü) çöküşüyle birlikte ortadan kalkmıştır. İlgi çekici biçimde X. yüzyılın sonu-XI. yüzyıl başındaki Bulgar yerleşimlerinde, örneğin Penza grubu eserlerinde bu tarz seramikler

⁷⁵⁴ Kazakov, 1999: 98.

⁷⁵⁵ Kazakov, 1982: 33.

mevcut olmamıştır. Tüm bu sebeplerle, araştırmacıya göre sabit yerleşimlerin X. yüzyıldan daha evvel oluştuğu öngörülmelidir⁷⁵⁶.

E. P. Kazakov yerleşimlerin tarihlendirmesini yaparken X. yüzyılın ilk yarısına ait paraların, erken yerleşim materyalleri arasındaki yokluğuna da dikkat çekmiştir. Bu tarz paralar gerçekten münferit (X. yüzyılın ikinci yarısındaki yerleşimlerde azlar) olmuştur. Fakat Huzin'e göre Semenov, İzmer I, Maloierusalim, Kazan Kremli'ni gibi yerleşimlerde az da olsa bunlara rastlanılmaktadır. Demek ki Kazakov'un bu kanıtı da erken yerleşim katmanlarının tarihlendirilmesine yönelik bir çözüm getirmemektedir⁷⁵⁷.

İtil-Çulman'daki kentleşme sürecini, bölgede yaşayan İmenkovlar ile ilişkilendirerek VI-VII. yüzyıllarda başlatan K. A. Rudenko, Orta İtil'e gelen Bulgarların IX-X. yüzyıllarda sabit yerleşimlere ve ön kentlere sahip olduğunu belirtmiştir⁷⁵⁸. B. Grekov ise Bulgarların X. yüzyıla gelindiğinde yazlık göçerlere rağmen, artık toprakları ve sürüleri olan ahalinin sabit yerleşimlerde yaşadığını, bunların kentleri olduğunu dile getirmiştir⁷⁵⁹. Sonuç itibarıyla bir dizi araştırmacı Bulgarların sabit yerleşimlerinin X. yüzyıl civarında oluştuğunu, bu sabit yerleşimlerin ise farklı etnisiteye mensup halklar tarafından kurulduğunu savunmuştur.

Yazılı kaynaklar X. yüzyıl başlarında, Bulgarlarda yerleşik hayat unsurlarının var olduğuna dair haberler sunmuştur. Eserini 903-913 yılları arasında yazmış olan İbn Rusteh, Bulgarların mescitlerinin ve mekteplerinin olduğundan, ticaret ve tarımla uğraştıklarından bahsetmiştir⁷⁶⁰. El-Belhî ise X. yüzyılda göçebe ve yerleşik unsurların bir arada görüldüğü Bulgar yurdunu tasvir etmiştir. Müellif, İtil Bulgar topraklarında Suvar gibi büyük kentlerin yanı sıra halkın bir kısmının yazın yurtlarda, kışın ise ağaç evlerde kaldığını aktarmıştır⁷⁶¹. X. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bu haberler aslında Bulgar yurdunda yerleşik kültür emarelerinin X. yüzyıldan evvel başlamış olduğunu göstermektedir. Zira bölgede eski zamanlardan itibaren mevcut olan tarım kültürü (İmenkov), Bulgarların bölgeye gelişi (VII-X. yüzyılları) ile sekteye uğramamış, aksine Saltovo-Mayat'ın yeni tarım formlarıyla daha da kökleşmiştir.

F. Ş. Huzin'e göre Bulgarların erken sabit yerleşimlerinin izi sürülürken, sadece Arap kaynaklarından ya da Tengrici unsurların bolca bulunduğu mezar kalıntılarından hareket ederek, bu yerleşimlerin X. yüzyıl gibi geç bir tarihte ortaya çıktığını düşünmek yanlış bir yaklaşımdır. Zira Orta İtil'in iklimsel ve fiziksel şartları, dört mevsim sürdürülen göçebelik

⁷⁵⁶ Huzin, 2001b: 58.

⁷⁵⁷ Huzin, 2001b: 59.

⁷⁵⁸ Rudenko, 2012: 71.

⁷⁵⁹ Grekov, 1945: 23.

⁷⁶⁰ Şeşen, 2001: 37.

⁷⁶¹ Hvol'son, 1869: 82.

için çok uygun değildir. Yurt kazanımının ilk döneminde, Bulgarların bir kısmı (öncelikle de düşkün durumda olanlar) aşamalı olarak toprağa yerleşmek, tarım ve zanaatla uğraşmak zorunda kalmıştır. Fakat Bulgarların göçebelik emareleri, X. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Konargöçerler arkalarında Tankeyev gibi büyük mezar kompleksleri de bırakmıştır. Ahali bu kompleksin etrafında yaşamış, bölge çok sayıda yerleşik nüfus barındırmıştır. Fakat Huzin'in de belirttiği gibi ne yazık ki yerleşim yerleri kötü incelenmiş ve bu sebeple yerleşimler henüz tam olarak aydınlatılamamıştır⁷⁶².

Bulgarlar Orta İtil'e göç edene kadar Hazar birliğinde yer almış, kentlerin, kalelerin yapımına ya da düzenli askeri eylemlere, uluslararası hareketlere aktif olarak katılmıştır. Bu sayede, teşkilatlanma ve devletleşme becerileri edinmişlerdir. Bu yetenek onların kendi devletlerini oluşturmalarına da yardım etmiştir. İtil Bulgarlarının X. yüzyılın başlarında (902-908) para bastırması, 922'de ise yeni sosyo-ekonomik ve idari-politik şartlar karşılığında Tek Tanrılı İslamiyet'i benimsemiş olması bu bağlamda tesadüfi değildir. Bu süreçte Bulgar halkı Orta İtil'de kentleri ve köyleriyle, kalıcı yerleşik kültüre sahip olmuştur.

Daha önce bahsi geçtiği gibi Bulgarlar aşamalı olarak İtil sahasına göç etmiştir. Bulgarların ilk göç hareketi ile bağlantılı olan Samara-Ul'yanov Bölgesi'ndeki Novinkov mezar kompleksi envanterleri, Bulgar göçebelerinin VII. yüzyılın ikinci ve VIII. yüzyılın ilk yarısında İtil'de tarımla uğraşıldığına kanıt teşkil etmiştir. Çalışmalarında Novinkov mezarlarını inceleyen G. İ. Matyeva, özellikle Novinkov tipi eserlerle doğrudan benzerlik sergileyen İmenkov gibi Orta İtil'in Erken Ortaçağ'ına ait bir dizi materyali (toka, yüzük, çömlek parçaları vs.) tanımlamıştır. Örneğin Novinkov II mezarlığındaki taşlar arasında bir adet pulluk buluntusu keşfedilmiştir. Araştırmacı haklı olarak bu buluntuları VII. yüzyıl sonu ve VIII. yüzyıl başına tarihlendirmiş, bu tarihlendirmeyi de Orta İtil'e göç eden Bulgar göçebelerinin yerleşikliğinin başlangıcı olarak ele almıştır⁷⁶³.

Bölgeye gelen Bulgar boylarının kendi tarımsal yeteneklerinin yanı sıra bölgenin yerel tarım kültürüyle tanışıklığı da sabit yerleşimlerin oluşumuna katkı sağlamıştır. Ulyanov Bölgesi'nde araştırmalar yapmış olan Yu. A. Semikin, Mayn'da bulunan ve VIII. yüzyıldan kalma Abramov yerleşimini incelemiş, yerleşimin kültür katmanlarında Erken Bulgar dönemine ait materyallerin önemli bir alanı kapsadığını görmüştür: dairesel ve alçı seramik parçaları, demir bıçak, at koşum tokası, demir parçaları vs. Araştırmacı buradaki seramiklerle Ulu Tarhan mezarındaki seramik koleksiyonu arasında doğrudan benzerliğe dikkat çekmiştir. Demir materyallerin metalografik analizinde, özellikle de Saltovo tipi bir bıçakta, Ulu Tarhan'daki demirci kompleksi için karakterize edilen teknoloji açığa çıkmıştır.

⁷⁶² Huzin, 2001b: 59.

⁷⁶³ Matyeva, 1997: 99.

Araştırmacının fikrine göre Ortaçağ Abramov yerleşim kompleksi erken Bulgar halkı gruplarının kısa süreli, sezonluk kamp yerlerini oluşturmuştur. Bu grubun içerisinde metalürji uzmanları da yer almıştır⁷⁶⁴. Yine Ulyanov'un Staromayn Bölgesi'ndeki Çetov Gorodok yerleşiminin burun kısmının güneyinde yer alan kültür katmanında, üç kronolojik dönem tespit edilmiştir: V-VIII. yüzyılları İmenkov dönemi, VII-VIII-IX. yüzyılları Erken Bulgar dönemi, X-XIII. yüzyılları İtil Bulgar dönemi. İkinci kültür katmanı kazıları sınırlarında Erken Bulgar ve İmenkov kültür buluntuları, toprak set temelinde iyi bir şekilde ayırmıştır. Kazıdan çıkan Erken Bulgar dönemi seramik koleksiyonu, iki dağılıştan oluşmuş ve Saltovo tipi kap kacak parçalara az rastlanılmıştır. Tamamen restore edilen ilk kap kacağı, genişletilmiş ve bodur bir gövdeye sahip testi oluşturmuştur. Hem bunu hem de diğer geniş boğazlı çömlekleri analiz eden Yu. A. Semikin, VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın ilk yarısındaki Ulu Tarhan mezar materyalleri arasında benzerlik tespit etmiştir. Ayrıca erken Bulgar katmanlarında da iki küçük kap kacak (her ikisi de toprak hamurunda kum içeren, değirmi-yuvarlağımsı, silindirik boyunlu kap formunda, kakmalarla süslü) keşfedilmiştir. Bunlar IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl başlarındaki etno-kültür grubunun VIII. yüzyılına dayandırılmıştır. Köken olarak ise daha çok Yukarı Çulman'ın Fin-Ugor halklarıyla ilişkilendirilmiştir. Yu. A. Semikin bu yerleşimi baz alarak, Erken Bulgarların ve Geç İmenkovların ortak yaşamı hakkındaki sorulara yanıtlar aramıştır⁷⁶⁵.

Arkeolojik verilere göre Bulgar sabit yerleşimlerinin oluşmasına yani Bulgarların yerleşikleşmesine, İmenkov boylarıyla birlikte Fin-Ugor halkları da katkı sağlamıştır. P. N. Starostin, Malo-İerusalim Vadisi'nin aşağısındaki Bulgar yerleşiminin kuzeydoğu istihkamı sınırlarında bulunan iki köyde araştırma yapmıştır. Bu araştırmalar Bulgar yerleşimlerinin ortaya çıkış süreçleri ile alakalı soruların cevaplanması adına da önem arz etmiştir. Bu yerleşimlerden en erkenini, vadinin solunda bulunan Maloierusalim II yerleşimi oluşturmuştur. 600 metrekarelik bir alanda gerçekleştirilen kazıda üç konut, bir tahıl ambarı ve ahşap çukurlar keşfedilmiştir. Dikdörtgen formdaki konutlar, güneydoğuda yer almıştır. Bu konutların toprak tabanında, kırmızı kumdan yapılmış iki ocak mevcut olmuştur. Diğer konutlar da yine yerde ocağı bulunan sığınak tipi yapılarla temsil edilmiştir. Yarı sığınak tipi konutlarda çömlekçi çarklarında imal edilen geniş gövdeli, oluklu bezemeye sahip kızıl güğümler keşfedilmiştir. P. N. Starostin, kültür katmanlarında keşfedilen gri, sarı, kahverengi ve bordonsu yuvarlak kap kacakların ve bu yerleşim yapılarının Erken Bulgar mezarlarından çıkarılan kap kacaklara parametrik olarak oldukça yakın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yerleşimin kültür katmanlarında demir bıçak, balta, tırpan, taş değirmen, cam boncuk, bakır

⁷⁶⁴ Semikin, 1996: 68-69.

⁷⁶⁵ Semikin, 1996: 68-69, 74-78.

bileklik ve kemikten yapılma mamul kalıntılarına rastlanmıştır. Maloiresalim yerleşiminin sol kıyısında keşfedilen bu materyaller çoğunlukla X. yüzyılın ilk çeyreğine atfedilmiştir⁷⁶⁶. Starostin'e göre tasvir edilen seramiklere Tankeyev, Tetyuş mezarlarında da rastlanılmış, bunlar Yukarı Çulman'ın Polom ve Lomovatov kültür eserleriyle benzerlik arz etmiştir⁷⁶⁷. Tüm bu buluntuların keşfi ve analizi ile Çulman çevresinden akın eden yerleşik Fin-Ugorların, Erken Bulgar yerleşikliğinin gelişimine etki etmiş olduğu düşünülmüştür⁷⁶⁸. Fakat Huzin, bu yerleşimin X. yüzyıla tarihlendirilmesine kuşkuyla yaklaşmıştır. Araştırmacıya göre buranın oluşumu IX. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir döneme tarihlendirilmelidir. Zira yerleşimde bulunan seramik kompleksleri, tümüyle Bulgar kentinin VI. katmanı yani erken dönem için karakterize edilememektedir. Erken Bulgar kenti, yazılı kaynaklarda X. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bu sebeple Starostin'in Maloierusalim yerleşiminin X. yüzyılın ilk çeyreğinde var olduğunun kabul edilmesi halinde, Bulgar'ın X. yüzyılın 40-50'li yıllarında oluştuğunun da kabul edilmesi gerekir ki bu yaklaşım kaynaklarla bire bir zıt düşer⁷⁶⁹.

Bulgarların ilk sabit yerleşimleri, bahsi geçtiği gibi Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil sahasındaki izleri sürülerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Mezar komplekslerinden çıkan envanterlerin analizi ya da paraların kronolojik tespiti, yerleşimlerin mutlak tarihlendirilmesini pek mümkün kılmamaktadır. Fakat sonuç itibarıyla X. yüzyılın ilk yarısından evvel Bulgarların sabit yerleşimlerinin oluştuğu varsayılmaktadır. Bu yerleşimlerin doğuşunda, İtil coğrafyasının eski sakinlerinin mevcut tarım kültürü ile yeni sakinleri olan Bulgarların Saltovo-Mayat yerleşik kültürünün harmanlanması büyük rol oynamıştır.

Hazar topraklarından gelen göçmenler, VIII-IX. yüzyıllarda Güneydoğu Avrupa'nın Saltovo-Mayat yerleşik kültürünün yeni kültürel unsurlarını (özellikle çömlekçilik, metalürji) İtil bölgesine sokmuştur (Lev.45; Lev.45.a). Bulgarların yanı sıra Barsıl, Savir, Biler, Belencer ve diğer etnik grupları da içeren Türk dilli boylar hatta Hazar hakimiyetindeki birçok boy İtil'e göç etmiştir. Hazar topraklarında ve sonrasında İtil-Çulman bölgesinde ayrı boylar ve grupların kendilerine ait ekilebilir, bozkır, çayır, orman arazileri, nehirleri ve diğer su kaynakları olmuştur. Bu bölgelerde yeni boy merkezleri ortaya çıkmış: kentlerin protipleri ve bunlarla bağlantılı açık yerleşimler oluşmuştur. Gelen Türk dilli Bulgar boylarının bir kısmı yukarıda da bahsi geçtiği gibi yerleşik yaşam tarzına alışkın, meskenleri ve dinsel yapıları inşa etme becerisine sahip olmuştur. Bununla birlikte İtil-Çulman'daki yerel inşa

⁷⁶⁶ Starostin, 1998:8-9.

⁷⁶⁷ Starostin, 1997: 110.

⁷⁶⁸ Huzin, 2001b: 67.

⁷⁶⁹ Huzin, 2001b: 67.

geleneklerini kullanmışlar ve yeni koşullara uyarlanmış becerilerini geliştirip, bölgeye adapte olmuşlardır. Kimi zaman da bazı nedenlerden dolayı kışın, güneydeki bozkırlara göç edemeyen göçebe ve yarı-göçebe boylar, bölgedeki ağır şartlardan dolayı yerleşik düzene geçmek ve yerel nüfustan inşaat tecrübesi kazanmak zorunda kalmıştır. H. Nadırova'ya göre bu göçebe nüfusun bir kısmı, geçici kış yollarını kurmuştur⁷⁷⁰.

Bölgeye ilk seferde gelen yeni nüfus, İmenkov yerleşiminde ustalaşmıştır. İmenkov yerleşimlerinin birçoğunda Bulgarların hayati faaliyetlerinin izleri keşfedilmiştir. Örneğin, Tataristan Cumhuriyeti'nin Alakseyev Bölgesi'nin Berezovaya Griva Köyü yakınlarındaki bir yerleşim, Çulman'ın kıyı kayalıklarının üzerinde (yüksekliği 35-37 m.) bulunan vadinin oluşturduğu burunda kurulmuştur. Yerleşim 4, 5 metre yüksekliğinde ve yaklaşık 20 metre genişliğinde, yarım daire şeklinde sur; 4 metre derinliğinde bir hendekle çevrilmiştir⁷⁷¹.

Bulgar yerleşimi kazılarında, belirli bir arkeolojik kültür sürekliliği gözlemlenmiştir. Örneğin, Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetyuş Bölgesi'ndeki Bulgar tipi Hulaş yerleşimi, temelde Srubna Kültürü yerleşimleri ile bağlantılı olan İmenkov yerleşimlerine dayanılarak geliştirilmiştir⁷⁷². İmenkov yerleşimleri esasen İmenkov boyları tarafından kurulmuş ve Bulgar döneminde sadece Bulgarlar için değil genel olarak güneybatı istikametinde gelişen tahkimli bir alanı oluşturmuştur. Bu suretle yerleşim başlangıcından itibaren 3 kat büyütülmüştür⁷⁷³.

Devlet öncesi süreçte İtil-Çulman'daki insanların nüfusu, İtil ve Çulman'ın kıyıları ve bu nehirlerin kolları etrafında, av hayvanları ya da ot bakımından zengin geniş taşkın arazilerde yoğunlaşmıştır. Bölgede İtil Bulgarlarının gelişine kadarki dönemde, nehirler arasındaki yüksek burunlar veya hendeklerle, ahşap-toprak surlarla tahkim edilmiş vadiler üzerinde yerleşim kurma geleneği mevcut olmuştur. Ayrıca bölgede müstahkem yerleşim yapılarını, üzerine toprak atılan sığınak, yarı-sığınak tipi ahşap evleri ya da diğer konut tiplerini kuracak yeterli inşaa becerisi mevcut olmuştur.

Bu döneme ait taş yapıların varlığı ise henüz açıklanmamıştır. Sonuç olarak, devlet öncesi dönemde, X. yüzyılın başlarında İtil-Çulman'da farklı halklardan oluşan beylik formunda yerleşim tipleri oluşmuştur. Bunlar, ticaret-zanaat nüfusuna sahip çok büyük olmayan yerleşimler ve farklı boyların müstahkem beylik merkezi özelliğindeki yerleşimler şeklinde ayrılmıştır. Özellikle beylik merkezi statüsündeki yerleşimlerde, ticaretin ve zanaatın gelişmesi, ilk kentlerin oluşumunu hızlandırmıştır⁷⁷⁴.

⁷⁷⁰ Arheologičeskie pamyatniki Tsentral'nogo Zakam'ya, 1988: 15.

⁷⁷¹ Arheologičeskie pamyatniki Tsentral'nogo Zakam'ya, 1988: 15.

⁷⁷² Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR, 1985: 53

⁷⁷³ Huzin, 2001b: 65.

⁷⁷⁴ Nadırova, 2012: 31-32.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTİL BULGAR KENT KÜLTÜRÜ

3. 1. Kentsel Organizasyon

Ortaçağ boyunca var olan kentlerin organizasyon ve bayındırlık unsurları, coğrafik şartlarla doğrudan bağlantılı olmuştur. Yerleşim üzerinde bulunan mimari yapılar, çoğunlukla arazi rölyefinin etkisi altında şekillenmiştir. Fakat bu durum kentsel organizasyonun biçimlenişine etki eden yegâne unsuru oluşturmamıştır. Zira fiziki etmenlerin yanı sıra beşerî etmenler de kent silüetinin biçimlenişinde etkin rol oynamıştır. Kent ahâlisinin sahip olduğu içtimai ve dini telakkiler özellikle mekânsal yapı planlamalarında kendini göstermiştir. Bu hususta mekânsal yapı formları, fiziksel ve beşerî olmak üzere iki etki altında şekillenmiştir.

3. 1. 1. Mekansal Yapı Formları

Bir kentsel yapı hem iç dış hem de dış görünüşü ile tanımlanabilmektedir. Makroform olarak tanımlanan kent formu, kent içinde ve kent dışında kalan sınırlayıcı alandan (nehir, orman, tarımsal alan veya ulaşım hattı) bağımsız olarak ele alınamamaktadır⁷⁷⁵.

Ortaçağ boyunca kent formlarını etkileyen fiziksel, kültürel, dini ya da içtimai sebepler var olmuştur. Bu sebepler çoğaltılabilmekle birlikte, kent formunu şekillendiren en önemli hususu kentin kurulduğu coğrafya oluşturmıştır. Kentlerin kurulduğu arazinin topografik özellikleri, kent formunun oluşumu için belirleyicidir. Örneğin, düz bir alanda kurulan kentin büyüme, genişleme imkânı ile engebeli bir arazide kurulan bir kentin büyüme imkânı eşit değildir. Aynı şekilde kentte tahsis edilen savunma yapıları, ek tahkimatlar, geçitler ve komşu bölgelerle kurulan kontak, üzerinde bulunulan bölgenin arazi rölyefine göre değişmektedir. Kent formunu daha sonraki süreçte etkileyen diğer önemli bir hususta işlevidir. Örneğin, askeri ve savunma amacıyla kurulan kentler ulaşımın zor olduğu yüksek tepelerde kurulmuş, yerleşimin çekirdek kısmı tepenin üstünde yer almış, yolların ve mimari yapıların yönleri daima iniş yönünde ve kademeli olarak düzenlenmiştir. Ticari ya da ekonomik işleve sahip kentler ise genelde ulaşımı kolay düzlüklerde ve su kenarlarında konumlanmıştır. Bu kentlerin ortak özelliğini yerleşim cephesinin suya dönük olması oluşturmıştır⁷⁷⁶.

⁷⁷⁵ Tekkanar ve Türkmen, 2018: 108.

⁷⁷⁶ Tekkanat ve Türkmen, 2018: 111-112.

Bir kentin başlıca yapı unsurlarını savunma sistemi, konutlar, sosyal merkez ve alt merkezler oluşturmaktadır. Yani bir kentin mekânsal yapısının belirlenebilmesi için kentsel mekanın yapı elementleri, kent yapısını ayıran bölümler ve işlevleri, merkezin lokalizasyonu bunun dışında da kent dışı yapı unsurları çok önemlidir. Arkeolojik kalıntılar sayesinde Bulgar kentlerinin mekânsal yapı tipleri ayrıştırılabilmektedir. Genel anlamda İtil Bulgarları gibi diğer Ortaçağ erken devlet yapılanmalarında sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme merkezleri, yapısal-planlama özelliklerine göre ana hatlarıyla belli başlı tiplere ayrılmıştır.

Kent araştırmacılarına göre genelde iki temel kent planı var olmuştur: Kare (veya dikdörtgen) ve daire (veya oval). Eski ve Ortaçağ'ın doğu kentleri (Mısır, Hindistan, Türkistan, Çin) genellikle kare ve batı (Batı ve Doğu Avrupa) kentleri ise daire formundadır. Doğu ve batının aktif temasları sonucunda farklı çağlarda çeşitli kent formları da ortaya çıkmıştır⁷⁷⁷. T. F. Gelah'a göre kent surları için en iyi formu kare oluşturmuştur. Karenin köşesinden geniş bir alan gözlenebilmiş ve kente yapılacak hücumlara karşı 180 dereceye, kulelerden de 270 derece kadar açıyla rahat atışlar yapılabilmiştir. Eski kentlerin geometrik kare planları, satranç tahtasını anımsatmış ve bu formlar antik dünyada sıklıkla tercih edilmiştir⁷⁷⁸.

G. Y. Mokeyev ve A. S. Şenkov merkezdeki kaleyi dikkate alarak Rus kentlerini dört formda incelemiştir: Dairesel (Yerleşim merkezindeki düzen her yöne eşit dağıtılmış), yarım dairesel (Araziye bağlı olarak-nehir, dik eğim vd. gözlemlenmiş), segmentel (Merkezden yelpaze gibi yayılan ve iki zıt yönde oluşum sağlanmış), daire kesmesi (Merkezden tek yönde gelişen düzen rölyef koşulları ile sınırlı olmuş. Birleşen nehirler, dereler arasındaki burun üzerini kaplayan doğal savunma sistemine mevcut olmuştur). Araştırmacılar kent formlarının incelenirken ana kriterin savunmanın sürdürülmesi olduğu, yalnızca çekirdek kale formunun değil, sıradan yapıların da planlama merkezine (kale veya dini nitelikli bir yapı) oranının da dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir⁷⁷⁹. Fakat bu seçim, genellikle savunma tahkimatına sahip olmayan kent merkezlerinin gelişim özelliklerine göre belirlenmiştir.

İtil-Çulman kentlerinin yapı formlarını etkileyen en önemli hususu, fiziki-coğrafi şartlar oluşturmıştır. Genelde nehir kenarında kurulan kentlerin özellikle savunma sistemleri fiziki şartlar göz önüne alınarak tasarlanmış, bu durum özellikle erken dönem İtil-Çulman kültürlerinden İtil Bulgarlarına değin gözlemlenmiştir. Fakat, İtil Bulgarlarının oluşturdukları yeni kent yapı formlarında, onların eski geleneklerinin izleri de sürülmektedir. Bu sebeple mutlak bir biçimde kent yapı formlarının fiziki-coğrafi şartlar göz önüne alınarak

⁷⁷⁷ Kızlasov, 2006: 21.

⁷⁷⁸ Gelah, 1961: 243.

⁷⁷⁹ Mokeyev ve Şenkov, 1993: 52.

oluşturulduğu söylenemez. Bununla birlikte İtil Bulgarlarında yeni tip bir kent formunun ortaya çıkmasında özellikle ticari ve askeri etkenler ön plandadır. Askeri etkenleri tetikleyen en önemli husus ise ticaret yolları üzerinde bulunan yerleşim noktalarının güvenliğidir. Bu tarz bir kent formunun gelişimi, ticari işlekleğin aksamaması üzerine kuruludur.

Kent alanındaki savunma duvarları, hendekler, kent sınırlarında önem taşıyan iletişim ve çevre unsurları (geçit, nehir vb.) yerleşimin birbirinden ayrılmış kısımları oluşturabilmektedir. Kentin merkezi, kentin yapısında belirli bir yer işgal eden pazar, dini ve içtimai yapılar ile tanımlanmaktadır. Daha alt sıradaki (bölge, sur dışı yerleşim) kent alanlarının dini ve kamu binaları ise alt merkezlerin rolünü oynamıştır. Kent içi ve dış mekânsal yapının algılanması da tamamen yerin doğal koşullarıyla belirlenmiştir. Korunan Bulgar yerleşimlerinin analizi, Bulgar kentlerinin mekânsal organizasyonuna göre sınıflandırılmasını sağlamıştır.

H. G. Nadırova, savunma yapılarının tasarımına göre kentleri birkaç tür mekânsal planlama yapısına ayırmıştır: daire kesmesi (burun-daire dilimi), dairesel (yuvarlak-burun), eş merkezli, kapalı eğri (Lev.46). Kent yapısının genel çevreden ayrılması sadece kent çevresinin etrafındaki egemenliğinden dolayı değil, aynı zamanda ahşap duvarlarla hendek ve sur tipindeki savunma sisteminin inşası ile de gerçekleşmiştir⁷⁸⁰. Bu tarz kent planlama yapıları aslında nehir kenarında kurulan Doğu Avrupa kentlerinin birçoğu için karakteristik olmuştur. Fakat eş merkezli yapı formunun Türklere özgü bir durumu söz konusudur.

Eş merkezli tipteki kentin mekânsal ve planlama yapısı İtil Bulgarlarının başkent özelliğidir. Yani Arap kaynaklarında Bulgar diye geçen ama Küçük Çeremşan'ın kıyısında bulunan Biler, yani başkent bu özelliktedir (Lev.46.a). Kent, kendini iç ve dış kent olarak bölen eş merkezli iç toprak surlar ve hendeklerle çevrilidir. Bunlar yuvarlatılmış köşelerle dikdörtgen plandadır⁷⁸¹. Bu tarz bir kentin iç alanı, savunma sistemleri ile merkezden (kale), kent merkezinin bileşim özelliklerine sahip olduğu eş merkezli bölümlere (dış kent, iç kent, kale) bölünmüştür. Burada en önemli hacimsel ve dikeysel dominantları, kült binalar ve saray kompleksleri oluşturmuştur. Merkez ve kapı, yani kentin içiyle dış dünyayı bağlayan ana iletişim, dairesel planlama yapısı ile oluşturulmuştur. Kentin bu tarz mekânsal yapısı, Türklerin geleneksel Bulgar görüşlerinin sentezini (Lev.46.b) yansıtmaktadır (Hazar topraklarında ve Güneydoğu Avrasya'da bulunan konargöçerler). Anıtsal tuğla-taş yapılar ve kült binalar, kentin mekânsal yapısında bir aksan olarak hizmet etmiştir. Düz rölyef için karakterize edilen eş merkezli mekânsal yapısı ile kent, daire kesmesi-burun kent tipinden farklıdır. Kentin dış ve iç kesimlerindeki halkların bulunduğu büyük iç alanlar, yapının

⁷⁸⁰ Nadırova, 2012: 48.

⁷⁸¹ Huzin, 2001b: 80.

sıklaşmasına izin vermemiş; yapısında bataklıklar, akarsular ve mevsimsel göller şeklinde doğal unsurlar içermiştir. Bu kentin iç alanlarının panoramik bir şekilde açılmasını sağlamış ve aynı zamanda eş merkezli alanların dominant etkilerini azaltmıştır. Çünkü bunlar arasındaki mesafeler önemli ölçüde artmıştır. Kentin eş merkezli merkezi, anıtsal yapılara sahip kale kentin içinde büyük öneme sahip olmuş ve pratik olarak dışarıdan algılanmayıp mekânsal yapının merkezinde yer almıştır. Nadirova'nın tasviriyle uzaklardan bakan biri için kent, minare tarzında dikey dominantların yükseldiği sur duvarları üzerinde görülür şekilde olmuştur. Basitleştirilmiş versiyonda, kentin iç alanı savunma sisteminin bir halkasıyla çevriliyken, ana cami ve hükümdar ikametgahı ile kentin ana meydanının birleşik bir merkez olarak hizmet ettiği bey kentleri inşa edilmiştir. Örneğin, Bulgarların ikinci büyük kenti Suvar da bu şekilde oluşmuştur⁷⁸².

Eş merkezli tipte mekânsal örgütlenmeye sahip Bulgar kentlerinin ortaya çıkmasının nedenlerini anlamak için, Bulgarların manevi kültürlerinde yer alan bazı fenomenlerin kültürel-tarihi anlamlarına bakmak gerekmektedir. Gerek diğer Türk yöneticilerin gerek ise Bulgar yöneticilerinin en önemli egemenlik sembollerinden birini, onların karargahları oluşturmuştur. Türklerde kentten ziyade devletin sembolü ve hanın otağının kurulduğu yer önem teşkil etmiştir. Divan-Lügatü Türk'te ordu kelimesinin anlamı kağanın oturduğu kent anlamına gelmiştir. Bundan ötürü de örneğin Kaşgar kentine Ordu-kent denilmiştir⁷⁸³. B. Ögel hanın oturduğu otağın, devlet ve ordu teşkilatının tam ortasında bulunmasından ötürü bu şekilde adlandırıldığını düşünmüş, Türkçede orta manasına gelen "ortu" kelimesinin *başkent* ve *karargah* manasına gelen ordu sözcüğü ile bir alakasının olup olmayacağını sorgulamış ve bu konuda kesin bir hüküm vermekten çekinmiştir⁷⁸⁴.

Başlangıçta, kent öncesi dönemde merkezi yeri hükümdar karargahındaki hükümdar yurdu ve çadırı (Lev.47.a) oluşturmuştur. İbn Fadlan, Bulgar İlteberi'nin Arap Halifeliği'nden gelen elçileri politik ve töre merkezi olan büyük bir çadırdaki kabul ettiğinden bahsetmiştir. Bu sebeple, karargahın kendisi merkez yani hükümdarın egemenlik noktası olarak hizmet etmiştir⁷⁸⁵. Grafiksel planda burası, tarihçi Reşidüddin'in belirttiği gibi merkezde bir nokta olan daire şeklinde tanımlanabilir:

Kurenin anlamı şudur: birçok yurt daire şeklinde sıralandığında ve bozkırda bir halka oluşturduğunda, bu yapı kamp (kuren) olarak adlandırılır. Anlamı halkadır. Eski zamanlarda, bir boy herhangi bir yerde

⁷⁸² Nadirova, 2012: 50-51.

⁷⁸³ Kaşgârlı Mahmud, 2015: 62.

⁷⁸⁴ Ögel, 2000: 267.

⁷⁸⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015:22.

durduğunda, halka gibi yerleşiyorlar; bunların en ihtiyarı bu çemberin ortasında yer alıyordu. Bu merkezi bir nokta gibiydi ve kuren olarak adlandırılıyordu⁷⁸⁶.

Hükümdarın karargâhı, boy temsilcilerinden oluşan soyluların toplandığı meclis yani iktidarın odak merkezi olarak hizmet etmiştir. Bu meclisi gören İbn Fadlan, şu haberleri aktarmıştır: “Hepsi kubbeli yurtlarda otururlar. Yalnız hükümdarın çadırı çok büyüktür. 1000 veya daha fazla kişiyi alır. İçi Ermeni halılarıyla döşelidir. Çadırın ortasında hükümdarın Rum dibasıyla kaplı bir tahtı bulunur⁷⁸⁷”.

E. Esin’e göre ister çadırlardan oluşan perde ile çevrili bir ordugâh isterse de surlar ile çevrelenmiş bir ordugâh olsun “ordu”, Ön Türklerden olan Chouların (M. Ö. 1050-249) kozmik telakkilerine dayanmaktadır. Chouların müstahkem hükümdar kenti, yeryüzünün modelinde mikro kozmos olarak düşünülmüş, yeryüzüne ve devletin yönlerine atfedilen dört köşe planda kurulmuştur. Baş cephe sayılan güney güneş evcine, kuzey ayın evcine, doğu güneşin doğuşuna, bahara ve göğe, batı ise güneşin batışına atfedilmiştir. Kentin tam ortasında göğün kutbunu teşkil eden, Eski Türkçe metinlerde “Temür Kazuğ” şeklinde geçen Kutup Yıldızı ve Ayı Burcunun altında hükümdar köşkü yer almıştır. Hükümdar otağı dünyanın merkezinde olduğu düşünülen kozmik dağ simgelemiştir. Yani Chouların hükümdar kenti göğe, yere, dağlara, güneşe, aya, yıldızlara ve hükümdarın atalarına adanmış mukaddes bir kent özelliği taşımıştır⁷⁸⁸. Daha sonra bu kent formu bir gelenek olarak Hunlar tarafından devam ettirilmiştir. Örneğin Baykal Gölü’nün doğusunda İvolga ve Selenge nehirlerinin birleştiği yerin aşağısında bulunan en önemli Hun kentlerinden biri olan İvolga, kare planda, her biri beş hattan oluşan surlarla çevrilmiştir. Surlar dört ana cepheye konumlandırılmıştır⁷⁸⁹. Aynı geleneğe İtil Bulgarları kentlerinde de rastlanılmıştır.

Bulgar topraklarında kentsel kültürün gelişimi ile birlikte, hükümdar karargâhı başkente dönüşmüştür. Burası tam olarak seferler için ordunun toplanma, yabancı elçilerin kabul yeri işlevlerine sahip olmuştur. Bulgarlarda iktidar sistemi, Bulgarların kendileri tarafından merkezde bir noktayla eş merkezli çember sistemi olarak görülmüş: ülkenin ortası karargâh, karargâhın merkezi yurt; yurdun ise taht yani otağ olmuştur. Dünya ve devletin ideal yapısı olarak ele alınan bu model, yukarıda bahsi geçtiği gibi mikro ve makro kozmosun birliği olarak yorumlanmıştır⁷⁹⁰.

İtil Bulgar başkenti olan Biler’in mekânsal formunu, Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska ile karşılaştıran A. H. Halikov, her iki kentin mekânsal organizasyonun genetik olarak

⁷⁸⁶ Reşidüddin camiü’t-tevarih I, 1373: 230.

⁷⁸⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015:30.

⁷⁸⁸ Esin, 1968: 137-138.

⁷⁸⁹ Kalan, 2012: 9-10.

⁷⁹⁰ Nadırova, 2012: 50; Koray, 2005: 256.

Bulgar geleneği ile ilgili olduğunu düşünmüştür. Biler'den farklı olarak Pliska'nın formunun dikdörtgen olsa da yapı esasında eş merkezli olmuş, kent iç ve dış kısımla birlikte kaleden oluşmuştur⁷⁹¹. Nadirova'ya göre bunun yanı sıra Biler savunma sisteminin net bir biçimde yuvarlak forma sahip olmaması onu yuvarlatılmış köşeleri olan bir planda yani kare olarak düşünmemizi sağlamaktadır. Pliska'dan farklı olarak Biler'in yapısı iki dünya modeli algısını yani İslamiyet'in ve Türklüğün ortaklığını yansıtmaktadır⁷⁹².

Bulgar kentlerinin geleneksel mekânsal ve planlama yapısında, sur dışı yerleşiminin gelişimini belirli bir yöne yönlendiren ovalar ve nehirler arasındaki arazi boyunca, burun üzerindeki daire kesmesi ve kapalı eğri tipleri gözlemlenmektedir. Bulgarlarda daire kesmesi (Burun şeklini alır vaziyette) kent tiplerini Bulgar, Cuketau, Kazan⁷⁹³ vd. oluşturur. İç duvarlarıyla birlikte kent içerisinde İlteber sarayı, cami, hamam göze çarpmaktadır. Kentte iç duvarlarla, iç ve dış kent de olarak adlandırılan sarayın, caminin, hamamın vd. de bulunduğu kale ayrılmıştır. Kent çapındaki ulaşım, kaleyi geçiş kapılarıyla birleştirmiş ve kentin yelpaze şeklindeki planlama yapısını oluşturmuştur. Daire kesmesi kentlerde iç alan, savunma hattı ile korunmuştur. Kentin daire kesmesi mekânsal planlama yapısı, tüm Ortaçağ boyunca var olmuş, Yeni Çağ'a kadar gelişmiştir⁷⁹⁴.

Daire kesmesi tipinin yanı sıra kapalı eğrisel mekânsal planlama yapısı da İtil-Çulman için geleneksel olmuştur. Bu tip, ovalar veya nehirler arasındaki birkaç burun üzerindeki yerleşimin çevre koşullarına göre belirlenmiştir. Kentin dağılımı ise farklı şekillerde olmuştur. Mekansal planlama yapısının merkezi olan kale, kentin savunulması için en uygun koşulları sağlayan herhangi bir yerde bulunabilmiştir. Kentsel haberleşmenin yönü ve kentin savunma sistemindeki geçitlerin yeri ise kalenin konumuna bağlı gerçekleşmiştir. Binaların kentsel dokusu ticaret bölgesinin bulunduğu yerde, kent genelinde haberleşmenin kesildiği noktalarda ve geçit kulelerinin önünde bölünmüştür⁷⁹⁵.

Yarım yuvarlak, dairesel ve girift burun formlu kentler kapalı eğri çeşit olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda hem Ruslarda hem de Bulgarlarda yarım yuvarlak form yaygın olarak görülmüştür⁷⁹⁶. Çünkü bu form yerin korunma ihtiyacını daha iyi karşılamıştır. Bu tip Bulgar kentleri arasında Omar, Staro-Aleykin, Doğu Voykin, Sadov I, Kominternov II vd. yer almaktadır⁷⁹⁷.

⁷⁹¹ Halikov, 1976:38.

⁷⁹² Nadirova, 2010: 25.

⁷⁹³ Huzin, 2001b: 117, 155, 185.

⁷⁹⁴ Nadirova, 2012:48.

⁷⁹⁵ Nadirova, 2012: 48-49.

⁷⁹⁶ Nadirova, 2012: 48-49.

⁷⁹⁷ Gubaydullin, 2008: 148-152.

Yuvarlak tip, İtil-Çulman'da en yaygın görülen kent tipini oluşturmuştur. Bulgar yerleşimlerinin büyük çoğunluğu bu formda olmuş ve genelde küçük ölçüleri ihtiva etmiştir: 100'den 500 metre çapa kadar (Tigaşev yerleşimi-150 m), Yekaterin-Slobodskin (300 m). Bunlar genellikle 2-3 sıra sur ve 1-3 hendekle çevrili olmuştur. Yuvarlak tip Bulgar kentlerinin çoğunluğunda gözlemlenmiştir⁷⁹⁸.

XI-XII. yüzyıllarda Eski Rus topraklarına da küçük yuvarlak kent formları hakim olmaya başlamıştır. Bunlar, üzerinde ahşap duvarların bulunduğu surlar ve hendeklerle çevrilmiştir. Kentin merkezinde katedral, knez ya da soylu sarayı bulunmuştur. Bu tip kentler Bulgar kentlerinden farklı olarak tek bir savunma sistemine sahip olmuştur. Bu sebeple olsa gerek bazı güney Rus kentlerinin ve kalelerinin çok sıralı sisteme sahip olması ise Bulgar etkisi ile ilişkilendirilmiştir⁷⁹⁹. Bunun nedeni, bozkırlardan gelen göçebelerin güney Rus topraklarının korunmasına katılım sağlamasıdır. Fakat öte yandan, bu kentlerde çok sıralı bir savunma sisteminin ortaya çıkmasının bölgedeki tehlike oranının artmış olmasından da kaynaklandığı düşünülebilir. Büyük yuvarlak ya da eş merkez tipindeki Rus kentleri, ilk mekânsal örgütlenme türlerinin gelişmesinin ve değişmesinin bir sonucudur. Böylelikle yarım yuvarlak, dairesel ve daire kesmesi-burun tipleri, kentlerinin gelişimi ile birlikte yuvarlak ve eş merkez formlara dönüşmüştür⁸⁰⁰.

V. L. Voronina, arkeolojik araştırmalar neticesinde VII-VIII. yüzyılların, Türkistan kentlerinin izlerinin sürülebileceğini belirtmektedir. Bu kentler Arap ülkelerinde bulunan kentlerden büyük suretle ayrılmıştır. Türkistan'da yuvarlak tipli kentlere rastlanılmamış, bölgede çoğunlukla eş merkezli yapı ve çift duvara sahip kale planda yuvarlak yerleşim tipleri görülmüştür. Ancak asıl fark kent yapısında gözlemlenmiştir. Türkistan kentlerinin vazgeçilmez bileşenini yüksek platformdaki kale oluşturmuştur⁸⁰¹. Türkistan kentleri, İtil-Çulman kentlerinden sadece mekânsal yapılarıyla değil aynı zamanda imgesel özellikleriyle de farklılık sergilemiştir. Yüksek kerpiç platformlarda bulunan sağlam duvarlara ve kulelere sahip kaleler yalnızca kentlerin yapısında değil yakın çevrenin üzerinde de hakimiyet sağlamıştır. Bunların çamur ve kilden yapılan güçlü görünümü, etraflarındaki çevreden yalnızca geometrik olarak farklılık arz etmiştir. Kalenin eteğindeki iki katlı evlerin yoğun kitlesi, şehristanın duvarları ile çevrili Türkistan kentini yaratmıştır⁸⁰².

VIII. yüzyıldan kalma Türkistan kentlerinde kaleler sabit bir sıfat olmuş ve bunlar yalnızca büyük kentlerde hükümdarın ikametgahı olarak kalmıştır. Bu kentler, surlarında

⁷⁹⁸ Diğer Bulgar kent mekânsal formları için bk. Huzin, 2001b: 358- 374.

⁷⁹⁹ Morgunov, 2007: 30

⁸⁰⁰ Mokeyev ve Şenkov, 1993: 54.

⁸⁰¹ Voronina, 1991: 11-12.

⁸⁰² Nadirova, 2012: 51

feodal soylular, zanaatkarlar ve tüccarlardan oluşan farklı nüfus katmanlarını içermiştir. Bu şartlarda kale, kendi eyaletleri ve ordusuna sahip vasalları veya yöneticinin bulunduğu “kent içinde bir kent” gibi görünmüştür. Doğu’nun diğer Müslüman kentlerinde olduğu gibi XI. yüzyıldan kalma bir kale, yönetici merkezleri için bir zorunluluk arz etmiştir. Fakat bunların ikincil büyük kentlerdeki varlığı tercihe bağlı olmuştur⁸⁰³. Bu duruma en iyi örnek yalnızca Biler’de bulunan ve İtil Bulgarlarının diğer kentlerinde tespit edilmeyen kaledir⁸⁰⁴.

Sonuç itibarıyla İtil Bulgar kentlerinin yapısal formları öncelikli olarak bulundukları coğrafyanın tabii şartları gereği şekillenmiştir. Örneğin Bulgarlardan evvel bölgede meskun bulunan İtil-Çulman sakinlerinin nehirler arasındaki yüksek burunlarda veya hendeklerle, ahşap surlarla tahkim edilmiş vadilerde yerleşim kurma geleneği Bulgarlar tarafından devam ettirilmiştir⁸⁰⁵. Fakat yeni kentlerin kurulmasında veya eski kentlerin yapılandırılmasında form değişiklikleri yaşanmıştır. Bu duruma yukarıda da bahsi geçtiği gibi kültürel, ticari, askeri ve idari hususlar sebebiyet vermiştir.

3. 1. 2. Bayındırlık Unsurları

Ortaçağ’da devletlerin halktan tahsis ettiği vergiler, yalnızca ayni ve nakdi ücretler anlamına gelmemiş, kimi zaman kişisel yükümlülükler de bu kapsama dahil edilmiştir. Devlet ya da varlıklı beyler emek gerektiren işlerde çalıştırdıkları kişilerin emeğini vergi olarak tahsis etmiştir. Bu görevlerden en bilineni ve başlıcasını inşaat işleri oluşturmuştur. Bu açıdan vergi sistemine dâhil edilen ve yapıların inşa edilmesinde kullanılan iş gücü, kentlerin mimari gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Zira bölgedeki kent kültürünün gelişimi kentsel altyapının, uzun vadeli binaların, yolların ve tahkimat yapılarının inşasını gerekli kılmıştır. Bu tür görevler daha çok işlerini düzenli olarak yapan ustaların, zanaatkârların elinde olmuştur. Fakat kimi zaman da inşaat yükümlülükleri sıradan halkın omuzlarına yüklenmiştir.

Arkeolojik verilerden hareket eden F. Ş. Huzin, zayıf bir kültür katmanına sahip olan sur dışı yerleşimlerindeki nüfusun sosyal aidiyetinin varlıklı kesimle bir alakası olmadığının altını çizmektedir. Bu yerleşim yerlerinde sürülebilen yaşam izleri, Bulgar hükümdarı tarafından tahkimat gibi yapıların inşası için ülkenin farklı yerlerinden getirtilen insanlara ait olmuştur. Araştırmacıya göre cami, kervansaray, tahkimat gibi emek isteyen yapılar ancak nüfusun önemli bir kesiminin inşa işlerinde zorla çalıştırılması ile ortaya çıkmıştır. İnşaat işlerinin bitmesinin ardından evlerine gitmelerine izin verilen bu yükümlülerin kimisi yol kat etmek yerine Biler kent surlarının yakınında yaşamayı tercih etmiş ve çiftçilik ya da

⁸⁰³ Voronina, 1991: 12.

⁸⁰⁴ Nadirova, 2012: 51

⁸⁰⁵ Kazakov vd., 1987: 28-29.

hayvancılık gibi eski işlerini burada yapmayı sürdürmüştür. İşte bu kesim inşaat işleri için ihtiyaç duyulduğu vakit kendini tekrar kent merkezinde bulmuştur⁸⁰⁶. Fakat bu yükümlülük sadece Bulgar ahalisi için geçerli olmamıştır. Örneğin Fin-Ugorların baskın olarak yaşadığı topraklarda inşa edilen müstahkem yapıların, ticaret karakollarının vs. inşasında Bulgar dışı nüfusa da inşa görevleri yüklenmiştir⁸⁰⁷. Yani fethedilen topraklardaki bağımlı halklar da hükümdar ya da bölgedeki önemli beyler tarafından özellikle yapı inşasında görevlendirilmiştir. Büyük yapıların yanı sıra kent yaşamını kolaylaştıran yol, su temini gibi hizmet yükümlülükleri de devlet tarafından yükümlü görülen kişiler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.

İslam kentlerinde kentsel organizasyon çoğunlukla kale, savunma duvarları, Cuma camii, medrese, hamam, iç avlulu konut ve düzensiz sokak ağı unsurları etrafında şekillenmiştir. Tipik olan bu unsurlara İtil Bulgar kentlerinde de rastlanılmaktadır. Fakat diğer İslam kentlerinin bulunduğu coğrafyayla farklılık arz eden iklimsel ve fiziksel şartlar, Bulgar kent organizasyonunun bir takım ayırt edici özellikler sergilemesine neden olmuştur. Örneğin mimari yapılarda kullanılan yapı malzemesi coğrafyanın iklimsel ve fiziksel özelliklerinden, sokak, yol ve drenaj gibi bayındırlık unsurları ise arazi rölyefinden etkilenmiştir. Aslında bu etkileşim karşılıklı gerçekleşmiştir. Zira arazi rölyefi sokak biçimini belirlerken, sokak ağı da yerleşimin genel topografyasını belirlemiştir.

Kent sokakları, yerleşim planını oluşturan ve yerleşimler arası rahat ulaşım imkanı sağlayan, sürdürülebilir planlanma unsurları arasında yer almaktadır. Sokak planlamaları Ortaçağ süresince genelde pek fazla değişime uğramamıştır. Bulgar yerleşimlerinde binalar genellikle ulaşımı ve yapımı kolay olduğu için ahşaptan inşa edilmiş, bu sebeple de sokak yapısı zorlukla restore edilmiştir. Bu bağlamda yalnızca kentlerin ana iletişim istikametlerini ve çoğunlukla da arkeolojik kazılarla ortaya çıkartılan yerleşim bölgelerinin izini sürmek mümkün olabilmiştir. Ancak, binaların bulunduğu yerdeki sokağa ait parçalardan yola çıkarak sokakların farklı genişliklere sahip olduğunu varsaymak mümkün olmuştur. Yerleşim sokakları 1-2 metrelik yan sokak, 3-4 metrelik standart sokak ve 5 metre veya daha fazla uzunluğa sahip merkezi sokak türlerinden oluşmuştur⁸⁰⁸. Bu ölçüler elbette ki standart olmamış, sokak yapıları arkeolojik veriler izin verdiği sürece belirlenebilmiştir. Örneğin Semerkant'da IX-X. yüzyıllara ait olduğu düşünülen taşlarla döşenmiş sokak genişliğinin 4 metre olduğu saptanmıştır⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Huzin, 2001b: 112-113.

⁸⁰⁷ Huzin ve Muhamadeyev, 2014: 105-108.

⁸⁰⁸ Nadirova, 2012: 51.

⁸⁰⁹ Anarbayev, 1981: 61.

Bulgar kentinin en eski sokak izleri, X. yüzyıla ait kent surlarının güney kesimi kazılarında bir geçitte sürülmüştür. Öyle ki 4,5-5 metre genişliğindeki hendek, Büyük İerusalim Vadisi'nin ana hatlarını takip etmiş ve yaklaşık 2 metre genişliğinde bir bent ile bölünmüştür. Geçit, kuzeybatı-güneydoğu boyunca hendeği geçmiş, sokak ise yerleşimin iç tarafından ahşap çitlerle çevrilmiştir. Verilere göre bu sokak, yerleşimde konut ve hizmet binaları olan malikaneler inşa edilene dek yani XIII. yüzyılın ortasına kadar işlevsel olmuştur. Bulgar'ın erken dönemine ait bir diğer sokak (Lev.48), ahşap yapıların olduğu bir alanda kaydedilmiştir⁸¹⁰.

Özellikle ticari işleklik açısından aktif bir pozisyonda bulunan Bulgar kentlerinin bayındırlık hizmetlerinin önemli bir kısmının yollara ayrıldığı düşünülebilir. Örneğin Kazan Kremlininde XII. yüzyıl ve XIII. yüzyıl başlarına tarihlendirilen taş döşemeli sokak kalıntısının keşfedilmesi, Bulgarlarda kent planlama kültürünün gelişmiş olduğunu göstermektedir⁸¹¹.

Diğer bir bayındırlık unsuru olan su kanalları ise sokak kalıntılarına oranla ardında daha fazla iz bırakmıştır. Bulgar topraklarında farklı su tedarik sistemleri uygulanmıştır. Doğu Avrupa'da nehir ve toprak üzerindeki karların erimesi, su taşkınlarına sebep olmuştur. İtil ve Çulman'daki sular çoğunlukla 5 ila 8 metre yükselebilmekte ve sular altında kalan arazilerde sulak çayırlar meydana gelmektedir⁸¹². Bu açıdan bakıldığında Bulgar topraklarında pek fazla su sıkıntısının yaşanmadığı sonucuna varılmaktadır.

İtil Bulgarları nehirden, gölden ve kuyulardan olmak üzere üç farklı yoldan su temin etmiştir. Nehirden ya da gölden su temini özellikle kıyı yerleşimlerinde çok fazla emek gerektirmediğinden suya ulaşmak halk açısından bir zorluk arz etmemiştir. Fakat doğal su kaynaklarının bulunmadığı yerleşimlerde, suya ulaşmak için insan eliyle kazılan kuyu formları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bu tarz kuyuları kazmak, belirli bir beceri gerektirdiğinden su kuyusu kazma işi kent sakinleri için en eski inşaat faaliyetlerinden birini oluşturmuştur. Doğal su kaynaklarından mahrum bu tarz yerleşimlerden biri Bulgarların başkenti Biler'dir. Arkeologlar, Biler'de keşfedilen ahşap konutlara dâhil edilebilen düzinelerce su kuyusu keşfetmiştir (Lev.48.a). İncelenen tüm kuyuların derinlikleri 460 ila 760 cm. arasında değişmiştir. Kentlerde keşfedilen bu tarz kuyuların çok derin olmaması, genellikle akiferlerin çok derin olmaması ile açıklanmıştır. Bu kuyular çökmelere karşı ahşap kalıplarla güçlendirilmiş, üst yapıları ise suyu kaldırmak veya suyu direkler yardımıyla basit

⁸¹⁰ Badayev, 2017: 26.

⁸¹¹ Sitdikov, 2011: 68.

⁸¹² Şarifullin, 1979: 102-113.

bir şekilde dışarı çekmek için korunmamıştır (Lev.49; Lev.49.a). Araştırmacılara göre bu kuyularda muhtemelen kaldıraç tipi aletler kullanılmıştır⁸¹³.

Bulgar kentlerinde hamamlara su temin etmek için seramikten su boruları yapılmıştır. Su en yakın göl, nehir ve kuyulardan temin edilmiştir. Aynı zamanda hamamlarda bir atık su sistemi mevcut olmuş, kullanılmış su borulardan drenaj kanallarına gönderilmiştir⁸¹⁴.

Köylerde ise yolların ve su kanallarının durumu kentlerden farklılık arz etmiştir. Genellikle kırsal bölgeyi kontrol eden kalelerin ya da müstahkem kentlerin çevresinde yer alan köylerde sokak yapısı pek fazla gözlemlenememiştir. Örneğin Çulman Nehri'nin sağ kolu olan Meşa Nehri kıyısındaki Rojdestven V köyünde, her bir avlu bölgesel olarak korunmuş ve bu avlular yol boyunca konumlandırıldığında çizgisel bir yapı gözlemlenmiştir⁸¹⁵. Bu avlular aralarında bir sokak barındırmazken, çiftlik ana sokaktan bir çitle ayrılmıştır. Yani Bulgar köylerinde kent tarzı sokaklar mevcut olmamış, çiftlikler ise çitler tarafından kuşatılan yollarla birbirine bağlanmıştır. Su ise tahminlere göre genellikle nehirlerden ve derelerden temin edilmiştir. Çünkü henüz Bulgar köylerinde su kuyularının varlığına rastlanılmamıştır⁸¹⁶.

3. 1. 3. Konut Mimarisi

Kentlerin inşa faaliyetlerinde en belirleyici unsuru coğrafya oluşturmuştur. Özellikle konut inşasında herhangi bir yapı malzemesinin yokluğu ya da varlığı kent silüetinin görünümünde etkin rol üstlenmiştir. Yerli İtil-Çulman halkları bölgede bol bulunan ormanlar sayesinde, konut yapımında ahşabı tercih etmiştir. Fiziksel ve coğrafi şartlar sebebiyle ahşap temelli başlayan bu inşa geleneği, Bulgarların konut yapımına da yanmıştır. Ama zaman içerisinde özellikle farklı kültür unsurlarının bölgeye girmesi ile konut mimarisine farklı yapı malzemeleri ve inşa gelenekleri dahil olmuştur. Yine de konut mimarisinin her gelişim evresinde görülen ahşap, hem temel hem de ek bir yapı malzemesi olarak her daim diğer malzemelerle birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Öyle ki çerçeve hasır konutlarda, ahşap (ek olarak kil kaplama) temel malzeme olarak kullanılmış ise tuğla binalarda sadece münferit eleman (zemin, kapı vd.) olarak tercih edilmiştir. En yaygın kullanılan ahşap türlerini ise sağlamlık ve dayanıklılık açısından bölgede bol bulunan çam ve meşe oluşturmuştur⁸¹⁷.

İtil Bulgar mimarisinin gelişiminde, Doğu inşa geleneklerinin etkisi son derece önemlidir. Özellikle Biler, Suvar ve Bulgar gibi büyük kentlerde anıtsal ve kamusal binaların

⁸¹³ Şarifullin, 1979: 102-113.

⁸¹⁴ Nadirova, 2012: 80.

⁸¹⁵ Rudenko, 2001: 121-122.

⁸¹⁶ Rudenko, 2001: 121-122.

⁸¹⁷ Şarifullin, 1981: 30-33.

yapımında doğu inşa tekniklerinin izleri rahatlıkla sürülebilmektedir. Fakat İtil-Çulman sahasındaki yaşam alanları söz konusu olduğunda, işin rengi değişmiştir. Özellikle konutların inşası gerçekleştirilirken dışarıdan alınan bir teknik yerine yerel inşa geleneklerinin tercih edildiği (Lev.50), aynı zamanda Bulgarların kendi becerilerinin de yerel geleneklere dahil edildiği gözlemlenmiştir. Örneğin yurt kalıntıları, Bulgarların göç öncesi döneminin yerel gelenekleriyle olan güçlü bağları açığa çıkarmaktadır. Ahşap mülk sistemine dâhil edilen keçe veya hasırdan yapılan yurtlar, Türk dünya algısıyla bağlantılı olarak döngüsel bir planlama sisteminde ayrı gruplar olarak mevsimine göre sabit, yarı-sabit ve taşınabilir formda olmuştur (Lev.50.a). Fakat Bulgar konutları mutlak olarak tipik bir konargöçer mesken ya da tipik bir Müslüman hanesi biçiminde gelişmemiştir. Zira Bulgar toplumunun çok farklı etnik bileşenden oluşması, Bulgarların İtil hattına göçünden evvel bölgeye yerleşik yaşam tarzının hakim olması, konut inşasında ahşap inşa tekniklerini kullanan Slav ya da Fin-Ugor gibi halklarla sağlanan sıkı temaslar, bölgenin iklimsel-fiziksel koşulları ya da yürütülen iş kollarının ihtiyaç duyduğu mesken tipleri (Örneğin bölgede aktif bir şekilde yürütülen ticaret sebebiyle İtil kıyısında Rus gibi yabancı tüccarların koloni yerleşimleri mevcut olmuştur) gibi sebepler Bulgar konutlarının diğer konargöçer bölgelerindeki yurtlardan ya da İslam ülkelerindeki hanelerden ayrışmasına neden olmuştur.

Bulgar konut mimarisinin süreç içerisinde değişime uğramasında yukarıda bahsi geçtiği gibi bölgenin coğrafi koşullarının büyük etkisi bulunmaktadır. İtil hattına gerçekleştirilen ilk göç dalgalarıyla bağlantılı duran konutlar daha çok çadır suretindeyken, bölgenin soğuk yapısı konut mimarisinin de değişmesine sebep olmuştur. Zamanla keçe çadır yerine sap-saman karşımı balçıkla sıvanan ahşap yapılar tercih edilmeye başlanmıştır. Beşik şeklindeki çatıların, ağaç kabukları ve samanlarla sıkıca kaplanmasıyla evin içerisine soğuk rüzgârların, karların, yağmurların ve aşırı sıcakların girmesi engellemiştir. Kapı girişleri ise genellikle evin ışığı ve sıcaklığı daha iyi alabilmesi için güney cepheye konumlandırılmıştır. Bu özellik aynı zamanda kardan ve sert kıştan korunmak için de düşünülmüştür⁸¹⁸.

Doğulu kaynaklar, Bulgar konutlarının ahşap ve yurt şeklinde iki tipten oluştuğundan haber vermektedir. X. yüzyıl müellifi İstahrî, Bulgar ve Suvar kentlerinden bahsederken yerleşim sakinlerinin kışın ahşap yapılarda, yazın ise çadırlarda yaşadığını belirtmiştir. XII. yüzyılda Bulgar topraklarını ziyaret eden Gırnati ise Bulgarların, hane duvarları meşeden, temeli ise ahşaptan inşa ettiğini dile getirmiştir⁸¹⁹. Bir sonraki yüzyılın müellifi Yakut da Bulgarların evlerini ahşap çivilerle birleştirmek suretiyle kütüklerin yığılması şeklinde inşa

⁸¹⁸ Gubaydullin, Karimov, 2003: 16-20.

⁸¹⁹ Hvol'son, 1869: 87; Zahoder, 1967: 37.

ettiğini aktarmıştır⁸²⁰. Bu haberlere karşın 922 senesinde Bulgar ülkesini ziyaret eden İbn Fadlan “Onların hepsi yurtlarda yaşar” şeklindeki söylemiyle sadece yurt tipi meskenlerin varlığından haber vermiştir⁸²¹. Bu durum büyük ihtimalle Bulgar konut mimarisinin değişim evresinin başlangıcı ile alakalıdır. X. yüzyıldan sonra kaleme alınan eserlerde (çoğunlukla haberler birbirinin tekrarı şeklinde) yurtların yanı sıra ahşap yapıların varlığından da bahsedilirken, İbn Fadlan’ın sadece yurt tipi yapılardan (Lev.51) bahsetmesi ahşap yapıların henüz diğer konutlara oranla çoğunluk arz etmemesi ile alakalıdır.

Eski Bulgar konutları araştırmacılar tarafından yapı özellikleri dikkate alınarak belirli tiplere (Lev.51.a) ayrılmıştır. A. P. Smirnov, dikdörtgen veya kareye benzer planda, ocağa ve ambara sahip olmak suretiyle kütük ve kerpiç şeklinde iki konut tipi belirlemiştir⁸²². R. F. Şarifullin ise toprak zemine 1 ila 1.5 metreden daha fazla girintili, 7 ila 14 metrekareye kadarlık bir alana sahip kare ya da dikdörtgen formlarda inşa edilen sığınak; yüzeyden 0,25-1,3 m. derinlikte kil veya tahta bir zemine, 20 ila 12 metrekare arasında değişen tek odalı ve dikdörtgen formlarda inşa edilen yarı sığınak; yerle aynı seviyede inşa edilen tipik ahşap konutlar (Lev.52; Lev.52.a) şeklinde üç konut tipi incelemiştir. Araştırmacı son tip konutları ikiye ayırmıştır: İlki, yapının dayanıklılığı için dikeylemesine konumlandırılan, 20-25 cm’lik çapa sahip direklerden oluşan bir iskelet üzerine inşa edilmiştir. Bu direkler evin köşeleri ve duvar hatlarında sabitlenmiş; aralarındaki boşluklar ise çitlerle doldurulmuştur. Ölçüleri ise genelde 5,7×6,8 metreden 6×7 metreye kadar ulaşmıştır. İkincisi dikdörtgen ya da kare kütüklerden inşa edilmiştir. Bu kütüklerin uzun tarafı 4-6 metre, çapı ise 25-30 cm. olmuştur⁸²³.

Toprağa gömük biçimindeki sığınak tipi konutların kökeni tamamen Doğu Avrupa yerel halkların meskenleriyle bağlantılı olmuştur. Zira İtil-Çulman Tunç Çağı yerleşimlerinin arkeolojik kalıntıları, geçişlerle birbirine bağlanan ya da bağlantısız olarak toprakla kaplanmış sığınak ya da yarı sığınak tipi konut izlerinden oluşmaktadır. M. Ö. II binli yılların sonuna tarihlenen, bölgenin coğrafyasına göre şekillenen sığınak ve yarı sığınak tipi konutlar (Lev.51; Lev.51.a) zamanla Bulgar inşa gelenekleri arasında da önemli bir yere sahip olmuştur⁸²⁴.

F. Ş. Huzin yukarıda bahsi geçen konut tiplerini daha detaylı bir şekilde incelemiştir: sığınak tipi (kütük ve direk), yarı sığınak (kütük ve direk) ve tipik ahşap konutlar (tek odalı veya iki odalı kütük, direk, yurt tipi)⁸²⁵. Araştırmacının aktardığına göre tek odalı dikdörtgen

⁸²⁰ Şpilevskiy, 1877: 13.

⁸²¹ Kovalevskiy, 1954: 40.

⁸²² Smirnov, 1951: 78.

⁸²³ Şarifullin, 1993: 65-72.

⁸²⁴ Nadirova, 2012: 25

⁸²⁵ Huzin, 2001: 267-268.

ve kare forma (3,5×3,2 m; 4,2×3,1 m; 5,4×5,6 m) sahip, yere 1,4-2 metre gömülü sığınak tipi konutlar genelde açık ocaklar veya kerpiç fırınlar vasıtasıyla ısıtılmıştır. Bu tip konutlar ya geçici barınma amaçlı kullanılmış ya da ekonomik durumu iyi olmayan kesim tarafından sürekli yaşamak için tercih edilmiştir. Bu tipin alt kategorisi olan kütük evler derin bir çukura sabitlenen kütük tarafından desteklenmiştir. Sığınak tipi direk evlerin çerçevesi ise çukur duvarlarına yatay olarak döşenen tahtaların kapladığı dikey sütunlardan oluşmuştur. Konutun merkezinde büyük bir direğe dayanan çatı ise döşemenin en muhtemel biçimini oluşturmuştur. Zemini yüzeyden 0,4 ila 1,4 metre çukurda, ortalama 3×4 ila 5×6 ölçülerinde dikdörtgen formda inşa edilmiş olan yarı sığınak tipi konutların, kütük özelliğine sahip olanlarının alt kısmı çukurda, üst kısmı ise yer seviyesinin üzerinde bulunmuştur. Yarı sığınak konutların direk özelliğine sahip olanları çukurun köşelerinde duran destek direklerinin oluklarına yatay kütükler ile sabitlenmiş ya da toprak duvara dayandırılmıştır. Üçüncü tipi içerisinde bir veya iki oda barındıran yer seviyesindeki tipik ahşap konutlar oluşturmuştur. Bu tipe dâhil edilen kafes-kerpiç konutların temeli hem tavan hem de iki taraftan kille kaplanmış hasır duvarları tutan, bazen köşelerde bazen de duvar boyunca dikey yerleştirilmiş kafesten oluşmuştur⁸²⁶.

Bulgar konutlarının en yaygın olarak kaydedildiği sahayı doğal olarak Biler, Bulgar, Suvar, Cuketau, Murom Kasabası gibi büyük kentler veya beylik merkezleri oluşturmaktadır. Bulgar kentlerinin sıradan ahalisi genellikle ahşap konutlar inşa etmiş, kimi zaman da çiftlik-malikâne tipi konutlara da sahip olmuştur. Bulgar kentlerinde çitle çevrili çiftlik ya da avluların içerisinde ahşap ek yapılara ve tahıl veya yiyecek depolamak için çukurlara sahip sığınak ve yarı sığınak tipi konutların bulunduğu tespit edilmiştir. Ek yapılarda olmazsa olmazı hamam ve buzluklar (kiler) oluşturmuş, çoğu zaman demirci fırınlarının veya ocakların yer aldığı zanaat atölyeleri de mevcut olmuştur⁸²⁷.

Biler kentinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, kentteki yapı inşaatının X. yüzyıla dayandığını göstermektedir. Kent merkezinde yer altı yapısına veya yüzey altına çok az derinliği olan 20'den fazla iki odalı ahşap konut tespit edilmiştir (Lev.53). Fakat tek odalı konutlar iki veya daha fazla odaya sahip konutlardan sayı olarak üstünlük arz etmiştir⁸²⁸. Bununla birlikte keşfedilen konutlar farklı inşa özelliklerine sahip olmuştur. Örneğin 1972 senesi kazılarında 6,8×6,6 metrelik alanı kapsayan bir konut keşfedilmiştir. Binayı çevreleyen ve yapıyı iki parçaya bölen (kuzey 6,4×2,0; güney 6,4×3,2) büyük direk çukurlarının izleri günümüze kadar korunmuştur. Konutun kuzey kısmında yüzeyden 40 cm. derinlikte bulunan

⁸²⁶ Huzin, 2001: 266-268.

⁸²⁷ Nadirova, 2012: 51

⁸²⁸ Huzin, 2001: 265.

tandır şeklinde silindirik bir fırın, konutun önemli bir parçasını oluşturmuştur. İncelenen bu yapı genel olarak duvarları kil ile kaplı, kafes-çerçeve biçiminde küçük bir konut özelliği taşımıştır. Benzer bir yapı, bahsi geçen konutun biraz güneyinde yer almaktadır⁸²⁹. Bu tarz konutlara dair keşifler elbette ki daha fazladır. Zira Biler’de X. yüzyıl kaydıyla erken döneme tarihlendirilen kafes-kerpiç duvarları, tandır fırınları, çukur gibi ek hizmet yapıları olan bu ahşap konutlar kent merkezi için oldukça tipik olmuştur. Fakat XI-XII. yüzyıllara gelindiğinde artık Biler’de tandır fırınlı kafes konutların inşa edilmediği gözlemlenmiştir. Muhtemelen bu durum, bu tarz konutların İtil-Çulman bölgesinin sert coğrafi koşullarına çok uygun olmamasıyla alakalıdır. Huzin’e göre bu tarz evlerin inşaatının hızlı bir şekilde durmasının arkasında Türkistanlı ve İranlı inşaatçıların büyük bir kısmının bölgeden ayrılmasının da payı bulunmaktadır⁸³⁰.

Biler’in merkezinde bir dizi konutun izinin kaydedilmesi oldukça olağandır. Zira sur içi alan veya kale yerleşimi olarak tasvir edilen bölge, kamusal ve dini yapılarıyla birlikte daha çok soyluların yaşamı için tasarlanmıştır. Bu sebeple bahsi geçen alanda keşfedilen sıradan konutlar daha çok soylu kesimin hizmetinde bulunan hizmetliler, zanaatkârlar ve askeri görevlilere atfedilmektedir⁸³¹. Bu tarz konutların yakınında malikâne tarzı yapıların keşfedilmemesi de iddia edildiği gibi feodal tipinde kent yapılanmasının olmadığını göstermektedir.

XI-XII. yüzyılların Biler’inde kerpiç binaların yerini bir veya iki odalı olmak üzere farklılık arz eden ahşap-kütük konutlar (yer seviyesinde) almıştır. İki odalı yeraltı konutları, tek odalı konutların aksine daha büyük boyutlara (290-480×520×650 cm) ulaşmıştır⁸³². Yer altına konumlandırılmış bu konutlardan biri başlangıçta direk izlerine sahip olmuştur. Yapının alt kısmı, üst kenarlardan 120 cm. derinleştirilmiş kare planlı bir çukurla temsil edilmiştir. Duvarlar, ahşap tozu katkılı yapıyla doldurulmuş, 15-20 cm. çapında ve derinliğinde çukurların bulunduğu dikey sütunlar yardımıyla sabitlenmiş levhalarla kaplanmış, binanın düz zeminin döşemesinde ise kalaslara başvurulmuştur. Yapı dolgusundan çıkan buluntular oldukça çeşitlilik arz etmiştir: kap kacaklar, evcil hayvan kemikleri, cam parçaları, bıçak, demir çivi, boncuk, ağırşak vd⁸³³.

1974 senesinde Biler’de gerçekleştirilen kazılarda da konut keşfedilmiştir. Bu konut tipik olarak yeraltına kazılmış yardımcı bir çukura sahip olmuş, planı dikdörtgen (120×90) şeklinde hazırlanmıştır. Zeminden 88 cm. derin olan çukurun düztabanı önce kil ile, kilin

⁸²⁹ Huzin, 1979: 62-64.

⁸³⁰ Huzin, 1979: 71.

⁸³¹ Huzin, 1979: 71.

⁸³² Huzin, 1979: 81.

⁸³³ Huzin, 1979: 81.

yakılmasından sonra da ahşap levhalarla kaplanmıştır. Bu alanda ahududu, elma tohumları ve yumurta kabukları keşfedilmiştir⁸³⁴.

Söz konusu Bulgarların başkenti Biler olunca, konut tiplerinin sadece sabit meskenlerden oluştuğu düşünülmemelidir. Daha evvel bahsi geçtiği gibi bölgeyi ziyaret eden Arap seyyahların haberlerine göre, Bulgar halkı yazın çadırlarda yaşamıştır. Kaynaklarda çadır diye geçen bu yurt benzeri yapılar, X. yüzyılın ilk yarısında Saltovo-Mayat ikamet geleneğinde kurulmuştur⁸³⁵. IX-X. yüzyıllarda benzer tarz konutlara Hazar ve Tuna Bulgar kentlerinde de rastlanılmıştır. Kent merkezinde bir çember etrafına yerleştirilen bu tarz konutlarda ocak, dumanın çıkması için deliğin altında yani merkezde konumlandırılmıştır⁸³⁶.

Bulgarların taşınabilir yurtlarının karakterini belirlemek zordur. Fakat H. G. Nadirova'ya göre ana tasarım özelliklerini asırlardır koruyan Kazak (Türk) yurtları ile Bulgar yurtlarında paralellikler bulmak mümkündür. Moğollardan farklı olarak, Kazak yurtlarının dağılım yelpazesi incelenirken sadece doğal-iklimsel özellikler değil (İtil-Çulman koşullarına yakın olarak kar ve don bolluğu) aynı zamanda bölgeye tekrar gelen Türk nüfus da göz önüne alınmalıdır. Bu durum yeterince dik çatılı taşınabilir yurtların oluşturulmasına yol açmıştır. Yurt çatısını oluşturan direklerin şekli değişmiştir. Moğolistan yurtlarında direkler düz, iğ biçimli olmuş, kafeslerden oluşan duvarlardaki yük yatay olarak dağıtılmıştır. Bu durum yurdun dıştan çok güçlü rüzgârlara dayanmasına izin verirken, dikey olarak düşen karların yüküne karşı bir koruma sağlayamamıştır. Bu sebeple Türk yurtlarının çatısı, söğütten oyulan direklerden (uk) oluşmuştur. Yurt duvarlarına (kerege) bitişik olan aşağı kısımda kavis bulunmuş, bu kavis nedeniyle yük dikey olarak dağılmış ve yurt kar ağırlığına dayanmıştır. Yani Türk yurtlarının direkleri oldukça esnek olduğundan, kar kütlesinin altında kalsa bile kırılmamıştır. Bu iki tarz yurdun göçebe ve konargöçer halklar arasında farklı bölgelerde yayılmasında tasarım özellikleri dışında başka faktörler de etkili olmuştur⁸³⁷.

X-XI. yüzyıllara tarihlendirilen yurt benzeri konut izlerine Biler'in dışında rastlanılmıştır (Lev.53.a). Yurt 4,4 ila 48 metre çapında, 20-25 cm. derinliğinde bir çukura yerleştirilmiştir. Güney tarafta, 1,2 metre genişliğinde ve 1,4 metre uzunluğunda muhtemelen giriş olan bir çıkıntı tespit edilmiştir. Çukurun duvarları boyunca, duvarlardan 10-20 cm. uzaklıkta yaklaşık 10-12 cm. çapında dikey direklerin bıraktığı çukur izleri mevcut olmuştur. Yurdun dışına doğru dikdörtgen bir çıkıntı şeklinde beliren giriş, güney tarafta bulunmuştur. Yurdun içinde erzak depolamak için bir kuyu tespit edilmiştir. Ocak ise muhtemelen dışarıda

⁸³⁴ Huzin, 1979: 75.

⁸³⁵ Flerov, 1996: 27.

⁸³⁶ Nadirova, 2012: 88.

⁸³⁷ Nadirova, 2012:88-89.

konumlanmış, zira yurdun 2 metre kuzeyinde kömür izlerine rastlanılmıştır. Büyük ihtimalle bu yurt doğulu kaynakların belirttiği gibi sadece yaz aylarında kullanılmıştır⁸³⁸.

Biler’de keşfedilen bu yurt, bir benzerinin henüz keşfedilmemiş olmasından ötürü büyük önem arz etmektedir. Huzin, bu yurdun Saltovo-Mayat kültür yurtlarına benzediğini düşünmekte, kazılarda keşfedilen delik izlerini kafes-karkas yapısına atamaktadır. Fakat Flerov, kafes yapıların çukura yerleştirilmediğinden yola çıkarak Biler’deki bu yapıya kafes-karkas demenin doğru olmayacağını düşünmektedir. Ona göre oldukça büyük dikey kazıklardan yapılmış bu tarz bir çerçeve için yurt benzeri bir yapı demek daha doğrudur⁸³⁹.

Yurt benzeri bir konutta yaşamak, mal sahibinin sosyal statüsünün düşüklüğüne değil, göçebe dünyanın gelenekleriyle olan bağlantısına tanıklık etmektedir. Biler kentinde keşfedilen yurt benzeri konutla, İtil’in aşağısındaki Samosdelka yerleşiminin yurt benzeri yapılarını karşılaştıran H. Nadırova iki yapı arasında benzerlikler tespit etmiştir. Öyle ki Samosdelka yerleşiminde yurt benzeri konutların içerisinde oldukça varlıklı vatandaşlara ait olduğu düşünülen seramik ve ahşap kap kacak, cam boncuk ve bilezik, kehribar parçası, bakır takı kalıntıları bulunmuştur. Keşfedilen buluntular özellikle de kap kacaklar Biler’dekilerle benzerlik sergilemekte hatta aynı özellikler taşımaktadır. Araştırmacılara göre Samosdelka yerleşimi, Hazar hükümdarlarının boyunduruğu altında olan Saksin kentinin kalıntılarına atfedilmektedir. IX. yüzyılda ortaya çıkan bu kente, Hazar Kağanlığı’nın ordusunda görev yapan ve Sir Derya’nın aşağısından gelen Oğuzlar ve Bulgarlar yerleşmiştir. Kazılar sırasında ortaya çıkan seramik ürünleri ve bu ürünlerin İtil-Çulman’daki dağılımı X-XII. yüzyıllarında, Saksin nüfusu arasında önemli bir Bulgar bileşenin olduğunu, yurt benzeri konutların da bu sebeple benzerlik taşıdığını göstermektedir⁸⁴⁰.

Biler’dekine benzer bir yurt yapısı Bulgar’da da keşfedilmiştir. Golland Gölü yakınında çömlekçi bölgesinde yurt kalıntıları kaydedilmiştir. Burada tam olarak çömlek atölyelerinin yanında keşfedilen 1 metre derinliğe sahip yapının ölçüleri, Smirnov’a göre çok önemli oranda olmamıştır: kuzeyden güneye 1, 1 metre, batıdan doğuya 1,3 metre. Yapının çevresinde keşfedilen 3-8 cm. çapındaki 21 delik, sırk izlerine atfedilmiştir. Yapı keşfine çok sayıda kap kacak buluntusu da eşlik etmiştir. Benzer ikinci bir yurt kalıntısı ise daha güneyde, Ulyanov’da keşfedilmiştir⁸⁴¹.

Moğol öncesi dönemde Bulgar kenti surlarının batı bölgesinin geliştiği, yaşam ve hizmet konutları, depolama çukurları ile doğrulanmaktadır. Bu bölgede XII. yüzyıl itibariyle

⁸³⁸ Huzin, 2001: 258.

⁸³⁹ Flerov, 1996: 27.

⁸⁴⁰ Nadırova, 2012: 89

⁸⁴¹ Smirnov, 1974: 6.

sığınak, yarı sığınak ve klasik tipte olmak üzere 20 farklı yapının izi kaydedilmiştir. Bir dizi bina ise Moğol işgaliyle bağlantılı olan yangın katmanına kadar uzanmıştır⁸⁴². Yine Bulgar'ın Zareç'ye kırsalında gerçekleştirilen kazılarda Gorodets (İmenkov) yerleşiminin gelişmekte olan Bulgar kentine dâhil edildiği, Gorodets ve Bulgar kültürlerinin etkileşim halinde bulundukları ortaya çıkartılmıştır. Bu sebeple buradaki sığınak biçimli konutlar bir aktarım sonucu Bulgar kültürüne girmiştir. Bölgedeki yarı sığınak tipinde bir konutun çukur derinliği 0,5 m, ölçüleri ise 2, 7×2,4 metredir. Araştırmacılar bu konutu X-XII. yüzyıllarında, Bulgar kentinden biraz uzakta bulunan Gorodet-Bulgar köyünün kalıntılarına dâhil etmektedir⁸⁴³.

Bulgarların üç büyük kentinden biri olan Suvar'da konutlar genelde iki tip olmuştur: kerpiç ya da ahşap. Öncelikli olarak kazı alanının kuzeybatısında 10×11 m genişliğinde, 54 cm. derinliğe sahip, üzerinde ahşap katman bulunan kerpiç tarzında bir konut kalıntıları keşfedilmiştir. Konut yapısına dahil edilen ve zemine dikey olarak oturtulmuş direklerin çapı ortalama 10-15 cm'dir. Bu konutta diğer konutların aksine, ocağın altında bir çukur mevcut olmamış, ocak zemin seviyesindeki tahtaların yer aldığı toprak üzerine yerleştirilmiştir. Kent araştırmalarında başlıca rolü üstlenenlerden biri olan A. Smirnov, yaptığı analizlere dayanarak konutu rekonstrü etmiştir. Buna göre yapının genel ölçüsü ahşap zemin ve 70 cm'lik yer altı derinliği ile birlikte 7,1 ila 7,16 metredir. Zemin kırıla döşenmiş, duvarın yanına ocak konulmuş ve yanına tahıl depolamak için iki yer altı çukuru açılmıştır. Yine burada ocağın yanında da bir yer altı çukuru mevcut olmuştur. Konutun duvarları her iki tarafı kil ile kaplanacak şekilde, hasırdan yapılmıştır⁸⁴⁴. Suvar'da tespit edilen ahşap konut örneği ise diğer kentlerde keşfedilenlerle benzerlik arz etmiş ve her iki konut tipi de en erken XIII-XIV. yüzyıllar gibi geç döneme atfedilmiştir⁸⁴⁵.

İtil Bulgarlarının önemli kentlerinden biri olan Cukatau'da 1970'li yıllarda gerçekleştirilen kazılarda farklı karaktere sahip konutlar ve hizmet yapıları keşfedilmiştir. Kent kalesinin kuzeybatısında, 1970'de keşfedilen bir konutun kalıntıları nezdinde gerçekleştirilen araştırmalar bu anlamda detaylı bilgiler sunmaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı şeklinde yönlendirilmiş olan evin kapladığı alan 3×5 metredir. Yapının temeli 10-12 cm. derinlik arz etmektedir. Kuzeybatı tarafından 1, 3 metreden az 2 metreden çok olmamak kaydıyla tüm alanı kapsayan koridor bulunmaktadır. Konutun kuzeydoğu duvarında yani girişin solunda ise bir fırın yer almaktadır. T. Hlebnikova'ya göre bu yapı, konutun güney ve batı köşelerinde ve orta tarafı boyunca izlenen kireçtaşı üzerine döşenmiş ahşap bir ev olarak

⁸⁴² Hlebnikova, 1974: 21.

⁸⁴³ Efimova, 1974: 16-17.

⁸⁴⁴ Smirnov, 1951: 238.

⁸⁴⁵ Smirnov, 1951: 239-240.

düşünülebilir. Pek tabi olarak diğer yerleşimlerdeki konutlarda gözlemlendiği gibi erzak depolama çukuru ve fırın, konut yapısında yer almaktadır⁸⁴⁶.

Cuketau'n batı sur dışı yerleşiminde X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyılın başına tarihlenen başka bir kütük konutun daha izleri kaydedilmiştir. 6,4×6 m. ölçülerinde dikdörtgen bir formda inşa edilen yapının kuzeybatısında taş fırın, yerin altında ise iki adet hizmet çukuru keşfedilmiştir. Çukurların birinden 19 adet taştan yapılmış olta kurşunu gün yüzüne çıkartılmıştır. Yine yerleşimin farklı noktalarında sığınak ve yarı sığınak tipi konutlar araştırılmıştır. Örneğin sütunlu duvar yapısına sahip kare planda (5,4×5,6-5,8) 1,7 m. derinliğe inşa edilmiş bir konut tipik olarak direkli ahşap konut yapısını teşkil etmiştir⁸⁴⁷. Araştırmacı, gerçekleştirdiği incelemeler neticesinde kentte yoğun bir inşaat faaliyeti olduğu, yapıların senkronizasyonu verilerine dayanarak da her konutun en az 40 metrekare bir alanı kapsadığı sonucuna varmıştır. Bu sebeple araştırmacıya göre kentte gözlenen yapı yoğunluğu, büyüme ve gelişme temelinde değerlendirilmelidir⁸⁴⁸.

Murom Kasabası'nda (Valın) ahşap konutlar kötü korunmuş olsa da bir dizi yapı tespit edilmiştir. Kent merkezinde çoğunlukla ahşap-kütük tipinde konutlar yer almıştır. Örneğin 88 cm. derinlikte bulunan ahşap bir evin ana noktalara yönlendirilmiş kısımlarının izi rahatlıkla sürülebilmiştir. Konutun korunmuş kısımlarının boyutu 3,9×3,5 metredir. Evin doğu tarafında bulunan fırının çökmesinden yola çıkan araştırmacılar, konutun en az 4 metre genişliğinde kare forma sahip olduğunu düşünmektedir. Konutta iki farklı ocağın izleri sürülebilirken, muhtemelen konutun merkezinde, batı duvarına yakın kısımda 1,45 metre çapında, 28 cm. derinliğinde oval bir çukur keşfedilmiştir. Yapı doğu ve batı tarafından, kil ile sıvanmıştır⁸⁴⁹. Kentteki bir başka konut izi bahsi geçen konutun 1,5-1,6 metre uzağında yer almıştır. Özellikle bu ikinci konutta bulunan materyaller sayesinde her iki konutun da tarihlendirilmesi yapılabilmektedir. Örneğin keşfedilen beyaz çizgili siyah renkli cam boncuk IX-X. yüzyıla atfedilmiştir. Bunun yanı sıra keşfedilen değirmen taşı, balta, tırpan ve özellikle aynı tipteki altı adet kil ağırşak buluntusu, konut sakininin ağırşak yapan bir usta olduğunu akıllara getirmiştir⁸⁵⁰. Murom Kasabası'nda bahsi geçen kütük konutlar ve derinleştirilmiş sığınak tipi yapıların yanı sıra kil ve kerpiçten yapılmış konutlar da keşfedilmiştir. Bu yapılardan biri kent içerisinde diğer ise kent dışında bulunmaktadır. Konutlar kerpiç veya kütük çerçevesine sahip olmuş, duvarlar kil ile kaplanarak iç içe geçmiş çubuklardan örülmüştür⁸⁵¹.

⁸⁴⁶ Hlebnikova, 1975: 243-244.

⁸⁴⁷ Hlebnikova, 1975: 243-244.

⁸⁴⁸ Hlenbikova, 1975: 242-248.

⁸⁴⁹ Matveyeva ve Koçkina, 1998: 25.

⁸⁵⁰ Vasil'yev ve Matyeveya, 1986: 173.

⁸⁵¹ Vasil'yev ve Matyeveya, 1986: 174.

Hulaş yerleşimi, Bulgar konut tiplerinin çeşitliliği açısından oldukça zengindir. Araştırmacılar burada 2 adet yarı sığınak, 17 adet kerpiç ve 19 adet ahşap yapı keşfetmiştir. Ana konut tipini 4×5 ila 6×8 ölçülerinde inşa edilmiş ahşap yapılar oluşturmuştur. Kütük evlerin kalıntıları çürümüş ve kömürleşmiş ahşap bloklar şeklinde korunmuştur. Hulaş'taki evlerde bulunan ocaklar, girişin sağında veya solundaki köşede konumlandırılmıştır. Fırının önündeki zeminin altında ise bir delikli, yaklaşık 1 metre derinliğinde 150×230 cm. ölçülerinde oval bir çukurun izleri kaydedilmiştir. Zeminin merkezi kısmında 1 m. çapında, 52 cm. derinliğinde yani daha küçük ölçülere sahip ikinci bir çukur daha tespit edilmiştir. Zemin altındaki bu çukurlarda keşfedilen yanmış darı tanelerinin gösterdiği gibi bu tip çukurlar tahıl gibi besinleri depolamak amaçlı kullanılmıştır. Keşfedilen kalıntılar arasında bu tip çukurlar çoğunlukta olmuş, neredeyse her konut içerisinde bunlara rastlanılmıştır⁸⁵². Ahşap-kütük evlerin yanında kerpiç yapılar da (Lev.53.b) yer almıştır. Kahovskiy'e göre bunlar tasarımları gereği yurtlara benzemekle birlikte, duvarları kil kaplı çitlerden yapılmış çerçeve şeklinde olmuştur. Kerpiç evlerin girişinde ve köşelerde iri kütükler (yaklaşık 25-30 cm. çapında) evin tüm yapısını desteklemiştir. Ana kütükler arasına duvarları destekleyen daha küçük ölçülere sahip (10-15 cm. çapında) direkler dikilmiştir. Tasarım açısından basit olan bu yapılar araştırmacıya göre temelde göçebe yurtlarının prototipini oluşturmuştur. Öyle ki her iki tarafı kil ile sıvanmış, kamış duvarlı bu yapılar Azak, Kafkas Bulgarları hatta Eski Hunlar arasında da mesken olarak tercih edilmiştir⁸⁵³. Fakat V. S. Flerov'a göre bu yerleşimde yurt benzeri konutlar bulunmamakta dolayısıyla bahsi geçen yapıların yurt olarak nitelendirilmesi doğru durmamaktadır. Hazar Kağanlığı döneminde Dağıstan'da gerçekleştirilen kazılarda bu tarz kütük yapıların aksine yurtlarla bağlantılı yapılar gözlemlenmektedir⁸⁵⁴.

Moğol öncesi Bulgar yerleşimlerinde gerek köylerde gerek ise kentlerdeki ahşap evler zamanla ana konut tipi haline gelmiştir. Yazlık olarak tercih edilen kerpiç evler inşa edilmeye devam etmiş olsa da zamanla yok olmuştur. Tuğla evlere ise Moğol öncesi dönemde sadece kentlerde olmak üzere erken süreçte (Lev.54; Lev.54.a) rastlanabilmektedir. Fakat bunlar ana surette tüccar gibi varlıklı kesime ait olmuştur⁸⁵⁵.

Tahkime sahip olmayan kırsal yerleşim alanlarında da farklı tipte konutlar kaydedilmiştir. Örneğin Starokuybişev V ve İzmir I yerleşimlerinde keşfedilen konutlar yarı sığınak ve yerle eşit seviyede tipik ahşap olmak üzere genelde iki türdür. Burada 110×110 cm.

⁸⁵² Smirnov ve Kahovskiy, 18-19.

⁸⁵³ Smirnov ve Kahovskiy, 21.

⁸⁵⁴ Flerov, 1996: 26.

⁸⁵⁵ Smirnov ve Kahovskiy, 22.

ölçülerinde kare formda, kireçtaşı ve kumdan yapılmış ocak izlerinin korunduğu bir dizi konut keşfedilmiştir. Starokuybişev V yerleşiminin kuzeybatı-güneydoğu hattında ana konuma doğru derinleştirilmiş 340×320 cm. ölçülerinde çukura sahip yapının izleri de gün yüzüne çıkartılmıştır. Bölgedeki neredeyse tüm kazılarda 40-60 cm. derinliğe sahip tipik ahşap konutlar (yerle bir) çoğunluktadır⁸⁵⁶. Araştırmacıların X-XI. yüzyıllara tarihlediği Ostolopov yerleşiminde (Tataristan-Alekseyev Bölgesi) keşfedilen konutlar da tamamen günümüze ulaşamamıştır. Örneğin bir yapıda, ocağın yer aldığı kuzeybatı kısım (girişin sağ tarafı) yıkılmış, farklı büyüklükteki taş yığınları kayda geçmiştir. Yapının orta ve güney kısımları, yine basamaklı inişin bulunduğu kuzey kısmı ise tamamen korunmuştur. Analizlere göre bu yapı 120 cm. derinlikte, 3,6×4 m. ölçülerinde kare planda, kütükten inşa edilmiştir⁸⁵⁷.

Hem kentsel hem de kırsal konutlar için karakteristik olan hususun en mühimi belki de mülklerin sosyal statüye bağlı olarak bir çitle çevrili olmasıdır. Zira avlu, kentlerin ve kırsal yapıların, aynı zamanda kapalı aile ekonomi yapısının ana unsurunu oluşturmuştur. Çiftlik arazisinin merkezinde konutlar ve binalar yer almıştır (lev.54b). Bunların etrafında ise hizmet yapıları (ahırlar, kuyular, tahıl ve ürünlerin depolanması için çukurlar) serbest biçimde konumlandırılmıştır. Yine hem kırsal hem de kentlerdeki konutlar genellikle eski Türk geleneğine uygun olarak ışık alan tarafa yönlendirilmiştir⁸⁵⁸.

Kentlerde konutların yanı sıra konutların ve yaşam alanlarının ayrılmaz bir parçası olan depolama çukurları (Lev.55) Bulgar halkının günlük yaşamında önemli rol oynamıştır. İbn Fadlan'ın seyahat notlarında da bahsi geçen⁸⁵⁹ bu çukurlar genellikle konut zeminin altında yer almıştır. Öncelikli olarak da gıda depolamaya hizmet etmiş, kiler ve ambar olarak kullanılmıştır. Depolama çukurlarının işlevleri temelde aynı olsa da biçimleri süreç içerisinde değişime uğramıştır. Örneğin Biler'in erken dönemine ait (X. yy) çukurlar esas olarak iki tipte olmuştur: 65 ila 250 cm çapında, dikey veya hafif eğimli duvarlara sahip, düz tabanlı, derinliği ise 175 cm'e ulaşan oval formlu çukurlar; 110×150, 250×250 cm ölçülerinde, derinliği 90 ila 180 cm'e ulaşan düz tabanlı dikdörtgen formlu çukurlar⁸⁶⁰.

XI-XII. yüzyıllarının Biler depolama yapıları, Huzin tarafından belirli kategorilere ayrılmıştır: zemin üzerinde depo-tahıl ambarı, zemin altında hizmet yapısı, çukurlar, çukur-kiler. Zemin üzerinde yer alan ilk ambar grubu daha çok tahıl depolamak için kullanılmıştır. Bu ambarlar genellikle yapının köşelerinde bulunan ahşap direkler üzerine inşa edilmiştir. İkinci tip ilkinden işlevsel olarak farklılık arz etmemiş, sadece günlük yaşam envanterleri,

⁸⁵⁶ Kazakov, 1991: 35.

⁸⁵⁷ Rudenko, 2019: 98.

⁸⁵⁸ Nadirova, 2012: 90.

⁸⁵⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29.

⁸⁶⁰ Huzin, 1979: 69.

üretim araçları vd. malzemeleri de depolama amacına hizmet etmiştir. Çukurlar daha önce bahsi geçtiği gibi her türlü gıdanın saklanabileceği yapıları oluşturmuştur. Özellikle ihtiva ettiği derinlikleri dolayısıyla (120 ila 280 cm) yazın güneşten, kışın ise don gibi etkilerden gıdaların taze tutulmasına fayda sağlamıştır. Bu sebeple olsa gerek daha çok bozulmaya eğilimli gıda maddeleri (süt, balık, yumurta, meyve vd.) çukurlarda depolanmıştır. Son grup olan çukur-kiler, Bulgar ek yapılarının en basit türünü oluşturmuştur. Bunların inşası fazla çaba gerektirmemiş, bu sebeple olsa gerek toprak kayması, kemirgenlerin faaliyetleri vd. sebeplerle yapıları hızlı bozulmuştur. Bozulan çukur-kilerler kimi zaman onarılmış kimi zaman da atık maddelerin (çöp, kırık kap kacak) atıldığı bir alanı yani çöpü oluşturmuştur⁸⁶¹. Bir başka Bulgar kenti olan Suvar'da keşfedilen 90'ını aşkın depolama çukurlarının formları da konut yapıları gibi değişkenlik göstermiştir: silindirik, konik, kesik konik, kesik piramit. Bu çukurların bazılarında büyük ihtimalle duvarların inşasında kullanılan meşe kalıntılarına rastlanılmıştır⁸⁶².

Kırsal yerleşimlerde yer alan depolama çukurları da kent bölgesinde yer alanlardan temelde farklılık arz etmemiştir. Örneğin Starokuybişev V ve İzmir I gibi yerleşimleri inceleyen E. P. Kazakov, arkeolojik araştırmalar nezdinde çukurları profiline göre üç tipe ayırmıştır. İlki 20-30 cm. derinlikte bulunan dairesel çukurlar, ikincisi dikey olarak duvardan tabana dikdörtgen bir geçişe sahip olan çukurlar, aşağısında 230 cm. derinliğe ulaşan çevresi boyunca 20 cm. genişleyen üçüncü çukur tipi. Bu çukurlar basit formda olmuş görev süreleri dolduktan sonra ise diğerleri gibi çöplük olarak kullanılmıştır⁸⁶³.

3. 1. 4. Dini Mimari

Eski Türk inancına ait ibadetler doğal ortamlar etrafında şekillendiğinden, İtil Bulgarlarında dini yapıların oluşumu İslamiyet ile birlikte zuhur etmiştir. İtil-Çulman çevresinde Eski Türk inancına ait yapıları kurganlar oluşturmuş, bunlar İslami gelenekle hazırlanan mezarlardan belirgin suretle ayrılmıştır. İslamiyet'in İtil Bulgar topraklarında yayılması, Müslüman mezarların kentin belirli bir kısmında genellikle de sur dışında toplu şeklinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Camiler ise çoğunlukla pazar alanlarında, merkezi konumda kurulmuştur. Sonuç itibarıyla İslami telakki çerçevesinde İtil Bulgar kentlerinin mimari görünümü belirgin şekilde farklılaşmış, kentler bu unsurlara bağlı olarak şekillenmiştir.

⁸⁶¹ Huzin, 1979: 81-88.

⁸⁶² Smirnov, 1951: 237-241.

⁸⁶³ Kazakov, 1991: 40.

İtil Bulgar kentlerinde anıtsal yapıların inşası, ham ve pişmiş kerpiç üretimiyle başlamıştır. Biler ve Suvar'daki ilk anıtsal binaların inşasında çoğunlukla da yapıların temellerinde, iç duvarların ve baca kanallarının döşemesinde ham kerpiç kullanılmıştır. Bu dönemdeki kerpiç tuğlalar 4-6 cm'lik bir genişliğe ve 24-29 cm. ebatlarında kenarlara sahip olmuştur. Kil kerpiçler kentlerde yaygın olarak görülen özel fırınlarda pişirilmiştir. Duvar örgüsünde kullanılan kireçtaşı ise İtil'in sağ kıyısından temin edilmiştir. Bağlayıcı malzeme olarak kilden veya kireç harçlarından faydalanılmıştır. Binaların duvarları bu malzemelerle hem içten hem de dıştan sıvanmıştır⁸⁶⁴.

Doğu Avrupa'nın komşu milletleri olan İtil Bulgarları ve Eski Rusların anıtsal-dini mimarisi ilginç bir şekilde benzerlikler taşımıştır. Bu halklar farklı dinlere mensup olmalarına rağmen, her ikisinin de kent kültürünün gelişimi benzer surette ilerlemiştir. Örneğin Bulgarların ve Rusların başkentlerindeki dini yapıların karşılaştırmalı analizi, Biler Cuma Cami'nin Kiev'deki St. Sophia Katedrali ile neredeyse aynı boyutlara sahip olduğunu göstermektedir (Lev.55.a). Eski Rus kentlerinde ana katedraller her zaman büyük knezlik mabetlerini veya kentin büyük manastırlarını ihtiva etmiştir. Knezlik sarayından sonra genellikle sur dışı cemaati, evler ve şapeller yer almıştır. Bu açıdan hem Rus hem de Bulgar kentlerinde binaların ölçeği çevreden merkeze doğru büyümüştür⁸⁶⁵.

Genel olarak Bulgar dini mimarisi tek bir gelenek temelinde şekillenmemiş, fakat kentlerde ve köylerde Müslüman Doğu'da olduğu gibi dinsel yapılar hiyerarşisi mevcut olmuştur.

3. 1. 4. 1. Cami

Ortaçağ boyunca İslamiyet'in geçerli olduğu her kentte, kutsal eksen üzerine inşa edilmiş cami düzeninin oluşturulması bir kural olarak benimsenmiştir. Aynı husus İtil Bulgar coğrafyasında da geçerli olmuştur. Bölgenin ilk camisi 900'lü yıllarda, Yakın Doğu'nun çok sütunlu cami modeline bağlı olarak, Biler'de iç kentin merkezinde inşa edilmiş ahşap Cuma Camidir. Mihrap nişi ve caminin boyuna ekseni Mekke'ye doğru 25-115 derece azimut yönünde olmuştur. Cami 44, 4-48×30-32 metre ölçülerindedir. Sütunlu salonun boylamasına doğru, merkezinde kolonlar bulunmayan 4 hücreli bir havuz veya kuyu, binanın içindeki mihraplara dengelenerek inşa edilmiştir. Büyük ihtimalle bu yerin üzerindeki çatıda da bir aydınlatma bulunmuştur⁸⁶⁶.

⁸⁶⁴ Aydarov ve Nadirova, 2008: 11.

⁸⁶⁵ Nadirova, 2012: 83.

⁸⁶⁶ Nadirova, 2012: 83-84.

X. yüzyılın ortalarında ahşap camiye, kuzeybatı duvarından 1,5 metre bitişik veya geçitle birleştirilen 40,5-41,7×26,2 metre büyüklüğünde bir taş yapı eklenmiştir. Bu sebeple cami, ahşap ve ak taştan yapılmış iki bölümden ve kuzeydoğuda geniş bir minareden oluşmuştur (Lev.56). 1970'li yılların başında yapı üzerinde araştırmalar yapan A. H. Halikov'a göre caminin ilk inşa edilen ahşap kısmı, muhtemelen İbn Fadlan'ın 922'deki seyahatinden önce, sonradan eklenen taş kısmı ise X. yüzyılda inşa edilmiştir⁸⁶⁷.

Biler Cuma Cami'nin boyutları (Lev.56.a), İtil-Çulman için devası olmuş, yapı Derbent Cami'nden sonra Doğu Avrupa'nın ikinci büyük camisini ihtiva etmiştir⁸⁶⁸. Caminin ibadet alanının toplamı 2500 metrekareden oluşmuştur⁸⁶⁹. Salonun iç ölçüleri 38-38,5×24 metre, duvar kalınlığı ise 1,2×3,2 metre arasındadır. Aktaş bölümünün içine altı sıradan oluşan 4'lük kare kaideli, 24 sütun yerleştirilmiştir. Taş binanın batı duvarının temeli, ahşap caminin doğu duvarının temeliyle çakışmıştır. Aslında bu yapı iki salonu bulunan tek yapıyı oluşturmuştur (Lev.57). Caminin taş kısmının inşasından sonra ahşap destekler arasındaki açıklığın artması ile ahşap kısım yeniden inşa edilmiştir. Caminin ana girişi, minarenin (Lev.57.a) yanındaki kuzey taş cephesinde yer almıştır. Minare tabanının altındaki toprak 0,4-0,5 metre aralıklarla, 0,15 metre çapındaki meşe kazıklar ile yaklaşık 1 metre derinliğe kadar güçlendirilmiştir. Bu teknik Hazarların taş yapı inşa geleneğinde de kullanılmış ve muhtemelen Bizans mimarisinden Hazarlara aktarılmış, genellikle de Kafkas mimari geleneğinde gözlemlenmiştir⁸⁷⁰. İslam mimarisinin Bulgar mimarisini etkilemesi hakkında genellikle Türkistan ve Horasan gelenekleri üzerinde durulmuş olsa da Arap kaynaklarından el-Cevaliki Bulgarlardan bahsederken, Bulgar evlerinin Rum yapılarına benzediğini aktarmıştır. Araştırmacıların da altını çizdiği gibi burada bahsi geçen Rum ifadesi sadece Bizans'ı değil, aynı zamanda Anadolu'yu ve Anadolu Selçukluları'nı da kapsamıştır. Anadolu ve Transkafkas bölgeleri ile gerçekleştirilen ticari kontak mimari etkileşime katkı sağlamıştır. Bu hususta Biler Cuma Cami, Anadolu Selçuklu başkentinde bulunan Alaaddin Cami ile tipolojik olarak özdeşleştirilmiştir⁸⁷¹.

Bahsi geçen Biler Cami, sütunlardan oluşan salonlu cami tipinde (Yakındoğu geleneği) inşa edilmiştir. Bölgedeki en eski taş yapı olan caminin inşasında ilk etapta çok sütunlu Arap cami mimari-planlama yapısı kullanılmış olsa da ikinci yapı Yakındoğu ve Orta Doğu taş yapı formlarını ve teknikleri kapsamıştır⁸⁷². Caminin yapımında çalışmış olan

⁸⁶⁷ Halikov ve Şarifullin, 1979: 22.

⁸⁶⁸ Aydarov ve Zabirowa, 1979: 47.

⁸⁶⁹ Huzin ve Şakirov, 2018: 134.

⁸⁷⁰ Nadirova, 2012: 83.

⁸⁷¹ Sattarova ve İzmaylov, 2006: 589.

⁸⁷² Nadirova, 2012: 83.

Bulgarlı ustalar, tuğla-taş anıtsal yapı inşa tekniğinde uzmanlaşmış kişilerden oluşmuştur. Ustalar duvarlar için beyaz kireç taşı, yapısal olarak önemli yerlerde (ör. kemerler) ise pişmiş tuğlaları kullanmıştır. Kare tuğla ölçülerin ebadı 26×26×5 cm'dir. Yapının temelinde Yakın Doğu ve Türkistan mimarisi için karakteristik olan iki sıra ham ve yarı işlenmiş tuğladan oluşan antisismik bir yastığın izleri kaydedilmiştir⁸⁷³. Yerel ustalar tarafından yapılan yuvarlak cam, ahşap pencere çerçevelerine veya kaymaktaşına yerleştirilmiştir. Biler Cami'nin beyaz taşlı sütunlu salonunun ve minaresinin tasarımında, kapı ve pencereleri süslemek için bitkisel motifli oymalar tercih edilmiştir⁸⁷⁴.

Bu cami ilginç bir ısıtma sistemine sahip olmuştur. Taban seviyesinden 120 cm. derinlikte bulunan fırın, kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir. Parça kalıntılarına göre kare planda olan fırın (200×200) iki parçalı bir yapıya sahip olmuş, ısı depolama odalarından oluşmuştur. Cami, ısı odalarından zeminin altına uzanan 35-45 cm. genişliğinde ve 9 metreden uzun iki ana bacı kanalıyla birlikte çok yönlü ısıtma sistemiyle ısıtılmıştır⁸⁷⁵.

Biler Cami, bölgenin doğal ve iklim koşullarının özelliğinden dolayı kendine has özellikler taşımış, bu yönüyle de diğer Müslüman kentlerde bulunan camilerden farklılık arz etmiştir. Öyle ki İslam Dünyası'nın çeşitli bölgelerinde bulunan camilerde genellikle taş desteklerin üzerinde revaklar veya arkatlarla çevrelenmiş açık bir iç avlu yer almıştır. Biler Cami'nde ise bu tarz bir avlu bulunmamıştır. Caminin kuzey cephesinin önünde dini bayramlarda insanları toplamak için bir avlu görevi gören meydan yer almış, bu avlu da başlangıçta ahşap bir çitle çevrilmiş ve sadece yazın uygun havalarda kutsal bir alan olarak kullanılabilmiştir. Ahşap çit, cami kompleksini ve ahşap çitin kuzeybatı köşesine yakın bulunan taş hamamı çevrelemiştir⁸⁷⁶.

Taş bloklardan ve fırınlanmış tuğlalardan örülen taş minare, muhtemelen sekizgen benzeri bir yüzeyle silindirik bir gövdeye geçen kübik bir tabana sahip olmuştur. Biler Cami minaresinin doğu ülkelerinin cami minareleriyle karşılaştırılması, yapının Anadolu Selçuklu tipi cami minare biçimine yakın olabileceğini göstermiştir⁸⁷⁷.

Biler Cami'nin bazı mimari unsurlarında (ısıtma sistemi, anti sismik taban, taş minare vd.) doğu geleneklerinin izleri daha net olarak sürülebilmektedir. Araştırmacılar bu hususta farklı görüşler belirtmiş olsa da A. P. Smirnov'un belirttiği gibi doğu coğrafyasında izleri sürülen anti sismik yapının Bulgarlar da görülmesi kültürel aktarımın sonucudur. Ona göre Halife Muktedir'in elçiliğiyle birlikte Bulgar topraklarına gelen Türkistanlı ustalar inşaat

⁸⁷³ Huzin, 2001b: 278.

⁸⁷⁴ Nadirova, 2012: 84.

⁸⁷⁵ Huzin, 2001b: 279.

⁸⁷⁶ Nadirova, 2012: 84.

⁸⁷⁷ Aydarov ve Zabirova, 1979: 45-60.

geleneklerini bölgeye sokmuştur⁸⁷⁸. Bazı araştırmacılara göre bu tespit doğrudur ki daha önce bahsi geçtiği gibi aynı gelenekle inşa edilen Konya'daki Alaaddin Cami ile Biler Cami arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Her iki cami de salonu sonradan genişleyen sütunlu cami temeline sahip olmuştur. Bunun yanı sıra Biler Cami'nin yanında türbe kalıntılarının varlığı benzerlik payını yükseltmiştir. Aslında arkeolojik materyaller ışığında, Bulgar kentlerinde ve yerleşimlerinde mezar taşlarının yaygın olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Muhtemelen mezarlar ahşap tarzı yapılardan oluştuğu için günümüze ulaşamamıştır. Bu babda bahsi geçen Biler türbesi bir istisnayı oluşturmuştur. Biler'deki Cuma Cami'nin doğu duvarlarına bitişik olan ve X. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Müslüman mezarlığı, Müslüman yerleşimlerde olduğu gibi küçük çaplı, içerisine 50 kabri sığdıran, hükümdar ailesi ve bürokratların gömüldüğü soylu mezar kompleksini oluşturmuştur⁸⁷⁹.

Yakın bir tarihte Biler Cuma Cami'nin inşa yapısıyla ilgili E. D. Zilivinskaya, yapıya dair önceki araştırmacıların tespit ettiği saptamalarla çelişen varsayımlarda bulunmuştur. Araştırmacıya göre Biler'de köşe kulelerinin var olduğunu iddia edenlerin ortaya attığı hipotez sağlam bir temele sahip değildir. Araştırmacının cami ile ilgili varsaydığı diğer husus ise oldukça ilginçtir. Yukarıda bahsi geçtiği gibi cami ahşap ve taş olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. Zilivinskaya'ya göre ilk olarak X. yüzyılda ahşap bir cami inşa edilmiş, fakat yapı muhtemelen bir süre sonra yıkılmış veya sökülüştür. Bu sebeple bu yapının doğusunda taştan yeni bir cami daha inşa edilmiştir. Bu sebeple yukarıda bahsi geçen varsayımlar yani iki yapının birleştirilmiş olması kesin bir olgu değildir. Zira araştırmacıya göre ahşap bir camiye taş bir kısım eklenmek istenmiş olsaydı, ahşap binanın duvarlarının sökülmesi de gerekmezdi. Çünkü iki yapıyı birleştirmek için duvardaki ek geçitleri kesmek yeterli olabilirdi. Aynı zamanda duvar yıkıldığında ahşap caminin yüksek çatısının bir yere dayanması ve ortak bir taş duvarla farklı malzemelerden oluşan tek bir kompleks oluşturulması için, ahşap caminin tamamen sökülüp taş bir yapı ile birleştirilerek yeniden inşa edilmesi gerekirdi. Bu anlamda tek bir külliye'nin iki bölümünün duvarlarının neden çakışmadığı, ahşap caminin güney ve kuzey duvarlarının taş duvara nasıl tutturulduğu açık değildir. Hem ahşap hem taş olan iki caminin ölçüleri ise belirttiği üzere hatırı sayılır büyüklüktedir. Birininki 1420 metrekare, diğerininki 912 metrekare. Yani ahşap camide 1500, taş camide 1000 kişilik bir alan mevcut olmuştur. Şayet camiler birleşik bir ibadet kompleksini oluşturmuşsa 2500 müminin burada toplanması amaçlanmıştı. X. yüzyılda Biler'de bu kadar çok Müslüman erkeğin var olmuş olabileceği ise oldukça şüphelidir. Araştırmacı karşılaştırma için Bulgar halkının çoğunluğunun İslamiyet'i seçtiği dönemde yani Altın Orda zamanında inşa edilen Bulgar

⁸⁷⁸ Smirnov, 1976: 4.

⁸⁷⁹ Huzin ve Şakirov, 2018: 136.

Cuma Cami'nin bile 928 metrekare olduğunu belirtmiş, bu hususta Biler Cuma Cami ile ilgili soruların devam ettiğine dikkat çekmek istemiştir⁸⁸⁰. Sonuç itibariyle Biler Cuma Cami'nin inşa süreci, yapım teknikleri ve kuruluş amacı ile ilgili sorular tam olarak netlik kazanmamıştır.

1973 senesinde çekilen hava fotoğraflarında Cuma Cami kompleksinin yaklaşık 200m. kuzeyinde tuğla bir binanın izleri saptanmıştır. Araştırmacılara göre bu yapı Bulgarların başkentinde, idari merkezde bulunan Cuma Cami'nin anıtsal bir binasını teşkil etmiş olabilir. Bununla birlikte, V. V. Kazarinov'un belirttiği gibi Müslüman dünyasının çoğu kentinde olduğu gibi bu yerde bir pazar ve caminin bulunma olasılığı da yüksektir. Bu yerin havadan çekilmiş fotoğraflarında, tuğla taş binaları gösteren geniş beyaz lekeler kümesi belirgin şekilde gözlemlenebilmektedir⁸⁸¹. Yine de binanın işlevi ile ilgili daha farklı saptamalar da mevcuttur.

Araştırmalarına XIX. yüzyılda başlanan Bulgar Cuma Cami, aslında Moğol işgalinin gerçekleştiği döneme atfedilmektedir. Öyle ki XIII. yüzyılın 30-60'lı yıllarında inşa edildiği düşünülen cami kompleksinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara göre V. katman Moğol öncesi döneme XII-XIII. yüzyıllara, VI. katman ise X-XI. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Kazıda bu dönemle karakterize edilen çok sayıda seramik keşfedilmiştir⁸⁸². Dörtgen planda inşa edilen caminin temeli aslında XIII. yüzyılın 30'lı yıllarında, 1236 Moğol işgalinden hemen sonra atılmıştır. Bu sebeple yapı tam olarak İtil Bulgar mimarisine atfedilmemektedir. Hatta A. P. Smirnov 44 m. uzunluğa ve 40 m. genişliğe sahip bu caminin tarihlendirmesini XIV. yüzyıl olarak vermektedir⁸⁸³. Fakat belirtmelidir ki Bulgar kentindeki bu cami ve beraberinde yer alan minare Biler kentindeki Cuma cami özellikleri gözetilerek büyük ihtimalle Bulgar inşaatçıları tarafından yapılmıştır. Zira her iki yapıda taştan küp şeklinde temelde inşa edilmiş, temelin üzerinde ise sekizgen geçiş kısmı ve yuvarlak kerpiç gövde uzanmıştır⁸⁸⁴.

Arkeologların sadece cuma cami kalıntılarını keşfetmelerine karşın, kentlerde daha fazla cami olduğu şüphesizdir. Örneğin Ön Çulman kıyısında bulunan, IX-XIII. yüzyıllarda Bulgar'dan (Biler/Ulu kent) Orta ve Yukarı Çulman (Visulara) çevresine, Ural ve Sibir'e uzanan ticaret-kervan yolu üzerindeki menzil duraklarından biri olan Alabuga kentinde bir caminin izleri (Lev.58) kaydedilmiştir. Aslında yapı mutlak bir cami olarak hizmet etmemiştir. Bulgar dönemine ait olan bu yapı kare planda inşa edilmiştir. Caminin köşelerine

⁸⁸⁰ Zilivinskaya, 2019: 80-92.

⁸⁸¹ Kazarinov, 1884: 101.

⁸⁸² Polyakova, 2001: 160.

⁸⁸³ Smirnov, 1951: 205.

⁸⁸⁴ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 45-46.

ortalama 5 metre çapında yuvarlak kuleler yerleştirilmiş, 21 metre kenar uzunluğuna sahip taş binanın kenarı Mekke'ye doğru yönlendirilmiş, üçgen payandalı kulelere sahiptir. Bu sebeple bu yapının işlevi bir cami olmasının yanı sıra sığınak görevi de üstlenen bir kale olarak tespit edilmiştir. Yapı hem askeri hüviyette olmuş hem de dini karakter taşımıştır (Lev.58.a). Büyük ihtimalle de askeri yapı içerisine dahil edilen bu cami, ticari durak pozisyonunda olan kentten gelip geçen tüccarların rahat bir şekilde ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için tahsis edilmiřtir⁸⁸⁵.

Bulgar kentlerinde yukarıda bahsi geçen camilerin dışında daha fazla cami kalıntısına rastlanılmamasının sebebi, yapıların inşa malzemesi ile alakalıdır. İtil-ulman bölgesindeki diğer yapıların inşasında gözlemlendiği gibi camilerin büyük çoğunluğu ahşaptan inşa edildiği için bunların günümüze ulaşması pek mümkün olmamıştır. Ayrıca merkezi camilerin yanı sıra kentlerde cemaat tipi camilerin var olduğunun da altı çizilmelidir. Camiler sadece merkezde değil pazarlarda, mezarlıklarda (cenaze töreni), kervansaraylarda ve kırsal yerleşimlerde de inşa edilmiş ve esas olarak ahşaptan yapılmıştır. Cemaat camilerine dair izlerin olmaması, sadece binaların temeli olmadığını, XX. yüzyılın başlarına kadar İtil-ulman'daki çoğu ahşap caminde olduğu gibi bunların ahşap ve köşeli taşlara dayandığı anlamına gelmektedir. Bulgar minareleri de genelde ahşaptan yapılmıştır. Bunun yanı sıra göçebe kamplarda da cami izleri mevcut değildir. Belki de ilk etapta özel tipte bir göçebe cami var olmamıştır. İbn Battuta'ya göre, mevsimsel g döneminde yurt ya da çadırlardan biri cami olarak kullanılmıřtır⁸⁸⁶.

3. 1. 4. 2. Mezarlar

Halkların te dünya inancına bağlı olarak şekillenen mezar kültü, diğer Türk toplulukların çoğunda olduğu gibi İtil Bulgarlarında da iki etaba ayrılmıştır: Tengricilik ve İslamiyet. Fakat söz konusu farklı etnik halkları bünyesinde barındıran Bulgar toprakları olunca, araştırmacılar X-XV. yüzyılları arasında üç mezar kategorisi belirlemiştir: 1) Pagan mezarları (Tengrici mezarlar dahil olmak üzere), 2) Müslüman ve Hristiyan mezarlıkları, 3) Herhangi bir kural gözetmeksizin (salgın ve savaşlarda) ortaya çıkan mezarlıklar. İlk grup mezarlıkları, VIII-X. yüzyıl Erken Bulgar dönemi kurganlarından oluřmaktadır⁸⁸⁷. Tengriciliğe ait keşfedilen mezarlar daha doğrusu kurganlar, İtil-ulman hattında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Kurgan buluntularının analizi ile defin törenlerinin hangi arkeolojik kültür mirasına yani hangi halka ait olduğu saptanmıştır. Bugün İtil Bulgarlarında İslami dönem öncesine ait yaklaşık 10 kurgan tam teşekküllü araştırılmış ve bunların çoğu Saltovo-

⁸⁸⁵ Halikov, 1997: 14-15.

⁸⁸⁶ Nadirova, 2012: 83-84.

⁸⁸⁷ Rudenko, 2013: 74.

Mayat Kültürü ile (kurgan buluntularında Fin-Ugor gibi yabancı unsurlar da mevcuttur) ilişkilendirilmiştir.

İtil Bulgarlarının Orta İtil sahasına göç süreçlerinin belirlenmesinde oldukça arz eden ve VIII-X. yüzyıla tarihlendirilen kurganlar şunlardır: Kaybel, Hryaşev, Ulu Tarhan I-II, Tankeyev, Tetyuş, Kokryat, Nijne-Maktamin, Kuybişev, Lebedin⁸⁸⁸. Kurganlarda mevtalar genelde tekli defnedilmiş, eşli ve toplu defnedilenlerin oranı %10'u aşmamıştır. Bunların yönleri genelde batı-doğu yönü konumlandırılmıştır. Defin ritüellerine ise klasik olarak ateş kullanımı, at kurbanı, çeşitli envanterlerle birlikte mevtanın giysili gömülmesi eşlik etmiştir⁸⁸⁹.

X. yüzyılın başında Bulgar topraklarına İlteber Almuş liderliğinde Tengricilik yerine İslam dini hakim olmaya başlamıştır. İlk etapta İtil Bulgar adı altında farklı etnosları tek çatı altında toplamak amacıyla monoteistik bir dinin benimsenmesi gerektiği fikriyle kabul edilen İslamiyet sonrasında yavaş ama köklü bir biçimde bölgede yayılmıştır. İslamiyet'in bölgeye kök salmasında, bölgeye VIII-IX. yüzyıllardan beri gelen Türkistanlı misyoner tüccarların payı ve Doğu ülkeleri ile gerçekleştirilen ticari-ekonomik ilişkilerin rolü büyüktür.

Ortaçağ halkı için din, uzak ülkelerle gerçekleştirilen ilişkilerde yaşam tarzını ve önceliklerini belirleyen dünya görüşünün temelini oluşturmuştur. Yazılı kaynaklar baz alındığında İslamiyet'in X. yüzyıldaki resmi kabulünden önce de bölgede var olduğu neredeyse kesindir. Arkeolojik veriler X. yüzyılda Bulgar mezarlarının İslami kaidelere göre hazırlandığı göstermektedir⁸⁹⁰. Fakat yine de X. yüzyıl boyunca eski inançlarını sürdürmeye devam eden kesimler de var olmuştur ki bunlar XI. yüzyıla gelindiğinde mutlak olarak Müslümanlaşmıştır. XII-XIII. yüzyıllara gelindiğinde ise bölgede pagan ya da Tengricilik inancına dair hiçbir mezar buluntusuna rastlanılmamıştır. Bu durum İtil Bulgar halkının yaşamında İslam'ın kademeli olarak kökleştiğini gözler önüne sermektedir.

Erken dönem Müslüman Bulgar mezarlarının en bilinenlerini Tetyuş II, Biler III, Donaurov (Cuketau) ve Andreyev kompleksleri oluşturmaktadır. Müslüman mezarların en belirleyici yönü, mevtaların kıbleye dönük defnedilmesidir. Fakat İslamiyet'in çok geniş alana yayılması ve farklı yorumlamalar altında değerlendirilmesi, Müslüman defin törenlerinde de farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle halkların eski inançlarından kalan adetleri yeni inançları dahilinde yaşatmaya devam ettirmesi bu hususta önemli bir etkeni oluşturmuştur.

⁸⁸⁸ Halikova, 1986: 36.

⁸⁸⁹ Rudenko, 2013: 76.

⁸⁹⁰ Halikova, 1986.

Bulgar Tengricilik dönemine ait kurganlar çoğunlukla nehir kenarlarında yer alırken, Müslüman mezar kompleksleri genelde kent çevresinde yoğunlaşmıştır. Bir istisna olarak soylu kesime ait olduğu düşünülen küçük çaplı bir mezarlık Biler Cuma Cami'nin yanında yer almıştır. Bu durum Ortaçağ Müslüman mezarları için tipiktir ki önemli şahıslara ve devlet adamlarına ait mezarlar bir kural olarak cami yanında çevrili bir alana defnedilmiştir.

Erken dönem Müslüman mezarların başında gelen Tankeyev mezarlığı, Tataristan'ın Kuybişev Bölgesi'nde bulunan Tankeyev Köyü'nün güneyinde ve Bulgar'a 20 km. uzaklıkta bulunan Utka Nehri'ne dökülen Eski Rıtvina yanında yer almaktadır. E. A. Halikova'nın araştırmalarıyla keşfedilen mezarlar çoğunlukla X. yüzyıl ve XI. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. 1113 mezardan sadece 58 tanesi Müslüman mezarlarını oluşturmaktadır. İçlerinde çok sayıda envanter (süs eşyaları çoğunlukta) barındıran bu mezarlar, Saltovo-Mayat Kültürü mezarları ile yakınlık arz etmektedir. Bununla birlikte Tankeyev Müslüman mezarları tek tiptir. Mevtaların başı güneye yani Mekke'ye konumlandırılmış, fakat bu konumlandırma kimi zaman farklılık arz etmiştir. Müslüman mezarların diğer belirleyici unsuru, Tengrici mezarlarda yer alan envanterlerin bu mezarlarda bulunmamasıdır⁸⁹¹.

Tankeyev Müslüman Bulgar mezar kompleksine yakın bir konumda yer alan bir diğer erken dönem Müslüman Bulgar mezarlığı Tetyuş'tur. Kompleks, Tetyuş'tan kuzeye doğru 0, 5 km. mesafede, İtil'in sağ kıyısında yer almaktadır. Alanda M. Ö. IX. yüzyıldan M. S. X. yüzyıla uzanan ve farklı kültürlere ait mezarları içeren anıtlar mevcuttur. Bugüne kadar kompleksinde doğusunda bulunan, 62 adet Müslüman mezar keşfedilmiş ve araştırılmıştır⁸⁹².

İtil Bulgar Müslüman mezarlıklarından belki de en önemlisini Biler Müslüman mezarları oluşturmaktadır. Biler'de farklı noktalarda, birkaç büyük kent mezarlığı (Lev.59) tespit edilmiştir. Beş kent mezarlığı üzerinde incelemeler yapan E. A. Halikova, buluntuların analizine dayanarak bunları X-XIII. yüzyıllar arasına tarihlendirmiştir. En erken mezar kompleksini iç kent surlarının doğu köşesinin ardında bulunan Biler II oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Bilerka Nehri yakınında, kent dışında Biler III ve Biler I mezarları da yer almaktadır. Bu mezarların en belirgin özelliğini, Müslümanlara ait olanların içlerinde herhangi bir envanterin bulunmaması oluşturmuştur⁸⁹³.

1972-1975 seneleri arasında Biler kent yerleşiminde gerçekleştirilen kazılarda Biler IV mezarının incelenmesiyle bu mezar kompleksinin bir anıt hüviyetinde olduğu anlaşılmıştır. Caminin taş bölümünün güneydoğu köşesine yakın ortaya çıkartılan mezarların Bulgar

⁸⁹¹ Halikova, 1986: 54-59.

⁸⁹² Halikova, 1986: 60-66.

⁸⁹³ Halikova, 1986: 66-89.

soylularına ait olduğu ve mevtaların İslam cenaze ritüellerine uygun gömüldüğü saptanmıştır⁸⁹⁴.

Murom Kasabası'nda İslami akidelerin yaygınlığı, kente güneyden ve batıdan bitişik duran bir dizi mezar buluntusu ile kanıtlanmıştır. Kentin güneyinde bulunan mezarlık doğudan batıya 500 metre uzanmakta ve geniş bir alanı kapsamaktadır. Mezarlıkta gerçekleştirilen kazılarda yaklaşık 50 mezar incelenmiştir. Mevtalar genellikle 48 ila 95 cm. derinliğe sahip, dar dikdörtgen çukurlara, başları güneye yani Mekke'ye dönük pozisyonda gömülmüştür. Mezarlarda herhangi bir envanterin bulunmamış olması, mezarların hangi yüzyıla atfedileceğini zorlaştırmış olsa da cenaze töreninin özelliklerinden yola çıkan araştırmacılar, bunları çoğunlukla XI. yüzyıla atfetmiştir. Mezarların XI. yüzyıldan sonrasına atfedilmesini mümkün kılmayan en belirgin emare, mezarlarda çivi buluntularının yer almamasıdır. Zira XII. yüzyıldan itibaren oluşturulan mezar çukurlarında genellikle çiviler ile karşılaşmıştır. Kentte XII. yüzyıla atfedilen mezarlarda yer alan tabutlarda da sıklıkla demir çiviler saptanmıştır. Ayrıca bu Müslüman mezarların birçoğunda eski dini akidelerin devamlılığı yansıtan muska, hayvan dişi, at başı, antropomorfik testi buluntuları keşfedilmiştir⁸⁹⁵. Bu husus bir kez daha İtil-Çulman sahasında İslamiyet'in aşamalı olarak yayıldığına tanıklık etmektedir.

3. 1. 5. Kamusal ve İdari Yapılar

X. yüzyıl itibariyle devletleşmeye başlayan İtil Bulgarlarının sahip olduğu yerleşimlerin kentlere evrilmesi ve kentsel organizasyon şeklinin belirginleşmesi aynı yüzyıla tekabül etmektedir. Bu yüzyıl itibariyle artık kentsel mimariye dair inşa teknikleri gelişmiş, yerel inşa tekniklerinin yanı sıra bölgeye ithal teknikler de girmiştir. Ortaçağ'da mimari yapılar inşa edilirken yaşanan bölgenin coğrafi ve fiziksel özellikleri göz ardı edilmemiş, yapılarda kolay temin edilebilen inşa malzemeleri kullanılmıştır. Bu açıdan Bulgarlar ana yapı malzemesi olarak çoğunlukla ahşapı kullanmayı tercih etmiştir.

İtil-Çulman çevresinde yapıların inşasında ahşap kullanma geleneğinin kökeni oldukça eskidir. Kolay temin edilmesi ya da ekonomik olması açısından yaşanan dönemde pragmatik avantajlara sahip olan ahşap, bir yapı malzemesi olarak çoğu kez tarihçileri ve arkeologları çıkmaza sokmuştur. Zira ahşaptan inşa edilmiş yapılar arkalarında herhangi bir arkeolojik iz bırakmamıştır. Fakat Bulgar bölgesine farklı bölgelerden özellikle de doğudan giren inşa gelenekleri sayesinde umumi yapıların inşasında ahşap dışı inşa malzemeleri de kullanılmaya başlanmıştır.

⁸⁹⁴ Halikova, 1976: 146.

⁸⁹⁵ Vasil'yev ve Matveyeva, 1986: 216-217.

İtil Bulgar kentlerinde bazen de kent dışı yerleşimlerinde keşfedilen kamu yapıları kerpiçten inşa edilmiştir. Keşfedilen kerpiç binaların işlevi, yapının mimari özellikleri dikkate alınarak saptanmıştır. Kimi zaman bu hususta arkeolog ve tarihçiler aynı bina için farklı saptamalarda bulunmuştur. Örneğin Biler’de Merkez yani Cuma Cami yakınında keşfedilen kerpiç yapının ilk etapta kervansaray, sonradan ise kervansaray kompleksinde yer alan bir hamamın kalıntıları olduğu düşünülmüştür. Bu iki tip varsayımdan hareketle bölgede keşfedilen umumi binaların sadece hamam ve kervansaray (Biler, Suvar, Hulaş, Volin vd.) özelliği taşıdığı söylenebilir.

Genel olarak kerpiç yapılar inşa özellikleri dikkate alınarak iki tipe ayrılmaktadır. İlki dikdörtgen planda, iç içe dizilmiş iki üç odadan oluşan, zeminden ısıtılmalı (sıcaklık dış odadan iç odaya doğru artmıştır) sade yapılardır. İkincisi ise kare planda, iç içe dizilmiş çok odalı karmaşık yapılardır. İkinci yapılar odalara ek olarak ibadet amaçlı kullanılan birkaç ahşap yapıdan oluşmuştur ki bu özellik genellikle kervansaraylara atfedilmiştir. Her iki tipte de ortak olarak plan şekli, ısıtma sistemi, bina temelinin anti sismik yastık üzerine oturtulması gibi özellikler Türkistan inşa geleneklerine dayandırılmıştır. Fakat İtil coğrafyasına doğudan giren inşa gelenekleri, İtil coğrafyasının iklimsel ve fiziksel koşulları sebebiyle kimi zaman değişime de uğramıştır. Örneğin ısıtılan binalar için giriş kısmına bir ek dâhil edilmiş ya da binaların avluları daha dar tutulmuş, kimi zaman da mevcut olmamıştır⁸⁹⁶.

X-XIII. yüzyıllar kapsamında Bulgar topraklarında sadece sekiz kerpiç binanın izi tam olarak sürülebilmiştir. Bunların üçü Biler’de, ikisi Murom Kasabası’nda ve diğerleri de Suvar, Hulaş ve Krasnosyundukov’tadır.

3. 1. 5. 1. Hamamlar

Bulgarların yaşadığı coğrafya nehir ve göl gibi su kaynaklarının yoğun olarak bulunduğu bir alanı kapsamaktadır. A. Z. Nigameyev’in de altını çizdiği gibi bu sebeple olsa gerek Bulgarların “suas” yani “su insanları” olarak adlandırılması boşuna değildir. Bulgarlar sıcak havalarda nehirlerde, soğuk havalarda ise evlerindeki kazanlarında ısıttıkları su ile yıkanmıştır. Ayrıca ocaktan taşların üzerine düşen suyun buharlaşmasıyla sıcaklık elde edilen Bulgar yurdunda, zamanla “munça” denilen yıkanmak için münferit ahşap yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. İtil Bulgar kent kültürünün gelişimi ve özellikle de doğu geleneklerinin bölgeye girmesi ile de hamam kültürü doğmuştur⁸⁹⁷.

İtil Bulgar kentlerinde başlıca kamusal yapıyı hamamlar oluşturmaktadır. Moğol öncesi dönemde kentlerin yanı sıra küçük yerleşimlerde dahi izleri sürülebilen hamamlar

⁸⁹⁶ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 47.

⁸⁹⁷ Nigamayev, 2019: 177.

kentsel yaşamın İtil Bulgar topraklarında yerleşmiş olduğunun kanıtlarından birini oluşturmaktadır. Hamamların birçoğu basit yapıda ve benzer tekniklerle inşa edilmiş olsa da bunlar İtil Bulgar zanaatının ve kültür düzeyinin ne denli gelişmiş olduğunu gösteren önemli delillerdir.

Doğu tipinde X. yüzyılda inşa edilmiş ilk taş hamamlar, Biler ve Suvar kentlerinde yer almaktadır. Tek katlı olan ve kerpiç-taştan inşa edilen bu hamamların genel ölçüleri 7×4, 10×11,5, 11×12,5 metredir. Bulgar kentlerinde hamamlar birkaç çeşide (Lev.60) ayrılmaktadır. İlk tür kare veya dikdörtgen formda inşa edilmiş, dikey iç duvarlarla sıcaklığın kademeli olarak arttığı dört odaya bölünmüştür. Binanın bir ucunda giriş odası, diğer ucunda büyük taş kaidelerde suyu ısıtan ocaklar yer almıştır. Binanın dışında, fırının önündeki boşluk ahşap bir duvarla çevrilmiştir. Fırından çıkan sıcak hava zemin altındaki borulardan geçerek hamamı ısıtmış ve duvarlara döşenen dikey borulardan dışarıya aktarılmıştır. Bazı yapılarda dış ve iç duvarlar alçı ile sıvanmış, çok renkli boya izleri taşınmıştır. Zeminler ise su geçirmeyen harçla kaplanmıştır. Kese odalarında küçük eğimler veya çukurlar yardımıyla kullanılan su, hamamlar için tipik bir plana sahip drenaj hendeklerine yönlendirilmiştir. Hamamlar 1 metreden fazla kalınlığa sahip iç ve dış duvarlara yaslanan tonoz ve kubbelerle örtülmüştür. Aynı şekilde Bulgar hamamları da yağışlardan korunması için eğimli ahşap bir yapıyla kaplanmıştır. İtil Bulgarlarında doğu geleneklerine göre inşa edilmiş ilk hamamı ihtiva eden Biler hamamı, daha sonra diğer kentlerde inşa edilecek hamamlara örnek teşkil etmiştir. Zira diğer yerleşimlerde de benzer tekniklerin izleri sürülmüştür. Biler ve Suvar dışında Kranosyundyukov I, Hulaş, Murom Kasabası gibi yerleşimlerde de zeminden ısıtmalı kerpiç-taş hamam kalıntıları keşfedilmiştir⁸⁹⁸.

1973 senesinde çekilen hava fotoğraflarında Biler Cuma Cami kompleksinin yaklaşık 200 m. kuzeyinde tuğla bir binanın izleri (Lev.60.a) saptanmıştır. Araştırmacılar bu yapının Bulgarların başkentinde, idari merkezde bulunan ve yukarıda bahsi geçen merkezi çarşıdaki ana caminin anıtsal bir binasını teşkil etmiş olduğunu düşünmüştür. Az miktarda kireçtaşı veya kaymaktaşı katkılı bir çözeltili ile pişmiş kare tuğlalardan (26×26×4,5-5,5 cm) inşa edilen (Lev.61) ve yerden ısıtma sistemine sahip bu yapı 10,4×11,6 m. alanı kapsamıştır. R. F. Şarifullin tarafından hamam işlevi gördüğü düşünülen yapıya güneydoğudan iki ısıtma odasına sahip ahşap bir ek eklenmiştir. Dış ve iç duvarların taban kalınlığı 5-12 cm. olmuş, bunlar ham kil tabakalı çok da derin olmayan bir çukura oturtulmuştur. Buranın altında yaklaşık 40 cm'lik kalınlığa ulaşan bir kültür tabakası keşfedilmiştir ki bu keşif yapının tarihlendirilmesi mümkün kılmıştır. XII. yüzyılda inşa edildiği düşünülen yapı, birkaç odaya

⁸⁹⁸ Aydarov ve Nadirova, 2008: 11-12.

ayrılan iki ana kısımdan oluşmuştur. Güneybatı kısmı kuzeybatıdan yaklaşık 120 cm. genişliğindeki iç dayanak duvarıyla ayrılmıştır. İnce bölmeler (60-65 cm.) ise bunu üç odaya bölmüştür. Bunlardan ilki ikili ısıtma kanalı ile binanın güneydoğusuna yerleştirilmiştir. Şarifiullin'e göre binanın son zamanlarında burada bir ocak, ocağın üstünde de suyun ısıtılması için su tankı bulunmuştur. Yeniden inşa izleri bulunan, yerden ısıtmalı (Lev.61.a) ikinci oda (3,4×3,2) kuzeybatıdan birinci odaya bitişik; üçüncü oda (2,5×2,4 m.) ise binanın güneybatı köşesinde yer almıştır. Tüm bu özellikleri dolayısıyla Şarifiullin, yapının güneybatı kısmının, ısıtmalı üç odadan oluşan bir hamam (giyinme odası, keselenme ve sıcak su odası) olduğunu düşünmüştür⁸⁹⁹. Bulgar kerpiç hamamları konusunda uzman kalemlerden biri olan E. D. Zilivinskaya da bu hamamın (Lev.61.b) tüm inşa özelliklerini ayrıntılı incelemiş ve inşaada gözlemlenen doğu geleneklerinin altını çizmiştir: "Hamamın caminin yanında inşa edilmiş olması, Ortaçağ'da sosyal yaşamın iki ana merkezinin birbirine yakın olması çok doğaldır, zira namazdan önce abdest almak için hamamlar sıklıkla cami yanlarına inşa edilmiştir."⁹⁰⁰

1969-1972 yıllarında Biler kentinin dışında, kentin doğu kapısından çok da uzak olmayan bir mesafede, bölgeye gelen tüccarların konaklaması için düşünülmüş, ilk etapta kervansaray olarak sayılan bir yapı (Lev.62) daha araştırılmıştır⁹⁰¹. Kare planda (16,8×14,8) inşa edilmiş olan yapı, 26-27×26-27×5 cm. ebatlarında pişmiş kerpiç tuğlalarla örülmüştür. Binanın temeli yerden 115-120 cm derinlikteki büyük bir çukura yerleştirilmiş, kil bir taban ve iki sıra yatay olarak döşenmiş tuğladan oluşan bir platform üzerine oturtulmuştur. Yapı on üç odadan oluşmakla birlikte bu odaların beşinde, binanın kuzeydoğusunda bulunan ısıtma odasına bağlı ısıtma boruları keşfedilmiştir. Ana odaların duvarları sıvalı ve çeşitli desenlerle birlikte kahverengiye boyanmıştır. Araştırmacılar odaların fonksiyonlarını farklı şekillerde yorumlamıştır. A. H. Halikov ve R. F. Şarifiullin'e göre I., V. ve VII. odalar konut, III. oda mutfak, II. oda hizmet, VIII. oda ise ısıtmanın olmadığı bir depoyu oluşturmuştur⁹⁰². Fakat E. D. Zilivinskaya binanın işlevi konusunda Halikov ve Şarifiullin'in fikirlerine katılmamıştır. Belirttiği üzere kervansaraylar güçlü duvarlara sahip, köşelerinde kuleleri ve tek bir kapısı olan sağlam tahkim edilmiş kalelere benzemektedir. Yapının içerisinde de çeşitli amaçlar için tahsis edilmiş bölümler bulunmaktadır: misafirler için odalar, tüccarlar için depolar, hayvanlar için ahırlar... Depo odaları ve ahırlar ısıtılmazken misafirler için tahsis edilen odalar tandır tipinde ocaklara sahip olmuştur. Tipik bir kervansaray bu tarz özellikler taşıırken Biler'de

⁸⁹⁹ Şarifiullin, 1999: 77-86.

⁹⁰⁰ Zilivinskaya, 2020: 149.

⁹⁰¹ Şarifiullin, 2003: 156.

⁹⁰² Huzin, 2001b: 282.

bulunan ve araştırmacılar tarafından kervansaray olarak belirlenen yapı böyle bir yerleşim planına sahip olmadığı gibi, boyutları çok sayıda tüccarın malını alamayacak kadar küçük olmuştur. Bu sebeple araştırmacıya göre yapı planlama ve inşa tekniği ile aslında hamam hüviyetindedir⁹⁰³. Binanın güneydoğusundaki XII. oda giriş holü, XI. oda ısıtılmayan soyunma odasıdır. Buradan bir geçit ile yıkanma odasına (IV) girilmiştir. IV. odadan sıcak suyun bulunduğu V ve VII. odalara veya bir sonraki I. sıcak odaya geçmek mümkün olmuştur. II. ve III. odalar ise muhtemelen soğuk olmuş veya tedavi amaçlı kullanılmıştır. Diğer kısımlara bağlı olmayan, oldukça yüksek sıcaklıklara ulaşan VIII numaralı oda veya girişi ihtiva etmiştir. Giyinme ve kese odasından oluşan güneydoğu bölümünün tamamı ise kadınlara ayrılan özel bir bölümü oluşturmuştur. Zilivinskaya bu yapıyı yukarıda da bahsi geçtiği gibi önceki araştırmacıların aksine kervansaray kompleksinin bir parçasını oluşturan hamam olarak yorumlamıştır: “Özetle Biler’deki sözde kervansarayın, aslında Moğol öncesi dönem İtil Bulgarlarının ilginç bir hamam örneğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz”⁹⁰⁴.

Suvar’da X-XIV. yüzyıllar aralığında birçok kez rekonstrüksiyondan geçen bir yapı keşfedilmiştir. Düzeni tam olarak net olmayan bu binanın odalarından birinin altında ısı ileten bir kanal sistemi bulunmuştur. Yine yapı kalıntılarında kireç harcı ile kaplanmış zemin ve su borusu parçaları yer almıştır. Araştırmacılara göre daha önce bahsi geçen bu binanın bir kısmı basit bir düzene sahip bir hamamı ihtiva etmiştir⁹⁰⁵.

1957 senesinde A. P. Smirnov ve G. A. Fedorov-Davıdov tarafından Bol’saya Toyaba’da, 1962’de ise A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy tarafından Hulaş’ta zeminden ısıtmalı kerpiç yapılar keşfedilmiştir. Her iki bina da dikdörtgen planlı inşa edilmiş ve ısıtmalı odalardan oluşmuştur. Hulaş’daki yapı kuzeyde 8,8 m. uzunluğa ve 3 m. genişliğe, güneyde ise 3,5 m. ebada sahiptir. Binanın temeli, zemine 95 cm. gömülü inşa edilmiştir. Kalınlığı 50 cm. olan duvarlar zeminde kil harcı, üst kısımda kireç harcı üzerine pışmış ve ham kerpiçten örülmüştür. Bol’saya Toyaba’daki bina da kuzeyde 10, 7 m. uzunluğa, 3,4 m. genişliğe, güneyde de 1, 9. metre ölçüsüne sahip olmuştur. Temeli pışmış kerpiçten yapılmıştır. Her iki binanın da ısıtma sistemi yüzeye plakaların oturtulduğu dikdörtgen temeller arasından geçen baca kanallarından oluşmuştur. Genel olarak her iki binanın da zeminden ısıtma düzeni ve teknik düzenlemesi aynı olmuştur⁹⁰⁶. Smirnov ve Kahovskiy, Bol’saya Toyaba’daki kerpiç binanın yanı sıra Suvar’daki bina ile Hulaş’taki bina arasında benzerlik olduğunu, ayrıca yapılarıdaki yeraltı ısıtma sisteminin Moğol öncesi dönemde Türkistan’da oldukça yaygın

⁹⁰³ Zilivinskaya, 2020: 151-152.

⁹⁰⁴ Zilivinskaya, 1989: 224-227.

⁹⁰⁵ Zilivinskaya, 2020: 155.

⁹⁰⁶ Zilivinskaya, 1989: 231.

görüldüğünü hatta bunların eski Hunlarda bile tespit edildiğini belirtmiştir. Araştırmacıların fikrine göre bu sistem Türkistan'dan Bulgar topraklarına girmiştir⁹⁰⁷.

Araştırmacılar, Hulaş'taki bu binanın zengin bir tüccara ya da varlıklı birine ait olduğu düşünmüştür: “Kerpiç binada keşfedilen buluntular arasında sarı seramik parçaları, demir bıçaklar, cam kap kacak ve boncuklar, arduaz ağırşaklar, kilden çocuk oyuncakları yer almaktadır. Buluntulara göre kerpiç ev varlıklı bir tüccara aittir”⁹⁰⁸. Fakat Zilivinskaya'ya göre bu binaların planı Kerson, Tatev ve Ermenistan'da bulunan bazı manastırlardaki küçük planlı kamu ve saray hamamlarının planlarıyla uyushmaktadır. Zira araştırmacının belirttiğine göre yapıda izi sürülen suya dayanıklı kireç harcı kaplaması ve yerden ısıtma sistemi hamam binaları için oldukça tipiktir:

Bahsi geçen hamamlar iki türe ayrılabilir. İki dikdörtgen oda ve bir ısıtma sisteminden oluşan I. tip XII. yüzyıl başlarındaki Hulaş hamamı, II. tip XIII. yüzyıl başlarındaki Bol'shaya Toyaba hamamı. Bu tarz planlar malikâne ve saraylar ya da şahsi hamamlar için tipiktir, fakat aynı zamanda bu planda küçük kamu hamamları da mevcuttur. Hulaş ve Toyaba'daki bu hamamlar büyük ihtimalle halka açıktı, çünkü çevrelerinde mülke ait hiçbir ize rastlanmamıştır. Bu binaların kamusal karakteri bunların yerleşim dışındaki surun yanındaki konumlarıyla da kaydedilmektedir. Planlarının küçüklüğü ve sadeliği muhtemelen bunların küçük yerleşimlerde bulunmalarıyla açıklanabilir⁹⁰⁹.

1971 ve 1973 yıllarında G. İ. Matveyeva tarafından Murom Kasabası'nda zeminden ısıtmalı dört kadar kerpiç bina keşfedilmiştir. Araştırmacı tarafından bu yapıların fonksiyonu tıpkı Biler'deki kervansaray kompleksinde yer alan hamam şeklinde belirlenmiştir. Özellikle ikinci yapı özellikleri hasebiyle daha karakteristik olmuştur. İç kentin kuzeybatı girişine yakın olan vadinin kenarında, dış kentin ise kuzey kesiminde yapılan araştırmalarda yapının 10,8×10 m. ölçülere sahip dikdörtgen formda inşa edildiği tespit edilmiştir. Büyük taşlardan oluşan yapının temeli kerpiç zeminde 1,1 metrelik derinliğe oturtulmuştur. Kalınlığı 60-65 cm. olan duvarların yapımında, birbirine kil harcı ile tutturulmuş 25×25×5'den 29×29×5 cm. ölçülerinde pişmiş kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Binanın güneybatısında kapı yer alırken, kireçtaşından yapılmış basamaklara sahip merdiven aşağıya doğru bulunmuştur. Bir hamam için en önemli unsuru oluşturan ısıtma sistemi ise 50 cm. genişliğinde ana baca kanalları ve 25 cm. genişliğinde yan baca kanalları, yine binanın kuzeydoğu duvarına dışarıdan bitişik, yüksekliği 84 cm. olan kare formda bir fırın içermiştir. Bu yapı yukarıda da bahsi geçtiği gibi Vasil'yev ve Matveyeva tarafından hamam olarak karakterize edilmiş ve X. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁹¹⁰.

⁹⁰⁷ Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 32.

⁹⁰⁸ Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 33.

⁹⁰⁹ Zilivinskaya, 1989: 232.

⁹¹⁰ Vasil'yev ve Matveyeva, 1986: 170-180.

Bulgar kentlerinde umumi hamamların yanı sıra hususi hamamların var olduğu da bilinmektedir. 1990'lı yıllarda Yu. A. Semikin tarafından Krasnosyunyukov I yerleşiminde yapılan kazılarda malikâne tarzı bir yapıya ait olduğu düşünülen kerpiç yapı kaydedilmiştir. 6,6×3,6 m. ölçülerinde dörtgen formda inşa edilen binanın temeli çok derin olmayan bir çukura oturtulmuştur. 28×28×4,5-6 cm. ölçülerinde pişmiş kerpiç tuğlalardan örülen bina zeminden ısıtılmalı odalara sahip olmuştur. Toplam beş odanın I. odası soyunma, II. odası kese için kullanılmıştır. Yapıda gelişmiş bir kanalizasyon sistemi olduğu keşfedilen seramik borularla kanıtlanmıştır. Atık su, zeminde yer alan oluklar vasıtasıyla tahliye edilmiştir. Zemin ise su geçirmez kireç harcı ile kaplanmıştır. Yapıyı inceleyen Semikin bu hamamla Kafkas, Kırım gibi bölgelerin hamamlarını karşılaştırmış, Krasnosyunyukov hamamında doğu geleneklerinin görüldüğünün altını çizmiştir⁹¹¹. Yerleşimde 2014 yılında gerçekleştirilen kazılarda bu yapıya ek olarak çok sayıda arkeolojik buluntu (ticaret ve zanaat envanterleri, seramikler vd.) keşfedilmiş, böylece bir kez daha yerleşimde oldukça aktif yaşam sürüldüğü netlik kazanmıştır⁹¹².

3. 1. 5. 2. Kervansaray

İslam ülkelerinde görülen en yaygın kamusal yapılardan birini kervansaraylar oluşturmaktadır. Kuruluşu köken olarak oldukça eski olan ve ilk etapta askeri bir yapı olarak inşa edilen daha sonradan misafirhane hüviyeti kazanan kervansaray, han ve ribat gibi adlandırmalara da sahiptir. Kervansarayların Bulgar topraklarında var olması çok olağan bir durumdur. Zira önemli ticaret güzergâhları üzerinde bulunan Bulgar ülkesi, gelişimini ve kentleşmesini büyük ölçüde ticarete borçlu olmuştur. Bu sebeple Bulgar İlteberliği bölgedeki ticaretin gelişimine ve uzak bölgelerle mal akışını sağlayan tüccarların güvenliğine, konforuna büyük önem vermiştir.

Kervansaraylar içlerinde yatakhane, aşhane, erzak ambarı, tüccar mal deposu, mescit, hamam, şadırvan, hastane, ihtiyaca yönelik tesis (yolcular için nalbant, ayakkabıcı vs.), yapı masraf ve gelirlerini yöneten memur ihtiva etmiştir⁹¹³. Bu geleneksel tipe ek olarak Bulgar kervansarayları muhtemelen korunaklı ısıtılmış bir bina ve ahşap hizmet yapısından oluşmuştur. Bunun yanı sıra İtil-Çulman çevresinin zorlu koşullarında, tüccarlar için konut yapmak ve malları depolamak için tasarlanmış çok odalı bir yapı yerine, ayrı ısıtma yapılması gerekmeksizin, yerden ısıtılmalı küçük bir bina da mevcut olmuştur⁹¹⁴. Orta Doğu'da bulunan bu tür bir kervansaray ile X-XIII. yüzyıllardaki Türkistan kervansarayları ve müstahkem bir

⁹¹¹ Semikin, 1993: 220-224.

⁹¹² Gismatullin vd., 2016: 59-71.

⁹¹³ Turan, 1964: 478.

⁹¹⁴ Nadirova, 2012: 87.

avluya sahip olan temel kervansaray arasındaki temel farkı, kervansarayın çevresinin etrafında yerleşim yerlerinin bulunmaması oluşturmıştır.

Bulgar kentlerinde keşfedilen kerpiç yapıların neredeyse hepsi bahsi geçtiği gibi hamam hüviyetinde olmuştur. Bu yapılar hem kentlerin içinde (Biler, Suvar, Murom Kasabası), hem de kent duvarlarına yakın (Biler, Murom Kasabası) kervansaray yapı komplekslerinin bulunduğu alanlara inşa edilmiştir⁹¹⁵.

1969 senesinde A. H. Halikov ve R. F. Şarifullin, iç kent surlarının yanında, Biler'in güneydoğu kısmında taş bir yapının izlerini keşfetmiştir. Yapı ana noktalara dönük, dikdörtgen planda inşa edilmiştir. Fakat bu binanın hangi amaca hizmet ettiği bugün dahi tam bir netlik kazanmamıştır. İlk olarak yapıyı keşfeden Arkeolog Halikov, yapının bir kervansaray (Lev.62) olduğu varsayımını dile getirmiştir⁹¹⁶. Fakat yapının daha sonraki süreçte daha detaylı analiz edilmesi işlevselliği hakkında yeni varsayımları gündeme getirmiştir⁹¹⁷. Bu bağlamda özellikle Bulgar mimari kalıntılarını inceleyen E. D. Zilivinskaya'nın görüşü son zamanlarda taraftar kazanmıştır. Araştırmacı boyutları, çok sayıda tüccarın malını alamayacak kadar küçük formda inşa edilmiş olan bu yapının, planlama ve inşa tekniği ile hamam hüviyeti taşıdığını dile getirmiştir⁹¹⁸.

Bulgar kentlerinde geleneksel olarak Doğu tipinde inşa edilmiş tuğla-taş kervansaray kalıntısı henüz keşfedilmemiştir. Bu durumun en büyük sebebi bölgedeki kervansarayların ahşap kütüklerden inşa edilmiş olmasıdır. Fakat Ortaçağ'ın doğu ülkelerinde bulunan geleneksel kervansarayların tipik özellikleri hakkında kaynaklar yeterli veri sunmaktadır. Bulgar kervansarayları da yukarıda da bahsi geçen Doğu geleneğinde inşa edilmiş kervan tipinden pek bir farklılık arz etmemiştir.

3. 1. 5. 3. Saray

Moğol öncesi Bulgar kentlerinin ilk tuğla binasını oluşturan Suvar'daki yapı (Lev.62.a), A. P. Smirnov sayesinde literatüre saray veya feodal bir soylunun evi olarak girmiştir. 1936 senesinde bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar neticesinde yerleşimin merkezinde keşfedilen bu kompleks yerden ısıtılmalı merkezi bir oda, kuzeybatıdan yapıya bitişik kule ve meydandan, güneydoğudan ise küçük bir ek yapıdan oluşmuş, iki katlı ve dikdörtgen formda inşa edilmiştir. Çok uzun süre ayakta kalmayı başarmış olan yapı, birkaç kez inşa sürecinden geçmiştir. Çeşitli boyutlarda pişmiş ve ham kerpiçten örülmüştür: 35,5×36×5; 25,5×25,5; 25×20×5 ve 25×25×5 cm. Ocakların temeli ve ateşliği, duvarların bir

⁹¹⁵ Sattarova ve İzmaylov, 2006: 591.

⁹¹⁶ Halikov ve Şarifullin, 1976: 75-100.

⁹¹⁷ Zabirowa, 1981: 45.

⁹¹⁸ Zilivinskaya, 2020: 151-152.

kısmı ve avlunun döşemesi ham kerpiçten yapılmıştır. Fırınlanmış levhalardan yapılan merdiven çimentolu bir hamurla, baca tonozları ve duvarların büyük kısmı pişmiş kerpiçle veya alçıyla kaplanmıştır. Özellikle alçıya tüm binanın çeşitli yerlerinde rastlanılmış, bazı parçalarda mavi boya izleri kaydedilmiştir. Kulenin, binayla bağlantısının izleri de tespit edilmiştir. Kil üzerine ham kerpiçten inşa edilen yapı temelinin bazı yerlerde bir metre, kulede ise iki metre derinliğe ulaşması yapının güçlendirilmek istendiğini ortaya koymuştur. Yapı, doğu yönden girişi olan 70 cm. kalınlığında bir duvarla çevrilmiştir. Kerpiç temel üzerine 2 metre yüksekliğe ulaşan kulenin güneyi ise yapının kendi duvarını oluşturmuştur⁹¹⁹.

Binada giriş doğu taraftan açılmış, 25×35×5 ve 30×30×5 cm ölçülerindeki kare tuğlalardan örülmüş, 1,5×1,5 metrelik bir alanı kapsamıştır. Bu alanın arkasında 10 cm. yüksekliğe ve 25 cm. genişliğe sahip bir merdiven basamağı bulunmuştur. Güneydoğudaki bu basamağın arkasında, ikinci alan seviyesinin 43 cm. üzerinde ve buradan 2,5 m. mesafede üçüncü bir alan açılmıştır. Bu alan da kare tuğlalardan inşa edilmiştir. 1, 4 metre uzunluğa sahip bu alanda ise ikinci kata erişimi sağlayan diğer merdiven basamakları keşfedilmiştir. Güneydoğu yönünden, merdivenin yakınında dörtgen formda kulenin kalıntıları yer almıştır. Kule, 25×25×5 cm. ölçülerinde kare tuğlalardan inşa edilmiş bir oda ile bitişik konumlanmıştır. Binanın bu kısmının içinde zeminin altından iki sıra halinde yatay olarak uzanan ve zeminden bir kat tuğla ile ayrılmış, yarı çökmüş bacalar keşfedilmiştir. Aynı şekilde binanın farklı yerlerinde de baca kanallarının izleri sürülebilmiştir. Smirnov'a göre bu yapı Türkistan'daki İslami döneme ait bir yapıyı andırmıştır. Çünkü tuğlanın şekli, duvarcılıkta bağlayıcılık için kullanılan malzeme, ısıtma sistemi vd. hususlar Türkistan yapılarının karakteristik özelliklerinden olmuştur. Araştırmacıya göre bu yapının inşasına muhtemelen Türkistanlı zanaatkarlar dahil olmuştur. Hatta 922 yılında Halifelikten gelen elçilik heyeti içerisindeki inşaat ustalarının da bu yapının inşasında payının bulunma ihtimali vardır⁹²⁰.

Yapının tarihlendirilmesi stratigrafik veriler, kompleks yapı malzemeleri ve arkeolojik buluntular ışığında yapılmıştır. Fakat yapının süreç içerisinde onarılması tarihlendirme işini zorlaştırmıştır. Yazılı kaynaklar kentin X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar yaşadığını doğrulamaktadır. Bu sebeple Smirnov'a göre X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başı, yapı için doğru bir tarihlendirmeyi oluşturmaktadır. Yapıda bulunan değerli materyallere, ısıtma borularına göre bu bina bir soylunun evi veya bir saray hüviyetindedir. Bu tespit Suvar'daki keşfedilen diğer yapıların ahşaptan inşa edilmişken, sadece bu yapının tuğladan inşa edilmiş

⁹¹⁹ Smirnov, 1951: 246-247.

⁹²⁰ Smirnov, 1951: 245-250.

olmasıyla da desteklenmektedir⁹²¹. Fakat F. Ş. Huzin'e göre Smirnov tarafından betimlenen bu yapının inşa ve işleyiş aşamalarının güvenilirliğini doğrulamak imkansızdır. Ona göre yerleşim sadece Moğol öncesi dönemde var olmuş ve Suvar'da incelenen bu bina tasarım özellikleri dikkate alındığında uzmanlar tarafından hamam yapıları olarak belirlenen Biler yapılarından temelde bir farklılık arz etmemiştir⁹²².

İlteberlik topraklarında özellikle de başkent Biler'de bir saray kompleksinin var olmama ihtimali bulunmamaktadır. Biler'de henüz herhangi bir saray yapısının saptanamamış olması kentte bir saray olmadığı anlamına gelmemektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar saray ya da saray benzeri bir yapının izini sürmeyi mümkün kılmıştır. Bu bağlamda henüz bir kazı ve yayın yapılmamış olsa da arkeologlara göre Biler sarayının yeri A. H. Halikov'un yapıyı aradığı yerin yakınında (Lev.62b) yani kent merkezindedir.

3. 2. Askeri Tahkimat Yapısı

Hangi çağda olursa olsun bir kentin tanımlaması yapılırken, bahsi geçen yerleşimin korunaklı yapılarla çevrili olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Gerçekten de ilk kentlerin oluşumunda dahi etrafı surlarla çevrili yerleşim planından bahsedilmektedir. Kent oluşumlarına dair ortaya atılan kuramlardan biri olan artı-ürün hidrolik kuramına göre toprak ve iklim açısından tarıma elverişli sahalarda, nüfusun tarımdaki verimi arttırmak adına ortaklaşa hareket etmesi (sulama kanalları ya diğer teknolojik gelişmeler) sonucunda ihtiyaç fazlası ürünün (artı-ürün) elde edilmesi kentleşmenin temelini oluşturmaktadır. Yani tarımsal yoğunlaşmayla birlikte artan nüfus ve yatırıma dönüştürülecek artı ürün kentleşmenin temeli niteliğindedir⁹²³. Tarımsal üretimin organize hale getirilmesi, nüfusun artması ve artı ürünün sağlanması korunma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Zira yerleşik-tarımsal toplumun sahip olduğu imkânlar, her dönem göçebe toplumların dikkatini çekmiştir. Bu da askeri çatışmaları ve savunma ihtiyacını doğurmuştur⁹²⁴. Bahsi geçen bu tanım özellikle Batı tarih yazımında klasik olarak kabul edilen görüşü temsil etmektedir. Fakat bugün Türklerin mutlak bir göçebelikten ziyade konargöçer bir yaşam tarzına sahip olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Bulgarlar da dâhil olmak üzere Eski Türk toplumlarının temel geçim kaynaklarını hayvancılık oluşturmuş olsa da onların farklı coğrafyalarda tarımla ve zanaat ile uğraştıkları, kent kurma ve kent organizasyonu becerilerine sahip oldukları bilinmektedir.

Yakın zamana kadar, erken Çin tarihçiliğinin kasıtlı olarak Hunlarla ilgili verdiği "su ve ot arayan barbar Hunlar bir yerden başka bir yere hareket eder, iç ve dış duvarlarla çevrili

⁹²¹ Smirnov, 1951: 250-255.

⁹²² Huzin, 2001b: 284.

⁹²³ Falay, 1985: 97.

⁹²⁴ Childe, 2001: 117.

kentleri olmamasına rağmen, kalıcı ikametgâhları yok... Ve tarlaları ekip biçmezler, yine de, herkesin ayrıca tahsis edilmiş bir arazisi vardır" gibi haberlerinden yola çıkan birçok bilim insanı Hunları saf göçebelere örnek olarak kabul etmiştir. Fakat arkeolojik araştırmalar ve Han yazılı kaynakları sadece Hunların değil atalarının da müstahkem kentler inşa ettiğini göstermiştir⁹²⁵. Asya'da Milattan önceki yıllardan itibaren Hunların çok sayıda zanaat-tarım yerleşiminin, kale ve kentlerin olduğu bilinmektedir. Bunlardan on kadarı toprak surlarla çevrilmiş kare planda tahkimli kentleri, yirmi kadarı da tahkimsiz zanaat-tarım yerleşimlerini oluşturmaktadır. Arkeologlar tarafından bu Hun yerleşimleri Gobi'den güneye doğru Ordos topraklarında keşfedilmiştir. Hun kentlerinde en önemli savunma yapısı olan surların varlığı, arkeolojik araştırmaların yanı sıra yazılı kaynaklarca da tasdiklenmektedir. Örneğin yönetime isyan eden Çiçi'nin Yedisu'da kendisi için inşa ettirdiği kare bir kalede büyük bir saray inşa ettirdiği bize ulaşan haberler arasındadır. Kaynaklarda bu hususta şu ifadeler geçmektedir: "Çiçi halkını kentin surlarının inşasına göndermiş, her gün 500 kişi çalışmış ve inşaat iki yılda tamamlanmıştır... Toprak duvarın önünde çifte ahşap kazıklar vardır". Bu kentin "beş sıralı" tahkim edildiği ve "Şanyu kentinin duvarlarına beş renkli bayraklar asıldığı ve burada zırhlı yüzlerce insan bulunduğu" da haberlerin devamıdır⁹²⁶. Yine Baykal Gölü'nün doğusunda İvolga ve Selenge nehirlerinin birleştiği yerin aşağısında bulunan İvolga, en önemli Hun kentlerinden biridir. Bu kent kare planda tasarlanmış, her biri beş hattan oluşan surlarla çevrilmiştir. Dört ana cepheye konumlandırılan surların boyutları 340×340 metredir. Yapılan kazı çalışmalarıyla kentin dört sıra halinde toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiği ortaya çıkmıştır. Kale surlarının etrafında 3-4 metre mesafeyle, 1,13-2,1 metre derinliğinde hendekler açılmış, hendeklerin önünde ise beton-çakıl duvarlar inşa edilmiştir. Toprak setlerin üzerine, üstten taşlarla sağlamlaştırılmış tahta perdeler saplanmıştır. Duvarlar arasında ise hendeklerin derinliği 5 metreye ulaşmıştır⁹²⁷. Hunların tahkimat gelenekleri daha sonraki süreçte halefleri olan birçok Türk topluluğu tarafından Türkistan ve Doğu Avrupa'ya da taşınmıştır. Fakat taşındıkları bölgenin şehircilik kültürü ile harmanlanan yeni kent tipleri ve yeni savunma yapıları ortaya çıkmıştır.

Özellikle Sibiry'a'daki Türk menşeli toplumlar ile ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Arkeolog ve Tarihçi L. Kızlasov, insanlığın çok heceli ve uzun vadeli kültüründe, kent olgusunun çok yönlü ve çoğu zaman yerel özgünlük özelliklerine sahip olduğunu düşünmektedir⁹²⁸. Geleneksel olarak tahkimatın bir kent için zorunlu bir özellik olduğuna

⁹²⁵ Kızlasov, 2006: 144.

⁹²⁶ Kızlasov, 2006: 145-146.

⁹²⁷ Kalan, 2012: 9-10.

⁹²⁸ Kızlasov, 2006: 17.

inanılmaktadır. Ancak tarihsel olarak güçlü bir askeri güce ve hukuksal nizama sahip olan bir devletin tahkimat inşasına gerek duymadığı da misallerle kanıtlanmıştır. İmparatorluk döneminde Moğollar tarafından inşa edilen kentler ve Türkistan'ın bazı Ortaçağ kentleri bu tarz misaller arasındadır. Örneğin İtil Bulgar kentlerinin etrafı güçlü tahkimatla çevrelense de Moğol işgalinden sonra bölgedeki kent organizasyonunda surlara ihtiyaç duyulmamıştır. Sağlam merkezi otoriteye sahip olan Cuçi Ulusu'nun işgal ettiği kentlerin savunma duvarları kısa sürede yıkılmış ve tekrar onarılmamıştır. El-Ömerî bir haberinde Berke Han tarafından Turan Nehri (İtil) kıyısında kurulmuş olan Saray kentinin surlara sahip olmadığını aktarmıştır⁹²⁹. Arkeologlara göre bu dönemde hem merkezi topraklarda hem de ülkenin çevresinde kurulan yeni kentler, surlar olmadan inşa edilmiştir. Çünkü Moğolların varsaydığı gibi kent, surlar tarafından değil ülkenin kendisi tarafından korunmuştur. Surların yokluğu Cuçi Ulusu kentlerine özgün bir hava katmış, yabancı tüccarlar için olağanüstü bir hayranlık uyandırmıştır. Tüm Avrupa ve Asya devletlerinin vatandaşları kendi aralarında taştan ve ahşaptan en yüksek, en kalın surların yapımında yarıştıkları vakit, Altın Orda'da surlarla korunmayan kent, dünyanın dört bir yanından getirilen değerli eşyalarla dolup taşmıştır⁹³⁰. Bu açıdan bakıldığında genel kanının aksine kent tanımlaması yapılırken, bahsi geçen kentin güvenliğinin illaki surlar, hendekler, kuleler gibi tahkim unsurlarıyla sağlanması gerekmediği, sağlam bir merkezi otorite ve ülke çapında yürürlüğe konan hukuk normlarıyla da güvenliğin sağlanabileceği görülmektedir. Fakat İtil Bulgarlarının ortaya çıktığı zamanda bölgenin başta ekonomik olmak üzere siyasi ve askeri şartları, gözle görülen savunma yapılarının bir ihtiyaç haline gelmesini zorunlu kılmıştır.

Askeri yapıların oluşumu, ilk etapta artı ürünün muhafazasına yönelik gerçekleşmiş olsa da sonraki süreçte devletin uluslararası ilişkileriyle doğrudan bağlantılı olmuştur. İdari yapı, savunma gereksinimlerini yakından uzağa doğru çevre halklarla gerçekleştirdiği siyasi, askeri hatta ekonomik temaslarına göre belirlemiştir. Bu gereksinimleri belirleyen kimi zaman da iç dinamikler olmuştur. İtil Bulgarlarının oluşum sürecinde savunma yapıları büyük rol oynamış, yerleşimlerin şehircilik suretini belirlemiştir.

İtil Bulgarları devletleşme sürecine girdiği andan itibaren sınırlarının güvenliğine ve askeri tahkimatın inşasına büyük önem vermiştir. Zira bu oluşum süreci hakkında değerli bilgiler sunan İbn Fadlan'ın haberlerinde, Bulgar İlteberi Almuş'un Hazarlara karşı yapılacak tahkimat için Halifeden para istediği geçmektedir⁹³¹. X. yüzyılın son yarısına kadar Hazar hâkimiyeti altında bulunan Bulgarlar, özellikle 965 senesinde Hazarların Svyatoslav

⁹²⁹ SMİZO, 2003: 241.

⁹³⁰ Kalan, 2012: 57-58.

⁹³¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 2.

tarafından bozguna uğratılması ile bağımsızlıklarını kazanma yönündeki girişimlerini arttırmıştır. Gerek İtil Bulgarlarının gerek ise Rusların devlet oluşumları aynı dönemlerde (IX-X. yüzyıllar) gerçekleşmiş, her iki devletin kuzeyinde Fin-Ugor kavimleri, güneyinde konargöçer Türk boyları, doğusunda Hazar, batısında Bizans gibi güçlerin ekonomik etkisi hüküm sürmüştür⁹³². Bu suretle köklü bir ticaret yapma geleneğine sahip olan Ruslar ve İtil Bulgarları, Hazar Kağanlığı'nın çöküş sürecine girmesi ile bölge ticaretinde söz sahibi olmaya başlamıştır⁹³³. X. yüzyılın ilk yarısına kadar doğuya uzanan ticaret yolunun yukarı akımı Rusların, orta akımı İtil Bulgarlarının ve aşağı kesimi Hazarların kontrolünde iken, 965'te Kiev Rus Knezi Svyatoslav'ın darbesiyle zayıflayan Hazarların Kuzey Kafkasya bölgesine uzanan yolu da Rusların eline geçmiştir. Bu ticaret yoluna hâkim olma mücadelesi İtil Bulgarları ve Rusların ilişkilerine de yoğun olarak yansımıştır. X. yüzyılın ikinci yarısında, İtil Bulgarları batı sınırlarını güçlendirmek ve Büyük İtil ticaret yolunda güvenlik amaçlı karakollar oluşturmak için politik adımlar atmaya başlamıştır. Örneğin bu süreçte Burtaslar hâkimiyet altına alınmış ve Vyatichlerle⁹³⁴ sıkı münasebetler tesis edilmiştir⁹³⁵. Fakat İtil Bulgarlarının ticaret yollarını kendi çatıları altında güvence altına almak istemesi, Kiev Knezliği tarafından hoş karşılanmamıştır⁹³⁶. Öyle ki İtil Bulgarları ve Rusların tarih boyunca anlaşmazlık yaşadığı en büyük husus, ticaret yollarının kimin kontrolünde olacağı yönünde olmuştur. Bu sebeple olsa gerek X. yüzyıldan itibaren yerleşimlerde bir dizi tahkimatın inşa edilme süreci başladığı gözlemlenmiştir. Zira Rus yıllıklarında, Ruslar ve İtil Bulgarları arasında gerçekleşen ve çoğunluğu ticari çıkar odaklı olan yaklaşık on beş askeri çatışma haberi yer almıştır. Özellikle XII. yüzyılda yaşanan askeri çatışmalar, Orta İtil sahasında kuvvetlenen Bulgar tüccarlarının gücünü kırmaya yönelik gerçekleşmiştir. 1183 yılına ait verilen haberlerde “Bulgarların, Ruslarla sürekli pazarlık yaptığı” vurgulanmıştır⁹³⁷. Bu dönemde İtil ve Oka üzerinde bulunan Rus kentlerinde farklı türde malların satıldığı görülmüş, Ryazan ve Murom mangaları, iki kez de Knez Vsevolod'un (1176-1212) haydutları Bulgar tüccarlarını yağmalamıştır. Aynı şekilde İtil üzerindeki köyler ve Bulgar kentleri yağmalanmış, Bulgar tüccarları soyulmuştur. Bulgarlar iki kez Vsevolod'a çağrı göndermiş, fakat Vsevolod bu haydutlarla başa çıkamamıştır. Yine aynı tarihte Rus ordusu Bulgar'a seferler düzenlemiştir. Knez Yuriy Vsevolod Bulgar'a yeni bir sefer girişiminde bulunmuş, fakat Bulgarlar üç kez gelen elçilere her seferinde kapıyı göstermiştir. Aynı dönemlerde Knez

⁹³² Koç, 2010: 120.

⁹³³ Halikov ve Motsya, 1997: 12.

⁹³⁴ Orta Dnyeper çevresinde yaşayan bir Slav kavmi.

⁹³⁵ Halikov, 1986: 67.

⁹³⁶ Halikov ve Motsya, 1997: 8.

⁹³⁷ Polnoe sobranie Russkikh letopisey, 1846: 164.

zorlukla kendi fikrinden vazgeçmiştir. Bazı Rus tarihçilerine göre onların isteğini dinleyen Knez, babasından önce var olan eski anlaşmaları ancak onlarla barışarak tekrar yürürlüğe koyabilmiştir⁹³⁸. Ertesi yıl 1184 yılındaki büyük seferden sonra Ruslar, Bulgarlar üzerine 1186 yılında tekrar asker göndermiş ve bu sefer sonucunda birçok ganimet elde etmişlerdir⁹³⁹. XIII. yüzyılda Moğolların gelişine kadar geçen süreçte özellikle ticaret yollarının güvenlik altına alınması adına Ruslarla gerçekleştirilen askeri çatışmalar, İtil Bulgarlarının savunmaya yönelik tedbirler almasının en önemli nedenini oluşturmuştur.

3. 2. 1. İtil Bulgar Kentlerinin Tahkimat Sistemi

Türkistan'ın birçok kenti (özellikle Yedisu) kaleler (hükümdar saraylarını barındıran), şehristan (dar sokaklar, çarşılar, ibadethaneler, kamu binaları, atölyeler gibi toplu yapı dizilerini barındıran), ribat (ibadethanelerin ve mezarlıkların bulunduğu yerdeki evleri sakinlerinin, zanaatkarların yaşadığı yer) ve uzun duvarlarla, ekilebilir araziye sahip tarım bölgeleri, bahçeler, mülkler ve varlıklı toprak sahiplerinin şatolarıyla çevrili olmuştur⁹⁴⁰.

Genellikle görkemli surlarla çevrili olan Ortaçağ kentleri, her zaman ve her yerde olmamakla birlikte, işlevsel bir semt bölümü ile planlı bir düzene sahiptir. Yapımlarını sadece idari ve dini amaçlara değil, büyük ölçüde zanaatı ve ticareti geliştirme görevlerine borçlu olan nüfus ve sermaye yoğunluğu, çeşitli binalar, kentsel gelişim alanında bir artışa yol açmıştır. Kentlerde temel sanitasyonun gereksinimleri, ortak hizmetlerin (su temini ve kanalizasyon sistemlerinin inşası) gelişmesine neden olmuştur. Anıtsal mimarinin nesneleri (saraylar, tapınaklar, kamu binaları, kral mezarları ve soylular) sadece mimari sanatın değil, aynı zamanda resim, heykel ve küçük plastik sanatların da gelişmesine katkıda bulunmuştur⁹⁴¹. Fakat kentleşme adına atılan tüm bu ilerici adımların evvelinde kent refahının artması birincil olarak savunma ihtiyacını arttırmış, bunun sonucunda askeri mühendislikte gelişmeler kaydedilmiştir.

Türkistan sahasındaki eski kentler esasen “feodal tarzı kent yapıları” olarak düzenlenmiş ya da bu şekilde adlandırılmıştır. Fakat burada feodal kent yapısı ile kastedilen daha çok korunaklı bir yerleşim alanı olmuştur. Bilindiği gibi feodal kentin temel unsuru, kenti çepeçevre saran ve kenti dış düşmanlardan, diğer güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden ve el üretimi yapanlardan ayırmak için dikilen duvar veya surdur⁹⁴². Kent duvarlarının savaş-savunma esasına dayanan fonksiyonu birkaç parçadan meydana

⁹³⁸ Valeyev, 2007: 125; Huzin, 2011: 88.

⁹³⁹ Polnoe sobranie Russkih letopisey, 1846: 164-165.

⁹⁴⁰ Kızlasov, 2006:18.

⁹⁴¹ Kızlasov, 2006:18.

⁹⁴² Gelah, 1961: 231-232.

gelmektedir: Okçular için sahanlıklı ve mazgallı yüksek burçlar, indirilebilir-kaldırılabilir köprü, surların dibinden belli genişlikte içi su dolu hendek, yüksek kuleler ile diğer askerî ve teknik aygıtlar. Bahsi geçen kent duvarlarını inşa etmek için coğrafyaya göre değişiklik arz eden muhtelif malzemeler tercih edilmiştir. Avrupa için bu malzeme sertleştirilmiş kerpiç, yontulmuş taş levhalar ve ağaçtır. Bu tür malzemeler Avrupa kent duvarlarının uzun süre dayanmasını sağlamıştır. Türkistan'da ise hemen hep aynı olmak üzere kıyılmış sap ve samanla yoğrulmuş lös kil, yumuşak kerpiç, umumiyetle pişmemiş tuğla, iri parçalı çamur-toprak ve tüm bu malzemeyi bir arada tutmak için gerektiği kadar ağaç kullanılmıştır⁹⁴³. Gerek tahkimat yapılarında kullanılan malzeme gerek ise kent savunumu için tercih edilen tahkimat türleri, aslında kentin kurulduğu coğrafi-fiziksel şartlara göre şekillenmiştir. Bulgar yerleşimlerinin tahkimat yapısını anlamak için de aynı şekilde bölgenin topografyasına bakmak önemlidir. Zira tahkimatların arazide düşünülmüş konumları sadece müstahkem yerleşimlerin kendini savunma amaçlarına hizmet etmemiş, aynı zamanda kırsal çevrenin başarılı bir şekilde işlemesine de katkıda bulunmuştur.

3. 2. 2. Tahkimat Yapısını Belirleyen Coğrafi Unsurlar

Tahkimli bir yerleşimin en önemli ayırt edici özelliklerinden biri yerleşimin planıdır. Bu planı sadece ana savunma belirlememekte, askeri-mühendislik gelişimi ya da diğer oluşumlar da etkili olmaktadır. Bulgar yerleşimlerinin tahkimat yapısını anlamak için bölgenin topografyasına bakmak önemlidir. Çünkü yerleşimlerin bulunduğu yer askeri hareketlilikle sıkı bağlantıların olduğu konumdadır.

İtil bölgesinde savunma mimarisi asırlar içinde gelişmiş ve çeşitli arkeolojik kültürlerde kaydedilmiştir. Bulgar kentlerinin nüfusu, savunma inşasında bölgesel deneyimlerden geniş ölçüde faydalanmıştır. Genel olarak çevre koşullarına göre kent, burun kısmından erişilemeyen, doğal olarak savunmasız kısımdan bir veya üç sıra sur ve hendek ile çevrilerek korunmuştur. Surların üzerine savunma yapıları inşa edilmiştir.

İtil Bulgar tahkimatı konusunda tek uzman kalem olan A. M. Gubaydullin, İtil Bulgar tahkimat yapısını incelerken de ilk olarak bu hususu yani tahkimatların oluşumunda topografyanın önemine dikkat çekmiştir. Bu sebeple araştırmacı müstahkem Bulgar kentlerini incelerken kentlerin bulunduğu bölgelerin ayırt edici özelliklerini dikkate alarak, tahkim yapılarını bölgelere göre ayırmıştır. Müstahkem Bulgar yerleşimleri Orta İtil'in üç ana bölgesini kaplamıştır: Ön İtil, Ön Çulman ve Çulman Ardı. Bu bölgelerin hepsi doğal ve coğrafi koşullar, yükseklik işaretleri, nehir ağının yoğunluğu, rölyef yapısı vd. bakımlardan

⁹⁴³ Gelah, 1961: 232.

farklılık arz etmiştir. Bu nedenle tahkimli yerleşimlerin dağılımını, birbiriyle oranlarını, planlarını ortaya çıkarmak için her bir bölgeyi ayrı olarak analiz etmek gerekmektedir⁹⁴⁴.

İlk bölge Ön İtil'dir. Burası esas olarak aralıksız bir sırt olan bir tür “dağ” rölyefi ile karakterize edilmektedir. Bu alan Yukarı Uslon'dan (Kazan'ın karşısında) Samarskaya Luka'ya kadar olan tüm bölgeyi kapsamakta ve Gorodiş Bölgesi'ndeki bugünkü Penza Eyaleti topraklarından geçmektedir⁹⁴⁵. Bölgenin nehre enlemesine olan vadilerinin kuzey kenarları dik veya yüksek uçurumlar gibi görünmekte, güneydekiler ise güneyden kuzeye doğru eğilimli durmaktadır. Profil çizgisinde, geniş, yumuşak yamaçlar kuzeye ve kayalıklar güneye bakmaktadır. Ovaların ve dağ masiflerinin dönüşümleri yalnızca Ön İtil yüzeyinin karmaşık yapısını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda güney veya güneybatıdan hareket eden düşman için aşılması zor doğal sınırları oluşturmuştur. Sonbahardan ilkbahara kadar olan dönemde bölgenin güney kesimi ilerlemek için son derece elverişsiz olmuştur. Kilin hâkim olduğu bu alanın orta kısmı çoğunlukla çernozyomla karakterize edilmiştir. Aynı şekilde dağlık rölyefin varlığı da istilalardan korunmak için avantaj sağlamıştır. Batı, güneybatı ve güneyden Ön İtil'e geçiş için elverişli yollar ise Zöye Nehri vadilerinde ve kollarında yer almıştır. Coğrafi unsurlar bölgenin savunma işlevini yerine getirdiği için Bulgar yerleşimlerinin çoğunluğu burada (çoğunlukla Zöye'nin orta ve güney akımında) konumlanmıştır. Gubaydullin'e göre Bulgar müstahkem yerleşimleri, vadileri birbirine bayrak devrederek adeta kilitlemiştir⁹⁴⁶.

İkinci bölgeyi İtil ve Nokrat arasını kapsayan, güneyden ise Çulman Nehri'nin kontrol ettiği Ön Çulman oluşturmaktadır. Bu bölgenin rölyef karakteri üç kısma ayrılmaktadır. İlki güneydoğuya daha yakın olan Nokrat-Çulman'a geçen Nokrat-İtil su bölümü çizgisi, ikincisi İtil'e uzanan uzun ve yumuşak eğim, son olarak sağ kıyıyı ihtiva eden Çulman'a kısa bir iniş. Yüksek arazinin ana masifi derin nehir vadileri ve dar sel yarıkları tarafından kesilmektedir. Su bölümü çizgisinin Nokrat Nehri ağzına yakın olan rölyefi özellikle oldukça keskindir. Bölge birçok yerde İtil-Zöye su bölümü çizgisine benzemektedir⁹⁴⁷. Bulgar tahkimli yerleşimlerinin esas yoğunlaştığı yer, yaşam için elverişli daha çok doğal savunma unsurlarının bulunduğu alanlardır. Bu alanlardan biri Çulman Nehri üzerindedir (Kaşan I-II, “Ejeviçnaya strelka”). Burası nehrin akımını kontrol etmekte ve Nokrat ile birleştiği yere (Krasnogor, Grahan') veya Çulman'ın sağ kolu olan Omarka Nehri Havzası'na (Omar, Digitlin, Kirmen yerleşimleri) hâkim olmaktadır. Nispeten düz bir yüzeye

⁹⁴⁴ Gubaydullin,2002: 22.

⁹⁴⁵ Oçerki Po Geografii Tatarii, 1957: 8-12.

⁹⁴⁶ Gubaydullin,2002: 22-23.

⁹⁴⁷ Vorob'yev, 1957: 128-129.

sahip olan Kazan Ardı yoğun bir nehir ağına sahiptir. Tipik bir Kazan manzarası ise bir genişleyen bir daralan oldukça geniş tabanıyla hafif eğimli bir vadidir⁹⁴⁸.

Üçüncü bölge Bulgar İlterberliği'nin en önemli sahasını oluşturan Çulman Ardı'dır. Zira idari, ekonomik ve sosyal açıdan devletin en önemli kentleri bu bölgede bulunmaktadır. İtil Ardı ovalarına özgü, hafif “dalgalı bir görünüm” özelliğine sahip olan arazinin düz karakteri bölgeyi diğer bölgelerden ayırmaktadır. Bununla birlikte Küçük Çeremşan Vadisi'nde de belirli asimetrik kısımlar mevcuttur. Bölgenin sol kıyısı neredeyse fark edilmeyecek düzeyde nehre doğru alçalmakta, sağ kıyı ise nehrin 40-40 metre üzerinde yükselen Balınguz'un dik yükseltilerine ev sahipliği yapmaktadır. Diğer bölgelerin aksine Çulman Ardı Bulgar yerleşimleri eşit dağılımını önceden belirlemiştir. Bunların büyük çoğunluğu Büyük ve Küçük Çeremşan, Şeşma, Ahtay, Bezdna, Sul'ça havzalarında bulunmakta ve kendine özgü ağlarıyla tüm bölgeyi kapsamaktadır. Müstahkem yerleşim yerlerinin böylesine tek tip dağılımı tüm bölgenin savunulmasına hizmet etmiştir. Düz alanlar özellikle yazın veya kışın düşman birliklerinin ilerlemesi için elverişli olsa da Bulgarların müstahkem merkezlerinin bu şekilde dağıtılması düşman ordusunun manevra özgürlüğünü engellemiştir⁹⁴⁹.

Yukarıdakilere ek olarak bölgenin fiziksel koşulları da savunmada oldukça önemlidir. Günümüzde küçük bir alanı kapsayan bugünün Tataristan ormanları bazı yollar dışında serbest dolaşıma izin vermeyen eski devasa ormanlık alanların kalıntılarını oluşturmaktadır. Bu suretle İtil Bulgar topraklarının bahsi geçen bölgelerdeki (rölyef yapısına doğrudan bağımlılık) dağılımının oldukça farklı olduğu unutulmamalıdır. Bu açıdan tüm müstahkem yerleşimlerinin tek bir ortak noktası bulunmaktadır: Bunların büyük çoğunluğu 10 metre veya daha fazla yükseklikte, bazı durumlarda da bu 100 metre yükseklikte (Şeşma Nehri seviyesinin üzerindeki Çeremuhovo-Slobod yerleşimi) bulunan nehir veya akarsu seviyesinin üzerinde yer almaktadır⁹⁵⁰.

Topografyaya dayalı müstahkem yerleşimlerin tipolojisi, seçilen alandaki rölyefin kullanımına bağlı olmuştur. Bugün en kabul gören sınıflandırma Eski Rus eserleri için P. A. Rappoport tarafından oluşturulan müstahkem yerleşimlerin tipolojik bölünmesidir. Gubaydullin gibi alanında uzman bazı araştırmacıların da eklemeleriyle bu tipolojik bölünme İtil Bulgar toprakları ve diğer komşu topraklar (Yukarı Çulman ve Ural çevresi) için de uygulanabilmektedir. İtil Bulgar yerleşimlerinin topografyasının incelenmesi bunların arasından P. A. Rappoport tarafından tanımlanan dört tipin belirlenmesini mümkün kılmıştır:

⁹⁴⁸ Gubaydullin, 2002: 24-25.

⁹⁴⁹ Gubaydullin, 2002: 25-26.

⁹⁵⁰ Gubaydullin, 2002: 25-26.

1) Alanı çevreleyen rölyef arazisine bağlı tahkimat planına sahip yerleşimler. Bunlar genelde burun üzeri yerleşimlerdir.

2) Sadece kısmen arazi rölyefinin koruyucu özelliklerini kullanan, tahkimat düzenine sahip yerleşim yerleri.

3) Rölyefe tabi olmayan, düz arazide bulunan veya uçurumun bir tarafına, terasın kenarına bitişik yerleşim yerleri. Genellikle bunlar doğru geometrik şekle sahip yerleşimlerdir.

4) Karmaşık plana sahip yerleşim yerleri (kompleks burun ve karmaşık tarzda). Bunlar hep birlikte birkaç burun veya sahayı işgal etmektedir⁹⁵¹.

İtil Bulgar müstahkem yerleşimlerinin planlama özellikleri ile ilgili olarak dört tür yerleşimin (Lev.63) tümü çevredeki arazi rölyefinin kullanımına bağlı olarak ayırt edilebilmektedir. Bulgarların rölyefe bağlı müstahkem yerleşim yerlerinin diğerlerine göre çoğunluk arz etmesi, Bulgarların askeri-mühendislikte arazinin koruyucu özelliklerinden çok yönlü istifade etmeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Bunların inşaatları çok fazla toprak işi gerektirmemiş, fakat özellik olarak en etkili savunmayı oluşturmuştur. Sayı olarak oldukça önemli olan (toplam sayının neredeyse üçte biri) bu yerleşim grubu Bulgar İlteberliği tarihinin Moğol öncesi sürecine dayandırılmaktadır. Bu tür yerleşimlerin Altın Orda döneminde azalmaya başlaması, Moğol istilasından sonra kuşatma taktikleri ve kale savunması ile ilgili değişikliklere işaret etmektedir⁹⁵².

İncelenen dönem boyunca I. tip müstahkem yerleşimleri sayesinde Bulgarların askeri-mühendislik biliminde, arazi rölyefinin koruyucu özelliklerinin tam olarak kullanılmasının tercih edildiği saptanmıştır. Bu tipe her şeyden önce yapımında çok fazla toprak gerektirmeyen aynı zamanda en etkili savunmayı yaratan burun yerleşimleri girmektedir⁹⁵³.

Sayı olarak oldukça önemli duran III. tip, tüm yerleşimlerin üçte birini oluşturmaktadır. Bu tip bu büyük ölçülerdeki kentlerle ilişkilendirilmiştir. Bu kentlerde yani hiçbir doğal savunma özelliklerinin (yüksek tepeler, burun vd.) bulunmadığı yerleşimlerde savunmaya ağır muhasara tekniği egemen olmuştur. Arazi rölyefi ile ilişkili zor alanlarda kale inşaatların gerçekleştiği görülmüştür. Fakat İtil Bulgar topraklarında arazi rölyefinden bağımsız (III. tip) düzgün biçimli (kare, daire) yerleşimlerin varlığının, mutlak biçimde göçebe geleneklerini yansıtmadığı belirtilmelidir⁹⁵⁴.

⁹⁵¹ Rappoport, 1961: 215-220.

⁹⁵² Gubaydullin, 2002: 101.

⁹⁵³ Gubaydullin, 2002: 27.

⁹⁵⁴ Gubaydullin, 2002: 28.

Çok küçük bir grubu kapsayan IV. tip çok karmaşık hesap gerektiren masraflı mühendislik işleri ilişkilendirilmektedir. Bu tip yerleşimler sadece kalelere atfedilmemektedir. Zira bu yerleşimler (3/4) kapladıkları alan açısından oldukça önem arz etmiştir. Ayrıca Ortaçağ'da bu yerleşimlerin savunma birimleri ortadan kalkmış veya bu yerleşimler idari, ekonomik gibi diğer işlevleri üstlenmişlerdir. Araziyi çevreleyen rölyefe kısmen tabi olan yerleşim yerleri göz önüne alındığında I. ve III. tipte bir tür senkronizasyon olduğu ortaya çıkmaktadır. Her ne olursa olsun II. tipteki müstahkem yerleşimler daha çok rölyefe tabi olmayan yerleşimlere eğilim gösterirken, kompleks burun ve kompleks müstahkem yerleşimler çevreye tabi olan yerleşimlere daha yakın durmaktadır⁹⁵⁵.

Planlamadaki müstahkem yerleşim yerlerinin çeşitliliği, keşif çalışmaları ve tüm devlet genelindeki hesaplamalar İtil Bulgarlarında yüksek düzeyde askeri-mühendislik olduğunu göstermektedir. Yerleşim inşaatında bölgelere bakılmaksızın yukarıda bahsi geçtiği gibi doğal olarak en çok korunan araziler kullanılmıştır. Bu bağlamda Ön İtil'de %50'den fazla, Çulman Ardı'nda %60'dan fazla yerleşim I. ve IV. tipe atfedilmiştir. Ön Çulman'da ise arazi rölyefine tabi olmayan (I ve IV. tip) neredeyse hiçbir yerleşime rastlanmamıştır. Buradaki 12 yerleşimden sadece iki tanesi II. tipe atfedilmiştir⁹⁵⁶.

İtil Bulgarlarının müstahkem yerleşim yerlerinin planlaması incelenirken yukarıda belirtilen ve işlevleriyle bağlantılı olmayan ilginç bir özellik dikkat çekmektedir. Bu özellik iki veya daha fazla özel yerleşim yapısını kapsamaktadır. Birkaç ayrı sur ve hendek sırasının varlığı kale savunmasını geliştirmiş ve bu unsurlar yerleşimi iç ve dış kent veya kale ve müstahkem sur dışı yerleşim olarak ikiye ayırmıştır. Kale duvarları arasındaki boşluk çevredeki sakinlerin kendileri ve sürüleri için sığınak görevi üstlenmiştir. Bu tür yerleşim yerleri toplam sayının beşte birini oluşturmaktadır. Bu alanlar sadece ticaret kervanlarını değil büyük silahlı çatışmalar sırasında halkın önemli bir bölümünü de içlerinde barındırabilmektedir⁹⁵⁷.

3. 2. 3. Tahkimat Yapıları ve Özellikleri

Yerleşimlerin savunmasında bölgelere bakılmaksızın doğal olarak en fazla korunan alanlar kullanılmıştır. Ön İtil'de rölyefe bağlı %50'den fazla, Çulman Ardı'nda % 60'dan fazla yerleşim mevcutken, Ön Çulman'da çevredeki rölyefe bağlı olmayan neredeyse hiçbir yerleşim bulunmamaktadır. En az korunan taraflardaki yerleşimler ek surlar ve hendeklerle güçlendirilmiş, alandaki yamaç eğimleri kullanılmış, savunma ihtiyaçları için rölyef detayları

⁹⁵⁵ Gubaydullin, 2002: 29.

⁹⁵⁶ Gubaydullin, 2002: 29.

⁹⁵⁷ Gubaydullin, 2002: 30.

yapay olarak düzeltilmiş veya tamamlanmıştır. Ek tahkimata sahip bilinen tüm yerleşimler burunlar üzerinde yer almıştır. Zira doğa ve insan tarafından en fazla korunabilen alanları bu coğrafik yapılar oluşturmuştur. Bu tarz yerleşimlerin çoğunluğu ise 6 hektar kadar küçük bir alana sahip olmuştur⁹⁵⁸.

A. M. Gubaydullin, toplam 163 yerleşimin tahkimat sistemine dayanarak savunma hatlarının dağılımını gösteren bir şema oluşturmuştur. Gruplar arasında en basit grubu bir sur ve bir hendek (79 yerleşim) oluşturmaktadır. Bu grup yerleşimler işgal ettikleri alandan bağımsız olarak dört tip yerleşimin tümünde de mevcuttur. Bir sonraki grup bir sur, iki hendekten oluşmakta, hendekler surun iç ve dış taraflarında yer almaktadır⁹⁵⁹. Birinciden sonra en çok sayıyı ihtiva eden şema ise iki sur, iki hendekten oluşan (32 yerleşim) üçüncü gruptur. Bu savunma sistemleri İtil Bulgar tahkimat sisteminde “klasik” olarak adlandırılmaktadır⁹⁶⁰. Dördüncü grup, iki sur ve bir hendekten (13 yerleşim) oluşmaktadır ki burada düzensiz üçgen şeklinde zemine eğilimli, şev ile karıştırılmaması gereken iki sur kastedilmiştir⁹⁶¹. Beşinci grup yerleşimleri, üç sur ve üç hendekten (11 yerleşim) oluşmaktadır. Bu yerleşimler sayıca az olsa da Moğol öncesi dönemde devlete başkentlik yapmış Biler (Lev.63.a) gibi büyük kentler bu grupta yer almıştır. Altıncı grup yerleşimleri, üç sur ve iki hendekten (13 eser); yedinci grup yerleşimleri, üç sur ve dört hendekten oluşmaktadır. Bugünkü Penza Bölgesi’nde bulunan Nijnekatmis yerleşimi bu gruptaki tek eseri oluşturmaktadır. Bulgar yerleşimlerinin tüm tahkimat hatları klasik şemaya göre inşa edilmemiştir. Zira bazı yerleşimlerde dıştan hendekler, iç taraftan surlar da görülmüştür⁹⁶².

İtil Bulgar tahkimat sisteminde çoklu savunma ilkesinin kökeni Saltovo-Mayat Kültürü’ne ve Güney Sibirya’ya uzanmaktadır. Zira Saltovo-Mayat ve Güney Sibirya toprakları Bulgarların çok sıralı tahkimat sisteminin anavatanı olarak kabul edilebilmektedir. Çünkü Pletneva’nın belirttiği gibi üç surun korunmasız taraftan inşa edilmesi, Rus yerleşimlerinin özelliği olmamıştır. Bu yöntem Saltovo kalelerinin inşaatçıları tarafından VIII-IX. yüzyıllarda uygulanmıştır. Bulgarlar, Ten bölgesinden ana savunma sistemlerini inşa etme prensiplerine ek olarak, arazinin en az korunan taraflarını saldırılar korumak için ek tahkimat inşa etme becerilerini de beraberlerinde getirmiştir⁹⁶³.

Surlar, hendekler, duvarlar ve kuleleri içeren kale yapısı çoğunlukla Ortaçağ kentlerinin ve şatolarının vazgeçilmez bir özelliği olmuştur. Bu yapılar kentin mimari

⁹⁵⁸ Gubaydullin, 2002: 102.

⁹⁵⁹ Gubaydullin, 2002: 30.

⁹⁶⁰ Gubaydullin, 2002: 31.

⁹⁶¹ Gubaydullin, 2002: 31.

⁹⁶² Gubaydullin, 2002:31-32.

⁹⁶³ Pletneva ve Makarova, 1965: 56-59.

görünümünü belirlemiştir. Bulgar kale duvarlarının yapısı, bazı istisnalar dışında bir malzemenin (örneğin ahşap) inşaatta kullanılması sebebiyle Eski Rus kale duvarlarından farklılık arz edecek şekilde iç ve zemin duvarlara ayrılmıştır. Bu durum inşaatçıları ahşap-toprak tahkimatın inşası için belirli kurallara ve yasalara uymaya zorlamıştır. Sur setlerinde kullanılan toprak türü, konfigürasyonda önemli bir rol oynamıştır⁹⁶⁴.

Bulgarlarda sur tipinin en basitini toprağa dikey olarak yerleştirilen tepesi sivriltilmiş kütüklerden oluşan kazıklı duvar (Lev.63.b; Lev.64) oluşturmuştur. Veya kütükler yatay olarak üst üste istiflenmiş ve sivri uçları yere dik olarak çakılan sağlam kütüklerin oluklarına oturtulmuştur. Bu tür bir yapının varyasyonunu, yatay olarak döşenmiş kütüklerden oluşan duvar oluşturmuştur. Örneğin Bulgarlardan önce bölgede meskûn bulunan İmenkov halkı, yerleşimlerini birbirinden iki metre uzaklıkta bulunan iki paralel kütük duvarı ile güçlendirmiştir. Duvarlar arasındaki boşluk sıkıştırılmış taşlı balçıkla sıvanmıştır. Duvarların dış yüzeyi ise kil ile kaplanmıştır. Bu savunma duvarı inşa tekniği, İmenkov yerleşimlerinin birçoğuna yerleşen Bulgarlar tarafından öğrenilmiş ve tatbik edilmiştir. Bu sebeple bölgedeki en yaygın görülen savunma yapısı tipini, surların üzerine yerleştirilen ve kil, taş, toprakla doldurulan kütük yapılar oluşturmuştur⁹⁶⁵.

Bulgarlar bir dizi tahkimatta “glasıs” (Lev.64.a) denen bir sistem de kullanmıştır. Bu sistem hendeğin önüne karşı yamacın hemen arkasına dikilmiş, araziye eğimli bir setten oluşmuştur. Bu sistemle tahkimatlara yönelik saldırıyı zorlaştırmak, hendeğin derinliğini ve genişliğini arttırmak, muhasara edilenlerin doğrudan bitişik bölgeyi ateşlemesini kolaylaştırmak amaçlanmıştır⁹⁶⁶.

Bulgar İlteberliği askeri mühendisliğinde, hendeklerin ve surların profillerinin çıkarılması önemli bir faktörü oluşturmuştur. Temel olarak tipik hendek profilleri yamuk (trapets) veya üçgen şeklinde (Lev.64.b) olmuştur. Bunlar bazen münferit olarak bazen de tek bir yerleşimde kombinasyon halinde bulunmuştur. Üçgen hendekleri, düşmanın aşması oldukça zor olmuştur. Ayrıca yamuk (trapets) hendeklerin aksine üçgen hendeklerin doldurulması daha kolay olmuştur. Yamaçların dikliği de değişkenlik arz etmiştir. Bazen ters eğimli yamaç, eğimli bir yamaçtan daha dik, bazen de bunun tersi söz konusu olmuştur. Toprak ne kadar yoğunsa surların eğimleri o kadar dikleşmiştir. Çim kaplama, kil kaplama, fırınlama, örme taş zırh veya ahşap kazıklardan yapılmış ızgaraların kullanılması, setlerin

⁹⁶⁴ Gubaydullin, 2002: 52.

⁹⁶⁵ Nadirova, 2012: 77.

⁹⁶⁶ Gubaydullin, 2002: 103.

dağılmasını önlemek için ek bir önlemi oluşturmuş, surun şeklini belirlemede ise çok etkili olmamıştır⁹⁶⁷.

İtil Bulgarlarında perde duvara bitişik bölgenin uzunlamasına korunması ve kale kulelerinin işlevlerini tamamlamak için girişli-çıkışlı köşelerden oluşan kırılmalar kullanılmıştır. Bunlardan ilki yerleşim içine, ikincisi ise dış tarafa doğru yönlendirilmiştir. Çıkan köşeler iki yönlü bir savunma oluşturmuş, giren köşeler ise önündeki araziye çapraz ateşle savunmuştur. Sabit kırılma hattına sahip çoğu yerleşim rölyefe bağlı tahkim edilmiştir. Tahkimat kırılmaları bazen kentlerin girişini korumak için kullanılmıştır. Bunun için sadece kuleler veya burçlar kullanılmamış, ayrıca peribodlar, clavicula, titulus vd. de yararlanılmıştır. Yaklaşan yollar her zaman savunmasız taraftan düzenlenmemiş, bazen de bir terasın kenarı, burun veya vadinin dibi boyunca kapıya doğrudan erişimi zorlaştıran yerlerde konumlandırılmıştır⁹⁶⁸.

Ortaçağ'ın ana savunma merkezleri olan kale kuleleri önemli tahkimat yapılarından biri olmuştur. Bunlar İtil Bulgar topraklarında XI-XII. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır ki Devičiy gorodok bu hususta misal bir yerleşim olarak verilebilir. Yerleşimdeki kule formları 4 ila 8 yönlü olarak değişmiştir. Bunlar düşmana karşı savunmada etkili olan kırık tahkimat formları yerine kullanılmıştır. Yine bir başka savunma unsuru olan kazıklı duvar da ters eğim (Lev.65) boyunca yerleştirilmiş ve ayrıca düşmanın yaklaşmasını engellemek, müdafaa edenlerin ilerlemesini sağlamak için kale duvarlarının ana hattından belirli bir mesafeye konumlandırılarak ek bir bariyer oluşturulmuştur. Muhasara edilenler tarafından oluşturulan savunma önlemleri kale yapısına göre değişmiştir. Kazıklı duvar veya kütük yapılardan oluşan duvarların savunulmasında, kent savunucularının esas eylemini yay, arbalet ve taş atıcılar kullanarak ilerleyen düşmana uzak mesafeden ateş etmek oluşturmuştur. Kuşatma birliklerinin duvara doğrudan yaklaşmayı başarması halinde, muhasara edilenlerin artık silahlarıyla nişan alamadığı ölü bölgede ek yöntemlere başvurulmuştur. Bu alan düşmana kızgın kum, kaynar su dökülen, taş ve kütüklerin yakılarak atıldığı yakın mesafeli savaş noktasını oluşturmuştur⁹⁶⁹.

Yerleşim yerlerinin etkili savunulması için tepe mazgallı oblamov tipi (machicoulis) tahta perde (Lev.65.a), yine gorodin⁹⁷⁰ (Lev.65.b) ve tarasa (Lev.65.c) türünde kale yapıları en uygun tipleri oluşturmuştur. Bunlar hem uzak hem de yakın mesafeden bileşik savunmayı mümkün kılmıştır. Tahta perdeler müstahkem yerleşim yerinin iç kısmına doğru olan eğimi

⁹⁶⁷ Gubaydullin, 2002: 103.

⁹⁶⁸ Gubaydullin, 2002: 104.

⁹⁶⁹ Gubaydullin, 2002: 110.

⁹⁷⁰ Birbirine eklenmiş ahşap kütüklerden oluşan kale duvarına "gorodin" denir. Gubaydullin, 2003:39

sayesinde, hendeğin yanı sıra tabanını da ateşlemek için açık bulunmuştur. Aynı şey tepe mazgalları için de geçerli olmuştur. Fakat bunun avantajı kent savunucularının düşman taş ve oklarına karşı daha güvende olmasıdır. Mancınık tipi taş atıcılarının doğrudan vuruşlarıyla yıkılmaları ise tepe mazgallarının dezavantajını oluşturmuştur. Buna karşılık tahta perdeler mermilerle karşılaştığında yıkıma daha az duyarlı olmuştur. Yine de tepe mazgallı gorodin ve taraş, savunma sırasında derin hendeklerle birlikte saldırıya karşı bir avantaj sağlamıştır⁹⁷¹.

A. M. Gubaydullin, bahsi geçtiği gibi üç düzine kadar İtil Bulgar yerleşiminin tahkimat yapısını incelenmiş ve bu yerleşimleri üç bölgeye ayırmıştır. İlk grup yerleşimleri Ön İtil'de yer almıştır: Tığaşev, Hulaş, Murom Kasabası, Mejdureçen, Bogdaşkin, Yulov, Sadov II, Neklyudov⁹⁷².

Ön İtil bölge yerleşimlerine dahil edilen Hulaş, Bulgarların önemli kentleri arasında yer almaktadır. Ön İtil'de Zöye Nehri'nin sol kolu olan Kil'n Nehri'nin yüksek sağ kıyısında yer alan ve arkeolojik verilere göre X-XII. yüzyıllarda oluştuğu düşünülen Hulaş'ın alanı 11, 29 hektardır. Yerleşim İtil'in batısında önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. 1962-1965 yılları arasında A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy'in Hulaş'a gerçekleştirmiş olduğu arkeolojik sefer sonucunda çok önemli buluntular gün yüzüne çıkartılmıştır. Öyle ki kent savunma sisteminin kuzeyinde 44×2 metrelik bir alanda gerçekleştirilen kazıda, iki inşaat dönemi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim surlar ve hendeklerden, kuleye sahip ahşap duvardan oluşan güçlü bir savunma sistemine sahip olmuştur. Araştırmacılar iç ve dış savunma hattı ile ilgili ilk döneme atfedilen ahşap yapı kalıntılarının izlerini sürmüş, ikinci döneme atfedilen dış surun ve hendeğin yapısını kaydetmiştir. Araştırmacılar batı ve güney taraftan tahkimatın inşası için benzer tekniklere dikkat çekmiştir. Bu durum Bulgar askeri mühendislerinin kısmi değişiklikler veya münferit kısımların onarımı yerine, kent savunma hatlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik tek seferli ve kapsamlı bir yaklaşıma sahip olduklarını açığa çıkarmıştır. Araştırmacılar ayrıca kare ve dikdörtgen temele sahip kale kulelerinin izlerini kaydetmeyi başarmışlardır. Smirnov ve Kahovskiy, Hulaş ile Suvar ve Bulgar tahkimatları arasında paralellikler saptamıştır⁹⁷³.

Bulgar tahkimatlarının oluşumunda farklı kültürlerin etkisi olduğu şüphesizdir. Zira Müslüman dünyasına ait olan kentlerinin tahkimat sistemlerinde bazı inşaat okullarının özellikleri belirgin şekilde kaydedilmektedir. Örneğin Suriye tahkimatlarında ve Kahire surlarında Bizans gelenekleri (yontma taşlardan yapılmış duvar, ızgaralar, çapraz tonozlar) gözlemlenebilmektedir. Yakın Doğu kentlerinin tahkimatı genelde kavisli bir girişin, çift

⁹⁷¹ Gubaydullin, 2002: 110-111.

⁹⁷² Gubaydullin, 2002: 52.

⁹⁷³ Kahovskiy ve Smirnov, 1972a: 11-17.

duvarların ortaya çıktığı Babil, Asur, Eski İran geleneklerine dayanmaktadır. Kalın kilden yapılan veya sağlam platform üzerine dikilmiş kalelere ve kulelere sahip kerpiç duvar inşa geleneği ise Türkistan'da gelişerek kendine özgü bir forma kavuşmuştur⁹⁷⁴. İtil Bulgar tahkimatlarında da Hun yerleşimlerine ait tahkimat özelliklerinin izleri sürülmektedir. III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyıl başlarında Ön Bulgarların da dâhil olduğu Hun boylar birliğinin Aral çevresi yerleşimlerinde (Kang arkeolojik kültür eserleriyle ilişkili) küçük tahkimatlar keşfedilmiştir⁹⁷⁵.Ön İtil Bulgar yerleşimlerine dahil edilen Murom Kasabası'nın tahkimatı (Lev.26.a) bu yerleşimlerin tahkimatı ile benzer özellikler taşımıştır. Yerleşimdeki en eski savunma hattını, hendeğin iç tarafında bulunan, birbirine paralel iki kerpiç duvar kalıntıları oluşturmaktadır. Bu kalıntılar bile Türkistan etkisine işaret etmektedir. Yerleşimler arasındaki bu benzerlik aslında yerleşimlerin planlama özellikleriyle alakalıdır. Tahkimat hatlarının birbirine eş merkezli konumlandırılması, kenti iç ve dış olarak ikiye ayırmıştır⁹⁷⁶.

Ön Çulman tahkim yerleşimleri incelenen ikinci bölgeyi oluşturmaktadır. Burada bulunan 5 yerleşimin tahkimat yapısı detaylı çalışılmıştır: Kazan, Çertovo, Kaşan I (Bulgar kenti Kaşan), Çulmanyev ve Çallın⁹⁷⁷. Bahsi geçen tahkimli Bulgar yerleşimleri farklı dönemlere tarihlendirilmektedir. İtil Bulgarlarının en kuzey karakolu olan Kazan XI. yüzyıldan geç olmamak kaydıyla ortaya çıkmış ve aralıksız olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Çertovo Moğol öncesi döneme, Kaşan I XII-XIV. yüzyıllarına, Çulmanyev yerleşimi XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyıla, Çallın ise XII-XVI. yüzyıllara atfedilmiştir. Çertovo hariç olmak üzere bu yerleşimlerin hepsi İtil ve Nokrat arasında bulunmaktadır. Son yerleşim daha doğuda Çulman ve Nokrat nehirleri arasında, Ön Çulman'da ileri bir merkez olarak tek müstahkem Bulgar yerleşimi oluşturmuştur. Muhtemelen sadece bu yerleşim ticari-idari işleve sahip olmuştur. Diğer yerleşimlerle karşılaştırıldığında bu yerleşimin kısa ömürlü olmasının sebebini de bu oluşturmuştur⁹⁷⁸.

Ön Çulman müstahkem yerleşimlerinden olan ve Tatarlar tarafından Eski Kazan (İski Kazan) şeklinde adlandırılan Kazan, Kazanka Nehri tarafından oluşan yüksek burun üzerinde yer almaktadır. İtil Bulgarlarının bölgedeki gücünün artmasıyla, XII. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan Rus Knezliği-İtil Bulgar askeri mücadelelerinden Kazan da etkilenmiş, bu etki kent tahkimatının gelişmesine vesile olmuştur. Bu yüzyıl itibariyle Kazan'da ilk kez taş tahkimatlar inşa edilmiştir. İnşaatin bir sonucu olarak Bulgar Kalesi'nin Kazanka'nın yüksek

⁹⁷⁴ Nadirova, 2012: 77.

⁹⁷⁵ Stagulov ve Pavlenko, 1998: 145.

⁹⁷⁶ Gubaydullin, 2009: 24-25.

⁹⁷⁷ Gubaydullin, 2002: 65.

⁹⁷⁸ Gubaydullin, 2002: 65.

burnunda bulunan görünümü tamamen değişmiştir. Eski ahşap surların yerine, dönemine göre oldukça sağlam beyaz taş duvarlar ve kuleler inşa edilmiştir⁹⁷⁹.

Eski Kazan'ın bugün Moğol öncesi döneme ait yerleşimin kapladığı alan 5 hektardır. İtil Bulgar İlteberlik tarihinin ilk döneminin yalnızca tahkimat görünümünü (Lev.66) bilinmektedir. A. H. Halikov yerleşimde yaptığı araştırmalar neticesinde Moğol öncesi Kazan tahkimatının XII-XIII. yüzyıllarda hendek, taş krepli bir sur, taş duvar ve köprü önü yapılarından oluştuğunu aktarmıştır. Yerleşimi savunmasız taraftan çeviren taş kaleye sahip olan yerleşim, İtil Bulgarlarının güvenilir bir şekilde bilinen tek yerleşimini oluşturmaktadır. A. H. Halikov, kent kazılarında yaklaşık 14 m. genişliğinde ve 4 metreden daha derin hendeği ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bununla birlikte setin genişliği 12 m., yüksekliği ise 2 metre olmuştur. Araştırmacı ayrıca 3×3 metre ölçülerinde çürümüş ince ahşap şerit şeklinde tahta kiler ortaya çıkarmıştır. Bölgede A. H. Halikov tarafından ortaya çıkartılan en ilginç obje ahşap üst yapılı, taş-kalkerden yapılmış kale duvarıdır. Bu yapı, kalker-kil harçtan 60×40×40 cm, 50×30×30 cm boyutlarında yontulmuş beyaz taş bloklardan inşa edilmiştir. Duvar ise 1, 5 m. genişliğinde zırh duvar örgü sisteminde örülmüştür. Yine araştırmacı tarafından 400 cm. uzunluğunda ve 180 cm. genişliğinde dikdörtgen plan şeklinde köprü önü yapısı ortaya çıkartılmıştır⁹⁸⁰. Kazan tahkimatının özellikle zırh duvar örgü sisteminde Saltovo-Mayat Kültürü'nün etkisi oldukça net gözlemlenmiştir. Bulgarlar, Saltovo Kültürü'nde de kale duvarlarının yapımında duvarcılık tekniğine hakim bir pozisyonda olmuş ve bölgedeki inşalarda bu teknikleri kullanmıştır. Eski Kazan'ın yanı sıra Alabuga "Çertovo" yerleşiminin tahkimatı da bu kültürden etkilenmiştir. Araştırmacılar Saltovo-Mayat yerleşimleri arasında olan Ten bölgesi ve Tavrika tahkimatlarını Kazan tahkimatlarına benzetmiştir. Yine Yukarı Saltov ve Mayat yerleşimlerinin yanı sıra Kırım'daki erken dönem Bulgar (Hazar) tahkimatları da (Lagernaya Balka, Syuyren Kalesi, Kız-Kermen yerleşimi vd.) bu yapıyla belirgin izler sergilemiştir. Bunların hepsi yontulmuş taş levhalar veya kopuk taşlardan oluşan, temelsiz zırh tipi kale duvarlarının örgüsü ile karakterize edilmektedir. Tuna Bulgar topraklarında da benzer tipte bir savunma yapısı mevcut olmuştur. Özellikle Bizans etkisinin yoğun olduğu Saltovo-Mayat yerleşimlerinde bu özelliğin Bizans tahkimatları için karakterize edilmediğinin altı önemle çizilmelidir⁹⁸¹.

Taynit Kulesi'nin çıkışına yakın, kremlinin kuzeybatısında yapılan araştırma sırasında Kazan'ın erken tahkimat izleri belirgin olarak saptanmıştır. Burada ahşap yapılarla birlikte toprak set şeklindeki eski tahkimatın kalıntıları keşfedilmiştir. A. H. Halikov'a göre Eski

⁹⁷⁹ Sitdikov, 2000: 14-15.

⁹⁸⁰ Halikov, 1985: 93-99.

⁹⁸¹ Gubaydullin, 2009: 26.

Kazan'ın bu ahşap-toprak yapısı gorodin tipini temsil etmektedir⁹⁸². Korunmuş yüksekliği 90 cm'e kadar olan 12 m. genişliğindeki eski sur, birkaç setten oluşmuştur⁹⁸³. Araştırma sürecinde keşfedilen kömürleşmiş kütük kalıntıları, büyük ihtimalle savaş alanının üzerinde farklı yönlerde eğimi olan döşemeli kütük siperlerini temsil etmiştir. Bu durum şüphesiz olarak savunmayı zayıflatmıştır. Zira ahşap yapıları yakmak kolay olmuş ve bu nedenle bu yapı 1 km'ye kadar olan mesafede makinenin gücüne bağlı olarak taş atan balista veya akrep ile yıkılmıştır. Diğer yerleşimlerin de ahşap-toprak tahkimatlarına kıyasla taş-kalker kullanımı, savunmayı daha avantajlı hale getirmiştir. Fakat genel surette yerleşimin savunmasız tarafı taştan yapılan kale duvarıyla korunmuş, tahkimatın doğal yönden korunan diğer tarafında ise ahşaptan ve topraktan yapılar inşa edilmiştir. Bu suretle Bulgar askeri mühendisleri, İtil Bulgar topraklarındaki tahkimat sisteminin yüksek seviyedeki gelişimi hakkındaki tezi doğrulayan “makul yeterlilik” prensibini uygulamıştır⁹⁸⁴. Yani yerleşimin doğal yönden korunduğu tarafta daha basit, masraf gerektirmeyen ahşap ve toprak malzemelerden inşa edilen tahkim yapıları, doğal yönden korunmayan tarafta ise daha sağlam olan taştan inşa edilen tahkim yapıları kurulmuştur.

Üçüncü bölgeyi 10 yerleşimi içeren Çulman Ardı oluşturmaktadır. Bu bölge ihtiva ettiği kentler açısından oldukça önemlidir: Biler, Suvar, Tankeyev I, Deviçiy gorodok, Kuralov (Starokuybişev), Bulgar, Cuketau, Burakov I, Şerben' I-II. Bu yerleşimlerin hepsi Moğol öncesi dönemde var olmuş, sadece Bulgar ve Cuketau, Altın Orda zamanına kadar (XV. yüzyıla kadar) varlığını devam ettirmiştir. Özellikle bu bölgedeki yerleşimlerin tahkimat özelliklerinde Türkistan etkisi yoğun olarak hissedilmektedir. Örneğin Deviçiy gorodok, Biler ve Bulgar bu yerleşimler arasındadır. Örneğin dikey yerleştirilen tahta kazıklar kullanılarak, toprak setlerini sıkıştırma yöntemi eski bir geleneği oluşturmaktadır. Bu teknik Deviçiy gorodok yerleşiminin tahkimat hatlarının araştırılması sırasında gözlemlenmiştir. Aynı teknik Birinci Bulgar Kağanlığı'nın duvarlarının temellerinde de mevcut olmuştur⁹⁸⁵. İtil Bulgarlarına başkentlik yapmış olan Biler, tahkimat sistemi açısından dikkat çekmektedir. Kent yerleşimi Bilerka Nehri'nin her iki tarafında, Küçük Çeremşan Nehri Havzası'nda bulunmaktadır. Alanı kapsayan alan yaklaşık 800 hektardır. Yerleşimi iç ve dış kent şeklinde ayıran sur ve hendek türünde güçlü tahkimatlardan oluşan Biler'in yerleşim tarihi Moğol öncesi döneme tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte Biler tahkimatının oluşumunda da bazı Bulgar kentlerinde olduğu gibi Türkistan etkisi mevcuttur. Yukarıda bahsi geçtiği gibi

⁹⁸² Halikov, 1985: 108-109.

⁹⁸³ Gubaydullin, 2002: 68.

⁹⁸⁴ Gubaydullin, 2002: 68.

⁹⁸⁵ Gubaydullin, 2009: 27.

Biler’de de görüldüğü üzere tahkimat hatlarının birbirine eş merkezli olduğu yerleşimler ya da kalenin kent sur sisteminde durduğu (köşede veya kenarlardan birinin ortasında) müstahkem yerleşim planları çoğunlukla Türkistan kökenli olmuştur. Benzer bir plan Tuna Bulgarlarındaki Pliska ve Preslav kentlerinde de mevcuttur⁹⁸⁶.

Biler surlarının ortalama yüksekliği 2-3 metre, genişliği yaklaşık 20 metre, hendeklerin derinliği 2.5-3 metre, genişliği ise 15-18 metre kadardır. Arkeolojik araştırmalar neticesinde kentin hem dış hem de iç savunma hatları açığa çıkmıştır. Dış savunma yapısı üç paralel sur ve hendekten (Lev.66.a; Lev.66.b) oluşmaktadır. Yerleşimle ilgili yapılan araştırmalar neticesinde iç sırada en eski tahkimatları oluşturan kazıklı duvar hattı ve dar bir hendek olduğu tespit edilmiştir. Arkeolojik malzeme kompleksine göre bu hat X. yüzyılın ilk yarısına aittir. Savunma hattının inşasında bir sonraki aşama toprak setlerin inşası ile ilişkilidir. Toprak surun genişliği 760 cm., yüksekliği ise 140 cm’dir. İçeriği yoğun tınlardan (kum, silt ve az miktarda kilden oluşan toprak) oluşmuştur. Ahşap tahkimatlar ise XI. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Tahkimatın yeniden yapılandırılması ve sette önemli bir artış yalnızca üçüncü inşaat dönemiyle ilişkilendirilir ki buluntu kompleksine göre bu XIII. yüzyılların başına kadar uzanır. Zemin tahkimatının tahribi ise Moğol işgaliyle ilişkilendirilir⁹⁸⁷.

Biler’in ahşap surları, humuslu kumlu balçıkla doldurulmuş paralel oluklar şeklinde surun tepesi boyunca kaydedilmiştir. Bunlar savunma setinin ekseni boyunca birbirinden 210 cm. mesafede yerleştirilmiştir. Kent araştırmacısı Huzin’e göre bu nesneler gorodin tipine benzeyen duvarın alt kenarlarının izleridir. Tahkimatın orta hattı incelenirken surun balçık katkılı çernezyomdan oluştuğu anlaşılmıştır. Maksimum yüksekliği 100-120 cm, genişliği ise 8-10 metredir. Ahşap yapı izlerine ise rastlanmamıştır. Hendek izlerinin olmaması, tahkimat hatları arkasından akan Elşanka Nehri kanalıyla açıklanmaktadır. Bulunan arkeolojik malzemelere göre, bu set XII. yüzyılın ikinci yarısından daha eski değildir. Dış surdan yaklaşık 25 m. mesafede bulunan derin ve geniş direk çukurları (25 m. aralıklarla) paralel iki hat boyunca gözlemlenmiştir. Burada ana tahkimata doğrudan saldırı yapılmasını önleyen, fossebrey şeklinde adlandırılan bir tahkimat yapısı bulunmuş olma ihtimali vardır. Bu yapı muhasara edenlerin sokulmasına ve kuşatma ekipmanlarının yaklaşmasına izin vermemiş, kenti savunanlar bu yapıyla ilerleyip ateş edebilmiştir. Bu yapının en basit savunma yapısı yani kazıklı duvar şeklinde düzenlenmiş olması mümkündür. Ortaçağ’da ve Batı Avrupa topraklarında aynı türden dış tahkimatlar inşa edilmiştir⁹⁸⁸.

⁹⁸⁶ Gubaydullin, 2009: 25.

⁹⁸⁷ Huzin, 1985: 65-69.

⁹⁸⁸ Gubaydullin, Huzin vd., 2016: 225-226.

Biler'in iç savunma hattı, iki sıra hendekten ve surdan (Lev.67; Lev.67.a) oluşmaktadır. İç sur, dört inşaat döneminin izlerini içermektedir. İlk inşaat dönemi koyu kahverengi renkli, yoğun humuslu kumlu balçıktan oluşmuştur. Bu ilk surun her iki tarafında dar oluklar ve direkler sabitlenmiştir. Set, stratigrafik olarak X. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Biler yerleşiminin kültürel katmanının alt ufkuna bağlanmıştır. Araştırmacılar tarafından belirlen bir sonraki inşaat dönemi yoğun kahverengi balçık ve koyu gri kumlu, sarı kilden oluşan alternatif katmanlarla karakterize edilmiştir. Araştırma sırasında ahşap yapı izlerine rastlanmamıştır. En güçlü savunma setlerinin inşası, üçüncü ve dördüncü inşaat dönemlerine aittir. Bu dönemlerde sur, güçlü tınlı katmanlar eklenerek inşa edilmiştir. Araştırmacılar ayrıca surun tepesine yerleştirilmiş, birbirine sıkıca oturtulmuş kalın bloklardan oluşan bir kazık duvarın kömürleşmiş kalıntıları şeklinde günümüze ulaşan sur kalıntılarını tespit etmiştir. Bu suretle savunma setinin inşası kronolojik olarak X. yüzyılın ilk yarısından 1236'ya kadar uzanmaktadır. İlk toprak set X. yüzyılın ilk yarısında, ikincisi XI-XII. yüzyıllarda, üçüncü XII. yüzyıl ikinci yarısında ve dördüncüsü XIII. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. Bir sonraki dış tahkimat hattı iç hattan yaklaşık 30 m. mesafede yer almıştır. Araştırmacılara göre bir sur ve bir hendekten oluşan bu hattın inşası XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır⁹⁸⁹.

Alanda bulunan en eski tahkimatları yukarıda bahsi geçtiği gibi küçük toprak set, kazıklı duvar ve savunmasız taraftan sıkı bir hendek oluşturmaktadır. Ancak bu Bulgarların diğer savunma yapılarını bilmedikleri anlamına gelmemektedir. Belli bir süre için basit yapılar kentin savunması için yeterli olmuştur. Biler yerleşimi gibi bir kentin son savunma hattının oldukça basit surlardan oluşması ilk etapta garip görünmektedir. Ancak, "basit" kavramı yine de "zayıf" anlamına gelmemektedir. Zira döneminde geniş bir alanı işgal eden devletin böylesine önemli bir idari, ekonomik, ticari, askeri, politik ve manevi merkezinin karmaşık bir tahkimata sahip olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca bu yapının geç tarihlendirilmesi, Moğol istilasından kısa bir süre önce surların genel onarımı ve kentin savunma hazırlığı sürecinde gerçekleştirilen aceleci kurulumu göstermektedir. Yani, sur hatlarının bazı bölümlerinde "eski" duvarlar ancak onarılabılırken, diğerlerinde zaman ve kaynak yetersizliği nedeniyle daha hafif yapılar inşa edilmiştir. Muhtemelen savunma hatlarının farklı kısımlarında çeşitli kale tipleri de mevcut olmuştur. Bu suretle savunmada makul yeterlilik ilkesi uygulanmıştır. Bu husus tahkimatın kuzeydoğusunda yer alan Elşanka Nehir yatağının iç kenti korumak için kullanılmasıyla kanıtlanmaktadır. Bu alan sadece kazıklı duvar tipinde duvarlar inşa etmek için yeterli görülmüştür. Kentin zaptı sırasında

⁹⁸⁹ Huzin ve Kaveyev, 1985: 45-53.

bunlar yıkılmıştır⁹⁹⁰. Bu türden kale duvarları, içe doğru eğildiğinde, savunucular surların tabanını açık tutabilmiş ve etkili bir şekilde ateş edebilmiştir. Ayrıca hem yapı hem de kent savunucuları taşlardan ve mızraklardan daha iyi bir şekilde korunmuştur. Bu yapının eğimi, savunma yapısına en çok zarar veren makineli silahların atışlarını saptırmayı mümkün kılmıştır. Böylece uçan taşın enerjisinin önemli bir kısmı, çarpma anında yıkıcı gücünü kaybetmiştir. Setin önemsiz gücüne bakıldığında, bunun ana hatta doğrudan saldırıyı önleyen ek bir savunma yapısını oluşturduğu fark edilmektedir. Bu bağlamda, üzerindeki ahşap çitin herhangi bir karmaşıklık derecesinde farklılık göstermesi olası değildir. Her şeyden evvel bu yapının kazıklı duvar veya aynı zamanda bir direk yapısı şeklinde düzenlenmiş olabildiği düşünülmektedir. Bulgarların, yerin üstünde ahşap bir duvar olmadan ek bir engel şeklinde yalnızca savunma seti inşa edeceği de göz ardı edilmemelidir. Yerleşimin çevresindeki peyzaj ve savunma hatlarına bakıldığında, güneydoğu, doğu ve kısmen de kuzey doğu tarafları kent için en tehlikeli ve saldırıya açık olan tarafları oluşturmuştur. Burada üç sıra dış sur ve hendek, nispeten düz çevre alanı mevcut olmuştur. Ayrıca, kentin iç surlarının güneydoğu kesiminde, surlarda hendek-hendek şeklinde düzenlenmiş küçük çöküntüler de saptanmıştır⁹⁹¹.

Çulman Ardı bölgesinde bulunan önemli müstahkem kentlerden biri de Bulgar'dır. Tataristan'ın Spass Bölgesi'nde, İtil'in oluşturduğu vadi üzerinde 30 m. yükselen yukarı teras krayında, Çulman Nehri'nin ağzından 30 km, İtil Nehri'nden ise 6 km. uzaklıkta bulunan Bulgar, 380 hektarlık yüzölçümüne sahip bir kenttir⁹⁹². Bulgar yerleşiminde kuzeyden güneye üç taraftan surlar ve hendeklerle sınırlı, kuzeyden ise Melenka Çayı'nın kıyısına uzanan üçgen formlu bir alan var olmuştur. Kentin batısından geçen Melenka Nehri'nin kuzey tarafından sınırlanan sel yatağı, bu üçgen formunun oluşumuna sebebiyet vermiştir⁹⁹³. Fakat günümüze Moğol öncesi Bulgar tahkimatı ne yazık ki ulaşmamıştır. Bulgar tahkimatı başlangıçta Moğol öncesi diğer Bulgar kentlerinde olduğu gibi burun tipi karakter taşımıştır. Araştırmacılara göre Bulgar'ın en eski tahkimatı X. yüzyıla dayanmış, kazık duvar tipinde ikili hendek ve surdan (Lev.68; Lev.68.a) oluşmuştur. Kent, İtil Ticaret Yolu üzerinde önemli bir ticaret noktası olmasının yanı sıra tarım-hayvancılık sektörünün de önemli bir ekonomi merkezi olmuştur. Bu sebeple olsa gerek oluşumundan itibaren kentin güvenliğine çok önem verilmiştir. Fakat ilk etapta yeterli görülüş olunacak ki Bulgar'ın sadece merkezi kısmı, feodal şato şeklinde adlandırılan bir kale ile tahkim edilmiştir. XII. yüzyılın sonu ve XIII.

⁹⁹⁰ Gubaydullin, Huzin vd., 2016: 229-234.

⁹⁹¹ Gubaydullin, Huzin vd., 2016: 229-234.

⁹⁹² Huzin, 2001b: 117.

⁹⁹³ Smirnov, 1951: 170.

yüzyılın başında kent çevresinin büyümesi ve gelişimi ile bağlantılı olarak ticaret-zanaat yerleşiminin önemli bir kısmını koruyan ikinci bir tahkimat hattı inşa edilmiştir⁹⁹⁴.

İlk olarak 1967-1980 yıllarda gerçekleştirilen kazılarda İerusalim ağzının yaklaşık 450-460 batısında, İtil terasının kuzey ucunda başlayan ve derinliği 2,6-2,9 m., genişliği 4-7 m. olan yukarıda bahsi geçen iki hatlı hendek keşfedilmiştir. Hendeklerin uzunluğu yaklaşık 200 metredir. Batı hendeğinin doğu ucunda çapı ve derinliği 10-15 cm. olan küçük direk çukurları da keşfedilen yapılar arasındadır. Ana hendek tahkimatının doğu kısmında, birbirinden sadece 1,8-2 metre uzaklıkta bulunan güçlü direkler türünde ahşap bir duvarın izleri keşfedilmiştir⁹⁹⁵. Savunmasız taraftan ek tahkimat kullanılarak tahkim edilen müstahkem burun yerleşimleri X-XIII. yüzyıllarda hem Bulgar hem de Rus yerleşimleri için oldukça tipik olmuştur⁹⁹⁶. Yani kısaca Bulgar yerleşimi X. yüzyılda inşa edilen ve sur dışı bölgenin bir kısmını koruyan, dış savunma hattı toprak sur ve hendekten oluşan ikili tahkimat sistemine sahip olmuştur⁹⁹⁷. Sonraki süreçte XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyıl başında daha geniş bir alanı kapsayan (25 ha) bir sonraki tahkimat hattı ortaya çıkmıştır. Bu tahkimat ise üstünden ahşap bir duvarın geçtiği bir hendek ve surdan oluşmuştur⁹⁹⁸.

Biler ve Bulgar'dan sonra Çulman Ardı bölgesi için geniş bir alanı kapsayan Suvar kentinin tahkimat yapısından da bahsedilmesi gerekmektedir. Zira yazılı kaynaklarda ismi geçen üç kentten biri Suvar'dır. Utka Nehri'nin sol kıyısında düz bir arazide bulunan Suvar kenti ekonomik, kültürel ve politik potansiyeliyle devletin kendine özgü yerleşim alanını oluşturmuştur. Bu sebeple çok sayıda kırsal ve kentsel yerleşim alanıyla merkez konumuna yükselmiştir⁹⁹⁹. Yaklaşık 100 hektarlık bir yüz ölçümüne sahip olan Suvar yerleşiminin etrafı iki sıra sur ve hendekle (Lev.13; Lev.13.a) çevrilmiştir. Bu tahkimat yapısı X. yüzyılda inşa edilmiş ve 1236'daki Moğol istilasından sonra yıkılmıştır. Yüksekliği 2 metreye kadar ulaşan sur, siyah toprak ve kil-balçık karışımından inşa edilmiştir. Bu toprak sette dikdörtgen formda ahşap bir yapının kalıntılarına rastlanılmıştır. Araştırmacılar, bu tür yapıların kentin çevresindeki iç surun içerisinde olduğunu keşfetmiştir. Ahşap yapılar yan yana yerleştirilmiş, tuğla, siyah kil-balçık, cüruf vb. ile kaplanmıştır. Bu yapıların genişliği 3,5-4 m, uzunluğu ise yaklaşık 5 metre civarında olmuştur¹⁰⁰⁰. Dış surun üzerindeki bahsi geçen ahşap duvarın arkasında içi su doldurulmuş derin hendekler ve hendeklerin içerisine ucu çok sivri olan

⁹⁹⁴ Krasnov, 1987: 119.

⁹⁹⁵ Krasnov, 1987: 100-103.

⁹⁹⁶ Rappoport, 1956: 119.

⁹⁹⁷ Krasnov, 1987: 108-109.

⁹⁹⁸ Hlebnikova, 1987: 56.

⁹⁹⁹ Huzin, Koçkina, 2006: 180.

¹⁰⁰⁰ Smirnov, 1951:234; Drevniy Suvar, 2009a:104.

mızraklar yerleştirilmiştir¹⁰⁰¹. Buradaki toprak setler birbirinin ucuna bağlanarak, kesme ağaç duvarlarla kenti koruma görevi üstlenmiştir. Kale duvarlarında muayyen uzaklıkta askeri kuleler kurulmuştur. Kentin çevresindeki hendeklerin derinliği ise yaklaşık 4-5 metre civarında olmuştur¹⁰⁰². Suvar tahkimatlarının bahsedilen özelliklerinin yanı sıra bahsedilmeyen birçok özelliğinin Bulgarların başkenti Biler'e oldukça benzemesi, buranın önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır.

Ana tahkimatın yanı sıra yerleşim yerlerini saldırılardan maksimum düzeyde korumak ve en etkili savunmayı oluşturmak için tasarlanan ek tahkimler, İtil Bulgar tahkimat sisteminin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bulgarlar yerleşmek ve kentler inşa etmek için yalnızca alanı dikkatli seçmekle kalmamış, aynı zamanda düşmana karşı savunma avantajı sağlayan suni savunma yapıları inşa ederek rölyefin koruyucu özelliğini tamamlamıştır.

Ana savunma sistemlerinin yanı sıra arazinin en zor korunan taraflarında bulunan ek tahkimatlar savunma açısından büyük önem arz etmiştir. Erken Ortaçağ'ın başlarında bile bazı İmenkov yerleşimlerinde, burnun yumuşak meyilli ucunda veya dibinde bulunan ek sur bölümleri var olmuştur. Bulgarların da VIII-IX. yüzyıllarda Saltovo kalelerini inşa ederken kullandıkları ve bildikleri ek tahkim inşa becerisi onlarla birlikte bölgeye girmiştir. Bulgarlar bu teknikle, bu tekniğin tipik olduğu eski İskit yerleşimlerinde kendi kalelerini inşa ederken tanışmışlardır¹⁰⁰³.

Bugüne kadar ek tahkimata sahip 22 Bulgar yerleşimi incelenmiştir. Bunlardan 21'i arazi rölyefine (Tip I), 1 tanesi kompleks burun tipine (Tip IV) bağlıdır. Bu suretle tüm tahkimli yerleşimler burunlarda yer almış, yani doğal olarak çok yönlü savunma özelliğine sahip noktalarda bulunmuşlardır¹⁰⁰⁴. Bunların işgal ettiği alan 1,24 hektardan (İlyaşkin yerleşimi) 180 hektara (Kaşan I) kadar değişmiştir. Bu grup eserlerinin çoğu (14) yaklaşık 6 hektara kadar olan küçük bir alana sahiptir. Örneğin: Narat-Elgin (1,5 ha), Romodan I (2, 8 ha), İvaşkin (3, 04 ha) vd. Bulgar müstahkem yerleşimleri için en tipik olan ek tahkimat tipleri incelenirken, A. M. Gubaydullin tarafından bunlar 4 gruba ayrılmıştır: yumuşak eğimli burunların, ayrı surlar ve hendekler tarafından korunduğu yerleşimler (14 yerleşim); savunmasız tarafa ek olarak burun eğiminin ayrı ayrı tahkim edildiği yerleşimler (4 yerleşim); Alan ve burun eteğinde yer alan, üç tarafın her yerinden de ek savunma ile güçlendirilmiş yerleşimler (1 yerleşim); yamaç eğimlerine sahip yerleşimler (3 yerleşim)¹⁰⁰⁵.

¹⁰⁰¹ Tartarica, 2017: 175.

¹⁰⁰² Koç, 2010:249.

¹⁰⁰³ Gubaydullin, 2002: 32.

¹⁰⁰⁴ Gubaydullin, 2002: 32.

¹⁰⁰⁵ Gubaydullin, 2002: 33-34.

XIV-XV. yüzyıl Eski Rus yerleşimlerinde surlar daima savunmasız taraftan inşa edilmiştir. Bu noktalar yamaçların yeterince dik veya bitişik ovaların yeterince geniş ve derin olmadığı alanları kapsamıştır. Bu durumda bu tip savunma hattının Moğol öncesi dönemde oluştuğu, gelişiminin ise Altın Orda döneme uzandığı söylenebilmektedir. Bulgarların da ek tahkimata sahip yerleşimlerinden birini Staromatak oluşturmaktadır. Bu tipin tahkimatı, alana yükselmeden veya zemine inmeden burun eğiminin ortasında yer alan aralıksız bir sur ile temsil edilmektedir. Ayrıca burnun en tepesinin kenarı boyunca iki sur ve bunların aralarında hendekler yer almıştır. Yani eğim daha dik hale getirilmiştir. Savunmasız taraftan kırık şeklinde savunma hattına sahip olan Staromatak yerleşimi, İtil Bulgar yerleşimleri arasında en korunaklı yerleşimlerden biri olarak sayılmaktadır.¹⁰⁰⁶

Herhangi müstahkem bir yerleşimin, savaş ve barış zamanlarında kullanılacak geçit sistemine de sahip olması gerekmiştir. Yerleşim topraklarında herhangi bir giriş, savunmada en savunmasız noktayı oluşturmuştur. Bu sebeple giriş, saldırılardan mümkün olduğunca korunmaya çalışılmıştır. İtil Bulgarlarında Türkistan ve Geç Antik kaleleriyle benzerlik taşıyan ve Roma askeri-mühendisliğinde “clavicula” olarak adlandırılan bir kapı türü mevcuttur. Bu tür, sur uçlarının birbirinin üzerinden geçerek kendine özgü bir koridor oluşturma prensibine dayanmıştır. Sur uçlarının bir taraftan tahkimatın içine girmesine ise “internal clavicular” denmiştir. Staro-İerusalim Vadisi’nde bu türün kalıntıları kaydedilmiştir. Burada surun güney ucu düz, kuzey ucu ise 130-135 derecelik bir açıyla yerleşimin içine çevrilmiştir. Biraz daha karmaşık, ancak benzer türde bir geçit sistemi Yulov yerleşiminde de kaydedilmiştir. Ekaterina-Slobod II yerleşiminde ise farklı bir geçit türü keşfedilmiştir. Bu geçit türü tahkimatın kuzeybatısında, kapının hizasında bir hendek ve surdan oluşan kısa bölüm şeklinde, ek bir savunma yapısı olarak kaydedilmiştir. Roma askeri-mühendislik uygulamasına uygun olarak bu tekniğe “titulus” adı verilmiştir. Bu sistem düşmanı manevra yapmaya zorlayarak, kapıya doğrudan bir saldırıyı önlemiş, ayrıca kuşatma tekniği ile geçide doğrudan vurulmasını engellemiştir. Tip olarak farklı ancak birbirleriyle birleşmiş bu türden bir dizi savunma yapısının ortak görevini geçit kapısını doğrudan gerçekleştiren saldırılardan önlemek oluşturmuştur¹⁰⁰⁷.

Sonuç itibarıyla Bulgar askeri mühendislerinin uyguladığı makul yeterlilik ilkesine göre, yerleşimlerin doğal yönden korunmasız tarafı taş sur, hendek gibi sunî yapılar ile doğal yönden korunan tarafı ise basit ahşap-toprak yapılar inşa edilerek tahkim edilmiştir. Bununla birlikte İtil Bulgar topraklarının 1236 Moğol işgaline kadar dışarıdan gelen istilalara dayanabilmesini sağlayan ek savunma önlemleri bulunmuştur. Bu açıdan Türkistan’dan

¹⁰⁰⁶ Gubaydullin, 2002: 33-34.

¹⁰⁰⁷ Gubaydullin, 2002: 41-43.

ödünçlenen mirası kullanarak bölgede özgün bir tahkimat sistemi yaratmış olan Bulgarlar, sahip oldukları askeri mühendislik ile zamanının gereksinimlerini karşılamayı başarmıştır.

3. 3. Ekonomik Yapı

İtil Bulgarlarının ekonomik yapısı meskun oldukları coğrafyanın elverişliliği ve miras aldıkları üretim biçimleri bakımından karma bir karakter taşımıştır. Özellikle Çulman Ardi Bölgesi'nin verimli toprakları sayesinde bölgede aktif olarak yürütülen tarım, nüfusun büyük bir kısmının burada yoğunlaşmasına neden olmuştur. Zaten yerleşimlerin kentlere dönüşümü de daha çok bu sahada gerçekleşmiştir. Bulgar ekonomisinin çeşitliliğine etki eden diğer coğrafi unsuru, ulaşımı mümkün kılan nehir ağı sistemi oluşturmuştur. İtil-Çulman hattı sayesinde, milattan önceki yıllardan itibaren bölgeler ve ülkeler arası ticaret aktif olarak yürütülmüş, bu kontak İlteberlik döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu bağlamda tarımsal ve ticari aktivitelerin gelişimi, Bulgar zanaat üretiminin ileri bir teknik kazanmasında katalizör rolü oynamıştır. Fakat Bulgarların tarım, ticaret ve zanaat faaliyetleri ile ilk kez İtil bölgesinde karşılaşmadıkları, daha önceki yurtları olan Ten-Azak çevresinde de gelişmiş, karma bir üretim tarzına sahip olduklarının altı çizilmelidir. Hayvancılık dışında özellikle bu üç üretim biçiminin gelişimi kentsel oluşumların önünü açmıştır.

Konargöçer yaşam tarzının oluşumuna önayak olan hayvancılık pek tabii olarak Bulgar ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Fakat Orta İtil bölgesinin hayvancılık için fiziksel olarak uygun koşullara sahip olmaması önceki zamanlara oranla bu üretim biçiminin zayıflamasına neden olmuştur.

3. 3. 1. İtil Bulgar Kentlerinde Zanaat

Ortaçağ'a ait bir kenti zihnimize yeniden canlandırmak istediğimizde yapbozun olmazsa olmaz parçasını zanaatkar sınıfı oluşturmaktadır. P. Yu. Çernosvitov'un belirttiği gibi bugün zanaatın bir tür insan etkinliği olarak, kültürün ayrılmaz bir parçası olduğu varsayımından neredeyse hiç kimse şüphe duymamaktadır. Fakat ona göre zanaat sadece toplumdaki sosyo-ekonomik süreçler için bir katalizör görevi üstlenmemiş, aynı zamanda toplumun farklı yaşam sahalarındaki aktarımlarının ve yeniliklerinin bir tür tercümanı da olmuştur¹⁰⁰⁸.

Kentsel uygarlık ve erken devlet yapılanması koşullarında zanaatın en önemli karakteristik özelliğini adaptasyon süreci oluşturmaktadır. Bu süreç kentlere ve kırsal alanlara göre değişmektedir. Zanaatın elit tür hareketliliği yani altın, gümüş ve diğer değerli taşlardan

¹⁰⁰⁸ Çernosvitov, 2001: 19- 22.

mamul elde etme imalatı genellikle kentler için karakterize edilmektedir. Kırsal zanaat ise talep edilen basit ürünlerin üretimine yöneliktir¹⁰⁰⁹. Bu hususta söylenebilir ki kentsel zanaat üretiminin tetikleyici unsurunu ticaret, kırsal zanaatın tetikleyici unsurunu ise daha çok tarım oluşturmuştur. Yerleşikliğın kalıcı hale gelmesiyle gelişen tarımsal faaliyetler, basit tarımsal araçlara duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Bu durum dolaylı olarak zanaat faaliyetlerinin gelişimine olumlu katkı sağlamıştır.

Birçok araştırmacı gibi A. P. Smirnov'a göre de zanaatın kırsal ekonomiden ayrılması kentlerin ortaya çıkışı ile bağlantılıdır¹⁰¹⁰. Sabit yerleşimlerin ve beraberinde tarımsal aktivitelerin artması paralelinde gelişen zanaat, zamanla bir kentin en önemli üretim gücü haline gelmiştir. Özellikle kırsal bölgeden kente kayan zanaat erbabı (sonrasında gerçekleşen uzmanlaşma ile kentten kırsala da göç gerçekleşmiş) hem sıradan bir kentlinin hem de yönetici-soylu kesimin ihtiyaçlarının giderilmesinde, başvuru en önemli iş elemanlarını oluşturmuştur. İtil Bulgarlarında, X. yüzyılın ilk yarısında zanaat üretiminin uzmanlaştırılıp kırsal ekonomiden ayrışması, iç pazarların gelişmesine ve kentlerde mal alışverişinin önemli ölçüde artışına sebep olmuştur. Farklı türlere yönelik gerçekleştirilen zanaat üretimine pazar talebi, beraberinde standartlaşmayı ve geniş çevrelerce kullanılan malların ucuzlamasını getirmiştir. Özellikle iç ticaretin mal talebinin yoğun olduğu kentlerde gelişimi, kırsal ekonomi üretiminin ve zanaat mamullerin çeşitlenmesine yol açmıştır¹⁰¹¹.

İç Asya'dan başlayarak Bulgar başkenti Biler'de biten ve batıya Kievli Ruslara uzanan Büyük İpek Yolu'nun kuzey kollarından birini ihtiva eden İtil hattı, Ortaçağ Doğu Avrupa'sının doğu-batı ticareti için hayati öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda İtil Bulgarlarının devletleşmesinde, Doğu Avrupa'nın kuzeybatısı, Baltık Denizi aracılığıyla Kuzey Avrupa, Hazar Denizi üzerinden ise Yakın ve Orta Doğu ile İtil Bulgarlarını bağlayan Büyük İtil Ticaret Yolu büyük rol oynamıştır. Aynı zamanda ülke topraklarında ticaret yollarının kesişmesi ve bu yolların bölgesel yol ağları ile birleşmesi hem ticaretin gelişimi hem de piyasa yönelik zanaat üretiminin teşviki için uygun şartların oluşmasına hizmet etmiştir. Ticaretin ilerlemesi, zanaat ve tarımda belirli miktarda pazarlanabilir malın ortaya çıkması ile ilişkiliyken, zanaatının gelişimi de ticari talepler ekseninde gerçekleşmiştir.

Zanaat ve tarımın üretim ilişkileri bağlamında ayrışması sonucunda sivrilen ticaretle birlikte üretilen emtia iç piyasadan ziyade dış piyasaya yönelik hazırlanmaya başlamıştır. Bu suretle zanaatta imal edilen malların uluslararası ticarete yer edinmesi, ticari piyasadaki rekabetten ötürü malların hem kalitesinde hem de sayısal oranında değişimlere sebep

¹⁰⁰⁹ Rudenko, 2007: 45.

¹⁰¹⁰ Smirnov, 1951: 106.

¹⁰¹¹ Valeyev, 2009: 226.

olmuştur. Zanaat üretiminde uzmanlaşmaya ve standartlaşmaya gidilmesiyle de dış piyasadan Bulgar zanaatkarların mallarına olan talep artmıştır. Zanaatkarların siparişe ve dış piyasaya yönelik üretim yapması, devlet hazinesine yüklü gelir getiren ticaretin gelişimini de olumlu katkılar sağlamıştır. İtil Bulgarları ve Ruslar arasındaki ticaret, her iki ülkenin ekonomik gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bu durum aynı zamanda bahsi geçtiği gibi zanaatla uğraşan ustaların tekniklerinin zenginleşmesine ve kalitesinin artmasına yol açmıştır. Ticarî ilişkilerin gerçekleştiği bölgelerde zanaat ürünleri de zamanla değişime uğramıştır. Örneğin gerçekleşen sıkı ticarî temaslar sonrasında, Bulgarların ve Rusların iş aletleri zamanla birbirine oldukça benzemeye başlamıştır¹⁰¹².

İtil Bulgar toprakları söz konusu olduğunda tüccar ve zanaatkar sınıfının ayrımının yapılabilmesi pek söz konusu değildir. Zira X. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başı için zanaat ve ticaret farklı iş kolları olarak görülmemiştir. Zanaatkârlar ve tüccarlar pazarlarda aynı görevi üstelenen kişiler olmuştur¹⁰¹³. Yani malını imal eden zanaatkar, aynı zamanda malını aynı yerde bazen de başka bir nokta da pazarlayan tüccar-zanaatkar olmuştur.

İtil Bulgarlarında zanaat sınıfının konumu tam olarak belirgin değildir. Fakat zanaatkarların büyük kısmı kentlerde yoğunlaşmıştır. Fakat kırsal kesimde de azımsanmayacak ölçüde zanaatkar (demirci, çömlekçi vs.) yaşamıştır ki bunlar daha çok küçük çaplı yerleşimlerin ihtiyacına yönelik üretim yapmıştır. Lakin köy zanaatkarları da kentli zanaatkarlarla aynı yöntemleri kullanarak çalışmış ve benzer ürünler üretmiştir. Bu husus Bulgar topraklarının farklı bölgelerinde bulunan zanaat ürünlerinin karşılaştırılıp analiz edilmesiyle doğrulanmıştır. Bahsi geçen farklı bölgelerden bazıları şunlardır: Biler ve Bulgar vd. kent merkezleri, kuzeybatıda Tığaşev ve Hulaş, güneybatıda Zolotarev ve Yulov, kuzeyde Kazan, Rojdestven, İmen'kov, Laişevs vd¹⁰¹⁴.

Bulgar kentlerinde meslek grupları, branşına göre farklı noktalarda ya da sokaklarda konumlanmıştır. Anadolu kentlerinde de görüldüğü gibi kuyumcuların, demirci ustalarının, çömlekçilerin ya da diğer zanaat mensuplarının gruplaştığı farklı alanlar mevcut olmuştur. Örneğin Bilerka Nehri'ni takriben 3 hektardan daha geniş bir alana sahip seramik mahallesi tespit edilmiştir. Bu hususta A. P. Smirnov, İtil Bulgar zanaatkarları arasında lonca teşkilatına benzer bir sistemin var olduğunun altını çizmiştir¹⁰¹⁵.

K. A. Rudenko'ya göre İtil Bulgarları için kırsal zanaat etno-kültürel temaslarla oluşmuştur. Bulgar kent zanaatı ise uzmanlaşmış zanaatlar arasında formüle edilen bu sürecin

¹⁰¹² Poluboyorinova, 2006: 326.

¹⁰¹³ Valeyev, 1991: 69- 71.

¹⁰¹⁴ Halikov, 1978: 68-69.

¹⁰¹⁵ Smirnov, 1940: 103.

diğer aşamasını yansıtmıştır. Araştırmacıya göre Bulgar zanaatındaki Fin halklarının yerli üretime etkisi, Bulgar zanaatının önemli bir sorununu oluşturmaktadır. Fakat bu sorun arkeolojik analizlerle çözüme kavuşmaktadır. Rudenko, İtil Bulgarlarında ve İtil-Çulman bölgesindeki zanaatın gelişimi için bazı koşullar sunmuştur. Öyle ki X. yüzyılın sonu İtil-Çulman tarihinde bir dönüm noktası olmuş, çoğunlukla Çulman Ardı ve Ön İtil'deki Bulgarlar yerleşik yaşama (hem tahkimli hem de tahkimsiz sabit yerleşimler) geçmiştir. Bu suretle IX-X. yüzyıllarında yani İtil-Çulman'ın demografik süreçlerin oluşumu sırasında doğal landşaft değişmiş, kentler ortaya çıkmış ve toplum sistemleri gibi basit emtia gelişim şartları oluşmuştur. Bulgar topraklarında hem kent hem de kırsal zanaat üretimi kendi içerisinde tarihi süreçte belirli etnik ve doğal ortamlarda gelişen ve şekillenen farklı geleneklere sahip olmuştur¹⁰¹⁶. Yani kentten ziyade kırsal bölgelerdeki zanaatın gelişiminde etnik bileşimlerin rolü oldukça önem arz etmiştir.

R. M. Valeyev'in aktardığı üzere kent zanaatı yarı bağımsız çiftçilerden farklı olarak ufak iş alanları şeklinde gelişmiştir. Zanaat, üretim işçisinin kendi mülkiyetine dayanmış ve pazarlanabilir olmuştur. Bununla birlikte kentli zanaatkarların imal ettikleri ürünlerin üzerinde damgaları veya isimleri yer almıştır. Özellikle Moğol öncesi dönemde toprak seramikler üzerinde bu tarz damgalara sıklıkla rastlanılmıştır. Bu husus da genellikle siparişe ve pazara yönelik üretimin yapıldığı dönemi kapsamıştır¹⁰¹⁷.

Kentlerde yaşayan zanaatkarların etnik aidiyeti çeşitlilik arz etmektedir. Yani kentlerde zanaat üretimi tek bir etnik mensubiyet etrafında tekelleşmemiştir. Bu duruma arkeolojik veriler ışık tutmaktadır. Biler'de Rus zanaatkârları ikamet etmiş ve kendi usullerinde mamuller imal ederek, bunları pazarlarda satışa sunmuşlardır. Bu malların sayıca en önde gelenini arduaz (kayrak) ağırşaklar oluşturmuştur. Bu mamuller ilk olarak tarımsal çevreye yayılmış, daha sonra da diğer Bulgar kentlerine ihraç edilmiştir¹⁰¹⁸.

Yazılı kaynaklar ne yazık ki zanaatkarların iş yerleri hakkında herhangi bir haber vermemiştir. Fakat arkeolojik araştırmalar zanaat atölyeleri ve emtiaları hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Kentlerin yapısında metalürji, seramik, cam, kemik vb. zanaatkarlarının farklı büyüklüklerde mülkleri olmuştur. Bu tarz bölgeler, bölgeyi kentin komşu kısımlarıyla idari, ticari ve kültürel merkezleri ile birleştiren bir veya birkaç merkezi sokağa sahip olmuştur¹⁰¹⁹. 1967-1968 yıllarında Biler kentinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda demircilere ait olduğu düşünülen iki ahşap ev ve ek yapı (müştemilat) ile birlikte yüzlerce

¹⁰¹⁶ Rudenko, 2007: 46.

¹⁰¹⁷ Valeyev, 1995: 32-33.

¹⁰¹⁸ Huzin, 2006b: 106-107.

¹⁰¹⁹ Nadirova, 2012: 51.

metal buluntu (ham demir, kilit, anahtar, kil potası vd.) keşfedilmiştir¹⁰²⁰. Yine İtil'in sol kolu olan Büyük Çeremşan Nehri'nin kollarından olan Küçük Çeremşan'ın sol kıyısında bulunan Biler Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeyindeki Biler II'de zanaat üretim merkezi bulunduğu düşünülmüştür. Zira köyün güneydoğusunda, 1999-2000 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda zanaat üretimi (seramik, metalürji vd.) yapıldığı ortaya çıkmıştır¹⁰²¹. A. H. Halikov'un saptamalarına göre burası demirci ocaklarının bulunduğu atölyeleri ihtiva etmiştir. “Kuzneçny mar” olarak adlandırılan ve demir zanaatkarlarının iş sahası olan bu meskenlerde yüksek miktarda demir cürufu keşfedilmiştir. Yine bir başka zanaat noktasını Bilerka Nehri'nin sağında yer alan, 3 hektarlık bir alanı kaplayan seramik atölyelerinin ve demirci ocaklarının (bölgede kap kacaklar, sırlı ve sırsız seramikler, kazanlar, bardaklar vd. mamuller keşfedilmiştir) bulunduğu saha oluşturmuştur. N. A. Kokorina bu sahada on iki katmanlı demirci ocakları keşfetmiştir ki bu kalıntılar en erken X. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹⁰²². Zanaat üretimi sadece merkez bölgelerde de gerçekleştirmemiştir. Öyle ki sur dışı yerleşimlerde, maden eritme ve dericilik zanaatı üretimi yapılmıştır. Yine İç Asya ve Yakın Doğu'da olduğu gibi kent surlarının dışında kent için tehlike veya pis koku arz eden mezbaha gibi zanaat türleri oldukça gelişmiştir¹⁰²³.

3. 3. 1. 1. Kentlerdeki Zanaat Kolları

İtil Bulgar İlteberliği'nin oluşum sürecinde ekonominin en önemli dallarından birini zanaat oluşturmuştur. Zira üretilen mallar hem iç hem dış piyasada talep görmüş, ticari hareketliliğe katkı sağlamıştır. Tarım ve hayvancılık gibi köy ekonomisinin aksine, kentlerde gelişen ve bir kent ekonomisi yaratan zanaat dalları oldukça çeşitli olmuştur. Bu duruma etki eden hususların başında Eski Türk konargöçer yaşam tarzına hizmet eden zanaat mirasının Bulgarlarda var olması ve bölgede önceden var olan zanaat birikiminin bu mirasla harmanlanması gelmektedir. Öyle ki kökeni Göktürk Kağanlığı dönemine uzanan Bulgar zanaatı, Hazar Kağanlığı zamanında Saltovo-Mayat Kültürü dahilinde değişime uğramıştır. Bu gelenek içerisinde konargöçer sanat tarzının yanı sıra Sasani ve Bizans işleme teknikleri de benimsenmiş, Hazar çatısı altında yeni bir Bulgar sanatı ortaya çıkmıştır¹⁰²⁴. Zira kaynaklara yansıdığı üzere metal işleme ya da dericilik gibi zanaat kollarında üretilen bazı malların özgünlüğü markalaşmayı beraberinde getirmiş, dış piyasada Bulgari denilen mallar ayırt edici özelliği ile dikkat çekmiştir.

¹⁰²⁰ Huzin ve Şakirov, 2017: 17.

¹⁰²¹ Begovatov, 2001: 148.

¹⁰²² Huzin ve Şakirov, 2017: 17.

¹⁰²³ Nadirova, 2012: 53.

¹⁰²⁴ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 48.

Arkeolojik materyaller baz alındığında Biler, Bulgar, Suvar, İzmer gibi kentler geniş zanaat nüfusuyla ön plana çıkmaktadır¹⁰²⁵. Kentlerde gerçekleştirilen zanaat kolları ise çok çeşitli olmuştur. Bunların başlıcalarını demircilik (metalürji), çömlekçilik, dericilik, ahşap işleme, kemik oyma ve camcılık oluşturmuştur.

3. 3. 1. 2. Demir Zanaatı ve Metalürji

Tarih öncesi dönemlerden itibaren metal işlemeciliği insanoğlunun hayatını idame ettirebilmesi için hayati öneme sahip olmuştur. Avcılıktan tarımsal aktivite sürecine geçişe kadar temel ihtiyaçların giderilmesi için ilk etapta taştan daha sonra metalden üretilen araç gereçlerin kullanımı, sosyo-ekonomik süreçlerin değişimine hız kazandırmıştır. İtil Bulgarlarında da hayvancılık başta olmak üzere tarımda, avcılıkta ya da ticaret gibi diğer iş sahalarında kullanılan araç gereçlerin üretimi, zanaatın gelişimine katkı sağlamıştır. Zanaat kollarındaki gelişimlerin ve değişimlerin en yoğun yaşandığı kolu belki de metal işleme zanaatı oluşturmaktadır ki kent zanaatında bu iş kolu oldukça önemli bir yeri işgal etmiştir.

İtil Bulgar zanaatında demirciliğin ve metalürjinin yeri, zanaat uğraşlarında ilk sırada yer almaktadır. Zira diğer toplumlarda olduğu gibi askeri teçhizatın, tarım aletlerinin ya da günlük uğraşta kullanılan edevatın varlığı bu zanaat koluna bağlı olmuştur. A. P. Smirnov'un tespitine göre Bulgarların pulluk tarımına geçişi ile birlikte demirden imal edilen tarımsal aletlerin üretiminde artış gözlemlenmiştir¹⁰²⁶. Gerçekten de Moğol öncesi dönemde, İtil Bulgarlarının demir işleme üretiminin gelişmesinde X. yüzyılın başlarında oluşan İtil Bulgar İlteberliği'nin ekonomik hayatındaki metalürji ve demir işlemenin oynadığı rolle bağlantılı olarak önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Öyle ki demirci ürünlerin hacmi önemli derecede artmış, yeni alet ve ev eşyalarının (koşum takımları, ağaç işleme ve seramik aletleri vs.) ortaya çıkmasıyla demirci ürünleri daha çeşitli hale gelmiştir. Bu aletlerin çoğunun üretimi, kaynaklı demir-çelik yapılarının kullanıldığı daha iyi teknolojik yöntemlerin ortaya çıkmasını ve kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda İbn Fadlan'ın kafirler diyarı ile demir ticareti yapan Türk Tegini'nden söz etmesi ilginçtir. A. P. Kovalevskiy, bu ticaretin Oğuz ülkeleriyle gerçekleştiğine inanmıştır. Ancak kafirler ülkesi adı altında, 922'ye kadar Güney Uralların göçebe nüfusu arasında metal satışları için daha geniş bir pazarın bulunduğu İtil Bulgar toprakları da kastedilmiş olabilir. Bu nedenle, Tegin'in, ticari amaçlarla İslam'ın kabulünden önce bile İtil Bulgar ülkesini ziyaret ettiği ve Bulgarların bir meta olarak basit bir demirin yanı sıra yüksek kaliteli çeliğe sahip olduğu varsayılabilir. Çeliğin varlığına rağmen, Erken Bulgar döneminde gelenekçi teknolojik yöntemler de geçerliliğini yitirmemiş, bu

¹⁰²⁵ Smirnov, 1951:106.

¹⁰²⁶ Smirnov, 1951: 17.

durum çelik yarı mamullerden yapılan kaynak teknolojisinin baskın kullanımında (%13,96) kendini göstermiştir. Bununla birlikte çelikten tasarruf etme arzusu, özellikle yüksek kaliteli ürünlerin imalatında, bir çelik yalının demir bir tabana kaynatılmasının önde gelen teknolojik yöntemlerinden biri haline gelmesine neden olmuştur. Moğol öncesi dönemde demirci üretiminde uygulanan bu teknolojik yöntem, Yu. Semikin'e göre erken Bulgar demir zanaatının ve tamamen yarı mamullerden ve toplu metalden dövme işlemenin mirasını yansıtmıştır¹⁰²⁷.

İtil-Çulman bölgesinde Bulgarların bölgeye göç edişinden yüzyıllar önce demircilik zanaatının var olduğu bilinmektedir. Örneğin Tataristan'ın Yelabuga Bölgesi'nin Ananino Köyü'nün yakınlarında bulunan Ananın, Erken Demir Çağı (M. Ö. VIII-VI. yy) kültürünün temelini oluşturmaktadır. Ananın yerleşimleri Şeşma, Zaya ve Belaya nehirlerinin aşağısında, Çulman'ın sol kıyısında bulunmaktadır. Yerleşim yeri kazılarında konut, ocaklık, zanaat atölye ve ev çukurlarının izleri keşfedilmiştir¹⁰²⁸. Daha geç bir dönemde miladi III-VII. yüzyıllara tarihlenen Azelin Kültürü sakinlerinin de demircilik zanaatı ile uğraştığı bilinmektedir. Zira bölgede çok sayıda kadın ve erkek demirci mezarı bulunmuştur¹⁰²⁹. Ya da İtil Bulgarlarının ilk göç dalgasıyla çakışan ve en geç VII. yüzyıla tarihlenen İmenkov Kültürü, VII-IX. yüzyılları Kuşnarenkov Kültürü sakinleri de demir ve demir dışı maden işleme zanaatıyla daima haşır neşir olmuştur¹⁰³⁰. Abramov yerleşimi ve Ulu Tarhan mezarından elde edilen koleksiyon ise Bulgar halkının VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın ilk yarısındaki demir işleme zanaatını karakterize etmektedir. Mikro-yapısal analizlerin sonuçlarına göre Bol'se Tarhan nüfusunun demirci üretim gelişim seviyesi, Novinkov ve Geç Kuşnarenkov nüfusuna göre daha ileri seviyede olmuştur. Bu durum demirin ve çeliğin yapıcı kaynağıyla ilişkili karmaşık teknolojik sistemlerin kullanılmasıyla kanıtlanmaktadır. Öyle ki Ulu Tarhan mezar materyallerinde kaynak, yan kaynak, son kaynak, V şekilli kaynak sistemleri bulunsa da bu yöntemler sadece Orta İtil bölgesindeki Erken Bulgar nüfusu arasında değil, aynı zamanda Hazar Kağanlığı topraklarındaki ustalar tarafından bilinmiş ve demir işleme geleneklerinin bir parçası haline gelmiştir. Yine Tankeyev nüfusunun demir işleme zanaatının gelişme düzeyinin, Ulu Tarhan ahalisinin gelişme düzeyi ile aynı olduğu belirtilmelidir. Buluntuların analizine göre bu mezarda daha basit teknolojik sistemler (çelik yarı mamulden ve toplu metalden kaynaklama vd.) hakimdir¹⁰³¹.

¹⁰²⁷ Semikin, 2015: 97.

¹⁰²⁸ Kazakov ve Rafikova, 1999: 23.

¹⁰²⁹ Strikalov, 2017: 158.

¹⁰³⁰ Detaylı bilgi için bk.: İtil Çulman Kültürleri.

¹⁰³¹ Semikin, 2015: 95.

Araştırmalara göre İtil Bulgar demirciliği ağırlıklı olarak bölgeye yeni gelen Türk halklarının demirci üretim özellikleri ile benzeşmiş, bu sebeple de İtil Bulgar demir zanaatının kökenini İç Asya oluşturmuştur. Zira İtil Bulgar komşu halklarının demir üretim teknikleri ile İtil Bulgar imalat teknikleri kıyaslamaya tabi tutulduğunda, bu halkların Bulgar zanaatına etkisinin az olduğu düşünülmüştür. Fin-Ugor halklarının özellikle demir işleme üzerine etkisi oldukça az olduğu gibi Eski Rusların demir işlemesiyle bağlantı yalnızca bazı ürünler üzerinde etki gözlemlenmiştir¹⁰³².

İtil Bulgarlarında kentli ve köylü demirci ustaları belirgin bir şekilde ayrılmıştır. Kent demircileri arasında ciddi bir uzmanlaşma gerçekleşirken, köylü zanaatkarlar sıradan veya universal kalmıştır. Ürettikleri ürünlerin kalitesi de kentli zanaatkarlarınkine oranla önemli derecede düşük olmuştur¹⁰³³. A. M. Efimova'nın belirttiği üzere İtil Bulgarlarında demirci zanaatına mensuplar arasında sıkı bir ilişki bulunmuştur. Zanaatta usta çırağıyla birlikte olmak koşuluyla birkaç kişi bir arada çalışmıştır. Bununla birlikte ustanın konumu sadece onun bilgisiyle değil, işindeki tecrübesiyle belirlenmiştir¹⁰³⁴. Aynı şekilde T. A. Hlebnikova da İtil Bulgar metalürji ve demircilik zanaatının organizasyonu konusunda bir çıraklık müessesinin var olduğunu aktarmıştır. Zira birçok mamulün imalatı (silindirik kilit vd.) iki kişinin (usta-çırak) katılımıyla üretilen ürünler oluşturmuştur. Bununla birlikte XI. yüzyılda Bulgar'da ham demir üretimi için uzmanlaşmış atölyeler keşfedilmiştir¹⁰³⁵. Sadece metalürji sahasında değil demircilikte de belirli bir uzmanlaşma gözlemlenmiştir. Örneğin bir demirci saban demiri, pulluk, tırpan, orak vb., bir başka demirci günlük kullanıma yönelik bıçak, makas, çivi vb., bir başka demirci ise ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelik kılıç, ok, ok ucu, balta, topuz vb. üretmiştir. Bazı durumlarda daha sıkı bir uzmanlaşma bile gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Biler kazıları örnek olarak gösterilebilir. Kentin iç kısmında zanaat-metalürji bölümünde aydınlatıcı keşifler yapılmıştır. İki sığınak tipi konutun yanı sıra, taş fırınlı yapı, metalürjik fırın ve yine demirci ocağının kalıntılarının yer aldığı iki atölye kompleksi (yukarıda bahsi geçen) keşfedilmiştir. Bölgede araştırılan ocaklarda 7 bin demir cürufu, 500'den fazla demir hammaddesi ve 125 adet silindir formu pota bulunmuştur. Arkeologların yorumlarına göre bu bölgedeki atölyeler silindir formunda demir kilit imalatı konusunda uzmanlaşmış zanaatkarlar tarafından işletilmiştir. Öyle ki kazılarda yaklaşık 100 kadar asma kilit ve anahtar saptanmıştır. F. Ş. Huzin'e göre burada taş döküm kalıplarının ve

¹⁰³² Hlebnikova, 1964: 7.

¹⁰³³ Hlebnikova, 1964: 9-10.

¹⁰³⁴ Efimova, 1958: 305-306.

¹⁰³⁵ Hlebnikova, 1964: 10.

demir dışı metalin döküm kalıplarına dökülmesine hizmet eden çok sayıda potanın gösterdiği gibi demir dışı metalin işlenmesi de mümkün olmuştur¹⁰³⁶.

Kömür, dünyanın birçok yerinde Ortaçağ metalürjisinde ve demircilikte yakıt olarak kullanılmıştır. Aynı durum İtil Bulgarları ya da Orta İtil bölgesi toprakları için de tipik olmuştur. Murom Kasabası'nın topraklarında bu bağlamda bir kömür ocağı araştırılmıştır. Ek olarak, odun kömürünün izleri genellikle demir cüruflarında ve taşlarda saptanmıştır¹⁰³⁷. Kömür yapımı da bilindik şekillerde gerçeklemiştir. Çukurlara yakacak odunlar konulmuş ve bunların ağzı sıkıca kapatılarak kille kaplanmış, sadece merkezde ve yanlarda hava akışı için küçük delikler bırakılmıştır. Ve sonrasında odunlar ateşe verilmiş ve zayıf bir hava akımı ile kömürleştirilmiştir¹⁰³⁸.

İtil Bulgarlarının demir metalürjisinin hammadde ihtiyacı konusu önemlidir. İlk etapta İtil Bulgar demir metalürjisinin ana hammaddelerinin Ortaçağ'ın başka yerlerinde olduğu gibi bataklık, göl ve çayır cevherleri olduğu düşünülmüştür. Gerçekten de Aşağı Çulman, Orta İtil bölgelerinde yine günümüzde Ulyanov Bölgesi ve Tataristan'ın pek çok bölgesinde bataklık ve çayır cevheri olduğu bilinmektedir. A. Yu. Semikin'in "VIII. yüzyıl ve XIII. yüzyıl başlarında İtil Bulgarlarında Demir-Çelik Metalürjisi ve Demirci Üretimi" adlı eserinde belirttiği üzere İtil Bulgar metalürjistleri tarafından hangi demir cevheri yataklarının kullanıldığının ve bunların geliştirildiğinin net olarak saptanması oldukça güçtür¹⁰³⁹. Fakat Orta İtil'deki çeşitli varyantlarda kahverengi demir çıktılarının, maden shaftı yöntemiyle değil de çimenlerin altından, kıyı mostralardan, bataklıklardan, turbalıklardan cevher toplanarak elde edildiği saptanmıştır. Fakat son yıllardaki araştırmalar siderit cevherinin de İtil Bulgar metalürjisinde, demir üretimi için hammadde olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Yine Bulgar demir metalürjisinde yüksek kaliteli çelik elde etmek için alaşım katkı maddesi olarak, Güney Uralların nikel cevherlerinden istifade olasılığı hakkındaki varsayım dikkate değerdir¹⁰⁴⁰. Özetle İtil Bulgarlarının metalürji zanaatkarları tıpkı Doğu Avrupa'nın diğer bölgeleri gibi özel çelik elde etmek için nikel gibi alaşım katkılı maddelerin öneminin bilincinde olmadıkları için, büyük olasılıkla zanaat mamullerinde nikel kullanılmıştır. Yani ya demir dövme için ithal hammadde kullanılmış ya da bu ürünlerin kendileri nikel içeren demir cevherinden elde edilen metalden yapılmış ithal ürünleri oluşturmuştur. Her iki durumda da

¹⁰³⁶ Huzin, 2001b: 223-224.

¹⁰³⁷ Semikin, 2015: 35.

¹⁰³⁸ Vasil'jev ve Matveyeva, 1986: 182.

¹⁰³⁹ Semikin, 2015: 34-35.

¹⁰⁴⁰ Semikin, 2015: 34-35.

İtil Bulgarlarındaki demirci mamullerin kimyasal analizleri, X-XI. yüzyıllarda Orta İtil ve Güney Ural halklarının ticari kontaklarını gözler önüne sermiştir¹⁰⁴¹.

Diğer yandan yazılı kaynaklar, İtil Bulgarlarının demir ve demir dışı madenleri ülkelerine ithal ettiklerinden bahsetmiştir. Örneğin İbn Fadlan, Harezm'den Bulgar'a demir ithal edildiğini aktarmıştır¹⁰⁴². Yine bir başka yazılı kaynak olan ve Bulgarların ihraç ve ithal malları hakkında detaylı bir liste sunan Mukaddesî, Bulgarların örme zırh ve silahlar ithal ettiğini haber vermiştir¹⁰⁴³. Buradan hareketle Bulgar topraklarında demir madenine ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple demir dışında çelik gibi diğer maddelerin de Bulgar topraklarına ithal edilmiş olma ihtimali vardır.

Bulgar metalürjisi ile ilgili yaptıkları analizlere dayanan T. A. Hlebnikova ve A. V. Korolev, İtil Bulgarlarının metalürjik yöntemleri kullanarak, demirci ocaklarından doğrudan çelik elde edilmiş olabileceğinin altını çizmişlerdir. Nikel içeren metalden yapılan mamul kalıntılarının gösterdiği gibi Bulgar metalürji zanaatkârları, X-XI. yüzyıllarda metalürjik çelik imal etmiştir. X-XII. yüzyıllarda küçük demirci ocaklarında çelik üretiminin zor olduğunu hesaba katan araştırmacılar, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılda Ulyanov Bölgesi'nin Pal'tsin yerleşiminde metalürjik olarak daha büyük ve gelişmiş ocakların var olduğunu düşünmüştür¹⁰⁴⁴. Fakat Yu. A. Semikin'in aktardığı üzere analitik veriler, geleneksel tipteki metalürjik ocaklarda elden edilen çeliğin, eşit olmayan bir şekilde karbonlanmış hammadden yapıldığını göstermektedir. İtil Bulgarları yüksek kalitede ve özel olarak hazırlanmış çeliği, çoğunlukla yarı mamullerin sementasyon teknolojisini kullanarak elde etmiştir¹⁰⁴⁵.

Metalografik analizleri baz alan araştırmacılar, Bulgar demircileri tarafından çelik kaynatma teknolojisinin kullanıldığı da belirtmiştir¹⁰⁴⁶. Ayrıca Bulgar demir ürünlerinde (örneğin kilitler) bakır lehimleme işlemlerinin izleri de sürülmüştür¹⁰⁴⁷.

İtil Bulgar kent merkezlerinde ve kırsal yerleşimlerde gerçekleştirilen demir zanaatı üretiminin metalografik analizlerini yapan Yu. A. Semikin, bu hususta ilginç saptamalarda bulunmuştur. Kırsal tipli Murom Kasabası ve başkent Biler kökenli kompleksler çerçevesinde, ham demirden ve çelikten imal edilen ürünler sayısal olarak karşılaştırılmıştır. Kırsal zanaat merkezleriyle kıyaslanan Biler'in ham demirden ve çelikten yapılan mamullerinin oranında belirli bir düşüş eğilimi olduğu saptanmıştır. Bu tarz mamullerin oranı kırsalda %45,9, Murom Kasabası'nda %46,34, Biler'de ise sadece %32,7'dir. Araştırmacıya

¹⁰⁴¹ Semikin, 2015: 7.

¹⁰⁴² Kovalevskiy, 1956: 123.

¹⁰⁴³ Hvol'son, 1869: 181.

¹⁰⁴⁴ Korolev ve Hlebnikova, 1960: 161.

¹⁰⁴⁵ Semikin, 2015: 8.

¹⁰⁴⁶ Korolev ve Hlebnikova, 1960: 162.

¹⁰⁴⁷ Korolev ve Hlenbikova, 1960: 165.

göre bu eğilim yerleşimlerdeki demirci üretiminin genel gelişme düzeyinin bir yansımasıdır. Muhtemelen başkent Biler'deki demirciler, Murom'daki ya da kırsal yerleşimlerdeki demircilerden daha kaliteli hammaddeye sahip olmuştur. Bu bağlamda kentli demirci ustaları demir üretiminin kalitesini arttırmaya yönelik bazı teknolojik yöntemler kullanmıştır 1) karbonlama, 2) tüm çelik mamuller, 3) toplu metal*, 4) çelik yalımı kaynağı, 5) V şeklinde kaynak yöntemi, 6) eğik yan kaynak, 7) son kaynak, 8) çelik ve demir şeritlerden iki şeritli kaynak, 9) iki demir ve çeliğin kendi arasında üç şeritli kaynak. Bu mamuller arasında lider konumu tamamen çelikten veya bir çelik kaynaktan demire ya da toplu yarı mamule uygulanan mamul teknolojisi işgal etmiştir. Bunlar %13,96 tek parça çelik ve %12,85'i çelik yalımı kaynağından oluşmuştur. Tamamen çelik yarı mamullerden yapılan dövme işlemi (özellikle ısı işlem doğru uygulandığında) kaliteli mamuller elde etmeyi mümkün kılmıştır. Bu teknolojik yöntemin komplekslere oranına bakıldığında, bunların kırsal mamullerde %8,2, Murom Kasabası'nda %10,9, Biler'de ise %17,5 olduğu gözlemlenmiştir. Bu oranlar özel olarak hazırlanmış çeliğin kırsal yerleşimlerin aksine kentlerde daha yoğun kullanıldığını göstermiştir¹⁰⁴⁸.

Moğol öncesi dönemin üretim merkezlerinde demirciler tarafından bilinen demir veya yığın bir tabana çelik yalımının kaynak işlemi, İtil Bulgarlarında yüksek kaliteli ürünlerin üretiminde önde gelen teknolojik yöntemlerden biri haline gelmiştir. İtil Bulgarlarındaki kaynak teknolojisi X-XI. yüzyıllara dayanmıştır. Moğol öncesi dönemde toplu metal teknolojisi ise erken Bulgar döneminin demircilik geleneklerinden miras kalmıştır. Kent merkezlerinin demircileri (Murom'da %9,7, Biler'de %10,6) yarı mamulden oluşan toplu metal dövmede kırsal demircilere göre (%4,9) daha aktif olmuştur. Bu sebeple kentli ve köylü demirciler farklı oranda becerilere sahip olmuştur. Daha az vasıflı köylü demirciler, demircilikte muhtemelen teknolojik olarak karmaşık işlemlerinden kaçınmayı tercih etmiştir. Kent merkezlerinden alınan koleksiyonlardaki toplu mamullerin payının daha yüksek olmasının bir başka sebebi de dövme için hammadde olarak hurda metalinin daha sık kullanılmış olmasıdır. Moğol öncesi dönemde üç katmanlı toplu teknoloji sistemi İtil Bulgarlarında %5,02'ye (kırsalda %6,6, Murom'da %1,2 Biler'de %5,5) ulaşmıştır. Bu nedenle, kentsel zanaat merkezlerinde yani Biler kentinde ve Murom Kasabası'nda, termal olarak işlenmiş demirci ürünlerinin payı, kırsal anıtlara göre daha yüksek olmuştur. Kentlerde, ısı işlemli çelik kullanımıyla dövülmüş daha fazla ürünün bulunduğu alanlarda, ısı işlem görmüş ürünlerin yüzdesinin daha yüksek olduğu gerçeğiyle ortaya çıkan bir düzenlilik de kaydedilmiştir. Bu düzenlilik, erken Bulgar materyallerinde bile (Tankeyev mezarının

* Aynı kalınlıktaki tabakaların bir arada işlem görmesi.

¹⁰⁴⁸ Semikin, 2015: 91.

demircilerinde) görülmüştür. Isıl işlem göstergesi, kırsal zanaat merkezlerine kıyasla başkent Biler ve Murom Kasabası'nda demirci üretiminin daha yüksek düzeyde geliştiğini de göstermiştir¹⁰⁴⁹.

İtil Bulgarlarının metalürji ya da demirci ocaklarının yapısı (Lev.69; Lev.69.a; Lev.69.b) hakkında en önemli bilgileri Bulgar, Murom Kasabası, Biler ve Hulaş gibi bazı tahkimli yerleşim yerlerinde keşfedilen materyaller vermektedir. Bulgar kentinin metalürji zanaatıyla ilgili çalışmalar kaleme almış olan A. M. Efimova, Bulgar'daki demirci ocaklarını nümismatik buluntuları baz alarak iki kronolojik etaba ayırmıştır:

1. Oldukça erken dönemlere (XI-XII. yüzyıllar) atfedilen, alçak kâse şeklinde çatıya sahip, tonozlu kerpiç ocaklar.

2. Silindirik ve fiçı şeklinde olan ve XIII-XIV. yüzyıllar için karakterize edilen ocaklar¹⁰⁵⁰.

A. Yu. Semikin, Bulgar'dan ziyade Hulaş'da bulunan çukur ocakların kökenine dair bazı yorumlarda bulunmuştur. Ona göre Hulaş ocaklarında Saltovo-Mayat Kültürü'nü yansıtan ocakların izleri sürülebilmektedir. Bunlar çoğunlukla IX-X. yüzyıllarda işlevsel olmuştur. XI-XII. yüzyıla gelindiğinde ise yerli Mordva halklarının etkisi dahilinde, aşamalı olarak Bulgar'da görülen ve yerle aynı seviyeye sahip ocakların kullanımı yaygınlık kazanmıştır¹⁰⁵¹.

1949 yılında Bulgar'da gerçekleştirilen kazılarda keşfedilen ve X-XI. yüzyıllarına atfedilen erken tip ocaklar, birer metalürji atölyesi olarak görülmüştür. T. A. Hlebnikova'ya göre bu tespit, ocakların aynı atölyeye ait olması, ocakların tek tipliliği, bunlardan üçünün kompakt dizilişi ve stratigrafik eşzamanlılığı ile kanıtlanmaktadır. Bulgar'da X-XI. yüzyıllarda bu tarz özel atölyelerde ticari sünger (ham) demir (Lev.70) üretilmiştir. Bu ocaklardan sadece birinde yapılan demir üretimini baz alan araştırmacılar, harcanan emek ve metal ihtiyacını göz önüne alarak ocakların çok da mükemmel olmadığını ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁵²

İtil Bulgarlarının en büyük demir metalürji merkezi Biler'dir. Bugün "Kuzneçny Mar" (Lev.70.a) olarak bilinen sahada (yaklaşık 1 ha.) demir üretimi gerçekleşmiştir. 1960'lı yıllarda A. H. Halikov başkanlığında, tahrip olmuş büyük bir demirci ocağının kalıntılarıyla birlikte zanaatkar ve metalürjistlerin malikaneleri araştırılmıştır. Ocağın ana hatları ve yapısı korunmuştur. Halikov'a göre ocak 160×130 cm ölçülerinde ve 60 cm. derinliğinde yuvarlak

¹⁰⁴⁹ Semikin, 2015: 91-92.

¹⁰⁵⁰ Efimova, 1958: 295-305.

¹⁰⁵¹ Semikin, 1996: 101.

¹⁰⁵² Hlebnikova, 1964: 10.

bir çukura yerleştirilmiştir. Çukur, sıkıştırılmak için 15-20 cm. çapında birkaç kütüğün içine konulan kil yığınıyla doldurulmuştur. 100 cm. derinlikte ve 40 cm. kalınlığa kadar olan bu temelin üzerine 110×120 cm. ölçülerinde yuvarlak şeklinde ocak yerleştirilmiştir¹⁰⁵³.

F. Ş. Huzin'e göre bahsi geçen kentlerin metalürjik bölgelerinde, hedeflenen kazılar detaylı yapılmamıştır. Ona göre her şeyden evvel kent merkezine yakın yerlerde demir işleme ustaları bulunmuş, buralarda metalürjistler değil demirciler çalışmıştır. Tıpkı Eski Rus topraklarında olduğu gibi İtil Bulgarlarında da metalürji, metal işlemeden ve aynı şekilde demircilik işinden ayrılmıştır. Örneğin Ruslarda demir üretimi köylerde gerçekleşmiştir. Bulgarlarda ise metalürji üretimine dair kalıntılar (demir cürufu ve hammaddesi, kil tavlama parçaları vd.) Doğu Voykin ve Batı Voykin'de yer alan tahkimli yerleşimlerde ve bir dizi Bulgar köyünde keşfedilmiştir¹⁰⁵⁴. Yine Ulyanov Bölgesi'nin Staromayn Körfezi kıyısındaki Bulgar köylerinde, aynı bölgenin Borov ve Çuvaş-Appaskov yerleşimlerinde çok sayıda cüruf ve sünger demir bulunmuştur¹⁰⁵⁵. Fakat A. Yu. Semıkin'e göre demir üretiminin esas merkezini büyük çaplı kentler oluşturmuştur. Zira zanaatkarların bir kısmı yönetici kesimin konutunda barınmış ve Doğu Avrupa'nın diğer Ortaçağ kentlerinde olduğu gibi askeri ve günlük ihtiyaca yönelik soylu (askeri-idari) ihtiyaçlarını gidermiştir¹⁰⁵⁶.

Dönemine göre metal zanaatının tüm inceliklerine sahip olan Bulgar demirciler çok çeşitli alet-edevat üretmiştir. Üretilen bu mamuller kullanım alanlarına göre şu şekildedir: İş aletleri: ağır balyozlar, çekiçler, farklı formlarda ve ölçülerde örsler, keskiler, eğeler, kerpetenler¹⁰⁵⁷ (Lev.70.b), iskarpela, ahşap oyma ve delik açma aletleri, satır, bileme, zımba, kazma, kerpeten, deri iğnesi, kanca, biçme bıçağı, balıkçı kancası (Lev.71), zıpkın, buz kırma levyesi vd.¹⁰⁵⁸ ; askeri silahlar: kılıç, ok, pala, hançer, bıçak, balta, topuz, (Lev.71.a) ok ucu (Lev.71.b), miğfer, mahmuz, örme zırh vd.¹⁰⁵⁹; tarım aletleri: çapa, orak, pulluk ve saban detayları (demir, uç vd.)¹⁰⁶⁰, günlük kullanıma yönelik kilitler ve anahtarlar (Lev.71.c)¹⁰⁶¹. Yukarıda bahsi geçtiği gibi metal işleme zanaatı birçok iş kolunun devamlılığına ve gelişimine de katkı sağlamıştır.

¹⁰⁵³ Halikov, 1976a: 68.

¹⁰⁵⁴ Huzin, 2001b: 221.

¹⁰⁵⁵ Semıkin, 2015: 41.

¹⁰⁵⁶ Semıkin, 2006: 253.

¹⁰⁵⁷ Huzin, 2001b:223-224.

¹⁰⁵⁸ Semıkin, 2015: 73-80.

¹⁰⁵⁹ Fahrutdinov, 2984: 63.

¹⁰⁶⁰ Semıkin, 2015: 82.

¹⁰⁶¹ Semıkin, 2015: 86.

3. 3. 1. 3. Demir Dışı Maden Metalürjisi ve Zanaatı

İtil Bulgar zanaatkarları, demirciliğin yanı sıra demir dışı maden işlemeciliği konusunda da oldukça gelişmiş bir seviyeye sahip olmuştur. Bakır başta olmak üzere bronz, gümüş veya altın işlemleri bu hususta dikkat çekicidir. Demir dışı maden işleme zanaatı ile üretilen mallar, İtil Bulgar ihracatının gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Öyle ki kuyumculuk başta olmak üzere bu zanaat sahasında üretilen mamuller dış piyasada büyük talep görmüştür. Bu durumun oluşmasına belki de en büyük etkiyi Bulgar zanaatkarlarının yüksek kalite üretimi etmiştir. Bununla birlikte özellikle maden ocaklarında gelişen bakır işlemeciliğinin İtil Bulgarlarında özel bir konumunun olması, Bulgar toprakları üzerinden geçen ticaret hattı ile bağlantılı olmuştur.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Erken Demir Çağı'nda bakır üretimi Ural bölgesinde yoğunlaşmış, bölgenin iki önemli metalürji merkezini Ural çevresi ve ötesi oluşturmuştur. Ayrıca bakır ve ligatür ticaretinin ana güzergahının (trans-Avrasya yolu) bir kısmı, İtil Bulgar topraklarından geçmiştir. Belki de bu sebeple olsa gerek demir dışı ve değerli metallere üretilen çeşitli mamullerin üretimine yönelik uzmanlaşmış merkezler, erken bir süreçte İtil Bulgar topraklarında ortaya çıkmıştır. Fakat geniş ölçekli yerli demir dışı işleme zanaatının gelişimi, sadece Moğol öncesi dönemde özellikle İtil-Çulman ticaret yollarının oluşumuyla ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Ulu Tarhan, Tankeyev, Tetyuş gibi mezar anıtlarında ortaya çıkan demir dışı mamullerin dışında, erken Bulgar dönemine dair yerleşimlerde metal işleme zanaatına dair pek bir buluntuya rastlanılmamıştır¹⁰⁶².

Arkeolog T. A. Hlebnikova, Bulgar bakır cevherinin Ural ötesinde (Zaural) bulunduğunu ve gerekli alaşım için kurşun ve çinkonun yanı sıra Ural'dan bakır cevherinin İtil Bulgarlarının zanaat merkezlerine getirildiğini belirtmiştir. Fakat bu durum, Orta İtil'de, Çulman ve Ural bölgesinde yaygın olan yerel bakır kaynaklarının kullanımının dışlandığı anlamı gelmemiştir. Çünkü sadece Tataristan topraklarında bile farklı bakır bileşimlerinden oluşan 200'ü aşkın maden yatağının var olduğu bilinmektedir. Yine de kurşun, çinko gibi madenlerin bölgedeki yatak yoksunluğu, bunların yoğun olarak Ural'dan, kalayın ise Doğu Kazakistan'dan ithal edildiğini göstermektedir¹⁰⁶³. Fakat bu bölgede bakır cevherinin araştırılması ve geliştirilmesi erken bir süreçte başlamış ve XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bulgarlarda oksitlenmiş bakır mineralleri, yoğunluk arz edecek şekilde seçilmiştir: kuprit, malahit, azurit ve krizokol. Bu mineraller kolaylıkla erimesinin yanı sıra içlerinde açığa çıkan katkılar hızla cüruflaşmakta ve iyi kalitede bakır elde edilebilmektedir. Büyük olasılıkla Bulgarlarda metal eritimi, maden cevheri işletim bölgelerinde gerçekleştirilmiştir.

¹⁰⁶² Kuz'min ve Semkin, 2006: 258-259.

¹⁰⁶³ Hlebnikova, 1996: 268.

Yerel dökümcülerin oksitleyici bir ortamda ek saflaştırmaya (rafine) tabi tuttıkları kara bakır olarak adlandırılan külçeler ise kentlere sevk edilmiştir¹⁰⁶⁴.

Bakırın rafine edilme süreci metalin zararlı katkılardan arındırılması sebebiyle bakır üretimi için en önemli işlemlerden birini oluşturmuştur. Bakır eritiminin ikincil rafinasyonu Bronz ve Erken Demir Çağı metalürjistleri tarafından kullanılmıştır. Hakas-Minusink Havzası'ndaki en eski madenleri ve demir dışı eritme teknolojisini inceleyen Ya. İ. Sunçugaşeyev, eski zamanlarda bakır elde etme sürecinin şu gerekli işlemleri içermesi gerektiği sonucuna varmıştır: cevherin elde edilmesi ve zenginleştirilmesi, malzeme karışımının bileşimi, bakırın eritilmesi ve sonuç olarak kara bakırın rafine edilmesi. Tüm bu işlemlerin Bulgarlar tarafından da kullanıldığı saptanmıştır¹⁰⁶⁵.

K. A. Rudenko'ya göre İtil Bulgar bakırcılığının oluşumunda, Doğu İran menşeli metal kap kacakların ithalatı önemli bir etkiye sahiptir. XI-XII. yüzyılları bakır işlemeciliğinde ve bakır kap kacakların üretiminde teknolojik olarak bir değişim süreci gözlemlenmiştir. Bu süreçte Bulgar zanaatkarları katlama teknolojisine alışmıştır. Bulgarların bakırdan ürettiği kap kacaklar (tencere, kepçe vd.) biçimlenmiş, fakat yine de doğudan ithal edilen ürünler (lambalar, taslar vd.) yerleşimlerdeki esas buluntuları oluşturmuştur. Bu dönemde metal kap kacaklar, Bulgarlara kuzeydoğu ve doğu istikametinde ithal edilmiştir. Ayrıca Bulgar metal dışı mamulleri işleme zanaatına, Eski Rus ve Konargöçer Dünyası'na ait zanaatı da etki etmiştir¹⁰⁶⁶.

Üst Çulman ve Batı Sibirya'da dahi izleri sürülen Bulgar menşeli bakır ve bronz eşyaların üzerindeki işlemler çok çeşitli olmuştur. Örneğin atlı göçebe kültürüne ait (süvari, arkasına dönerek yayını germiş süvari okçu, arabesk nakış) motiflerin yanı sıra Fin-Ugorların geleneksel tasvirleri de (yırtıcı hayvanlar tarafından ısırılmış geyik, yırtıcı hayvanların ve kuşların gösteri yürüyüşü, yırtıcı hayvanlarla kuşatılmış insan gibi) bu işlemler arasında yer almıştır¹⁰⁶⁷.

Bulgarlı ustalar, demir dışı maden işlemede bakır, bronz alaşımı, kızıl pirinç ve pirinç alaşımı kullanılmışlardır. Bronz alaşımlar arasında kalaylı bronz az da olsa rastlanılmıştır. Eritme işlemi sırasında erimiş maddelerin amacına bağlı olarak, madde bilgisi dahilinde ana bileşenlerin ve katkı maddelerinin bir kombinasyonu yapılmıştır. Demir dışı metallerin temel özelliklerini bilen Bulgarlı bakırcılar, mamullerin amacına ve üretim tekniklerine bağlı olarak,

¹⁰⁶⁴ Polyokova, 1996: 154.

¹⁰⁶⁵ Polyokova, 1996: 154.

¹⁰⁶⁶ Kuz'min ve Semikin, 2006: 271.

¹⁰⁶⁷ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 50.

bir veya daha fazla alaşım bakır kullanmış, demir dışı mamulleri altın kaplama, gümüş taklidi, alaşım ve kalay bileşimine gümüş ekleme gibi farklı türlerde süslemiştir¹⁰⁶⁸.

Küçük ölçülerde bir bakır döküm ocağına, Biler yerleşiminin iç tahkimatlarının dışında rastlanılmıştır. Ocağın etrafında, bakır cüruf parçaları keşfedilmiştir. Yine bununla birlikte kentin farklı kesimlerinde yassı formda, 3 kilograma kadar bakır külçeler keşfedilmiştir. Ana Caminin kuzeyinde gerçekleştirilen kazılarda, özellikle Altay Bölgesi'nin ithal mallarından olan kalay külçelere rastlanılmıştır. Gümüş külçeler ise Biler, Bulgar, Alabuga yerleşimlerinde keşfedilmiştir¹⁰⁶⁹.

Bulgar yerleşiminin Moğol öncesi katmanlarında iki tip bakır döküm ocağı saptanmıştır. Eritme işleminde kullanılan bu çukurların çapı 60 ila 80, derinliği ise 20 ila 30 cm. olmuş, bunlar iç taraftan kille sıvanmıştır. Burada çok sayıda kömür, bakır cürufu ve külçe parçası keşfedilmiştir. Yuvarlak veya oval formu eritme ocakları yapısal olarak demirci ocaklarından farklılık arz etmemiş, tuğlalar ile örülmüştür. Bu ocaklarda rafine bakır üretilmiştir. Maden cevherinin işletildiği bölgelerde, ilk metalin eritilmesi esnasında elde edilen kara bakır da eritme işlemine maruz bırakılmıştır¹⁰⁷⁰.

Murom Kasabası'nda da değişik form ve ebatlarda bakır ocaklara rastlanılmış, kuyuların içerisinde kül ve kömür parçaları keşfedilmiştir. Bu bölgede keşfedilen ocak buluntuları arasında cüruf ve bakır oksit parçaları, kalın çeperli toprak kap kacaklar, döküm kalıplarına metal dökme amaçlı kullanılan potalar yer almıştır. Bu buluntular, farklı kuyumculuk mamullerin hazırlanması için sıvı bakırın eritildikten sonra tekrar kullanıldığını, fakat metallerin büyük bir kısmının külçeler-yarı mamuller olarak hazırlanıp bakır ustaları ve kuyumculara gönderildiğini göstermiştir¹⁰⁷¹.

Gerek demircilikte gerek demir dışı madencilik zanaatında Bulgar potalarından da bahsedilmesi gerekmektedir. İçerisinde madenlerin eritildiği, yüksek ısıya dayanıklı kap anlamına gelen pota, Bulgar buluntuları arasında oldukça yoğun bir yeri kaplamaktadır. Çömlekten oluşan bu potaların bir serisine Biler yerleşiminde (200'den fazla) ve yine başka bir serisine Bulgar'da rastlanılmıştır. Keşfedilen potaların ebatları ve yapıları farklılık arz etmiş, bu farklılığı potanın içerisine girecek maddenin (bronz mu ya da kuyumculuk için kullanılacak bir madde mi) içeriği belirlemiştir. Bulgarlı zanaatkarlar bakırı ve bronz, döküm ocaklarındaki bu potalarda, odun kömürü üzerine basınçlı hava verme yoluyla eritmişlerdir.

¹⁰⁶⁸ Hlebnikova, 1996: 269

¹⁰⁶⁹ Polyakova, 1996: 154-157.

¹⁰⁷⁰ Polyakova, 1996: 154-157.

¹⁰⁷¹ Huzin, 2001b: 226

Aynı ekipmandan olan kilden yapılmış hava püskürtme memesi kalıntıları da Biler ve diğer Bulgar kentlerinde saptanmıştır¹⁰⁷².

Murom Kasabası'ndaki atölyelerde bakır levhalar, kap kakak parçaları ve matrisler keşfedilmiştir¹⁰⁷³. Bulgarlarda görülen bronz matrisler veya pres kalıplar (Lev.72; Lev.72.a) yuvarlak, kare, bazen çok köşeli ya da badem şeklinde olan ağır dökme levhalardan oluşmuş, bunların yüz kısımları bitki nakışlarıyla süslenmiştir. Matrislerin üzerinde yer alan tasvirlerin çok çeşitli olması Doğu Avrupa (dikdörtgenimsi, üç dişli, bitkisel nakış ve yapraklı çiçek motifi), İran (kartal, aslan hayvan tasvirleri) ve Asya (hayvan, süvari ve bitki motifleri) üsluplarının Bulgar kentlerinde uygulandığını göstermiştir. Matrisler, Bulgar kentlerinden Üst Çulman ve Batı Sibirya'nın Fin-Ugor kavimlerine yayılmıştır. Ama bunların esas üretim merkezini Bulgar kentleri oluşturmuştur¹⁰⁷⁴.

Bulgarlı ustalar pratik olarak tüm kentlerde işlevsel olmuştur. Bakırcılar çeşitli türde kap kakaklar (maşrapa, tas, tabak, kazan, lamba), teraziler ve ağırlıklar (Lev.72.b; Lev.72.c) imal etmiştir. Bu mamullerin en öne çıkanlarından birini kazanlar oluşturmuş, Bulgar kentinde çok farklı formda imal edilmiş kazan tespit edilmiştir. Bu bakır kap kakaklar özellikle de kazanlar iç pazarda oldukça talep görmüş ve iç pazardan çevre bölgelere yayılmıştır. Bunun için R. M. Valeyev'e göre bakır kap kakak buluntuları, iç ticaret mal çeşitliliğinin incelenmesinde önemli kaynaklar arasında yer almıştır. En büyük bakır kap kakak buluntusu ise 1893 yılında Staro Rojdestven arkeolojik alanında keşfedilmiştir¹⁰⁷⁵.

Demir dışı zanaatta da belirli bir uzmanlaşma var olmuştur. Örneğin Starokuybişev IV yerleşiminde bronz kap kakak üretiminde, Biler'de ise pars boynuz figürlü bronz kilit üretiminde (Lev.73) uzmanlaşmış zanaatkarlar yaşamıştır¹⁰⁷⁶. Kilit üretimi özellikle kilitler üzerinde hayvan figürlerinin stilize edilmesi, Bulgarların Asyalı köklerine işaret etmektedir. Örneğin Bulgar yakınlarında keşfedilen bronz bir kilit üzerinde yer alan boynuzlu pars figürü işlemesi oldukça ilginçtir. Sağ eli ile sağ bacağının bir kısmı olmayan, sol kolunda ise bebek taşıyan kadın bir parsın üzerinde tasvir edilmiştir. Yine aynı yerde bu sefer parsın üzerinde bir erkeğin stilize edildiği bir buluntu daha keşfedilmiştir. Ağır basan yorumlara göre bu betimlemeler Türk türeyiş efsanesini aktarmakta ve sakatlanmış olan ataları temsil etmektedir¹⁰⁷⁷.

¹⁰⁷² Kuz'min ve Semkin, 2006: 264.

¹⁰⁷³ Huzin, 2001b: 226

¹⁰⁷⁴ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 48.

¹⁰⁷⁵ Valeyev, 2009: 229.

¹⁰⁷⁶ Huzin, 2001b: 226

¹⁰⁷⁷ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 49.

Bulgarlı zanaatkarlar, İslamlaşmanın etkisiyle imal ettikleri bazı mamullerin üzerine dini ibareler (Lev.73.a) eklemiştir. Bu ibareler mamulün üzerine harfin lehimlenmesi, matrisle baskılanması ya da kabartılması gibi çeşitli tekniklerle gerçekleştirilmiştir. Örneğin Bulgar'da keşfedilen bir güğüm kapağının üzerinde İslami etkinin bir yansıması olarak şu ifadeler yer almıştır: “Zafer ve başarı, hakimiyet, mutluluk, sağlık, Allah’ın rahmeti ve uzun ömürlülük ebediyen sahibine aittir.” Yine bir aynanın üzerinde “Zafer ve uzun ömürlülük, mutluluk ve büyüklük, yücelik ve övgü, esenlik ve onur, güç ve refah, Allah’ın gücü ve rahmeti ebediyen sahibine ait olsun”. Bu tarz aynalar genelde doğudan ithal edilmiş, kimi zaman da Bulgar zanaatkarları tarafından imal edilmiştir¹⁰⁷⁸. Fakat A. P. Smirnov’un yorumuna göre Bulgarlı zanaatkarlar çoğunlukla bu tarz ifadeleri kopyalamış, bunların ne anlam taşıdıklarına ise vakıf olmamıştır¹⁰⁷⁹.

3. 3. 1. 4. Kuyumculuk

Demir dışı zanaat üretiminin en değerli mamullerini Bulgar kuyumcuları üretmiştir. Bulgar kuyumculuğunun gelişiminde, komşu halklarla olan etkileşim büyük önem arz etmiştir. IX. yüzyılda Orta İtil’e yerleşmiş olan Bulgarlar, Çulman ve İtil’in Fin-Ugor halkları ile aktif kültürel temaslarda bulunmuştur. Bu etkileşim sayesinde İtil’in Fin-Ugor halklarına ait olan süs eşyalarının izleri, Saltovo Kültürü’ne (özellikle Ten eserleri) ait mezar komplekslerinde dahi gözlemlenmiştir¹⁰⁸⁰.

Bulgar kentlerinde, altın ve gümüşten bazen de kehribar, necef, serdolik, lazurit gibi değerli taşlardan imal edilmiş olan süs eşyaları (Lev.74; Lev.74.a) keşfedilmiştir¹⁰⁸¹. Diğer metal mamullerin de gerek iç gerek dış piyasadaki talebine yönelik gerçekleştirilen üretimle beraber gelişen uzmanlaşma, kuyumculuk sahasında da gözlemlenmiştir. Arkeologların yorumları incelendiğinde, Bulgar kuyumcu ustalarının yüksek kalitede ürünler imal ettikleri ve bunların önemli birer ticari emtiayı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kentlerde çoğunlukla siparişe yönelik gerçekleştirilen süs eşya üretimi, kalitenin artmasına ve dış piyasada Bulgar takılarının markalaşmasına sebep olmuştur.

Demir dışı metal mamullerde önemli bir yeri kaplayan Bulgar kuyumculuk zanaatı genellikle taş veya kil kalıplarda gerçekleşmiştir¹⁰⁸². Eriyiği potadan kalıba taşımak için kullanılan yönteme yolluk sistemi denmiş, Bulgarlı zanaatkarlar bu yolluk döküm sisteminde iki yöntem uygulamıştır. İlk yöntemde sadece dolgulu ve bir yolluklu kanalın varlığı mevcut

¹⁰⁷⁸ Muhametşin ve Hakimyaznov, 1996: 280-282.

¹⁰⁷⁹ Smirnov, 1951: 116.

¹⁰⁸⁰ Vinnikov ve Pletneva, 1998: 180.

¹⁰⁸¹ Huzin, 2001b: 230.

¹⁰⁸² Kuz'minin ve Semikin, 2006: 265.

olmuştur. VIII-X. yüzyıllarında, bozkır halklarında yaygın olarak görülen kemer takımlarındaki döküm takımlar için ise dört yuvaya sahip, çift taraflı yolluk döküm formu uygulanmıştır. Bu yöntemde her yuvaya bir yolluk getirilmiştir. Aynı yöntemle Bulgar zanaatında ön plana çıkan şakak askıları, bileklikler, yüzükler imal edilmiştir. Murom Kasabası'nda bileklik ve takma levha dökümü için şist yolluk döküm formuna ait parçalar keşfedilmiştir¹⁰⁸³. Biler'de ise tüm döküm formları şist, kireç taşı, tuf, arduazdan oyulmuştur. Bunun yanı sıra Biler'de taş formulu dökümlerde gazların çıkışı için kanal mevcut olmamıştır. Yani dökümcü ustalar bu taşların gaz geçirgen özelliklerinden haberdar olmuş, bu sebeple “buharsız” yani kapalı formdaki dökümlerde zorluklar yaşamışlardır. Doğal olarak kusurlu ürünlerin ortaya çıkmasında yoğunluk gözlemlenmiştir. Genel olarak tasarımları gereği Bulgar döküm kalıpları, kapalı formda tasarlanmış ve yüksek sıcaklığa maruz kalma izleriyle birçok kez kullanılabilir olmuştur¹⁰⁸⁴.

Bulgar kuyumcularının alet ve edevatları ise çeşitlilik arz etmiştir. Metali eritmek için kullanılan potalar genellikle koni biçiminde, 2-5 cm. çapında, 3 veya 10 cm yüksekliğinde olmuştur. Yine imal edilecek malzeme türüne göre farklı tipte örsler, çekiçler, maşalar, makaslar, zimbalar, keskiler vd. kullanılmıştır¹⁰⁸⁵.

Dörtgen uçlu 1,5×1,5 cm'lik matrisler ve pres kalıpları Bulgar üretimi dahilinde oldukça ilginç buluntulardandır¹⁰⁸⁶. Bulgar kentlerindeki arkeolojik koleksiyonlar da kuyumculukla uğraşan zanaatkarların metal matrisleri olduğunu göstermektedir. Bunlar kabartma, presleme ve basma tekniklerinin uygulanması ile hazırlanan kuyum mamullerinin toplu üretimine hizmet etmiştir. Bu döküm levhalarının kalınlığı 0,2-0,8 cm'e ulaşmış, üzerlerinde motif bulunduran plak ise çoğunlukla disk, kare, dikdörtgen ve badem formlu olmuştur. Bu edevatların üzerlerine bakırdan, gümüşten veya altından ince levha konmuş ve ahşap çekiç yardımıyla metale desen işlenmiştir¹⁰⁸⁷. Daha detaylı olarak matrisler bir ağaca sabitlendirilmiş, üzerine metal bir plaka koyulmuş ve çekiç darbelerinin yardımıyla da üzerindeki son baskı şekli elde edilmiştir. Bu yöntemle süs eşyaları şekillendirilmiştir. A. P. Smirnov bu tarz eserleri en erken IX-X. yüzyıllara tarihlendirmiştir¹⁰⁸⁸. Biler'de 20'den fazla, Bulgar'da ise 4 matris nüshası kayda geçilmiştir. Bulgar'da keşfedilen vahşi hayvan, kuş ve

¹⁰⁸³ Huzin, 2001b: 227.

¹⁰⁸⁴ Kuz'min ve Semkin, 2006: 265.

¹⁰⁸⁵ Smirnov, 1951: 121.

¹⁰⁸⁶ Smirnov, 1951: 121.

¹⁰⁸⁷ Huzin, 2001b: 228.

¹⁰⁸⁸ Smirnov, 1951: 121.

balıkla çevrili süvari tasviri taşıyan disk formlu matris, araştırmacılara göre İran sanatının etkisini yansıtmıştır. Diğer yerleşim yerlerinde de bu tarz matrislerin varlığı saptanmıştır¹⁰⁸⁹.

Bulgar zanaatkarlarının süsleme teknikleri oldukça farklılık arz etmiştir. Seri üretimde yukarıda bahsi geçtiği gibi matris yardımıyla basma, oyma, presleme, darbetme teknikleri kullanılmıştır. Basit döküm ile yapılan takıların (özellikle köylüler için ucuz bronz takma süs eşyaları) yanı sıra pahalı ürünler için gravür, kabartma, telkâri ve karartma yöntemleri de kullanılmıştır. Tüm bu teknikler, seçkinler ve tüccarlar arasında nispeten sınırlı satışlara sahip olan bronz takılar (kararmadan), gümüş ve altından yapılmış lüks eşyaların üretiminde kullanılmıştır. Bulgar İlteberliği'nin arkeolojik malzemesi buluntu yerlerine göre dağıtıldığında, göreceli olarak az sayıdaki buluntunun özellikle altın ve gümüşün, Bulgar menşeli olarak kabul edilebileceği görülmektedir. Geri kalan materyalleri çoğunlukla Bulgar dışı ürünler oluşturmuştur. Örneğin Fin-Ugor halklarıyla ilişkili olan, sallanan ve gürültü çıkaran süs eşyaları olarak anılan asma takılar Nokrat ve Orta Çulman bölgelerinde yaygın olan asma takılara benzemiştir. Bu sebeple bu tarz mamuller Bulgar kültürüne özgü olmamıştır. Bu tarz takıların Bulgar kültüründe yer alması önceki kültürlerle olan etkileşimin sonucudur¹⁰⁹⁰.

Bulgar kuyumculuk ürünleri çok çeşitlidir: gümüşten, bakırdan ve nadiren altından hazırlanan örme ve plaka bileklikler, ay şeklinde küpeler, yüzükler, şakak askıları vd. Bulgarların yüksek profesyonelliğe sahip zanaatkarları değerli metalleri işlemeyi iyi bilmiş ve telkâri tekniğini kullanmıştır. Telkâri ürünler altından ve gümüşten imal edilmiş, sıklıkla küçük pürüzsüz bilyelerle, lehimlenmiş bezemelerle süslenmiştir¹⁰⁹¹.

Bulgar kuyumculuk zanaatında kadınlar için tasarlanan şakak askılarının konumu oldukça özel olmuştur. Bugün bile İtil Bulgarlarında kuyumculuk denildiğinde akla ilk olarak gümüşten bazen de altından imal edilen bu şakak askıları (Lev.74.b; Lev.74.c) gelmektedir. Bahsi geçen askılar, üzerine çekirdekten kemerle ayrılmış iki veya üç parçadan oluşan genellikle palamut şekilli içi boş boncukların geçirildiği büyük bir yüzüğü anımsatmaktadır. Fakat bu askıların alt boncuğa tutturulan ve şekli itibariyle birbirine benzeyen sıralı üç parçanın eklendiği örnekleri de mevcuttur¹⁰⁹². Tasarımları itibariyle oldukça estetik takılar olan şakak askıları tercihen saçta ve kafa üzerinde veya eşarp ve şapka altında bulunan baş bağına sabitlenerek kullanılmıştır¹⁰⁹³. Telkâri zanaatına dair olan bu şakak askıları, Bulgar kuyumcularının henüz Moğol öncesi dönemde bildikleri içi boş döküm tekniği ile imal

¹⁰⁸⁹ Huzin, 2001b: 228.

¹⁰⁹⁰ Smirnov, 1951: 122.

¹⁰⁹¹ Huzin, 2001b: 229.

¹⁰⁹² Sattarova ve İzmaylov, 2002: 51.

¹⁰⁹³ Rudenko, 2011: 103.

edilmiştir¹⁰⁹⁴. Bu tarz şakak askıları ya da asma takılar aslında İtil-Çulman halkları arasında bilinen ve yukarıda bahsi geçtiği gibi Bulgarlara özgü olmayan takıları oluşturmaktadır. Fakat İtil Bulgar İlteberliği zamanında bunların üretimi genelde Bulgar kentlerinde gerçekleşmiş ve belirli bir standarda kavuşturulmuştur. Zira özel el işçiliği isteyen bu takılar siparişe yönelik, varlıklı kesimin ihtiyaç duyduğu zanaat mamullerini oluşturmuştur.

Arkeolojik buluntular ile şakak askılarının bölgesel ayrımı yapılabilmekte, Bulgar etiketi taşıyanlar (bir veya üç boncuklu) saptanabilmektedir¹⁰⁹⁵. Örneğin XI-XII. yüzyıllara ait üç palamut şekilli, zincirli askılar takılmış, kafes oymalı altın şakak askısı klasik Bulgar kuyumculuk eseri olarak sayılmaktadır. Bu tarz eserler daha önce vurgulandığı gibi siparişe yönelik hazırlanmış ve kentli soylu kesimden talep görmüştür¹⁰⁹⁶. X. yüzyılda kuyum eşyalarının üretim merkezlerinden biri olan Çulman civarındaki İdnakar yerleşiminde bu askı formu takıların yanı sıra kuyumculuk ve döküm zanaatına yönelik buluntular da (pota, metal külçeleri, süs eşyaları) yoğunluk arz etmiştir¹⁰⁹⁷.

Süs eşyaları sadece baş ve boyun bölgesine yönelik imal edilmemiştir. İtil Bulgarlarının kıyafetlerinin ve ayakkabılarının süsleri farklı türde küçük çan şeklinde gürültülü takılardan, halkalı tokalardan vb. oluşmuştur. İtil Bulgar kültürü için zilli yani gürültü çıkaran takılar, en az diğer takılar kadar önem taşımıştır. Aynadan, *kopouška* ve *nogteçistki*'den¹⁰⁹⁸ oluşan giysi parçaları, Biler ve Bulgar kentlerinde gerçekleştirilmiş olan kazılarda keşfedilmiştir¹⁰⁹⁹. Yine kemerlerin süsleri ve gereçleri bolca bulunmuştur. Bu süsleri genelde kayış uçları ve tokalar (Lev.75; Lev.75.a) oluşturmuştur. Tokaların çoğunluğu tip olarak tüm Avrupa'da yaygın olarak görülse de bazıları Bulgar özgünlüğü taşımıştır¹¹⁰⁰.

Metal dışında değerli taşlardan da çok çeşitli kuyumculuk ürünü imal edilmiştir. Bulgar yerleşimlerinde yapılan kazılarda serdolik, elmas, lazurit, kalsedon, kehribardan boncuk, küpe, kolye ucu, yüzük ve bu taşların yarı mamul halleri keşfedilmiştir. Biler'in merkezinde, Cuma Cami'nin yaklaşık 130-150 metre güneyinde, iki sığınak tipi yapı ve bunların etrafındaki ek binaların kalıntıları incelenmiştir. Yapının birinde XII. yüzyıla ait yaklaşık 3kg., diğerinde ise 6 kg. kehribar keşfedilmiştir. F. Ş. Huzin'e göre bu oran oldukça fazla olmuştur. Zira dönemin ticaret merkezlerinden biri olan ve zenginlerin ikamet ettiği Kiev'de benzer bir yapıda sadece 1 kg. kehribar keşfedilebilmiştir. Biler'de bu tarz yapılarda kehribardan süs eşyası üretmek için ikamet eden ustalar yaşamıştır. Ve ilginçtir ki kehribar

¹⁰⁹⁴ Polyakova, 1996: 157-158.

¹⁰⁹⁵ Rudenko, 2011: 66.

¹⁰⁹⁶ Huzin, 2001b: 229.

¹⁰⁹⁷ Rudenko, 2011: 48.

¹⁰⁹⁸ Kulak ve tırnak temizlemek için ya da süs eşyası olarak da kullanılabilen materyaller.

¹⁰⁹⁹ Hlebnikova, 1964: 11-12.

¹¹⁰⁰ Hlebnikova, 1964: 11-12.

buluntularına eşlik eden Rus tarzı kap kacak, domuz kemikleri, arduaz ağırşaklar ya da cam bilezik parçası burada yaşayanların, Eski Rus kentlerinden gelen ve Bulgar soylularının özel isteklerine, siparişlerine uygun ürünleri imal eden Rus ustalar olduğunu göstermektedir¹¹⁰¹.

Her ne kadar arkeolojik materyaller çok fazla olsa da Moğol öncesi dönemde Bulgar kuyumcu ustalarının üretim komplekslerinin nerede olduğu tam olarak saptanamamıştır. Fakat kuyumculuk işleriyle bağlantılı olan geniş materyallerin yer aldığı Biler yerleşimi şüphesiz ki kuyumculuk işlerinin yürütüldüğü öncelikli kenti oluşturmuştur. Bu bağlamda Biler kazı alanında döküm formları, küçük tartımlar için bakır bir kase, kesimler, minyatür bronz kaşıktan oluşan buluntular keşfedilmiştir. Bu eşyalar kalede, yani yerleşimin merkezinde yaşamış varlıklı vatandaşların yapıları ile bağlantılı olmuştur¹¹⁰². Ustalar genelde Biler kent merkezinde, caminin yanında konumlanmış fakat sadece kent merkezinde çalışmamıştır. Biler çevresindeki kırsal yerleşimlerde de X-XI. yüzyıllara ait çok sayıda kuyumcu buluntusu keşfedilmiştir. Gerçekten de arkeolojik keşifler kuyumculuk üretiminin büyük kentler tarafından organize edilmediğini göstermiştir. Örneğin bu zanaata dair arkeolojik verilerin yoğun olarak saptandığı yerleşimlerden birini, X-XI. yüzyıllarda önemli bir ticari-zanaat yerleşimi olan İzmer oluşturmuştur¹¹⁰³.

3. 3. 1. 5. Seramik

İtil Bulgarları kentlerinde ve kırsal bölgelerde yoğun olarak gerçekleştirilen zanaat kollarından birini seramik zanaatı oluşturmaktadır. Bulgarlı zanaatkarların ürettikleri mamuller ile komşu halkların ürettikleri mamullerin kıyaslandığında, Bulgar seramik zanaatının daha yüksek seviyede olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tespitin oluşumunda ürün çeşitliliği, amaca uygun formlar, zarif bezemeler, iyi fırınlama gibi hususlar belirleyici olmuştur. Bu sebeple Bulgarların seramik kap kacakları Fin halklarının ve Kuzey doğu Slavlarının seramik zanaatını etkilemiştir. Standart forma ulaşan seramik ürünlerinin (Lev.76; Lev.76.a; Lev.76.b; Lev.77.c) oldukça geniş çeşitte (testi, süt kabı, çömlek, saksı, çanak, tencere, tava, tas, kandil, oyuncak, oturak) olması, ustaların hem siparişe hem de pazara yönelik üretim yaptığını göstermektedir¹¹⁰⁴. Sınıflandırmaya tabi tutulduğunda İtil Bulgarlar seramik üretimi, özgün olarak üç şekilde gerçekleşmiştir. Zanaatkarların sipariş üzerine ya da pazar için ürettiği seramikler, runik işaretlerin kullanıldığı ev tipi seramikler, damgalı

¹¹⁰¹ Huzin, 2001b: 230.

¹¹⁰² Huzin, 1979: 69, 154.

¹¹⁰³ Rudenko, 2011: 74-75.

¹¹⁰⁴ Huzin, 2001b: 230-231.

seramikler (ağaç matrislerin veya kap kacakların dibine, altı damgalı ağaç dairesinin konulması ile üretilen) ¹¹⁰⁵.

T. A. Hlebnikova, Moğol öncesi Bulgar seramiklerini X. yüzyılın ilk yarısı ve XI. yüzyıl ve XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın başları olarak iki kısma ayırmıştır. Konumuz açısından önem arz eden ve kentlerin ortaya çıkış süreciyle ilişki olan X-XI. yüzyıllarının seramik ürünlerine Bulgar, Cuketau, Alekseyev, Utyakov, Suvar, Tankeyev, Andreyev, Tigayev, Murom Kasabası gibi tahkimli yerleşimlerin yanı sıra Balımer, Ostolopov, Kaybel gibi kırsal yerleşimlerde de rastlanılmıştır¹¹⁰⁶.

İtil Bulgarlarının seramik üretimindeki becerileri diğer zanaat kollarında olduğu gibi Bulgarların hem önceki geleneklerine dayanmış hem de İtil-Çulman yerel kültürleriyle olan etkileşimleri sonucunda gelişmiştir. Örneğin çeşitli sırların düşük sıcaklıkta çabuk pişme yöntemine Türkistan tekniği eklenerek sentez tekniklerin ortaya çıkması, doğu bölgeleriyle olan temasa tanıklık etmiştir¹¹⁰⁷. Ya da erken Bulgar kültür eserlerinden olan Novinkov I ve II mezarlarında keşfedilen kap kacakların yapım teknolojisi ile İmenkovların seramik yapım teknolojisi oldukça benzemiştir. İmenkov ve Erken Bulgar yerleşimlerinde (Maklaşev, Balımer, Devıçy gorodok vd.) keşfedilen kenarları parmakla şekillendirilmiş alçı seramikler, bu kültürlerin karıştığını ve sanat üslupları açısından birbirlerini etkilediklerini göstermiştir¹¹⁰⁸.

Orta İtil halkı, Saltovo-Mayat (VIII-X. yüzyılları) tipine ait seramik fırınlarını da bünyesinde barındırmıştır. Bu kültür dairesi içerisinde iki tip fırının baskın olduğu saptanmıştır: Direk dayanağına sahip iki odalı fırınlar, direksiz ve dayanaksız iki odalı fırınlar¹¹⁰⁹. Bu hususta T. A. Hlebnikova'nın "İtil Bulgar Anıtlarının Seramiği" adlı monografisi büyük önem arz etmektedir. Müellif bu çalışmada Bulgar seramiklerini etno-kültürel tabanda X. yüzyıldan başlayarak XII grup şeklinde incelemiştir. Bunların kısaca özetlenmesi seramik zanaat mamullerinin ortaya çıkışındaki dayanak noktalarının belirlenmesi açısından önemlidir. Hamurunda kum ve ince kıyım bitkileri barındıran, sarı ve kırmızı-sarı renklerde olan, boynunda, omzunda ve gövdesinde ince çizgisel oyma ve dalga bezemeler taşıyan I. grup seramikleri form olarak genellikle cilalı testi şeklinde olmuştur. Bu grup eserleri özellikle Tankeyev mezarında ayrılmıştır. Fakat yerleşim yerlerinde de bu grubun mevcudiyeti saptanmıştır. I. grup eserleri (Lev.77) teknik açıdan önceki döneme ait kap kacakların geleneksel özelliklerini korumuş ve çok değişik formlara sahip olmuştur: testi,

¹¹⁰⁵ Sattorova ve İzmaylov, 2002: 51.

¹¹⁰⁶ Hlebnikova, 1984: 74.

¹¹⁰⁷ Sattorova ve İzmaylov, 2002: 52.

¹¹⁰⁸ Kokorina, 2006: 278.

¹¹⁰⁹ Kokorina, 2006: 278.

çömlek, maşrapa, tabak, tas, bardak, lamba, kapak. Bu gruptaki maşrapalar (X. yy.) Saltovo-Mayat ve Alan seramikleri ile bağdaştırılmış ya da çocuk çömleği olarak kullanılan bardak formundaki seramik, göçebe kap kacak grubuyla ilişkilendirilmiştir. Bu grup eserlerinin keşfiyle, Ten ve Kafkas civarından Orta İtil'e gelen halkın izleri sürülmüştür¹¹¹⁰.

Gri, sarımsı-gri renklerde, alçı ve şamot veya şamot-bitki karışımı hamurdan imal edilen II. grup seramikleri genelde çömlek formu taşımıştır (Lev.77. a). Fakat bu gruba ait testi, bardak, lamba, kapak, tava formu mamuller de mevcut olmuştur. Bu grup eserleri de özellikle Tankeyev mezarlığında keşfedilmiş, fakat Ulyanov Bölgesi'ne ait yerleşimlerde de bunların izleri sürülmüştür. Bu grup seramiklerinin tüm formları, Saltovo-Mayat Kültürü'ndeki göçebe seramikleriyle özellikle de Sarkel seramikleriyle benzeşmiştir. İtil Bulgar topraklarının öncelikli olarak güney kısmında gözlemlenen II. grup seramik grubu, bölgede önceden bilinmeyen yeni formların ve bezemelerin (Saltovo-Mayat arasındaki Guz ve Peçenek boylarına ait) İtil'e girdiğini göstermiştir¹¹¹¹. III. Grup seramikleri, Ulu Tarhan mezarındaki yalnızca tek bir küçük kapta ve X. yüzyıl başına ait birkaç eserde kaydedilmiştir. Çömlek formundaki bu seramikler, hamurunda kum barındırmış, gri, koyu gri renkte bazen de sarımsı ve kızılımsı renkte olmuştur. Bunların gövdelerinin neredeyse tümü çizgisel motif taşımış, omuzlarında ise oluklu-dalga bezemeler hakim olmuştur. Bu grup seramikleri de Saltovo-Mayat Kültürü için karakterize edilmiş, bunlar Tuna Bulgar eserleriyle oldukça benzerlik arz etmiştir. T. A. Hlebnikova'ya göre III. gruba dahil olan tüm eserler (Lev.77.b) Saltovo-Mayat Kültürü'nün Bulgar eserleriyle köken olarak bağlantılı olmuş, fakat bu durum bu seramiklerin Bulgarlarla birlikte Orta İtil'e girdiği anlamına gelmemiştir. Bu grup eserlerinin IX. yüzyılın ikinci yarısına ait yerleşimlerdeki yoksunluğu ya da renksizliği, bunların çok erken bir süreçte (X. yüzyılın başlarında) bölgeye girdiğini göstermiştir¹¹¹².

Tankeyev mezar yerinin geç pagan kısmında, IV. grubun (Lev.77c) Geç Kuşnarenkov kap kacakları muhafaza edilmiştir. Bunlar el yapımı bir iki tip kap kaktan ibaret olmuştur. V. grup seramikleri (Lev.77.c) ise Tankeyev mezarında ve bazı yerleşim yerlerinde görülen oldukça erken dönem eserlerini ihtiva etmiştir. Bunlar gri, boz gri renklerde, hamurunda kavkı barındıran, boyunlarında halat şeklinde ip bezemelere (bazen tarak, çizgisel, taç bezemeli) sahip özellikler taşımıştır. Bu grup seramikleri IX. yüzyılın ikinci yarısında Yukarı Çulman'daki Lomovatov-Erken Rodanov Kültürü'ne atfedilmiştir¹¹¹³.

¹¹¹⁰ Hlebnikova, 1984: 86-94.

¹¹¹¹ Hlebnikova, 1984: 95-98.

¹¹¹² Hlebnikova, 1984: 98-102.

¹¹¹³ Hlebnikova, 1984: 103-115.

VI. grup eserleri (Lev.77.c) IX. yüzyılın ikinci yarısındaki Tankeyev mezarının erken materyalleri ile, VII. grup seramikleri (Lev.78) ise Tankeyev mezarının Geç Pagan süreci ve Tankeyev, Alekseyev, Ostolopov yerleşim eserleriyle (X-XI. yüzyılları) bağlantılı olmuştur. Bu seramikler, kavkı esaslı hamur ve silindirik formla karakterize edilmiştir. Kap kacakların yukarı kısmında bezemeler ağırlıktadır. Süslemeler, boyun boyunca ip baskılardan ve omuz boyunca tarak baskılardan oluşmuştur. Bu grup seramikleri biçim ve süsleme bakımından Moğol öncesi Bulgar kültürünün geç dönem eserlerini oluşturmakta ve Yukarı Çulman ile olan etkileşime tanıklık etmektedir. VIII. grup seramikleri (Lev.78.a) X. yüzyıl başlarındaki komplekslere dayanmaktadır. Bunlar bazı suretlerinde az oranda kavkı ve şamotlu kum hamurundan yapılmış, kırmızı renkli ve çömlek formunda olmuştur. Yatay veya dalgalı çizgilerle süslenmiş bu grup seramikleri, Kuşnarenkov kap kacakları ile bağlantılı izler taşımıştır¹¹¹⁴.

IX. grup seramikleri (Lev.78.b) şamot hamurundan imal edilmiştir. Bunlar yoğun olarak gri, kahverengimsi gri, sarı renkte, cilalı ve tas formunda olmuştur. Bu eserlerin çoğunluğu Alekseyev yerleşiminde ve birkaçı da Malo-Pal'tsin kırsalında ortaya çıkmıştır. Süslemeleri oldukça az olan bu grubun kökeni ana surette Güney Kazakistan eserlerine dayanmıştır. Bilindiği gibi Güney Kazakistan ve Orta Sir Derya'da Sibiry kökenli Türk dilli halkların izleri sürülmüş ve buradaki seramikler İtil Bulgarlarında da saptanmıştır¹¹¹⁵. X. grup eserleri altı düz veya düzleştirilmiş bir tabana sahip, el yapımı çanak çömleklerden oluşmuştur. Bunlar tarçın ve sarı renkli, parlak, çeşitli yönlerde şeritlerin uygulandığı farklı forma sahip (testi, maşrapa, çömlek, tabak, kase) buluntulardandır. X. grup eserleri (Lev.78.c) I. grup eserleri ile tipolojik olarak (Saltovo-Mayat) benzeşmiştir. XI. grup seramikleri (Lev.78d) engebeli bir yüzeye sahip, şamot katkılı çamurdan imal edilen kabaca el yapımı ürünlerdir. XI. grup seramikleri Saltovo-Mayat Kültürü'nün orman-bozkır varyantı Ten-Severskiy Donets için karakterize edilmektedir. Ve son olarak XII. grup seramikleri (Lev.78.e) de altı düz tabanlı, gri renkte, kum ve şamot karışımı hamurdan yapılan çömlek biçimli alçı kaplardır. Bunlar omuz ve taç kenarı boyunca iç içe geçmiş bir kordon gibi büyük damga izleriyle süslenmiştir. Etno-kültürel köken olarak bu grup da şüphe bırakmayacak bir biçimde Saltovo-Mayat Kültürü ile bağlantılı olmuştur¹¹¹⁶.

Sonuç itibariyle gruplandırılan Bulgar seramiklerinde Saltovo-Mayat Kültürü'nün etkisi yoğun olarak hissedilmektedir. İtil'deki seramik yapımının gelişmiş olması ve seramik

¹¹¹⁴ Hlebnikova, 1984: 103-115.

¹¹¹⁵ Hlebnikova, 1984: 115-120.

¹¹¹⁶ Hlebnikova, 1984: 121-128.

izlerinin Ten civarındaki sabit yerleşimlerin olduğu bölgelerde gözlemlenmesi, Bulgar yerleşiklik kültürünün bir kez daha altını çizmektedir.

Bulgar seramikleri çeşitli tekniklerle üretilmiştir. Bulgar çömlekçileri kül kütlesinden imal edilen sicimleri, spiral şeklinde yerleştirmiş ve çömlek çarkında uzatmıştır. Daha sonra ise bu kil daimî olarak çarkta döndürülmüş, kumaş, ağaç, bıçak ya da elle şekil verilerek cilalanmıştır. Testiler genelde sicim yapıştırma tekniği ile basit şekilli kaplar ise parça parça spirallimsi yapıştırma tekniği ile imal edilmiştir. Bu mamuller üzerlerinde çeşitli motifler ve bezemeler barındırmıştır: dalgalı-çizgili, zikzak, tarak, kertik, dikey ve yatay cilalama¹¹¹⁷.

Moğol öncesi dönemde Biler’de ortaya çıkan kent tipi seramik zanaatı, devletin oluşumu ile bağlantılıdır. Zira yerleşimin merkezi bir hal almasıyla tüm zanaat tiplerinde olduğu gibi seramikte de gelişim bu kent çevresinde kaydedilmiştir. Her ne kadar fırınlara sahip ilk atölyelerin izleri saptanamamış olsa da erken dönem tuğla fırının kalıntılarına Biler’in güneydoğusundaki bir kervansarayda rastlanılmıştır. X. yüzyılın ilk yarısındaki bu atölyenin ürünleri (güğüm, çömlek, kase, maşrapa) kervansaray yanındaki erken mezarlık kompleksinde kaydedilmiştir¹¹¹⁸. Biler’deki çömlekçiler yoğun olarak kentin dışında, Bilerka Nehri’nin sağ kıyısında yaşamış ve bir mahalle oluşturmuştur. Öyle ki tarıma elverişli arazi üzerinde yanmış kil, yıkılmış ocaklardan tuğla parçaları ve çanak çömlek kalıntılarının varlığı ile çevresindeki alandan ayrılan bu çömlekçi mahallesi 3 hektara ulaşan toprakları ile Biler’in devlet ekonomisindeki yerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Burada X. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen dokuz seramik fırının kalıntısı keşfedilmiştir. Onuncu fırın ise kentin iç tahkimatının yakınında bulunmuştur¹¹¹⁹. Bu dokuz fırın dört tipte ve oval form olmuştur: Alçak baca odası (20-40 cm. ile 90-110 cm. uzunluğunda) veya baca kanalları (yaklaşık 60 cm.) ile destek direği olmayan iki katlı fırınlar, armudi planda tek katlı, derin (60 cm.) ve uzun baca kanallarına (120 cm. kadar) sahip fırınlar, uzun baca kanalıyla (yaklaşık 1 m.) tek katlı silindirik fırınlar, tek katlı, elips ve 80 cm’lik baca kanallı fırınlar¹¹²⁰.

Sırlı ve sırsız seramiklerin pişmesi için hazırlanan tüm fırınlar aslında tek bir tipte olmuştur: gazların yükselen hareketiyle çalışan periyodik iki katlı fırın. Bunlar pişirme odalarının şekline göre yuvarlak ve dikdörtgen olarak ayrılmıştır. İlk tip fırında günlük kap kacaklar, ikinci grup fırında ise sırlı kap kacaklar pişirilmiştir. İ. N. Vasilyev’e göre Bulgar kap kacaklarının yüksek kalitedeki fırınlama işaretlerine sahip olması, Bulgar seramik

¹¹¹⁷ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 51-52.

¹¹¹⁸ Kokorina, 2006: 279-280.

¹¹¹⁹ Huzin, 2001b: 231.

¹¹²⁰ Kokarina, 1983: 51-69.

ustalarının seramik ürünlerini doğru fırınladığını, bunların bilgi seviyelerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir¹¹²¹.

Biler dışında Hulaş, Murom ve Bol'şetoyabin, Yulov yerleşimlerinde de seramik fırınlarına rastlanılmıştır. Bulgar kentinde ise ne yazık ki erken döneme ait bir fırın kalıntısı henüz keşfedilmemiştir. Kayda geçen fırınlar Altın Orda dönemine atfedilmiştir¹¹²². Fakat Bulgar yerleşiminde de gerek evde gerek ise zanaat atölyesinde yapılmış çok sayıda seramik mamul keşfedilmiştir. Bulgar ve diğer yerleşim yerlerinde keşfedilen eserlerin incelenmesi ile kademeli sınıflandırmaya gidilmiştir. En geniş gövde çapına sahip boynun çapı ve uzunluğu, şeklin silüeti gibi hususlar, araştırmacıların mamulleri çömlek, testi, kase, tabak, bardak ve kazan biçimindeki bölümlere ayırmasına neden olmuştur. Bulgar'daki X. ve XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen seramikler, yerleşimin merkezinde ve İtil terasının yüksek kısmında keşfedilmiştir. Bunlar içerisinde İtil Bulgar kültür bileşeni ile bağlantılı ev tipi üretilmiş kap kakakları yoğun olarak barındırmıştır¹¹²³.

Bulgarlarda yerel seramik üretimi seri bir şekilde gerçekleşmiştir. Fakat yönetici kesim genelde ithal ürünler kullanmıştır. Özel anlar için imal edilen kap kakaklar ise sırta kaplanmamış, yüzeye rölyefli nakış uygulanması ile hazırlanmıştır. Bunların gövdelerinin orta ve boyun kısmındaki bezemeler, sırlanan unsurlarla süslenmiş ve mus, koç, ayı gibi hayvan figürleri stilize edilmiştir¹¹²⁴.

İtil Bulgarlarında seramik zanaatının gelişmiş olması şüphesiz ki kent kültürünün oluşumuna da büyük katkı sağlamıştır. Öyle ki coğrafi ve fiziki koşullardan bağımsız olarak ele alınamayan seramik zanaatı, kentleşmenin önemli unsurlarından biri olan mimariden de bağımsız olarak ele alınamamaktadır. Özellikle tuğla imalatında, seramik zanaatının etkisi büyük olmakla birlikte temelden bu zanaattan da ayrı tutulmamaktadır. Zengin vatandaşların konutları ya da hamam gibi kamusal binaların yapımı için kullanılan tuğlanın oldukça yetkin oranda üretildiği saptanmıştır. Sadece Biler'de yaklaşık 50 adet tuğla kalıntısı (Lev.79; Lev.79.a) keşfedilmiştir. Tuğlanın fırınlanması için kullanılan fırınlara, tuğla yapıların inşa edildiği neredeyse her kentte rastlanılmıştır. Fakat bunların izleri özellikle Biler ve Murom'da yoğun olarak kaydedilmiştir¹¹²⁵. Dikdörtgen ve kare planlı bu fırınlar sadece İtil Bulgarlarında görülmemiş, Kırım'da, Türkistan'da ve Altın Orda kentlerinde de

¹¹²¹ Vasilyeva, 1993: 152, 169.

¹¹²² Huzin, 2001b: 231.

¹¹²³ Hlebnikova, 1988: 9-10.

¹¹²⁴ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 52.

¹¹²⁵ Huzin, 2001b: 231.

kullanılmıştır. Bu fırınlar nadiren kil kap kacakların pişirilmesi için kullanılmış olsa da ana surette tuğla, kiremit pişiriminde kullanılmıştır¹¹²⁶.

3. 3. 1. 6. Kemik Oymacılığı

A. P. Smirnov'a göre kemik, feodal çağda yan malzeme rolü oynamış ve bu zamandan itibaren kemik işleme zanaatı bir zanaat üretimi olarak kabul edilir olmuştur¹¹²⁷. Zira kemiğin savaş ve av aletlerinde ya da ev tipi araç gereç olarak kullanımı en eski çağlardan beri bilinmiş, bunların üretimi sadece zanaatkarlar tarafından değil avcılar tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple nehirler ve ormanlarla çevrili İtil'in kemik ve boynuz işleme zanaatı uzun bir geçmişe sahip olmuştur. Bulgarlar evcil hayvan kemiklerinin yanı sıra mus, geyik ya da mamut gibi arkaik hayvan kemiklerini de işlemiştir. Bu hususta XII. yüzyıl seyyahı Gırnati, Bulgar yurdunda fil dişine benzeyen bir dişin var olduğundan ve bu dişlerden hokka, mandal yapıp bunların Harezmi ve Horasan'a ihraç edildiğinden bahsetmiştir¹¹²⁸. Gırnati'nin bahsettiği diş büyük ihtimalle nesli tükenmiş olan mamuta ait olmuştur. Çünkü bu dişlerin ham hali bile önemli ihraç malları arasında yer almıştır.

Bulgarların kemik oyma zanaatına dair mamullerin izlerine hemen hemen her yerleşimde rastlanılmaktadır. Fakat ne yazık ki zanaatkar atölyelerinin izleri henüz keşfedilmemiştir. Fakat 1994'de müstahkem Çallın yerleşiminde, bodruma sahip sığınak tipi dikdörtgen bir konut keşfedilmiş ve bu konutta çok sayıda hayvan kemiğine (geyik boynuzu başta olmak üzere toplam 252 parça) rastlanılmıştır. Bunların arasında bıçak ve kesim aleti işlemek için ham mamuller de yer almıştır. Araştırmacılara göre bu yapının kemik oyma atölyesinin kalıntıları olma ihtimali bulunmaktadır. Arkeolojik keşifler nezdindeki bu tarz varsayımlar elbette ki çoğaltılabilir. Örneğin Biler baz alındığında A. H. Halikov, kemik ustalarının kentin iç kesiminde yoğunlaştığını düşünmüştür. Bu varsayımda bulunurken yerleşimin iki bölgesinden (tahkimatın kuzey doğusunda ve Kuzneçny Mar'ın güney doğusunda) temin edilen kemiklerin, yerel sakinler tarafından satıldığına dair raporlara güvenmiştir¹¹²⁹.

Diğer zanaat ürünlerinde olduğu gibi kemik mamuller üzerinde de bir takım basit ve karmaşık izlere rastlanmıştır¹¹³⁰. Büyük ihtimalle bunlar da ustaların işaretlerini, bir nevi imzalarını temsil etmiştir.

¹¹²⁶ Vasil'yev ve Matyeeva, 1986: 187.

¹¹²⁷ Smirnov, 1951: 126.

¹¹²⁸ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 190.

¹¹²⁹ Huzin, 2006a: 287.

¹¹³⁰ Smirnov, 1951: 129.

İ. Za. Zakirova, Bulgar yerleşiminde keşfedilen kemik buluntularını işlevine göre kategorilendirmiştir: İş ve ev araç gereçleri (bıçak sapı, tarak, manşon, dikiş ve örgü iğnesi, delici, dokuma ve derici aletleri, sayım veya hesap çubukları, zar, cilalama aracı, kaşık vd.) (Lev.80), savaş ve avcılık aletleri (ok ucu, kılıf, sadak, bıçak çeşitleri, kamçı sapı, koşum envanterleri vd.), tuvalet ve süs eşyaları (kopuşka, boncuk, düğme, aksesuarlar vd.) (Lev.80.a), oyun aletleri (dama, satranç takımlar vd.) (Lev.80.b), kültürel eşyalar (dişten ve kemikten muska) (Lev.80.c)¹¹³¹.

A. P. Smirnov, Bulgar kemik zanaatının karakteristik olduğunu altını çizmektedir. Öyle ki Bulgar, Biler ve Suvar'dan çıkan kemik materyaller çoğunlukla standart (teknik, süsleme vd. açılardan) tipte olmuştur. Bu hususa kemik zanaatının geniş bir alanını kapsayan bıçak sapları örnek teşkil etmektedir. Birçok kemik mamulde olduğu gibi bunların da üzerlerindeki baskın süslemeyi dairesel biçimler oluşturmuştur. Bıçakların sapları ise düz ve oval formlarda kesilerek cilalanmıştır¹¹³². Bulgar kemik oymacılığının bu karakteristik durumu, Bulgar kentinin süreçsel analizi ile de ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Moğol öncesi Bulgar kenti kemik zanaatı mamulleri, Altın Orda döneminde imal edilen mamullerle karşılaştırıldığında bunlar arasında büyük bir değişiklik saptanmamıştır¹¹³³.

Kemik oymada kullanılan alet edevatlar kentlerde gerçekleştirilen kazılar sonucunda belirlenebilmektedir: bıçaklar, keskiler, burgular, bıçkılar, eğeler, dairesel süsleme uygulamak için iki dişli kesiciler, torna tezgâhı¹¹³⁴.

Zakirova'ya göre bu üretimin gelişimi (avcılıktan zanaata geçişte), İtil Bulgarlarının devletleşmesi ve feodal ilişkilerin gelişim seviyesine uygun olarak, üretiminin ticari formunu yansıtmıştır¹¹³⁵. Arkeolojik kazılar sonucunda, kemik oyma zanaatının Biler ve Bulgar kentlerinde yoğunlaştığı, X. yüzyıldan itibaren Bulgar ustalarının üretim için kendi formlarını oluşturduğu ve kemik işleme tekniklerinin Bulgar topraklarında profesyonel zanaatkarlar tarafından icra edildiği ortaya çıkmıştır.¹¹³⁶

3. 3. 1. 7. Dericilik

Diğer zanaat kolları gibi dericilik de Bulgarlarda gelişmiş zanaat kollarından birini oluşturmaktadır. Fakat bu zanaat kolunu diğerlerinden ayıran husus, dericilik zanaatının varlığına dair yazılı kaynakların haber vermiş olmasıdır. Rus vakayinamelerinde yer alan 985

¹¹³¹ Zakirova, 1988: 218-219.

¹¹³² Smirnov, 1951: 126-127.

¹¹³³ Zakirova, 1988: 237.

¹¹³⁴ Huzin, 2006a: 287.

¹¹³⁵ Zakirova, 1988: 237.

¹¹³⁶ Smirnov, 1951: 129.

senesine ait bir haberde, hem Bulgarlardaki dericilik zanaatının varlığı hem de bu zanaatın markalaşmış olduğu hakkında bilgiler yer almaktadır. Öyle ki X. yüzyılda Bulgarlar üzerine sefere çıkan Ruslar, Bulgarlardan esirler elde etmiştir. Temin edilen bu esirlerle ilgili Rus liderlerin kendi aralarında şu konuşmalar geçmiştir: “ayağı zincirli olan esirlere baktım, hepsi de deri çizme giyiyor. Bunlar vergi vermezler, gidip kendimize keçe ayakkabı olanları bulalım”¹¹³⁷. Bu haberde geçen çizmeler büyük ihtimalle tüm Türkistan boyunca tekniğine “Bulgarî” denen Bulgar dericilik ürünleridir. Bulgarî olarak adlandırılan bu hafif telatin derilerin hazırlanması için elastik deriye sahip, farklı türdeki küçük hayvanların postları kullanılmıştır. Bu terimin yer aldığı devlet standartları listesine göre bunların üretiminde çoğunlukla düve ve buzağı derisi kullanılmıştır. Büyük ihtimalle de Bulgar sürüsünde çokça bulunan küçükbaşların derilerinden de faydalanılmıştır¹¹³⁸.

Ne yazık ki derinin toprak altında aşınması kolay ve muhafazası zor olduğundan, Bulgar kentlerinde gerçekleştirilen kazılarda deri mamullerine tam anlamıyla ulaşılamamıştır. Fakat bir ayakkabının taban, topuk, ökçe gibi detaylarının izi sürülebilmektedir. Bu izler sayesinde de Bulgar’da deri ayakkabı üretiminin (800 kadar parça) gerçekleştiği belirlenebilmektedir¹¹³⁹.

Bulgarlarda sığır yetiştiriciliğinin gelişmişliği sayesinde, üretim için hammadde sıkıntısı yaşanmamıştır. T. A. Hlebnikova’ya göre deri üretimine dair Bulgar’da bir ize rastlanılmamış olsa da geç dönem zanaat faaliyetleri baz alınarak, Bulgarların ham madde üretim sürecini tasvir etmek mümkündür. Bu süreç hayvan postlarının ayrılması, altta kalan yumuşak ve yağlı tabakanın temizlenmesi, boynuzun üzerindeki kılların alınması, serilen derinin yumuşatılması ve yağlı kısmın düzlemesinden oluşmuştur¹¹⁴⁰. Deri üretiminin kentin hangi noktasında gerçekleştiği de aynı şekilde arkeolojik verilerle tespit edilememiştir. Fakat diğer Ortaçağ kentleri baz alınarak bu konuda tahminler yürütmek mümkündür. Dericiler büyük ihtimalle, deri üretim sürecinin rahatsız edici kokusundan dolayı İç Asya ve Yakın Doğu’da olduğu gibi kent surlarının dışındaki üretim yerlerinde mevkilenmiştir. Sadece mamul işlemeye yönelik üretimin kentin iç kesimlerinde, pazara yakın konumda yoğunlaşmış olması mümkündür.

Konargöçer yaşam tarzında deri işleme zanaatının yeri oldukça mühim olmuştur. Muhtemelen hayvan postlarının birçoğu işlenmek üzere ayrılmıştır. Bu sebeple yerleşikliğe geçen Bulgarların eski geleneksel zanaat biçimlerini sürdürdüğü öngörülmektedir. Dericilik

¹¹³⁷ Polnoe sobranie russkih letopise, 1846:36.

¹¹³⁸ Hlebnikova, 1988: 242.

¹¹³⁹ Huzin, 2006a: 288.

¹¹⁴⁰ Hlebnikova, 1988: 243.

de büyük ihtimalle artan ticari işleklikten payını almıştır. Örneğin Mukaddesî, Bulgar ihraç ürünleri arasında olan sahtiyan (tabaklanmış, boyanmış cilalı deri) hakkında haber vermiştir¹¹⁴¹. Bunun dışında arkeolojik araştırmalara göre hem iç hem de dış piyasada talep gören ve üretilen deri mamullerini genel suretle değişik form ve ölçülerdeki yetişkin ya da çocuk ayakkabıları, başlıklar, ceketler, kemerler, tulumlar, cüzdanlar, çantalar, at binme teçhizatları vd.¹¹⁴² oluşturmuştur.

3.3.1.8. Camcılık

Bulgarlarda gerçekleştirilen camcılık zanaatı, kentsel zanaatın gelişmişlik düzeyini yansıması açısından özel bir yere sahiptir. Zira cam üretimi kentsel gelişim ile yakından ilişkilidir. S. Valiulina'nın belirttiği gibi camcılık, oluşumu ve gelişimi için ek koşullara ihtiyaç duyulan, her şeyden önce büyük bir sosyal düzen ve yatırımlar gerektiren kentsel zanaatın özel bir tipini oluşturmuştur. Yeni bir bölgede zanaatın kabulü ve yerel materyal üretiminin belirli bir seviyede gelişmesi için, cam yapımı ile ilgili zanaatlarda kalifiye uzmanların bulunması gerekli olmuştur. Bu nedenle camcılık, üretici güçlerin yüksek düzeydeki gelişiminin bir yansımasıdır¹¹⁴³. Yani camcılık bir nevi kent kültürünün gelişme düzeyinin bir göstergesidir. Bulgar kentlerinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Bulgarların cam üretim merkezlerinin, özgün cam üretim tekniklerinin ve profesyonel ustalar tarafından hazırlanmış cam mamullerinin olduğunu göstermektedir.

İtil Bulgar topraklarında camdan hazırlanan mamullerin ilk örnekleri Semenov I (Çulman'ın İtil'e kavuştuğu adaların birinde) yerleşiminde kaydedilmiştir. Burada keşfedilen cam boncukların sayısı yaklaşık 1338 nüshadır. Ayrıca araştırmalar, bu yerleşimde keşfedilen ithal mamullerin pasif olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Semenov I yerleşiminde, Bulgar ustalarının yuvarlak şeffaf cam boncuklardan hafif ısıtma yoluyla yapmaya çalıştıkları yüzüklere ait birkaç ek bulunmuştur. X. yüzyılın son çeyreği ile XI. yüzyıl başına tarihlenen bu yerleşimde keşfedilen cam ürünleri çoğunlukla Yakın Doğu menşeli olmuştur¹¹⁴⁴.

X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl İtil Bulgarlarında camcılığın gelişimini İzmir eserleri de yansıtmaktadır. İtil-Baltık ticaret yolu üzerindeki bölgede ortaya çıkan İzmir Köyü (Çulman Ağzı'nda) sadece uluslararası fuar olarak değil aynı zamanda Doğu Avrupa'nın büyük bir zanaat merkezi olarak da karakterize edilmektedir. Genelini "üçgen" tipi boncukların oluşturduğu İzmir boncuklarının kökeni Bizans zanaat geleneğiyle ilişkilendirilmiş, bunlar Bizans ithalatı olarak etiketlenmiştir. Fakat birleşik teknoloji yöntemi ve kimyasal bileşim ya

¹¹⁴¹

¹¹⁴² Nigamayev ve Huzin, 2006: 288.

¹¹⁴³ Valiulina, 2006: 274.

¹¹⁴⁴ Valiulina, 2006: 272-273.

da ürünlerin tek düzeliği baz alındığında, boncukların büyük kısmının bölgeye gelen ustalar tarafından yarı mamul ürünler kullanılarak üretildiği ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bu üretim, ithalat kalemlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Zira başta Biler olmak üzere diğer Bulgar kent materyallerinin gösterdiği gibi kurşun-silika camı çok fazla gelişim göstermemiştir. S. Valiulina, İzmir kompleksi materyal niteliğinin, camcılık ithalatına bir örnek teşkil ettiğini düşünmektedir. Cam yapımının geliştiği bu aşama VIII-XI. yüzyıllarında, Batı ve Doğu Avrupa'nın çoğu ön kent merkezinde gözlemlenmiştir¹¹⁴⁵.

Biler, cam zanaatının gerçekleştirildiği en önemli kenti oluşturmaktadır. Hatta öyle ki Biler camcılığı, Bulgar camcılık okulunu temsil etmektedir. Bilerli ustalar camdan kavanozlar, kadehler, şişeler vd. (Lev.81) imal etmiştir. 469 cam suret üzerinde yapılan analizler, cam kap kacakların yapımı sırasında Bulgar ustalarının yerli ham maddeyi (İtil-Çulman kumlu taşrasının düşük dereceli kuvars kumu-galofit katkılı, dolomit ve dolomitize kireç taşı,) kullandıklarını göstermektedir¹¹⁴⁶. Biler'deki 38 ve 41 numaralı kazılarda, dibinde cam artığı kalmış kalın cam eritme potaları, içinde cam damlaları bulunan kalsineatörler, cam üfleme aletleri, hammadde stokları, çeşitli üretim atıkları (sandiver, üneler, cam damlaları) aynı zamanda cam üretim fırınlarının kalıntıları keşfedilmiştir. Araştırmacılar bu cam eşyaları XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasına tarihlendirmiştir. Camcılıkla bağlantılı olarak yine Biler'de kimyasal kapların (Lev.81.a), simyager ve cam üfleme atölyelerinin keşfi bu yüzyıllarda simyanın da İtil Bulgarlarında var olduğunu göstermektedir¹¹⁴⁷.

Biler'in camcılığına dair başka bir bilgiyi de pencere camları vermektedir. Yaygın olarak görülen tek tipli, disk şeklindeki cam buluntularının içinden, Kafkas zanaat merkezine özgü olan cam ürünleri rahatlıkla ayırt edilebilmektedir. Altıgenli gülce, yıldız, rom şekillerinde çeşitli rölyefli geometrik işlemelerle kaplı ithal camlar, İslam ülkelerine özgü mimari dekorasyonu yansıtmıştır. Gerçekten de ithal de olsa bu renkli ve vitrin camlarının mevcudiyeti, bölgede yüksek kent kültürünün varlığına tanıklık etmiştir¹¹⁴⁸.

Camcılık formülünün ve üretim teknolojisinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Ortaçağ'ın büyük Müslüman zanaat merkezleriyle kurulan yakın temasları açığa çıkarmıştır. Zira Bulgar camcılık okulu da Trans-Kafkasya ve Türkistan okulları vasıtasıyla Yakın Doğu'nun güçlü etkisi altında şekillenmiştir¹¹⁴⁹.

Bulgar kentinde gerçekleştirilen cam zanaatı ile ilgili detaylı araştırmalar yapan M. D. Poluboyarinova, Bulgar'da keşfedilen mamullerin listesini vererek burada üretilen veya ithal

¹¹⁴⁵ Valiulina, 2006: 273.

¹¹⁴⁶ Huzin 2001b: 234.

¹¹⁴⁷ Huzin, Valiullina vd. 2017: 16-17; Huzin ve Şakirov, 2018: 138-139.

¹¹⁴⁸ Sattarova ve İzmaylov, 2002: 46-47.

¹¹⁴⁹ Huzin 2001b: 234.

edilen cam mamullere ulaşmamızı sağlamıştır. Araştırmacının listesinde boncuk, gerdanlık, askı takı, bilezik, yüzük, pencere camı, kap kacak, taç ve kulp yer almıştır¹¹⁵⁰. Bu listede yer alan cam boncuklar ve bilezikler, İtil Bulgar topraklarındaki kitlesel süs eşyalarını oluşturmamıştır. Moğol öncesi tüm Bulgar kentlerinde ve köylerinde bu mamullere oldukça az rastlanılmıştır. Bu durum, Bulgar kadınlarının daha çok serdolik, kehribar ya da kristal gibi taşlardan yapılan takıları tercih ettiği anlamına gelmiştir. Yani yukarıda bahsi geçtiği gibi Semenov ya da İzmer gibi yerleşim alanlarında bolca kaydedilen cam boncuk buluntuları, bu ürünlere talebin çok olmasından ziyade bu yerleşimlerin X-XI. yüzyıllarda Orta İtil'in ana ticaret merkezlerini oluşturmasıyla ilişkilidir¹¹⁵¹.

Sonuç olarak Bulgar camcılık zanaatının Yakın Doğu (Kafkaslar ve Türkistan) camcılık okulundan etkilendiği ve bir zanaat kolu olarak XII-XIII. yüzyıllarda kemikleştiği söylenebilir. Zira İtil Bulgar topraklarında keşfedilen camcı fırın kalıntıları sadece XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmiş ve bunların izi sadece başkent Biler'de kaydedilmiştir¹¹⁵². Ama arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkan ve yüksek beceri gerektiren Bulgar camcılığının gelişmişliği, kent kültürünün de geliştiğini göstermektedir. Zira diğer zanaat kollarına nazaran camcılık kent kültürüne katkı sağlaması açısından daha mühim rol üstlenmiştir.

3. 3. 2. Ticaret

Ortaçağ tarihinde sınıfsal oluşumlara zemin hazırlayan ve devletlerin kalkınmasına vesile olan ticaret, İtil Bulgar ekonomisinde çok mühim rol oynamıştır. Zira doğrudan ithalat hareketliliğine bağlı olarak gerçekleşen ticaret, Bulgar ekonomisinde bağlayıcı bir halka oluşturmuştur. Daha önce bahsi geçtiği gibi ekonomik kuramcılar, kentlerin ortaya çıkmasında ticaretin yadsınamaz bir rolünün olduğunu düşünmektedir. Bu hususta ön plana çıkan âlimlerden biri olan H. Pirenne, Ortaçağ kentlerinin ticaret temelinde şekillendiğini, hatta kentlerin ticaretin ayak izlerinden doğduğunu düşünmektedir¹¹⁵³.

Dönemin yazılı kaynakları (X-XIII. yüzyıllar) Bulgarların ticari aktiviteleri hakkında mühim haberler vermiştir. İbn Rusteh:

Hazarlar, Bulgarlarla ticaret ve alışveriş yapar. Ruslar da samur, kakım, sincap vs. mallarıyla onlara gelir...Paralarının çoğu sincap derisidir. Madeni paraları yoktur. Onlar arasında bir sincap derisi iki

¹¹⁵⁰ Poluboyarinova, 1988: 149-217.

¹¹⁵¹ Valiulina, 2006: 277.

¹¹⁵² Valiulina, 2006: 274.

¹¹⁵³ Pirenne, 2019: 101.

buçuk dirhem değerindedir. Yuvarlak beyaz dirhemler oraya İslam diyarından götürülür veya onlar bu dirhemleri Müslümanlardan alır¹¹⁵⁴.

Benzer bir şekilde el-Belhî de Rus ve Bulgar diyarından Hazara bal ve kürk getirildiğini bildirmiştir¹¹⁵⁵. Mesudi, iki müelliften farklı olarak şu haberleri aktarmıştır: “(Bulgarların) kervanları sürekli Horasan’ın Havarizm civarına gider. Havarizm’den de onlara kervanlar gelir. Bu ticaret yolu, diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçer ve onların koruması altındadır”¹¹⁵⁶.

Yukarıdaki müelliflerin dışında Bulgar ticareti hakkında en güvenilir tasvirleri, Bulgar ülkesini farklı zamanlarda ziyaret etmiş olan İbn Fadlan (922) ve Gırnati (1135-6) yapmıştır. İbn Fadlan: “Onlar arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler. Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler”¹¹⁵⁷.

Gırnati, Bulgarlarla ilgili bilgi verdiği bölüme, Bulgar isminin manası ile başlamıştır. Müellifin aktardığı rivayete göre ülkenin ismi, İslam diyarından gelmiş ve Bulgar hükümdarına şifahi olarak faydası dokunmuş, Bulgar isimli bir tüccardan gelmiştir¹¹⁵⁸. Bir efsane kapsamında ele alınan bu anlatı aslında İslam diyarından gelen tüccarların Bulgar ülkesine getirdiği faydaları sembolleştirmek amacıyla uydurulmuştur. Zira İslam tüccarları bölgeye ticari mallarının yanı sıra kültürel, özellikle de dini birikimlerini sokmayı başarmıştır.

Gırnati, eserinin farklı kısımlarında Bulgar ticareti hakkında parça parça şu haberleri aktarmıştır:

Tüccarlar İslam beldelerinden Zencan’da, Ebher’de, Tebriz’de, Isfahan’da yapılmış kılıç götürürler...Yura’dan (Bulgarların kuzeyinde Fin-Ugor kavmi) istenen kılıçlar böylesi kılıçlardır. Tüccarlar oralara bu kılıçları, inek ve koyunları taşır, karşılığında da samur kürkleri alır ve oldukça iyi kazançlar elde ederler...İslam beldelerinden taşınan kılıçları Bulgarlar Visu’ya, kunduz ülkesine götürürler. Visulular da bu kılıçları Yura’ya götürür ve karşılığında samur kürkleri, cariyeler ve köle alırlar. Bu nehirde (İtil) bulunan bu hayvan (samur) Bulgar ve Saksın’a ihraç edilir... Onların arasında pek fazla bilinmeyen eski sincap derisi ticareti yapılır ve o herhangi bir şeyde kullanılmaz. Onlara göre 18 sincabın kafa derisi ve ellerinin derisi sağlam bulunursa 1 gümüş dirhem eder. Bununla hizmetçi, köle, altın, gümüş, kunduz ve bu gibi mallara benzer şeyler alınabilir¹¹⁵⁹.

Yazılı kaynakların dışında arkeolojik kalıntılar baz alındığında, İtil Bulgar kentlerinin oluşumunda ticaretin önemli bir payının olduğu kesinleşmektedir. Bunun en büyük sebebi elbette ki önemli ticaret güzergâhlarının devlet toprakları üzerinden geçmesi yani Bulgarların coğrafi olarak stratejik bir konumda mevkilenmiş olmasıdır. Özellikle İtil, Çulman ve bu

¹¹⁵⁴ Şeşen, 2001: 38.

¹¹⁵⁵ Hvol’son, 1869: 181.

¹¹⁵⁶ Mesudi, 2004: 73.

¹¹⁵⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 32.

¹¹⁵⁸ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 190-196.

¹¹⁵⁹ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 190-196.

büyük nehirlerin kollarından oluşan nehir ağı sistemi, gerek ülke sınırları içerisinde gerek ise sınır ötesi uzak mesafelerle gerçekleştirilen ulaşımı kolaylaştırmış ve doğal olarak ticarete hizmet etmiştir.

Eski ve Ortaçağlarda en işlek ticaret rotasını oluşturan ve Çin'den Akdeniz'e uzanan Büyük İpek Yolu, Ceyhun Nehri ve Hazar Denizi kıyısına ulaşan, Kafkasların güneyinden Mezopotamya ve Anadolu'ya uzanan ana bir hatta sahip olmuştur¹¹⁶⁰. Büyük İpek Yolu'nun güney kolunu oluşturan bu ana hat siyasi, askeri vd. sebeplerle zaman zaman durağanlaşmış ve bu durağanlık alternatif kolların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira Bulgar topraklarından geçen ticaret yolu da bu alternatif kollardan birini oluşturmuştur. Yukarıda bahsi geçen güney kolunun dışında Lob-nor'dan (Lob Gölü) Kuça ve Karaşar üzerinden Tanrı Dağları ve Tarım Nehri boyunca Kaşgar'a, Fergana Vadisi'nden devamla Seyhun boylarına, Güney Yayık (Ural) bozkırları, Aşağı İtil bölgesine ve nihayet Karadeniz'in kuzey limanlarına ulaşan hat Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolunu oluşturmuştur¹¹⁶¹. İpek Yolu'nun bu kuzey kolu İtil Bulgar sınırlarından geçen belli başlı dallara ayrılmıştır: Büyük İtil Ticaret Yolu (Lev.82), Çulman Ticaret Yolu, Bulgar-Kiev Ticaret Yolu ve Dnyeper Ticaret Yolu¹¹⁶². Özellikle Büyük İtil Ticaret Yolu vasıtasıyla İslam Dünyası ve Bulgarlar arasında sadece ticari kontak sağlanmamış, dini, kültürel ve sosyal etkileşimler de yaşanmıştır. Bağdat, Rey, Bender Enzeli, Bakü, Derbent, Mahaçkale, Astrahan, Volgograd, Saratov, Samara gibi noktalardan geçen Büyük İtil Yolu, Bulgar ve Kazan gibi Bulgar kentlerine ulaşmış, buradan Nijniy Novgorod, Kostroma, Yaroslav, St. Petersburg, Tallin, Helsinki, Riga, Stockholm, Lund, Oslo, Rostok, Hamburg, York'a kadar bağlantı sağlamıştır¹¹⁶³. Bu hat vasıtasıyla doğudan Bulgar ülkesine gelen tüccarların da etkisiyle 922 senesinde Bulgarlar tarafından resmi olarak kabul edilen İslamiyet, kentlerin mimari ve sosyal görünümünde belirgin değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Zira Bulgarların İslamiyet'i kabul etmesinde Harezmi ve Türkistan'dan Bulgar'a gelen tüccarların önemli rolleri bulunmuştur. İslamiyet'ten önceki tipik İtil-Çulman yerleşimleri, zamanla İslam kenti görünümü kazanmıştır.

Bulgarlar özellikle transit ticaret noktasında sivrilmışlerdir. Bulgarların dış ticaret yönü geleneksel olarak oluşturulmuş yollar çerçevesinde belirlenmiştir. Kuzeydoğu Rusya ve Perm'den Kırım ve Hazar Denizi kıyılarına kadar nehir; Urallar ve Kuzey Kazakistan'ın eteklerinden Türkistan, İran ve Irak'a hatta tersi istikamette Ruslara ve Avrupa'ya da hem kara hem de su yoluyla ulaşım sağlanmıştır¹¹⁶⁴. Daha detaylı bir tasvirle İpek Yolu'nun kuzey

¹¹⁶⁰ Taşağıl, 2015: 13.

¹¹⁶¹ Kalan, 2014: 46-47.

¹¹⁶² Kalan, 2012a: 389.

¹¹⁶³ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 300- 301.

¹¹⁶⁴ Rudenko, 2007: 71.

kolunun dallarını oluşturan batıya uzanan Kiev ve Özü Nehri Slav-Ruslarla, kuzeye uzanan Çulman ise daha çok Fin-Ugor kavimleriyle ticari kontak kurulmasına vesile olmuştur. Bulgar tüccarlarının faaliyetlerinin ticaret alanı, önde gelen kervan yollarının yönüne göre belirlenmiştir. Bu yolların en büyüklerinden biri Zöye ve Sura havzaları vasıtasıyla Özü yoluna bağlanmış ve kuzeye Nokrat'a uzanmıştır. Nokrat-Çulman yolu ise Çulman'ın tuz bölgelerine ve doğuda Urallara erişimi sağlamıştır¹¹⁶⁵. Bu yol hatları boyunca bazen güvenlik bazen de ticari amaçlı kurulan yerleşimler zamanla kente dönüşmüştür. Zira İtil-Çulman bölgesindeki en büyük zanaat ve ticaret merkezlerini de Bulgar kentleri oluşturmuştur.

Yukarıda bahsi geçtiği gibi Bulgar ülkesinden geçen ticaret yolları vasıtasıyla farklı halklarla ticari temas sağlanmıştır. Fakat Bulgarların en önemli ticaret partnerlerini doğulu tüccarlar oluşturmuştur. Özellikle Harezmli tüccarlarla sağlanan partnerlik, Bulgarların kaderlerinde ciddi değişimlere sebebiyet vermiştir. Mukaddesî İtil Bulgarlarının Harezm bölgesi ile gerçekleştirmiş oldukları sıkı ticaret hakkında şu bilgileri vermiştir:

Harezm'den oraya samur kürkleri, sincap kürkleri, kakım kürkleri, sansar, tilki, kunduz, her renkte tavşan, keçi derisi, balmumu, ok, kavak ağacı, şapka, balık tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, kimuxt (bir çeşit kürk deri), Saglap köleler, koyun ve sığır ithal edilir. Bütün bunlar Harezm yoluyla Bulgar'dan gelir¹¹⁶⁶.

Özellikle kürk, Bulgarların doğulu ülkelere pazarladığı önemli ihraç mallarından birini oluşturmuştur. Fakat kürk daha çok Bulgarların üstlenmiş oldukları aracı ticaret ile temin edilmiştir. Zira Visu, Aru, Yura gibi kuzeyli kavimlerden satın alınan kürkler İslam pazarlarına Bulgar tüccarları aracılığıyla girmiştir. Mesudî, Bulgarlar aracılığıyla Harezm bölgesine getirilen kara tilki kürklerinin çok değerli olduğundan, bunların tanesinin yüz dinardan fazla ettiğinden ve bu kürklerin Fars ve Arap hükümdarlar tarafından çokça tercih edildiğinden bahsetmiştir¹¹⁶⁷. Kürkün çok talep görmesi ve yüksek kâr sağlamasından olsa gerek Bulgarlar kuzeyle gerçekleştirilen tüm ticareti ellerinde tutmuş ve bu bölgelere Arapları sokmamışlardır¹¹⁶⁸. Burada söz konusu olan yani Bulgarların yüklendikleri transit ticaret, kazancı arttırırken riski azaltması açısından devlete büyük kazanç sağlamıştır. Bu sebeple devlet, Çulman Ticaret Yolu üzerindeki ticareti elinde tutmak için aktif politikalar yürütmüştür. Örneğin İtil Bulgar İlteberi'nin yararına vergileri toplayan ve malların hareket kontrolünü sağlayan memurlar, yerli Yayık halkından bilinen kişilerin temsilcileri olmuştur. Bu yol üzerinde bulunan tüccarların kontrol edildiği ve vergilerin toplanma noktası olan Afkul', Ibir ve Çulman gibi Bulgar yerleşimleri XIV-XV. yüzyıllara kadar işlevini

¹¹⁶⁵ Rudenko, 2007: 69.

¹¹⁶⁶ Garkavi, 1870: 282; Hvol'son, 1869: 98.

¹¹⁶⁷ Mesudî, 2004: 73.

¹¹⁶⁸ Smirnov, 1951: 146.

korumuştur¹¹⁶⁹. Sadece devlet değil, Bulgar tüccarları da Çulman üzerindeki ticaret egemenliklerini ellerinden bırakmak istememiş, başka milletlerden tüccarları bu bölgeye sokmamak için ürkütücü efsaneler uydurmuştur¹¹⁷⁰.

Doğu ülkelerine ithal edilen önemli mallar arasında köleler de yer almıştır. Ortaçağ ticaretinde bir ticari emtia olarak yer alan kölelerin varlığı bilinmektedir. Köle ticaretinin varlığını arkeolojik olarak kanıtlamak zor olsa da yazılı kaynaklar Bulgar ülkesinden doğuya kölelerin ithal edildiğinden bahsetmektedir. Örneğin İbn Fadlan'ın haberlerinde, bu kölelerin tam olarak hangi etnik aidiyete bağlı olduğu yer almasa da "Sakalibe"¹¹⁷¹ adı altında geçen bu kölelerin çoğunluğunu Slavların oluşturduğu söylenebilir.

Arkeolojik kaynaklar Bulgar kentlerinde gerçekleştirilen köle ticareti hakkında az da olsa bilgi sunmaktadır. Öyle ki köle ticareti daha çok kervanların uğradığı ve arkeolojik olarak süs eşyalarının ve giysi materyallerinin keşfedildiği Bulgar, Biler gibi büyük kentlerde gerçekleşmiştir. Büyük kentlerin yanı sıra nehir ve kara yollarının yakınında bulunan yerleşimlerde de köle ticareti aktif olarak yürütülmüştür. Kuzeydoğu Rusya'dan Bulgar topraklarına XII. yüzyılda getirilen kölelerin izleri, Biler'de keşfedilen bronz muskalarla saptanmıştır. Rusya ve Çulman'dan getirilen köleler, Bulgar kentlerindeki etnik diasporanın temelini oluşturmuştur. Bununla birlikte kırsal kesimde belirli bir köle birliği oluşmuştur. Alekseyev VI, Ostolopov gibi zengin kırsal mülklerde, Slav ve Fin-Ugor köleler yaşamıştır¹¹⁷². Mukaddesî'nin de listesinde yer alan bu köleler daha çok Abbasilere satılmak için temin edilmiştir¹¹⁷³.

Bunların dışında doğulu ülkelere ihraç edilen başlıca malları kehribar¹¹⁷⁴, Bulgari şeklinde markalaşmış deri ürünleri (ayakkabı, başlık, ceket, kemer, para kesesi, at koşum takımı, çanta)¹¹⁷⁵, mamut dişi ve kemik oyma ürünleri¹¹⁷⁶ oluşturmaktadır. İthal edilen malları ise genel olarak Sâsânî, Bizans ve Türkistan üretimine ait olan gümüş kap kacaklar ve Harezm'e ait seramikler oluşturmıştır¹¹⁷⁷. Bu hususta XI. yüzyılda Rey, Mezopotamya, Türkistan (Harezm) çıkışlı olan seramikler, Biler'de keşfedilen önemli arkeolojik buluntular arasında yer almaktadır. Özellikle Rey'de "minai" tarzda üretilen kap kacaklar bu buluntuların en önemlilerindendir. Bunlar genellikle hediye olarak üretilmiştir. Daha çok güzel kokuların ve ilaçların saklanması için minyatürlü armudi formu şişeler ya da diğer cam

¹¹⁶⁹ Belavin, 1999: 169.

¹¹⁷⁰ Huzin, 2006c: 99.

¹¹⁷¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: VIII.

¹¹⁷² Rudenko, 2007: 73.

¹¹⁷³ Şam, 2016: 162-165.

¹¹⁷⁴ Fahrutdinov, 1984: 38.

¹¹⁷⁵ Hlebnikova, 1988: 244-245.

¹¹⁷⁶ Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 189-190.

¹¹⁷⁷ Valeyev, 2012: 185.

kaplar da bu bölgede bulunan diğer İran menşeli mallardan olmuştur¹¹⁷⁸. Aslında Bulgar kentlerinde keşfedilen doğu menşeli ithal ürünlerin listesi oldukça kabarıktır: gövdesi basık kapaklı lambalar¹¹⁷⁹, sofra takımları, kumaşlar, pahalı giysiler, silahlar, egzotik ürünler (meyveler, baharatlar, tatlılar vb.), gümüş mamuller¹¹⁸⁰, ipek kumaşlar, Yemen elmasları ve necef taşları, çok sayıda ve farklı türlerde kabuklar, para yerine de kullanılan ve İran körfezinde çok sayıda bulunan deniz kabukları¹¹⁸¹, yazı kâğıdı, talktan (bir çeşit mineral) taş kaplar, farklı türde baharatlar ve meyveler, Soğd kristali, özel kap kacaklar vd. Ek olarak Sind ötesinden baharatlar, kumaşlar, rayihalar (koku), fildişinden el işi eşyalar; Toharistan ve Pamir'den yine Türkistan'ın daha çok doğu ve dağlık bölgelerinden kıymetli taşlar, zümrütler, Baktriya kap kacakları, neceftaşı ve gümüş, altın; Kaşan ve Rey gibi İran kentlerinden kap kacaklar ((Lev.82.a; Lev.82.b); Herat'tan kakmalı görkemli kap kacaklar, Bedeşşan'dan (Güney Afganistan) yarı kıymetli taşlar özellikle de Bedeşşan lazuriti ithal edilmiştir. Kıymetli parçaların da yer aldığı ithal buluntu topluluğuna özellikle başkent Biler'de yoğun olarak rastlanmıştır¹¹⁸².

Batı ile gerçekleştirilen ticari kontak ise genel suretle Ruslarla gerçekleşmiştir. İtil Bulgarlarının ticaret yollarının hâkimiyeti uğruna Ruslarla giriştiği mücadeleler, kentlerin görünümünde önemli değişimler yaşanmasına neden olmuştur. Zira Varyag temelli köklü ticaret yapma geleneğine sahip olan Ruslar ve İtil Bulgarları, Hazar Kağanlığı'nın çöküş sürecine girmesi ile bölge ticaretinde söz sahibi olmaya başlamıştır¹¹⁸³. X. yüzyılın ilk yarısına kadar doğuya uzanan ticaret yolunun yukarı akımı Rusların, orta akımı İtil Bulgarlarının ve aşağı kesimi Hazarların kontrolünde iken, 965'te Kiev Rus Knezi Svyatoslav'ın darbesiyle zayıflayan Hazarların Kuzey Kafkasya bölgesine uzanan yolu da Rusların eline geçmiştir¹¹⁸⁴. Böylece Bulgarlar ve Ruslar aynı dönemde Kafkaslar, İran ve Türkistan ile arabulucu-transit ticaret hattına sahip olma yarışına girmiştir. Özellikle XII. yüzyılda Rus knezleri, Bulgarların ellerinde tuttukları ticarî güzergâhın önemini anlamış ve Çulman üzerinde bulunan Bulgar ticaret güzergâhlarına askeri seferler düzenlemiştir¹¹⁸⁵. Yine daha evvelinde X. yüzyılın ikinci yarısında, İtil Bulgarları batı sınırlarını güçlendirmek ve Büyük İtil Ticaret Yolu'nda güvenlik amaçlı karakollar oluşturmak için politik adımlar

¹¹⁷⁸ Huzin, 2006c: 313.

¹¹⁷⁹ Rudenko, 1992: 78.

¹¹⁸⁰ Ayrat ve Karimov, 2003: 10.

¹¹⁸¹ Halikov ve Motsya, 1997: 32.

¹¹⁸² Halikov ve Motsya, 1997: 33; Huzin, 2004: 52- 58.

¹¹⁸³ Halikov ve Motsya, 1997: 12.

¹¹⁸⁴ Koç, 2010: 278.

¹¹⁸⁵ Valeyev, 2012: 186.

atmaya başlamıştır¹¹⁸⁶. 1006 yılında Ruslar ve Bulgarlar arasında imzalanan ticaret anlaşması kapsamında İtil Bulgar hükümdarı Knez Vladimir'e çok sayıda hediye göndermiş, bunun karşılığında da Knez Bulgarlara İtil ve Oka nehirleri üzerinde tehlikesiz ticaret yapma izni vermiştir¹¹⁸⁷. Rus tarafı bu anlaşmada yalnızca kentlerde Ruslarla ticaret yapılmasına müsaade etmiştir. Köylerde ticaret yapılmaması ile ilgili olan madde ise sadece Bulgar tüccarları için geçerli olmuştur¹¹⁸⁸.

X-XIII. yüzyıllar boyunca Ruslar ve Bulgar arasında ticari çıkar amaçlı düzenlenen askeri çatışmalardan kentler de nasibini almıştır. Örneğin 1183 yılına ait verilen haberlerde İtil ve Oka üzerinde bulunan Rus kentlerinde farklı türde malların satıldığı görülmüş, Ryazan ve Murom mangaları, iki kez de Knez Vsevolod'un (1176-1212) haydutları Bulgar tüccarlarını yağmalamıştır. Aynı şekilde İtil üzerindeki köyler ve Bulgar kentleri talan edilmiştir¹¹⁸⁹. Bu sebeple kentlerin tahkimat yapısının güçlendirilmesine daha çok önem verilmiş, ticari güzergahlar üzerine askeri kuleler ve garnizonlar inşa edilmiştir. Fakat tüm bu çatışmalara rağmen iki halk arasında ticari kontak hiçbir zaman kopmamış, Bulgarlar Rus topraklarında Ruslar ise Bulgar topraklarında ticari kolonileşmeyi sürdürmüştür. Aynı şekilde çeşitli mal alışverişinde bulunmaya da devam etmişlerdir. Ruslar Bulgarlara köle¹¹⁹⁰, kehribar, cam ve cam ürünleri¹¹⁹¹ arduazdan ağırşak, düğme, süs eşyası, oyun zarı¹¹⁹² vd. satmış; Bulgarlar da Ruslara kendi üretimleri olan pars, koyun figürlü kilitler¹¹⁹³, tarım aletleri, silah türleri, süs eşyaları, hayvan (koyun ve post)¹¹⁹⁴, tarım ürünleri¹¹⁹⁵ ihraç etmiştir. Fakat Bulgarlar özellikle üstlenmiş oldukları arabulucu rol ile doğudan temin etmiş olduğu ürünleri (kap kakaklar, egzotik ürünler vd.) Ruslara pazarlamıştır. Yine Bulgar paraları da dâhil olmak üzere çok sayıda bronz süs eşyası Kiev, Ryazan, Murom, Moskova, Suzdal, Vladimir, Rostov, Novgorod, Pskov, Belarus, Ukrayna, Moldova ve civarında keşfedilmiştir¹¹⁹⁶. Bu dönemde önemli bir emtia olan bakır da hammadde olarak, Bulgarlardan ya da Bulgarlar üzerinden Ruslara girmiştir¹¹⁹⁷.

Doğuda İslam Dünyası ve kuzeyde Fin-Ugor kavimleri, güneyde Burtaslar, Hazarlar, Peçenekler gibi Türk kavimleri, batıda Ruslar başta olmak üzere Doğu, Batı Avrupa,

¹¹⁸⁶ Halikov, 1986: 67.

¹¹⁸⁷ Tatişçev, 1963: 69; Huzin, 2006c: 104.

¹¹⁸⁸ Akıncı, 2018: 46.

¹¹⁸⁹ Valeyev, 2007: 125; Huzin, 2011: 88.

¹¹⁹⁰ Şam, 2016: 162-165.

¹¹⁹¹ Poluboyorinova, 2006: 318.

¹¹⁹² Poluboyorinova, 2006: 318-319.

¹¹⁹³ Zotsenko, 1992: 51.

¹¹⁹⁴ Valeyev, 2007: 128.

¹¹⁹⁵ Huzin, 2006b: 71.

¹¹⁹⁶ Huzin, 2006b: 105.

¹¹⁹⁷ Poluboyorinova, 2006: 323.

kuzeydoğuda Baltık halkları ile ticari ilişki kuran Bulgarlar, gerilerinde çok sayıda ithal buluntu bırakmıştır¹¹⁹⁸.

İtil Bulgar yurdunun ticaret açısından stratejik bir konumda bulunması ya da geleneksel ticaret yollarına ev sahipliği yapmış olması bölgedeki ticaretin doğal olarak ortaya çıkmasına neden olmuş olsa da devlet dış ticaretin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Dış ticaret sayesinde devletin hazinesine büyük gelirler elde edilmiştir. İbn Fadlan bu hususta ithal edilen malların onda birinin devlet tarafından tahsil edildiğini aktarmıştır¹¹⁹⁹. Bu sebeple olsa gerek dış ticaret aktif olarak desteklenmiştir. Devlet, denetimi altında bulunan ticaret yollarının canlılığını korumak için yabancı tüccarlara yönelik ılımlı ticarî politikalar yürütmüştür. Büyük kentlerden Bulgar ülkesine ticaret amaçlı gelen tüccarların konaklaması, mallarını depolaması ve hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılaması için fonksiyonel kervansaraylar inşa edilmiştir¹²⁰⁰. Kervansaraylara ek olarak bir başka hizmet alanı olan panayırlar ise devlet tarafından müsaade edilen, ticaretin devamlı yapıldığı yerleri oluşturmuştur. Buralarda devlet tarafından belirlenen ölçü birimleri, ödeme araçları kullanılmış ve vergilerin ödenmesi için belirli kurallar uygulanmıştır. İtil ve Çulman üzerinde kentlere yakın bölgelerde kurulan panayırlarda yerleşimler oluşturulmuş ve bu sayede Müslüman ve Rus tüccarlar panayır süresince buralarda konaklamıştır. Bu panayırlar geleneksel yerlerinde kurularak, sezonluk devam etmiştir¹²⁰¹.

Yerleşimlerdeki pazarlar yerel zanaatın gelişme düzeyi dikkate alınarak bölgedeki demografik ve ekonomik duruma göre şekillenmiştir. Örneğin başkent Biler'deki pazarlar iç piyasanın yanı sıra dış piyasaya göre düzenlenmiştir. Yazılı kaynaklar da Bulgar ülkesindeki pazarlar hakkında haberler vermiştir. Örneğin Mukaddesî, Bulgar'da cami yanında kurulan bir pazarın varlığından, İbn Fadlan ise İtil Nehri kıyısında ağaç evlerin bulunduğu bir yerde fuarın yer aldığından bahsetmiştir¹²⁰².

Kent pazarlarında, iç ve dış ticaretin çeşitli birleşimleri yaşanmıştır. Satış çeşitliliği açısından malların birbirinden ayrıldığı alışveriş şekilleri oluşmuş, bu alışveriş ise daha çok günlük hayatı zorlaştırmayacak şekilde gerçekleşmiştir. Gerek kent gerek ise köy pazarlarında zanaatkarlar tarafından ticaret yapılmıştır. Çünkü X. ve XIII. yüzyılın başlarında zanaat ve ticaret farklı iş kolları olarak görülmemiştir. Pazar alanlarında üretim yapan zanaatkarlar, aynı alanlarda satış yaparak tüccar kimliğine bürünmüştür¹²⁰³.

¹¹⁹⁸ Dty. Bl. Bk.: Akıncı, 2018.

¹¹⁹⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 35.

¹²⁰⁰ Huzin, 2004: 42.

¹²⁰¹ Akıncı, 2018: 25.

¹²⁰² Huzin, 1995: 67.

¹²⁰³ Valeyev, 1991: 69- 71.

Ticaret yolları üzerinde bulunan, devlet kontrolünde tahsis edilen kervansaraylara, askeri birliklere ve panayırlara ek olarak, bölgedeki ticaretin aksamaması için bazen de ticarî anlaşmalar ön plana çıkmıştır. Bu anlaşmaların çoğunluğu, Bulgarların batılı komşuları olan ve onlarla aynı ticaret yolları üzerinde aktif ticaret yapan Ruslar ile yapılmıştır. Örneğin 1006 senesinde Ruslar ile yapılan ticari anlaşmada Knez Vladimir tarafından İtil Bulgarlarına İtil-Oka Ticaret Yolu üzerinde güvenli ticaret yapma hakkı tanınmıştır¹²⁰⁴.

Bulgar kentleri, tüccarların varlığı konusunda önemli sayıda arkeolojik buluntu barındırmaktadır. Bu bağlamda en fazla buluntu içeren kentler arasında Biler, İzmer I, Semenov I, Suvar, Murom Kasabası, Hulaş vd. gelmektedir. Keşfedilen ticari buluntular arasında tartı ve parçaları, demir ve bronz ağırlıklar, kurşun ağırlıklar-mühürler, madeni paralar, gümüş külçeler yer almaktadır. Bunların arasında en önemli ticari envanteri ise ağırlıklar oluşturmaktadır. Genellikle demirden kübik ve demirden küre şeklinde üretilen bu ağırlıkların üst kısımları bronzla kaplanmıştır. X-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen birinci tip ağırlıklara Biler (60'dan fazla) İzmer ve Semenov (100'den fazla) kentlerinde yine X-XI. yüzyıllara tarihlendirilen ikinci tip ağırlıklara da aynı kentlerde rastlanılmıştır¹²⁰⁵.

İtil Bulgar kentlerinde dış ticaretin yanı sıra yerel yani iç ticaret de bir o kadar işlek gerçekleşmiştir. Öyle ki X. yüzyılın ilk yarısında zanaat üretiminin uzmanlaşıp kırsal ekonomiden ayrışması, iç pazarların gelişmesine ve kentlerdeki mal alışverişinin önemli ölçüde artışına sebep olmuştur. Farklı türlerde gerçekleştirilen zanaat üretimine yönelik pazar talebi, üretimin standartlaşmasını ve geniş çevrelerce kullanılan malların ucuzlamasını beraberinde getirmiştir. Bu açıdan iç ticaretin, mal talebinin yoğun olduğu kentlerdeki gelişimi, kırsal ekonomi üretiminin ve zanaat mamullerinin de çeşitlenmesine yol açmıştır¹²⁰⁶.

Bulgar, Biler, İzmer, Murom gibi kentler iç tüketime yönelik pazarların yoğunlaştığı yerleşimleri oluşturmuştur. Özellikle Biler daha evvel bahsi geçtiği gibi devletin uzun süre ticaret ve zanaat başkenti olma özelliği taşımıştır. Bu kentte ticaretin farklı yönlü formları oluşmuştur. Sadece kentin içinde değil şehirlerarası ve yakın tarımsal bölgelerle, komşu kavimlerle, doğu ülkeleriyle temas kurulan ticarî kontak sağlanmıştır. Biler'de iç ticarete en önemli ticaret formunu pazarlar oluşturmuştur¹²⁰⁷. Kent pazarlarında satılan ürünleri çoğunlukla Bulgar üretimi mallar oluşturmuştur: zanaat mamulleri (bakır ve seramik kap kakaklar, tarım ve iş aletleri, giysi ve süs eşyalar vd.), tarım mahsulleri (tahıl, meyve ve

¹²⁰⁴ Huzin, 2006c: 104.

¹²⁰⁵ Huzin, 2001b: 239.

¹²⁰⁶ Valeyev, 2009: 226.

¹²⁰⁷ Huzin, 1995: 67.

sebze), hayvansal gıdalar (yağ, et, bal vd.) ve hayvanlar (büyükbaş ve küçükbaş, tavuk vd.), av ürünleri (kürk, et, balık) vd.

Kentlerdeki iç ticaretin aktifleşmesi, zanaat kollarının gelişimine hizmet etmiş ve zanaatın kırsal ekonomiden ayrılmasına bağlı olarak ivme kazanmıştır. Sonuç itibariyle köy ve kent arasında toplumsal emeğin ayrımı, üretilen ürünlerin emtiaya dönüşmesiyle gerçekleşmiş, bunun uygulanması ise özel arabulucular, profesyonel tüccarlar ve özellikle sosyal gruptan vatandaşların iş birliği yapmasıyla sağlanmıştır. İtil Bulgar kentlerindeki iç ticaretin gelişimi, merkezden uzak gerçekleştirilen ticaretin aktiflik kazanması ve devletin belirleyici ekonomik karakterinin netleşmesi için önemli bir basamak oluşturmuştur.

3. 3. 3. Bulgarlarda Tarım Kültürü

Günümüzde Tatarların geleneksel bir bayramı olarak, başlangıçta nisan ayının sonlarında daha sonraki süreçte haziran ayında kutlanan ve baharın ya da tarımsal aktivitelerin başlangıcının bir sembolü olan Sabantuy'un kökeni, kaynaklara göre İtil Bulgarlarına kadar dayanmaktadır. Sabantuy iki sözcüğün birleşiminden oluşmaktadır ki “saban” *tarım aleti* ve “tuy” *bayram* anlamlarına gelmektedir. Bu bayramın doğuşu aslında doğrudan tarımla ilişkili olup, bugünkü Tatarların ataları olan Bulgarların yerleşik-tarımsal yaşam tarzına geçişine dayanmaktadır. Arka planında yatan tahayyül ise Y. Abdullin'e göre toprağın sabanla kavuşması daha doğru bir ifade ile evlenmesidir¹²⁰⁸. A. H. Halikov'a göre de bu bayram Tatarların ve ataları olan Bulgarların gelişmiş tarım kültürüne tanıklık etmektedir¹²⁰⁹. Aslında tarımsal aktivitelerin başlangıcı ya da baharın gelişini sembolize eden bu tarz bayramlar, Eski Gök Tengri inancı ile bağlantılıdır. Bir nevi tarımsal faaliyet yoluyla yeniden doğuşu sembolize eden ve Gök Tengri adına armağanların sunulduğu Sabantuy tarzı bayramlar, Türklerin bulunduğu farklı coğrafyalarda farklı adlandırmalarla kutlanmaya devam etmektedir¹²¹⁰.

İtil Bulgarlarının meskûn olduğu coğrafi konum, çoğunlukla düz topoğrafya, gelişmiş nehir sistemi, ılıman karasal iklim ve verimli çernezyom toprakların baskınlığı sayesinde çiftçilik için elverişli bir bölgeyi oluşturmuştur. Toprakların en karakteristik özelliğini, yani yüksek doğurganlığını ya da verimini belirleyen yüksek humus içeriğidir. Modern Tataristan topraklarının (Ön İtil'den Çulman Ardı'na) neredeyse üçte biri kara toprakla kaplıdır.

¹²⁰⁸ Muhamadeyev, 2014: 124.

¹²⁰⁹ Halikov, 1989: 93.

¹²¹⁰ *Sabantuy metodiçeskoe posobie*, 2012: 5.

Bunların içeriğindeki humus miktarı %9-15'e ulaşmaktadır. Bu oran aslında ülkenin merkezinin bulunduğu Çulman Ardı ve Batı Çulman Ardı bölgeleri için geçerlidir¹²¹¹.

İtil Bulgar toprakları genel olarak orman ve orman-bozkır bölgesini kaplamıştır. En yoğun tarımsal çalışmaların tamamı orman-bozkır bölgesindeki Batı Çulman Ardı'ndadır ki Biler ve Bulgar gibi dönemine başkentlik yapmış büyük ticaret, zanaat ve tarım kentleri de burada bulunur.

Bulgarların Aşağı Çulman ve Orta İtil'e göçünden önce bölgede İmenkovlardan kalma bir tarım kültürü zaten var olmuştur. İmenkovlar VI. yüzyılda, daha önce de bahsi geçtiği gibi hayvan gücüne dayanan ve pulluk gibi tarım aletlerini kullanarak toprağı işleyen bir topluluğu temsil etmiştir. Uzun kollu ve demir uçlu ralo* buluntuları, İmenkovların nehir vadilerinin yumuşak alüvyonlu topraklarını işlemesi için işe yarar tarım aletlerine sahip olduğunu göstermiştir. Bu kültüre ait tahıl depolarının varlığı da bölgedeki tarımsal üretimin yoğunluğuna tanıklık etmiştir. İmenkov Kültürü boylarının asıl uğraş alanı, demir uçlu pulluklar kullanılarak gerçekleştirilen saban tarımı olmuş ve bölgeye bu uygulamayı ilk getirenleri bu kültür sakinleri oluşturmıştır. İmenkovlar, tarım mahsullerini demir orakla ve tırpanla toplamışlar; tahılları ise çukur ambarlarda saklamışlardır. Değirmentası kalıntılarına ise neredeyse her yerleşimde rastlanılmış, ürettikleri undan ekmek yapabilecek fırınlara sahip olmuşlardır. Fakat İmenkovların tek uğraş alanını tarım oluşturmamış, evcil hayvan besiciliği, balıkçılık, zanaat üretimi de yapmışlardır¹²¹².

Önceki kültürlerle nazaran artık bölgedeki üretim biçimin şekillenmesine öncülük eden İmenkov sakinleri birikimlerini ve yeteneklerini bölgeye gelen yeni boylara yani Bulgarlara aktarmıştır¹²¹³. İmenkovlar gibi Bulgarlar da geçim kaynakları doğrultusunda Çulman Ardı'ndaki verimli kara topraklara yerleşmişlerdir¹²¹⁴. Fakat İtil-Çulman'daki Bulgar çiftçilerinin tarımsal aktiviteye yönelik birikimleri sadece bölgenin önceki sakinlerinin aktarımı neticesinde oluşmamış, öncesinde de bahsi geçtiği gibi Bulgarlar kendine özgü tarım kültürünü zaten Hazar Kağanlığı ve Eski Türk Kağanlığı bileşiminde yaşarken kazanmıştır. Örneğin Hazar Kağanlığı birliğinin önemli Türk dilli halk bileşenlerinden biri olan Bulgar boyları, henüz VII. yüzyılda Ten, Aşağı İtil hatta Kırım sahasında meskûnlarken aktif olarak tarımla uğraşmıştır. Bu hususta Hazar Kağanı Yusuf'un X. yüzyılda Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektupta halkın tarımla uğraşıldığından bahsedilmiştir: "Nisan ayında kentten çıkarız ve tarlamızı işlemeye gideriz...Vatanımız çok yağmur almamakta ama nehirleri boldur...

¹²¹¹ Atlas Tartarica, 2006: 48.

* Pulluğa yakın bir tarım aletidir.

¹²¹² Strasotin, 2001a: 108-110

¹²¹³ Halikov, 2006a: 236.

¹²¹⁴ Halikov, 2006: 236.

Ülkemiz de çok sayıda tarla çayır ve bağ bahçe bulunur”¹²¹⁵. Ayrıca bir dizi yazılı kaynak da (İstahrî, İbn Havkal, Gerdizi vd.) Hazarların tarım kültürü hakkında kısa bilgiler vermiştir¹²¹⁶. Bulgarların, Hazar Kağanlığı çatısı altında Saltovo-Mayat diye tabir ettiğimiz kültür dairesi içerisinde Slavlarla ya da diğer otoktan halklarla tanışıklığı şüphesiz ki tarımsal tekniklerinin ilerlemesinin önünü açmıştır¹²¹⁷. Bununla birlikte Bulgarlar tarımsal becerilerini kendi zanaat formlarıyla da zenginleştirmiştir. Kırım’ı daha çok hayvanlarını otlatmak için mevsimsel bir güzergah olarak kullanan Bulgar boyları, VII. yüzyılda Hazarlara yenilince bölgede mahsur kalmış ve tarımsal aktivitelere yönelmiştir. Bu bölgede keşfedilen pulluk, değirmen taşı, çapa buluntuları ya da paleobotanik kalıntılar da Saltovo sakinlerinin gelişmiş bir tarım kültürüne sahip olduğunu göstermiştir¹²¹⁸

Bulgarların İtil’ e göçüşüyle birlikte ise tarımsal aktiviteler, kent merkezinden ziyade daha çok kırsal alanda yürütülmüştür. Bu anlamda Bulgar, Biler, Oşel’ gibi kentlerin sur dışı yerleşimleri sadece zanaat ve ticaret merkezi olmamış, tarımla da ön plana çıkmıştır. Bu suretle kent çevresinde çok sayıda kırsal yerleşim oluşmuştur. İklimsel şartlarda ürün rotasyonu yazlık nadas (İtil Bulgarları eserlerinde tahıllar yazlık formattadır) olarak geç zamanlara kadar Yayık çevresinde gerçekleşmiştir¹²¹⁹.

Bulgarların Orta İtil tarım kültürü hakkında yazılı kaynaklardan ziyade arkeolojik veriler daha çok bilgi vermektedir. Ama yine bölgeyi birebir ziyaret etmiş bir seyyahın gözlemlerinin önemi de küçümsenmemelidir. Bu anlamda en önde gelen isim olan İbn Fadlan’ın 922 yılındaki seyahat notlarında İtil Bulgarlarında elma, fındık gibi meyve ağaçlarının, buğday, arpa gibi hububatın bol olduğu geçmektedir¹²²⁰. Yine X. yüzyılın bir başka önemli müellifi İbn Rusteh, Bulgarların buğday, darı, arpa gibi mahsulleri yetiştiren çiftçi bir halk olduğundan bahsetmektedir¹²²¹. Daha sonraki süreçte İslam müelliflerinin Bulgarların tarım kültürüne dair aktardıkları birbirinin kopyası şeklindedir. Örneğin Gerdizi de Bulgarların su kenarında oturan, buğday, arpa, darı, mercimek gibi hububata yönelik tarım yapan çiftçi bir halk olduğundan bahsetmektedir¹²²². X-XI. yüzyıllarla ilgili haberleri aktaran bu müellifler, Bulgarların tarım faaliyetlerini hangi yöntemlerle, ne ölçüde gerçekleştirdiği ya da tarımsal faaliyetlerin nerelerde yapıldığı hakkında bilgi vermemektedir. Üzerinde durulan husus daha çok halkın ürettiği ve tükettiği sabit mahsullere yöneliktir. Fakat ileri birkaç

¹²¹⁵ Hamidullin, 2006: 665

¹²¹⁶ Hvol’son, 1869: 62; Şeşen, 2001:166.

¹²¹⁷ Pletneva, 1967: 20

¹²¹⁸ Baranov, 1990: 72-75

¹²¹⁹ Halikov, 2006: 237.

¹²²⁰ Puteşestvie ibn fadlana na Volgu, 1939: 72.; İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29.

¹²²¹ Hvol’son, 1869: 23.

¹²²² Şeşen, 2001: 84.

yüzyıla gidildiğinde, örneğin XI. ve XIII. yüzyıla dair Rus vakayinamelerinde geçen haberler, tarımın sadece iç piyasaya yönelik gerçekleştirilmeyen bir faaliyet olduğunu göstermektedir. 1024 yılına ait bir haberde Suzdal’da patlak veren isyan ve kıtlık sebebiyle Rusların, İtil Bulgar topraklarına gidip ekmek tarzı gıda aldıklarından ve hayatta ancak bu şekilde kalabildiklerinden bahsetmektedir¹²²³. 1229 yılı Rus haberleri ise şöyledir: “Bulgarlar İtil üzerinden Rus ülkesinin tümüne hububat götürmektedir ve onlara büyük yardım etmişlerdir. Bulgar Knez’i (İlteber) Büyük Knez Yuriy’e içerisinde gıdanın bulunduğu 30 gemi armağan etmiştir.¹²²⁴” V. N. Tatişev de Rus yıllıklarında geçen bu habere istinaden Knez Yuriy’in Bulgarlara şükranlarını ilettiğini aktarmıştır¹²²⁵.

Yazılı kaynakların aksine arkeolojik veriler kent ve kent dışı tarım kültürü hakkında daha kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Özellikle de tarım aletlerinin özellikleri hakkında. Tarım aletleri ilk etapta kentten kırsal bölgelere giden kentli zanaatkarlar tarafından üretilmiştir. Ortaçağ’ın tüm Avrupası’nda kentliler, zanaat ve ticaretin yanı sıra tarımla da uğraşmıştır. Feodalizm çağında tarımın gelişimi aynı zamanda kentliliğin gelişimini de beraberinde getirmiştir. Yu. A. Krasnov’un saptamalarına göre Eski Ruslarda tarımın gelişimi ile ilgili buluntulara öncelikle kentlerde rastlanılmıştır. Bir merkezin arkeolojik buluntularının analizi, örneğin Bulgar’ın tarım kültürünün durumu hakkında çok az bilgi vermektedir. Bulgar yerleşiminde çoğunlukla saban kulağı, karasaban vd. buluntularına rastlanılmıştır. Esas buluntuları ise farklı türdeki tarım aletlerinin işlek uçları oluşturmuştur. Bulgar’daki tarım araçlarının işlek uç kalıntıları (saban kulağı vd.) İtil Bulgar yurduunun diğer bölgelerindeki buluntulardan ayrılmamaktadır. Bu da tüm bölgelerdeki Bulgar ahalisinin aynı tip tarım araçları kullandığını göstermektedir. Aynı şekilde Bulgar çevresinde bulunan tarım aleti uçları sadece İtil Bulgar toprakları için karakterize edilmemektedir. Bilakis Merkezi ve Doğu Avrupa’da miladi yılların başından Ortaçağ’a kadar bu tarz aletlere benzer olarak rastlanılabilmektedir. Orta İtil Bulgar öncesi tarım aletleri buluntuları Azelin mezarında, Mordovya’da Oş-Pando yerleşiminde ve İmenkov tipi eserlerinde görülmüştür. Bulgar alet uçlarının ölçü ve proporsiyonları, Bulgar öncesi veya Doğu Avrupa’nın diğer bölgelerindeki buluntularından genel surette ayrılmamıştır¹²²⁶. Bu da geniş olan bu bölgenin tümünün benzer tarım araçları kullandığını ve bunların gelişiminin benzer olduğunu göstermektedir.

Toprağın işlenmesi için gerekli olan pulluk envanterleri, saban kulağı, saban demiri (Lev.83) vd. tarz materyaller Bulgar eserleri içerisinde fazlasıyla yer almaktadır¹²²⁷. Ralo,

¹²²³ Polnoe sobranie russkih’ letopise, 1846: 64; Yücel,2007: 496.

¹²²⁴ Huzin, 2006c: 71.

¹²²⁵ Tatişev, 1964: 225.

¹²²⁶ Krasnov, 1987: 206- 209.

¹²²⁷ Halikov, 2006a: 237.

karasaban, pulluk Bulgarların tarım aletleri arasındadır. Arkeolojik veriler ralonun demir ucu, saban demiri, pulluk ya da bunların toprağı kaldıran ve oluk açan parçaları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ralonun demir uçlarının ölçüleri (uzunluk 10-15 cm., çap 5,5-7 cm., genişlik 6-7 cm) genellikle çok büyük olmamıştır. Bu materyaller aslında eskiye dayanmıştır. Bunun nedeni ise bunların Bulgar öncesi Orta İtil halkının tarım aletleri kategorisine girmesidir. Moğol öncesi dönemde Bulgarların da bu tarz alet tipleri var olmuştur. Fakat bunlar ana tip tarım aletlerini ihtiva etmemiştir. Arkeolojik kazılarda toprağı kaldırma aparatına sahip iki dişli karasabana, demir pulluklara rastlanılmıştır. Hatta bunlara, ralonun demir uçlarından daha sık tesadüf edilmiştir. Bunlar uzunluk 25-30 cm, genişlik 7-8 cm., çap 6-8 cm¹²²⁸ ölçüleri ile karakterize edilmektedir.

Karasaban (Lev.83.a) özellikle eski ekilmiş hafif arazileri işlemek için oldukça önemli olmuştur. Uzmanlar İtil Bulgarlarında pulluğun oluşumunu X-XI. yüzyıllara, aynı zamanda sağ taraftan asimetrik saban demirini* Altın Orda dönemine dayandırmaktadır. Fakat F. Ş. Huzin'e göre Biler araştırmaları bu görüşü çürütmektedir ki asimetrik saban demiri ortalama olarak XII ve XIII. yüzyılın katmanlarına dayanmaktadır¹²²⁹. A. H. Halikov en erken Bulgar pulluğunu Semenov yerleşimindeki bir hazineden yola çıkarak XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyıl başına tarihlendirmiştir¹²³⁰.

Orta İtil'in bir kısmında İtil Bulgar topraklarında ilk saban bıçakları, XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyıl başında ortaya çıkmıştır. Krasnov'a göre bu bıçaklar Bulgarlara büyük ihtimalle Ruslardan gelmiştir. Bu sebeple pratik olarak Rus ve İtil topraklarındaki saban pullukları ayrılmamaktadır. Doğu Slavcadaki "soha" ile bağlantılı olarak bu terim Tatarcada "suka" ve Çuvaşçada "sahapus'dur.¹²³¹

A. P. Smirnov, Bulgarlar için bahsi geçen pullukları karakterize etmektedir. Araştırmacı, Bulgar kültüründe yaygın olan saban prototipinin yakın bir geçmişe kadar Çuvaşlarda da mevcut olduğunu belirtmiştir. Bu aletin metal kısmı yani saban demiri ve kulağı tamamıyla Bulgarlarinkine benzemiştir. Ona göre bölgedeki tüm tarım aletleri özellikle de pulluklar yerel halklardan aktarılmıştır¹²³². Fakat, Halikov'a göre İtil Bulgarlarında görülen pulluk uçları Aşağı İtil, Ten, Kuzey Kafkasların Saltovo-Mayat Kültürü ile oldukça benzeşmektedir. Bu sebeple bu tarz tarım aletleri İç Asya tipi ralosı yani "omaç"ı ile ilişkilendirilmektedir. Özellikle Laişev yerleşimindeki küçük saban demiri ve kulağı bu

¹²²⁸ Huzin, 2006c: 72.

* Sabanın, toprağı boylamasına kazan ve saban kılıcının hemen arkasında, saban kulağının önünde bulunan parçası. Bk.: Madran, 1984: 1003.

¹²²⁹ Huzin, 2006c: 72.

¹²³⁰ Krasnov, 1987: 212-214.

¹²³¹ Krasnov, 1987: 212-214.

¹²³² Smirnov, 1951: 84-85.

duruma örnek teşkil etmektedir. Bulgar-Tatar sabanın şekilleniş süreci, Orta İtil, Aşağı Çulman'da I-II. bin yıl sınırlarına kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte Slav topraklarında olduğu gibi ralo, uzun bir süre tabanı yumuşatmak için önem taşıyan bir alet olarak işlev görmüştür. Araziyi verimli kılmak için kurulan nadas-hareketli tarım usulü ise genellikle yerleşik konargöçerler için karakterize edilmiştir. Zira toprağı sürenler burayı mera olarak (hayvancılığı ve tarımı birleştirerek) kullanmıştır¹²³³.

Bulgar tipindeki pulluklar ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Fakat A. V. Kir'yanov X. yüzyılda Bulgarların toprak işlemek için pulluk tipi aletlere sahip olduğunu belirtmiştir¹²³⁴. Fakat yine de bu yüzyıllara ait belirgin pulluk ya da saban detayı saptamak güçtür.

XVIII-XIX. yüzyıllarının Orta İtil ve Yayık çevresinde, etnografik olarak saptanmış eski ağır saban¹²³⁵ detayları bulunmaktadır. Bulgar pulluğunun metal kısmının ve geç Tatar sabanının benzerliği bunların genetik olarak bağına işaret etmektedir. XVIII-XIX. yüzyılları İtil ve Yayık orman-bozkır ve bozkır bölgesindeki pulluk-sabanların toprağı devir daim stilinin ciddi değişime uğradığı da belirtilmelidir¹²³⁶.

E. P. Kazakov, Aşağı Çulman'ın tarım aletleri hakkında kısa bilgiler vermektedir. Aşağı Çulman'ın tarım aletleri sabanlar, bıçaklar, tırpanlar ve oraklarla (Lev.83.b) temsil edilmektedir. Örneğin İzmer I yerleşiminde sabanlar keşfedilmiştir. Bunların boyu 28 cm, genişliği 16-17 cm'dir. Sabanın askı kısmının genişliği ise 18-19 cm'dir. Saban bıçağı iki tiptir. En erken tipinin uzunluğu yaklaşık 35 cm, genişliği ise 16 cm'dir. XIII-XIV. yüzyıllarda yaklaşık 18×8 cm uzunluğa ve genişliğe sahip olanların güç kısmı boyunca bıçak ölçüsü yaklaşık 40 cm'dir. Bu tarz bıçaklar genellikle Altın Orda döneminde yaygın olmuştur. Tırpanlar ise iki tiptir. Moğol öncesi dönemde Malinov II yerleşimindeki hazinede bu tarz materyaller keşfedilmiştir. Bunlar 3,5-5 cm. genişliği boyunca 52-56 cm. uzunluğa sahiptir. Özellikle Biler tarım koleksiyonu bu tırpanlarla bilinmektedir. Bu tırpanlardan farklı olarak 1,5-3 cm genişliği boyunca yaklaşık 48 cm. uzunluğunda bir tırpan İzmer I yerleşiminde keşfedilmiştir. Ürün toplamak için kullanılan tarım aleti buluntularından en çok rastlanılanını (İzmer I, Semenov I) ise orak ve parçaları oluşturmuştur. Bunların uzunluğu 34'ten 42 cm'ye kadar uzanmaktadır. Moğol öncesi Bulgar eserlerinde bu tarz oraklar, tipik buluntular

¹²³³ Halikov, 2006a: 236.

¹²³⁴ Kir'yanov, 1955: 13.

¹²³⁵ Ağır saban VI. yüzyılda Slavlar tarafından Kuzey ve Doğu Avrupa'da sert ve yoğun topraklar için kullanılmaya başlandı. Manevra kabiliyeti sınırlı olduğu için tarlalar genelde uzun çizgiler halinde ekilmekteydi. Öküzlerle çekilen ve toprağı derinden ters yüz eden saban biçimidir.

¹²³⁶ Halikov, 2006a: 237.

arasında yer almaktadır. V. P. Levaşova, bunları ölçü ve formlarına göre Bulgar tipi oraklar şeklinde adlandırmıştır¹²³⁷.

Arkeolojik araştırmalar sadece Bulgarların kullandığı tarım aletleri hakkında bilgi vermemektedir. Özellikle paleobotanik veriler Bulgarların yetiştirdiği mahsullerin neler olduğu (Lev.84) ve hangi tarz tarım sistemini uyguladıkları konusunda detaylı bilgiler sunmaktadır. Ttroitsko-Uray, Batı Çulman Ardı Balımer yerleşimlerinde, Biler ve Bulgar kentlerinde keşfedilen paleobotanik buluntular VI. yüzyıldan XIII. yüzyılın başına kadar tarihlendirilmektedir. Özellikle Bulgar yerleşimi kazılarında çok sayıda paleobotanik numune elde edilmiştir. Tahıl kalıntıları genelde kuyu şeklindeki ambarlarda saklanmıştır. Bulgar'daki tahıl buluntusu özellikle yerel kültüre yöneliktir ki bunun en önemli dayanağı İtil bölgesinin bozkır ve orman-bozkırı için tipik olan yabancı otların, tohumlarla birlikte keşfedilmiş olmasıdır¹²³⁸.

Bulgar yerleşimlerinin Moğol öncesi ve sonrasındaki paleobotanik incelemeleri ile sivrilen Araştırmacı V. V. Tuganayev, bu hususta önemli tespitlerde bulunmuştur. Araştırmacının verdiği bilgiler X-XIII. yüzyıllarındaki Bulgar tarım kültürü için oldukça önemlidir. Hububat materyallerinde yaklaşık 20 tür kültür bitkisi saptamıştır. Arkeolojik araştırmalar sayesinde Biler'de, X-XIII. yüzyıl başına tarihlenen çok sayıda paleobotanik buluntu keşfedilmiştir. Buluntuların arasında öncelikli olarak durum buğdayı göze çarpmış, diğer buluntular arasında ise ekmeklik buğdayın yanı sıra kavılca buğdayı, darı, arpa, az derecede çavdar, mercimek, bezelye, kenevir, keten (Lev.84.a) yer almıştır. Yulaf, diğer buluntulara göre daha az öneme sahip olmuştur¹²³⁹.

A. V. Kir'yanov, Altın Orda zamanı için Bulgar kentinin mahsul çeşidi hakkında bilgi vermektedir. Yerleşimde tahıl olarak buğday (*triticum vulgare*), darı, arpa, yulaf, çavdar; baklagillerden bezelye, mercimek ve kenevir yetiştirilmiştir. Şolom ve Balımer yerleşimlerinde ise Bulgar öncesi ve Erken Bulgar dönemine ait kavılca buğdayı, darı ve arpa kalıntıları keşfedilmiştir. Yani İtil Bulgarları kavılca buğdayına (*emmer*) da aşına olmuştur¹²⁴⁰.

Biler ve Bulgar'da keşfedilen paleobotanik materyallerin karşılaştırılması sonucunda, İtil Bulgarlarından Altın Orda'ya uzanan süreçte ne bitki yetiştirilmesinde ne de ekiminde bir ilerlemenin kaydedilmediği gözlemlenmiştir¹²⁴¹.

¹²³⁷ Kazakov, 1991: 63-64.

¹²³⁸ Krasnov, 1987: 218.

¹²³⁹ Tuganayev, 1976: 240-245.

¹²⁴⁰ Kir'yanov, 1955: 5-8.

¹²⁴¹ Krasnov, 1987: 220.

Bazı araştırmacılar, Bulgarların X. yüzyılda üç tarla sistemini¹²⁴² geliştirdiğine inanmaktadır. V. Tuganayev ise paleobotanik verilere dayanarak özellikle de nadas veya hareketli tarım sistemi (shifting cultivation) ile bağlantılı olan buğday, tahıl ekimi temelinde, nadas sisteminin X. yüzyılda henüz ortaya çıkmadığını düşünmektedir¹²⁴³. A. H. Halikov, Tuganayev'in aksine Moğol öncesi dönemde Batı Çulman Ardi'nda iki ve üç tarla formunda nadas sisteminin yaygın olduğunu bunu da saban bıçak kalıntılarının doğruladığını belirtmiştir¹²⁴⁴. F. Ş. Huzin de Bulgarların Moğol öncesi dönemde üçlü tarım sistemini (kışlık-yazlık-nadas) kullandıklarını, kışlık tarımın ise henüz arkeolojik olarak saptanmadığını dile getirmiştir¹²⁴⁵. Paleobotanik materyaller de İtil Bulgarlarında (Biler, Bulgar vd.) kışlık tahılların var olmadığının altını çizmektedir. Ekili bitkilerin materyallerinde nadir bulunan çavdar bulguları ve yabani otlar arasında tipik kış yabani otlarının yokluğu, kış çavdarının Bulgarlar tarafından yetiştirilmediğini göstermektedir. Bu sebeple genel olarak Rusya'da yaygın olan ve kış tahılının varlığını sağlayan üç tarım sistemine benzer bir nadas sisteminin Bulgarlarda olduğu şüpheli ve biraz da tartışmaya açık durmaktadır¹²⁴⁶.

Bulgarlarda gübrelemenin olmaması bazı tarımsal aletlerin yokluğuyla izah edilmektedir. Nadas sisteminin emarelerini belirleyen N. A. Kir'yanov, toprak katmanını döndürerek gübre oluşturan özel bir aletin varlığının nadas sistemindeki önemine dikkat çekmektedir. Araştırmacıya göre temelde sadece bu tarz aletlerin ortaya çıktığı vakit nadas tarımından bahsedilebilmektedir. Yu. A. Krasnov'un belirttiği üzere 3 tip sabanın kesici kısmıyla toprağı kaldıran parçası XIV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu sebeple erken etapta nadas sisteminde pulluk bıçağı (toprağı kaldıran parça) tarımsal faaliyetlerde kullanılmamıştır. Tarım kültürü geliştikçe araziye gübrelemenin ya da verimli kılmanın yeni formları keşfedilmiştir. İtil Bulgar topraklarında şimdiye kadar 4 adet pulluk bıçağı aparatı keşfedilmiştir. Gübre toplamak için tasarlanan aletlere ise rastlanmamıştır¹²⁴⁷.

XVI-XVII. yüzyıllarının Orta İtil'inde hareketli tarım sisteminin (shifting cultivation) yaygınlaştığı bilinmektedir. Tarihsel olarak daha ilerici hareketli tarım sisteminin, daha ilkel bir tarım sistemi olan nadastan önce ortaya çıkmış olabileceği fikrini kabul etmek zordur. Bu sebeple Bulgar topraklarında geç bir tarih itibarıyla baskın tarım sistemini hareketli tarım sistemi oluşturmuştur. Bu sistemin özü ise sürülmüş yabani bitki arazilerini birkaç yıl

¹²⁴² İki Tarla Rotasyonu: Tarlaların bir bölümüne kış ekimi yapıldığı, diğer bölümününse nadasa bırakıldığı sistemdir. Üçlü tarla rotasyonu ise kışın buğday, arpa, çavdar; baharın yulaf ve baklagil; üçüncü bölümün ise nadasa bırakıldığı sistemdir.

¹²⁴³ Tuganayev, 1975: 119.

¹²⁴⁴ Halikov, 1989: 99.

¹²⁴⁵ Huzin, 2006c: 73.

¹²⁴⁶ Mardanşina, 2007: 154.

¹²⁴⁷ Mardanşina, 2007: 153-154.

kullanımdan sonra nadasa bırakmaktır. Bu durum, toprak verimliliği arttırma ve üst toprakta biriken yabancı bitki tohumlarının canlılığını yok etme ihtiyacı ile alakalıdır. Kısa vadeli hareketli tarım sisteminde yabancı bitkileri değiştirmek ve toprağın verimliliğini geri kazanmak için üretkenliğini kaybeden bir arsa 8-15 yıl dinlendirilmektedir. İlk 2-3 yılda yabancı otlarla, sonraki 5-7 yılda köksapla nadas gerçekleşmektedir. 10-15 yıldan başlayarak köksapların yerini çalılar, otlar yani doğal bitki örtüsü almakta, böyle bir nadasla tahıl bitkilerinin ekimi için arazi tekrar sürülmektedir. Arkeolojik verilere göre bu tarz bir tarım sistemiyle buğday, arpa, darı yetiştirilmiştir. Fakat toprağın 3-4 yıllık dinlenmesinin ardından arazinin iyileşmesi için vakit kalmadığından, yumuşak ekilebilir arazi önemli ölçüde yabancı otlara teslim olmuştur. Böyle bir nadas sonucunda tarla tahıl ekimi için tekrar sürülmüştür. Hareketli tarımda boş arazilerin çoğalması Bulgar çiftçilerini memnun etmiştir. Nadas tarım sistemi ile doğurganlığını kaybetmiş arsa uzun süreliğine terk edilmiştir. Nadasın ilkel bir tarım sistemi olduğu bilinse de İtil Bulgarları için bir takım avantaj yaratmış, büyük verimler sağlamıştır. Nadas sistemine eşlik eden buğday, darı, arpa ya da mercimek ve bezelye gibi yüksek verimli gıdalar halkın beslenmesinde büyük rol oynamıştır¹²⁴⁸.

Sonuç itibariyle kentlerden ziyade çoğunlukla kırsal alanlarda belirginleşen tarım için baskın sistemin, toprak yetiştiriciliğine dair özel araçların, özellikle de sabanlar gibi çiftçilik için uzun süre tarımsal ekim yapılması adına, kullanıma elverişli ve otlarla başarılı bir şekilde savaşılmaya izin veren nadas olduğu söylenebilir¹²⁴⁹. Yani İtil Bulgar çiftçilerinin ihtilaflı bir konu da olsa iki tarla rotasyonu başta olmak üzere nadas sistemini kullandıklarını; bezelye, mercimek, yulaf, arpa, darı, kılçıksız buğday, kenevir gibi mahsulleri yetiştirmelerinin yanı sıra bostancılık ve bağcılıkla da (Biler kazılarında sebze tohumu-salatalık ve meyve çekirdeğine-elma, vişne, erik, ahududu-rastlanılmıştır)¹²⁵⁰ uğraştıklarını; ürünlerini kuyu formundaki depolarda sakladıklarını ve değirmen taşları ile hububat işlediklerini; toprağı işlerken saban ve teçhizatlarını, ürün hasat ederken orak ve tırpan kullandıklarını söyleyebiliriz. Arkeolojik dayanağı olan tüm bu hususlar, yazılı kaynaklarla da doğrulanmaktadır. Bu da Bulgarların Ten civarı edinmiş oldukları tarımsal yeteneklerini, İtil'e göç ettikten sonra da sürdürdüklerini hatta yeni tarımsal formlara ev sahipliği yapan çiftçilik kimliği kazandıklarını göstermektedir.

Tarımın, zanaat ve ticarete oranla kent yaşamında çok fazla aktif rol üstlenmediği bilinmektedir. Fakat yukarıda bahsi geçtiği gibi İtil Bulgarlarında Biler, Bulgar gibi belli başlı kent yerleşimlerinde ve sur dışında tarımın izleri sürülebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında

¹²⁴⁸ Mardanşina, 2007: 155-156.

¹²⁴⁹ Mardanşina, 2007: 155-156.

¹²⁵⁰ Huzin, 2006c: 74.

tarımsal aktivitelerin de kent kültürüne katkı yaptığı şüphesizdir. Kent sakinlerinin ihtiyaç duyduğu besinler bu noktalarda üretilmiş, nüfusun artışı doğal olarak tarımsal üretimin de gelişmesine zemin hazırlamıştır. Öyle ki arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkan tarımsal aletlerin gelişim düzeyi, tarımsal aktivitelerin artmasının zanaat sektörüne yaptığı etkiyi de gözler önüne sermektedir. Bu açıdan kent kültürünün önemli bir parçası olan zanaatın, kent dışına yani kırsala ve tarımsal aktivitelere yönelik üretimi önemlidir. Aynı şekilde kent kültürünün gelişimine hizmet eden ticarete de Bulgar tarımsal ürünlerinin önemi tarihi vesikalara yansımıştır.

3. 3. 3. 1. Kırsal Tarım Yerleşimleri

IX-X. yüzyıllarına ait Erken Bulgar yerleşimlerinden biri Ulyanov'daki Sengileyev Bölgesi'nin Kriuş Köyü'nde yer almaktadır. Burası 1957'de A. P. Smirnov'un başkanlığındaki Kuybişev arkeoloji seferinde yer alan N. V. Tuhtina tarafından araştırılmıştır. Yerleşim İtil'in sağ kıyısında yer almakta ve 12 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Burada kerpiç fırınların, taştan ocakların dahası hububatın saklanması için kuyuların yer aldığı yarı sığınak tipi ev kalıntılarına rastlanılmıştır¹²⁵¹.

İzmer I yerleşimi yaklaşık olarak 60 hektarlık bir alanı kapsamakla birlikte buranın 0,7 km. batısında çok büyük olmayan Bulgar Kalesi "Deviçiy gorodok" (X-XI. yüzyılları) bulunmaktadır. Yerleşimin katman kapasitesi yaklaşık 40-50 cm'dir. Alanı 900 metrekaredir. Burada da sığınak, yarı-sığınak, ambar tipi yapılar, kuyular keşfedilmiştir¹²⁵².

Kuyu formundaki ambarlara başta kırsal alanlar olmak üzere İtil Bulgar topraklarının birçok kısmında rastlanılmaktadır. Fakat belirtilmelidir ki Bulgar yerleşimlerinin büyük kısmını, kırsal bölgeyi kontrol eden feodal tarzı kaleler ve müstahkem kentlerin yakınında bulunan ve genellikle tarımla uğraşan köyler oluşturmaktadır. Örneğin Ön Çulman'daki Bulgar köyleri XI. yüzyıldan başlayarak Çulman'ın sağ kollarında Meşa, Brıska, Şuranka nehirlerinin aşağısında yer almıştır. XII-XIII. yüzyıllarda Meşa Nehri üzerinde çok farklı çiftlikleriyle Rojdestven I, V, VI yerleşimleri bulunmuştur. Bu yerleşimlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda sığınak, yarı-sığınak ve kulübe tipi evler ortaya çıkartılmıştır. Yerleşimde tahıl ambarlarının yanı sıra, ocaklar bazen de kuyular yer almıştır. H. G. Nadırova'nın açıklamasına göre bunların planlama yapısı açık bir şekilde belirlenmemiş, fakat kazı materyallerine göre çiftliklerin bulunduğu yerin çizgisel ve kümülüs biçimleri ayırt edilmiştir. Çizgisel form çevresinde çiftlikler yolun bir tarafı boyunca daha az; iki taraf boyunca ise sokağa benzer şekilde iki sıra halinde dizilmiştir. Kümülüs formunun çerçevesindekiler ise

¹²⁵¹ Huzin, 2001b: 66.

¹²⁵² Huzin, 2001b: 70.

yolun yaklaştığı pitoreks grubunu oluşturmuştur. Bu tarz bağımsız ve küme formundaki çiftlik yapıları bölgede en eski yapılar olmakla birlikte, Rus olmayan halkların köylerinde XVII. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını devam ettirmiştir. Nehirlerin kıyısındaki evlerin serbestçe bulunduğu alanda, müstakil çiftlikler rastgele yerleşmiştir. Ancak bu rastgelelik kendi içerisinde belirli bir mantığına sahip olmuştur. Komşu yerleşimlerden uzanan yollar kimi yapılara yaklaşmıştır. Büyük ve orta köyler, ana ve ikincil yolların sağladığı iletişim ağı ile birleşmiş, bir grup küme çiftliği oluşturmuştur¹²⁵³. Aynı bölgedeki yukarıda bahsi geçen Rojdestven V köyünde, her bir avlu bölgesel olarak korunduğunda ve yol boyunca konumlandırıldığında çizgisel bir yapı gözlemlenmiştir¹²⁵⁴. Bu çiftlik merkezinde bir veya daha fazla ev yer almıştır. Bu evler ise sokağa açılmış, çiftlik sokaktan bir çitle ayrılmıştır. Bulgar köylerinde genel itibariyle sokaklar mevcut olmamış, çiftlikler çitler tarafından kuşatılan yollarla birbirine bağlanmıştır¹²⁵⁵.

Bulgar köylerinin birçoğu arkeolojik olarak hâlen tespit edilememiştir. Fakat köylerin küçük nehir kıyıları boyunca birbirine yakın gruplar halinde bulunduğu bilinmektedir. Bu köyler işlenmiş arazilerle birbirinden ayrılmıştır¹²⁵⁶. Kırsal yerleşimlerin dışında ise XII-XIII. yüzyıllarına ait Müslüman mezarlıkları yer almış, fakat bu mezarlıkların hemen yakınında doğal veya yapay sınırlar (dere, geçit, koru, hendek) bulunmuştur¹²⁵⁷.

3. 3. 3. 2. Arazi Mülkiyeti

Söz konusu tarım olunca arazi mülkiyetinden de bahsetmek gerekmektedir. Bulgarlarda arazi edinimi ilk etapta yasal olarak Bulgar boylarının, soyluların elinde olmuş, boş araziye de bunların konsolidasyonu el koymuştur. Zamanla da yöneticilerin yakınlarına toprak dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Kışın soğuğu geçiren konargöçer soylular, yazları kendi topraklarına geri dönmüştür. Toplumun alt katmanı ise tarımı geliştirmeye başlamıştır. Özel arazi kullanım süresi ise İslamiyet'in kabulü ile birlikte Müslüman devletler için karakterize edilen arazi kullanım süresi ilkelerinin ve formlarının güçlendirilmesi ile ilişkili olarak gelişmeye başlamıştır¹²⁵⁸.

İslami devirde genel kaide olarak yeni kentlerin oluşumu için, kentin kurulacağı arazi önceden satın alınmıştır. Daha sonra ise bu kente yerleşilmesi istenen şahıslara ikta verilmiş ve kentin sosyo-ekonomik yapısı önceden belirlenmek istenmiştir. Örneğin, Bağdat

¹²⁵³ Nadirova, 1990: 44.

¹²⁵⁴ Rudenko, 2001: 121-122.

¹²⁵⁵ Rudenko, 2001: 122.

¹²⁵⁶ Kazakov, 1991: 176; Rudenko, 2001: 242.

¹²⁵⁷ Rudenko, 2001: 130.

¹²⁵⁸ Muhamadeyev, 2014: 127.

kurulurken, buraya yerleştirilmek istenen alimlere, askerlere, zanaatkarlara vb. belirli araziler ikta olarak verilmiştir. Bağdat yakınlarında bulunan Surat Nehri kenarındaki verimli araziler ise bizzat halifenin adamlarına ikta olarak sunulmuştur. Kentin kuruluşunda ikta edilen bu alanlar, sonraki sũreęte kentin en canlı noktalarını oluřturmuřtur¹²⁵⁹. İtil Bulgarlarında da tıpkı İslamiyet'i erken sũreęte kabul eden diğer Tũrk devletlerinde (Karahanlılar, Selęuklular) olduğu gibi ikta, mũlk, has ve vakıf arazi sisteminin (fakat kentlerin oluşumu bu sistemin dışındadır) uygulandığı sũylenebilir. Bu çeręevede de idari ve askeri sınıftan kesimlere koşullu olarak topraklar tahsis edilmiştir. İkta toprakları ile hem ũretim geręekleřmiř hem de yũnetici tabakanın gũrevleri dolaylı olarak yũnetilmiřtir. Arkeolojik veriler de bu tarz tahkimli yerleşimlerin ve ikta arazilerin varlığına ışık tutmaktadır¹²⁶⁰.

3. 3. 4. Hayvancılık

Yerleşikliğin oluşumu ve kentlerin doğuşu ile birlikte daha ęok tarımsal aktivitelerle ũn plana ęıkan Bulgarların geğmişlerinde bũyũk yer etmiş olan hayvancılığın Orta İtil sahasında da izleri sũrũlmektedir. Zira konargũcer yaşam tarzına sahip olan Tũrk topluluklarının başlıca geçim kaynağını oluşturan hayvancılık, Tũrklerin yerleşik yaşamı benimsemesi ile kaybolmamış aksine tarımsal aktivitelerle bũtũnlũk arz edecek şekilde devam etmiştir. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar bu kanıyı doğrular şekilde haberler sunmuştur. Ȗzellikle kadim Bulgar topraklarında geręekleřtirilen osteolojik araştırmalar Bulgarların hangi hayvanları yetiştirdikleri ve hangi hayvanlardan faydalandıkları hakkında detaylı bilgiler vermiştir.

Hayvancılık daha ęok kırsal bũlgelerde geręekleřtirilen bir iş kolunu oluşturuyor olsa da Bulgar kentlerinin ęevresinde, sur dışı yerleşimlerde hatta bazen de kent merkezlerinde hayvancılık emarelerine rastlanılmıştır. Ȗyle ki Bulgarlar hayvanları hem besin olarak kullanmış hem de onların gũcũnden istifade etmiştir. Atlar ulaşımda, askeri ve eğlence sektũrũnde tercih edilirken, Ȗkũzlerle tarlalar sũrũlmũřtũr.

Yazılı kaynaklar İtil Bulgar hayvancılığı ile ilgili birbirini tamamlayan ęeřitli haberler sunmaktadır. İbn Rusteh, Bulgarların atları olduğunu, hũkũmdarlarına hayvan vergisi verdiklerini ve içlerinden biri evlenince hũkũmdarlarına yine bir hayvan verdiklerini aktarmaktadır¹²⁶¹. Bulgarlar hakkında en Ȗnemli haberler sunan İbn Fadlan, onların içtimai hayatları hakkında bilgi verirken Bulgarların en fazla tercih ettikleri besinlerin arasında et

¹²⁵⁹ Demirci, 2003:243-245.

¹²⁶⁰ Nigamayev ve Huzin, 2006: 142.

¹²⁶¹ şeşen, 2001: 37.s

bulunduğunu, teke başıyla pişirilen geleneksel bir yemekleri olduğunu aktarmıştır¹²⁶². Bulgar ihracatı hakkında haberler sunan Mukaddesî ise Bulgarların Harezmi'ye küçük ve büyük baş hayvan sattıklarını belirtmiştir¹²⁶³. Fakat Mukaddesî'nin bu ifadesine karşı İbn Fadlan anlatımının bir yerinde tüccarların Türk ülkelerine giderek Bulgar ülkesine koyun getirdiklerini aktarmıştır¹²⁶⁴. İki haber karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde dönem dönem Bulgarların hayvan üretiminde sıkıntı çekerken kimi zaman da ithal edecek kadar hayvan bolluğuna eriştiği sonucuna varılmaktadır. Hayvan üretiminde gözlemlenen bu istikrarsızlığın en büyük sebebini şüphesiz ki doğal felaketler oluşturmuştur. Özellikle kış aylarında gözlemlenen aşırı soğuklar hayvan teleflerinin ortaya çıkmasına ve et ihtiyacının dış ülkelerden temin edilmesine neden olmuştur.

Ortaçağ boyunca neredeyse tüm kentlerin sur dışı yerleşimlerinin birçoğunun ekonomisi karma bir karakter taşımıştır. Nüfus, tarım ve hayvancılık dışında avcılıkla da ilgilenmiştir. Yani ekonomin farklı dallarının çeşitli halklar arasında taşıdığı önem farklılık arz etmiştir. Örneğin Tayga Orman kuşağının Ortaçağ Fin-Ugor ahalisi arasında avcılık yaygın olmuş, bunlara ait kürk ürünleri ise nüfusu arasında avcılığın sınırlı olduğu İtil Bulgarlarının kent pazarlarına ihraç edilmiştir¹²⁶⁵. Aynı şekilde yaşanan ortamın müsait olmaması sebebiyle hayvancılığa müsait olmayan alanlara, yani kuzeydeki kavimlere hayvansal ürünler ise İtil Bulgarları aracılığıyla girmiştir.

Arkeolojik ve osteolojik araştırmalar, İtil Bulgar hayvancılığı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Örneğin bu araştırmalara göre Moğol öncesi dönemde sadece Biler yerleşiminde 19. 045 hayvan kemiği tespit edilmiştir¹²⁶⁶. Bu açıdan bakıldığında hayvancılığın da İtil Bulgar ekonomisinde mühim bir yer işgal ettiği kesin olarak bilinmektedir. Kemik analizlerine göre Bulgarlarda görülen en baskın türler ise şu şekildedir: sığır, koyun, keçi, at, deve, eşek gibi evcil türler; kunduz, tavşan sansar, ayı, tilki, yaban domuzu, karaca, sansar vd. gibi vahşi türler¹²⁶⁷.

3. 3. 4. 1. Büyükbaş Hayvancılık

Arkeolojik araştırmalar büyükbaş hayvancılığın İtil Bulgar ekonomisinde önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Ortaçağ'a ait gerek kent gerek ise kırsal yerleşimlerde yürütülen araştırmalarda hayvan cinsleri daha çok yerel özelliklere göre şekillenirken, İtil

¹²⁶² İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29.

¹²⁶³ Hvol'son, 1869: 181.

¹²⁶⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 32.

¹²⁶⁵ Petrenko, 2006: 246.

¹²⁶⁶ Petrenko, 1984: 135.

¹²⁶⁷ Petrenko, 1999: 136.

Bulgar yerleşimlerinde bu durum belirleyici olmamıştır. Zira bölgedeki büyükbaş ve küçükbaş hayvan türlerinin oldukça çeşitlilik arz etmesi uzak bölgelerle gerçekleştirilen ticari hareketlilikle alakalı olmuştur. Bu sebeple olsa gerek aynı cinsten, fakat farklı kökenden gelen hayvanlara ait kalıntı oldukça fazladır. İtil Bulgar hayvancılığının sayısal verilere göre tespit edilmesi için Bulgar yerleşimi bölgesindeki Ust-İerusalim yerleşiminin osteolojik kalıntıları belirleyici olmuştur. Buna göre hayvancılığın temelini %38,0 ile büyükbaş oluşturmakta, bu sırayı %34, 9 ile at, %25, 4 ile koyun izlemektedir. Bu sebeple bu yerleşim ekonomisinde evcil hayvan yetiştiriciliğinin yüzdesinin %98'e ulaştığı görülmektedir¹²⁶⁸.

Erken Bulgar sürecinde Orta İtil'de osteolojik olarak izi sürülen ilk hayvanı at oluşturmaktadır. Yük ve binek hayvanı olarak ön plana çıkan at, İtil Bulgar ekonomisinde önemli bir yer işgal etmiştir. Fakat belirtmelidir ki her konargöçer Türk toplumunda gözlemlendiği gibi Bulgarlarda da ata ritüel anlamlar yüklenmiştir.

Mezarlara mevtalar ile birlikte gömülen atlar ilk olarak ritüel işlevi ile karşımıza çıkmaktadır. Önemli Ön Bulgar mezarlarından olan Ulu (Bol'se) Tarhan, Tankeyev gibi mezar komplekslerinde çok sayıda at koşum takımına ve at kemiklerine rastlanılmıştır¹²⁶⁹. Bilindiği gibi Türkler ata büyük önem atfetmiş, günlük yaşamlarının yanı sıra inanç telakkilerinde de ata yer vermişlerdir. Atın besin ve çekim gücünden ziyade binek özelliğinin sivrilmesi, toplum nezdinde atın öneminin artmasına neden olmuştur. Özellikle savaşçı kesimin vazgeçilmez bir unsuru olan at, öte dünyada da savaşçılara ve beylere eşlik etmesi için ölen kişiyle birlikte defnedilmiştir¹²⁷⁰.

Erken Dönem Bulgar mezarlarından olan Tankeyev'deki atlar, Batı Kazakistan'ın yerli atlarıyla benzerlik göstermiştir. A. Petrenko aracılığıyla araştırmacı Yu. N. Barmintsev'in VI-XII. yüzyıllarının Kazakistan atları hakkında birtakım fikirler edinile bilinmektedir. Örneğin İli Vadisi ve Taldı-Kurgan bölgelerinin arkeolojik kazılarında elde edilen verilere göre Türklerin nasıl atlara sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Bölgeden elde edilen tüm veriler ensede 136-140 cm. ebada ulaşan, geniş alınlı ve orta kemikli Erken dönem Bulgar atlarının (Tankeyev) adeta kopyasını sunmuştur. Araştırmacı bu atların Cengiz Han'ın seferlerinden önce var olduğunun altını çizmiştir. Zira Moğolların seferleriyle bağlantılı olarak güney tipi şeklinde kategorize edilen bu atlar sonradan yok olmuş, bunun yerine yılın dört mevsimi otlatmaya uygun bozkır tipi atlar yaygınlaşmıştır¹²⁷¹.

¹²⁶⁸ Petrenko, 2006: 240.

¹²⁶⁹ Gening ve Halikov, 1964: 30.

¹²⁷⁰ Yaşar, 2012: 1054.

¹²⁷¹ Petrenko, 2006: 240-242.

İtil Bulgar yerleşimlerinde keşfedilen kemiklerin analizi farklı türde atların varlığına işaret etmektedir. Petrenko'ya göre bu durumun birkaç sebebi bulunmaktadır. Bilindiği gibi İtil Bulgar İlteberliği çok farklı etnik topluluğun bir araya gelmesinden oluşmuş, sonradan ise birçok etnik topluluk baskın gruplar içerisinde erimiş ve at yetiştiriciliğinde sadece bazı özel gelenekler korunabilmiştir. Diğer taraftan İtil Bulgar İlteberliği at yetiştiriciliği de dahil olmak üzere ekonomik hayatın birçok özelliğine yansıyan, karmaşık sosyal bir yapıya ev sahipliği yapmış, varlıklı insanlar en iyi cinsten atları elde etme ve koruma fırsatına sahip olmuştur. Bunun aksine sıradan ahali ise çok dayanıklı atlara sahip olsa da bu durum az bir oranı ihtiva etmiştir. Zira Biler gibi büyük kentlere varlıklı kesim için genelde kaliteli at eti temin edildiğinden keşfedilen at kemikleri çoğunlukla genç atlara ait olmuştur. Bölgedeki at türlerin çeşitliliğine dair en geçerli sebebi ise ticaret oluşturmuştur. Bulgarlar yakın komşularının yanı sıra Kafkaslar, Türkistan, Çin ve Hindistan ile ticari kontak kurmuş, bunun sonucunda da Orta İtil'e sadece bozkır tipi at cinsi değil özellikle mutfak kalıntılarında keşfedilen farklı tipte Asya ırkları da girmiştir¹²⁷².

Moğol öncesi döneme ait Biler yerleşiminde özellikle büyükbaş hayvanlara ait arkeolojik kalıntı oldukça fazladır. Bu kalıntıların büyük bir kısmı inek ve boğaya aittir. Osteolojik araştırmalara göre büyükbaş hayvanlar iki farklı cins grubuna ayrılabilir: Küçük tarzda Eski Rus grubu ve büyük tarzda Türkistan bozkır grubu. Birinci gruptaki büyükbaşların ortalama ense yüksekliği (inekler için) yaklaşık 108 cm iken (Eski Rus topraklarında 95-105 cm), Eski Harezm hayvanları ile büyük benzerlik taşıyan ikinci gruptakilerin 109-124 cm'dir¹²⁷³. Gerçekten de Biler yerleşimindeki boynuz kalıntıları kronolojik olarak Harezm kazılarında elde edilen materyallerle oldukça yakın durmaktadır¹²⁷⁴. Osteolojik araştırmalara dayanan araştırmacılar sayısal olarak Bulgar ahalisinin çiftliklerindeki öküz yüzdesinin %4,7'den fazla olmasından yola çıkarak bu büyükbaşların tarımsal hayvancılıkta büyük önem taşıdığı kanısına varmıştır¹²⁷⁵.

İtil Bulgar kentlerinde yürütülen arkeolojik ve osteolojik araştırmalarla bazı kentlerin hayvan türlerinin oranı belirlenmiştir. Örneğin Cuketau yerleşiminde büyükbaş %49,0, küçükbaş %31,8 ve at yaklaşık %19,2 oranında olmuştur¹²⁷⁶. Yine Moğol öncesi İtil Bulgar kentlerinden biri olan ve Samarskaya Luka üzerinde bulunan Murom Kasabası'nda keşfedilen hayvan kemik kalıntıları, Bulgar hayvancılığının önemli koleksiyonlarından birini temsil

¹²⁷² Petrenko, 2006: 242-243.

¹²⁷³ Huzin, 2001a: 149.

¹²⁷⁴ Petrenko, 1984: 28-30.

¹²⁷⁵ Petrenko, 1984: 32-35.

¹²⁷⁶ Petrenko, 2006: 243.

etmiştir. Burada 59 tipten 2597 kemik, büyükbaş aittir¹²⁷⁷. Daha ayrıntılı açıklamak gerekirse bu yerleşimde sürülerde yer alan ve toplam sayının %80'inini oluşturan hayvan türlerini koyun ve keçiler oluştururken, bu sıralamayı yaklaşık %11 ile büyükbaş, %5 ile at izlemiştir. Yerleşimdeki tüm kazılarda deve kemiklerine de rastlanılmıştır. Bu deve kemikleri Bulgar öncesinde bölgede meskûn bulunan İmenkov dönemine (V-VI. yy) atfedilmiş ve Doğu'dan gelen ticaret kervanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Murom Kasabası'nın yanı sıra Biler, Bulgar gibi kentlerde de deve kemiklerinin izi sürülmüştür. Fakat en fazla buluntu doğal olarak Biler'de keşfedilmiştir.¹²⁷⁸ Biler'de keşfedilen develer daha çok soylular tarafından tercih edilmiştir¹²⁷⁹.

Büyükbaş hayvanlar Bulgarlar tarafından besin maddesi olarak tercih edilmiştir ki tercih edilen başlıca hayvanı sığır oluşturmuştur. Örneğin Biler kentinde ana et ürününü büyükbaşlar ihtiva etmiştir. Çünkü araştırmalara göre kesilen her bir sığırdan karşılanan et miktarı koyundan ortalama olarak 9 kat fazla olmuştur. Bu oran kırsal bölgelerde farklılık arz etmiş, muhtemelen gıda temini için kesilen koyun miktarı kentlere oranla daha fazla olmuştur. Ama kentlerde gıda için tercih edilen hayvanı bahsi geçtiği gibi genel suretle büyükbaş oluşturmuştur. Tıpkı Biler gibi Cuketau kentinde de temel et besinin ilk sırasında büyükbaşlar yer almıştır¹²⁸⁰.

3. 3. 4. 2. Küçükbaş Hayvancılık

İtil Bulgarlarına ait sürülerin birleşiminde yer alan türler değişiklik göstermiş olsa da koyun her zaman sürülerde baskın gelen hayvanı oluşturmuştur. Fakat osteolojik araştırmalar çerçevesinde koyun ve keçi boynuzlarının oldukça nadir yer aldığı ve kötü korunduğu fark edilmektedir. Yine de koyun yetiştiriciliğinin Bulgar hayvancılığında büyük önem arz ettiği şüphesizdir. Örneğin ahalisi orman-bozkır şartlarında yaşayan Samarskaya Luka'nın bazı yerleşimlerinde ehil hayvanların toplam kemik sayısının %80'inden fazlasını koyun oluşturmaktadır¹²⁸¹. Yine diş uzunluğu hesaplanarak yaşları hesaplanan, küçükbaş kalıntıların yer aldığı kentlerin başında Biler gelmektedir. Biler'deki koyunların kemik kalıntılarını analiz eden araştırmacılar, bunların homojen bir özellik sergilediğini, yine koyun kemiklerinin boyutlarının bugünkü iri modern koyunlara (Türkmen ve Kazak kuyruklu koyunları) yakın olduğunu belirtmektedir¹²⁸². Bulgar ve Biler kentlerinde keşfedilen koyun kemikleri analiz

¹²⁷⁷ Petrenko, 1984: 39.

¹²⁷⁸ Petrenko, 1984: 110-112.

¹²⁷⁹ Petrenko, 2006: 241.

¹²⁸⁰ Petrenko, 2006: 243.

¹²⁸¹ Huzin, 2001a: 149.

¹²⁸² Petronko, 1984: 53-55.

edildiğinde de bunların birbirine çok yakın ve tekdüzelik sergilediği ortaya çıkmıştır. Sadece Biler koyunlarının çoğunluğu, Bulgar'dakilere göre daha iri olmuştur ¹²⁸³. Zaten Biler'in osteolojik analizine göre ana koyun popülasyonu ensede 70-73 cm'ye ulaşan çok iri ve uzun ebatta özellikler taşımıştır¹²⁸⁴. Temel gıdalardan birini teşkil eden koyun, etinin yanı sıra postu ve yünü için de yetiştirilmiştir. Bu hususun en önemli göstergesi arkeolojik materyallerde yer alan kırpma makaslarıdır¹²⁸⁵.

İtil Bulgar yerleşimlerinde domuza ait kemik kalıntıları yok denecek kadar azdır. Keşfedilen buluntular ise Eski Rus topraklarının orman kuşağındaki buluntulara oldukça yakınlık arz etmektedir¹²⁸⁶. Yerleşimlerde evcil domuz kemiklerinin yokluğu genelde Bulgarların İslamiyet'i benimsemiş olması ile açıklanmıştır¹²⁸⁷. Fakat bilindiği gibi Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden evvel de domuz hiçbir dönem Türk mutfak kültüründe tercih edilen bir besini oluşturmamıştır. Bu sebeple İslamiyet'in resmî kabulünün yaşandığı X. yüzyıldan evvelki Bulgar yerleşimlerinin genelinde de domuz kemiklerine pek rastlanmamıştır. Keşfedilen domuz kemikleri de büyük ihtimalle Rus iskan bölgelerine ait olmuştur. Zaten İtil Bulgar topraklarında yabancılar tarafından tüketilen domuz yerel ekonomide yetiştirilen bir hayvanı oluşturmamış, gerektiğinde dışarıdan temin edilmiştir¹²⁸⁸.

3. 3. 4. 3. Kümes Hayvancılığı ve Arıcılık

Bulgarların kümes hayvanı yetiştirmiş olduğu arkeolojik araştırmalar nezdinde kanıtlanmıştır. Yetiştirdikleri başlıca kanatlı hayvanlar arasında tavuk, ördek ve kaz yer almıştır. Biler, Suvar gibi önemli yerleşimlerde yer alan evlerin çukur şeklindeki depolama alanlarında tavuk kemikleri ve yumurta kabukları keşfedilmiştir¹²⁸⁹.

Bal hasadı genelde yabani arılardan elde edilen bal ile gerçekleştirilmiştir. Ormanlardaki ağaç kovuklarından ya da el işi kovanlardan toplanan bal, Bulgarlar için sadece leziz bir yiyecek olmamış aynı zamanda tedavi amaçlı da kullanılmıştır¹²⁹⁰. Bulgar ülkesini ziyaret eden İbn Fadlan, Bulgar ormanlarında çokça bal bulunduğundan ve Bulgarların bunları keşfetmeye çıktığından bahsetmiştir. Ayrıca sahrac (nebiz) denilen bal şarabını da Bulgarların çokça tüketip, sevdiğini haberlerine eklemiştir¹²⁹¹. Balın ve balcılığın Bulgar toplumunda taşıdığı önemini Bulgar yurdunu asırlar sonra ziyaret eden Gırnati de aktarmıştır.

¹²⁸³ Petrenko, 1988: 258-260.

¹²⁸⁴ Huzin, 2001b: 149.

¹²⁸⁵ Petrenko, 2006: 240.

¹²⁸⁶ Petrenko, 1984: 68.

¹²⁸⁷ Petrenko, 2006: 240.

¹²⁸⁸ Petrenko, 1991: 141.

¹²⁸⁹ Huzin, 2001b: 150.

¹²⁹⁰ Devletşin ve Huzin, 2019: 47-49.

¹²⁹¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29-32; Kovalevskiy, 1956: 138.

Seyyah, Bulgar'da yaşayan insanların soğuğa dayanaklı olmasını, bu bölgede bol bulunan bala bağlamıştır¹²⁹². Yazılı kaynaklara göre bal sadece iç piyasaya yönelik üretilmemiştir. Dış piyasaya gönderilen ürünlerin arasında bal ve bal ürünleri de yer almış, Mukaddesî'nin Bulgar ihraç malları listesinde bal mumu da geçmiştir¹²⁹³.

3. 3. 4. 4. Avcılık ve Balıkçılık

Moğol öncesi Bulgar yerleşimlerinde av hayvancılığının oranı %1'i aşmamaktadır. Bu sebeple avcılığın Bulgar iş sahasında çok önemli bir yer işgal ettiği söylenemez. Örneğin Biler'de vahşi hayvan kemiklerinin kalıntıları yalnızca %0,08'i oluşturmaktadır¹²⁹⁴. Avcılığa dair keşfedilen en önemli osteolojik buluntular ise şu şekildedir: kunduz, sansar, tilki, tavşan, kurt, yaban domuzu, geyik. İtil Bulgar ekonomisinde diğer kollara oranla avcılık gerçekten çok küçük çapta yürütülmüştür. Kentlerde keşfedilen av ürünlerinin çoğu kuzeyli kavimlerden ithal edilmiştir. Bu durum kentlilerin birebir avlanmayı tercih etmediğini ortaya çıkarmıştır¹²⁹⁵. Bulgar avcıları daha çok ormanlık alanlarda yaşamıştır. Bu bölgelerde gerçekleştirilen kazılarda kürklü küçük hayvanları avlamak için tasarlanmış kemik ok uçları ve tavşan, tilki, sincap, ayı, yaban domuzu, karaca vd. hayvan kemikleri keşfedilmiştir¹²⁹⁶.

İtil Bulgar ekonomisinde balıkçılık, avcılığa göre daha mühim rol oynamıştır. Zira Bulgarların meskûn bulunduğu coğrafya, balıkçılık için son derece elverişli nehirler ile çevrili olmuştur. İtil ve Çulman gibi büyük nehirlerin yanı sıra bu nehirlerin büyük ve küçük çaplı yerleşimlere uzayan kolları hem kentlerde hem de köylerde balıkçılığın aktif olarak yürütülmesine neden olmuştur. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik keşifler de bu durumu tasdiklemektedir. İbn Fadlan, seyahatnamesinde Bulgarların yemeklerinde zeytinyağı, susamyağı, tereyağı yerine balık yağı kullandıklarını ve bu sebeple yiyeceklerinin fena koktuğunu aktarmıştır¹²⁹⁷.

XII. yüzyılda İspanya'dan yola çıkan el-Gırnati, Bulgarların da meskûn olduğu bir sahayı oluşturan Saksin civarında gördüğü balık türlerinden bahsederken avlanan balıkların büyüklüğü karşısında hayrete düşmüştür:

Bu nehirde (İtil) daha önce dünyada eşini benzerini görmediğim balık türlerini gördüm mesela öyle bir balık var ki, güçlü bir deve bunları ancak taşıyabilir. Tabi ki bunların (balık) küçükleri de var. (Bunlar) kılçıksızdır ve başında kemik, ağzında diş yoktur. Sanki tavuk etiyle doldurulmuş kuzunun budu gibidir. Besili kuzu etinden daha güzel ve lezzetlidir. Bu balığın içine pirinç doldurulur ve kızartılır. Bu balık

¹²⁹² Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 189.

¹²⁹³ Hvol'son, 1869: 181.

¹²⁹⁴ Huzin, 2001a: 150.

¹²⁹⁵ Petrenko, 2006: 241.

¹²⁹⁶ Huzin, 2001a: 150.

¹²⁹⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29.

bize yüz yarım danik (dirhem'in altıda biri) bedeli ile satılır. Bu balığın karnından çıkarılan yağ lamba için bir ay yetebilir. Midesinden de bizim ağırlığımızın yarısı kadar tutkal çıkarılır. Bu balığın eti tuzlanarak kurutulur ve dünyadaki bütün kurutulmuş etlerden daha güzel olur. Saf, kırmızı kehribar renginde olup, ekmekle beraber yenir¹²⁹⁸.

Gırnati'nin tasvir ettiği balık türü muhtemelen mersin balığıdır. Zira kışı sığ deniz sularında geçiren mersin balığı üremek için ilkbahar başlarında nehirlerle girerek, nisan ve haziran aylarında yumurta bırakmaktadır. Mersin, dünyanın en büyük tatlı su balığı olmakla birlikte 6 metre uzunluğa ve 1 ton ağırlığa ulaşabilmektedirler. Bunlar seyyahın bahsettiği gibi iskeletleri büyük oranda kıkırdaktan oluştuğu için adeta kemiksiz gibi görünürler. Ekonomik olarak ise oldukça kıymetlidir. Yumurtalarından havyar, hava keselerinden tutkal yapılır, eti ise değerlidir¹²⁹⁹. Zira Bulgarların ihraç malları arasında balık ve balık mamulleri yer almaktadır. X. yüzyıl Arap coğrafyacılardan olan Mukaddesî Bulgar'dan Harezmi'ye ihraç edilen Bulgar malları arasında büyük balıklar, balık tutkalı, balık dişleri olduğunu aktarmıştır¹³⁰⁰.

Arkeolojik kaynaklar özellikle kent ve kent çevresinde gerçekleştirilen balıkçılık faaliyeti hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Öyle ki Bulgarların gıda depolamak için kullandıkları çukurlarda mersin, yayın, levrek başta olmak üzere çeşitli balıklara ait pullar ve kılçıklar keşfedilmiştir¹³⁰¹. Balık ağıları için kurşunların, demir balık kancalarının ve bir kancayla uzunca bir levha şeklindeki olta kaşığının keşfedildiği Bulgar ve Suvar yerleşimindeki kazılar, bu kentlilerin nüfusunun balıkçılıkla uğraştığını doğrulamaktadır. Bulgar yerleşimlerinde keşfedilen olta iğneleri yuvarlak kamış kalınlığına göre iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki 5,5- cm uzunluğa, kıvrımın aşağı kısmında 3-6 cm. genişliğe ve 3,5-7 cm. çapa sahip en büyük numunelerden oluşmaktadır. İkinci grubun olta iğneleri İzmir I yerleşimine aittir ve 1,5-3 cm. çapından telden yapılmış, kıvrımın aşağı kısmının genişliği ise 1-1,5 cm'dir. İlk grubun olta iğneleri ebat itibarıyla büyük ihtimalle mersin, yayın gibi büyük balıkları yakalamak için ikinci grubun olta iğneleri ise daha küçük balıkları yakalamak için tasarlanmıştır. Yine zıpkınlar ve buz kırma levheleri balıkçılıkla alakalı olan buluntular arasındadır¹³⁰². Cuketau kentinde yapılan kazılarda "biri delinmiş, 19 adet taştan yapılmış balık ağırlıkları (batırgıç) keşfedilmiştir: "Kazı sırasında, amacı belirlenemeyen birkaç yapı daha ortaya çıkarıldı. Bunlar küçük boyuttadır. Bunları balık pulları kaplamıştır, ayrıca bu

¹²⁹⁸ Gırnati Seyahatnamesi, 2011: 187.

¹²⁹⁹ Üstündağ, 2005: 6-8.

¹³⁰⁰ Hvol'son, 1869: 181.

¹³⁰¹ Kazakov, 1991: 89.

¹³⁰² Kazakov, 1991: 88-89.

yapıların birinde 100'den fazla mersin balığı kılçığı açığa çıkmıştır”¹³⁰³. Büyük ihtimalle bunlar balıkları depolamak amaçlı kullanılmıştır¹³⁰⁴.

Bulgarların başkenti Biler’de de balıkçılığa dair çok sayıda avcılık malzemesi ve materyal keşfedilmiştir. Özellikle son yıllarda yapılan araştırmalar da kent nüfusu için balıkçılığın önemi açığa çıkartılmıştır. XLIV nolu Biler yerleşim kazılarında balık kılçık ve pullarından oluşan 2115 nüsha elde edilmiştir. Kemiklerin analiziyle saptanan balık türleri ve oranları ise şu şekildedir: sevrüga (%23,1), uzunlevrek (%15,2), çığa balığı (%12,7), stenodus leucichthys (alabalıkgillerden iri bir balık türü-%10,9). Bu dört balık türü yerleşimde keşfedilen kemiklerin %70,9’unu oluşturmuştur. Bu türlerin dışında Hazar somonu, Avrupa gölgebalığı, farklı türlerde sazan, yayın, turna balığı keşfedilmiştir. Biler’de keşfedilen bu balık kılçıklarının oranı, Ortaçağ Biler ahalisi için balığın bir besin maddesi olarak tercih edildiğini göstermektedir. Fakat Biler’in somon ve levreğin avlandığı İtil ve Çulman nehirlerinden uzak bir mesafede bulunduğu göz önüne alındığında, bu tür balıkların kente ithal edilmiş olduğunun altı çizilmelidir¹³⁰⁵.

¹³⁰³ Huzin ve Nabiullin: 1999, 96-97.

¹³⁰⁴ Halikov, 2006: 248.

¹³⁰⁵ Şaymuratova vd., 2021: 90-91.

SONUÇ

X. yüzyılın ilk yarısında İslamiyet'i kabul ederek, Orta İtil sahasında güçlü bir devlet vücuda getiren İtil Bulgarları, ülkedeki iş kollarının aktif olarak işlemesi, üretimin ivme kazanıp standartlaşması ve artı ürünün sermayeye dönüşümü neticesinde ortaya çıkan tahkimli ve tahkimsiz yerleşimlere sahip olmuştur. Tahkim edilen yerleşimler ilk etapta olmasa da zamanla kent hüviyetine kavuşmuş, sur dışı yerleşimleriyle geniş alanları işgal etmiştir. Bulgarların ilk sabit yerleşimlerinin kentlere evrilme sürecine ticaret, zanaat ve İslamiyet farklı oranlarda hizmet etmiştir. Bu sebeple araştırmacılar, Bulgar kentlerinin ve kent kültürünün ortaya çıkış kökeni ile alakalı muhtelif varsayımlar ortaya atmıştır.

Bulgar kentleri ve kent kültürü tek bir etkene bağlı olarak gelişmemiştir. Öncelikli olarak coğrafi şartlar, bölgenin beşerî faaliyetlerini yoğun bir şekilde etkisi altına almış; yerleşimlerin mekânsal yapıları, tahkimat ve mesken planlamaları arazi rölyefine veya iklim şartlarına göre şekillenmiştir. Beşerî olarak ise ilk sabit yerleşimler arkeolojik kültür birikimlerinin aşamalı aktarımları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Sosyologlar ve tarihçiler tarafından kentlerin ortaya çıkışı ile ilgili çok çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır. Bunların en bilinenlerini ekonomik (pazar yeri olarak), dinsel (ibadet merkezi), askeri (güç odağı olarak) ve ilk etapta da artı-ürün hidrolik kuramları oluşturmuştur. Devlet öncesi dönemde, X. yüzyılın başlarında İtil-Çulman'da farklı halklardan oluşan beylik formunda yerleşim tipleri oluşmuştur. Bunlar, ticaret-zanaat nüfusuna sahip çok büyük olmayan yerleşimler ve farklı boyların müstahkem beylik merkezi özelliğindeki yerleşimler şeklinde ayrılmıştır. Özellikle beylik merkezi statüsündeki yerleşimlerde, ticaretin ve zanaatın gelişimi ilk kentlerin oluşumunu hızlandırmıştır.

Ekonomik temelde ticaret, zanaat veya tarım bazlı ortaya çıktığı düşünülen çoğu Bulgar kentinin ekonomisi karma karakter taşımıştır. Bu hususta özellikle İtil-Çulman gibi ticaret güzergahları üzerinde ortaya çıkan yerleşimlerin, ticaret kenti olarak nitelendirilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Fakat arkeolojik kaynaklar baz alındığında Bulgar ticaret kentlerinin aynı zamanda zanaat kentleri de olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü Ortaçağ boyunca bölgedeki tüccar ve zanaat sınıfı çoğu kez aynı görevleri ihtiva etmiştir. Zanaatkarlar ürettikleri malları pazar yerlerinde satışa sunarak, tüccar kimliğine bürünmüştür.

İtil Bulgar kentlerinin hangi kent modeline dahil edilmesi gerektiği Tatar tarihyazımında gerçekten mühim bir sorunsalı oluşturmuştur. Bahsi geçtiği gibi çoğu kent ticaret kenti olarak etiketlenilmiştir. Fakat Biler, Suvar, Cuketau, Kaşan, Alabuga, Kirmen gibi Bulgar kentleri idari-askeri işlevleri ile ön plana çıkmıştır. İlk etapta boy birlikteliklerin

toplanma merkezi olarak ortaya çıktığı saptanan bu tarz kentler, sonraki süreçte özellikle uç bölgelerdeki Bulgar kolonizasyonuna hizmet etmiştir.

Gerek idari gerek ise ticari işleve sahip olan kentlerin çevresinde ya da ticaret güzergahlarında kale hüviyetinde Bulgar yerleşimleri de mevcut olmuştur. Bu yerleşimler zamanla yerleşim alanlarını genişleterek büyük kentlere evrilmiştir. En bilinen askeri kentlerden birini oluşturan Kaşan, Çulman Nehri üzerindeki gemi trafiğinin kontrol edildiği bir mevkide bulunmuştur. Fakat XII-XIII. yüzyıllara gelindiğinde kentin zanaat-ticaret sur dışı yerleşimi, bölgenin başlıca ekonomi merkezlerinden birini oluşturmuştur. Bulgarların kale niteliğinde olan kentlerinin birçoğu, düşman saldırılarını önlemek amaçlı kurulmuştur. Bulgarların X-XIII. yüzyılları arasındaki en mühim düşmanını ise sık sık ticaret yollarını tekelleştirme girişimlerinde bulunan Ruslar oluşturmuştur. Rus-Bulgar çatışmaları da çoğunlukla ticaret ekseninde gerçekleşmiştir. Kurulan Bulgar kale kentleri de önemli ticaret güzergahları üzerinde yer almıştır. Bu sebeple olsa gerek üzerinde bulundukları yolun fonksiyonundan nasiplenerek kale kentler, zamanla ticaret kentlerine dönüşmüştür.

XIX. yüzyıl batı odaklı tarih yazımında cami, hamam ve pazar üçgeninde yer alan tüm kentler “İslam kenti” olarak etiketlenmiştir. Fakat bugün modern araştırmalar nezdinde İslam kenti çerçevesinde ele alınan kentlerin dini, dünyevi, ticari ya da özerklik rollerinin farklılık arz ettiği, İslam kenti gibi genel ölçekli bir tipolojinin kabul edilemez olduğu düşünülmektedir. İslamiyet’in yayıldığı coğrafyanın genişliği göz önüne alındığında, kentlerin tek bir tipoloji altında değerlendirilmesi gerçekten de oldukça keyfi durmaktadır. Bu sebeple Bulgar kent yerleşimlerinin sadece İslami kent tipolojisi altında etiketlemek, Bulgarlardan önce bölgede oluşmaya başlayan kent tipi yerleşimlerin yok sayılması anlamına gelmektedir.

Bulgar kentlerinin diğer İslam kentlerinden ayrışmasına farklı unsurlar sebep olmuştur. Genelde nehir kenarında kurulan kentlerin özellikle savunma sistemleri fiziki şartlar göz önüne alınarak tasarlanmış, bu durum özellikle erken dönem İtil-Çulman (Fin-Ugor) kültürlerinden İtil Bulgarlarına değin gözlemlenmiştir. Bulgar kent planlama yapıları bu açıdan nehir kenarında kurulan Doğu Avrupa kentlerinin birçoğunda olduğu gibi karakteristik özellikler taşıırken, eş merkezli yapı formu Türklere atfedilmiştir. Eş merkezli tipteki kentin mekânsal ve planlama yapısı, ilk olarak İtil Bulgarlarının başkenti Biler’de gözlemlenmiştir.

Türklerde kentten ziyade devletin sembolü ve hanın otağının kurulduğu yer önem teşkil etmiştir. Başlangıçta, kent öncesi dönemde merkezi yeri, hükümdar karargahındaki hükümdar yurdu ve çadırı oluşturmuştur. Arkeolojik araştırmalar neticesinde VII-VIII. yüzyıllarda bu tarzda kurulan Türkistan kentlerinin izleri de sürülmüştür. Bu kentler Arap ülkelerinde bulunan kentlerden büyük suretle ayrılmıştır. Türkistan’da yuvarlak tipli kente

rastlanmamış, çoğunlukla eş merkezli yapı ve çift duvara sahip kale plandaki yuvarlak yerleşim tipleri görülmüştür. Bu tarz bir kentin iç alanı, savunma sistemleri ile merkezden (kale) kent merkezinin bileşim özelliklerine sahip olduğu eş merkezli bölümlere (dış kent, iç kent, kale) bölünmüştür. Burada en önemli hacimsel ve dikeysel dominantları kült binalar ve saray kompleksleri oluşturmuştur. Merkez ve kapı, yani kentin içiyle dış dünyayı bağlayan ana iletişim, dairesel planlama yapısı ile oluşturulmuştur. Kentin bu tarz mekânsal yapısı, Türklerin geleneksel Bulgar görüşlerinin sentezini yansıtmış (Hazar topraklarında ve Güneydoğu Avrasya'da bulunan konargöçerler), kentte yer alan anıtsal tuğla-taş yapılar ve kült binalar, kentin mekânsal yapısında bir aksan olarak hizmet etmiştir.

İslam kentlerinde kentsel organizasyon çoğunlukla kale, savunma duvarları, Cuma camii, medrese, hamam, iç avlulu konut ve düzensiz sokak ağı unsurları etrafında şekillenmiştir. Tipik olan bu unsurlara İtil Bulgar kentlerinde de rastlanılmıştır. Fakat diğer İslam kentlerinin bulunduğu coğrafyayla farklılık arz eden iklimsel ve fiziksel şartlar, Bulgar kent organizasyonunun bir takım ayırt edici özellikler sergilemesine neden olmuştur. Örneğin ısıtılan binalar için diğer İslam kentlerinde bulunmayacak şekilde giriş kısmına bir ek dâhil edilmiş ya da binaların avluları daha dar tutulmuş, kimi zaman da mevcut olmamıştır. Yine kent planlama yapısında vazgeçilmez bir sahayı teşkil eden Bulgar konutları mutlak olarak tipik bir konargöçer mesken ya da tipik bir Müslüman hanesi biçiminde gelişmemiştir. Bulgarlarda da gözlemlenen toprağa gömük biçimindeki sığınak tipi konutların kökeni tamamen Doğu Avrupa yerel halklarının meskenleriyle bağlantılı olmuştur. İslam kentlerinde rastlanan avlulu konutlar ve karmaşık sokak ağına Bulgar kentlerinde rastlanılmamıştır. Tıpkı konut mimarisinde olduğu gibi dini mimari de Bulgar kentleri diğer İslam kentlerinden ayrılmıştır. Örneğin İslam Dünyası'nın çeşitli bölgelerinde bulunan camilerde genellikle taş desteklerin üzerinde revaklar veya arkatlarla çevrelenmiş açık bir iç avlu yer alırken, Biler Cami'nde bu tarz bir avlu bulunmamıştır. Minare tabanının altındaki toprak 0,4-0,5 metre aralıklarla, 0,15 metre çapındaki meşe kazıklar ile yaklaşık 1 metre derinliğe kadar güçlendirilmiştir. Bu teknik Hazarların taş yapı inşa geleneğinde de kullanılmış ve muhtemelen Bizans mimarisinden Hazarlara aktarılmış, genellikle de Kafkas mimari geleneğinde gözlemlenmiştir.

Özellikle Bulgar kentlerinin askeri mühendisliği, İslam kenti savunma mühendisliğinden ayrılmıştır. İtil Bulgar tahkimatlarında Hun yerleşimlerine ait tahkimat özelliklerinin izleri sürülmüştür. Ön İtil Bulgar yerleşimlerine dahil edilen Murom yerleşimindeki en eski savunma hattını, hendeğin iç tarafında bulunan, birbirine paralel iki kerpiç duvar kalıntıları oluşturmuş, bu kalıntılar Asya etkisini yansıtmıştır. Yine Kazan

tahkimatının zırh duvar örgü sisteminde Saltovo-Mayat Kültürü'nün etkisinin izleri sürülmüştür. Eski Kazan'ın yanı sıra Alabuga "Çertovo" yerleşiminin tahkimatı da bu kültürden etkilenmiştir. Araştırmacılar Saltovo-Mayat yerleşimleri arasında olan Ten bölgesi ve Tavrika tahkimatlarını Kazan tahkimatlarına benzetmiştir. Yine Yukarı Saltov ve Mayat yerleşimlerinin yanı sıra Kırım'daki erken dönem Bulgar (Hazar) tahkimatları da (Lagernaya Balka, Syuyren Kalesi, Kız-Kermen yerleşimi vd.) bu yapıyla belirgin benzerlikler sergilemiştir. Bunların hepsi yontulmuş taş levhalar veya kopuk taşlardan oluşan, temelsiz zırh tipi kale duvarlarının örgüsü ile karakterize edilmiştir. Tuna Bulgar topraklarında da benzer tipte bir savunma yapısı mevcut olmuştur.

İtil Bulgar kent tipleri nasıl ki tek bir mikyastan oluşmamışsa kent kültürünün kökenleri de karma karakter taşmıştır. Bulgarların Orta İtil'e göç edişinden evvel, V-VII. yüzyıllarda bölgede meskun bulunan İmenkov Kültürü sakinleri, uğraş verdikleri saban tarımı ile İtil-Çulman'ın üretim biçimin şekillenmesine öncülük etmiştir. Ten-Azak çevresinden Orta İtil'e VII. yüzyıldan itibaren göç etmeye başlayan Bulgarlar, yerli İmenkovlar ile sıkı temaslar kurmuştur. Bu temaslar aracılığıyla İmenkovlar tarım temelli yerleşim kurma yeteneklerini ve birikimlerini bölgeye yeni gelen Bulgarlara aktarmıştır.

Bulgarların Orta İtil'e göçü VII. yüzyıldan X. yüzyıla değin devam etmiştir. Bu süreçte Hazar Kağanlığı çatısı altında yaşayan Bulgarlar, eserlerinin VIII-IX. yüzyıllara atfedildiği Saltovo-Mayat Kültürü'nün ortaya çıkmasında öncü rolü oynamıştır. Ten merkezli ortaya çıkan bu kültürün temsilciliğini Alanlar ve Bulgarlar yapmıştır. Bulgarlar bu kültür dahilinde kurganlar, üretim aletleri (tarım, zanaat ve ticaret), sabit ve yarı sabit meskenler, tahkimli ve tahkimsiz yerleşimlerle temsil edilmiştir. Arkeolojik araştırmalar ile Saltovo-Mayat Kültürü sakinlerinden olan Bulgarların, tarımla uğraştığı, mesken kurma becerisine sahip olduğu ve kent inşa faaliyetlerinde önemli roller üstlendikleri ortaya çıkmıştır. Yeni göç dalgalarıyla Orta İtil'de görülen Bulgarlar da Hazar Kağanlığı çatısı altında dahil oldukları Saltovo-Mayat Kültürü'nün yerleşim kurma becerilerini İtil-Çulman sahasına sokmuştur. Bu bağlamda kentlerin prototipini oluşturan ilk sabit yerleşimlerin oluşum süreci, VIII. yüzyıl Ten (Don)-Azak karma kültür eserlerini ihtiva eden ve sakinleri arasında Ön Bulgarların da bulunduğu Saltovo-Mayat Kültürü'nün İtil'e taşınması ile saptanmıştır.

Azak ve Ten çevresinden İtil-Çulman hattına göç eden Bulgarların bir kısmı yerleşik-tarım kökenli Saltovo-Mayat Kültürü'yle temsil edilmiş olsa da bir kısmı konargöçer kültür dairesindeki karakteristik özelliklerini sürdürmeyi devam ettirmiştir. Konargöçer Bulgarlar çoğunlukla hayvancılıkla uğraşmış, yarı sabit yurt tipinde meskenler inşa etmiştir. Arkeolojik araştırmalarda bu tarz yurtların izleri Orta İtil'de kaydedilmiştir. Fakat konargöçer kültür İtil-

Çulman sahasına Bulgarlardan evvel girmiştir. Tarihler 155-158 yıllarını gösterdiğinde doğuda Ural'dan batıda Sura Nehri'ne kadar (İtil'in bir kolu) Doğu Avrupa bozkırlarına doğru Hun göçleri başlamıştır. Bölgenin yerli Fin halklarıyla aktif temaslar kuran Hun grupları Orta İtil'de askeri-politik bakımdan iyi organize olmuştur. IV-V. yüzyıllarda ise Hun konfederasyonunda yer alan Türk ve Ugor boyları Ural, Çulman ve İtil çevresine yerleşmeye çalışmıştır. Miladın ilk yüzyıllarından itibaren İtil istikametli gerçekleşen Türk göçleri sonraki süreçte Bulgarların bölgedeki kökleşmesine hizmet etmiştir. Konargöçer kültürün dayattığı yaşam tarzının izleri, İtil-Çulman kentlerinin mekânsal planlama yapılarında veya tahkimat sistemlerinde açığa çıkmıştır.

Yukarıda bahsi geçen hususlar, konargöçerliğin yanı sıra aslında Bulgarların yerleşik yaşam tarzına da hakim olduklarını göstermektedir. Bu açıdan Bulgarların, Orta İtil tarım halkları ya da İslamiyet aracılığıyla yerleşikleştiği ile ilgili varsayımlar geçerliliğini yitirmektedir.

Tek tanrılı bir dinin yerleşik yaşama geçiş için dayatıcı bir etkisinin olduğu şüphesizdir. Hatta bu durumdan kaynaklı Bulgar kentlerinin İslamiyet'in kabulü (922) ile ortaya çıktığı düşünülmüştür. Fakat arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında bu görüş taraftar kazanamamıştır. Zira çalışmada bahsi geçtiği gibi İtil-Çulman yerleşimlerinin oluşum süreci miladın ilk yüzyıllarında başlamış, İmenkov gibi tarım halklarının faaliyetleriyle ön kentlerin oluşum süreci hızlanmıştır. Bu sürece sonradan Bulgarlar da dahil olmuştur. Zira Hazar Kağanlığı bünyesinde, tarımsal faaliyet ve yerleşim yeri kurma becerileri gelişmiş olan Bulgarlar, VII. yüzyıldan itibaren bölgenin kentleşmesine öncülük etmiştir. Bu açıdan İtil Bulgar kentlerinin kökeni yerli İtil-Çulman'ın yerel arkeolojik kültürlerin (yerli Fin-Ugor yerleşimleri) aktarımlarına, Saltovo-Mayat mirasına ve konargöçer kültüre dayanmıştır. İslamiyet'in 922'de kabulü ise özellikle mimari açıdan kent silüetlerinin doğu kentlerine benzeşmesine hizmet etmiştir. Dolayısıyla İtil Bulgar kent kültüründe İslamiyet'in işgal ettiği pozisyon yadsınamaz oranda hissedilmiştir.

Bulgar kentlerini mevcut kent tiplerinden birine atamak oldukça zordur. Aynı şekilde Bulgar kent kültürünü de tek kökende incelemek mümkün değildir. Çünkü İtil-Çulman sahası çok etnoslu bir sahayı teşkil etmiş, bölge milattan önceki yıllardan beri önemli göç güzergahları üzerinde yer almıştır. İtil-Çulman sabit yerleşimleri, İtil Bulgarları döneminde kentleşme hüviyetine kavuşmuştur. Kentlerde, özellikle de kent kültüründe gözlemlenen en özgün unsuru ise Saltovo-Mayat Kültür kalıntıları oluşturmuştur. Bu sebeple Bulgar kentlerinin İslam kenti yerine Doğu Avrupa Türk kent modeli olarak etiketlenmesi daha uygun durmaktadır. Eski Türk inanç sistemiyle ilişkili olan konargöçer kültür ile Tek Tanrı

temelli yerleşik kültür sentezinin sonucunda ortaya çıkan Doğu Avrupa Türk kentlerinin temsilciliğini Hazarlar ve Bulgarlar yapmıştır. Hazar Denizi, Tuna ve İtil ırmakları ekseninde ortaya çıkan Türk kentleri, uzak mesafelere rağmen ortak özellikler sergilemiştir. Sarkel, Pliska ve Biler'in mimari yapılarında aynı tarz Türk tamgaları keşfedilmiş, Pliska ve Biler'in mekansal planlama yapıları büyük ölçüde benzerlikler taşımıştır. Bu devletler konjonktürel olarak farklı dinleri kabul etmiş olsalar da mesken ve yerleşim tiplerinde gözlemlenen konargöçer kültür unsurlarıyla tek bir kent modeli yaratmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod Janer L. (1987). "The Islamic City-Historic Myth. Islamic essence, and contemporary relevance". *Inst. J. Middle East Stud.* 19: 155-176.
- Ahmetbeyoğlu, A. (1995). *Greک Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Akıncı, M. (2018a). "İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam, Takılar ve İbn Fadlan'a Göre Sosyal Hayat". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 234: 75-88.
- Akıncı, M. (2020). "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21 (39): 1129-1153.
- Akıncı, Meltem (2018). *İtil Bulgarlarında Ticari Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Anarbayev, A. (1981). *Blagoustroystvo srednevekovogo goroda Sredney Azii (V-naçalo XIII v.)*. Taşkent.
- Arheologičeskaya karta Tatarskaya ASSR: Predkam'e* (1981). A. H. Halikov (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Moskva.
- Arheologičeskaya karta Tatarskaya ASSR: Zapadnoe Zakam'e*. (1986). P. N. Starostin (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Arheologičeskaya karta Tatarskoy ASSR: Predvolj'e* (1985). A. H. Halikov (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Arheologičeskie otkritiya v Tatarstane: 2000 god.* (2001). F. Ş. Huzin (Red.). Kazan.
- Arheologičeskie pamyatniki Tsentral'nogo Zakam'ya*. (1988). Akademiya nauk SSSR, Kazanskiy filial, Kazan.
- Arheologičeskie pamyatniki: basseyna r. Çeremşan* (1990). A. H. Halikov (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Arheologičeskie pamyatniki: Vostoçnogo Zakam'ya* (1989). E. P. Kazakov (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Arheologičeskoe izučenie bulgarskih gorodov* (1999). F. Ş. Huzin (Otv. Red). İzd. vo. Master Layn, Kazan.
- Arheologiya Evraziyskih Stepey* (2017). Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan. İnstitut arheologii im. A. H. Halikov. Kazan.
- Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemy, poiski, reşeniya* (1993). F. Ş. Huzin (Otv. Red). İzd. AN Tatarstana, Kazan.

- Arıkan, İbrahim (2014). “İdil Bulgar Kitabelerinde Geçen “Baltur” Sözcüğü Üzerine”. *Türkoloji Dergisi*. 21 (1): 15-24.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. TTK Yay., Ankara.
- Artamonov, M. İ. (1940). “Sarkel i nekotorie drugie ukrepleniya v severo-zapadnoy Hazarii”. *Sovetskaya arheologiya*, VI: 130-167.
- Artamonov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi*. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yay.
- Atlas Tartarica* (2006). İstoriya tatar i narodov Evrazii. Respublika Tatarstan vçera i segodnya, İzd. Feoriya, Kazan-Moskva-St.Peterburg.
- Aydarov, S. S. (1976). “Arhitekturnoe ssledovanie ruin zdaniya karavan-saraya v Bilyare”. *İVG*. Kazan, 101-112.
- Aydarov, S. S. ve Nadirova H. G. (2008) “Razvitie arhitekturi Voljsko-Kamskoe Bulgarii X-naçala XIII vekov”. *Teoriya i istoriya arhitekturi, restavratsiya i rekonstruktsiya istoriko-arhitekturnogo naslediya*, İzvestiya KazGASU. Kazan, 2 (10): 10-14.
- Aydarov, S. S., Zabirowa F. M. (1979). “O rekonstruktsii i konservatsii ostatkov kompleksa meçeti (v Bilere)”. *Novoe v arheologii Povolj'ya*. Kazan, 46-61.
- Aydarova-Volkova, G. N. (1997). *Arhitekturnaya kul'tura Srednego Povolj'ya XVI-XIX vekov: model' razvitiya, struktura tipov, vliyaniya*. Kazan.
- Ayrat, G. ve Karimov, İ. (2003). *Goroda Voljskoy Bulgarii*. TKİ, Kazan.
- Badayev, D. Yu. (2017). “Ulitsı srednevekogo Bolgara”. *Povoljskaya Arheologiya*, 4 (22): 24-35.
- Bahmatova V. N. ve Nabiullin N. G. (2018). “Tehnologičeskoe izučenje Prikamsko-Priural'skoy seramiki iz domongol'skih kompleksov Cuketau”. *Povoljskaya arheologiya*, 1 (23): 253-274.
- Baranov, İ. A. (1990). *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ya (Saltovo-Mayataya kul'tura)*. Kiev.
- Başkirov, A. S. (1928). *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturi Na Volge*. Kazan.
- Baştav, Ş. (1941). “Sabir Türkleri”. *Belleten*, XVII-XVIII: 53-99.
- Baştav, Ş. (1987). “İtil (Volga) Bulgar Devleti”. *Tarihte Türk Devletleri*. I: 183-194.
- Begel, E. E. (2014). “Kentlerin Doğuşu”. *Kent ve Kültürü*. Cagito 8, YKY, İstanbul.
- Begovatov, E. A. (2001). “Remeslenniy kompleks Bilerogo II selişa”. *Drevnie remeslenniki priural'ya*. İjevsk, 148-153.
- Belavin A. M., Krılasova N. B. (2008). *Drevnyaya Afkula: arheologičeskij kompleks u s. Rojdestven. Arheologiya permskogo kraya. Svod arheologičeskikh istoçnikov*. Vıp. I. Perm'.
- Belavin, A. M. (1999). “Kamskiy trgovıy put' iz Bulgara v “stranu Visu i Çulman”. F. Huzin (Red.). *Mejdunarodnie svyazi, trgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, 161-172.
- Beloribkin, G. N. (2003). *Zapadnoe Povolj'e v srednie veka*. Penza.

- Bilyar-Stolitsa Domongol'skoy Bulgarii* (1991). P. N. Starostin (Red.). Kazan.
- Bloch, M. (2015). *Feodal Toplum*. (Çev. M. Ali Kılıçbay). Doğu-Batı Yay., Ankara.
- Cansever, T. (2014). *İslam'da Şehir ve Mimari*. Timaş Yay., İstanbul.
- Carter, H. (1983). *An Introduction to Urban Historical Geography*. Edward Arnold Press, London, 3-4.
- Cassell's Latin-English, English-Latin Dictionary* (1993). London.
- Childe, G. (2001). *Kendini Yaratan İnsan (insanın çağlar boyu gelişimi)*, Varlık Yay., İstanbul.
- Černosvitov P. Yu. (2001). "Remeslo kak čast sistemy jisneobespečeniya sotsiuma". *Drevnie remeslenniki priural'ya*, İjevsk, 19-34.
- Çoruhlu, Yaşar (2012). "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömmeye Geleneği". *Atatürk Türk Kültür Tarih ve Yüksek Kurumu*, Ankara, 1051- 1070.
- Davletşin, G. M. (1990). *Voljskaya Bulgariya: duhovnaya kul'tura*. İzd. Tatarskoe knijnoe, Kazan.
- Davletşin, G. M. (2004). *Očerki po istorii duhovnoy kul'tury predkov tatarskogo naroda (istoki, stanovlenie, razvitie)*. Kazan.
- Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo, Kazan.
- Demirci, M. (2003). *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul.
- Devlet, N. (1992). "İslamiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil Bulgar". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi IX*. İstanbul, 310-343.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Sermet Matbaası, Kırklareli.
- Drevniy Suvar* (2009). Arheologičeskie issledovaniya i nahodki. A. G. Muhamadiyeva (Pod. Red.), Kazan.
- Drevniy Suvar* (2009a). "Suvar v trudah izvestnykh učennykh-Gubaydullin A. M. Fortifikatsiya goroda Suvar". Kazan, 103-106.
- Drevnosti Volgo-Kam'ya* (1977). G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red). AN SSSR. KF. Kazan.
- Ebu Hamid El Gırnâtî (2011). *Gırnâtî Seyahatnamesi*. F. Sabuncu (hızl.). Yeditepe Yay., İstanbul.
- Efimova, A. M. (1957). *K voprosu o proishojdenii gorodov Voljskoy Bulgarii*. Kazan.
- Efimova, A. M. (1958). "Černaya metallurgiya goroda Bulgara". *MİA*, 61: 292-315.
- Efimova, A. M. (1974). "Dogorodskie poseleniyana territorii Bulgarogo gorodişa". *Goroda Povolj'ya v Srednie veka*. A. P. Smirnov ve G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red). Moskva, 14-17.
- Efimova, S. G. (1991). "Formirovanie antropologičeskoe sostava naseleniya Bilyara". *Bilyar-stolitsa domongol'skoy Bulgarii*. Kazan, 117-130.
- Esin, E. (1968). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Kağan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII: 10-11.

- Ergin, M. (1986). *Orhun Abideleri*. İstanbul.
- Ergüven, İ. H. (2011). *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (VII. yy) Metin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale 18 Mart Üniversitesi. Sos. Bil. Enst. Çanakkale.
- Fahrutdinov, R. G. (1987). "Bulgar v pis'mennih istočnikah". *Gorod Bulgar. Očerki istorii i kul'turi*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red). Moskva Nauka, 9-33.
- Fahrutdinov, R. G. (1975). *Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko- Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*. Kazan.
- Fahrutdinov, R. G. (1984). *Očerki po İstorii Voljskoy Bulgari*. İzd. Nauka, Moskova.
- Fahrutdinov, R. G. (1990). "Klassifikatsii i topografiya bulgarskih gorodiş". SA. 4: 68-84.
- Falay, N. (1985). "Kentlerin Kökenlerine Toplu Bir Bakış". *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*. 6 (1-3): 95-108.
- Fattahov, R. M. (1979). "Antropoligičeskaya harakteristika materialov iz IV Bilyarskogo mogil'nika (po raskopkam 1972-1973 gg.)". NAP, 119-123.
- Fedorov-Davıdov, G. A. (1962). "Tigaşevskoe gorodişe (Arheologičeskie raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.)". MİA. (111): 49-89.
- Flerov, V. S. (1996). *Rannesrednevekovie yurtoobraznie jilişa Vostočnoy Evropı*. Moskva.
- Flerov, V. S. (2006). *Donskie kreposti Hazarii: bıloe i nastoyaşee*: [http://sarkel.ru/istoriya/donskie kreposti hazarii byloe i nastoyawee valerij flyorov](http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov) (Восточная Коллекция. - 2006 № 2 (25), (Erişim Tarihi: 05. 05. 2020).
- Flerov, V. S. (2011). "Tri problemı v istorii Hazarskogo kaganata". *Saltovo-Mayats'ka arheologična kul'tura*, Harkıv, 97-104.
- Fodor, İ. (1999). "Torgovie svyazi Voljskoy Bulgarii s Vengriey". (Otv. Red. F. Huzin), *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, 176- 177.
- Frolova, V. İ. (1979). "Novie materialı k harakteristike kul'turnih i sornih rasteniy bulgarskih poley v okrestnosti Bilyara". NAP, 139-141.
- Froyanov İ. Ya. ve Dvorniçenko A. Yu. (1988). *Goroda-gosudarstva Drevney Rusi*. İzd. vo. LGU.
- Gabyaşev, R.S. (2001). "Nijnee prikam'e v epohu neolita". *Očerki po arheologii Tatarstana*, Kazan, 34-42.
- Garkavi, A. Y. (1870). *Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Rusah (s kontsa VII veka do kontsa X veka)*. S. Petersburg.
- Gaynullin İ. İ., Homyakov P. V. vd. (2017). "Kaçestvennaya otsenka sostoyaniya srednevekovih gorodiş respubliki Tatarstan po dannım distantsionnogo zondirovaniya". *Povoljskaya arheologiya*, 2 (20): 303-320.

- Gazimyanov, İ. R. (2001). "Antropologičeskiy oblik Tatar". *Tatarı*. R. K. Urazmanova (Otv. Red). Moskva, 35-40.
- Gelah, T. F. (1961). "K Voprosu İzüçeniya Krepostnıh Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii". *Uçeniye Zapiski*. Buhara, 10: 230-243.
- Gening, V. F. (1964). "K voprosu ob etničeskom sostave naseleniya Başkirii v I. tıs. n. e". *AEB*. II, Ufa.
- Gening, V. F. ve Halikov, A. H. (1964). *Rannie Bulgari na Volge (Bol'she-Tarhanskiy mogil'nik)*. N. Ya. Merpert (Otv. Red). İzd. Nauka, Moskva.
- Gismatullin, M. R., Semikin, Yu. A. vd. (2016). "İssledovaniya Krasnosyundyukovskogo I gorodişa v 2014 g.". *Povoljskaya Arheologiya*. No: 4 (18):54-74.
- Gol'msten, V. V. (1924). "Doistoričeskoe prošloe Samarskogo kraya". *Kraevedenie*. Samara. I: 150-173.
- Golden, P. (2007). "Khazar Studies: Achievements and Perspectives". *The World of the Khazars*-HdO, P. Golden (Ed.), Brill Pub. Leiden-Boston, 17: 7-56.
- Gorod Bolgar: İstoriya izüçeniya i sohreneniya* (2021). A. G. Sitdikov (Otv. Red). Moskva Nauka.
- Gorod Bolgar: Jilişa i jilaya zastroyka* (2016). A. N. Toroptseva ve G. V. Şevtsova (Red.). İzd. Nauka.
- Gorod Bolgar: Kul'tura, isskusstvo, trgovlya* (2008). P. N. Starostin (Otv. Red). Moskva Nauka.
- Gorod Bolgar: Monumental'noe stroitel'stvo, arhitektura blagoustroystvo* (2001). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red). Moskva Nauka.
- Gorod Bolgar: Oçerki istorii i kul'turı* (1987). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red). Moskva Nauka.
- Gorod Bolgar: Oçerki remeslennoy deyatelnosti* (1988). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red). Moskva Nauka.
- Gorod Bolgar: Remeslo metallugrov, kuznetsov, liteyşikov*. (1996). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Gömeç, S. Y. (2014). "Türk Tarihinde Bulgarlar". *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı*. R. Kılıç (Ed.). İstanbul, 485-511.
- Gömeç, S. Y. (2019). "Eski Türklerde Barınak ve Şehir Hayatına Dair İzler". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 240 (11-24).
- Grekov, B. D. (1945). *Voljskie Bulgari v IX-X vekah. İstoričeskie zapiski*. Akademiya nauk SSSR institut istorii, İzd. Aka. Nauk SSSR.
- Grigoryev, V. V. (1836). "Bulgar". *Entsiklopedičeskiy Leksion*, İzd. Tipografiya Plyuşara. Moskva, 292-293.
- Gubaydullin A., ve Karimov İ. (2003). *Goroda Voljskoy Bulgarii, Tatarskoe Knijnoe İzd.*, Kazan.

- Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan.
- Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar'*. Kazan.
- Gubaydullin, A. M. (2009). "O vozniknovenii Bulgarskoy fortifikatsii". *Uçenie zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta*, Kazan, T. 151. Kn. 2. 1 (24-28).
- Gubaydullin, A. M. (2019). "Fortifikatsiya v Srednem Povolj'e v X-pervoy polovine XVI vv.". *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. (3): 6-323.
- Gubaydullin, A. M. (2021). "O malih Bulgarskih gorodah". *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. (3): 19-23.
- Gubaydullin, A. M., Huzin, F. Ş., Şakirov Z. G. (2016). "O fortifikatsii Velikogo Goroda-Bilera. *Povoljskaya Arheologiya*, 1 (15): 223-234.
- Gumilev, L. N. (2003). *Hunlar*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Halikov, A. H. (1969). *Drevnyaya istoriya Srednego Povoljya*. İzd. Nauka. Moskva.
- Halikov, A. H. (1969a). "İssledovaniya kazanskih arheologov na territorii Tatarii v 1961-1967 gg.". *Oçerki istorii Povolj'ya i Priural'ya*. Vıp. 2-3: 3-14.
- Halikov, A. H. (1972). "K voprosu o naçale tyurkizatsii naseleniya Povolj'ya i Priural'ya". *SE*. (1): 100-109.
- Halikov, A. H. (1973). "O stolitse Domongolskoy Bulgarii". *Sovetskaya Arheologiya*, Moskva, 3: 83-99.
- Halikov, A. H. (1976). "İstoriya izuçeniya Bilerogo gorodişa, ego istoričeskaya topografiya". *İssledovaniya Velikogo goroda*, Moskva Nauka, 5-63.
- Halikov, A. H. (1976a). "Usad'ba remeslennikov-metallurgov". *İVG*, 64-74.
- Halikov, A. H. (1978). *Proishojdenie Tatar Povolj'ya i Priural'ya*. Tatarskoe Knijnoe İzd., Kazan.
- Halikov, A. H. (1980). *Prikazanskaya kul'tura*. Arheologiya SSSR. Vıp. B1-24. Moskva, 129.
- Halikov, A. H. (1985). "Ukrepleniya drevneyşey Kazani". *Voенno-oboronitel'noe delo domongol'skoy Bulgarii*. Kazan, 90-111.
- Halikov, A. H. (1989). *Tatarskiy narod i ego predki*. Kazan.
- Halikov, A. H. (1991). "İslam i urbanizm v Voljskoy Bulgarii". *Biler-stolitsa domongol'skoy Bulgarii*. Kazan, 47-60.
- Halikov, A. H. (1991a). *Osnovi etnogeneza narodov srednego povolj'ya i priural'ya*, İzd. Kazanskogo Universiteta, Kazan.
- Halikov, A. H. (1992). "Torgovie puti Bulgarii v IX-XIII vv. i ih arheologičeskoe izuçenie (na primere puti iz Bulgara v Kiev)". *Put' iz Bulgara v Kiev*. Kazan, 12-22.
- Halikov, A. H. (1997). *Alabuga-Elabuga. İstoriya vozniknoveniya goroda Alabuga-Elabuga i issledovaniya Elabujского gorodişa v 1993 godu*. Elabuga.

- Halikov, A. H. ve Huzin, F. Ş. (1991). *Biler – stolitsa Voljskoi Bulgarii*. Kazan, 47–60.
- Halikov, A. H. ve Motsya, A. P. (1997). *Bulgar- Kiev Svyazi Sudbi*. İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev.
- Halikov, A. H. ve Şarifullin R. F. (1976). “Karavan-saray drevnego Bilyara”. *İVG*, 75-100.
- Halikov, A. H. ve Şarifullin R. F. (1979). “İssledovanie kompleksa meçeti”. *Novoe v arheologii Povolj'ya*. Kazan, 21-45.
- Halikov, A. P. (1986). “Voljskaya Bulgariya i Rus' (Etapı političeskih i kulturno- ekonomičeskih svyazey v X- XIII vv.)”. *Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000- Letniyu Russko- Bulgarskogo Dogovora)*. A. H. Halikov (Otv. Red). Kazan, 67-77.
- Halikov, N. (2006). “Promıslı”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*. İzd. Ruhil, Kazan, 247-249.
- Halikov, N. (2006a). “Sel'skoe hozyaystvo. Promıslı”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan, 236-239.
- Halikov, A. H. (1979). “Arheologičeskoe izuçenie tsentra Bilyarskogo gorodişa”. *NAP*, 3-10.
- Halikova, E. A. (1976). “Bilyarskie nekropoli”. *İssledovaniya velikogo goroda*. Moskva, 146-147.
- Halikova, E. A. (1986). *Musul'manskıe nekropoli Voljskoy Bulgarii X-naçala XIII v*. Kazan.
- Hamidullin B. (2006). “Pis'mo İosifa”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, 660- 669.
- Hlebnikova, T. A. (1958). “Pal'tinskie selişa X-naçala XIII vv.”. *MİA*. (61) 203-219.
- Hlebnikova, T. A. (1964). *Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bulgar Perioda X – Naçala XIII v*. Avtoreferat Dissertatsiya Kand. İst. Nauk, Kazan.
- Hlebnikova, T. A. (1964a). “Kratkie itogi issledovaniya Tankeyevogo gorodişa v 1963 g.”. *İtogovaya nauçnaya sessiya Kazanskogo İYaLİ AN SSSR za 1963 god. Kratkoe sodержanie dokladov*. Kazan, 66-68.
- Hlebnikova, T. A. (1974). “İssledovaniya tsentra goroda Bulgara v 1964-1970 gg.”. *Goroda Povolj'ya v Srednie veka*. A. P. Smirnov ve G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red). Moskva, 18-23.
- Hlebnikova, T. A. (1975). “K istorii g. Jukotina (Cuke-Tau) domongolskoy porı (po rabotam 1970-1972 gg.)”. *SA*. 1: 234-251.
- Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva.
- Hlebnikova, T. A. (1987). “İstoriya arheologičeskogo izuçeniya Bulgarogo gorodişa. Stratigrafiya, topografiya”. *Gorod Bulgar. Oçerki istorii i kul'turi*. Moskva, 32-88.
- Hlebnikova, T. A. (1988). “Kojevennoe delo”. *Gorod Bulgar oçerki remeslennoy deyatelnosti*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red.). İzd. Nauka, Moskva, 242-251.

- Hlebnikova, T. A. (1996). "Analizi Bulgarogo tsvetnogo metalla". *Gorod Bulgar. Remeslo, metallugrov, kuznetsov, liteyşikov*. Kazan, 258-279.
- Hlebnikova, T. A. (2009). "Raskopki na gorodişe Suvar v 1974 godu". *Drevniy Suvar. Arheologičeskie issledovaniya i nahodki*. A. G. Muhamadiyeva (Pod. Red). Kazan, 76-92.
- Hlebnikova, T. A. (1988). "Nepolivnaya seramika Bulgara". *Gorod Bulgar. Očerki remeslennoy deyatel'nosti*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red.), Moskva, 8-102.
- Hudûdü'l - Âlem Mine'l Meşrik İle'l- Magrib* (2008). (Çev. Murat Ağarı ve Abdullah Duman). Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Hudyakov, M. G. (1915). "Razvedki v Bilyarskie letom 1915 g.". *İOAİE*. T. XXX. V (I): 59-66.
- Hudyakov, M. G. (1920). "K poseşeniyu Kazani". *KMV*, 117-118.
- Huzin, F. Ş. (1976). "Ob itogah razvedoçnih rabot v okrestnostyah Bilyarskogo gorodişa (k voprosu o posade Velikogo goroda)". *Materialı IV konferentsii molodih nauçnih pabotnikov*. Kazan, 49-51.
- Huzin, F. Ş. (1979). "Ryadovie jilişa, hozyastvennie postroyki i yamı tsitadeli". *Novoe v arheologii Povolj'ya (Arheologičeskoe izučenje tsentra Bilerogo gorodişa)*. A. H. Halikov (Otv. Red). Kazan, 62-99.
- Huzin, F. Ş. (1985). "Ukrepleniya vneşney linii oborony Bilerogo gorodişa (k voprosu o vremeni vozniknoveniya i etapah stroitel'stva)". *Voenno-oboronitel'noe delo domongol'skoy Bulgarii*. Kazan, 58-90.
- Huzin, F. Ş. (1993). "İtogi i perspektivy izuçeniya Bulgarskogo domongol'skogo goroda". *Arheologiya Voljskoy Bulgarii:problemi,poiski,reşeniya*. Kazan, 5-32.
- Huzin, F. Ş. (1995). "Voljskaya Bulgariya glazami savremennikov". *Gasırlar Avazı*, (1): 59-74.
- Huzin, F. Ş. (1998). "Drevnyaya Kazan' v X-naçale XIII vv. (po materialam arheologičeskih issledovaniy 1994-1998) GG.". *Arheologičeskoe izučenje bulgarskih gorodov*. Kazan, 5-31.
- Huzin, F. Ş. (2001). "Bulgarskaya tsivilizatsiya i ee mejdunarodnie svyazi". *Velikiy Voljskiy put'. Materialı kruglogo stola i Mejdunarodnogo nauçnogo seminara. 28-29 Avgusta 2000 g.* Master-Layn. Kazan, 43-49.
- Huzin, F. Ş. (2001a). "Voljskaya Bulgariya: sel'skoe hozyastvo i promıslı. Gorodskoe remeslo i trgovlya". *Očerki po arheologii Tatarstana*. Kazan, 145-171.
- Huzin, F. Ş. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2004). *Drevniy Biler i Yego Okrestnosti*. Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2006). "Bulgarskie goroda i problemy ih proishojdeniya". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil, Kazan, 152-162.

- Huzin, F. Ş. (2006a). “Proçie remesla”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. T.II. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step’*. Kazan, 286-288.
- Huzin, F. Ş. (2006b). “Velikiy gorod na Çeremşane i gorod Bulgar na Volge”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil, Kazan, 163-179.
- Huzin, F. Ş. (2006c). *Rannie Bulgari i Voljskaya Bulgariya (VIII- N. XIII v.)*. Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2011). *İssledovaniya po Bulgaro- Tatarskoy arheologii*. Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2017). “Territory”. *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*. II: 132-136.
- Huzin, F. Ş. ve Kabeyev, M. M. (1985). “İsledovaniya vnutrenney linii oboronı Bilerogo gorodişa”. *Voennno-oboronitel’noe delo domongol’skoy Bulgarii*. Kazan, 41-57.
- Huzin, F. Ş. ve Koçkina, A. (2006). “Suvar”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil, Kazan, 180-189.
- Huzin, F. Ş. ve Muhamadeyev A. R. (2014) “Rol’ stroitel’nih povinnostey v razvitii gorodskoy kul’turi v Voljskoy Bulgarii (X-XII vv)”. *Vestnik KazGUKİ*. Kazan. (3): 105-108.
- Huzin, F. Ş. ve Nabiullin N. G. (1999). “Bulgarskiy gorod Cuketau na Kame (po materialam raskopa III 1991 i 1993 gg.)”. *Arheologičeskoe izučenie bulgarskih gorodov*. Kazan, 90-103.
- Huzin, F. Ş. ve Sitdikov A. G. (2001). “Srednevekovaya Kazan”. *Oçerki po arheologii Tatarstana*. Kazan: 225-251.
- Huzin, F. Ş. ve Şakirov, Z. (2017). “50th Anniversary of Biler Archaeological Expedition: Results and Issues of Great Town Investigation”. *Povoljskaya Arheologiya*, 2 (20): 8-27.
- Huzin, F. Ş. ve Şakirov, Z. (2018). “Biler Arkeolojik Keşiflerinin 50. Yıl Dönümü: Büyük Şehrin Araştırma Sonuçları ve Sorunları”. (Çev. S. Karagöz). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (1):123-154.
- Huzin, F. Ş. ve Şarifullin R. F. (2009) “Gorod Suvar”. *Drevniy Suvar. Arheologičeskie issledovaniya i nahodki (2009)*. A. G. Muhamadiyeva (Pod. Red.), Kazan, 93-102.
- Huzin, F. Ş., Nabiullin N. vd. (2006). “Drugie gorodskie tsentri”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil, Kazan, 189-204.
- Hvol’son, D. A. (1869). *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*. İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, S. Petersburg.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi* (2015). (Çev. Ramazan Şeşen). Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun (2019). *Mukaddime*. Dergah Yay., İstanbul.

- İssledovaniya Velikogo goroda* (1976). V. V. Sedov (Otv. Red). AN SSSR İYLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- İstoriya Çistopol'ya* (2012). Avtorskiy kollektiv: İ. A. Bordova, G. A. Kapitonova vd. MONRT, Tataristan.
- İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step* (2006). İzd. Ruhil, Kazan.
- İstoriya Tatarskoy ASSR tom I s drevneyşih vremen do velikoy oktyabrskoy sotsialistiçeskoy revolyutsii* (1955). Redaktsiya politiçeskoy i istoriçeskoy literaturı. Tatknigoizdat, Kazan.
- İz istorii arheologii Volgo-Kam'ya* (1976). A. H. Halikov (Otv. Red). AN SSSR İYLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- İz istorii material'noy kul'turı tatarskogo naroda* (1981). E. P. Kazakov (Otv. Red). AN SSSR. KF. Kazan.
- İz istorii rannih Bulgar* (1981). A. H. Halikov (Otv. Red.). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- İzmaylov, İ. (1999). “Rusı v srednem Povolj'e (etapı bulgaro-skandinavskih etnosotsial'nih kontaktov i ih vliyanie na stanovlenie gorodov i gosudarstv”. *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i goroda goroda Srednego Povolj'ya IX-XII vekov. Materialı Mejdunarodnogo simpoziuma Kazan 1998*. Kazan, 94-100.
- İzmaylov, İ. (2006). “Vneşnyaya politika Bulgarskogo gosudarstva”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil. Kazan, 368- 377.
- İzmaylov, İ. L. (1991). *Otçet o polevıh rabotah na Lukovskom gorodişe (Zelenodol'skiy rayon TSSR), Bogdaşkinskom gorodişe (Tetyuşiy rayon TSSR) i pamyatnikah razruşayuşihsva v Kuybişevskom rayone TSSR v zone Kuybişevskogo vodohranilişa (Spasskiy kompleks pamyatnikov) v 1990 g.* Kazan.
- İzmaylov, İ. L. (1997). *Voorujenie i voennoe delo naseleniya Voljskoy Bulgari X – načala XII v.* Kazan.
- İzmaylov, İ. L. (2012). “Stanovlenie Voljskoy Bulgarii: ot plemeni k gosudartsvu”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (12): 217-241.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yay., İstanbul.
- Kaftannikov, N. N. (1832). *Bulgare i razvalini stolitsı ego naroda. Zavoljskiy muravey*. II (11); III (19), Kazan.
- Kahovskiy, V. F. ve Smirnov, A. P. (1972). “Hulaş”. *Gorodişe Hulaş i pamyatniki srednevekov'ya Çuvaşskogo Povolj'ya*. Çeboksarı, 3-73.

- Kahovskiy, V. F. ve Smirnov, A. P. (1972a). "Pamyatniki srednevekov'ya Çuvaşakogo Povolj'ya". *Gorodişe Hulaş ipamyatniki srednevekv'ya Çuvaşskogo Povolj'ya*. Çeboksarı, 115-166.
- Kalan, E. (2012). "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış". *Bilig*, (24): 1-19.
- Kalan, E. (2012a). "Velikiy Şelkoviy Put' i ego severnie otvetvleniya". *Bulgarica (Vremya i prostranstvo Bulgaroy tsivilizatsii atlas)*. R. S. Hakimov (Otv. Red.), Kazan.
- Kalan, E. (2012b). *Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) i strani vostoka: torgovo-ekonomiçeskie vzaimootnoşeniya vo vtoroy polvine XIII-XIV vv.* Kazan.
- Kalan, E. (2014). "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları". *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 45: 43- 62.
- Kalinin, N. F. ve Halikov, A. H. (1954). *İtogi arheologiçeskih rabot za 1945-1952 gg.* Trudı KfAN SSSR, seriya gumanitarnih nauk, Kazan.
- Kaşgârlı Mahmud. (2015). *Divanu Lügati 't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (Dîvânu Lugâti 't-Türk, Introduction-Text-Translation-Notes-Index)*. A. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (hızl.), TDK, Ankara.
- Kaveyev, M. M. (1981). "O nekotorih rezul'tatah izuçeniya oboronitel'nih soorujeniy Bilyarskogo gorodişa". *İz istorii material'noy kul'turı tatarskogo naroda*, 36-42.
- Kazakov, E. P ve Halikova, E. A. (1981). "RanneBulgarie Pogrebeniya Tetyuşogo Mogilnika". *İz İstorii Rannih Bulgar*, 21-36.
- Kazakov, E. P. (1982). "Ob arheologiçeskom izuçenii ranneBulgarogo perioda". *Novoe arheologii i etnografii*, 29-37.
- Kazakov, E. P. (1991). *Bulgarskoe selo X-XII vekov nizoviy Kamı*. Tatarskoe Knijnoe İzd., Kazan.
- Kazakov, E. P. (1992). *Kultura Ranney Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva.
- Kazakov, E. P. (1999). "Nekotorie itogi i zadaçi izuçeniya drevnostey Voljskoy Bulgarii". *Nauçnoe nasledie A. P. Smirnova i sovremennie problemy arheologii Volgo-Kam'ya. Tez. nauç. konf.*, 96-99.
- Kazakov, E. P. (1999a). "Ob osvoenii bulgarami Mariyskogo Povolj'ya v X-XI vv.". *Arheologiçeskoe izuçenie bulgarskih gorodov*, Kazan.
- Kazakov, E. P. (2000). "İtogi, problemy i perspektivi izuçeniya drevnostey Voljskih Bulgar na rubeje XX-XXI vv.". *Rossiyskaya arheologiya: dostijeniya XX i Perspektivi XXI vv. Materialı nauçnoy konferetsii*, 152-156.
- Kazakov, E. P. (2001). "Kuşnarenkovskaya kul'tura". *Oçerki po arheologii Tatarstana*. P. N. Starostin (Otv. Red.). Kazan, 119-122.
- Kazakov, E. P. (2001a). "Pamyatniki epohi bronzı". *Oçerki po arheologii Tatarstana*, 56-72.
- Kazakov, E. P. (2007). *Voljskie Bulgarı, ugri i finni v IX-XIV vv: problemy vzaimodeystviya*, Kazan.

- Kazakov, E. P. (2017). "Problemy stanovleniya Saltovo-Mayatoy kul'turi". *VII Halikovskie Çteniya srednevekovie arheologicheskie pamyatniki Povolj'ya i Urala: problemy issledovaniy, sohraneniya i muzeifikatsii. Materialy vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashennoy 50-letiyu Bileroy arheologicheskoy ekspeditsii*. (1):155-170.
- Kazakov, E. P. ve Rafikova Z. S. (1999). *Oçerki drevney istorii Vostochnogo Zakam'ya, Al'metyevsk*.
- Kazakov, E. P., Starostin P. N. vd. (1987). *Arheologicheskie pamyatniki Tatarskoy ASSR*, Kazan.
- Kazanskaya istoriya (1954). Podgatovka Teksta, Vstupitelnaya statya iprimeçaniya G. N. Moiseevoy. V. P. Adrianovoy-Perets (Pod. Red.). İzd. AN SSSR, Moskva.
- Kazarinov, V. A. (1884). "Opisanie Bilerih i Baranskogo gorodiş". *İOAİE*. III: 89-127.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ö. Suveren). Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul.
- Kızlasov, L. P. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. İzd. Vostochnaya Literatura, Moskva.
- Kir'yanov, A. V. (1955). "K voprosu o zemledelii voljskih Bulgar". *KSİİMK*, Vıp. 57: 3-16.
- Kirpiçnikov A. ve Huzin, F. Ş. (2006). "Velikiy Voljskiy Put". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil, Kazan, 299- 315.
- Klyuçevskiy, V. O. (1995). *Russkaya istoriya. Polny kurs lektsiy v treh knigah*. Kn. 1. Moskva.
- Koç, D. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Koç, D. (2010a). "Bulgar Boylarının Orta İtil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları". *Karadeniz Araştırmaları*, (27): 37-58.
- Koç, Dinçer (2021). *İdil Bulgarları*. Selenge Yay., İstanbul.
- Koçkina, A. (1999). "Priçernomorsko- Sredizemnomorskie svyazi Voljskoy Bulgarii v X-n. XIII vv. (Arheologicheskie dannie o torgovoi putyah)". F. Ş. Huzin (Otv. Red.) *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v*. İzd. Master Layn. Kazan, 132-139.
- Koçkina, A. F. (1983). "Gonçarnie kleyma Bilyarskogo gorodişa". *Srednevekovie arheologicheskie pamyatniki Tatarii*. Kazan, 69-92.
- Kokorina, N. A. (1976). "Lepnaya i blizkaya k ney seramika Bilyarskogo gorodişa". *İVG*, 212-227.
- Kokorina, N. A. (1983). "Gonçarnie gornı Bilerogo gorodişa". *Srednevekovie arheologicheskie pamyatniki Tatarii*, 50-69.
- Kokorina, N. A. (1989). "Ob odnoy gruppe znakov na keramike Voljskoy Bulgarii". *Rannie Bolgarı v Vostochnoy Evrope*, 89-97.
- Kokorina, N. A. (2002). *Seramika Voljskoy Bulgarii vtoroy polovini XI-naçala XV vv*. Kazan.

- Kokorina, N. A. (2006). "Gonçarnoe proizvodstva". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. T.II. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step'*. İzd. Ruhil. Kazan, 278-285.
- Koloda, V. V. (2010). "Neotlojnaya zadaça v dele izučeniya Saltovo-Mayatskoy arheologičeskoy kul'turi i hazarovedeniya". *Hazarı: Mif i istoriya*. Moskva-İerusalim.
- Korenyuk, S. N. (2002). "O forme sotsial'no-političeskoy organizatsii anan'inskogo obşestvo". *Problemy drevney i srednevekovoy istorii srednego povolj'ya. Materialy vtorih halikovskih çteniy 29-90 maya 2002 g.* Kazan, 98-102.
- Korolev, A. V. ve Hlenbikova T. A. (1960). "K voprosu o çernoy metallurgii u voljskih Bulgar". *MİA* (Tr. Kuybişev. arh. eksp. T. III), (80): 159-168.
- Kovalevskiy, A. P. (1954). *Çuvaşı i Bulgarı po dannım Ahmeda ibn Fadlana*. Vıp IX, Çuvaşgosizdat, Çeboksarı.
- Kovalevskiy, A. P. (1956). *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 gg.* Harkov.
- Krasil'nikov K. İ. (1981). "Voznikovenie osedlosti u praBulgar srednedoneç'ya". *Sovetskaya arheologiya*, (4): 110-125.
- Krasnov Yu. A. (1987). "Nekotorie voprosı istorii zemledeliya u jiteley goroda Bulgara i ego okrugı". *Gorod Bulgar oçerki istorii i kul'turı*, Moskva, 206-231.
- Krasnov, Yu. A. (1987a). "Oboronitel'ne soorujeniya goroda Bulgara". *Gorod Bulgar. Oçerki istorii i kul'turı*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red.). Moskva, 100-124.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. TTK, Ankara.
- Kuz'min S. ve Semikin Yu. A. (2006). "Tsevetnaya metalloobrabotka". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. T.II. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step'*. Kazan, 258-271.
- Lepehin, İ. İ. (1795). *Dnevnie zapiski puteşestviya po raznum provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva, 1768 i 1769 godu*. Ç. I. St. Peterburg.
- Lyapuşkin, İ. İ. (1958). "Pamyatniki Saltovo-Mayatoy kul'turı v bassejne r. Dona". *Trudy Volgo-Donskoy arheologičeskoy ekspeditsii: materielı i isseledovaniya po arheologii SSSR*, Moskva, 146-147.
- Madran, N. (1984). *Büyük Tarım Sözlüğü II*. Hacettepe-Taş Kitapçılık Yayınları.
- Mardanşina, E. M. (2007). "Sistemy zemledeliya voljskoy bulgarıi v X-XIV vv.". *Vestnik SamGU*, 5/3 (55): 152-157.
- Mardanşina, E. M. (2007). *Zemledel'çeskie orudiya Voljskih Bulgar X-XIV. yy. (K probleme svoeobraziya zemledeliya)*, Kazan.
- Marx, K. (2003). *Kapital*. (Çev. Alaaddin Bilgi). C. I. Eriş Yay., İstanbul.
- Matyeva G. İ. ve Koçkina A. F. (1998). *Murom Kasabası*. L. V. Kuznetsova (Otv. Red.). Samara.

- Matyeva, G. İ. (1997). *Mogil'niki rannih Bulgar na Samarskoy Luke*. V. B. Kovalevskaya (Otv. Red.). Samara.
- Mercani, Ş. (2008). *Müstefâdü'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar*. Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.
- Mokeyev G. Y. ve Şenkov A. S. (1993). "Planirovoçnaya struktura gorodov". *Russkoe gradostroitel'noe iskusstvo: Drevnerusskoe gradostroitel'stvo X-XV vekov*. N. F. Gulyanitskogo (Pod. Red.). Moskva, 41-55.
- Morgunov, Yu. Yu. (2007). *Fortifikatsii yujnoy Rusi X-XIII vv*. Moskva.
- Muhamadeyev, A. R. (2014). "Kul'tura sel'skogo hozyastva i printsipi zemlevladieniya v Voljskoy Bulgarii doislamskogo perioda". *Vestnik KazGUKİ*, (1): 121-127.
- Muhamadiyev, A. G. (1990). *Drevnie Moneti Povoljya*. Kazan.
- Muhamediyev, A. G. (2005). *Drevnie Moneti Kazan*. Kazan.
- Muhametşin, D. G. ve Hakimyaznov F. S. (1996). "Nadpisi na metalliçeskih izdeliyah". *Gorod Bulgar: Remeslo, metallurgov, kuznetsov, liteyşikov*, 280-292.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent*. (Çev. Gürol Koca, Tamer Tosun). Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Muzey Bolgarskiy Tsivilizatsii. Drevniy Bolgar: İstoriya tyurko-bolgarskoy tsivilizatsii* (2016a). V. S. Baranov vd. (Red.). T. II. Kazan.
- Muzey Bolgarskiy Tsivilizatsii. Drevniy Bolgar: jizn' goroda* (2016). V. S. Baranov vd. (Red.). T. I. Kazan.
- Muzey Bolgarskiy Tsivilizatsii. Drevniy Bolgar: Otkritie drevnego Bolgara* (2016b). V. S. Baranov vd. (Red.). T. III. Kazan.
- Nabiullin N. (1998). "Oboronitel'noesoorujeniya Cuketau". *Voennaya arheologiya. Orujie i voennoe delo v istoriçeskoj i sotsial'noy perspektive. Materialı mejdunarodnoy konferentsii*, 219-223.
- Nabiullin N. (2001). "Gorod Cuketau v XIII-XIV vv. (k probleme perehoda domongol'skogo goroda v zolotoordinskiy)". *Tatar Arheologiyase*, 1-2 (8-9): 47-63.
- Nabiullin N. (2006). "Gorod Cuketau i ego okruğa". *Tatarskaya arheologiya*, 3-4 (18-19): 137-155.
- Nabiullin, N. (2011). *Cuketau gorod Bulgar na Kame*. Kazan.
- Nabiullin, N. (2013). "İssledovatel' srednevekovogo goroda Cuketau (k 85-letiyu T. A. Hlebnikovoy)". *Povoljskaya arheologiya*, 3 (5): 213-219.
- Nabiullin, N. (2010). "Cuketau-gorod bulgar na Kame". *Dostoyanie pokoleniy*, 2 (9): 32-37.
- Nadirova H. G. (2010). "Hazaro-Bulgarie traditsii v gradostroitel'stve Voljsko-Kamskoy Bulgarii". *Teoriya i istoriya arhitekturi, restavratsiya i rekonstruktsiya istoriko-arhitekturnogo naslediy*. İzvestiya KazGASU, 2(14): 20-31.

- Nadırova, H. G. (1990). *Osobennosti arhitekturno-prostranstvennoy organizatsii seleniy povoljskih tatar kontsa XVIII-naçala XX vekov (na primere seleniy severo-zapadnoy zoni Tatarii)*. Diss. uç. st. kand. arh. T. I, Moskva.
- Nadırova, H. G. (2001). "Rol' İslama v razvitii arhitekturi Volgo-Kam'ya". *İslam v srednem povolj'e: istoriya i sovremennost*, 415-437.
- Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan.
- Nigamayev, A. (2010). "Srednevekovaya Alabuga". *Dostoyanie pokoleniy*, 2 (9): 38-41.
- Nigamayev, A. ve Huzin, F. (2006). "Sotsial'no-politiçeskoe ustroystvo. Obşestvennie otnoşeniya". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen s semi tomah. Voljskaya Bulgariya i velikaya step'*. F. Huzin (Otv. Red.). İzd. RuhİL. Kazan, 139-151.
- Nigamayev, A. Z. (2004). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'turi naseleniya)*. Dis. kand. istor. nauk, Kazan.
- Nigamayev, A. Z. (2005). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'turi naseleniya)*. İzd. Kazanskogo Universiteta, Kazan.
- Nigamayev, A. Z. (2019). "Traditsii stroitel'stva arhitekturnih ob'ektov na primere obşestvennih ban' Voljskoy Bulgarii". *Urala-Povoljskaya arheologičeskaya studençeskaya konferetsiya, 5-8 Febralya 2019 goda*, Upask, 177-178.
- Nigamayev, A. Z. (2021). "Staroromaşkinskiy arheologičeskiy kompleks: nekotorie itogi i perspektivi issledovaniya. *Arheologiya evraziyskih stepey*, (3): 55-64.
- Nikephoros (1990). *Short History*. (Çev. Cyril Mango). Washington.
- Novoe v arheologii i etnografii Tatarii (1982). A. H. Halikov (Otv. Red.). AN SSSR İYLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Novoe v arheologii Povolj'ya (1979). A. H. Halikov (Otv. Red.). AN SSSR. KF. Kazan.
- Oçerki po arheologii Tatarstana. Uçebnoe posobie (2001). P. N. Starostin (Red.). Kazan.
- Oçerki Po Geografii Tatarii (1957). N. İ. Vorobyev (Otv. Red.). Tatknigoizdat, Kazan.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. TTK Yay., Ankara.
- Ögel B. (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- Ögel, Bahaddin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1, Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürlerden Osmanlılara)*. T. C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Ögel, Bahaddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*. C. I, Ankara.
- Özcan, Koray (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. yüzyıla Kadar". *Gazi Üniv. Müh. Fak. Der.*, 20 (2): 251-265.
- Pallas, P. S. (1773). *Puteşestvie po raznim provintsiam Rossiyskom imperii*. Ç. I. St. Peterburg.

- Petrenko A. (1999). “K istorii issledovaniya problem hozyastvennoy deyatel’nosti naseleniya srednevekovih gorodov Srednego Povoljya (po danim arheozoologičeskikh materialov). *Tatar Arheologiyase*, 1-2 (4-5): 135-145.
- Petrenko, A. (1984). *Drevnee i srednevekovoe životnovodstvo srednego Povoljya*. İzd. Nauka, Moskva.
- Petrenko, A. (1988). “Osteologičeskie ostatki životnih iz Bulgara”. *Gorod Bulgar. Očerki remeslennoy deyatel’nosti*, .G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red.). Moskva, 252-268.
- Petrenko, A. (2006). “Jivotnovodstvo”. *İstoriya Tatar s drevneysih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, 240-246.
- Petrenko, A. (2007). “Stanovlenie i razvitie osnov životnovodčeskoy deyatel’nosti v istorii narodov srednego Povolj’ya i Predural’ya (po arheozoologičeskim materialam)”. *Arheologiya evraziyskih step*. Vıp. 3, 4-143.
- Pirenne, H. (2016). *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İletişim Yay., İstanbul.
- Pirenne, H. (2019). *Ortaçağ Kentleri*. (Çev. Şadan Karadeniz). İletişim Yay., İstanbul.
- Plano Carpini (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi*. (Çev. E. Aryan). Kronik Yay., İstanbul.
- Pletneva, S. A. (1960). *Srednevekovie poseleniya verhov’ye Severnskogo Dona*. KSIİMK. Vıp. 79.
- Pletneva, S. A. (1963). “Koçevniçeskiy mogil’nik bliz Sarkela-Beloy Veji”. *Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. Trudı Volgo-Donskoy arheologičeskoyekspeditsii*, III (109): 216-259.
- Pletneva, S. A. (1967). *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-Mayataya kul’tura*. İzd. Nauka, Moskva.
- Pletneva, S. A. (1982). *Koçevniki srednevekov’ya. Poiski istoričeskikh zakonomernostey*. B. A. Ribakov (Otv. Red.), Moskva.
- Pletneva, S. A. (1984). “Mayatoye Gorodişe”. *Mayatoye gorodişe*. İzd. Nauka. Moskva, 3-19.
- Pletneva, S. A. (1997). “Drevnie Bulgari v vostočnoevropeyskih stepyah”. *TA*, 1: 31-60.
- Pletneva, S. A. (2003). *Koçevniki yujnorusskih stepey v epohu srednevekov’ya. VI-XIII veka*. İzd. Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Pletneva, S. A. ve Makarova, T. İ. (1965). “Yujnoe gorodişe u s. Vitaçeva”. *Kratkie soobşeniya Instituta Arheologii*, Vıp. 104: 54-61.
- Polesskih, M. P. (1959). “Arheologičeskie razvedki gorodiş i seliş XIII-XIV vv.”. *Trudı Saratovskogo oblastnogo muzeya krayevedeniya*. Vıp. II: 95-113.
- Polnoe sobranie Russkih letopisey. I. II. Lavrentiyevskaya i Troitskaya letopisi* (1846). T. 1. İzd. Arheografiçeskogo kommissiyeyu, Sanktpeterburg.

- Poluboyarinova, M. (2006). "Put' iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusyu i Drevnirusskimi Knyajestvami". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*. İzd. Ruhil. Kazan, 316-325.
- Poluboyarinova, M. D. (1988). "Steklyannie izdeliya Bulgarogo gorodişa". *Gorod Bulgar. Oçerki remeslennoy deyatel'nosti*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red). Moskva, 149-217.
- Poluboyarinova, M. D. (2008). "Torgovlya Bulgara". *Gorod Bulgar kul'tura, iskusstvo, torgovlya*. İzd. "Nauka", 26-102.
- Polyakov, A. N. (2007). "Drevneyşie Russkie goroda i naçalo tsivilizatsii". *VESTNIK OGU*, 421-427.
- Polyakova, G. F. (1996). "İzdeliya iz tsvetnih i dragotsennih metallov". *Gorod Bulgar. Remeslo metallurgov, kuznetsovi liteyşikov*. Kazan, 154-257.
- Polyakova, G. F. (2001). "Arheologičeskoe issledovanie cobornoy meçeti". *Gorod Bulgar. Monemental'noe stroitel'stvo, arhitektura, blagoustroystvo*. G. A. Fedorov-Davıdov (Otv. Red.). Moskva, 155-181.
- Ponomarev, P. A. (1919). "Kratkiy otçet o raskopkah i razvedkah v rayone Bilera letom 1915 goda". *İOAİE*, XXX (1): 45-57.
- Ponomarev, P. A. (1919a). "Otçet ob arheologičeskoy ekskursii v Bilyarsk v iyune 1916". *İOAİE*, XXX (1): 104-106.
- Posuda Bilyara (1986). A. H. Halikov (Otv. Red.). AN SSSR İYaLİ im. G. İbragimova. Kazan.
- Povoljskaya Arheologiya. Akademiya Nauk Republiki Tatarstan. İstitut arheologii im. A. H. Halikov. Kazan.
- Puteşestvie İbn fadlana na Volgu (1939). Perevod i kommentariy İ. Yu. Kraçkovskiy. İzd. Akademii nauk SSSR, Moskva.
- Rappoport, P. A. (1956). *Oçerki po istorii russkogo voennogo zodçestva. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*. No: 52, İzd. Akademii nauk SSSR.
- Rappoport, P. A. (1961). *Oçerki po istorii zodçestva severo-vostoçnoy i severo-zapadnoy Rusi X-XV vv.. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*. No: 105, İzd. Akademii nauk SSSR.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara.
- Raşeyev, R. (2006). "Velikaya Bulgariya". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, 36- 47.
- Reşidüddin Fazlullah El-Hemedani (1373). *Camii't-tevarih*. C. I. Tashih ve Tahşiye Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi. Neşrü'l-Berz, Tahran.
- Rıçkov, N. P. (1770). *Jurnal ili dnevnie zapiski puteşestviya kapitana Rıçkova po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva, 1669 i 1770 godu*. St. Peterburg.
- Rıçkov, P. İ (1766). *Opit Kazanskoy istorii drevnih i srednih vremen*. St.Peterburg.

- Rudenko K. A. (1999). "İtogi issledovaniya gorodişa Kaşan I v Tatarstane". *Novie issledovaniya po srednevekovoy arheologii Povolj'ya i Priural'ya. Materialı Mejdunarod. 100-letiyu so dnya rojdeniya A. P. Smirnova i 25 letiyu issledovaniya gorodişa İdnakar*, 111-134.
- Rudenko, K. A. (1992). "Bulgarskaya bronzovaya pasuda i trgovie puti srednevekovya". *Put' iz Bulgara v Kiev*, Kazan, 78- 86.
- Rudenko, K. A. (1999-2000). "Arheologičeskie taynı". *Alekseyevskiy rayon*, 26-44.
- Rudenko, K. A. (2001). *Material'naya kul'tura bulgarskih seliş nizoviy Kamı XI-XIV vv.* Kazan.
- Rudenko, K. A. (2007). *Voljskaya Bulgariya v XI-naçale XIII v.: poseleniya i material'naya kul'tura.* Kazan.
- Rudenko, K. A. (2011). *Bulgarskoe zoloto. Filigrannie visoçnie podveski.* İzd. Zaman, Kazan.
- Rudenko, K. A. (2012). "Vozniknovenie gorodov v Voljskoy Bulgarii i Bulgarskoy oblasti Zolotoy Ordı (po dannim arheologii)". *Povoljskaya Arheologiya*, (1): 68-77.
- Rudenko, K. A. (2013). "O haraktere vzaimootnoşeniy kočevih ugrov i osedlogo naseleniya srednego povolj'ya "v epohu velikogo pereseleniya narodov" (po materialam Tetyuşogo II gorodişa v Tatarstane". *Teoriya i praktika arheologičeskih issledovaniy*, 2 (8): 58-74.
- Rudenko, K. A. (2019). "Novie dannie o bulgarskih jilişah domongol'skogo vremeni (po materialam ostolopovskogo selişa v Tatarstane". *Arheologiya Evraziyskih stepey. Srednevekovaya Arheologiya.* (6): 95-110.
- Sabantuy metodiçeskoe posobie* (2012). Ministerstvo kul'turı RT. Respublikanskiy tsentr razvitiya traditsionnoy kul'turı. Nauç. red. Fanzilya Hakimovna Zavgarova. Kazan.
- Sattarova L. ve İzmaylov İ. (2002). "İdil Bulgar Devleti'nde Sanat (X-XIII. Yüzyıllar)". *Türkler Ansiklopedisi.* Yeni Türkiye Yay., Ankara, VI: 43-54.
- Savel'yev, A. İ. (1868). "Starinniy plan Bilyarska". *İAO*, (2): 245-248.
- Sazak, Gözde (2014). "Peterburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelemesi". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2): 177-198.
- Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII-naçale XIII vv.* Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan.
- Semikin, Yu. A. (1993). "İssledovaniya bani na I Krasnosyundyukovom gorodişe". *Arheologičeskie issledovaniya v Povolj'e. Samara*, 219-230.
- Semikin, Yu. A. (1996). "Çernaya metallurgiya i metalloobrabotka na Bulgarom gorodişe". *Gorod Bulgar. Remeslı metallurgov, kuznetsov, liteyşikov.* Kazan, 89-154.
- Semikin, Yu. A. (1996a). "K voprosu o poseleniyah rannih Bulgar na Samarskoy Luke". *Kul'turı evraziyskih stepey vtoroy polovini I tysyaçeletiya n. e.* Samara, 66-82.

- Semikin, Yu. A. (2006). "Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe delo". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. T.II. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step'*, 249-257.
- Sezer, Baykan (2011). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*. Kitabevi, İstanbul.
- Sitdikov, A. G. (2000). "Oboronitel'nie ukrepleniya drevney Kazani". *Srednevekovaya Kazan': vzniknoenie i razvitie. Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii*. Kazan, 22-40.
- Sitdikov, A. G. (2006). *Kazanskiy kreml': istoriko-arheologičeskoe issledovanie*. Kazan.
- Sitdikov, A. G. (2011). "Ulitsı srednevekovoy Kazani: lokalizatsiya i identifikatsiya". *Uçenie zapiski Kazanskogo Universiteta*, 153 (3): 63-73.
- Sitdikov, A. G. (2013). *Srednevekovaya Kazan': istoriko-arheologičeskoe issledovanie (XI-pervaya polovina XVI v.)*. Kazan.
- Smirnov, A. P. (1940). "Oçerki po istorii Voljskih Bulgar". *Trudı GİM*. XI, 55-136.
- Smirnov, A. P. (1941). "Suvar". *Trudı GİM*. Vıp XVI: 135-171.
- Smirnov, A. P. (1951). *Voljskie Bulgari*, Trudı GİM. Vıp. XIX, Moskva.
- Smirnov, A. P. (1952). *Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov Srednego Povolj'ya*. İzd. AN-SSSR.
- Smirnov, A. P. (1962). "Nekotorie spornie voprosı istorii voljskih Bulgar". *İstoriko-arheologičeskiy sbornik*, 160-174.
- Smirnov, A. P. (1962a). "Rabotı Povoljskoy ekspeditsii 1960 g". *Kratkie soobşeniya o dokladah i polevih issledovaniyah instituta arheologii Pamyatniki rannego srednevekov'ya*. Vıp 90, 25-32.
- Smirnov, A. P. (1974). "Novie dannie ob istoričeskoy i sotsial'noy topografii goroda Velikie Bulgari". *Goroda Povolj'ya v Srednie veka*. A. P. Smirnov ve G. A. Fedorov-Davidov (Otv Red). Moskva, 4-13.
- Smirnov, A. P. (1976). "Sredneaziatskie elementı v arhitekture i stroitel'nom dele Voljskih Bulgar". *Srednevekovie pamyatniki Povolj'ya*, A. P. Smirnov, G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red). Moskva, 3-6.
- SMİZO (2003). T. I. Moskva.
- Smolin, V. F. (1925). "Arheologičeskiy oçerk Tatrespubliki". *Materialı po izuçeniyu Tatarstana*. Kazan, Vıp. 2: 5-70.
- Smolin, V. F. (1925a). "Bulgariy gorod Brhaimov". *İOAİE*, XXXIII (1): 131-145.
- Spasskiy, N. A. (1912). *Oçerki po rodinovedeniyu. Kazanskaya guberniya*. Kazan.
- Srednevekovie arheologičeskie pamyatniki Tatarii* (1983). A. H. Halikov (Otv. Red.). AN SSSR İYaLi im. G. İbragimova. Kazan.

- Stagulov, E. ve Pavlenko, Yu. V. (1998). "Gunı na puti v Evropu". *Voprosı arheologii Kazahstana*. Almatı-Moskva, Vıp. II: 142-151.
- Starostin, P. N. (1997). "Rannie naplastovaniya v severo-vostochnoy časti Bulgarogo gorodiša". *Yaziki, duhovnaya kul'turai istoriya tyurkov: traditsii i sovremennost'*. *Trudi mejdunarodnoy konferentssi*. İzd. İnsan, Moskva, 108-100.
- Starostin, P. N. (1998). "O vremeni vozniknoveniya rannih poseleniy bulgar na Sredney Volge". *Problemy hronologii voljskih Bulgar*, 8-9.
- Starostin, P. N. (1999). "O rannem Bolgare". *Naučnoe nasledie A. P. Smirnova i sovremennye problemy arheologii Volgo-Kam'ya*. Tez. nauç. konf. M., 99-101.
- Starostin, P. N. (2001). "Azelinskaya kul'tura". *Oçerki po arheologii Tatarstana*. P. N. Starostin (Otv. Red.). Kazan, 92-99.
- Starostin, P. N. (2001a). "İmen'kovskaya kul'tura". *Oçerki po arheologii Tatarstana*. P. N. Starostin (Otv. Red.). Kazan, 100-118.
- Starostin, P. N. (2001b). "P'yanoborskaya kul'tura". *Oçerki po arheologii Tatarstana*. P. N. Starostin (Otv. Red.). Kazan, 84-91.
- Strikalov, İ. Yu. (2017). "Bulgar Öncesi Dönem". *Tartarica Atlas*. (Çev. İlyas Kemaloğlu). Kazan-Moskova-St. Petersburg-İstanbul, 158-160.
- Struve, V. (1985). "Asyagil Üretim Tarzı Kavramı: Doğruluk ve Sınırlar". *İlk Sınıflı Toplular Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi*. Ankara, 189-194.
- Sunar, L. (2010). *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplularına Yaklaşımları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İÜ. Sos. Bil. Ent., İstanbul.
- Şakirov, Z. G. (2012). "İstoriya izuçeniya arheologičeskih pamyatnikov okruge Bilyarskogo gorodiša". *Trudi KAEI*. Perm. Vıp. 8: 276-283.
- Şam, E. (2016). *Abbasi Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*. Basılmamış Doktora Tezi. MSGSÜ. Sos. Bil. Ens. Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul.
- Şarifullin, R. F. (1979). "Kolodtsı tsentra Bilerogo gorodiša". *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologiceskoe izucenie tsentra Bilerovo gorodiša)*. Kazan, 102-113.
- Şarifullin, R. F. (1981). "Derevo v strotel'nom dele Voljskoy Bulgarii domongol'skogo perioda". *İz istorii material'noy kul'turi Tatarskogo naroda*, 26-35.
- Şarifullin, R. F. (1993). "O rannih jilişah voljskih bulgar (X- naçalo XIII. vv.)". *Arheologiya Voljskoy Bulgarii: problemy, poiski, reşeniya*, 63-76.
- Şarifullin, R. F. (1999). "Vtoroe kirpiçnoe zdanie v tsentre Bilera". *Arheologiceskoe izuçenie bulgarskih gorodov*, 77-89.

- Şarifullin, R. F. (2003). “İzuçenie Bilerih postroek iz kirpiça i kamnya”. *İz arheologii povolj'ya i Priural'ya*, 154-161.
- Şaymuratova, D. N., As'keyev, İ. V., Şakirov, Z. G. (2021). “Novıe arheozoologičeskie issledovaniya srednevekogo Bilyara”. *Arheologiya Evraziyskih stepy*, (3): 90-95.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK Basımevi, Ankara.
- Şigapov, M. B. (2013). “İssledovaniya gorodişa Kaşan I v 2012 godu”. *Povoljskaya Arheologiya*, 2 (4): 299-307.
- Sümer, F. (2014). *Eski Türklerde Şehircilik*. TTK Yay. Ankara.
- Şmit, A. (1827). *Arhitekturnie çerteji razvalin drevnih Bolgar*. St. Peterburg.
- Şpilevskiy, S. M. (1877). *Drevnie goroda i drugie bulgarsko-tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii*. Kazan
- Tartarica Atlas* (2017). R. R. Salihov (Red.). (Çev. İ. Kemaloğlu), Kazan-Moskova-St. Petersburg-İstanbul.
- Taşağıl, A. (2000). “İdil Bulgar Hanlığı”, *T. D. V., İslam Ansiklopedisi*, C.21., İstanbul.
- Taşağıl, A. (2015). “İpek Üretiminin Keşfi ve İpek Yolu’nun Başlaması”. *İpek Yolu*, A. Taşağıl (Ed.). İstanbul, 13- 28.
- Taşağıl, A. (2018). *Göktürkler I-II-III*. TTK Yay. Ankara.
- Tatişçev, V. N. (1962). *İstoriya Rossiyskaya*. T.I, İzd. Nauka, Moskva; *İstoriya Rossiyskaya* (1963). T. II. İzd. Nauka, Moskova- Leningrad (St. Petersburg); *İstoriya Rossiyskaya s drevneyşih vremen* (1964). T. III, İzd. Nauka, Moskova- Leningrad (St. Petersburg).
- Tatişçev, V. N. (1768-1848). *İstoriya Rossiyskaya s samih drevneyşih vremen*. Knigi 1-5.
- Tekin, Talat (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara
- Tekkanat S. S. ve Türkmen S. N. (2018). “Tarih Boyunca Kent Formlarının Biçimlenişi Üzerine Bir İnceleme”. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (4):107-124.
- Tihomirov, M. N. (1956). *Drevnerusskie goroda. İzdanie vtoroe, dopolnennoe i pererabotannoe*. Gosudarstvennoe izd. političeskoy literaturı, Moskva.
- Tizengauzen, V. G. (1884). *Sbornik materialov, otnosyashisya k istorii Zolotoy Ordi. İzvleçeniya iz soçineniy arapskih*. T. I. St. Peterburg.
- Toloçko, A. (2015). *Oçerki naçal'noy Rusi*. Kiev-St. Peterburg.
- Trudi Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii* (1960). Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. A. P. Smirnov. No: 80. T. III. Moskva.
- Trudi Kuybişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii* (1962). Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. No:80. T. IV. Moskva.

- Trudi Kuybışevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii*. (1958). Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. Otv. Red. A. P. Smirnov. No: 61. T. II. Moskva-Leningrad.
- Trudi Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspeditsii* (1958). Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. Otv. Red. M. İ. Artamonov. No: 62. T. I. Moskva-Leningrad.
- Tuganayev, V. V. (1976). "Sostav i harakteristika kul'turnih i sornih rasteniy bilyarskih poley". *İVG*, 240-245.
- Tuganayev, V. V. (1975). "K istorii rasprostraneniya parovoy sistemı zemledeliya v srednem Povolj'e". *Agrofitotsenologičeskoe issledovanie parov kak predşestvennikov ozimoy rji*, 118-124.
- Tuhtina, N. V. (1960). "Raskopki 1957 goda bliz sela Kriuşı Ul'yanovskoy oblasti". *MİA*, 80: 145-154.
- Turan, O. (1964). "Selçuklu Kervansarayları". *Belleten*, 39: 471-496.
- Ukazatel' trudov uçenih. İnstituta yazıka, literaturı i istorii Akademii nauk Respubliki Tatarstan 1939-1986* (1997). Kazan.
- Üren, U. (2018). "Suvarlar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. O. Karatay-S. Acar (Ed.). İstanbul, 189-202.
- Üren, Umut (2012). "Seyyahın Gözüyle İdil Bulgar ve Oğuzlarda "Türe-Hukuk" Anlayışı". *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi 21-22 Aralık 2012*. İstanbul, 9-14.
- Üstündağ, E. (Haziran 2005). "Mersin Balıkları". *SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni*, 5 (2): 5-8.
- Valeyev, R. M. (1991). "Torgovlya Bilera po arheologičeskim dannım". *Biler- Stolitsa Domongolskoj Bulgarii*, 69-79.
- Valeyev, R. M. (1995). *Voljskaya Bulgariya; Torgovlya i dnejno- vesovie sistemı IX- n. XIII*. Kazan.
- Valeyev, R. M. (2007). *Torgovlya i torgovie puti srednego Povolj'ya i Priural'ya v Epohu Srednevekov'ya (IX- n. XV vv.)*. İzd. KGU, Kazan.
- Valeyev, R. M. (2009). "Predmetı vnutrenney torgovli Voljskoj Bulgarii v X-XIV vekah". *Vestnik NGU. Seriya: İstoriya, filologiya. arheologiya i etnografiya*, 8, (5): 225- 234.
- Valeyev, R. M. (2009a). "Rol' srednih i malih gorodov i poseleniy v sisteme vnutrenney i vneşney torgovli srednego povolj'ya i prikam'ya (X-XIV vv.)". *İzvestiya RGPU im. A. İ. Gertsena*, (97): 9-20.
- Valeyev, R. M. (2011). "Torgovlya Voljskoj Bulgarii s severnoy i Zapadnoy Evropoy v Domongol'skiy period (IX-naçalo XIII veka). *Vestnik HGU. Seriya: İstoriya, Filologiya*, 10 (3): 175-182.
- Valeyev, R. M. (2012). *Razvitie torgovli Povolj'ya i Priura'lya v epohu Srednevekov'ya*. İzd. Lap Lambert Academic Publishing.

- Valiulina, S. İ. (2002). "Nekotore itogi izuçeniya stekla Bilerogo gorodişa". *Problemy drevney i srednevekovoy istorii srednego Povolj'ya*. Materialı vtorih Halikovskih çteniy, Kazan, 164-167.
- Valiulina, Svetlana (2006). "Steklodelie". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. T.II. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step'*, 272-278.
- Valiullina, S. İ. (1983). "Nekotore formı steklyannoy posudı Bilyarskogo gorodişa". *Srednevekovie arheologičeskie pamyatniki Tatarii*. 92-103.
- Vasil'yev, İ. B. ve Matveyeva G. İ. (1986). *U istokov Samarskogo Povolj'ya*. Kuybişev.
- Vasil'yeva, İ. N. (1993). *Gonçarstvo Voljskoy Bulgarii v X-XIV vv.* Ekaterinburg.
- Vernadsky, G. (Haziran 1939). "Feudalism in Russia". *Speculum-A Journal of Medieval Studies*, 14 (3): 308.
- Vinnikov, A. Z. ve Pletneva S. A. (1998). *Na severnih rubejah Hazarskogo kaganata. Mayatoe poselenie*. Voronej.
- Voprosı drevney istorii Volgo-Kam'ya* (2001). E. P. Kazakov (Red.). Kazan.
- Vorob'yev, N. İ. (1957). "Predkam'ye". *Oçerki po geografii Tatarii*, Kazan.
- Voronina, V. L. (1991). *Srednevekoviy gorod arabskih stran*. Moskva.
- Weber, M. (2018). *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*. Yarı Yay., İstanbul.
- Yakimov, İ. V. (1992). "İzdeliya iz pozovogo şifera na territorii Voljskoy Bulgarii". *Put' iz Bulgara v Kiev*, 94-101.
- Yanina, S. A. (1962). "Novie dannie o monetnom çekane Voljskoy Bulgarii X v.". *Trudi Kuybişevskoy arheologičeskoy ekspeditsii, Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, (80): 179-204.
- Yazıcı, Nesimi (2002). "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet". *Türkler IV*, 394-408.
- Yıldırım, Y. (2017). "Baykan Sezer Düşüncesinde Marksizm". *Yüzyılın Sorunları ve Sosyoloji II*. Fethi Nas (Ed.). Ankara, 157-193.
- Yörükan, Y. Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*. Gelenek Yay., İstanbul.
- Yücel, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. TTK Yay., Ankara.
- Zabirova, F. M. (1981). "Voprosı komplekskovo issledovaniya i konservatsii arhitekturno-arheologičeskih ob'ektov Bilyarskogo gorodişa". *İz istorii material'noy kul'turı Tatarskogo naroda*, 43-51.
- Zabirova, F. M. (1981). "Voprosı kompleksnogo issledovaniya i konservatsii arhitekturno-arheologičeskih pb'ektov Bilyarskogo gorodişa". *İz istorii material'noy kul'turı tatarskogo naroda*, 43-51.

- Zahoder, B. N. (1962). *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Evrope. Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.* Moskva.
- Zakirova, İ. A. (1988). "Kostoreznoe delo Bulgara". *Gorod Bulgar. Očerki remeslennoy deyatel'nosti*, 218-241.
- Zilivinskaya, E. D. (1989). "Doma s podpol'nim otopeniem v Voljskoy Bulgarii". *SA*, (4): 223-233.
- Zilivinskaya, E. D. (2019). "Monumental'nie postroyki Bilera: noviy vzglyad. "Cuma Meçet"". *Povoljskaya Arheologiya*, 2 (28): 78-95.
- Zilivinskaya, E. D. (2020). "Monumental'nie postroyki Bilera: noviy vzglyad. Zdaniya s podpol'nim otopeniem". *Povoljskaya Arheologiya*, 4 (34): 145-158.
- Zotsenko, V. N. (1992). "Voljskaya sistema putey soobsheniy v istorii Yujnoy Rusi". *Put' iz Bulgara v Kiev*, 47-53.

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1: Fahrutdinov, R. F. (1975). *Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko- Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*. İtil-Çulman Bulgarlarının Arkeolojik Eserler Haritası (X-XIV. yy. ilk yarısı)

Levha 2: Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.* Kazan. İtil-Çulman Bulgarlarının Başlıca Kentleri (X-XIII. yy. başı): 1-Biler, 2-Bulgar, 3-Suvar, 4-Cuketau, 5-Kaşan, 6-Bogdaşkin (Oşel), 7-Kazan, 8-Alabuga, 9-Valın (Murom Kasabası), 10-Yulovo (Burtas?).

Levha 2. a: Nigamayev, A. Z. (2005). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'turi naseleniya)*. Kazan. İzd. Kazanskogo Universiteta.Ön Çulman Bulgar Yerleşimleri.

Levha 3: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj'e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Moğol Öncesi İtil Bulgar Yerleşimleri Haritası.

Levha 4: Huzin, F. Ş. ve Şakirov, Z. (2017). “50th Anniversary of Biler Archaeological Expedition: Results and Issues of Great Town Investigation”. *Povoljskaya Arheologiya*, No: 2 (20): 8-27. X-XV. YY. Arkeolojik Yerleşimler Haritası.

Levha 5: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. X-XIII. Yüzyıl İtil Bulgar Yerleşimleri Haritası. 1. Korotko—Gorodişen, 2. Krasnoyar, 3. Novomokşin, 4. Karasin, 5. Novoaksubayev, 6. Barsko-Enaruskin, 7. İlyaşkin, 8. Aksubayev, 9. Şerben' II, 10. Şerben' I, 11. Çuvbrod, 12. Novoal'met'yev, 13. Novoamzin, 14. Biler, 15. Starotatadam, 16. Atlaşkin, 17. Savgaçev, 18. İzgar, 19. Kreşenoeltan, 20. Gorkin I, 21. Gorkin II, 23. Svyatoy Klyuç (Kutsal Pınar), 24. Nikolayev-Baran I, 25. Nikolayev-Baran II, 26. Starokamkin, 27. Tatburnayev, 28. Nijnekaçeyev (Şibaş), 29. Çuvaplakov, 30. Borovkin, 31. Podbel'shin, 32. Nikol', 33. Beloyar I, 34. Beloyar II, 35. Andreyev , 36. Krestovo-Gorodişen, 37. İvanov, 38. Yurman, 39. Krasnoreçen, 40. Bol'shekandalin, 41. Tinarkin, 42. Naletkin, 43. Starobaran, 44. Staromayn (Gryaznuhin), 45. Suvar, 46. Yakimovo-Strelkin, 47. Kokryat', 48. Şmelev, 49. Tankeyev I, 50. Tankeyev II, 51. Maklaşeyev I, 52. Balımer, 53. Bulgar, 54. Krivel', 55.Şerbet', 56. Tattyugul'bayev (Kala-Baş), 57. Krasnoklyuçin, 58. Gusihin, 59. Starokuybişev (Kuralov), 60. Deviçiy Gorodok, 61. Staromatak, 62. Staronohrat, 63. Romodan I, 64. Romodan II, 65. Karabayev, 66. Vostoçno-Voykin (Doğu Voykin), 67. Zapadno-Voykin (Batı Voykin), 68. Burakov, 69. Kominternov, 70. Berezovogriv (Bazyakov), 71. Gorodok, 72. Balahçin, 73. Alekseyev, 74. Ostolopov, 75. Kurkul', 76. Narat-Elgin, 77. Belogor, 78. Utyakov, 79. Kubas, 80. Cuketau, 81. Zmeyev I,

82. Zmeyev II, 83. Buldır, 84. Malopolyan, 85. Russkosarsaz, 86. Malotolkiş, 87. Staroromaşkin, 88. Gorodişen, 89. Verhnenikitkin (Tubılga Tau), 90. Sosnov I, 91. Elhov, 92. Sosnov I, 93. Novoşesmin, 94. Ekateripino-Slobodin II, 95. Ekateripino-Slobodin I, 96. Çeremuhov-Slobodin, 97. İvaşkin, 98. Novoşesmin III, 99. Novoşesmin II, 100. Utyaşkin, 101. Elantov, 102. Oşin, 103. Krasnokadkin, 104. Saklık, 105. Elabuj, 106. Kotlov, 107. Krasnogor, 108. Grohan', 109. Kirmen, 110. Çallı (IX-XVI yy), 111. Ejeviçnaya strelka, 112. Kaşan II, 113. Kaşan I, 114. Kazan Kirmeni, 115. Al'meneyev, 116. Gorodişen, 117. Lukov (Yapançin), 118. Staroyanaşev, 119. Bol'şetoyabin, 120. Tigaşeyev, 121. Deuşeyev, 122. Çuvbezdnin, 123. Gorodişen (Kala-Elgin), 124. Staroaleykin, 125. Kranosyundyukov I, 126. Krasnosyundyukov II, 127. Kirtelin, 128. Kil'dyuşeyev, 129. Bogdaşkin, 130. Hulaş, 131. Staroenaley, 132. L'yaşeyev, 133. Zelenov, 134. Yantikov (Kirel'), 135. Undor I, 136. Undor II, 137. Gorodişen, 138. Polivnoovraj, 139. Kriuş I, 140. Kriuş II, 141. Sengiley, 142. Buerak, 143. Elaur, 144. Bektyaş, 145. Çertov Kasabası, 146. Jiguleyev, 147. Aleksandrov, 148. Murom Kasabası (Valın), 149. Mejdureçen, 150. Perevolok.

Levha 6: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Kent Planı.

Levha 6. a: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Biler'in 2007 Senesinde Çekilmiş Hava Fotoğrafı.

Levha 7: Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.* Kazan. Bulgar Kent Planı.

Levha 8: *Tatar Donyası-Tatarskiy Mir* (2020). Kazan. Bağdat Elçilik Yolu (921-922).

Levha 9: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Hocalar Dağı.

Levha 9. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Kutsal Pınar.

Levha 10: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Ahşap-Taş Cuma Camii Temel Kalıntıları.

Levha 11. Akıncı, M. (21. 06. 2021). Tataristan Cumhuriyeti ve Tatar Halkının Devlet Tarihi Müzesi. Kazan. İtil Bulgar İlteberliği'nin Sembolü.

Levha 11. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Kap üzerindeki "A" Damgası.

Levha 11. b: Kokorina, N. A. (1989). "Ob odnoy gruppe znakov na keramike Voljskoy Bulgarii". *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, Kazan, 89-97. Bulgar Kap Kacaklarında Yer Alan "A" Damga Tipleri.

Levha 12: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Suvar Kent Planı.

Levha 13: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnnoe izdatel’stvo, Kazan. Suvar Kale Duvarı. Rekonstrüksiyon: A. Smirnova, Resim: A. Zankov.

Levha 13. a: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Suvar Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 13. b: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnnoe izdatel’stvo, Kazan. Suvar Sarayı. Rekonstrüksiyon: F. H. Valeyeva.

Levha 14: Huzin, 2001b. Bogdaşkin (Oşel’) Kent Planı.

Levha 14. a: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Bogdaşkin Kent İçi Savunma Rekonstrüksiyonu.

Levha 15: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Cuketau Kenti. Çistopol-Tataristan.

Levha 15. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Cuketau Kenti ve Çulman Nehri.

Levha 16: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Kent Planı.

Levha 16. a: Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv*. Cuketau Kent Planı.

Levha 17: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Çistopol-Tataristan. Cuketau Sur ve Hendek Kalıntısı.

Levha 17. a: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Cuketau Tahkimat Sistemi Rekonstrüksiyonu.

Levha 18: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Arkeolojik Buluntuları.

Levha 18. a: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Arkeolojik Buluntuları.

Levha 18. b: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Arkeolojik Buluntuları.

Levha 19: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Seramik Buluntuları.

Levha 19. a: Nabiullin, N. (2011). Cuketau gorod Bulgar na Kame. Kazan. Cuketau Tipi Seramik.

Levha 20: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Kaşan Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 20. a: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan. Alabuga Kenti Doğal Savunma Sistemi.

Levha 21: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan. Alabuga Kent Görünümü.

Levha 21. a: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan. Alabuga Kalesinden Çulman Nehri.

Levha 22: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan. Alabuga İç Kent Hendek Kalıntısı.

Levha 22. a: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan. Alabuga Taş Kule.

Levha 22. b: Nigamayev, A. Z. (2005). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'turi naseleniya)*. Kazan. İzd. Kazanskogo Universiteta. Alabuga Yerleşiminin Genel Görüntüsü (1885-İ. İ. Şişkin).

Levha 23: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleks Kalıntısı.

Levha 23. a: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleksi Rekonstrüksiyonu.

Levha 23. b: Nigamayev, A. Z. (2005). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'turi naseleniya)*. Kazan. İzd. Kazanskogo Universiteta. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Planı.

Levha 24: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleksinin Doğu Kısımında Yer Alan Oda.

Levha 24. a: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleksinin Güneyinde Yer Alan Oda.

Levha 25: Akıncı, M. (23. 07. 2021). Kirmen-Tataristan. Kirmen Yerleşimi.

Levha 25. a: Akıncı, M. (23. 07. 2021). Kirmen-Tataristan. Kirmen'in Doğal Savunma Yapısı.

Levha 26: Vasil'yev, İ. B. ve Matveyeva G. İ. (1986). *U istokov Samarskogo Povolj'ya*. Kuybışev. Murom Kasabası Kent Planı.

Levha 26. a: Gubaydullin, A. M. (2019). "Fortifikatsiya v Srednem Povolj'e v X-pervoy polovine XVI vv.". *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Murom Kasabası Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 27: Vasil'yev, İ. B. ve Matveyeva G. İ. (1986). *U istokov Samarskogo Povolj'ya*. Kuybışev. İç Kentin Batı Kısımında Yer Alan Bakır Ocağı.

Levha 27. a: Vasil'yev, İ. B. ve Matveyeva G. İ. (1986). *U istokov Samarskogo Povolj'ya*. Kuybışev. Murom Kasabası Arkeolojik Buluntuları.

Levha 27. b: Vasil'yev, İ. B. ve Matveyeva G. İ. (1986). *U istokov Samarskogo Povolj'ya*. Kuybişev. Murom Kasabası Arkeolojik Buluntuları.

Levha 28: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Yulovo Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 28. a: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Rojdestven Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 28. b: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Hulaş Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 29: Kahovskiy, V. F. ve Smirnov, A. P. (1972). "Hulaş". *Gorodişe Hulaş i pamyatniki srednevekov'ya Çuvaşskogo Povolj'ya*, Çeboksarı, 3-73. Hulaş kap kacakların üzerindeki damga

Levha 29. a: Kahovskiy, V. F. ve Smirnov, A. P. (1972). "Hulaş". *Gorodişe Hulaş i pamyatniki srednevekov'ya Çuvaşskogo Povolj'ya*, Çeboksarı, 3-73. Hulaş Kap kacaklarının Üzerindeki Damga.

Levha 30: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Şerben I Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 30. a: Gismatullin, M. R., Semikin, Yu. A. vd. (2016). "İssledovaniya Krasnosyundyukovskogo I gorodişa v 2014 g.". *Povoljskaya Arheologiya*. No: 4 (18), s. 54-74. Moğol Öncesi Kerpiç Hamam Temeli.

Levha 30. b: Gismatullin, M. R., Semikin, Yu. A. vd. (2016). "İssledovaniya Krasnosyundyukovskogo I gorodişa v 2014 g.". *Povoljskaya Arheologiya*. No: 4 (18), s. 54-74. Kare Ev Tipi Çukur Yapısı.

Levha 31: Gismatullin, M. R., Semikin, Yu. A. vd. (2016). "İssledovaniya Krasnosyundyukovskogo I gorodişa v 2014 g.". *Povoljskaya Arheologiya*. No: 4 (18), s. 54-74. Arkeolojik Buluntular: Lazurıt (1), Serdolik (2), Cam (3-6), Bronz (7), Arduvaz (8), Sırlı Seramik (9,10), Boncuk (1-3), Cam eşya parçaları (4-6), Kemer parçası (7), Mihenk taşı (8), Kap sapı (9), Kap kacak parçası (10).

Levha 31. a: Gismatullin, M. R., Semikin, Yu. A. vd. (2016). "İssledovaniya Krasnosyundyukovskogo I gorodişa v 2014 g.". *Povoljskaya Arheologiya*. No: 4 (18), s. 54-74. Staroromaşkin Kent Planı.

Levha 32: Nigamayev, A. Z. (2021). "Staroromaşkinskiy arheologičeskiy kompleks: nekotorie itogi i perspektivi issledovaniya. *Arheologiya evraziyskih stepey*. No:3, 55-64. Romaşkin Yerleşimi Arkeolojik Süs Eşya Buluntuları: Cam (1, 3, 6, 8-11), Gaşır (2), Serdolik (4, 5, 7), Bakır (12-20, 24), Kemik (21-23), Gümüş (2, 5, 26), Bronz (27), Kil (28).

- Levha 32. a:** Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.* Kazan. Andreyev Kent Planı.
- Levha 33:** Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge.* Tatarskoe knijnnoe izdatel'stvo, Kazan. XII-XIII. Yüzyılları Ulu Kent-Biler (Sanatçı: F. Halikov).
- Levha 33. a:** Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov.* Kazan. XIII. Yüzyıl Başlarında Biler Kent Planı.
- Levha 34:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: Anahtarlar (XI-XIII. YY.).
- Levha 34. a:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kilitler (XI-XIII. YY.).
- Levha 35:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: Ağırşaklar (XI-XIII. YY.).
- Levha 35. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Knez Vsevelod'un Mührü (XII. YY.).
- Levha 35. b:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kehribar.
- Levha 35. c:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kehribardan Süs Eşyaları.
- Levha 36:** Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge.* Tatarskoe knijnnoe izdatel'stvo, Kazan. Alambik Buluntusu.
- Levha 36. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Pencere Camı ve Bardak Parça Buluntuları (XII-XIII. YY.).
- Levha 37:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal Kap Kacak Buluntuları.
- Levha 37. a:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal Kap Kacak Buluntuları.
- Levha 37. b:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal Kap Kacak Buluntuları.
- Levha 38:** Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bulgar-Tataristan. Bulgar Kenti.
- Levha 38. a:** Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge.* Tatarskoe knijnnoe izdatel'stvo, Kazan. Aga-Bazar (Sanatçı K. Hafikov).
- Levha 38. b:** *Tatar Donyası-Tatarskiy Mir* (2020). Kazan. Agabazar (Sanatçı: A. A. Safarov).
- Levha 39:** Kazakov, E. P. (1991). *Bulgarskoe selo X-XII vekov nizoviy Kami.* Tatarskoe Knijnnoe İzd., Kazan. İzmer ve Semenov Yerleşimleri Ticari Materyal Buluntuları.

Levha 39. a: Kazakov, E. P. (1991). *Bulgarskoe selo X-XII vekov nizoviy Kamı*. Tatarskoe Knijnoe İzd., Kazan. İzmer ve Semenov Yerleşimleri Arduaz Ağırşak Buluntuları.

Levha 40: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo, Kazan. XI-XII. Yüzyıllarında Kazan (Sanatçı: F. Halikov).

Levha 40. a: Akıncı, M. (20. 06. 2021). Kazan-Tataristan. Kazan Kirmeni'nden Modern Kazan Kenti.

Levha 41: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj'e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Starokuybışev Yerleşim Planı.

Levha 41. a: *Istoriya Tatarstana i Tatarskogo Naroda* (2016). Kazan. Bulgar İlteberliği'nin Komşu Halkları.

Levha 42: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Закамье](https://ru.wikipedia.org/wiki/Закамье) (Erişim Tarihi: 15. 06. 2021). Ön Çulman, Çulman Ardı ve Ön İtil Konumları.

Levha 42. a: http://www.etomesto.ru/map-kazan_tatarstan-fizicheskaya-1939/ (Erişim Tarihi: 12. 06. 2021). Tataristan Fiziki Haritası (1939).

Levha 43: <https://sites.google.com/site/hazarskijinformograf/home/karty/hazarskie-karty-foto> (Erişim Tarihi: 13. 04. 2020). Saltovo–Mayat Kültür Anıtları.

Levha 43. a: Koloda, V. V. (2010). “Neotlojnaya zadaça v dele izuçeniya Saltovo-Mayatskoy arheologičeskoy kul'turı i hazarovedeniya”. *Hazarı: Mif i istoriya*. Moskva İerusalim. Ten Çevresi Saltovo Yerleşimleri.

Levha 44: *Tatar Donyası-Tatarskiy Mir* (2020). Kazan. Bulgar Göçleri.

Levha 44. a: Gening, V. F. ve Halikov, A. H. (1964). *Rannie Bulgarı na Volge (Bol'se-Tarhanskiy mogil'nik*. (Otv. red. N. Ya. Merpert), İzd. Nauka, Moskva. Orta İtil Mezar Kompleksleri Haritası.

Levha 45: Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. XI. Grup Bulgar Seramikleri (Saltovo-Mayat).

Levha45. a: Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII- naçale XIII vv*. Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan. Erken Dönem Bulgar Demir Ocağı.

Levha 46: Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Bulgar Kentlerinin Mekansal Yapı Planlamaları.

Levha 46. a: Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan.. Biler Kent Planı.

- Levha 46. b:** Nadirova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Pliska ve Biler Kent Planlamaları.
- Levha 47:** Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan. Biler'de Yurt Tipi Konut.
- Levha 47. a:** Özcan, Koray (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. yüzyıla Kadar". *Gazi Üniv. Müh. Fak. Der.*, C. 20, No:2: 251-265. Eşmerkezli Kent Modelleri.
- Levha 48:** Badayev, D. Yu. (2017). "Ulitsı srednevekogo Bolgara". *Povoljskaya Arheologiya*. No:4 (22), s. 24-35. Bulgar Sokakları.
- Levha 48. a:** Şarifullin, R. F. (1979). "Kolodtsı tsentra Bilerogo gorodişa". *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologiceskoe izucenie tsentra Bilerovo gorodişa)*, Kazan, 102-113. Biler Su Kuyuları.
- Levha 49:** Şarifullin, R. F. (1979). "Kolodtsı tsentra Bilerogo gorodişa". *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologiceskoe izucenie tsentra Bilerovo gorodişa)*, Kazan, 102-113. Biler Su Kuyuları .
- Levha 49. a:** Şarifullin, R. F. (1979). "Kolodtsı tsentra Bilerogo gorodişa". *Novoe v arheologii Povoljiya (Arheologiceskoe izucenie tsentra Bilerovo gorodişa)*, Kazan, 102-113. Biler Suyu Kuyuları.
- Levha 50:** imenkov-poluzemlyanka<https://russo-travel.ru/info/istoriya-volzhskey-bulgarii/> (Erişim Tarihi: 20. 07. 2021). İmenkov Sığınak Tipi Konut Modeli.
- Levha 50. a:** Nadirova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Hazar Konutları.
- Levha 51:** Nadirova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Hazar ve Bulgarlarda Yurt Tipi Konutlar.
- Levha 51. a:** Nadirova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Bulgar Konut Tipleri.
- Levha 52:** <https://russo-travel.ru/info/istoriya-volzhskey-bulgarii/> (Erişim Tarihi: 10. 05. 2021). Sıradan Bulgar Evi.
- Levha 52. a:** <https://vbolgar.ru/?p=3255> (Erişim Tarihi: 07. 07. 2021). Bulgar Evi.
- Levha 53:** Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan. Biler'de Tipik Konut Planı.
- Levha 53. a:** Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan. Yurt Planı.
- Levha 53. b:** Huzin, F. (2001b). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan. Hulaş Kerpiç Konut Planı.

Levha 54: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Soylu Konut Rekonstrüksiyonu.

Levha 54. a: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnoe izdatel'stvo, Kazan. Biler Cuma Cami Yanındaki Soylu Konutu Rekonstrüksiyonu.

Levha 54. b: Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. Bulgar Kır Tipi Malikane Çiftlik Maketi.

Levha 55: Akıncı, M. (31. 07. 2021) Bulgar-Tataristan. Bulgar Kent Kazılarında Keşfedilen Konut Çukurları (XIV.YY.).

Levha 55. a: Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*. Kazan. St. Sophia Katedrali ve Biler Cuma Cami Planlarının Karşılaştırılması.

Levha 56: Halikov, A. H. ve Şarifullin R. F. (1979). “İssledovanie kompleksa meçeti”. *Novoe v arheologii Povolj'ya*. Kazan, 21-45. Biler Cuma Cami Planı.

Levha 56. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Biler Cami Kompleksi.

Levha 57: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Biler Cami Rekonstrüksiyonu.

Levha 57. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Biler Cami Minare Temeli.

Levha 58: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Biler Caminin Yanındaki Bina.

Levha 58. a: Nigamayev, A. Z. (2005). *Bolgarskie goroda Predkam'ya: Alabuga, Kirmen', Çallı (k voprosu o svoeobrazii material'noy kul'tury naseleniya)*. Kazan. İzd. Kazanskogo Universiteta. Alabuga Cami-kale ve Taş Sütun (S. S. Aydarov).

Levha 59: Halikova, E. A. (1976). “Bilyarskie nekropoli”. *İssledovaniya velikogo goroda*. Moskva, s. 146-147. Biler Kenti Mezarlık Konumları.

Levha 59. a: Halikova, E. A. (1976). “Bilyarskie nekropoli”. *İssledovaniya velikogo goroda*. Moskva, s. 146-147. Biler Mezarlık Kazıları.

Levha 60: Zilivinskaya, E. D. (2020). “Monumental'nie postroyki Bilera: noviy vzglyad. Zdaniya s podpol'nım otopleniem”. *Povoljskaya Arheologiya*, No: 4 (34): 145-158. Bulgar Hamam Planları.

Levha 60. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Cuma Yanındaki Bina (hamam olduğu varsayılan) Kalıntısı.

Levha 61: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Cuma Yanındaki Binanın Tuğla Kalıntısı.

Levha 61. a: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Cuma Yanındaki Binanın Kanal Yapısı.

Levha 61. b: Zilivinskaya, E. D. (2020). “Monumental’ne postroyki Bilera: noviy vzglyad. Zdaniya s podpol’nım otopleniem”. *Povoljskaya Arheologiya*, No: 4 (34): 145-158. Biler Bina Yapı Rekonstrüksiyonu.

Levha 62: Akıncı, M. (20. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan. Biler Kervansaray/Hamam Kalıntıları.

Levha 62. a: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knizhnoe izdatel’sтво, Kazan. Suvar Sarayı. Rekonstrüksiyon: F. H. Valeyeva.

Levha 62. b: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Kültür Evi. Bilyar Kent Kazı Resimleri Sergisi. Tataristan. Biler Sarayı’nın Muhtemel Konumu.

Levha 63: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Kent Yerleşim Tipleri.

Levha 63. a: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Biler Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 63. b: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Kazıklı Duvar Rekonstrüksiyonu.

Levha 64: Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*. Kazan. Kazıklı Duvar.

Levha 64. a: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan. Glasis Sistemi.

Levha 64. b: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan. Hendek Tipleri.

Levha 65: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan. Savunmada Ters Eğitim.

Levha 65. a: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan..Tahta Perde.

Levha 65. b: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan. Gorodin.

Levha 65. c: Gubaydullin, A. M. (2003). *Fortifikatsionny slovar’*. Kazan. Tarasa.

Levha 66: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Eski Kazan Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 66. a: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Dış Kent Surları.

Levha 66. b: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Dış Kent Surları.

Levha 67: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler İç Kent Surları.

Levha 67. a: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler İç Kent Surları.

Levha 68: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Bulgar Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 68. a: Gubaydullin, A. M. (2019). “Fortifikatsiya v Srednem Povolj’e v X-pervoy polovine XVI vv.”. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*. No: 3: 6-323. Bulgar Tahkimat Rekonstrüksiyonu.

Levha 69: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnoe izdatel’stvo, Kazan. Metalurji Çukuru (Sanatçı: Yu. A. Semikin).

Levha 69. a: Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII- naçale XIII vv.* Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan. XI-XII. Yüzyıl İtil Bulgarlarının Metalürjik Çukur Rekonstrüksiyonu.

Levha 69. b: Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII- naçale XIII vv.* Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan. X-XII. Yüzyıl İtil Bulgarlarının Metalürjik Çukur Rekonstrüksiyonu (Hulaş yerleşimi araştırma sonuçlarına dayanılarak).

Levha 70: Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII- naçale XIII vv.* Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan. Starokuybişev Köyü’nde Emtia demir Süngerlerinin Birikmesi.

Levha 70. a: Huzin, F. Ş. (2001a). “Voljskaya Bulgariya: sel’skoe hozyastvo i promıslı. Gorodskoe remeslo i trgovlya”. *Oçerki po arheologii Tatarstana*, Kazan, 145-171. Biler’deki Demirci-metalurji Atölye Planı (A. H. Halikov).

Levha 70. b: Semikin Yu. A. (2015). *Çernaya metallurgiya i kuzneçnoe proizvodstvo Voljskoy Bulgarii v VIII- naçale XIII vv.* Arheologiya evraziyskih stepey, Vıp. 21, Kazan. Bulgar Demirci Aletleri.

Levha 71: <https://vbolgar.ru/?p=1012> (Erişim Tarihi: 06. 05. 2021). Bulgar Müzesi Olta Kancaları.

Levha 71. a: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Ok Uçları (X-XIII. YY.).

- Levha 71. b:** Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Ok Uçları (X-XIII. YY.).
- Levha 71. c:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Kilitler ve Anahtarlar.
- Levha 72:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Bronz Matris. Çap: 9 cm. (XI-XII. YY.).
- Levha 72. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Metal Matris. Çap: 4.3×4.3×0.3 cm. (XII. YY.).
- Levha 72. b:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Ticaret Ekipmanları. Bronz ve Demir. Terazi ve Ağırlık (X-XIII. YY.).
- Levha 72. c:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Şakül ve Ticaret Pulları (XI-XIII. YY.).
- Levha 73:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Zoomorfik Bronz Kilitler (XI-XIII. YY.).
- Levha 73. a:** Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Usta Ebu Bekir Tarafından 1146-1147'de Yapılmış Arapça İbareli Kilit.
- Levha 74:** Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Doğal Taştan ve Kehribardan Takılar.
- Levha 74. a:** Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Taş Yapımı Kolye.
- Levha 74. b:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Altın Şakak Askısı (filigran, dövme, damga)-(XI-XIII. YY.).
- Levha 74. c:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Lunula. Ay Şeklinde Bronz Asma Takı (XII-XIII. YY.).
- Levha 75:** Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Kemer Tokaları (XI-XIII. YY.).
- Levha 75. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Kemer Tokaları (XI-XIII. YY.).
- Levha 76:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Kap Kacak Buluntuları (XI-XII. YY.).
- Levha 76. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. XII. Yüzyıla Ait Çömlek Buluntusu.
- Levha 76. b:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Kil Bardaklar (X-XI. YY.).

- Levha 76. c:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Testi (XII-XIII. YY.).
- Levha 77:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar I. Grup Seramikleri.
- Levha 77. a:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar II. Grup Seramikleri.
- Levha 77. b:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar III. Grup Seramikleri.
- Levha 77. c:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar IV,V, VI. Grup Seramikleri.
- Levha 78:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar VII. Grup Seramikleri.
- Levha 78. a:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar VIII. Grup Seramikleri.
- Levha 78. b:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. . İtil Bulgar IX. Grup Seramikleri.
- Levha 78. c:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar X. Grup Seramikleri.
- Levha 78. d:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar XI. Grup Seramikleri.
- Levha 78. e:** Hlebnikova, T. A. (1984). *Seramika pamyatnikov Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskva. İtil Bulgar XII. Grup Seramikleri.
- Levha 79:** Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Kenti Tuğla Buluntusu (XI-XIII. YY.).
- Levha 79. a:** Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Kenti Tuğla Buluntuları (XI-XIII. YY.).
- Levha 80:** Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Kemik Ürünler (XI-XIII. YY.).
- Levha 80. a:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Okçu Silahları ve Mühimmatları (XI-XII. YY.).
- Levha 80. b:** Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knижnoe izdatel'stvo, Kazan. Satranç Figürleri.
- Levha 80. c:** *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Kemik Muskalar (XI-XIII. YY.).

Levha 81: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Biler Kenti Cam Buluntuları (XI-XIII. YY.).

Levha 81. a: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnnoe izdatel'stvo, Kazan. Alambik.

Levha 82: <http://casp-geo.ru/goroda-i-vesi-nizhnego-povolzhya-v-velikom-volzhskom-puti-proshloe-i-nastoyashhee/>. Büyük İtil Ticaret Hattı.

Levha 82. a: Davletşin, G. ve Huzin, F. (2019). *Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge*. Tatarskoe knijnnoe izdatel'stvo, Kazan. İran Menşeli Porselen Kap (XI. YY.).

Levha 82. b: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. İthal Kap kakak Buluntuları (XI-XIII. YY.).

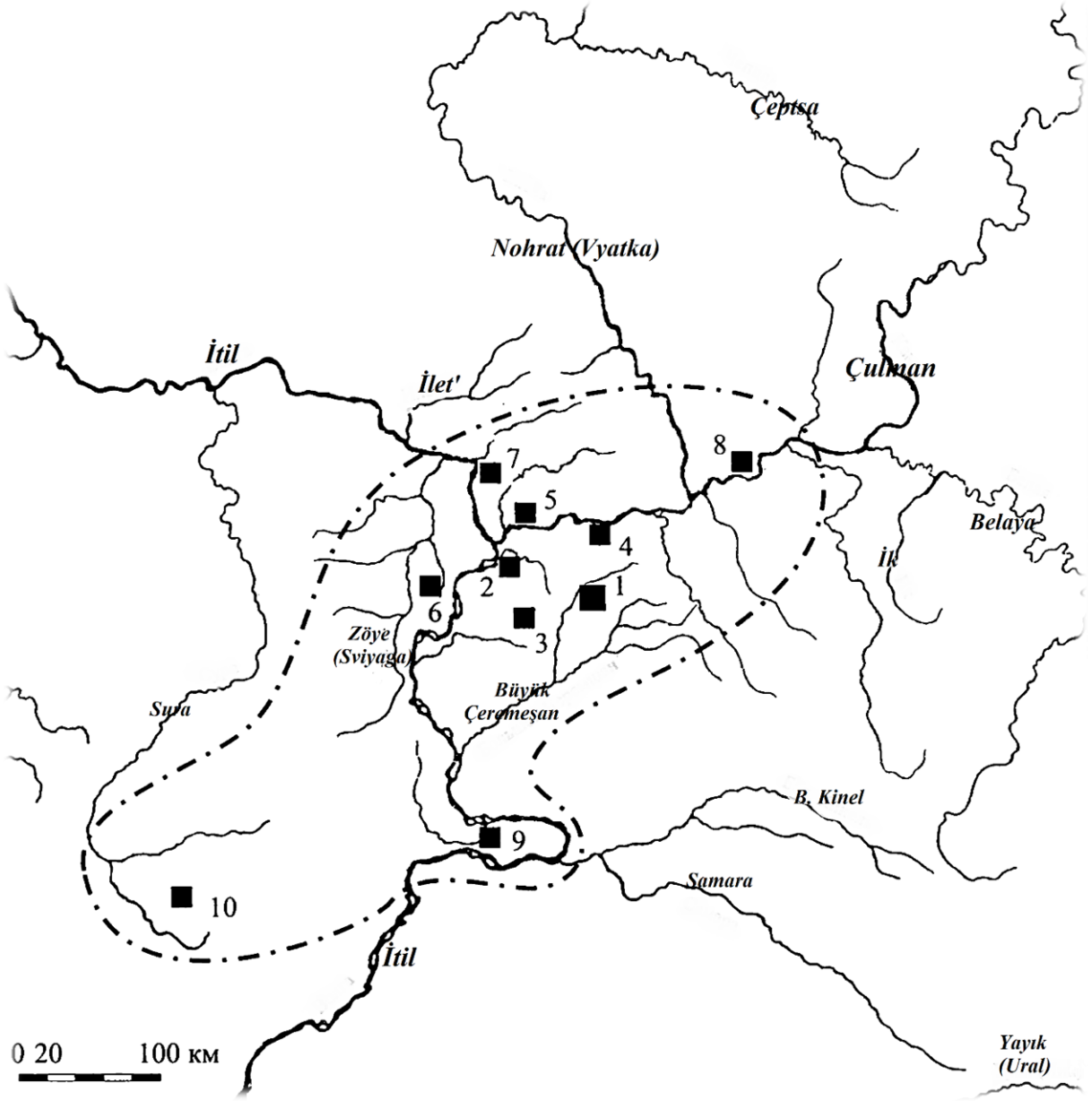
Levha 83: Krasnov Yu. A. (1987). “Nekotorie voprosı istorii zemledeliya u jiteley goroda Bulgara i ego okrugı”. *Gorod Bulgar oçerki istorii i kul'turı*, Moskva, 206-231. İtil Bulgar Tarım Aletleri.

Levha 83. a: Krasnov Yu. A. (1987). “Nekotorie voprosı istorii zemledeliya u jiteley goroda Bulgara i ego okrugı”. *Gorod Bulgar oçerki istorii i kul'turı*, Moskva, 206-231. Karasaban.

Levha 83. b: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan Tırpan ve Orak. Demir (XIII. YY.).

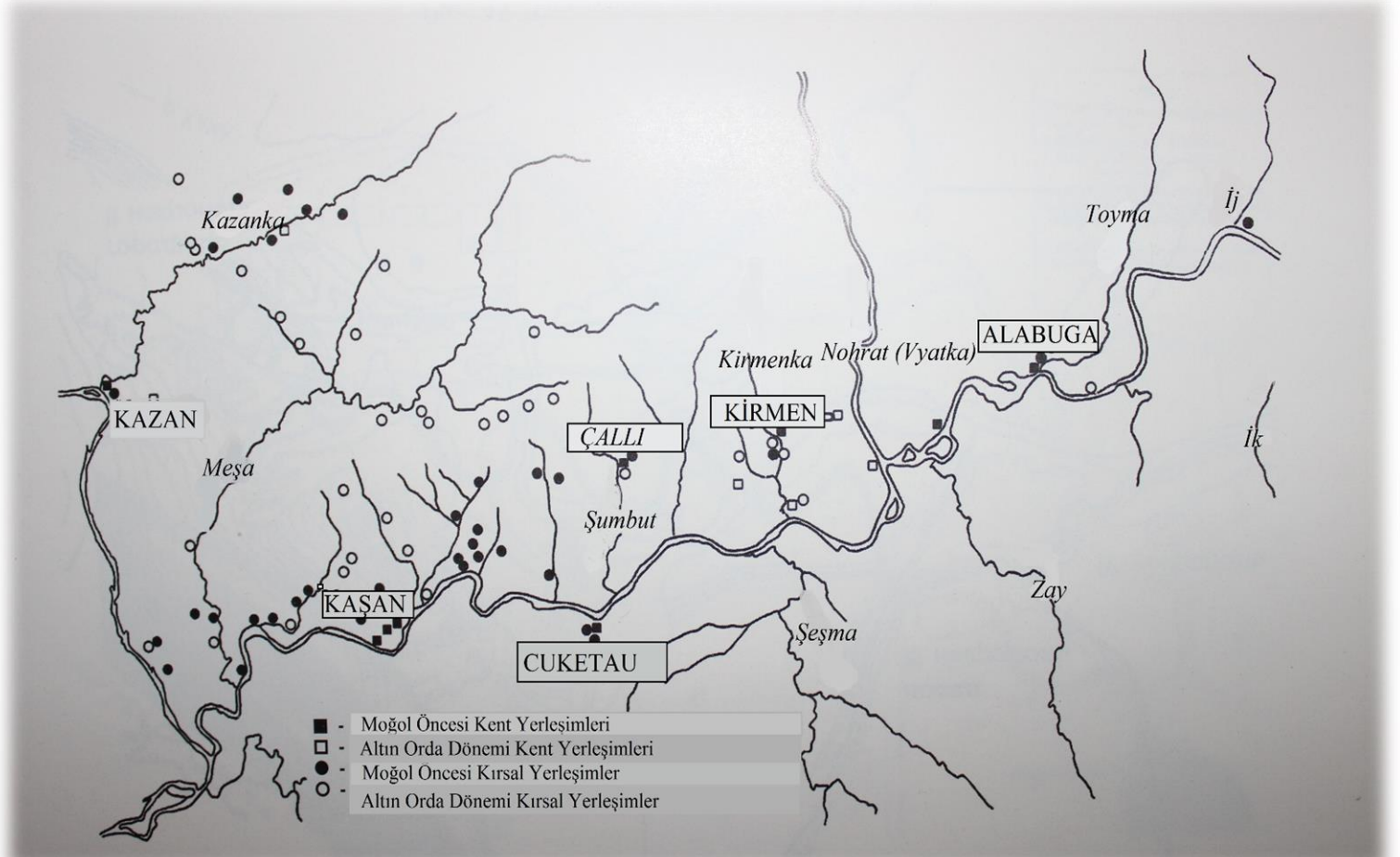
Levha 84: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan. Tohum Buluntuları.

Levha 84. a: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe* (2017). Vol. II. Kazan. Tohum Buluntuları.

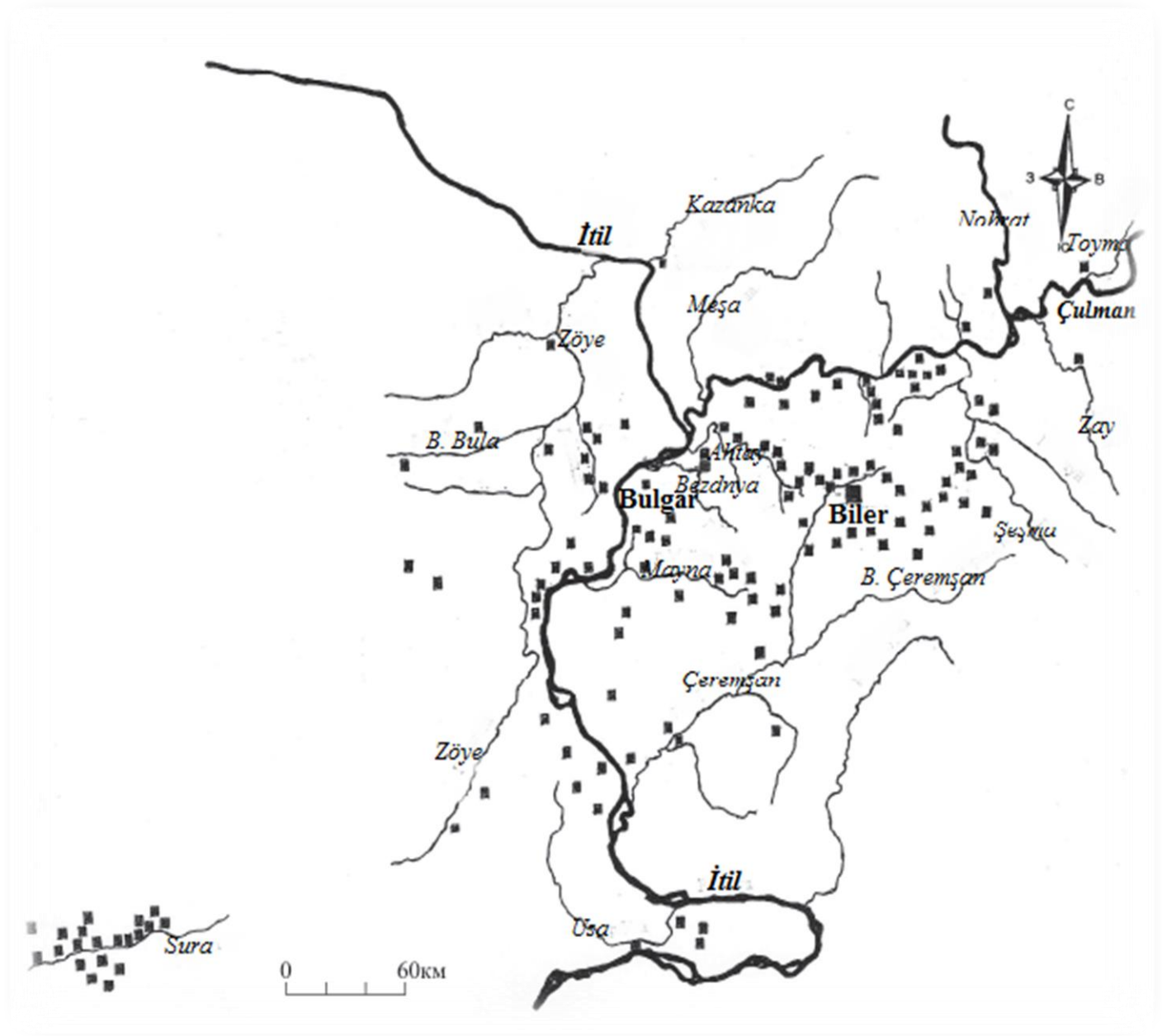
Levha 2. İtil-Çulman Bulgarlarının Başlıca Kentleri (X-XIII. yy. başı): 1-Biler, 2-Bulgar, 3-Suvar, 4-Cuketau, 5-Kaşan, 6-Bogdaşkin (Oşel), 7-Kazan, 8-Alabuga, 9-Valın (Murom Kasabası), 10-Yulovo (Burtas?)

Kaynak: Huzin, 2001b.

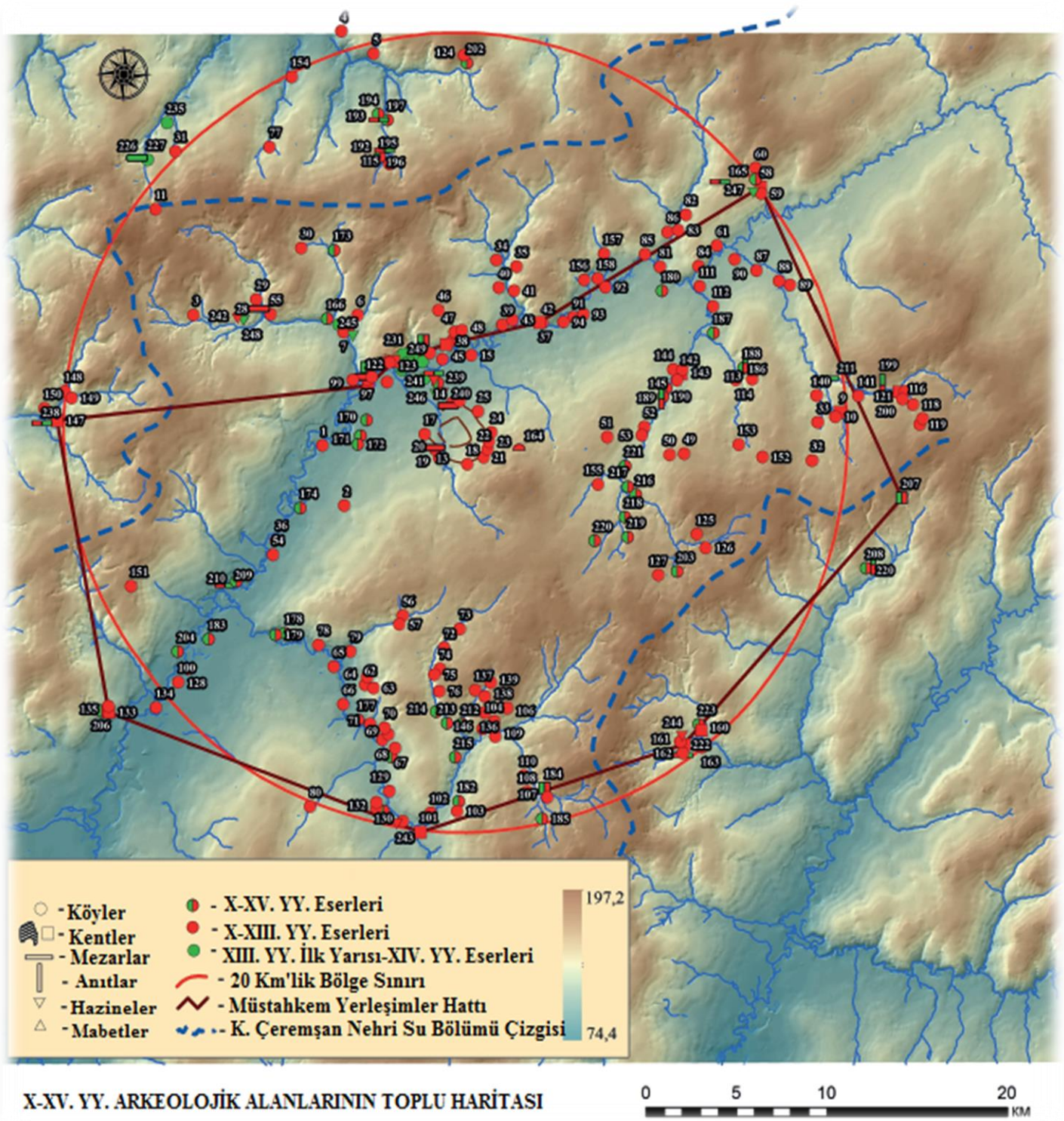
Levha 2. a. Ön Çulman Bulgar Yerleşimleri.

Kaynak: Nigamayev, 2005.

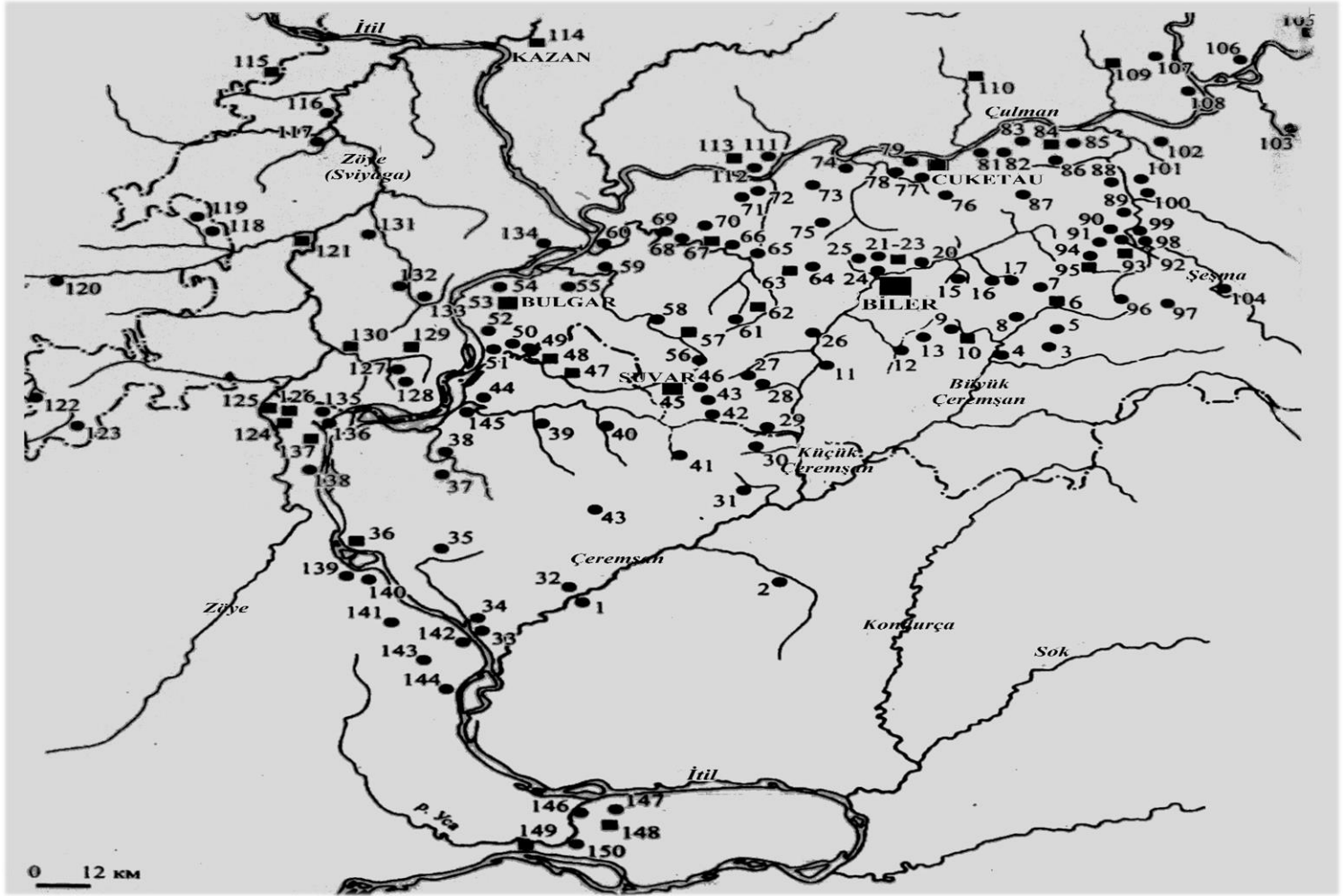
Levha 3. Moğol Öncesi İtil Bulgar Yerleşimleri Haritası

Kaynak: Gubaydullin, 2019.

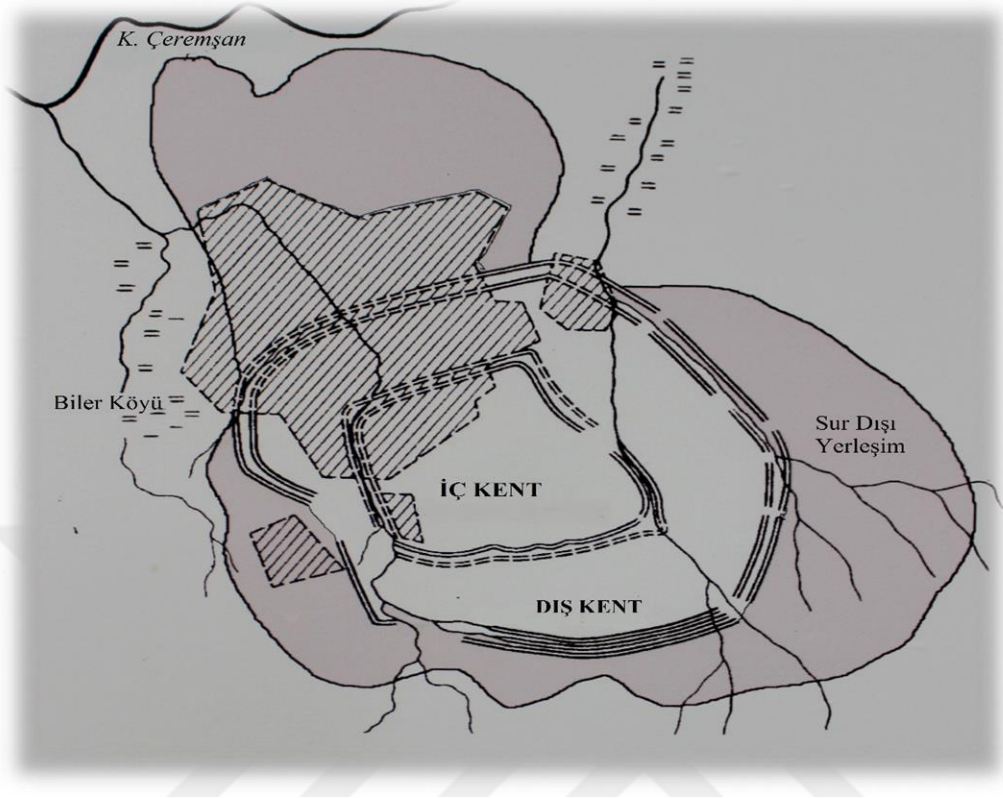
Levha 4. X-XV. YY. Arkeolojik Yerleşimler Haritası.

Kaynak: Huzin ve Şakirov, 2017: 8-27.

Levha 5. X-XIII. Yüzyıl İtil Bulgar Yerleşimleri Haritası. 1. Korotko—Gorodişen, 2. Krasnoy, 3. Novomokşin, 4. Karasin, 5. Novoaksubayev, 6. Barsko-Enaruskin, 7. İlyaşkin, 8. Aksubayev, 9. Şerben' II, 10. Şerben' I, 11. Çuvbrod, 12. Novoal'met'yev, 13. Novoamzin, 14. Biler, 15. Starotatadam, 16. Atlaşkin, 17. Savgaçev, 18. İzgar, 19. Kreşenoeltan, 20. Gorkin I, 21. Gorkin II, 23. Svyatoy Klyuç (Kutsal Pınar), 24. Nikolayev-Baran I, 25. Nikolayev-Baran II, 26. Starokamkin, 27. Tatburnayev, 28. Nijnekaçeyev (Şibaş), 29. Çuvaplakov, 30. Borovkin, 31. Podbel'shin, 32. Nikol', 33. Beloyar I, 34. Beloyar II, 35. Andreyev, 36. Krestovo-Gorodişen, 37. İvanov, 38. Yurman, 39. Krasnoreçen, 40. Bol'şekandalin, 41. Tinarkin, 42. Naletkin, 43. Starobaran, 44. Staromayn (Gryaznuhin), 45. Suvar, 46. Yakimovo-Strelkin, 47. Kokryat', 48. Şmelev, 49. Tankeyev I, 50. Tankeyev II, 51. Maklaşev I, 52. Balımer, 53. Bulgar, 54. Krivel', 55. Şerbet', 56. Tattyugul'bayev (Kala-Baş), 57. Krasnoklyuçin, 58. Gusihin, 59. Starokuybişev (Kuralov), 60. Deviçiy Gorodok, 61. Staromatak, 62. Staronohrat, 63. Romodan I, 64. Romodan II, 65. Karabayev, 66. Vostočno-Voykin (Doğu Voykin), 67. Zapadno-Voykin (Batı Voykin), 68. Burakov, 69. Kominternov, 70. Berezovogriv (Bazyakov), 71. Gorodok, 72. Balahçin, 73. Alekseyev, 74. Ostolopov, 75. Kurkul', 76. Narat-Elgin, 77. Belogor, 78. Utyakov, 79. Kubas, 80. Cuketau, 81. Zmeyev I, 82. Zmeyev II, 83. Buldır, 84. Malopolyan, 85. Russkosarsaz, 86. Malotolkış, 87. Staroromaşkin, 88. Gorodişen, 89. Verhnenikitkin (Tubılga Tau), 90. Sosnov I, 91. Elhov, 92. Sosnov I, 93. Novoşşmin, 94. Ekateripino-Slobodin II, 95. Ekateripino-Slobodin I, 96. Çeremuhov-Slobodin, 97. İvaşkin, 98. Novoşşmin III, 99. Novoşşmin II, 100. Utyaşkin, 101. Elantov, 102. Oşin, 103. Krasnokadkin, 104. Saklık, 105. Elabuj, 106. Kotlov, 107. Krasnogor, 108. Grohan', 109. Kirmen, 110. Çallı (IX-XVI yy), 111. Ejeviçnaya strelka, 112. Kaşan II, 113. Kaşan I, 114. Kazan Kirmeni, 115. Al'meneyev, 116. Gorodişen, 117. Lukov (Yapançin), 118. Staroyanaşev, 119. Bol'şetoyabin, 120. Tığaşev, 121. Deuşev, 122. Çuvbezdin, 123. Gorodişen (Kala-Elgin), 124. Staroalevkin, 125. Kranosyundyukov I, 126. Krasnosyundyukov II, 127. Kirtelin, 128. Kil'dyuşev, 129. Bogdaşkin, 130. Hulaş, 131. Staroenaley, 132. L'yaşev, 133. Zelenov, 134. Yantikov (Kirel'), 135. Undor I, 136. Undor II, 137. Gorodişen, 138. Polivnoovraj, 139. Kriuş I, 140. Kriuş II, 141. Sengiley, 142. Buerak, 143. Elaur, 144. Bektyaş, 145. Çertov Kasabası, 146. Jiguleyev, 147. Aleksandrov, 148. Murom Kasabası (Valın), 149. Mejdureçen, 150. Perevolok.

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

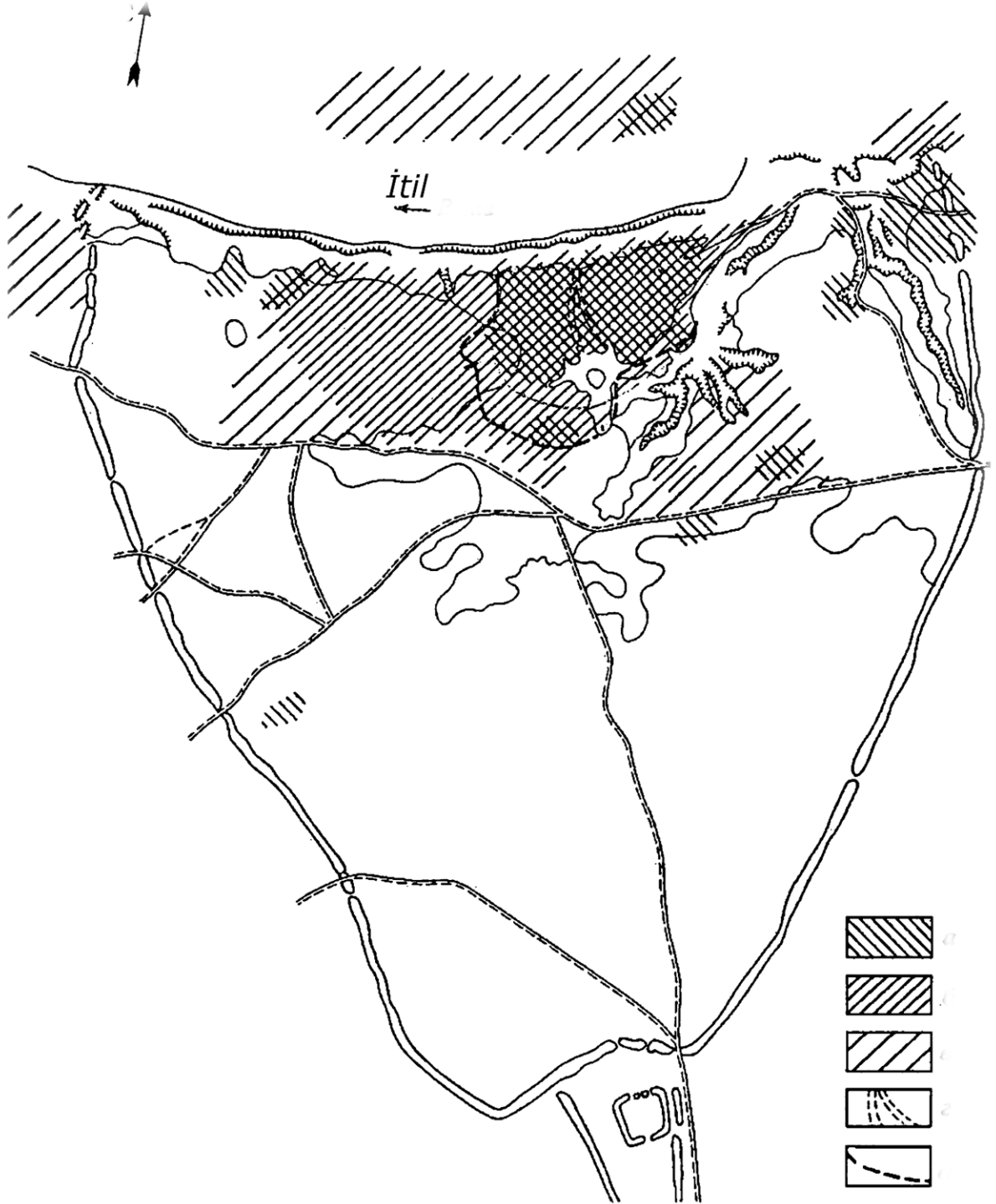
Levha 6. Biler Kent Planı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 6.a. Biler'in 2007 Senesinde Çekilmiş Hava Fotoğrafi

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 7. Bulgar Kent Planı

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 8. Bağdat Elçilik Yolu (921-922)

Kaynak: *Tatar Donyası-Tatarskiy Mir*, 2020.

Levha 9. Hocalar Dağı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 9.a. Kutsal Pınar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 10. Biler Ahşap-Taş Cuma Camii Temel Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

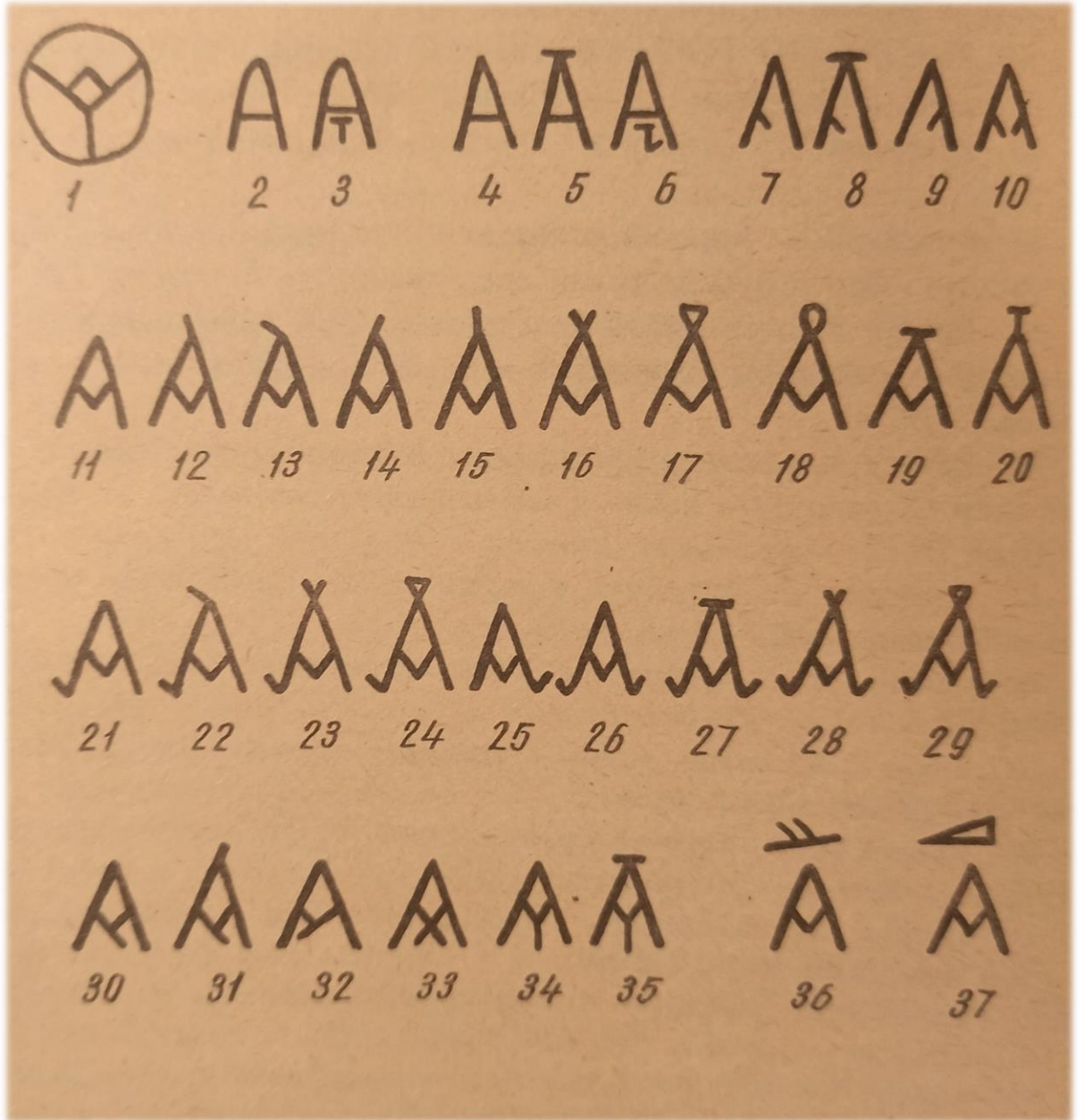
Levha 11. İtil Bulgar İlterberliği'nin Sembolü

Kaynak: Akıncı, M. (21. 06. 2021). Tataristan Cumhuriyeti ve Tatar Halkının Devlet Tarihi Müzesi. Kazan.

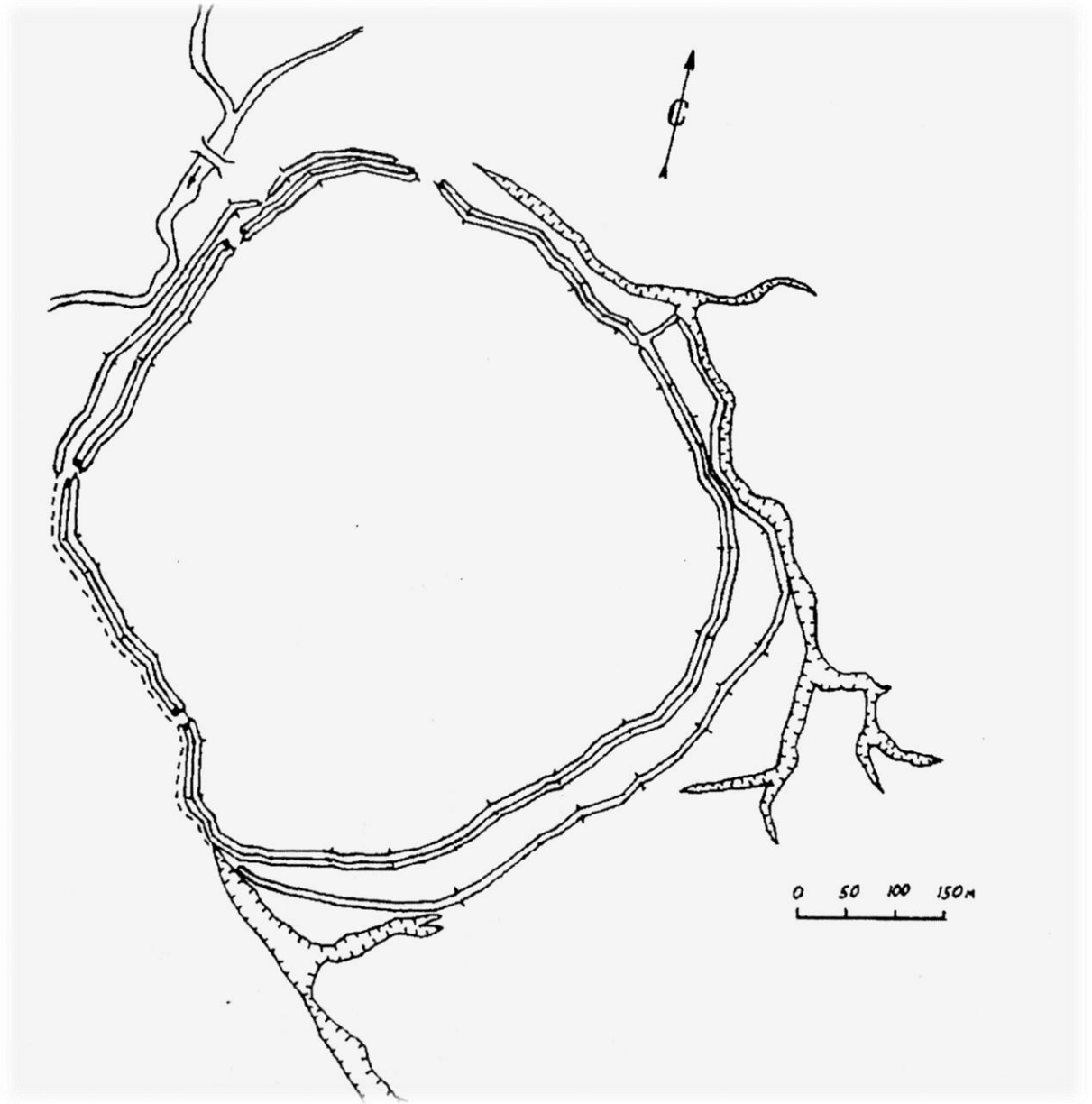
Levha 11.a. Kap kakak Üzerindeki “A” Damgası.

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

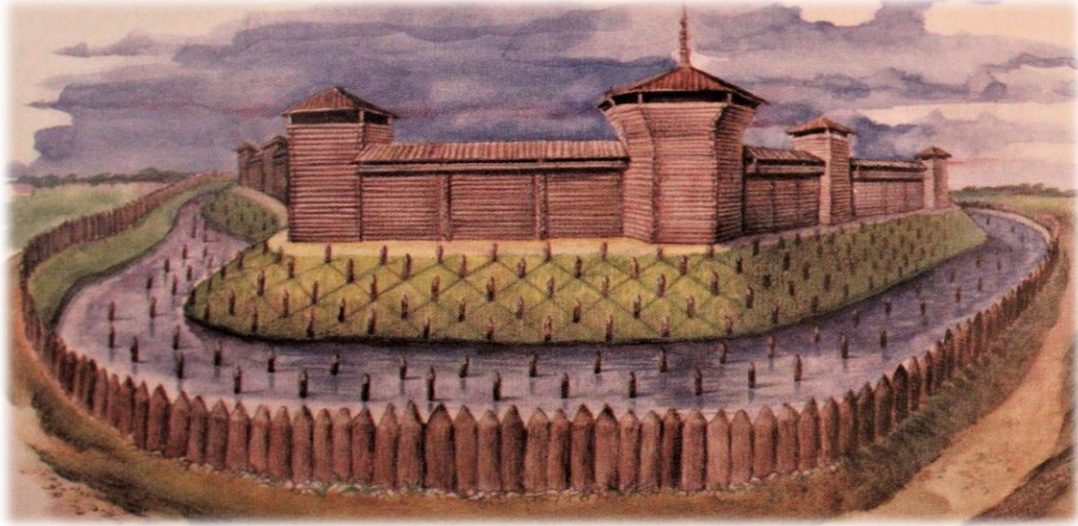
Levha 11.b. Bulgar Kap kacaklarında Yer Alan “A” Damga Tipleri

Kaynak: Kokorina, 1989: 89-97.

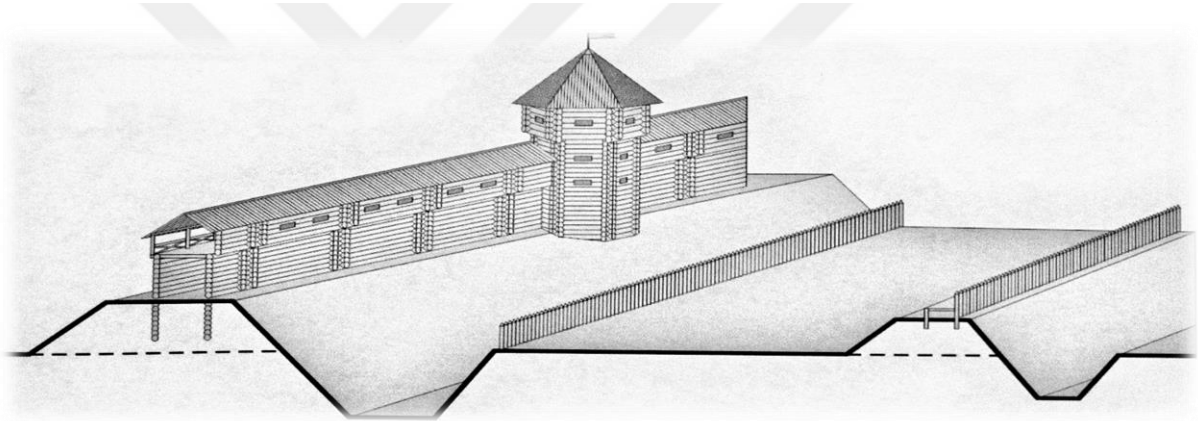
Levha 12. Suvar Kent Planı

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

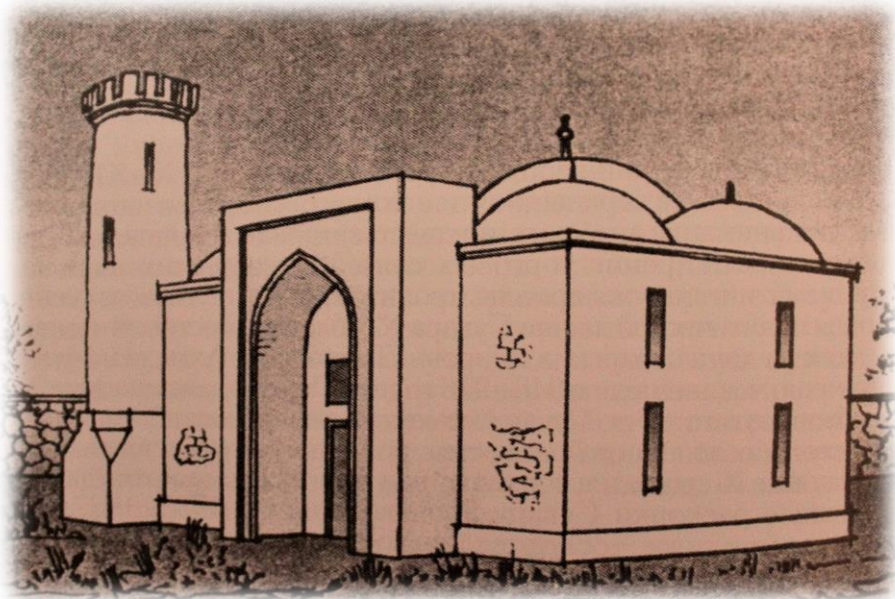
Levha 13. Suvar Kale Duvarı. Rekonstrüksiyon: A. Smirnova. Resim: A. Zankov.

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

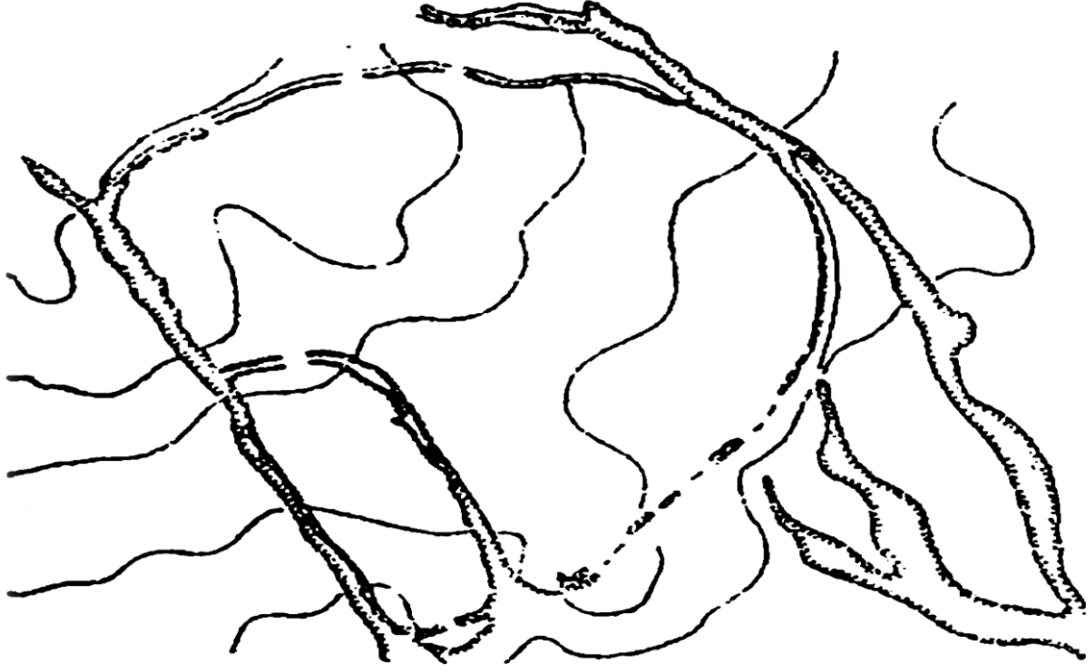
Levha 13.a. Suvar Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

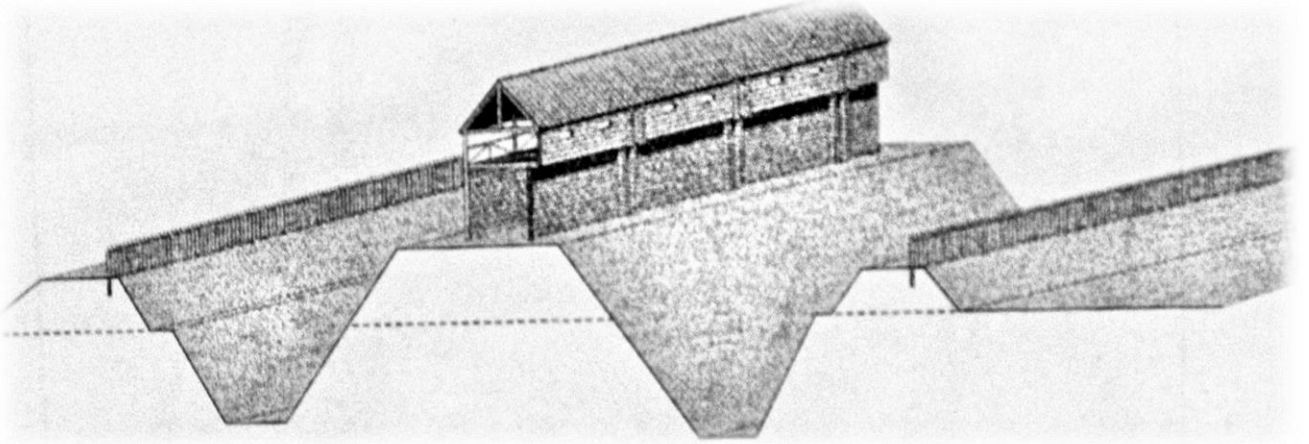
Levha 13.b. Suvar Sarayı. Rekonstrüksiyon: F. H. Valeyeva.

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

Levha 14. Bogdaşkin (Oşel') Kent Planı.

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 14. a. Bogdaşkin Kent İçi Savunma Rekonstrüksiyonu.

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

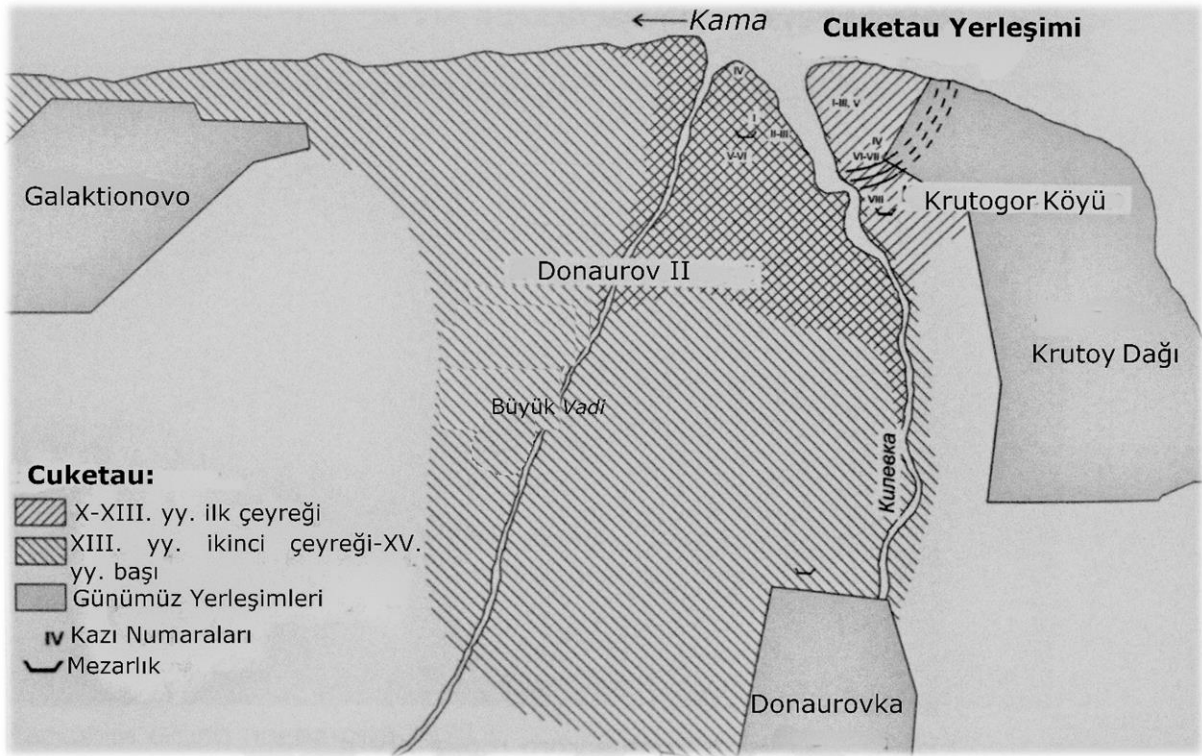
Levha 15. Cuketau Kenti. Çistopol-Tataristan

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021).

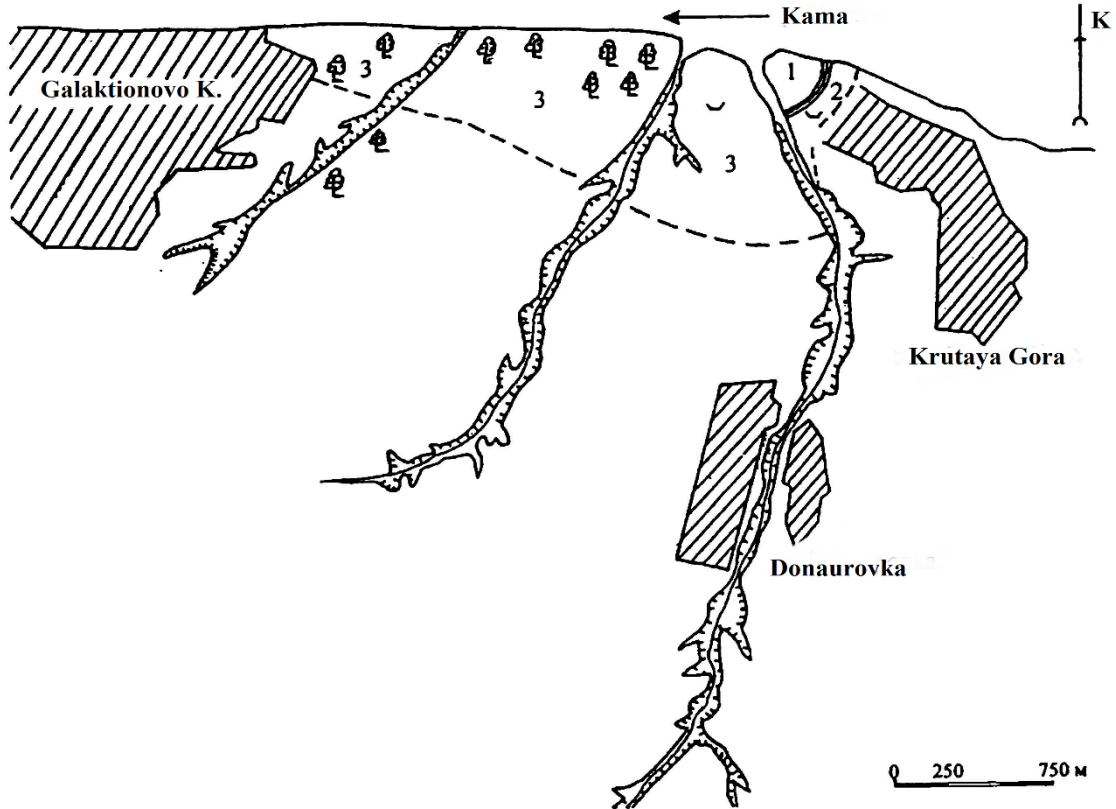
Levha 15.a. Cuketau Kenti ve Çulman Nehri. Çistopol-Tataristan

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021).

Levha 16. Cuketau Kent Planı

Kaynak: Nabiullin, 2011.

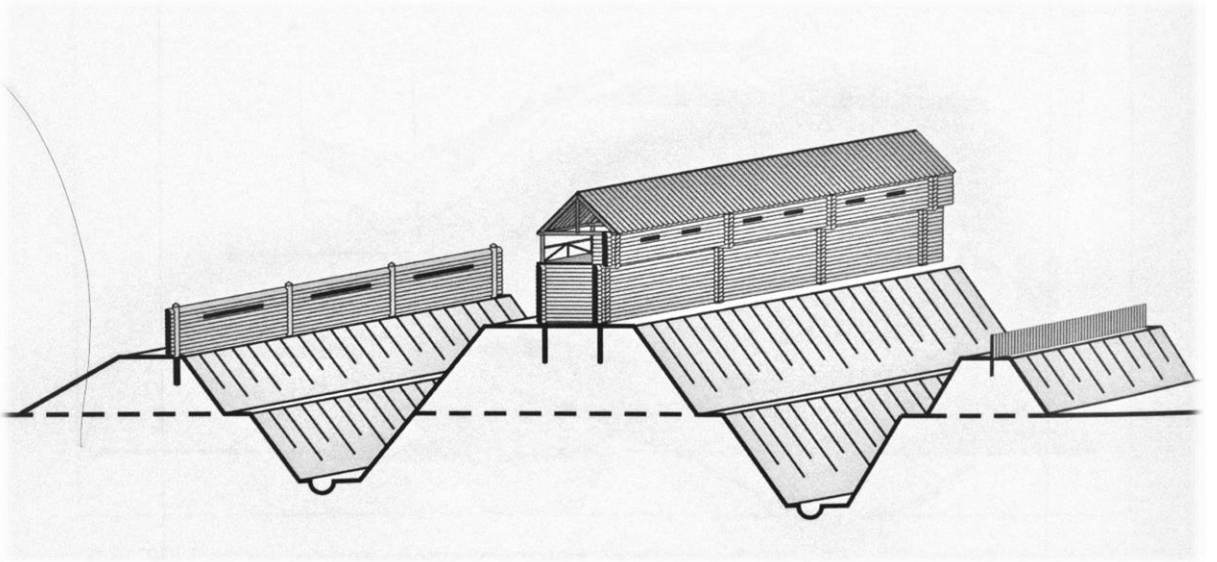
Levha 16.a. Cuketau Kent Planı.

Kaynak: Huzin, 2001b.

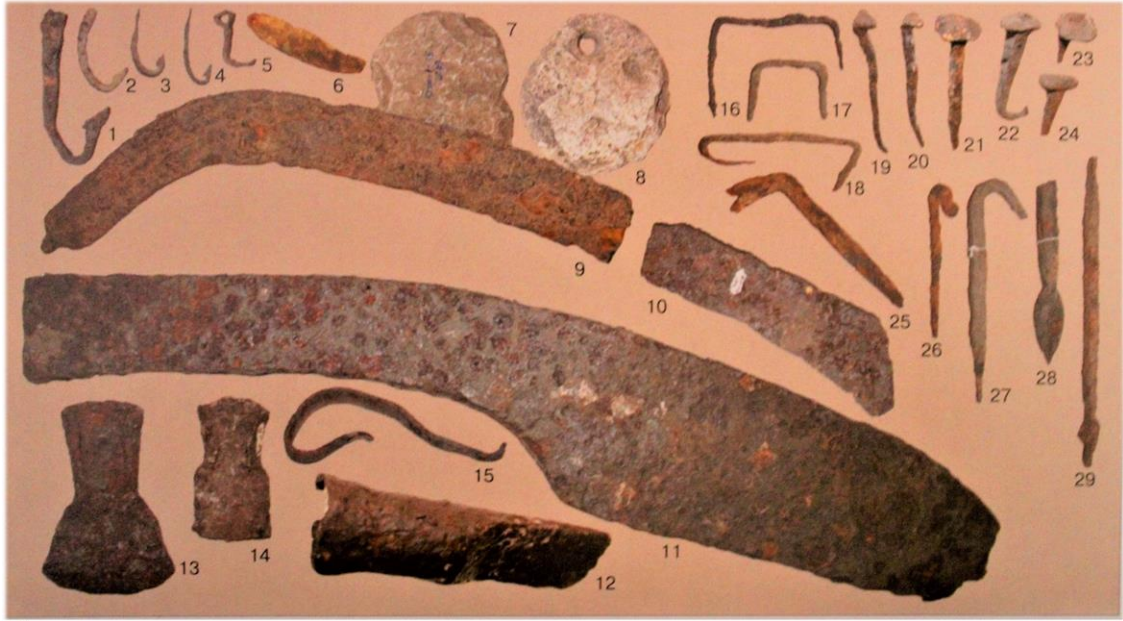
Levha 17. Cuketau Sur ve Hendek Kalıntısı.

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Çistopol-Tataristan.

Levha 17. a. Cuketau Tahkimat Sistemi Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019:6-323.

Üretim ve ekonomik faaliyet araç-gereçleri (6-bakır, 7-8-kireçtaşı, geri kalan demir):
1-5. Olta Kancaları, 6- Zoka, 7-8. Olta Kurşunları, 9-10. Tırpan Bıçakları, 11. Pulluk Bıçağı,
12. Balta, 13-14. Çapa Başları, 15. Kazıma ve Yüzme Bıçağı, 16-18. Kenetler, 19-24. Çiviler, 25. Levye,
26-29. Delgeç (Matkap Ucu).

Levha 18. Cuketau Arkeolojik Buluntuları

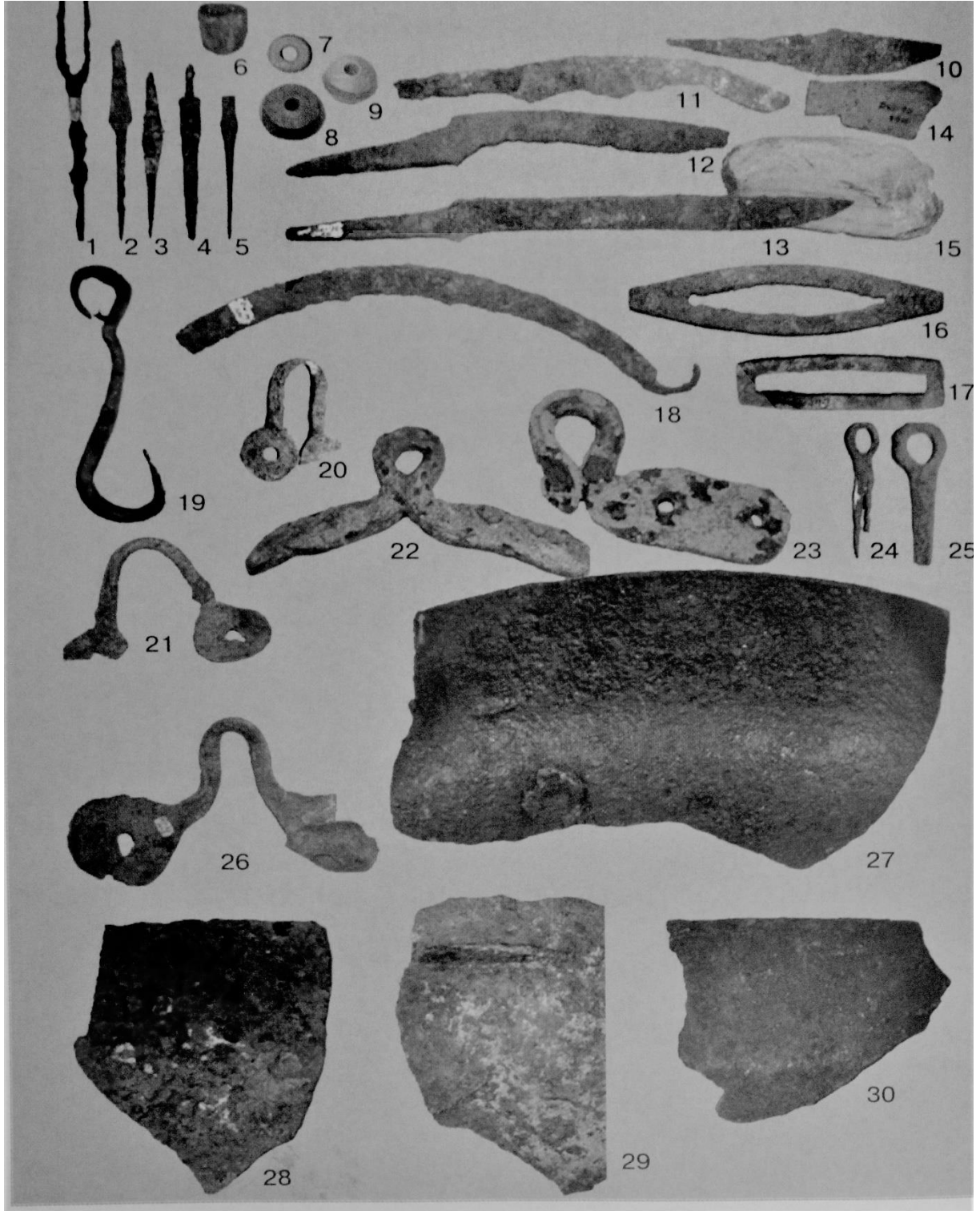
Kaynak: Nabiullin, 2011.

Silahlar ve Binicilik Ekipmanları (Demir):
1-7, 11-16. Ok Uçları; 8. Zırh Parçası; 9. Mızrak Ucu; 10. Sadak Parçası;
17. Üzengi; 18. Ökçe; 19-20. Kar Ayaklığı; 21. Kazıyıcı;
22. Gem; 23. Savaş Bıçağı.

Levha 18. a. Cuketau Arkeolojik Buluntuları

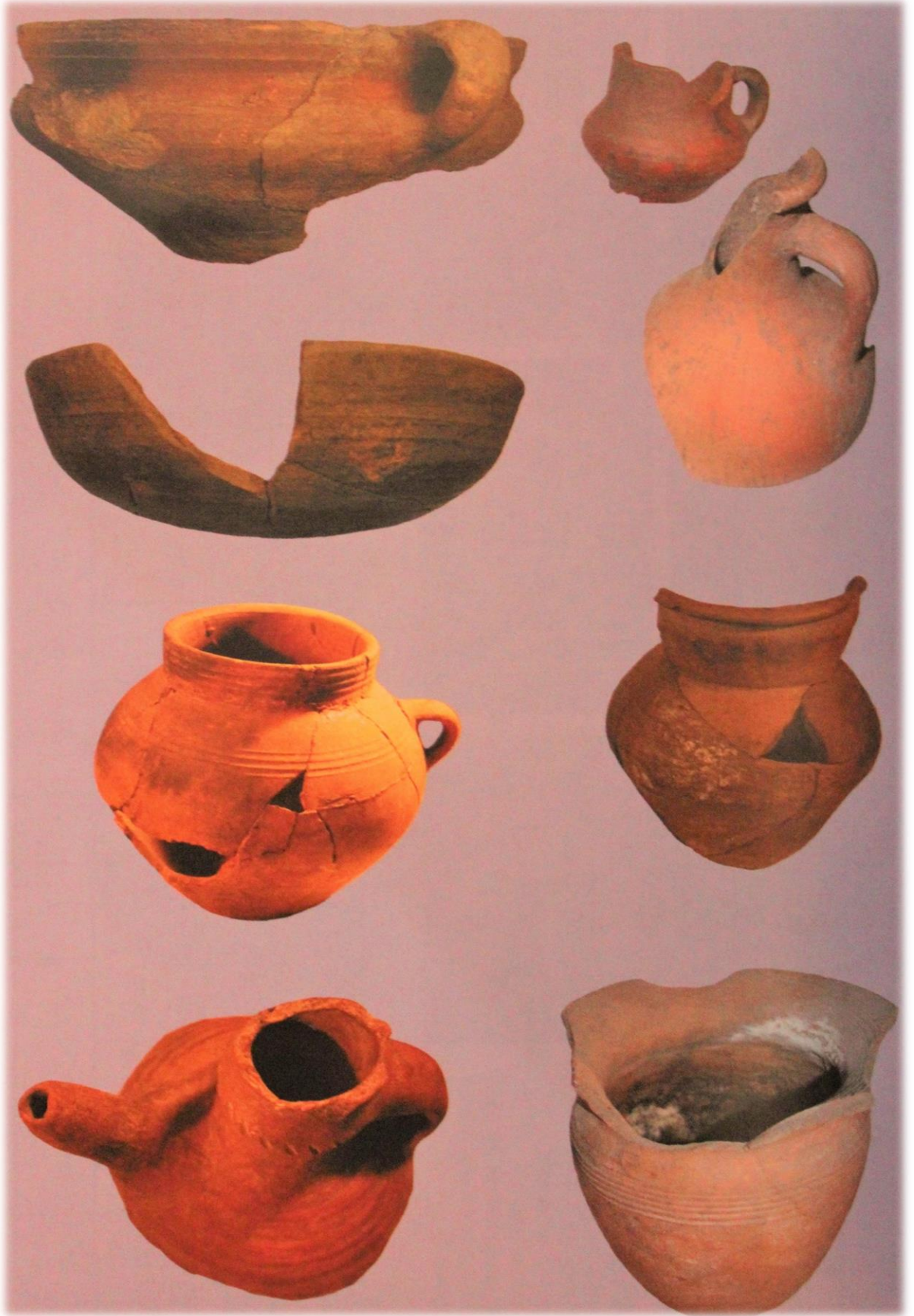
Kaynak: Nabiullin, 2011.

Araç-Gereçler: (7-Arduvaz; 8-9-Kil; 14-15-Şist; 19-21,26-Bakır ve Bronz; 27-30-Dökme Demir; Diğerleri Demir): 1. Çatal; 2-5. Şilya; 6. Yüksük; 7-9. Ağırşak; 10-13. Bıçak; 14-15. Bileme Taşları; 16, 17. Çakmak Taşları; 18, 20-23, 26. Metal kapların sapları ve kulpları; 19. Kanca; 24, 25. Delgeç; 27-30. Dökme Demir Kazan Parçaları

Levha 18. b. Cuketau Arkeolojik Buluntuları

Kaynak: Nabiullin, 2011.

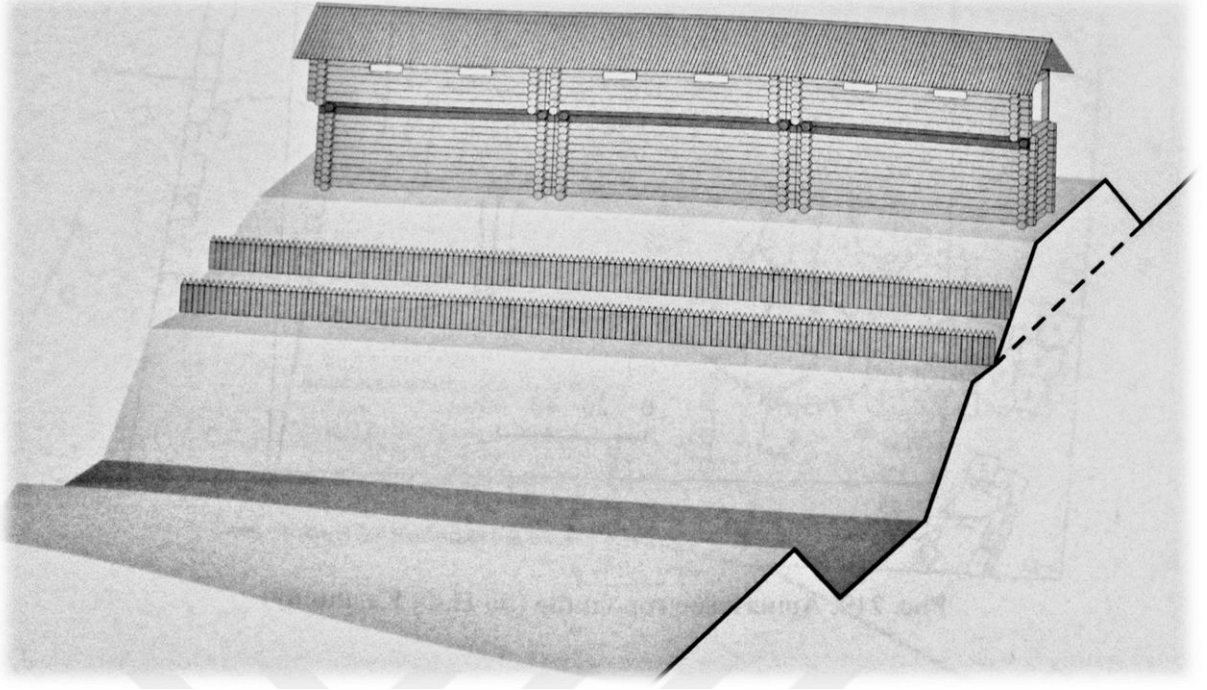
Levha 19. Cuketau Seramik Buluntuları

Kaynak: Nabiullin, 2011.

Levha 19. a. Cuketau Tipi Seramik Örneği

Kaynak: Nabiullin, 2011.

Levha 20. Kaşan Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

Levha 20. a. Alabuga Kenti Doğal Savunma Sistemi

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan.

Levha 21. Alabuga Kent Görünümü

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan.

Levha 21. a. Alabuga Kalesi'nden Çulman Nehri

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan.

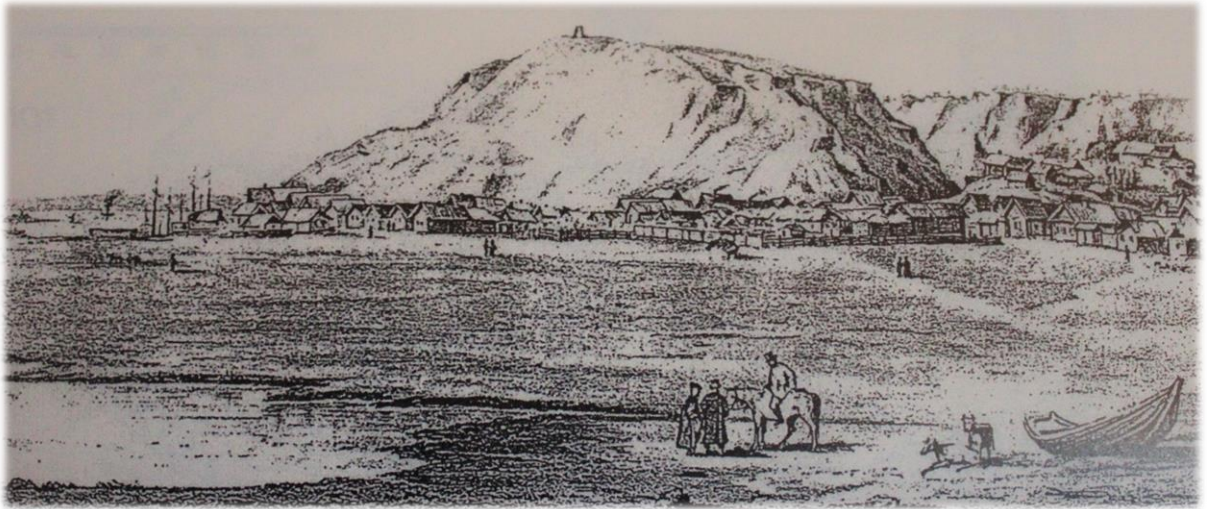
Levha 22. Alabuga İç Kent Hendek Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan.

Levha 22. a. Alabuga Taş Kule.

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan.

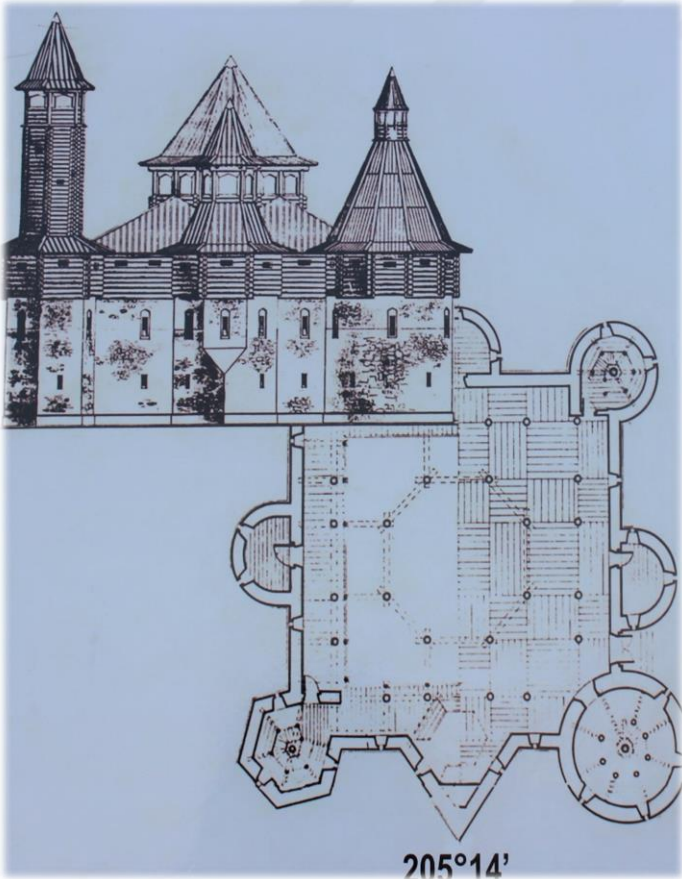
Levha 22. b. Alabuga Yerleşiminin Genel Görüntüsü (1885-İ. İ. Şişkin)

Kaynak: Nigamayev, 2005.

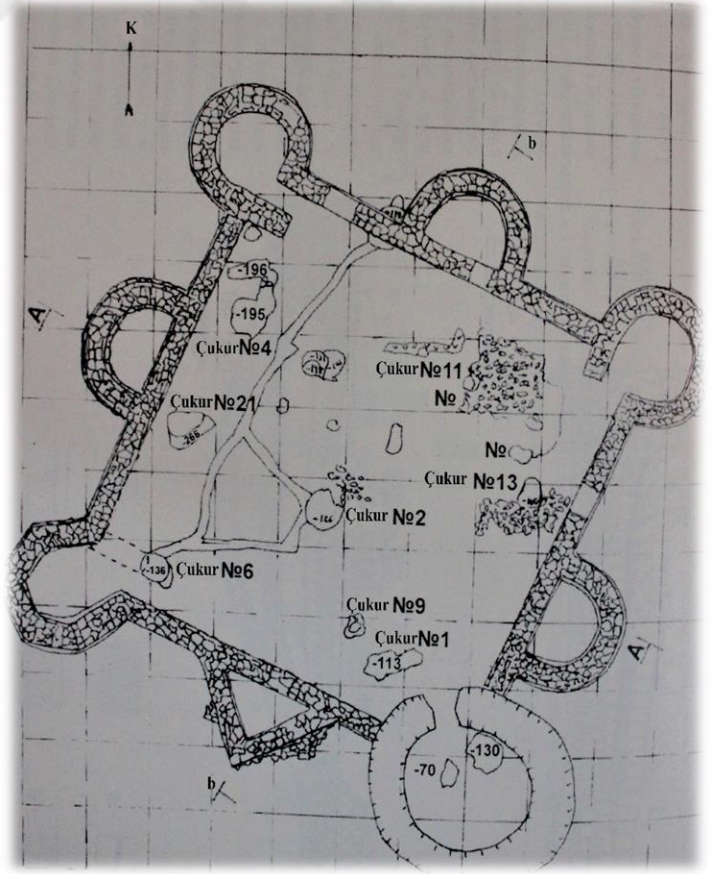
Levha 23. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleksi Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan.

**Levha 23. a. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Kompleksi
Rekonstrüksiyonu**

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021) Alabuga-Tataristan.

Levha 23. b. Alabuga Cami-Kale-Kervansaray Planı

Kaynak: Nigamayev, 2005.

Levha 24. Alabuga Cami-kale-kervansaray Kompleksinin Doğu Kısımında Yer Alan Oda Kalıntısı.

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan.

Levha 24.a. Alabuga Cami-kale-kervansaray Kompleksinin Güneyinde Yer Alan Oda Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (22. 07. 2021). Alabuga-Tataristan.

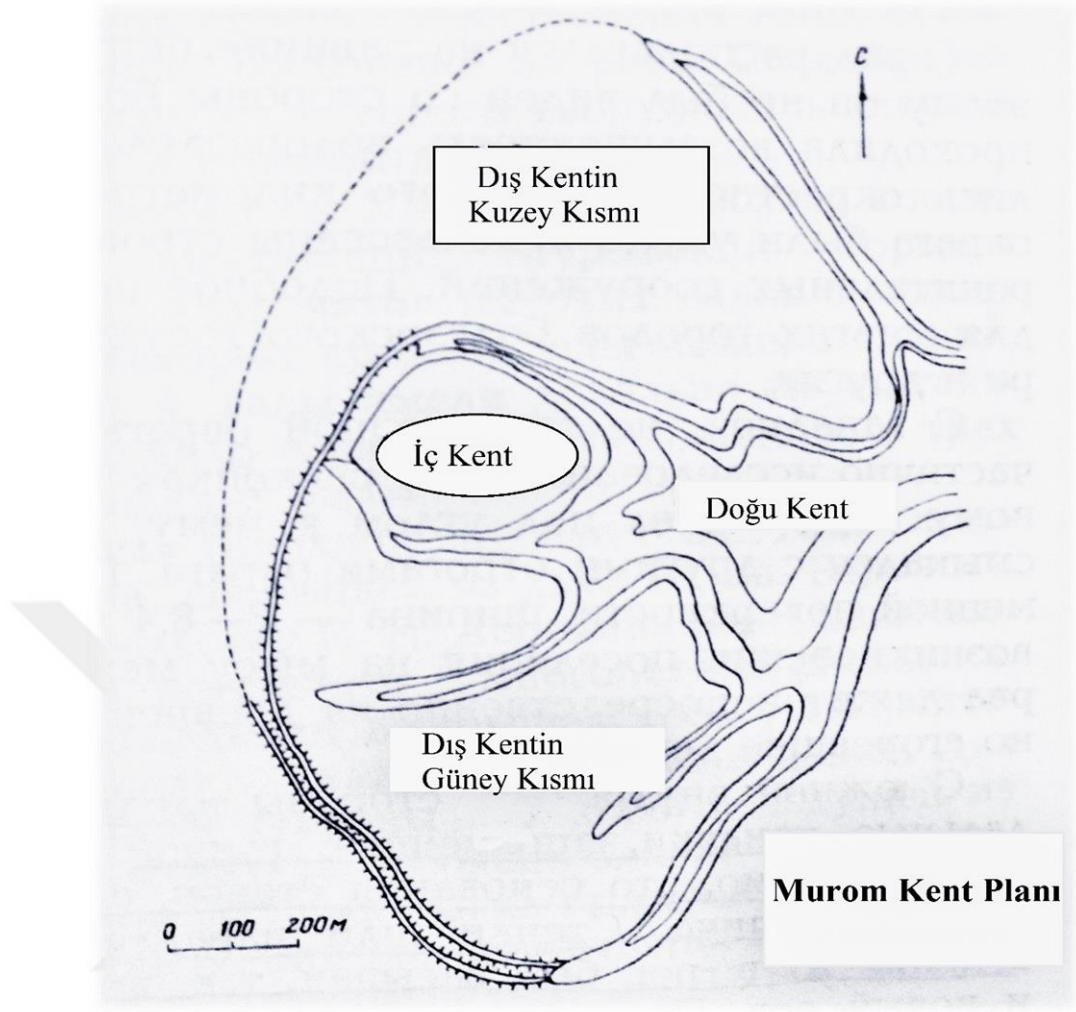
Levha 25. Kirmen Yerleşimi

Kaynak: Akıncı, M. (23. 07. 2021). Kirmen-Tataristan.

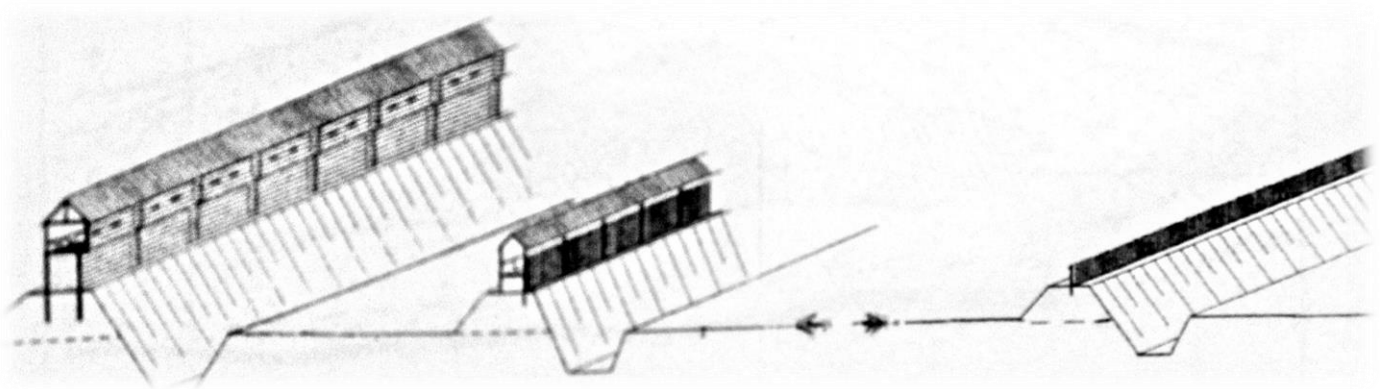
Levha 25.a. Kirmen'in Doğal Savunma Yapısı

Kaynak: Akıncı, M. (23. 07. 2021). Kirmen-Tataristan.

Levha 26. Murom Kasabası Kent Planı

Kaynak: Vasil'yev ve Matveyeva, 1986.

Levha 26. a. Murom Kasabası Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

**Levha 27. İç Kentin Batı Kısımında Yer Alan
Bakır Ocağı.**

Kaynak: Vasil'yev ve Matveyeva: 1986.

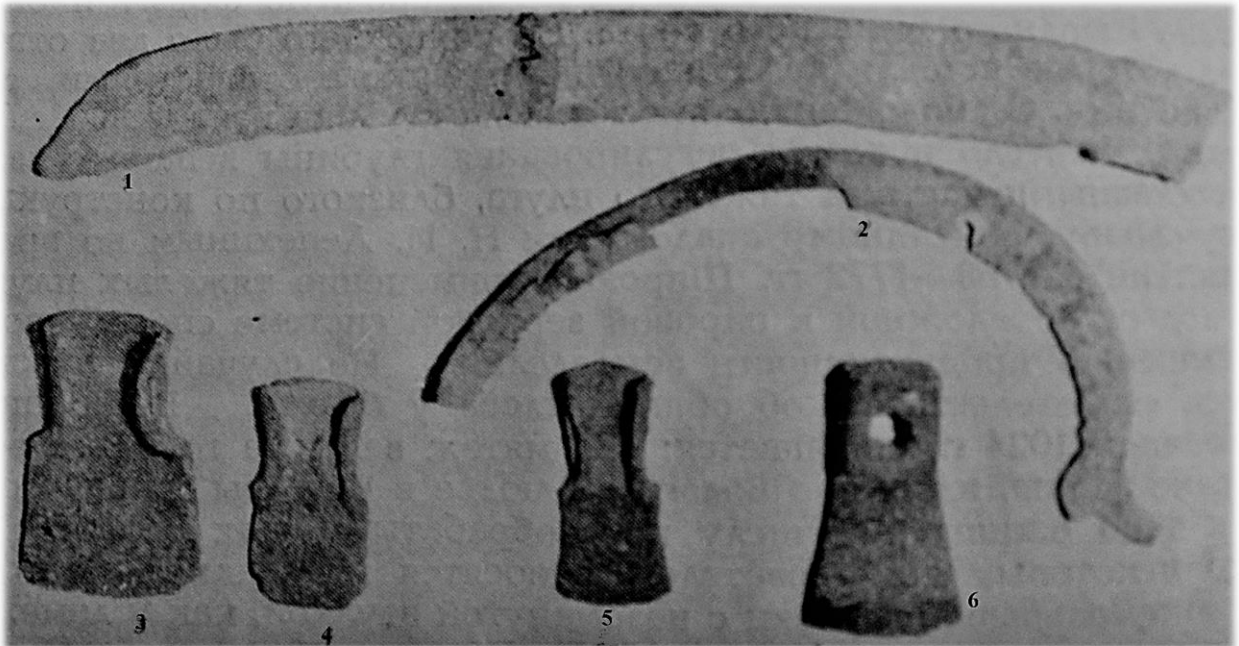

Ahşap İşleme Aletleri:

1. Balta, 2-4. Keser, 5. Ağaç Yontma Bıçağı Parçası, 6 ve 7. İskarpela

Levha 27.b. Murom Kasabası Arkeolojik Buluntuları

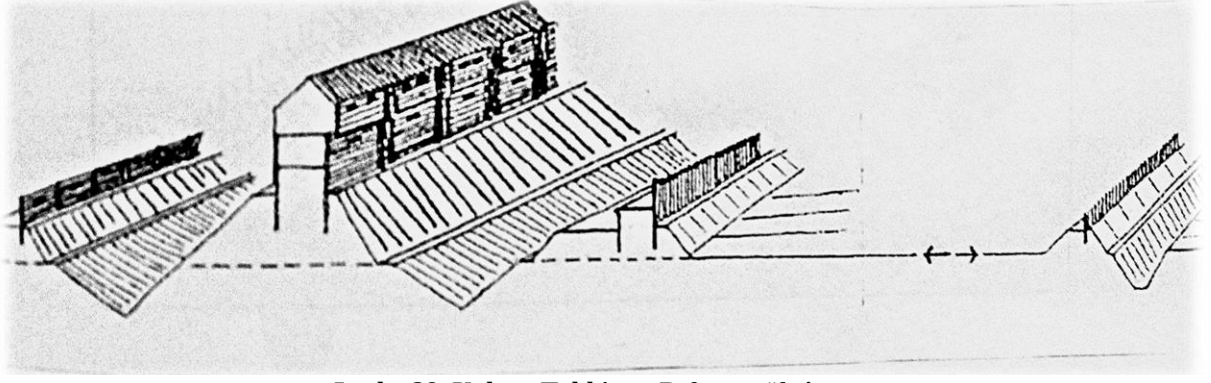
Kaynak: Vasil'yev ve Matveyeva, 1986.

Tarım Aletleri: 1. Tırpan, 2. Orak, 3-6. Çapa Başları

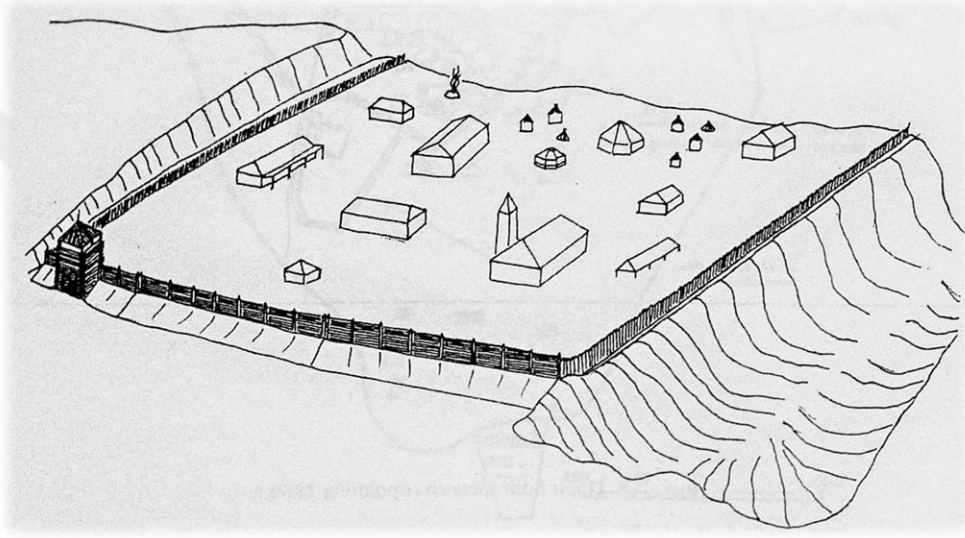
Levha 27. a. Murom Kasabası Arkeolojik Buluntuları

Kaynak: Vasil'yev ve Matveyeva: 1986

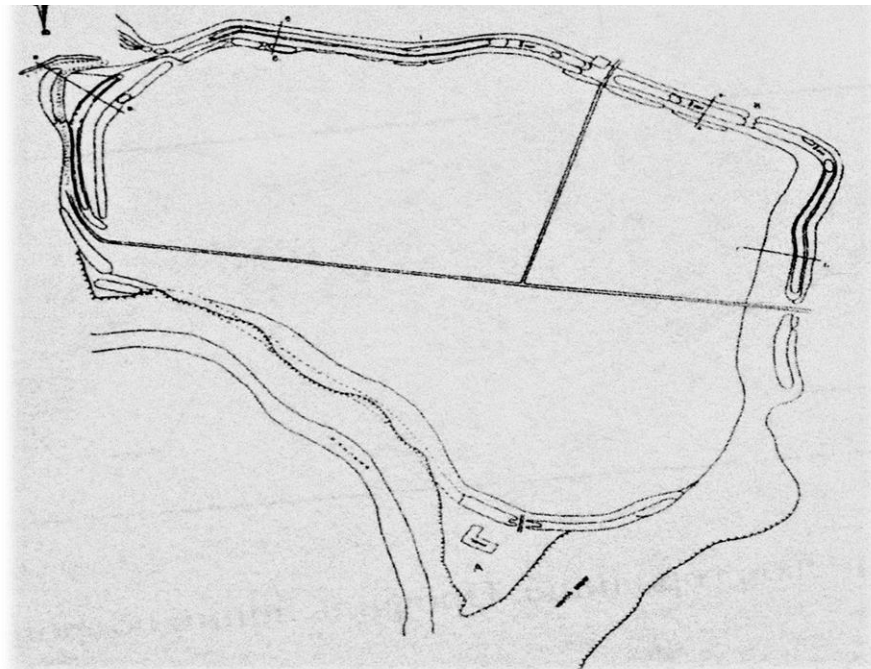
Levha 28. Yulovo Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

Levha 28. a. Rojdestven Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

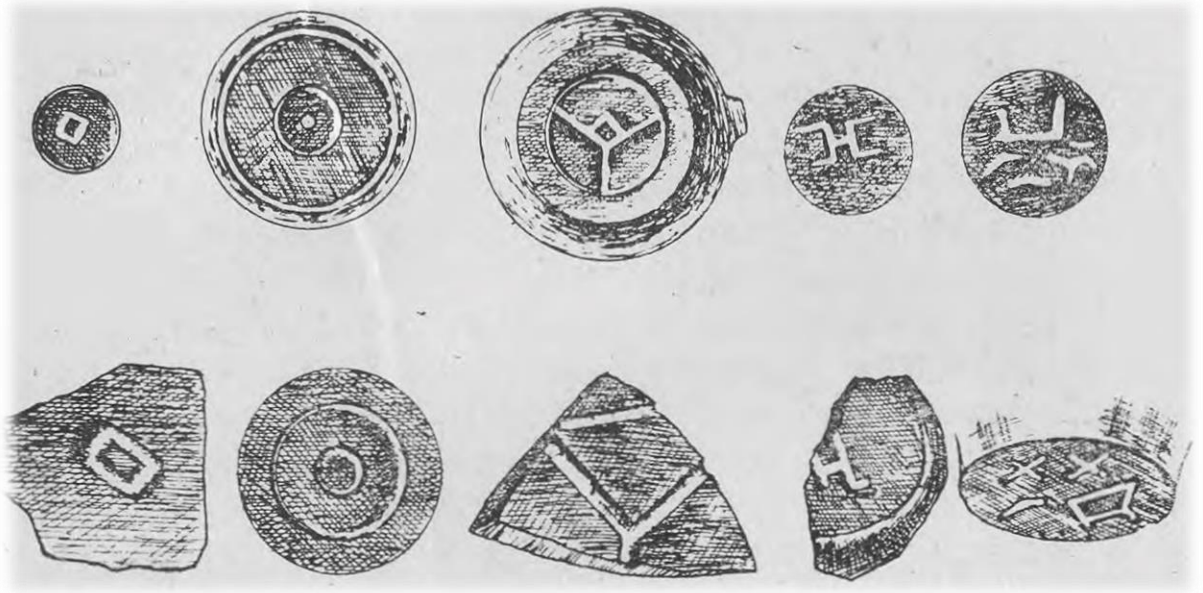
Levha 28. b. Hulaş Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

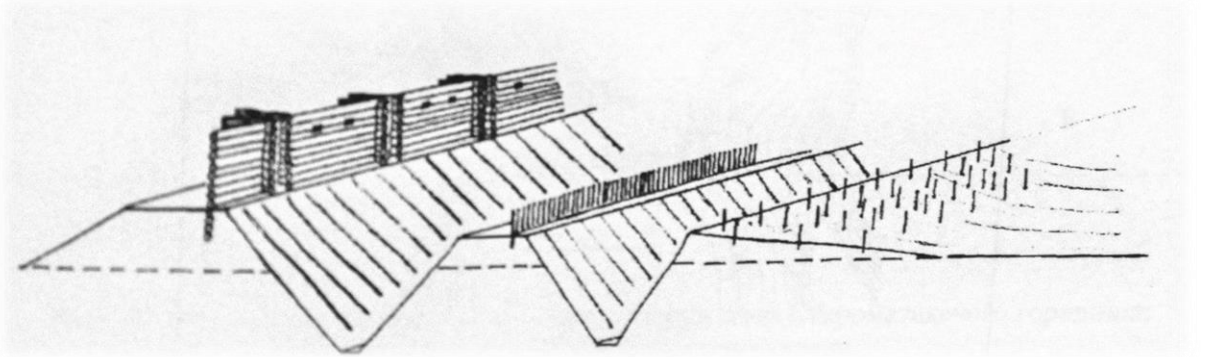
Levha 29. Hulaş Kapkacaklarının Üzerindeki Damgalar

Kaynak: Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 3-73.

Levha 29. a. Hulaş Kapkacaklarının Üzerindeki Damgalar

Kaynak: Kahovskiy ve Smirnov, 1972: 3-73.

Levha 30. Şerben I Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

Levha 30. a. Moğol Öncesi Kerpiç Hamam Temeli

Kaynak: Gismatullin ve Semikin, 2016: 54-74.

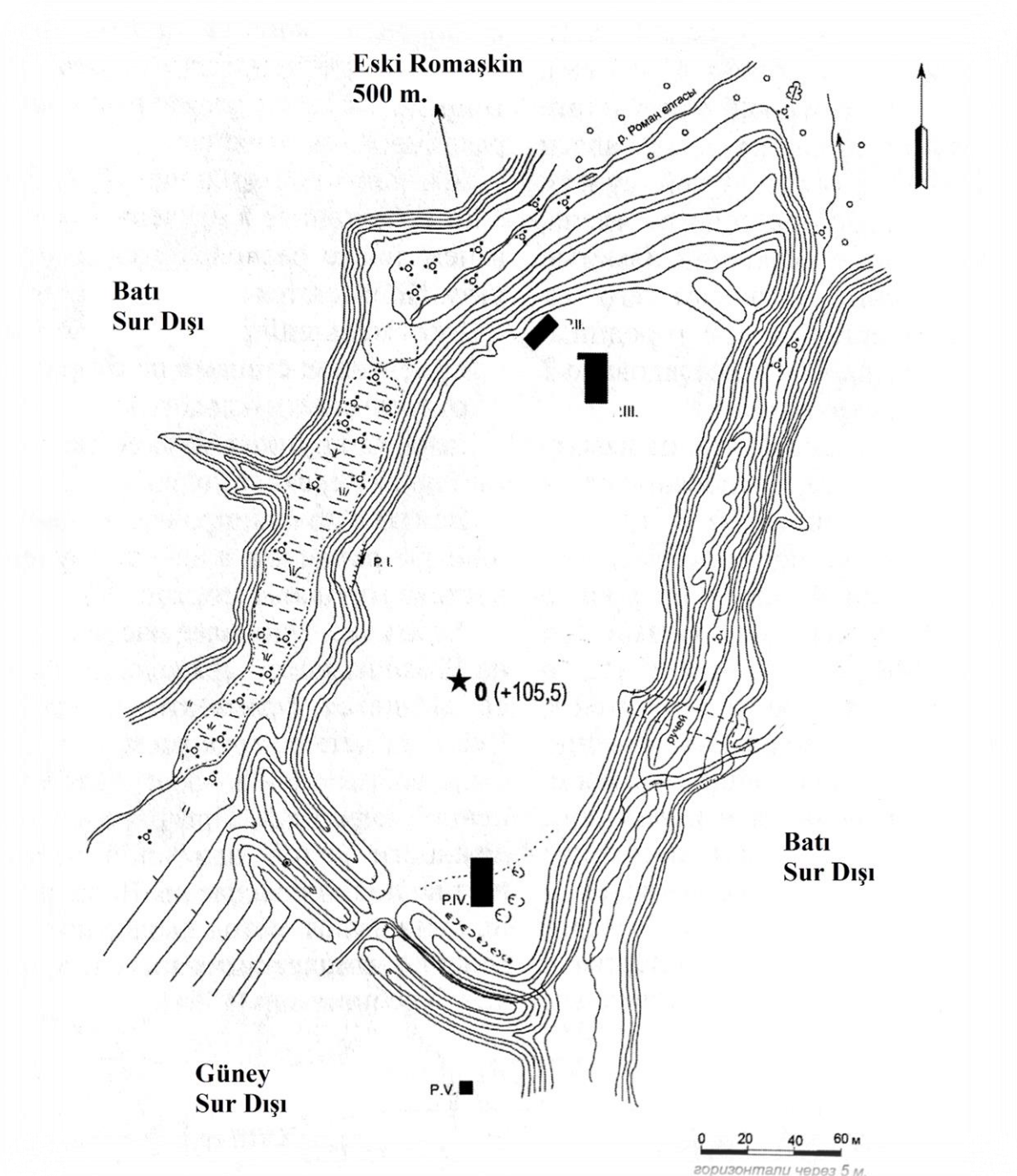
Levha 30. b. Kare Tipi Ev Çukur Yapısı

Kaynak: Gismatullin ve Semikin, 2016: 54-74.

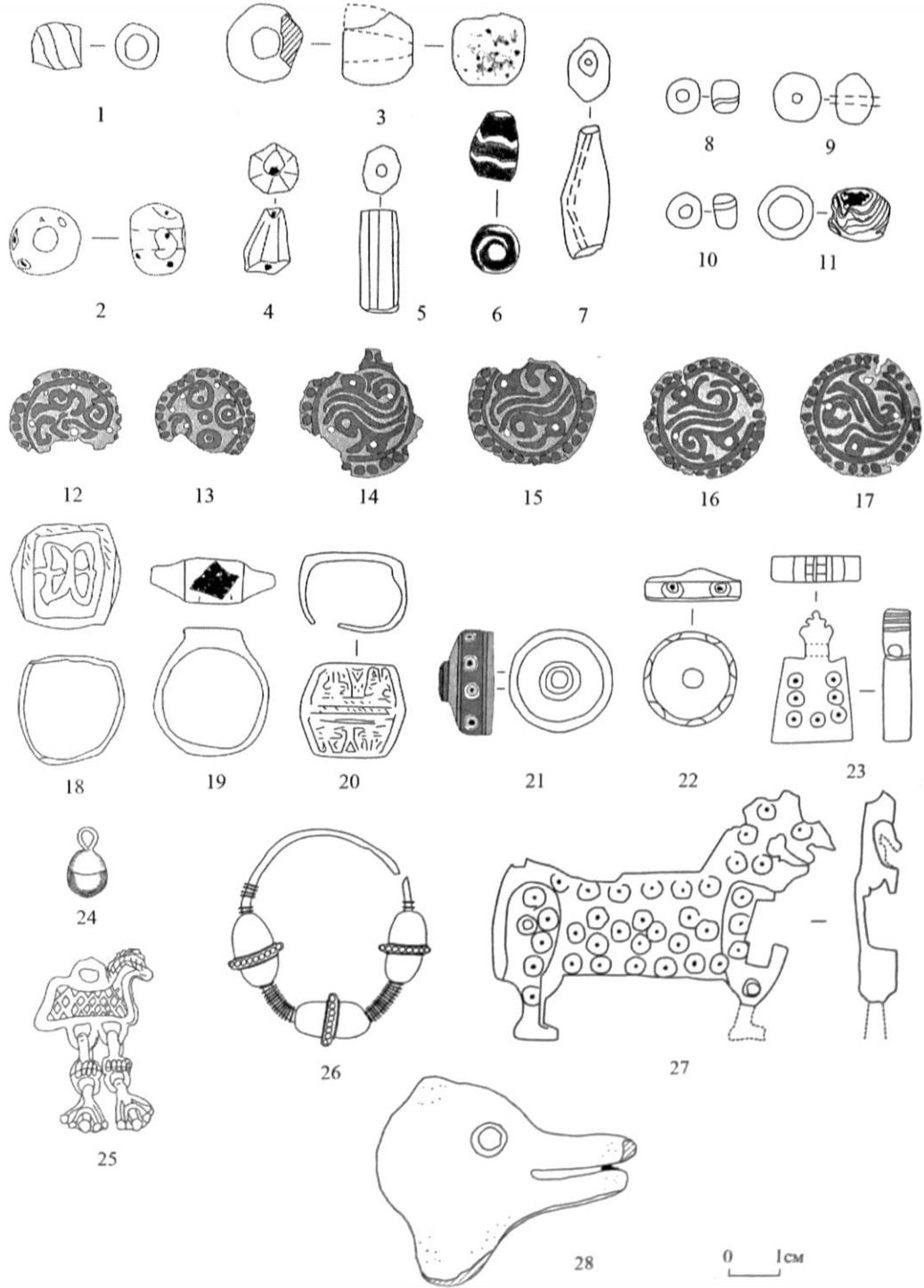
Levha 31. Arkeolojik Buluntular: Lazurıt (1), Serdolik (2), Cam (3-6), Bronz (7), Arduvaz (8), Sırlı Seramik (9,10), Boncuk (1-3), Cam eşya parçaları (4-6), Kemer parçası (7), Mihenk taşı (8), Kap sapı (9), Kap kacak parçası (10)

Kaynak: Gismatullin ve Semikin, 2016: 54-74.

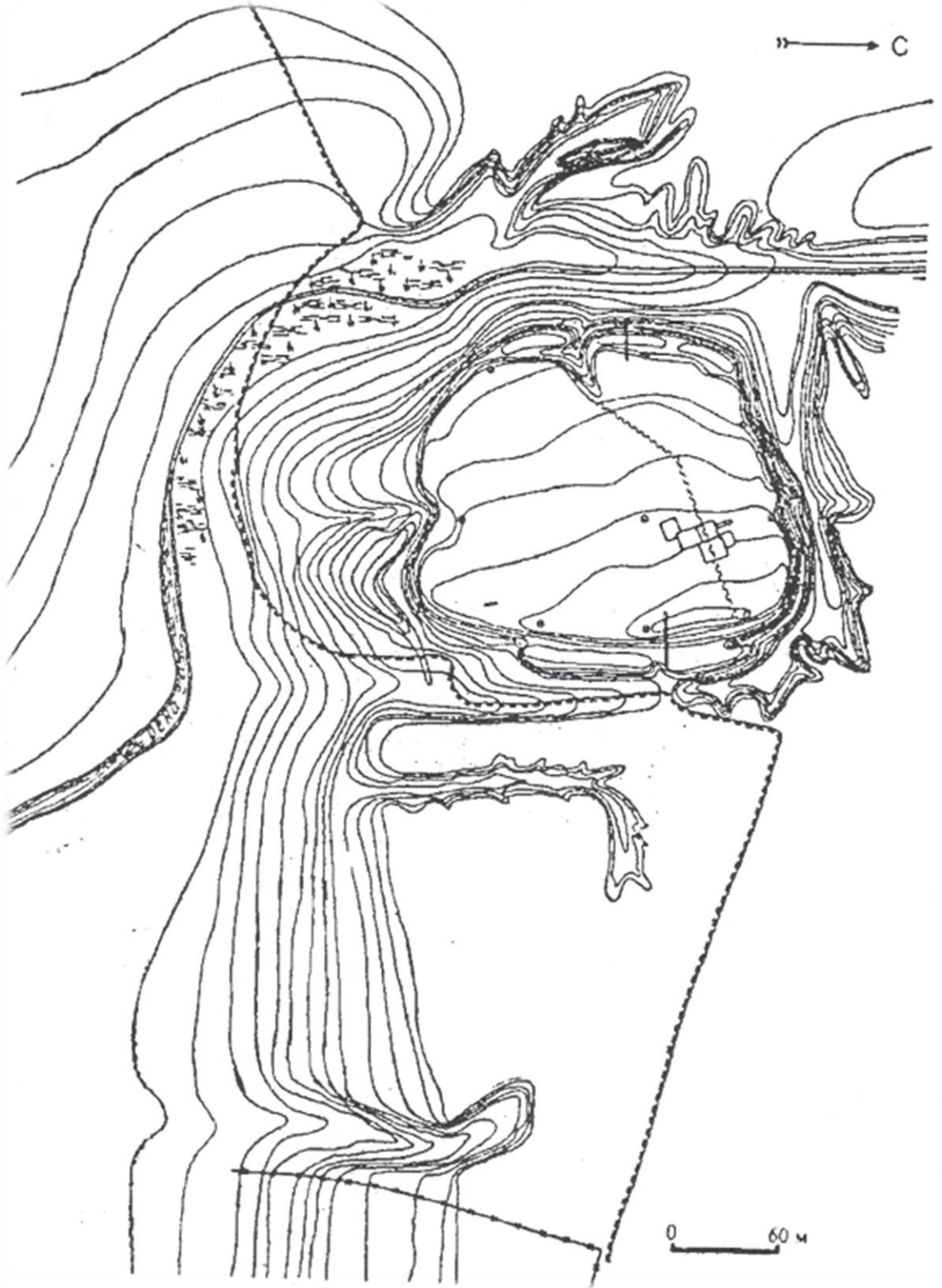
Levha 31. a. Staroromaşkin Kent Planı

Kaynak: Nigamayev, 2021: 55-64.

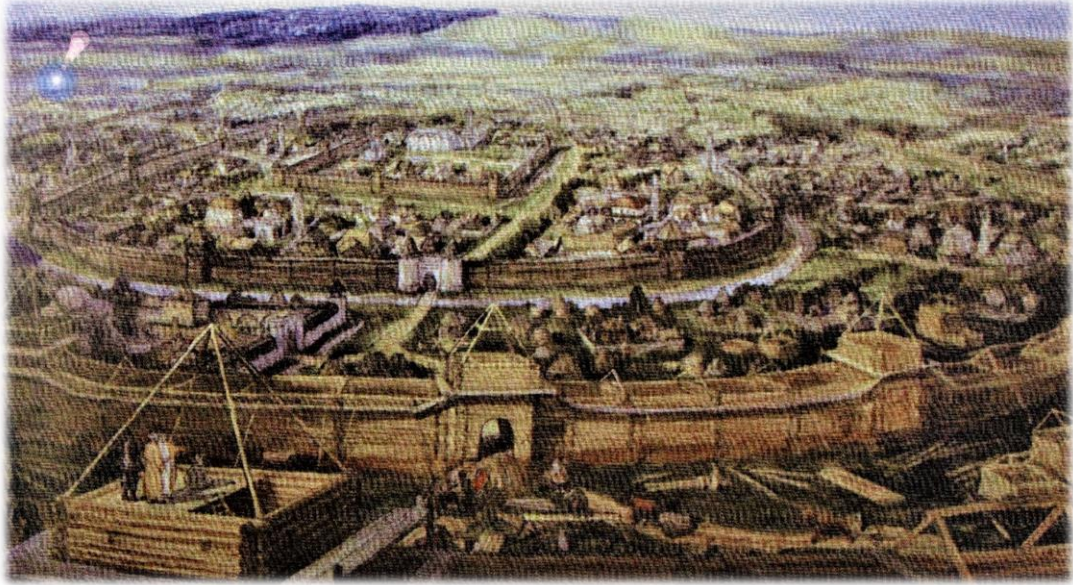
Levha 32. Romaşkin Yerleşimi Arkeolojik Süs Eşya Buluntuları: Cam (1, 3, 6, 8-11), Gaşir (2), Serdolik (4, 5, 7), Bakır (12-20, 24), Kemik (21-23), Gümüş (2, 5, 26), Bronz (27), Kil (28).

Kaynak: Nigamayev, 2021: 55-64.

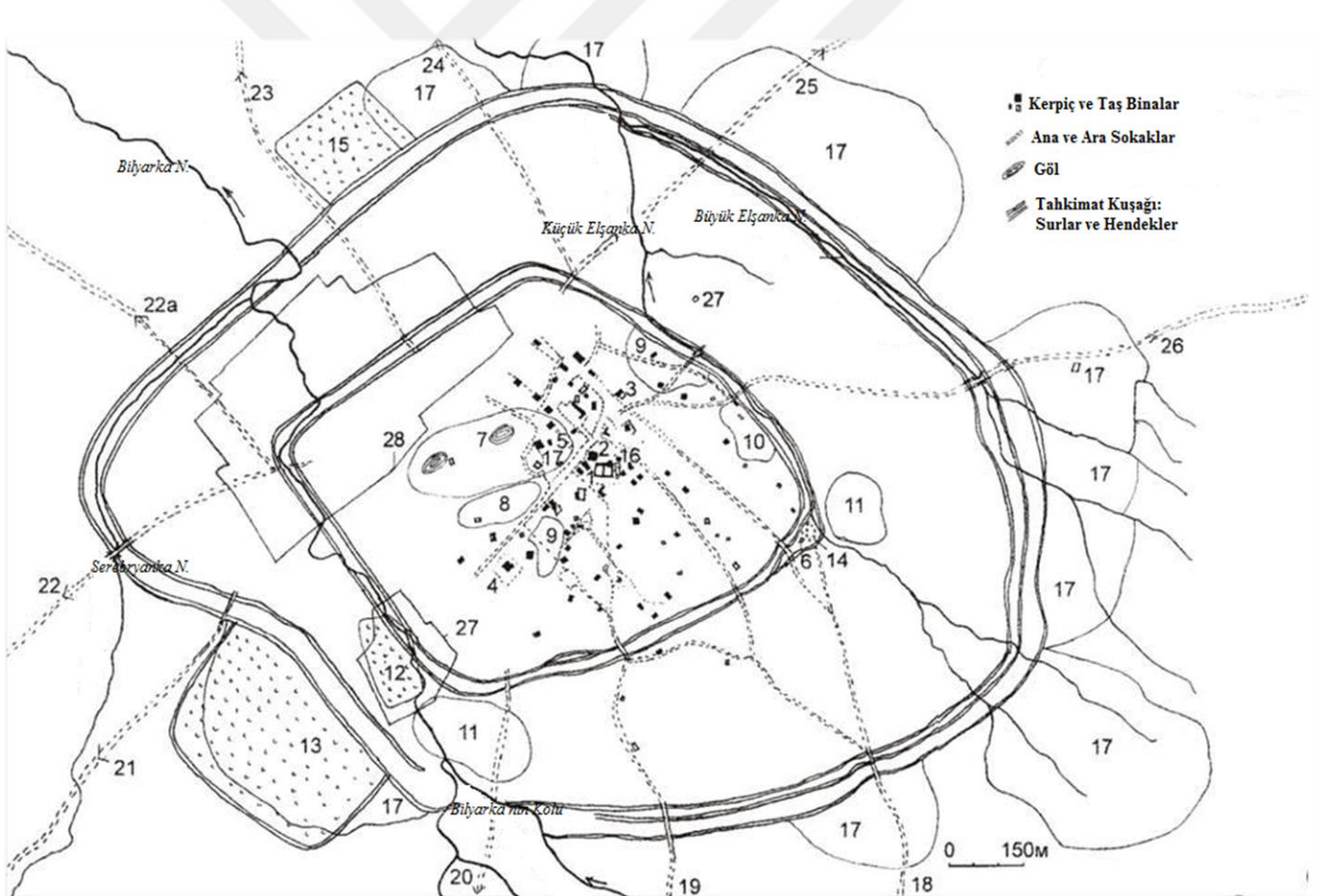
Levha 32. a. Andreyev Kent Planı.

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 33. XII-XIII. Yüzyıl Ulu Kent-Biler (Sanatçı: F. Halikov).

Kaynak: Davletşin ve Huzin, 2019.

XIII. YY. Başlarında Biler Kent Planı. 1-Biler Cuma Cami, 2-Cami Kompleksindeki Kerpiç Bina, 3-Kerpiç-Taş Hamam, 4-Kent Pazarı ve Minareli Kerpiç Cami, 5-Demirciler Sokağı, 6-Kerpiç-Taş Hamam ve Kervansaray, 7-"Kuzneçnyy Mar"-Demirci ve Metalurjist Bölgesi, 8-Metalurji Bölgesi, 9-Kemik Oyma Zanaat Bölgesi, 10-Camcılık Zanaat Bölgesi, 11-Seramik-Çömlekçilik Zanaat Bölgesi, 12-X-XI. YY. Mezarlığı (III), 13- XII-XIII. YY. Mezarlığı (I), 14-Mezarlık (II), 15-Kent Mezarlığı (V), 16-Cuma Cami Mezar Kompleksi (IV), 17-Kent Çevre Yerleşimi; Yollar: 18-Şerben I'e, 19 ve 20-Suvar'a, 21-Eski Nohrat'a, 22-Bulgar'a, 22a-Batı Voykin'e, 23-Alekseyev Yerleşimi'ne, 24-Cuketau'a, 25-Novuşeşmin'e, 26-Barsko-Enarusskin'e, 27-Yurtların Bulunduğu Mevkii, 28-Modern Biler Plan Hattı

Levha 33. a. XIII. Yüzyıl Başlarında Biler Kent Planı.

Kaynak: Nadirova, 2012.

Levha 34. Biler Arkeolojik Buluntuları: Anahtarlar (XI-XIII. YY)

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 34. a. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kilitler (XI-XIII. YY)

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 35. Biler Arkeolojik Buluntuları: Ağırşaklar (XI-XIII. YY)

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 35. a. Knez Vsevelod'un Mührü (XII. YY)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 35. b. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kehribar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 35.c. Biler Arkeolojik Buluntuları: Kehribardan süs eşyaları

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Kazan, Tataristan.

Levha 36. Alambik Buluntusu

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

Levha 36. a. Pencere Camı ve Bardak Parça Buluntuları (XII. yy. başları-XIII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 37. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal kap kakaklar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan.

Levha 37. a. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal kap kakaklar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan.

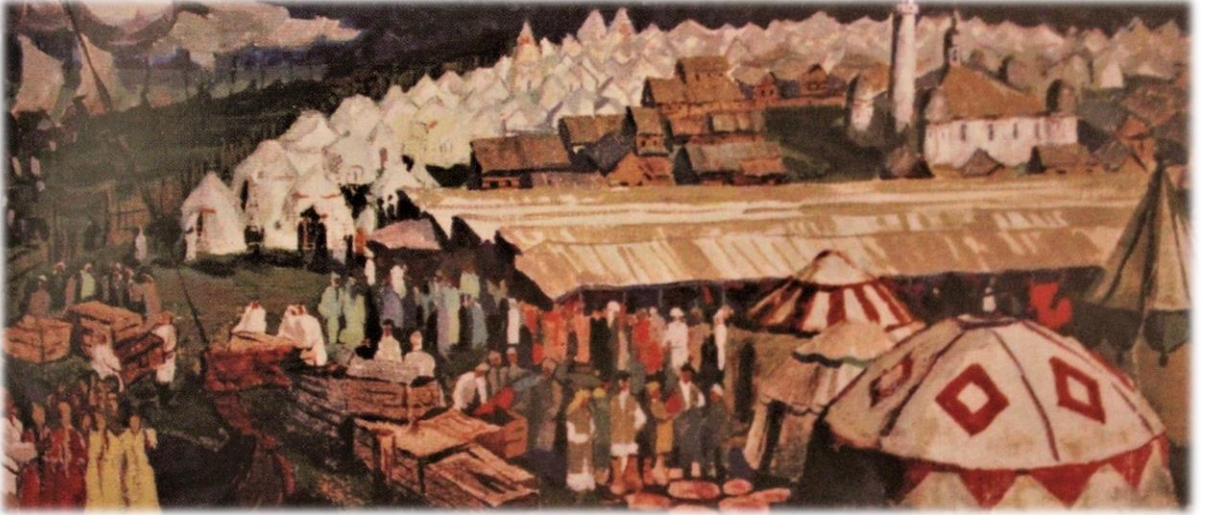
Levha 37. b. Biler Arkeolojik Buluntuları: İthal kap kakaklar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Tataristan.

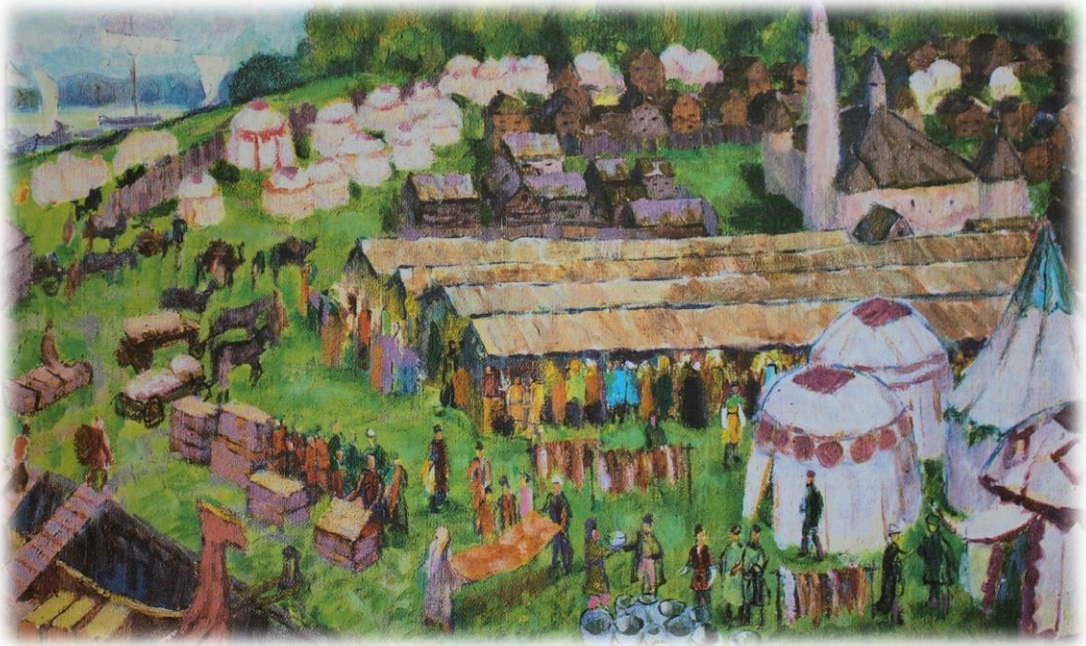
Levha 38. Günümüzde Bulgar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bulgar-Tataristan.

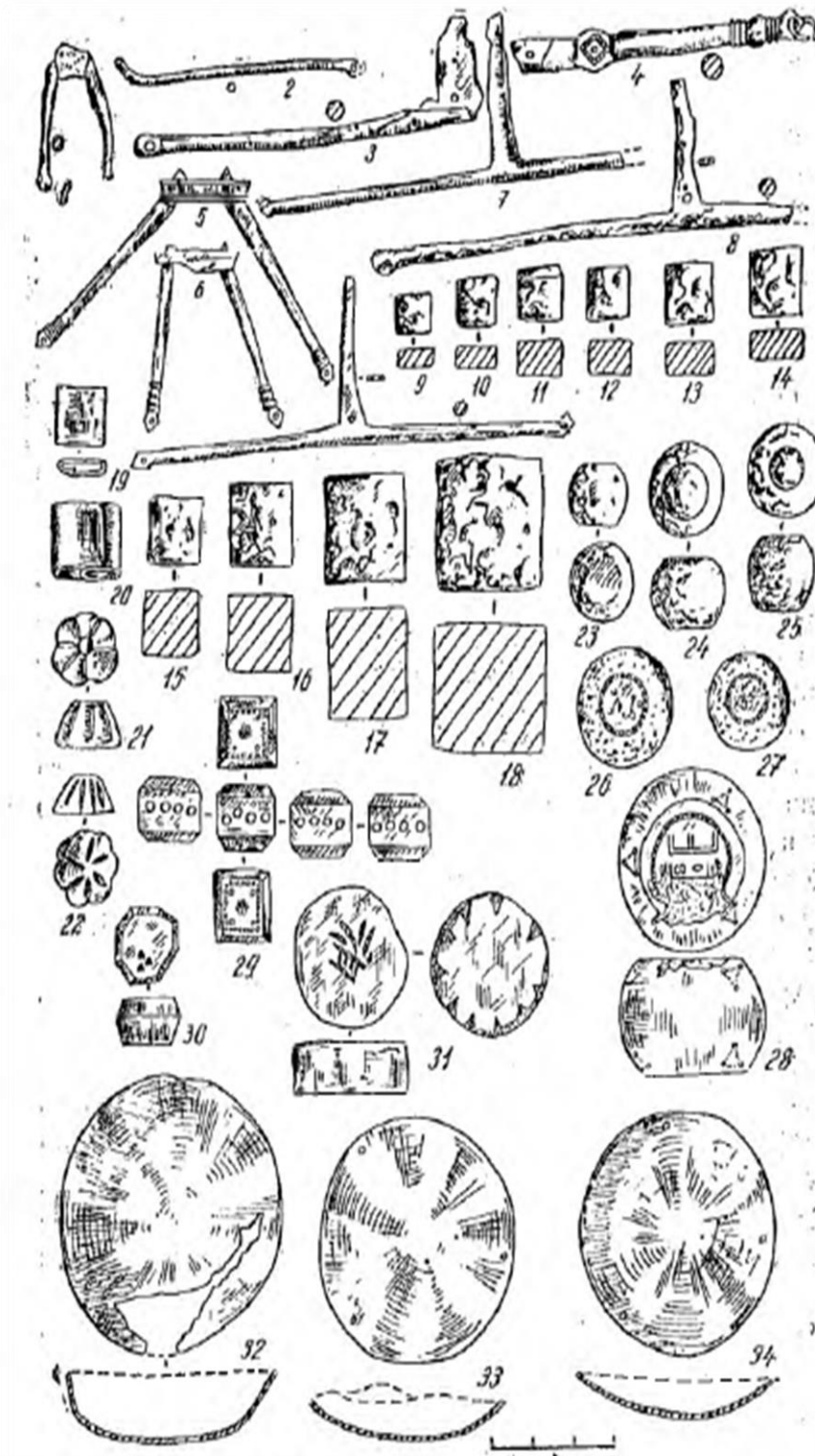
Levha 38. a. Aga-Bazar (Sanatçı K. Hafikov)

Kaynak: Davletşin ve Huzin, 2019.

Levha 38. b. Agabazar (Sanatçı: A. A. Safarov)

Kaynak: *Tatar Donyası-Tatarskiy Mir*, 2020.

TİCARET MATERYALLERİ

- Bronz Tartı Kirişleri: 1,2,4,5,6
- Demir Tartı Kirişleri: 3,7,8
- Demir ve Bronz Tartı Ağırlıkları: 9-14,15-18,10,29,26-31,21-22, 23-28

- Bronz Tartılar: 32-34

İzmer I Yerleşim Buluntuları:

- 1-4, 6-18, 21, 30, 32

Semenov I Yerleşim

Buluntuları:

- 5,24-29

Starokuybişev Buluntuları:

- 19,22,31

Laişev Buluntuları:

- 34

Çakma Buluntuları:

- 33

Semenov VII Mezar Buluntusu:

- 23

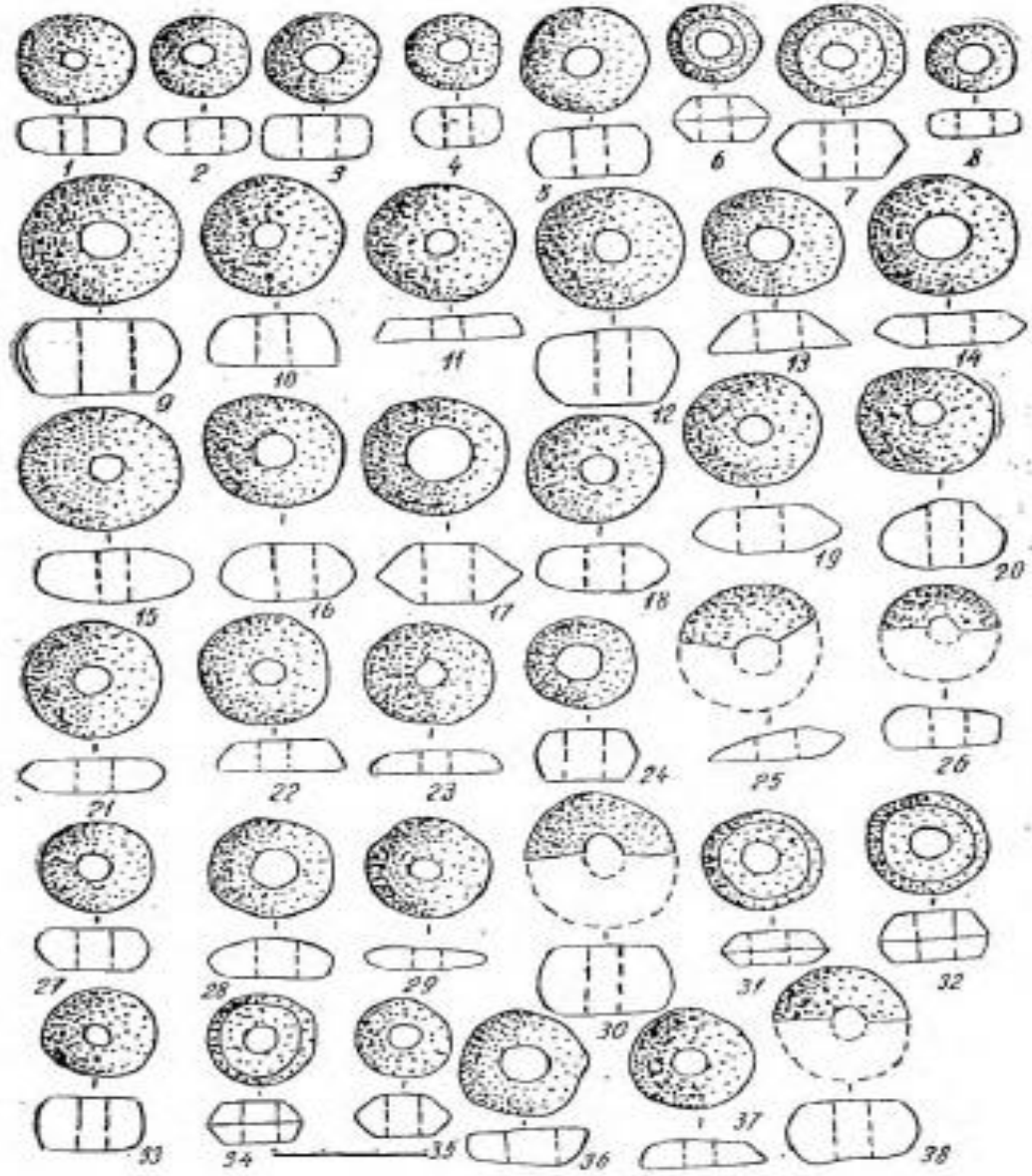
Starokuybişev Yerleşim

Buluntusu:

- 20

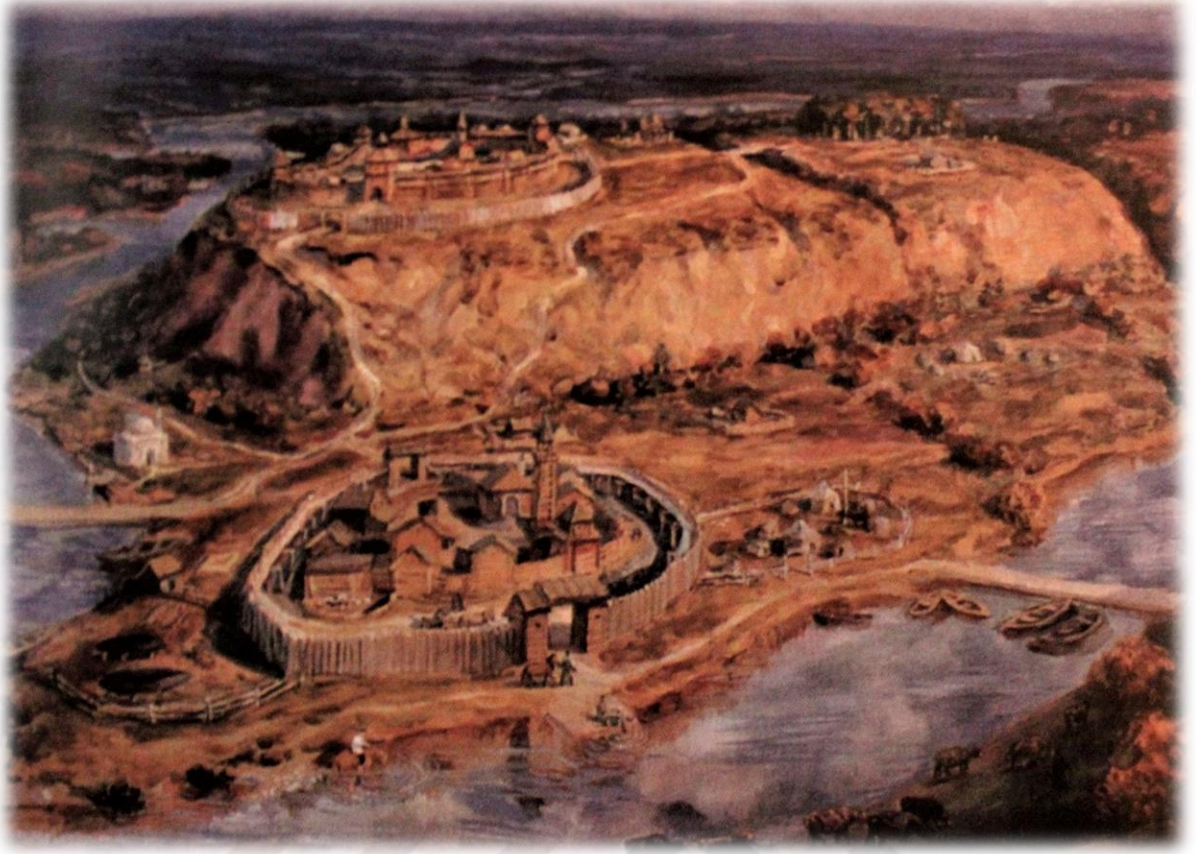
Levha 39. İzmer ve Semenov Ticari Materyal Buluntuları

Kaynak: Kazakov, 1991.

Levha 39. a. İzmer ve Semenov Yerleşimleri Arduaz Ağırşak Buluntuları

Kaynak: Kazakov, 1991.

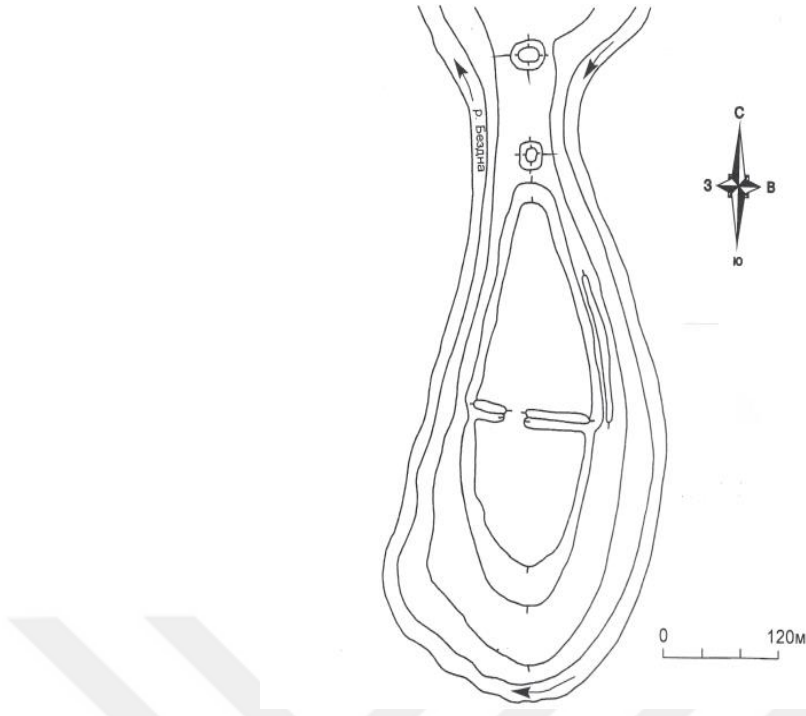
Levha 40. XI-XII. Yüzyıllarında Kazan (Sanatçı: F. Halikov)

Kaynak: Davletşin ve Huzin, 2019.

Levha 40. a. Kazan Kırmenı'nden Modern Kazan Görünümü

Kaynak: Akıncı, M. (20. 06. 2021). Kazan-Tataristan.

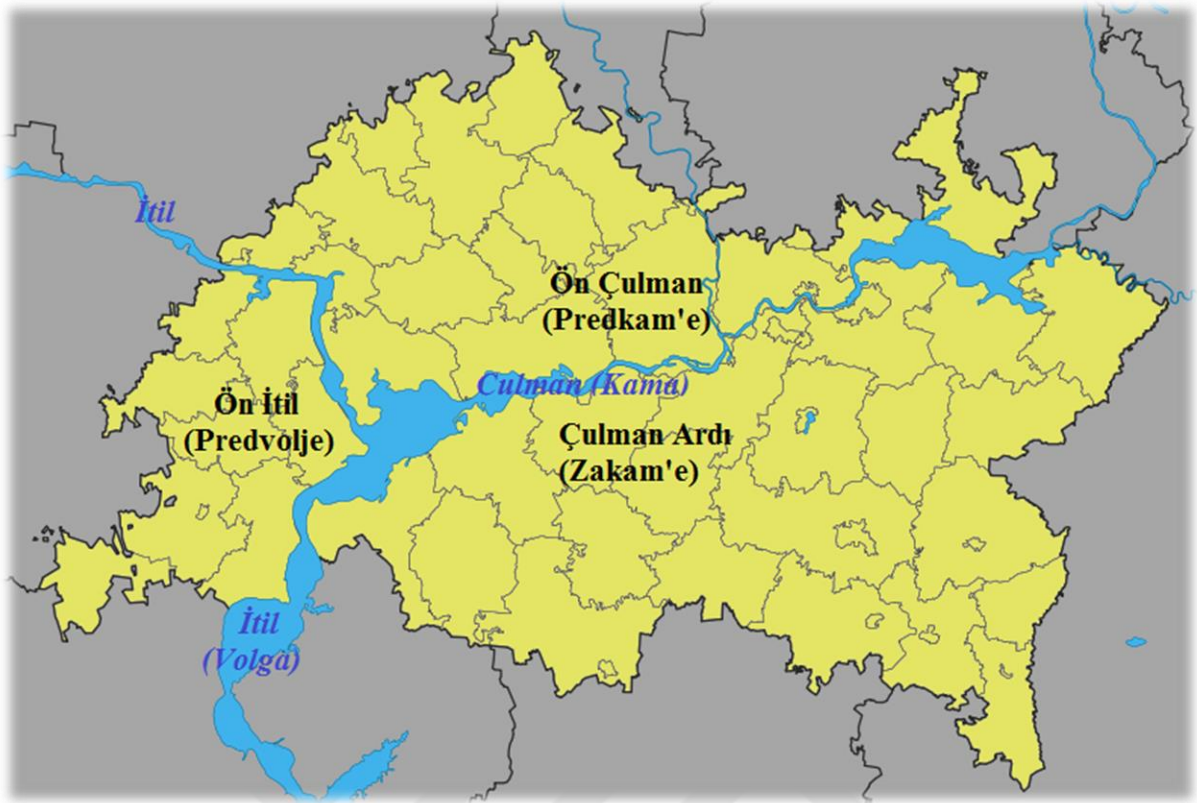
Levha 41. Starokuybışev Yerleşim Planı

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

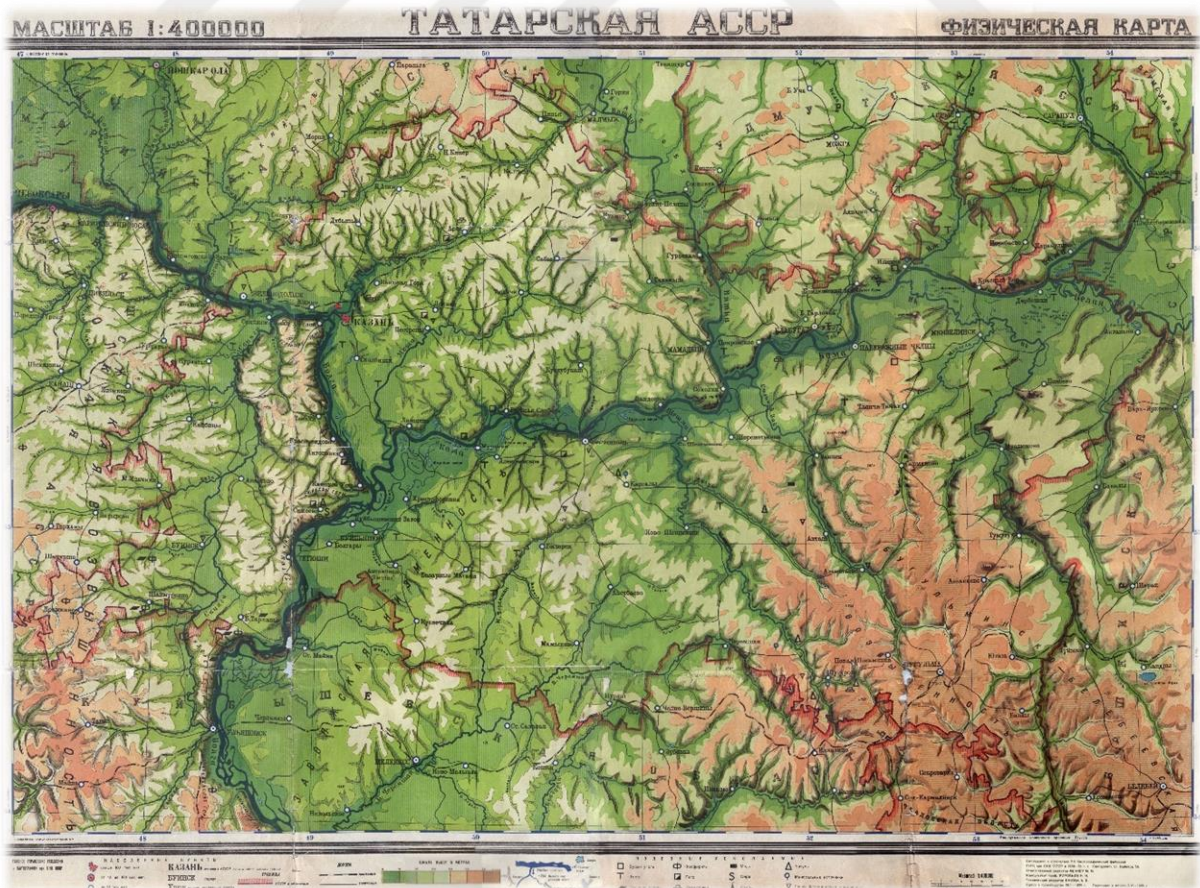
Levha 41. a. Bulgar İlteberliği'nin Komşu Halkları

Kaynak: Istoriya Tatarstana i Tatarskogo Naroda, 2016.

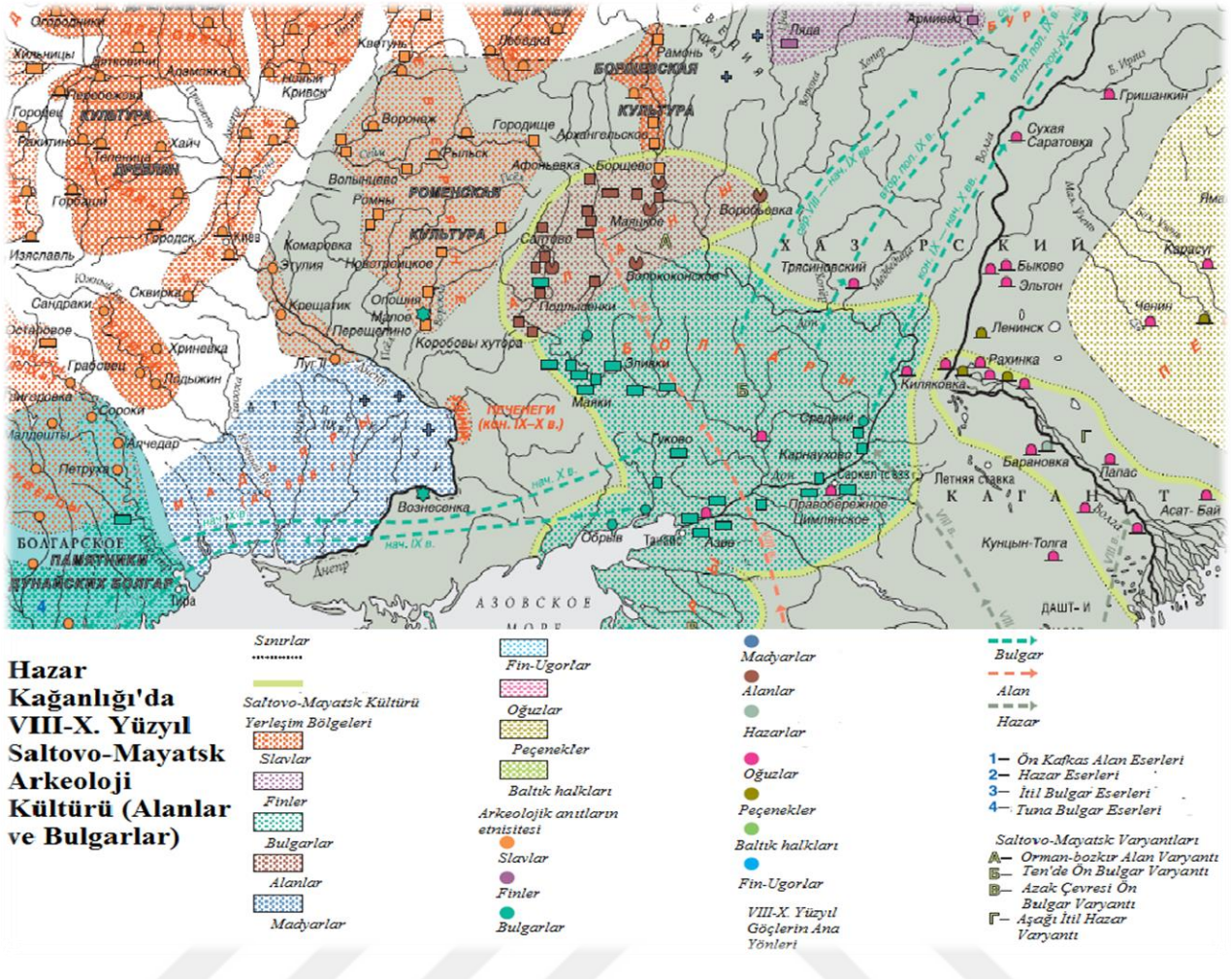
Levha 42. Öñ Çulman, Çulman Ardı ve Öñ İtil Konumları

Kaynak: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Закамье](https://ru.wikipedia.org/wiki/Закамье) (Erişim Tarihi: 15. 06. 2021).

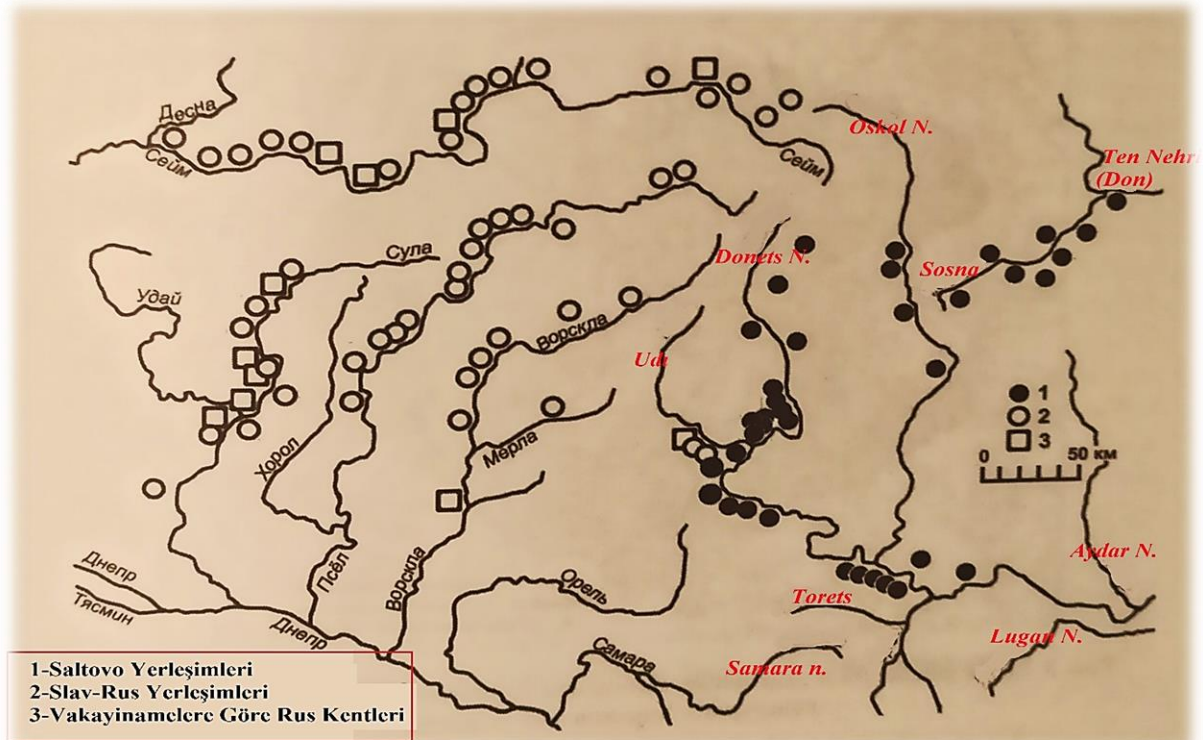
Levha 42. a. Tataristan Fiziki Haritası (1939)

Kaynak: <http://www.etomesto.ru/map-kazan-tatarstan-fizicheskaya-1939/> (Erişim Tarihi: 12. 06. 2021).

Levha 43. Saltovo-Mayat Kültür Anıtları

Kaynak: <https://sites.google.com/site/hazarskijinformograf/home/karty/hazarskie-karty-foto> (Erişim Tarihi: 13. 04. 2020).

Levha 43. a. Ten Çevresi Saltovo Yerleşimleri

Kaynak: Koloda, 2010.

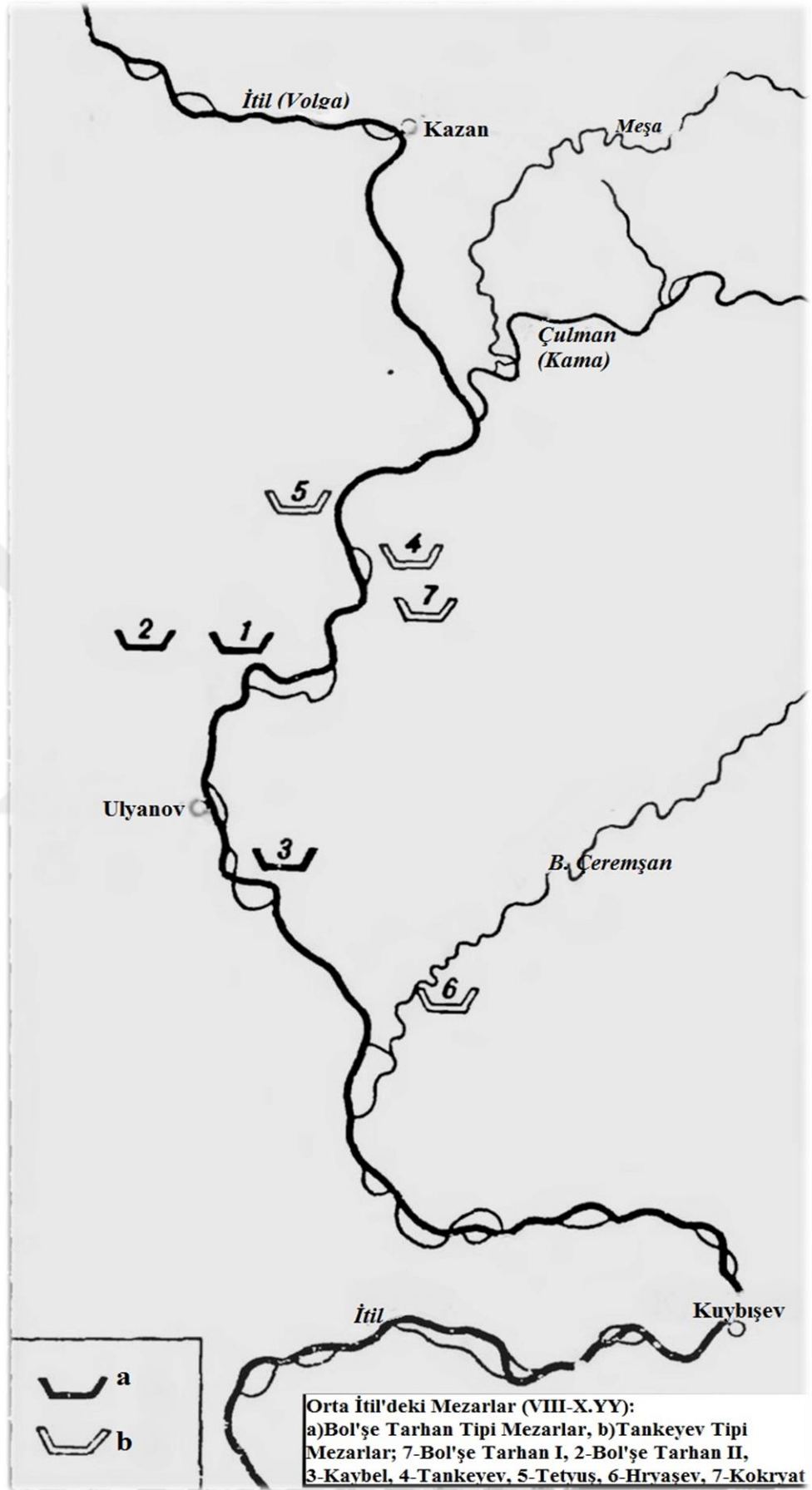
- ➔ Bulgar Göçleri
- ⊙ Devlet Başkentleri
- Kentler
- 🏰 Hazar Kağanlığı

- Bulgar Nüfusu
- /// Azak Çevresi
- /// Tuna Çevresi
- /// İtil Çevresi

HAZAR KAĞANLIĞI (VII-X. YY)

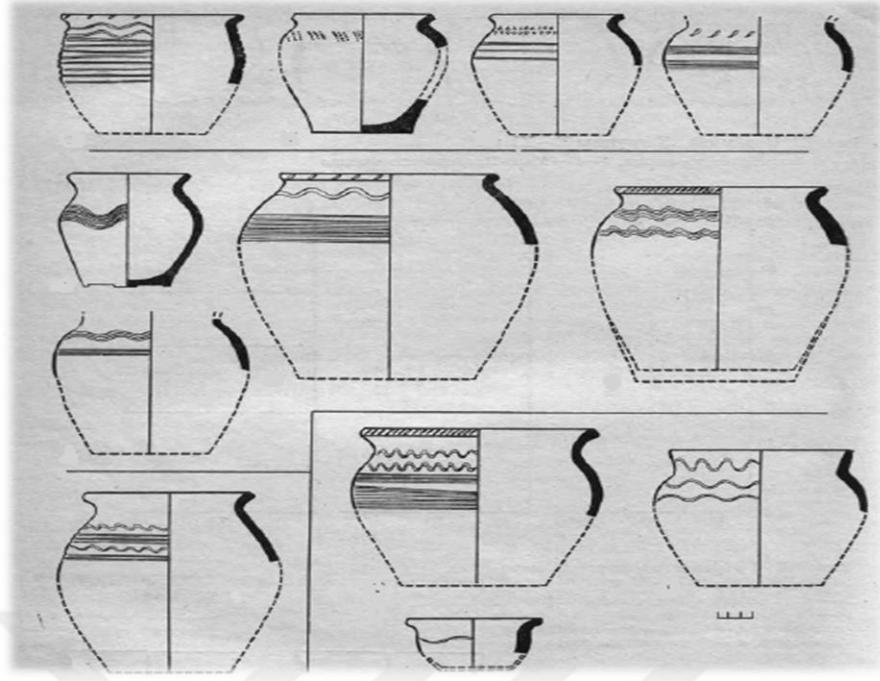
Levha 44. Bulgar Göçleri

Kaynak: Tatar Donyası-Tatarskiy Mir, 2020.

Levha 44. a. Orta İtil Mezar Kompleksleri Haritası

Kaynak: Gening ve Halikov, 1964.

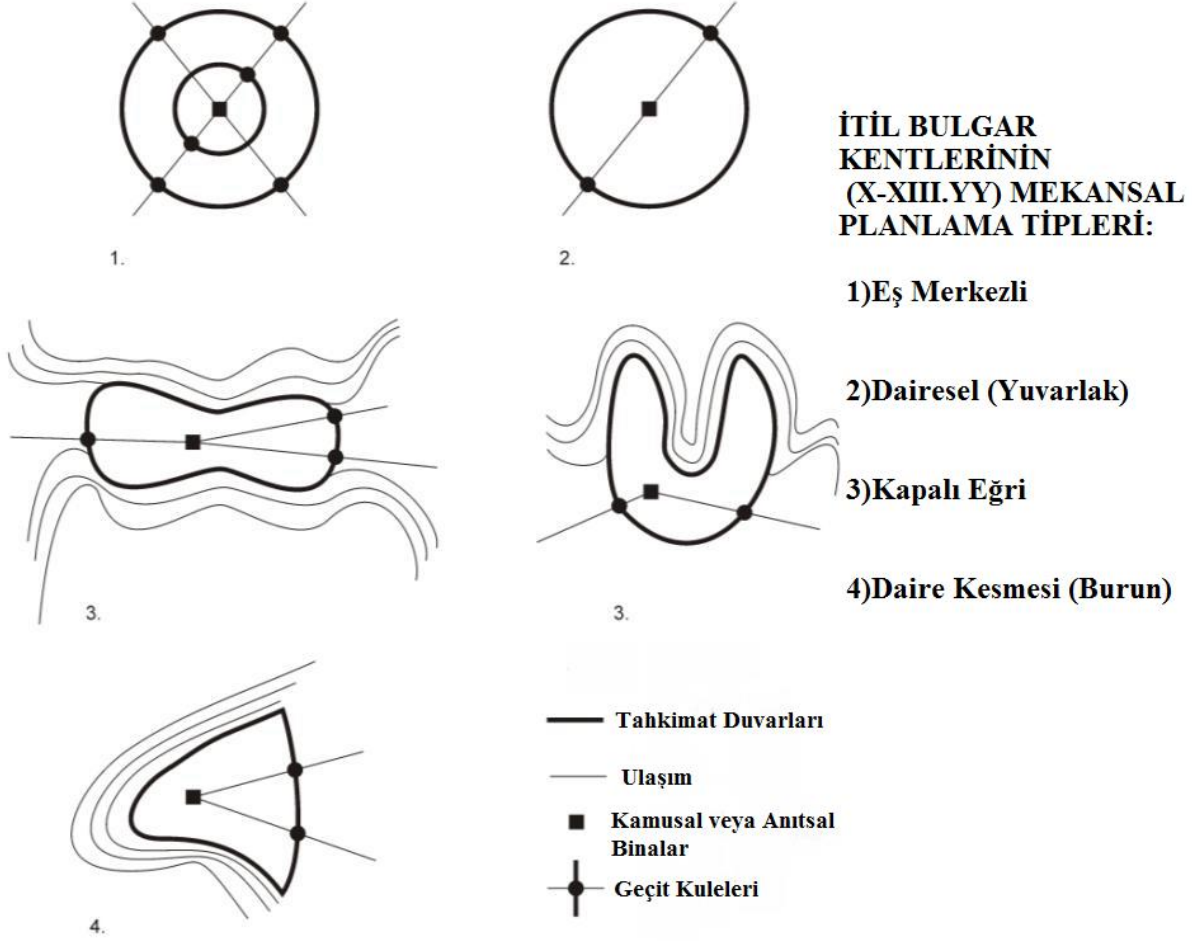
Levha 45. XI. Grup Bulgar Seramikleri (Saltovo-Mayat)

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

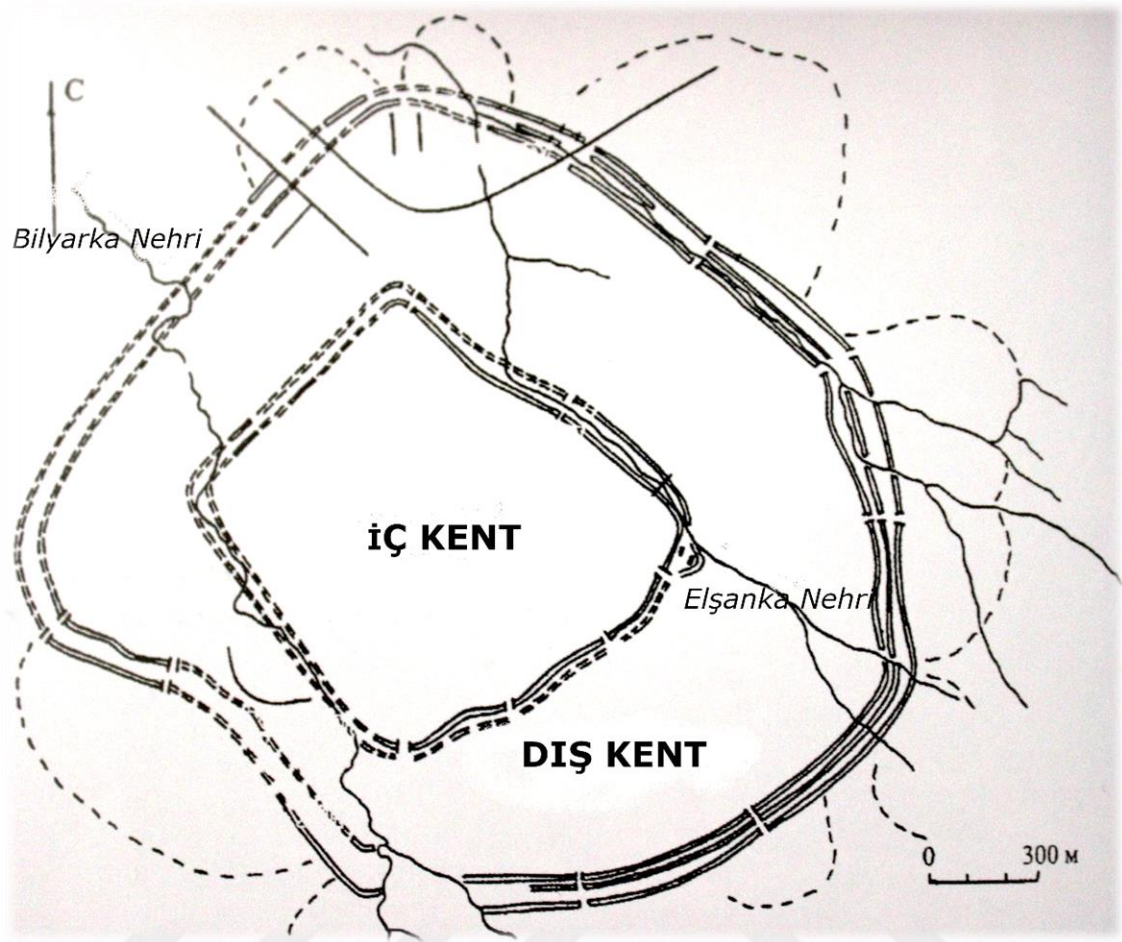
Levha 45. a. Erken Dönem Bulgar Demir Ocağı

Kaynak: Semikin, 2015.

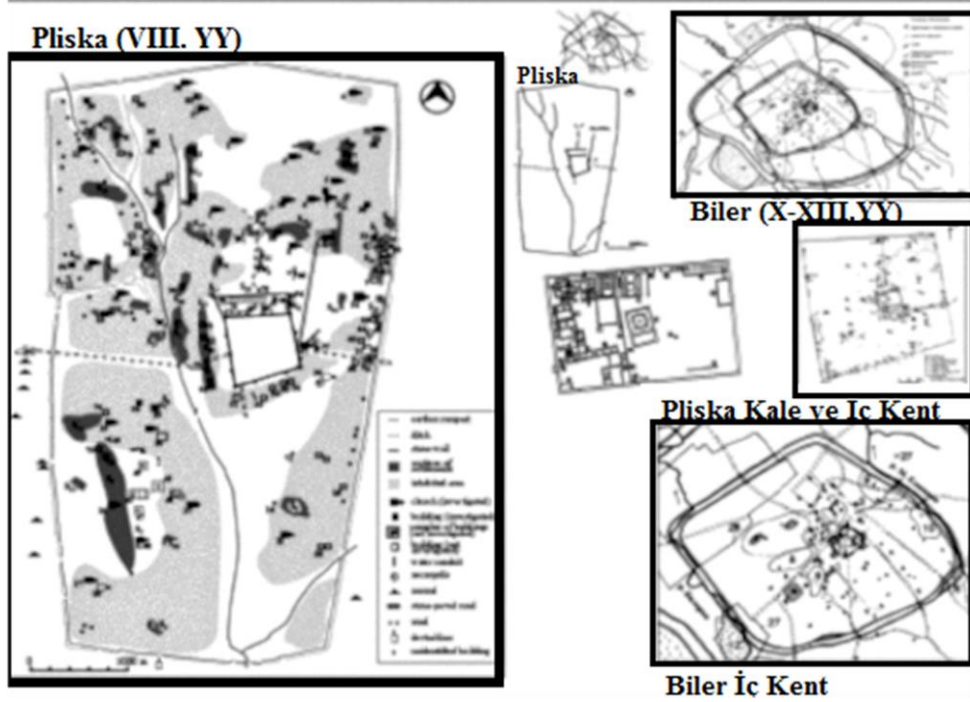
Levha 46. Bulgar Kentlerinin Mekansal Yapı Planlamaları

Kaynak: Nadirova, 2012.

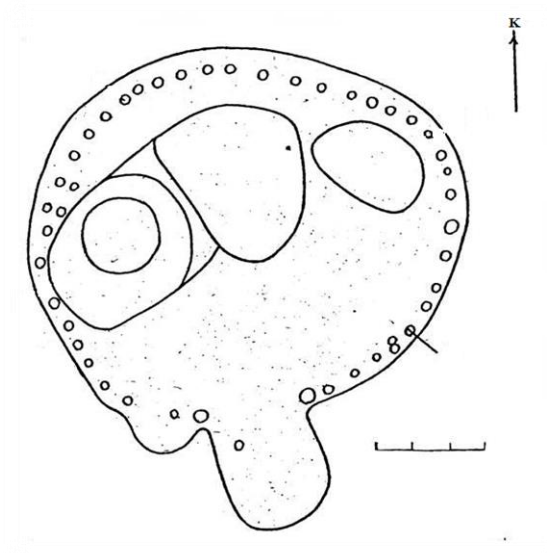
Levha 46. a. Biler Kent Planı

Kaynak: Nadirova, 2012.

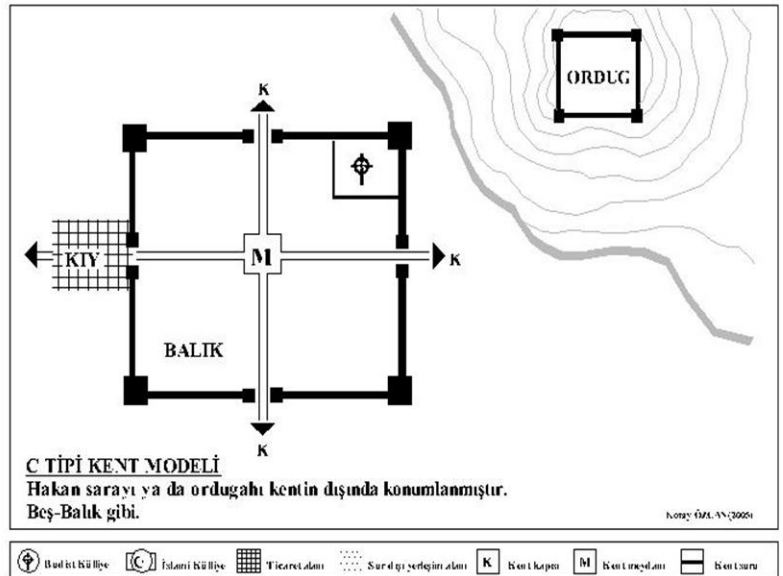
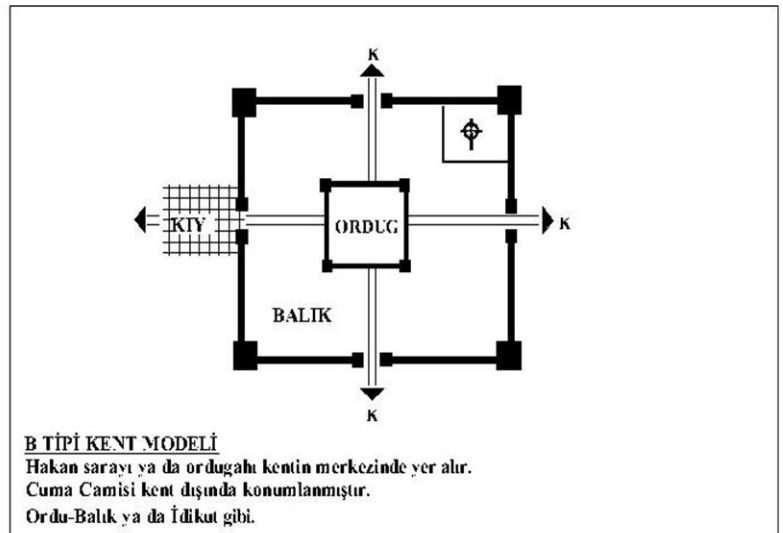
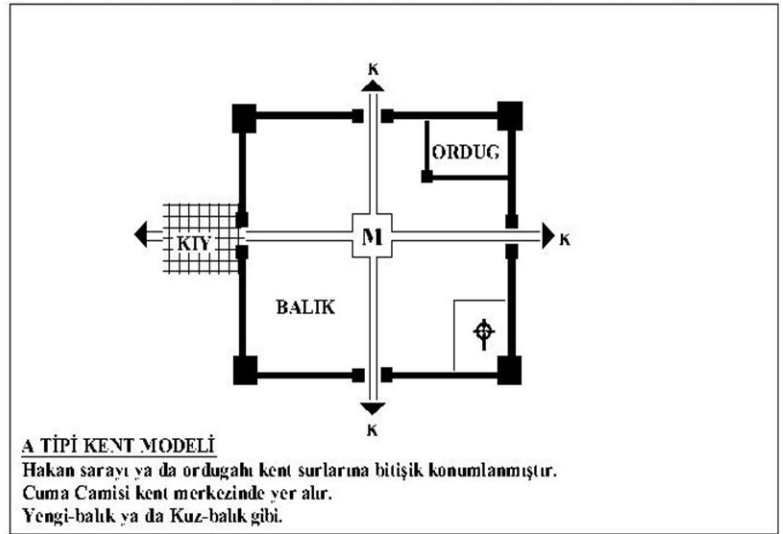
Levha 46. b. Pliska ve Biler Kent Planlamaları

Kaynak: Nadirova, 2012.

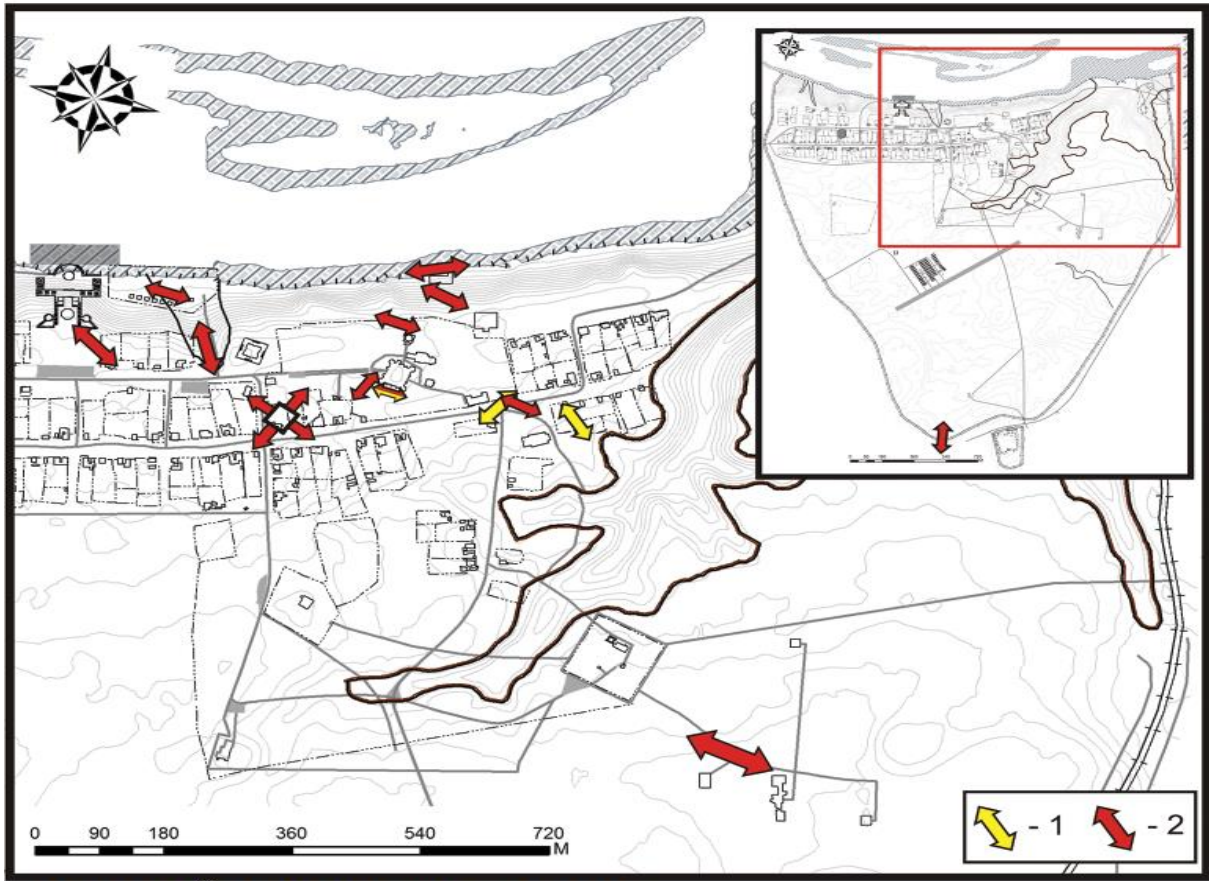
Levha 47. Biler’de Keşfedilen Yurt Tipi Konut Planı

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 47. a. Eşmerkezli Kent Modelleri

Kaynak: Özcan, 2005: 251-265.

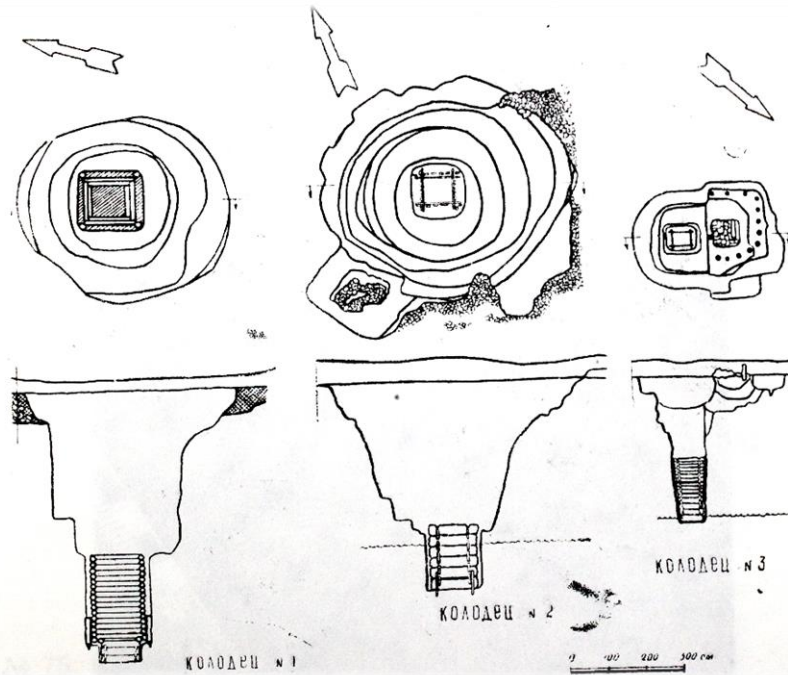

ORTAÇAĞ BULGAR SOKAKLARI:

- 1)İTİL BULGAR DÖNEMİ
- 2)ALTIN ORDA DÖNEMİ

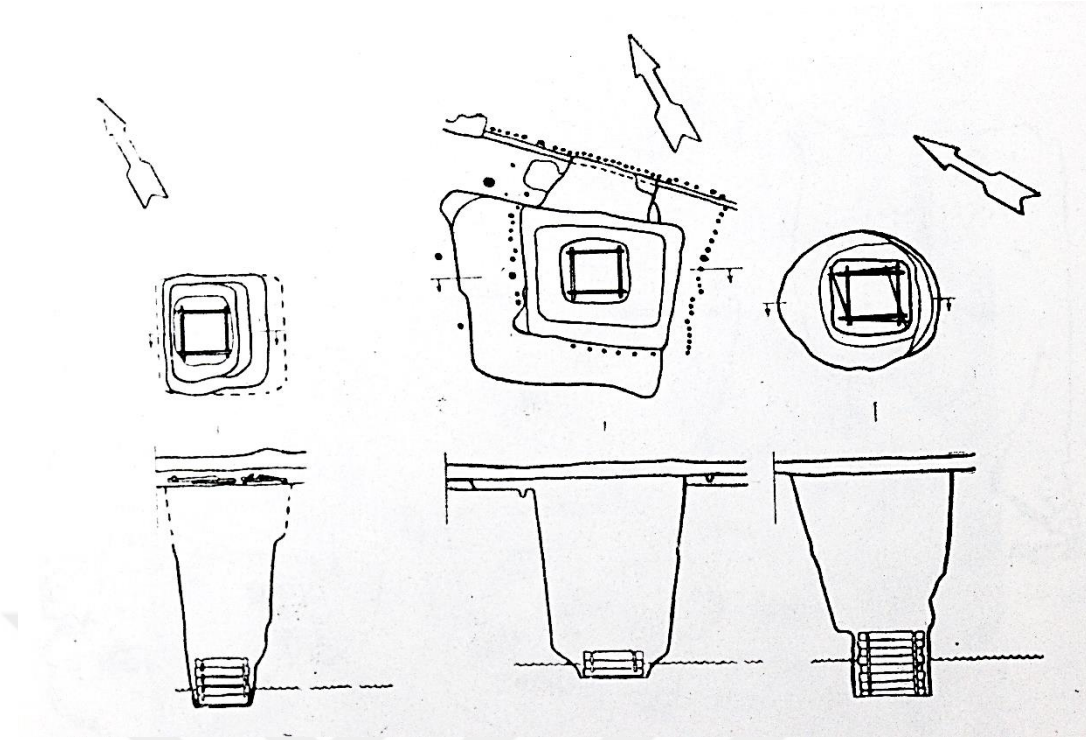
Levha 48. Bulgar Sokakları

Kaynak: Badayev, 2017: 24-35.

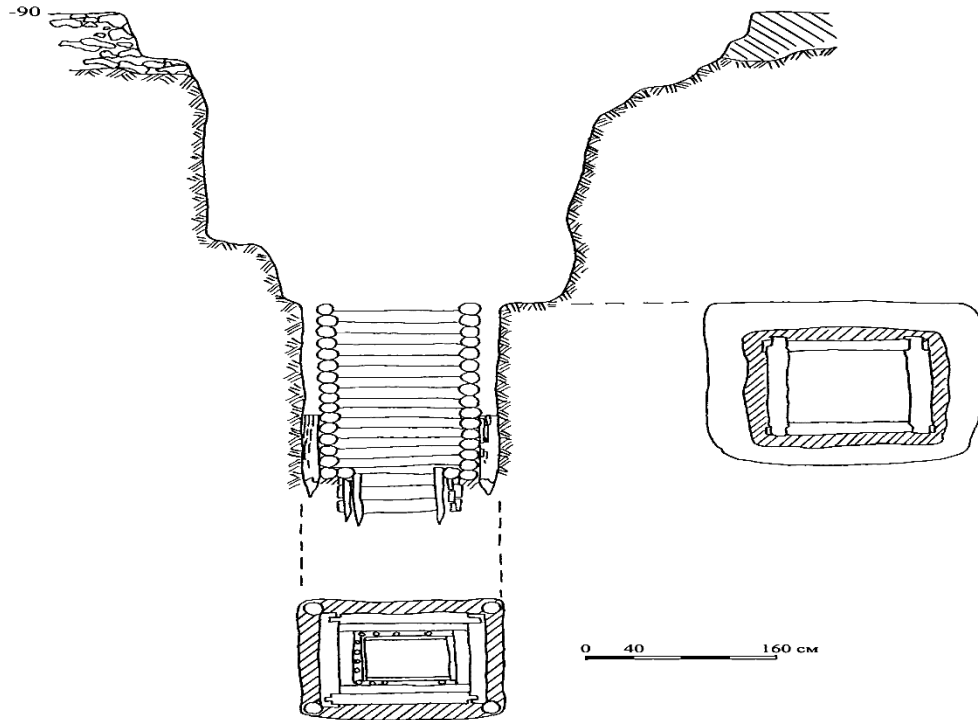
Levha 48. a. Biler Su Kuyuları

Kaynak: Şarifullin, 1979: 102-113.

Levha 49. Biler Su Kuyuları

Kaynak: Şarifullin, 1979: 102-113.

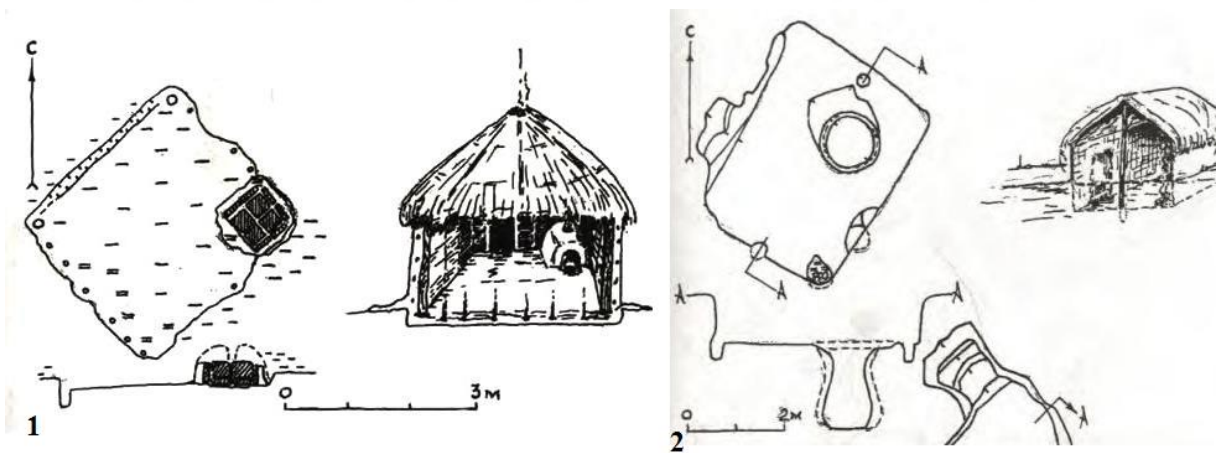
Levha 49. a. Biler Su Kuyuları

Kaynak: Şarifullin, 1979: 102-113.

Levha 50. İmenkov Tipi Sığınak Konut Modeli

Kaynak: imenkov-poluzemlyanka <https://russo-travel.ru/info/istoriya-volzhskey-bulgarii> (Erişim Tarihi: 20. 07. 2021).

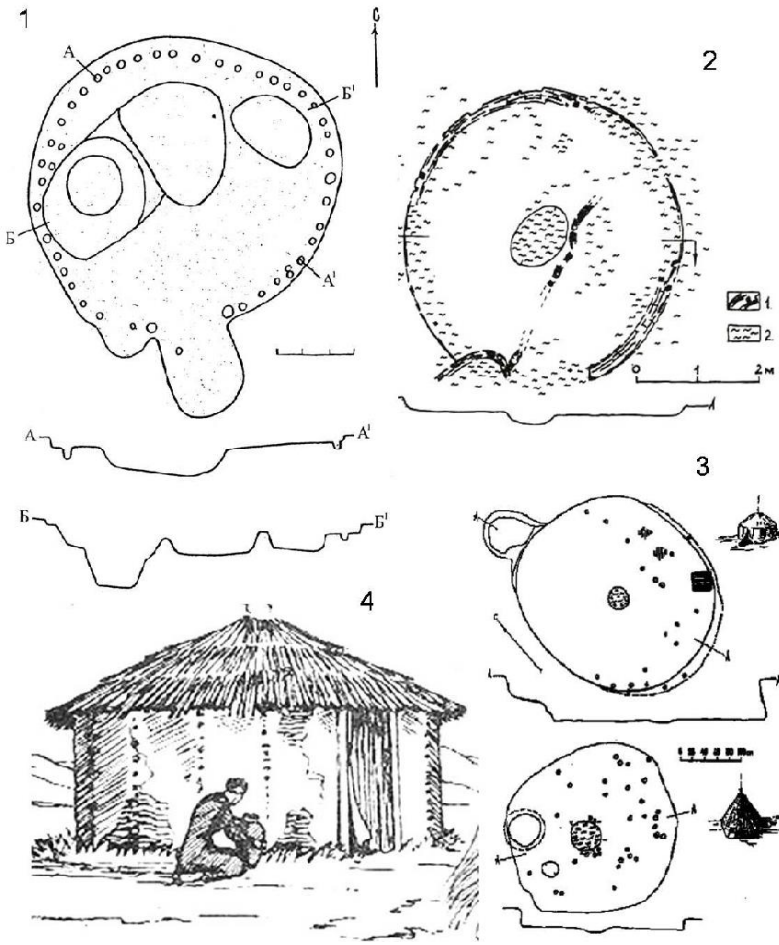
Hazar Konutları (Rek. S. A. Pletneva):

1)Yarı Sığınak Tipi

2)Kerpiç Ocaklı Saz Konut (Sarkel)

Levha 50. a. Hazar Konut Tipleri

Kaynak: Nadirova, 2012.

Hazarlar ve Bulgarlarda Yurt Tipi Konutlar:

1)Biler'in sur dışı yerleşiminden yurt izleri

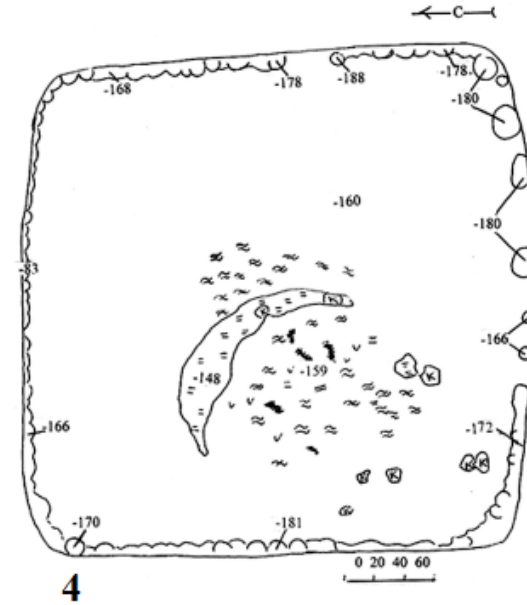
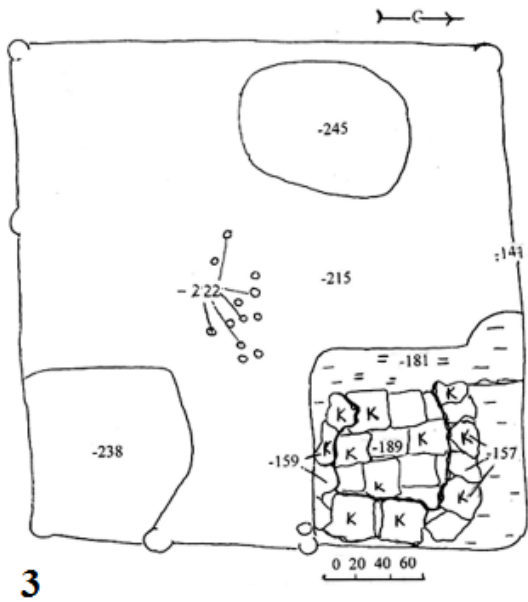
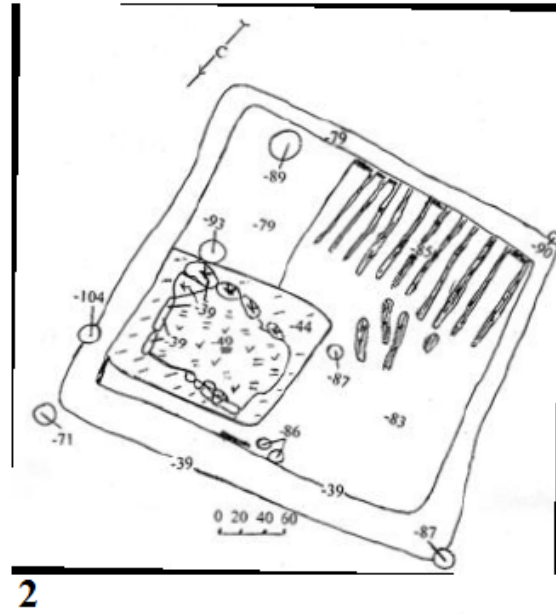
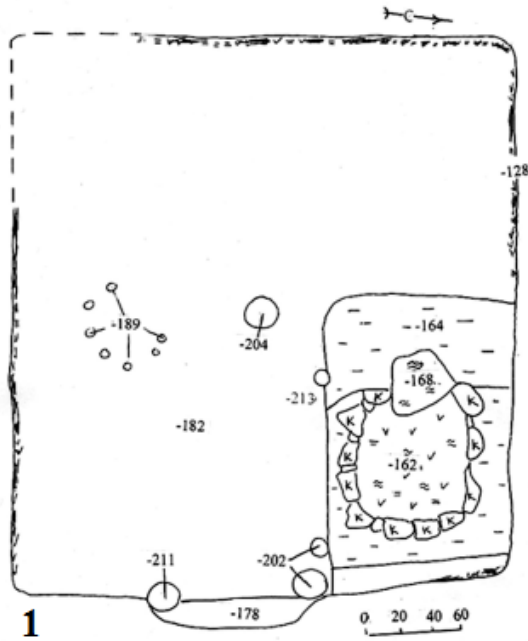
2)Mayaki yerleşiminden yurt izleri

3)Diğer Hazar kentlerinden yurt izleri

4)Hazar Kağanlığı Saltovo-Mayat sakinlerinin yurt tipi konut rekonstrüksiyonu (V. S. Flerov)

Levha 51. Hazar ve Bulgarlarda Yurt Tipi Konutlar

Kaynak: Nadirova, 2012.

Bulgar Konut Tipleri (Haz. V. V. Kaveyev):

- 1) Kojayev IV
- 2) Eski Kuybışev IV
- 3) Kojayev IV
- 4) Kojayev IV (Yarı Sığınak)

Levha 51. a. Bulgar Konut Tipleri

Kaynak: Nadirova, 2012.

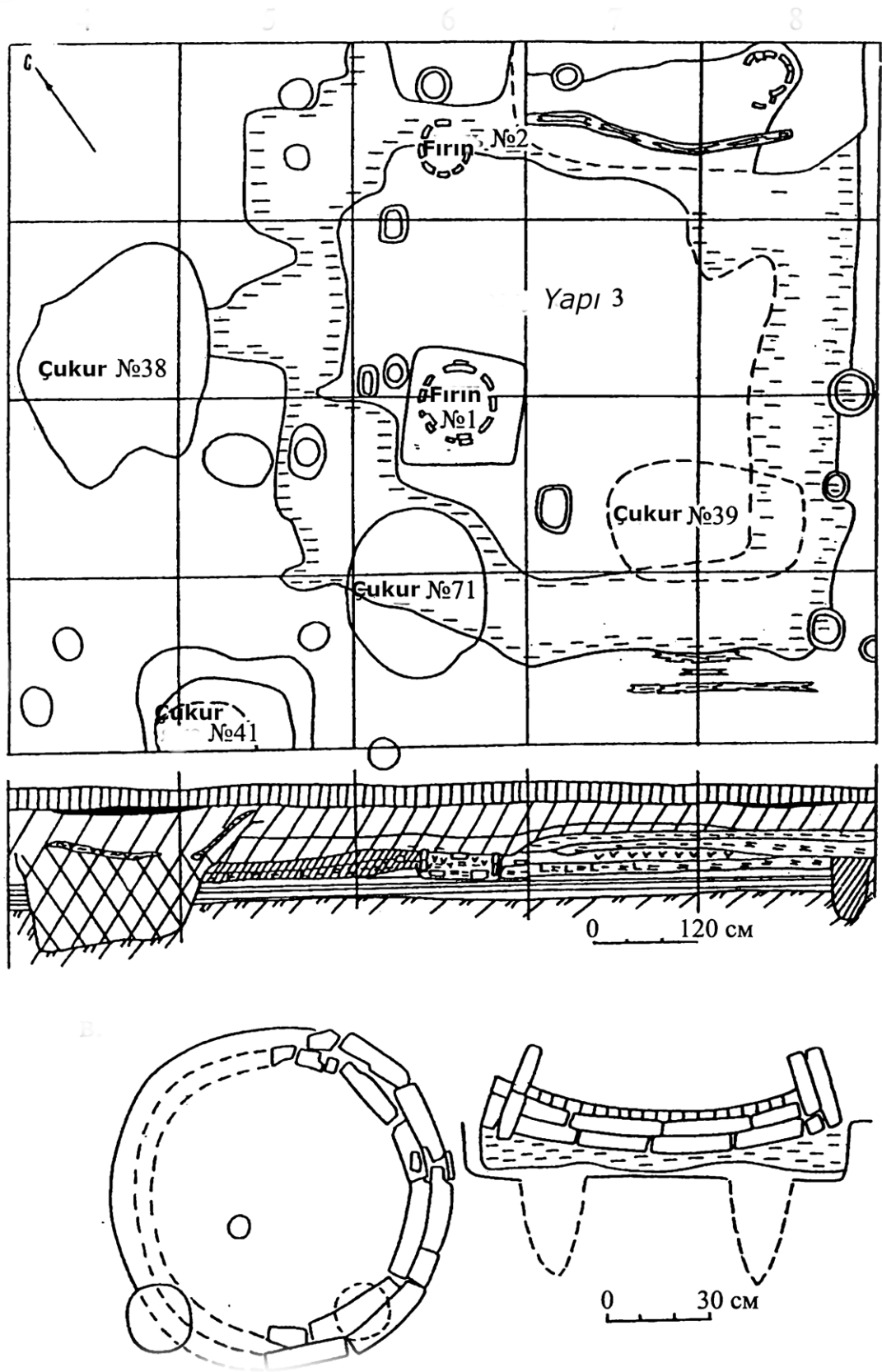
Levha 52. Sıradan Bulgar Evi

Kaynak: <https://russo-travel.ru/info/istoriya-volzhskoy-bulgarii/> (Erişim Tarihi: 10. 05. 2021).

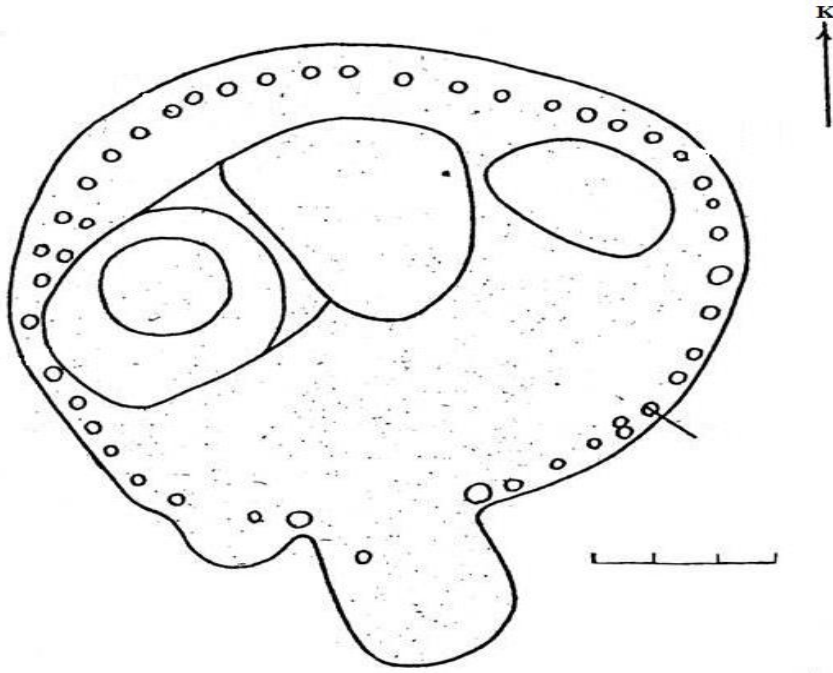
Levha 52. a. Bulgar Evi

Kaynak: <https://vbolgar.ru/?p=3255> (Erişim Tarihi: 07. 07. 2021).

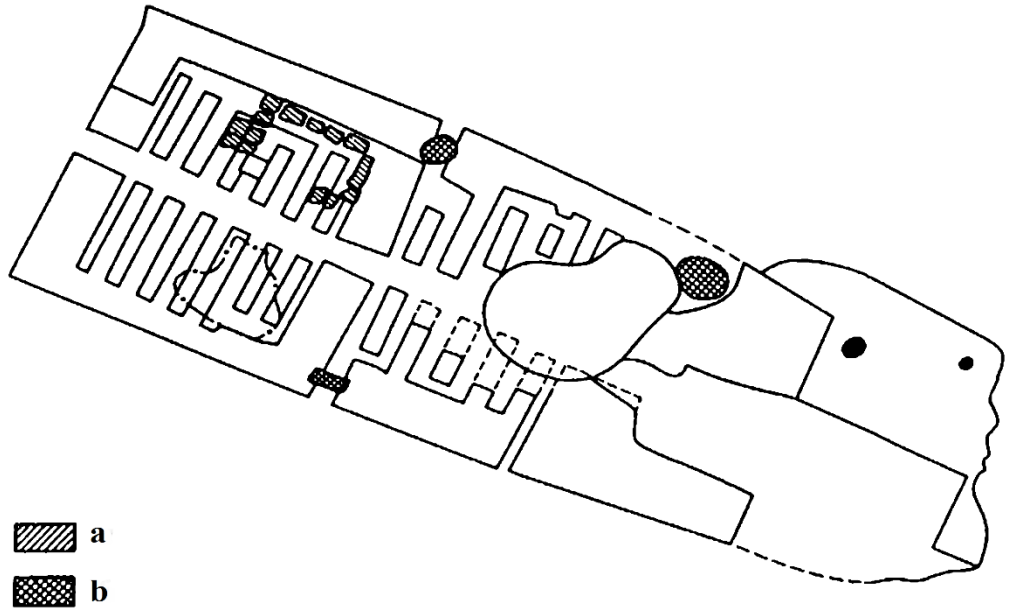
Levha 53. Biler'de Keşfedilen Sıradan Konut Planı

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 53. a. Yurt Planı

Kaynak: Huzin, 2001b.

Hulaş Kentindeki Kerpiç Konut
(V. H. Kahovski ve A. P. Smirnov)

a-Kerpiç odalar ; b-Dikey bacalar ; б-вертикальные дымоходы.

Levha 53. b. Hulaş Kerpiç Konut Planı

Kaynak: Huzin, 2001b.

Levha 54. Soylu Konut Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan.

Levha 54. a. Biler Cuma Cami Yanındaki Soylu Konutu Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

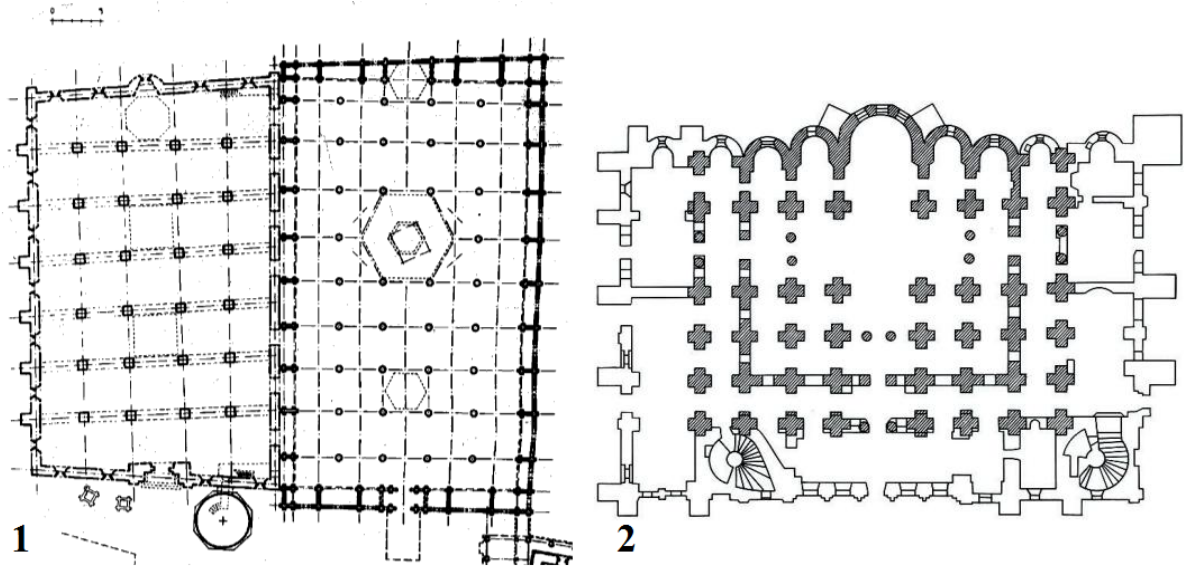
Levha 54. b. Bulgar Kır tipi Malikane Çiftlik Maketi

Kaynak: Nadirova, 2012.

Levha 55. Bulgar Kent Kazılarında Keşfedilen Konut Çukurları (XIV.yy.)

Kaynak: Akıncı, M. (31. 07. 2021) Bulgar-Tataristan.

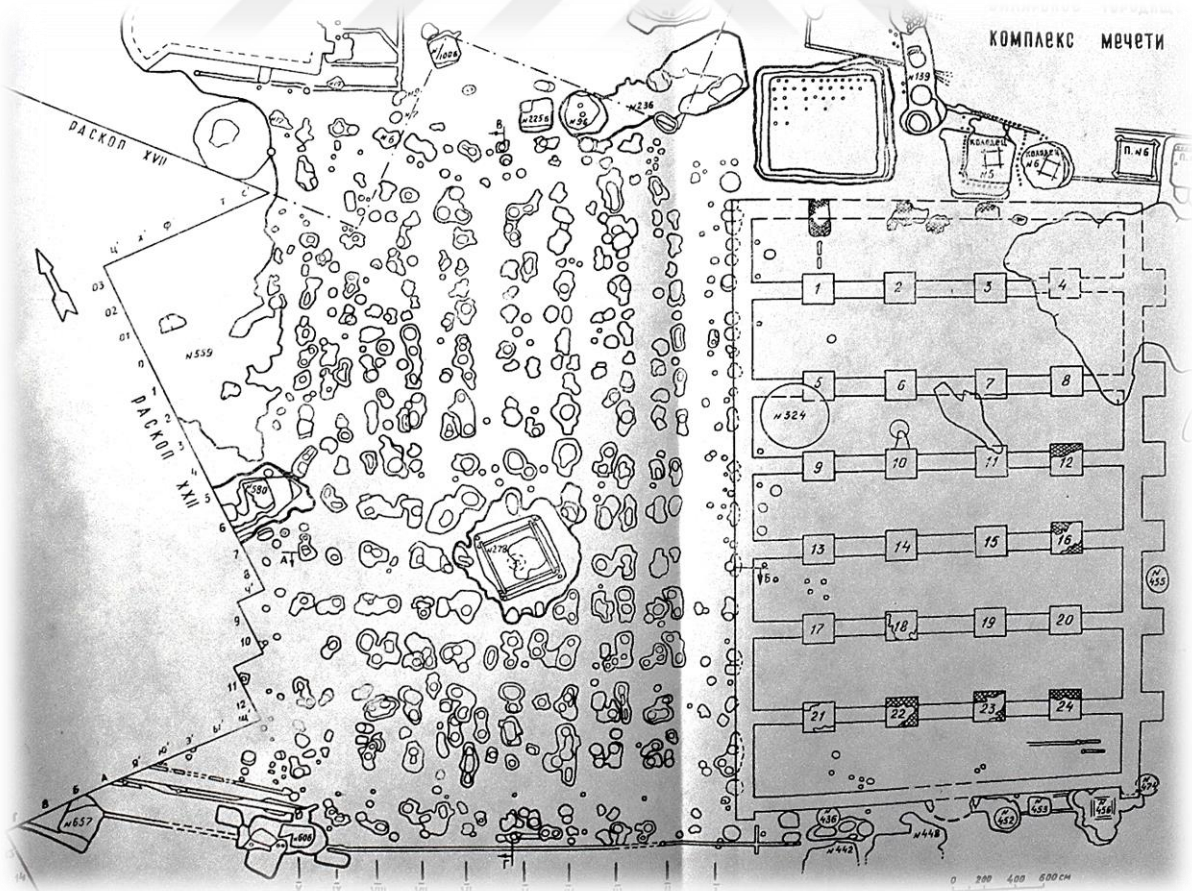

1) Biler Cuma Cami Planı (S. S. Aydarov)

2) St. Sophia Katedral Planı (A. V. Bunin)

Levha 55. a. St. Sophia Katedrali ve Biler Cuma Cami Planlarının Karşılaştırılması

Kaynak: Nadirova, 2012.

Levha 56. Biler Cuma Cami Planı

Kaynak: Halikov ve Şarifullin, 1979: 21-45.

Levha 56. a. Biler Ahşap-Taş Cami Temel Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan.

Levha 57. Biler Cami Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

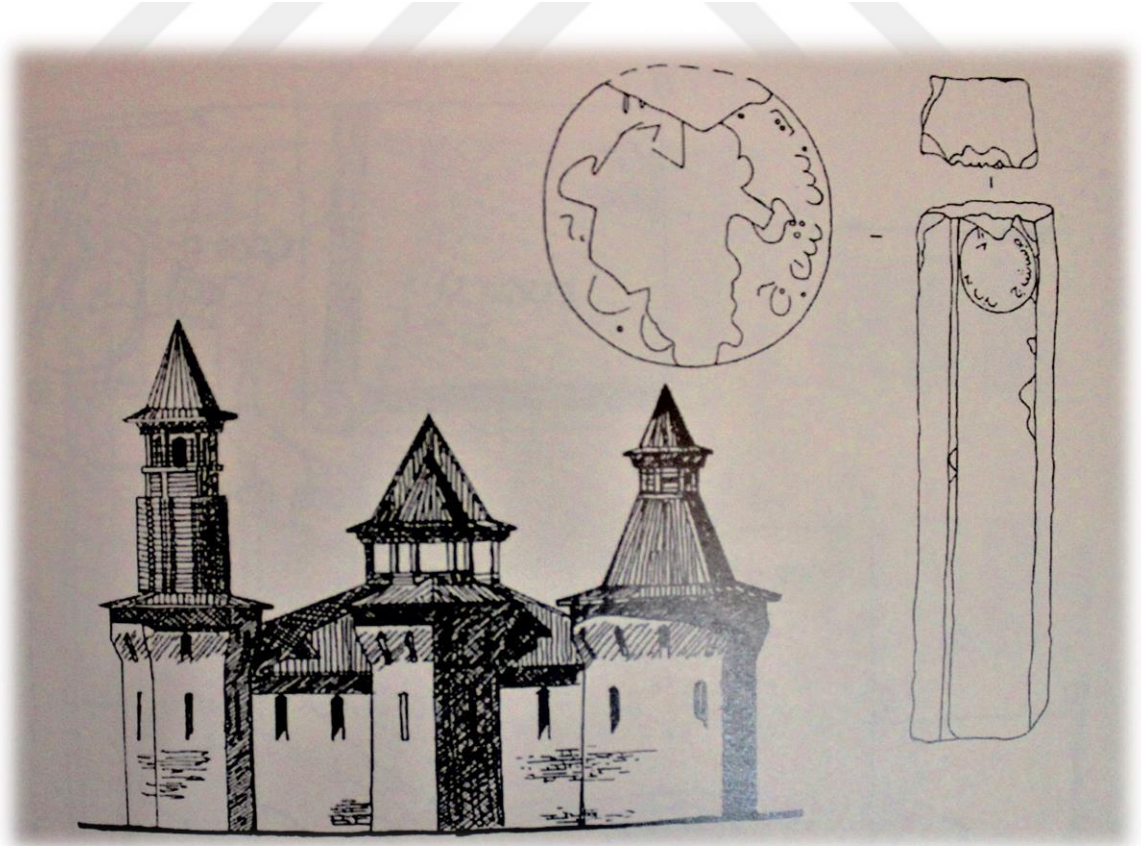
Levha 57. a. Biler Cami'nin Minare Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

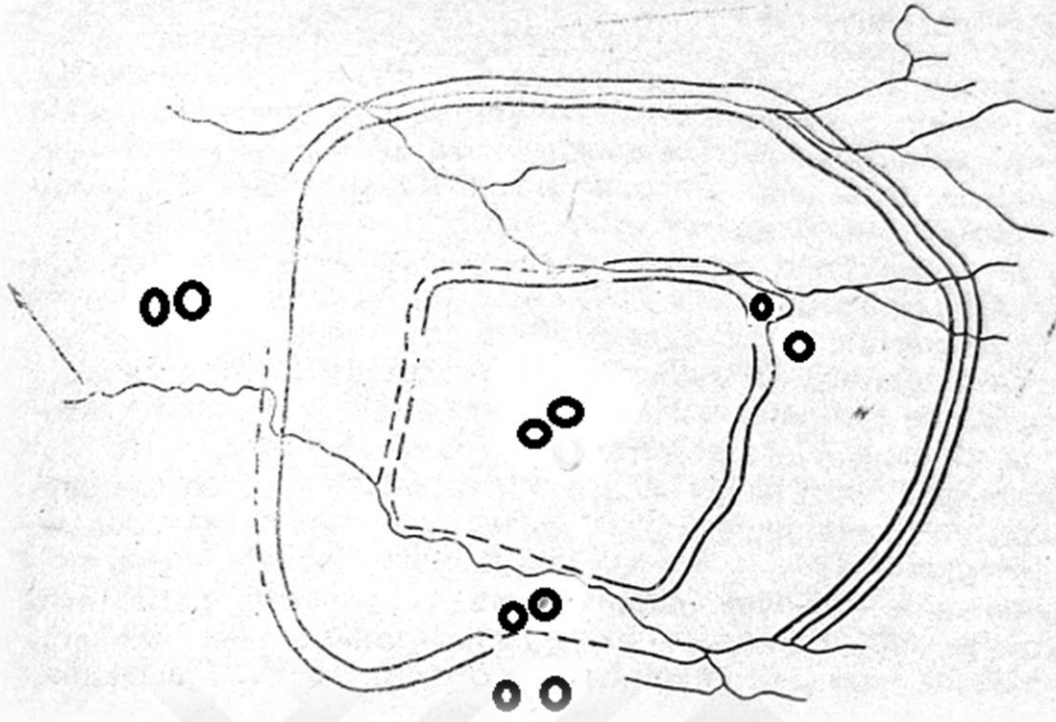
Levha 58. Biler Cami'nin Yanındaki Yapı Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 58. a. Alabuga Cami-kale ve Taş Sütun (S. S. Aydarov)

Kaynak: Nigamayev, 2005.

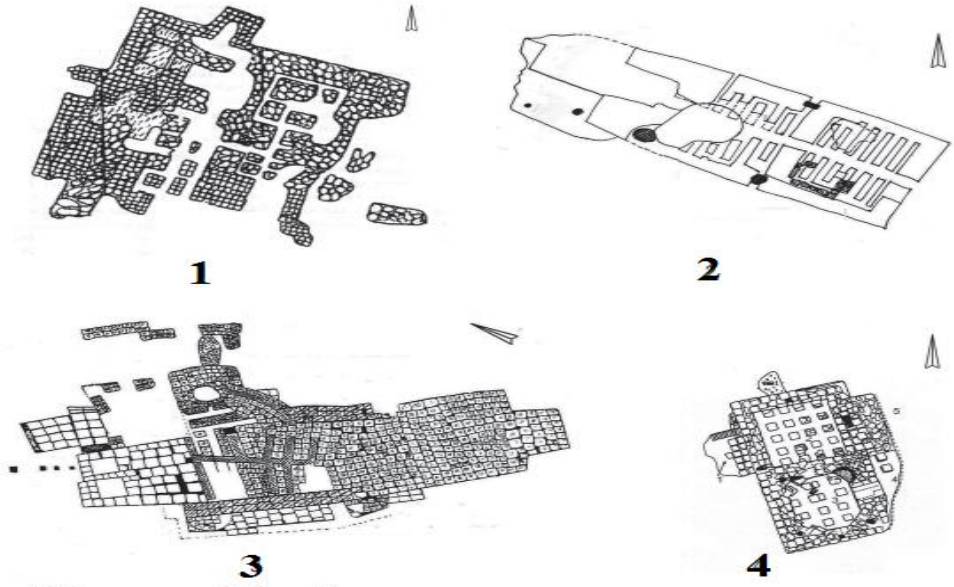
Levha 59. Biler Kenti Mezarlık Konumları

Kaynak: Halikova, 1976: 146-147.

Levha 59. a. Biler Mezarlık Kazıları

Kaynak: Halikova, 1976: 146-147.

Bulgar Hamam Planları:

1)Murom Kasabası

2)Hulaş

3)Suvar

4)Krasnosyunyukov I

Levha 60. İtil Bulgar Hamam Planları

Kaynak: Zilivinskaya, 2020: 145-158.

Levha 60. a. Biler Cuma Cami Yanındaki Yapı (hamam olduğu varsayılan) Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

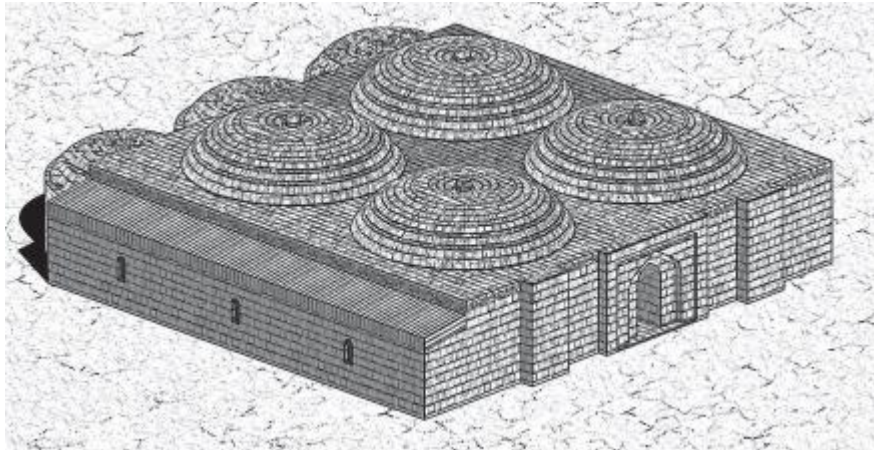
Levha 61. Biler Cuma Yanındaki Yapının Tuğla Kalıntısı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan.

Levha 61. a. Biler Cami'nin Yanındaki Binanın Kanal Yapısı

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan.

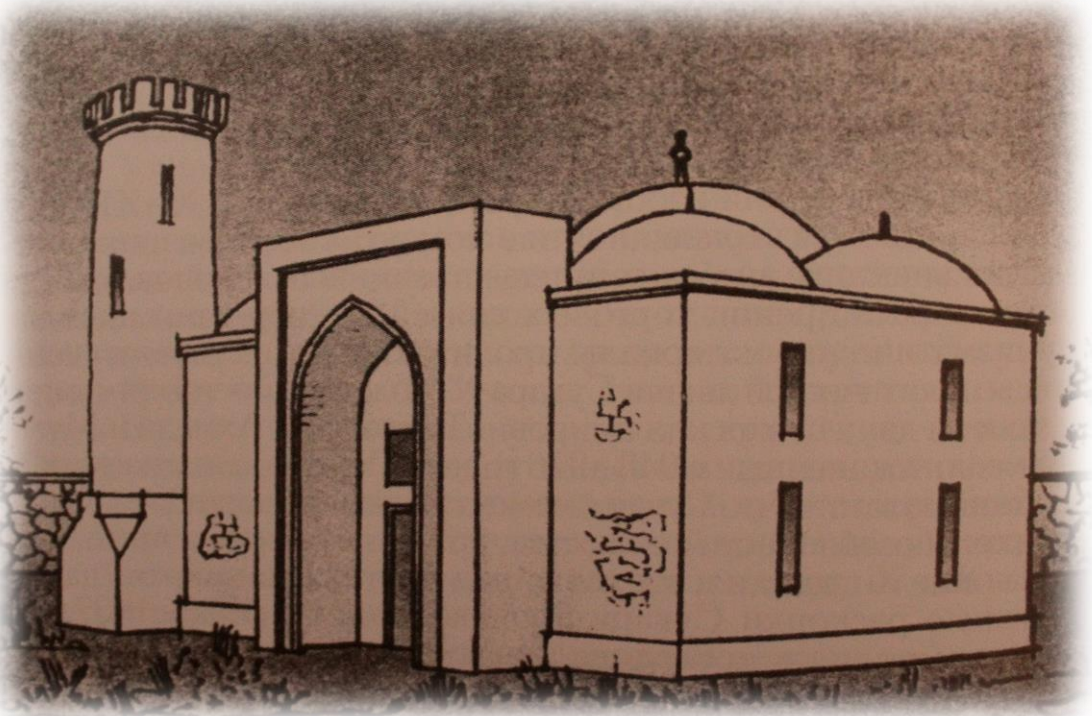
Levha 61. b. Biler Cami'nin Yanındaki Yapının Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Zilivinskaya, 2020: 145-158.

Levha 62. Biler Kervansaray/Hamam Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar-Tataristan.

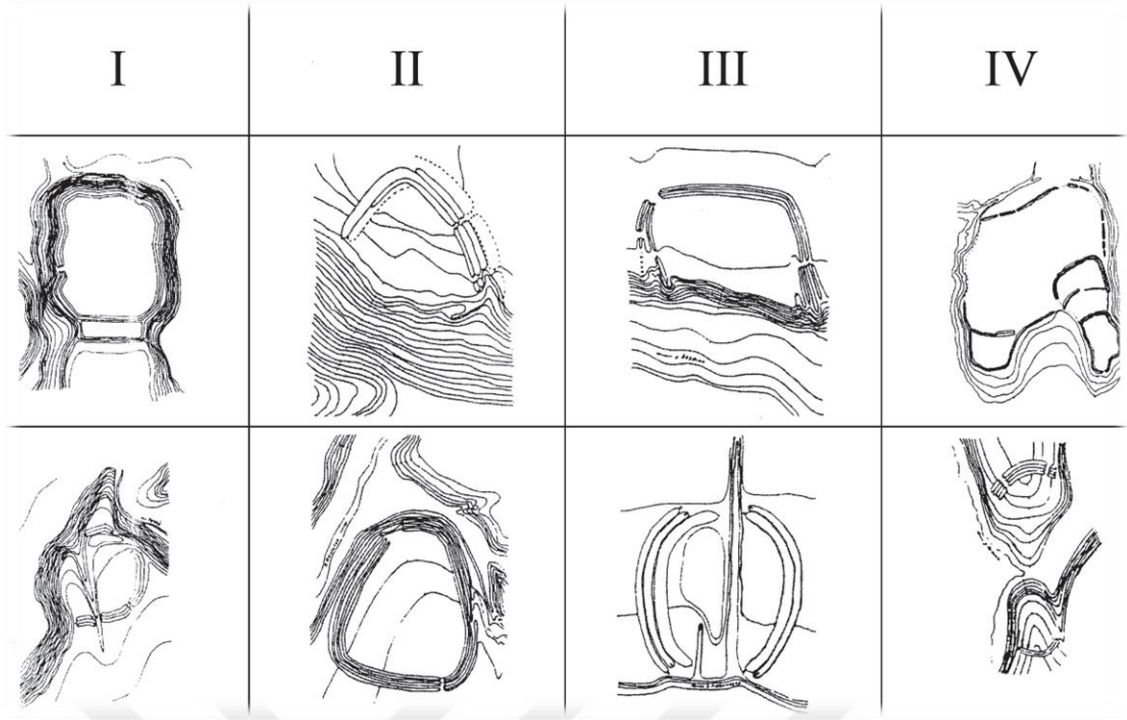
Levha 62. a. Suvar Sarayı. Rekonstrüksiyon: F. H. Valeyeva

Kaynak: Davletşin ve Huzin, 2019.

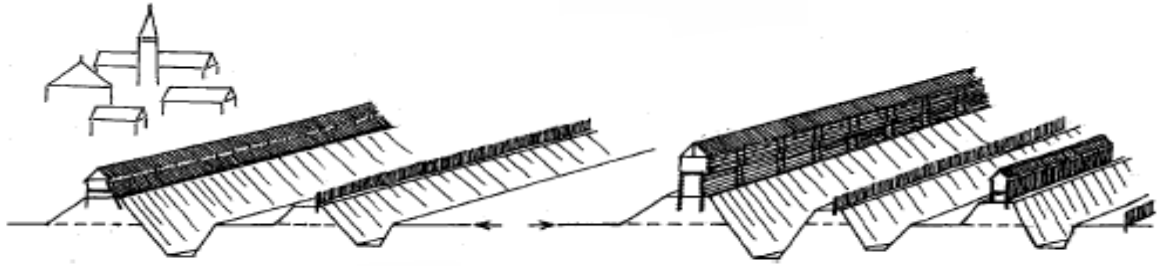
Levha 62. b. Biler Sarayı'nın Muhtemel Konumu

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Kültür Evi. Bilyar Kent Kazı Resimleri Sergisi. Tataristan.

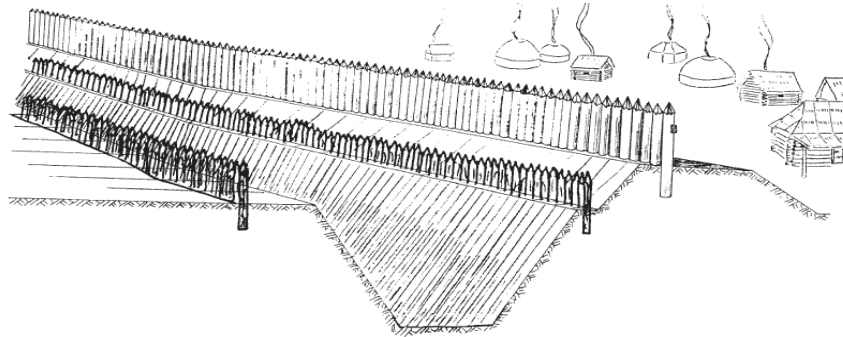
Levha 63. Kent Yerleşim Tipleri

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

Levha 63. a. Biler Tahkimat Rekonstrüksiyonu

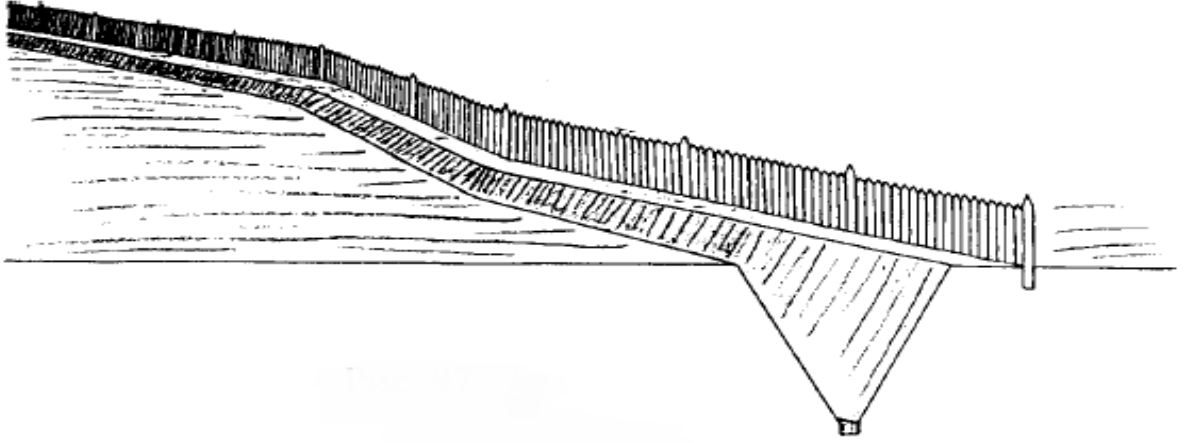
Kaynak: Gubaydullin, 2002.

**Tankeyev X. Yüzyıl Savunma Yapısı-Kazıklı Duvar
(Rek. A. M. Gubaydullin)**

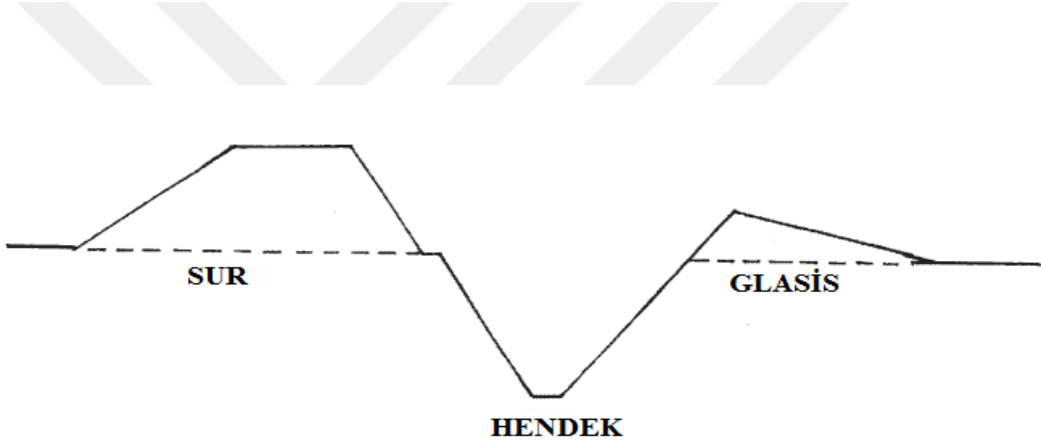
Levha 63. b. Kazıklı Duvar Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

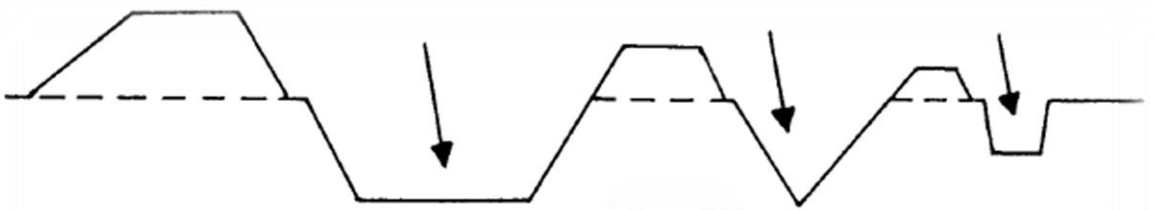
Levha 64. Kazıklı duvar

Kaynak: Gubaydullin, 2002.

Levha 64. a. Glasis sistemi

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

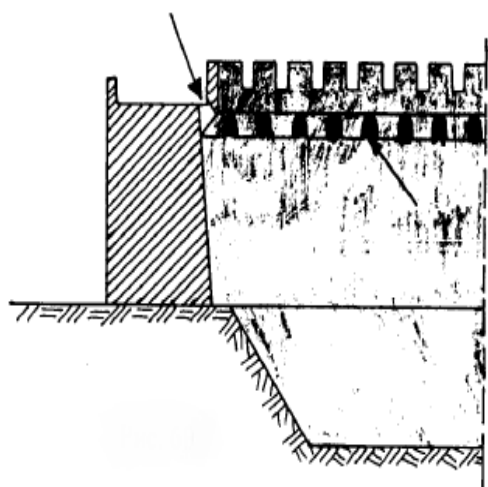
Levha 64. b. Hendek tipleri

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

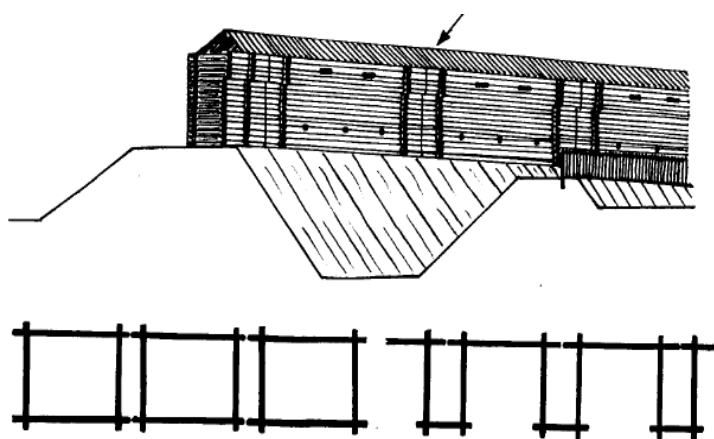
Levha 65. Savunmada ters eğim

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

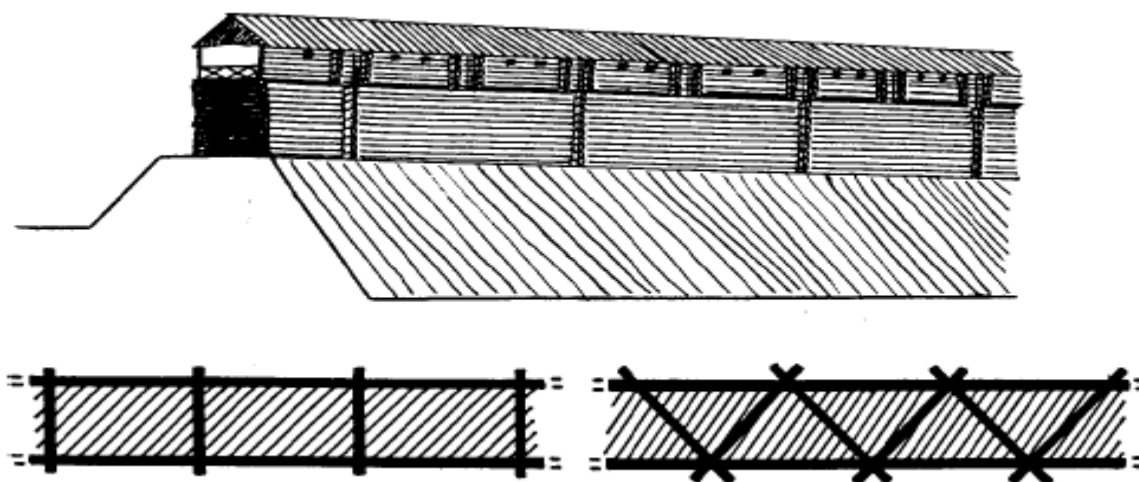
Levha 65. a. Tahta perde

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

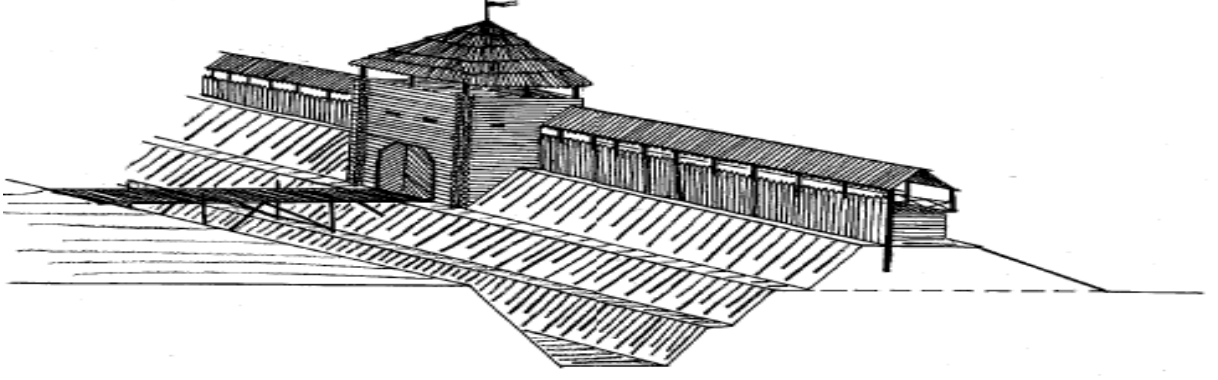
Levha 65. b. Gorodin

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

Levha 65. c. Tarasa

Kaynak: Gubaydullin, 2003.

Levha 66. Eski Kazan Tahkimat Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

Levha 66. a. Biler Dış Kent Sur Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 66. b. Biler Dış Kent Sur Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

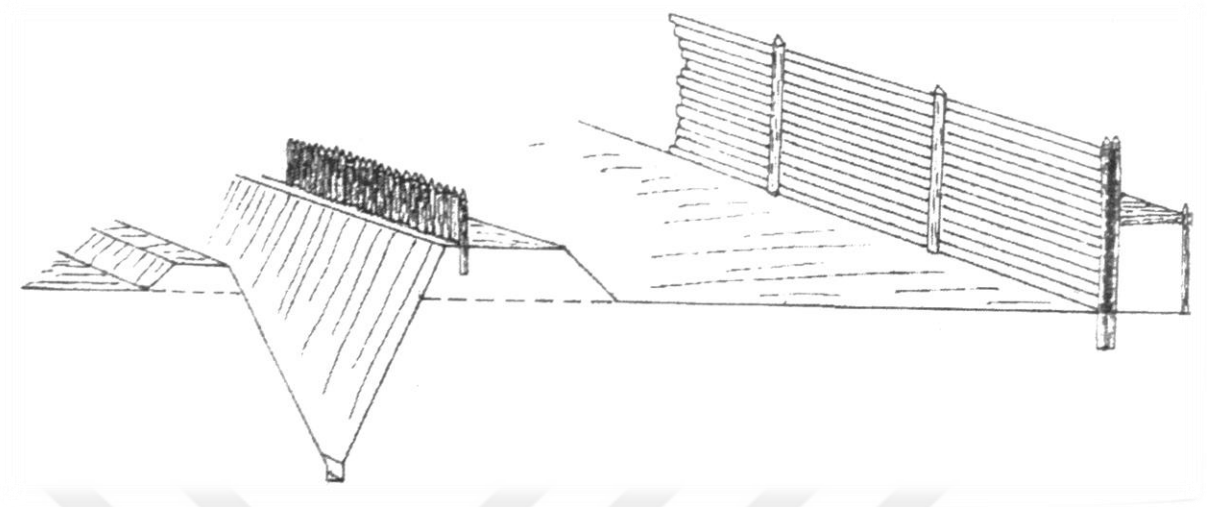
Levha 67. Biler İç Kent Sur Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

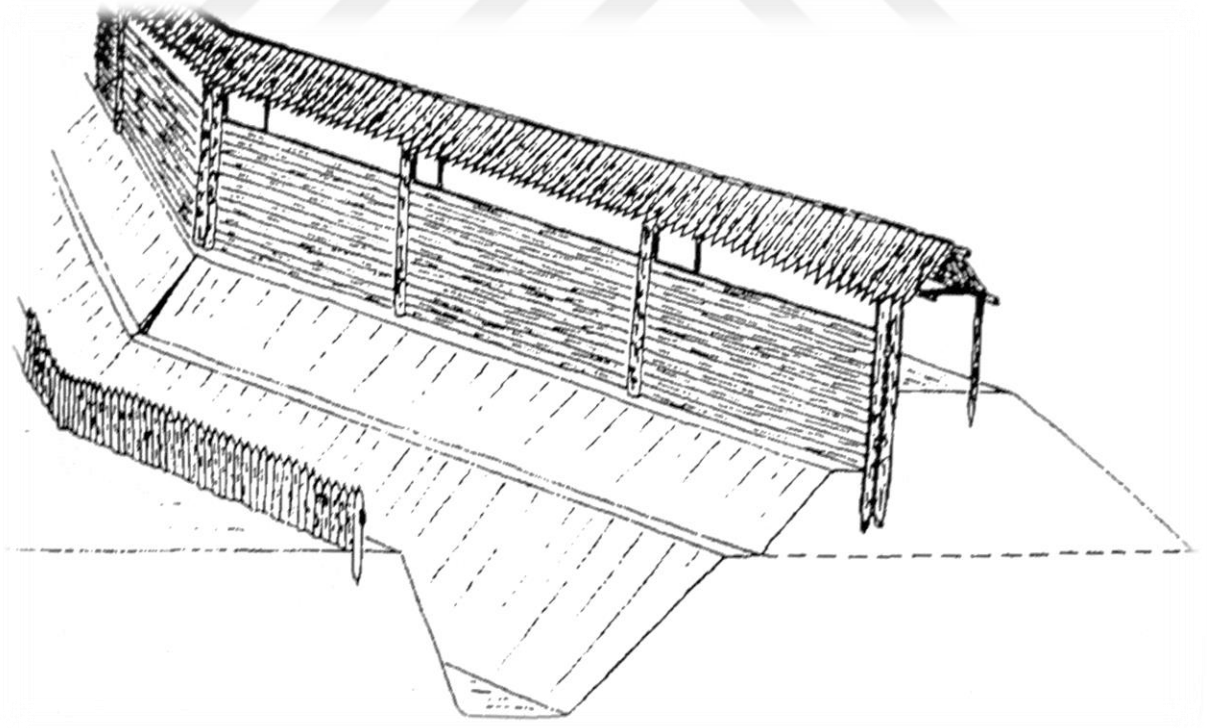
Levha 67. a. Biler İç Kent Sur Kalıntıları

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

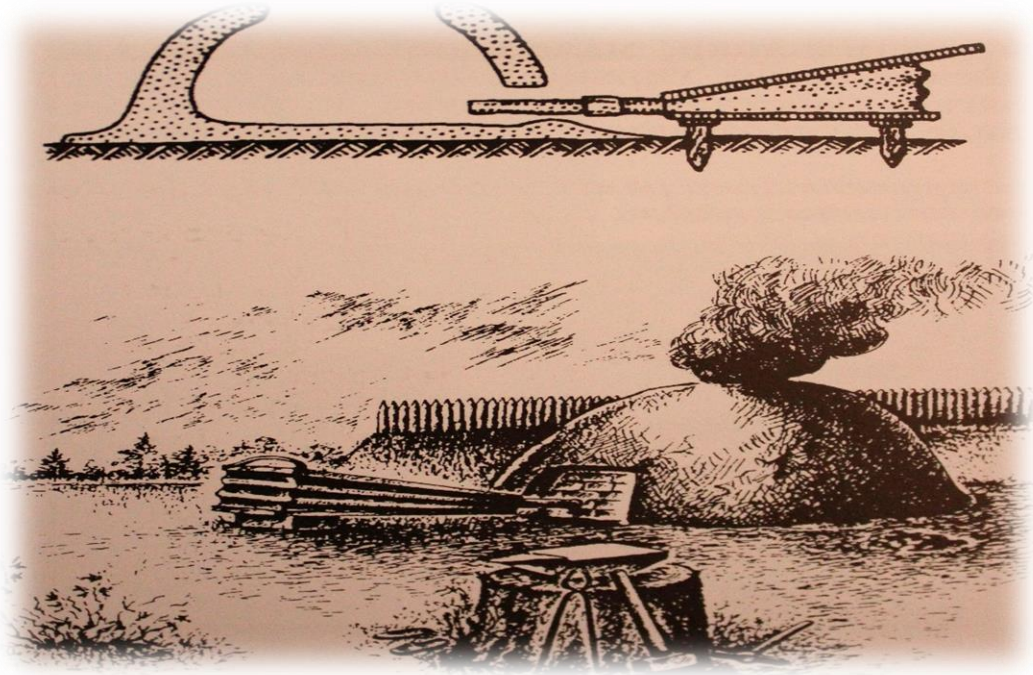
Levha 68. Bulgar kenti tahkimat rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

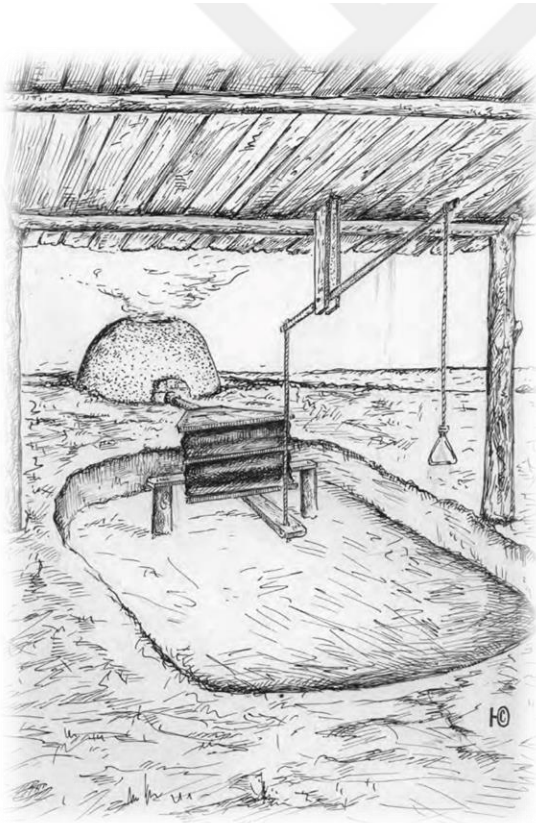
Levha 68. a. Bulgar kenti tahkimat rekonstrüksiyonu

Kaynak: Gubaydullin, 2019: 6-323.

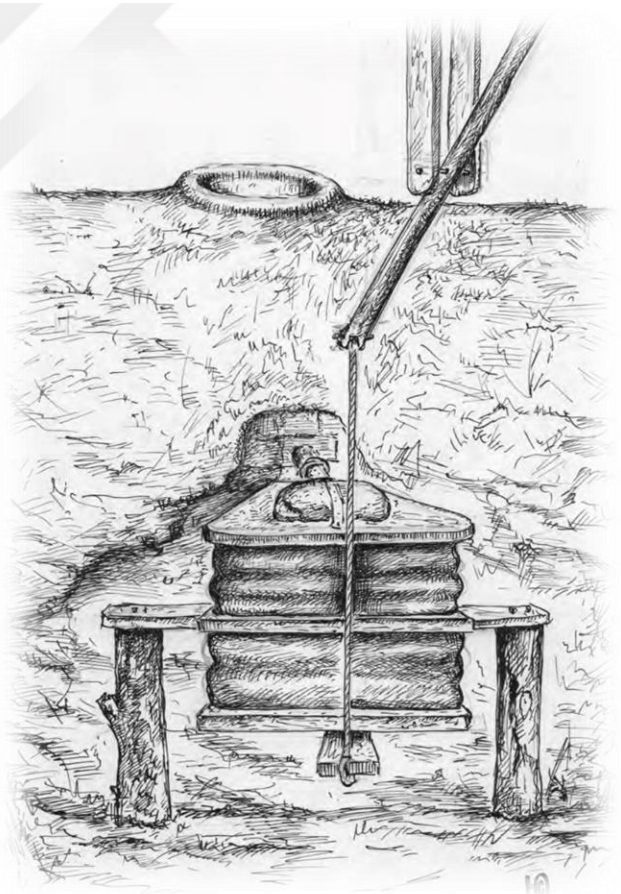
Levha 69. Metalurji Çukuru (Sanatçı: Yu. A. Semikin)

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

**Levha 69. a. XI-XII. Yüzyıl İtil Bulgarlarının
Metalürjik Çukur Rekonstrüksiyonu**

Kaynak: Semikin, 2015.

**Levha 69. b. X-XII. Yüzyıl İtil Bulgarlarının Metalürjik
Çukur Rekonstrüksiyonu (Hulaş yerleşimi araştırma**

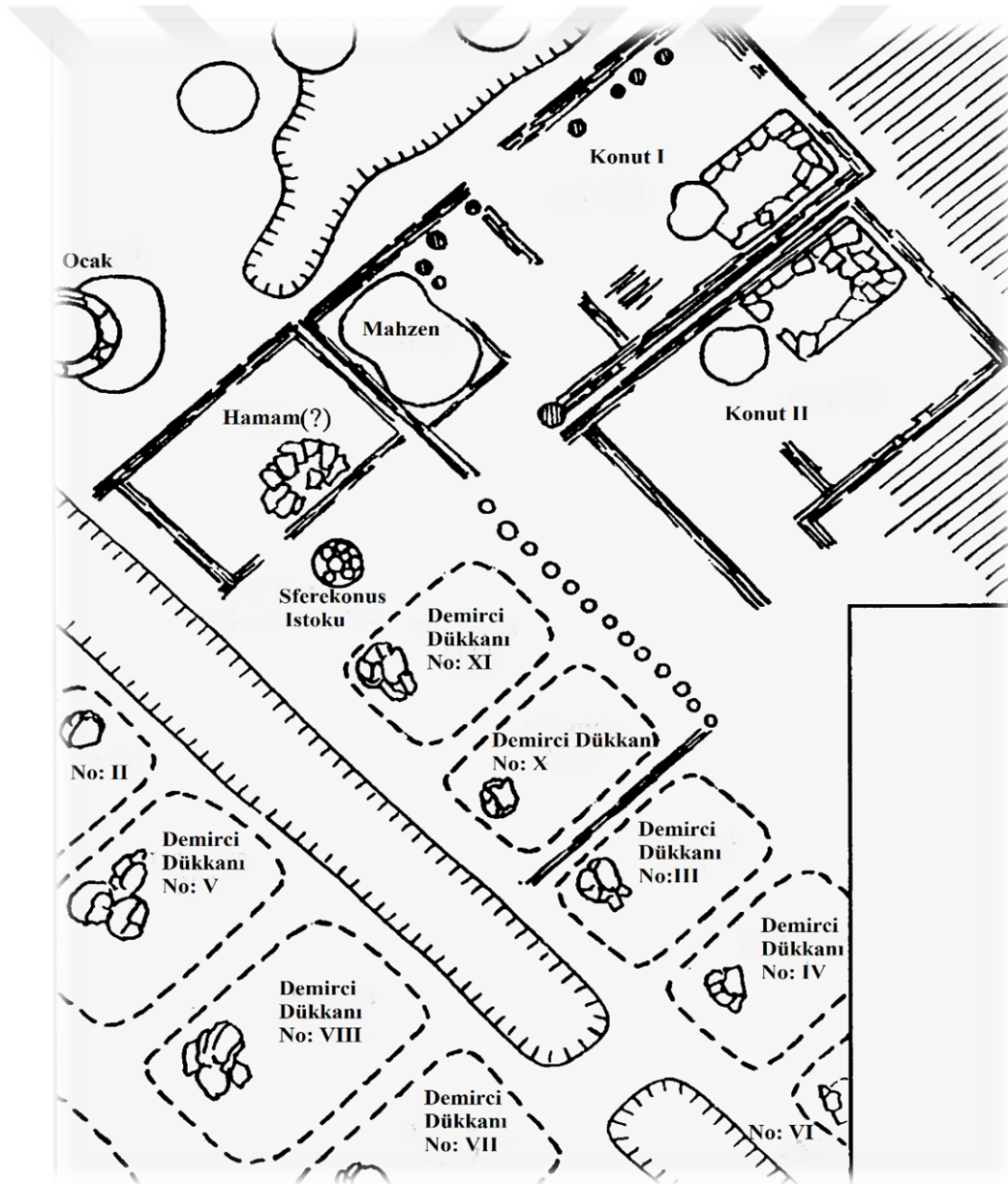
sonuçlarına dayanılarak)

Kaynak: Semikin, 2015.

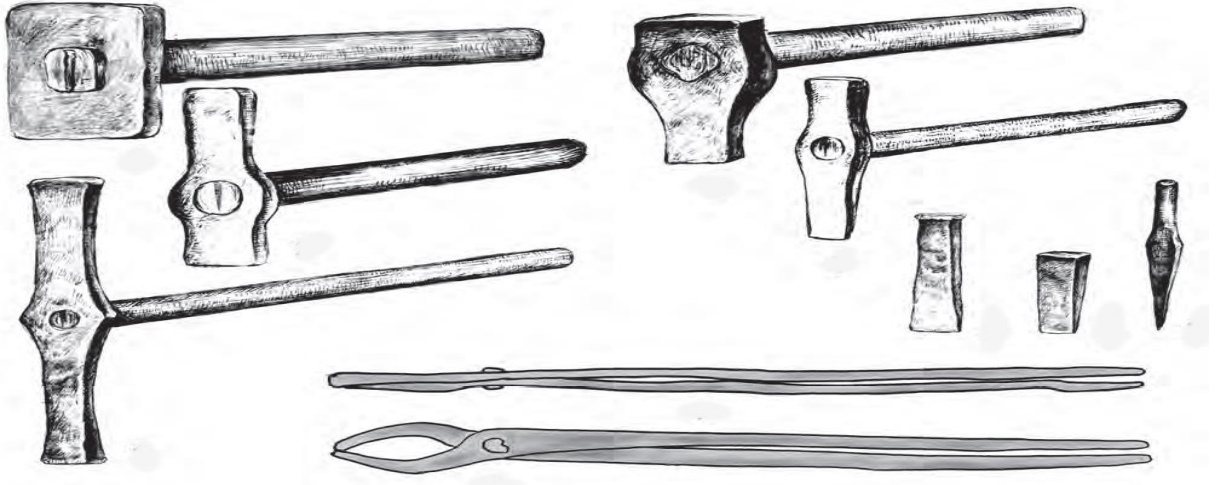
Levha 70. Starokuybişev Köyü'nde emtia demir süngerlerinin birikmesi

Kaynak: Semikin, 2015.

Levha 70. a. Biler'deki demirci-metalurji atölye planı (A. H. Halikov)

Kaynak: Huzin, 2001.

Levha 70. b. İtil Bulgar demirci aletleri

Kaynak: Semikin, 2015.

Levha 71. Bulgar müzesi olta kancaları

Kaynak: <https://vbolgar.ru/?p=1012> (Erişim Tarihi: 06. 05. 2021).

Levha 71. a. Ok uçları (X-XIII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 71. b. Ok uçları (X-XIII. yy.)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 72. Bronz matris. Çap: 9 cm (XI-XII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 72. a. Metal matris. Çap: 4.3×4.3*0.3 cm. (XII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 72. b. Ticaret ekipmanları. Bronz ve demirden terazi ve ağırlık (X-XIII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 72. c. Şakül ve ticaret pulları (XI-XIII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 73. Zoomorfik bronz kilitler (XI-XIII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 73. a. Usta Ebu Bekir tarafından 1146-1147'de yapılmış Arapça ibareli kilit buluntusu

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 74. Doğal taştan ve kehribardan takılar

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 74. a. Taş yapımı kolye

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi.

Bilyar, Tataristan.

Levha 74. b. XI-XIII. yy. başlarına ait altın şakak askısı (filigran, dövme, damga)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

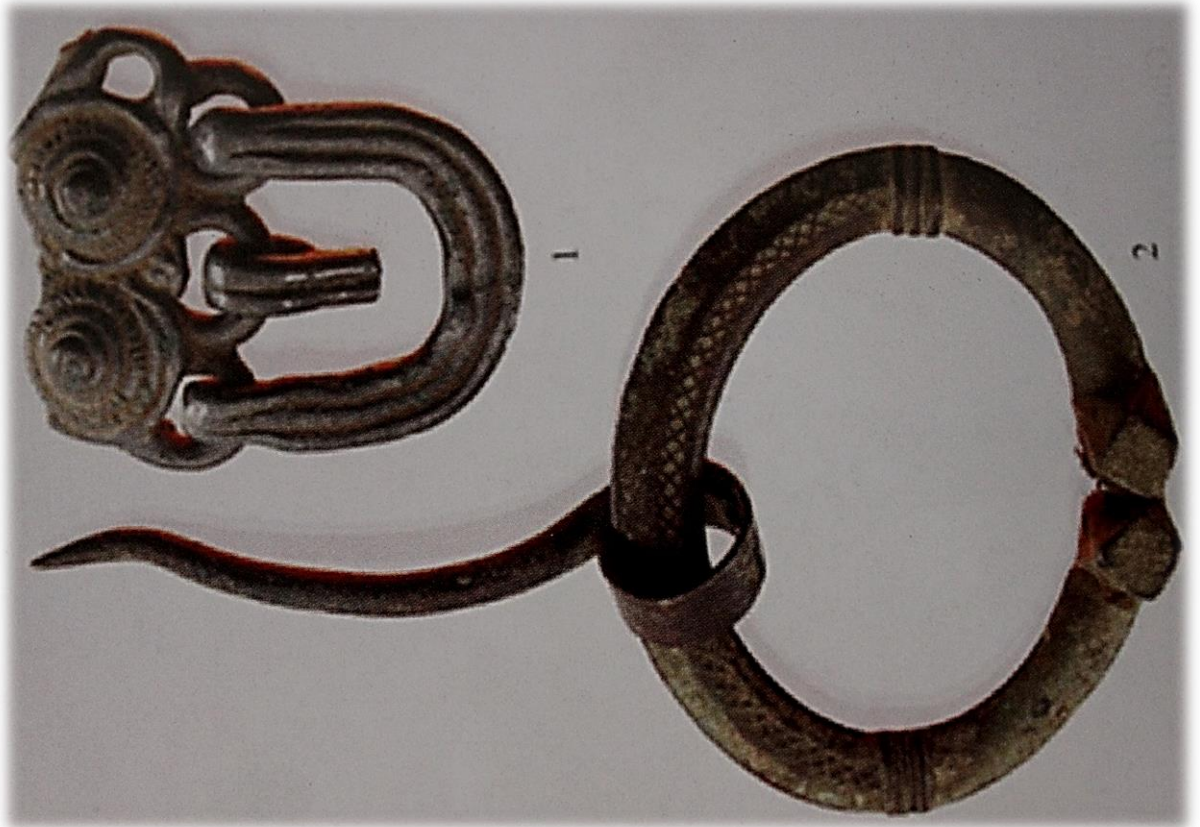
Levha 74. c. Lunula. Ay şeklinde bronz asma takı (XII-XIII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

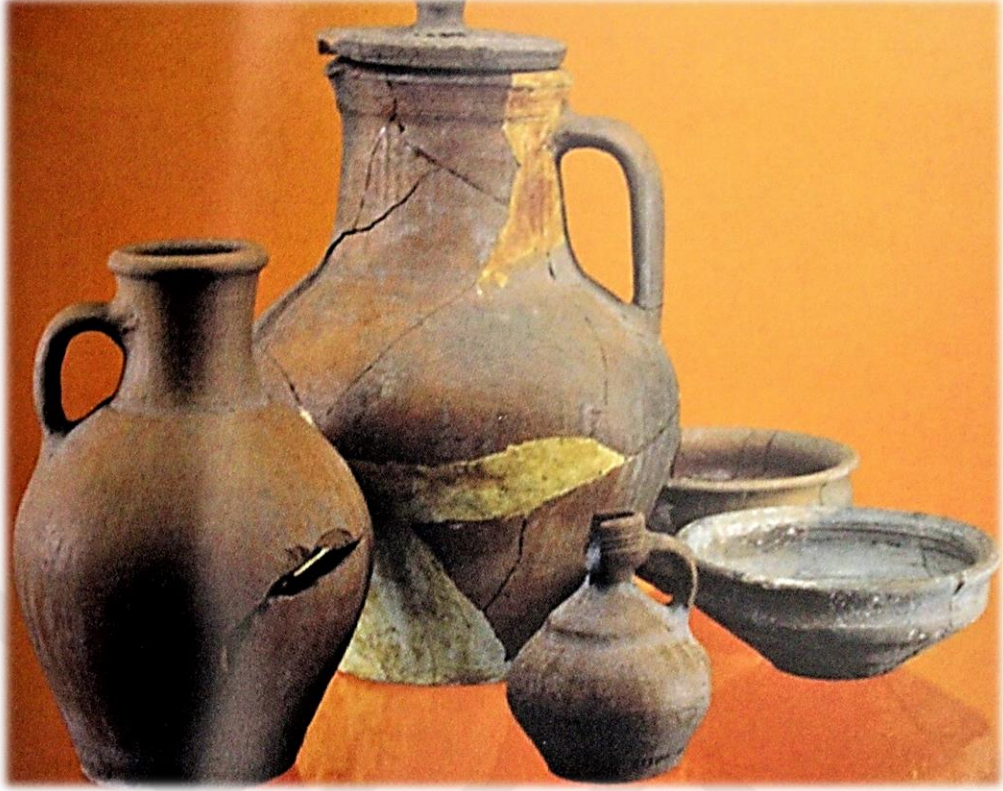
Levha 75. Kemer tokaları (XI-XIII. yy.)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

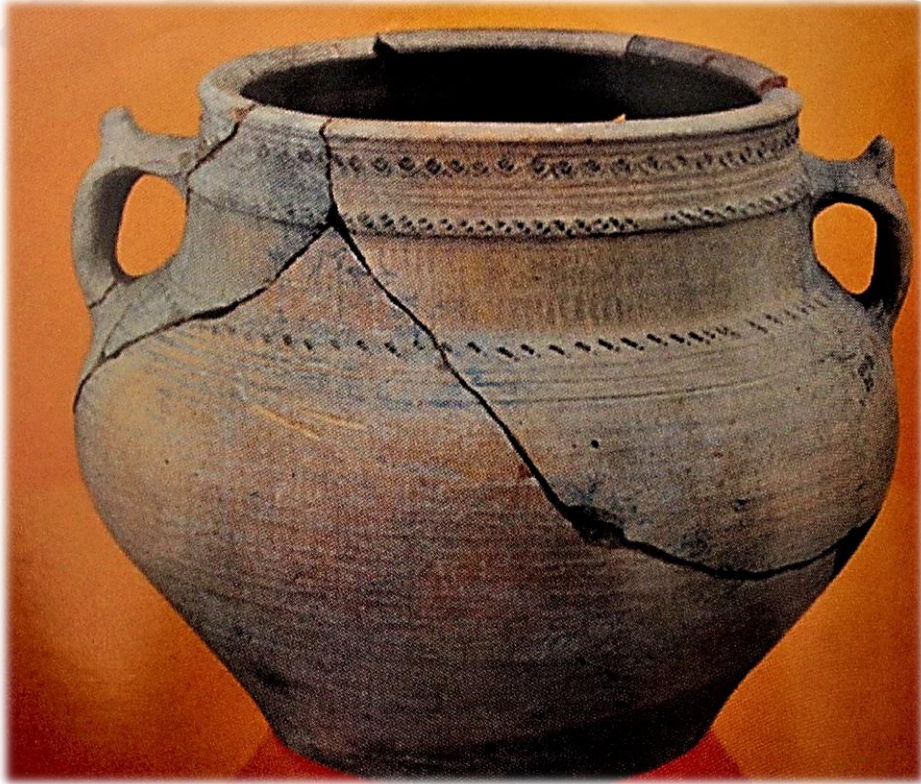
Levha 75. a. Kemer tokaları (XI-XIII. yy.)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 76. Kap kacak buluntuları (XI-XII. Yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 76. a. XII. Yüzyıla ait çömlek buluntusu

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*. 2017.

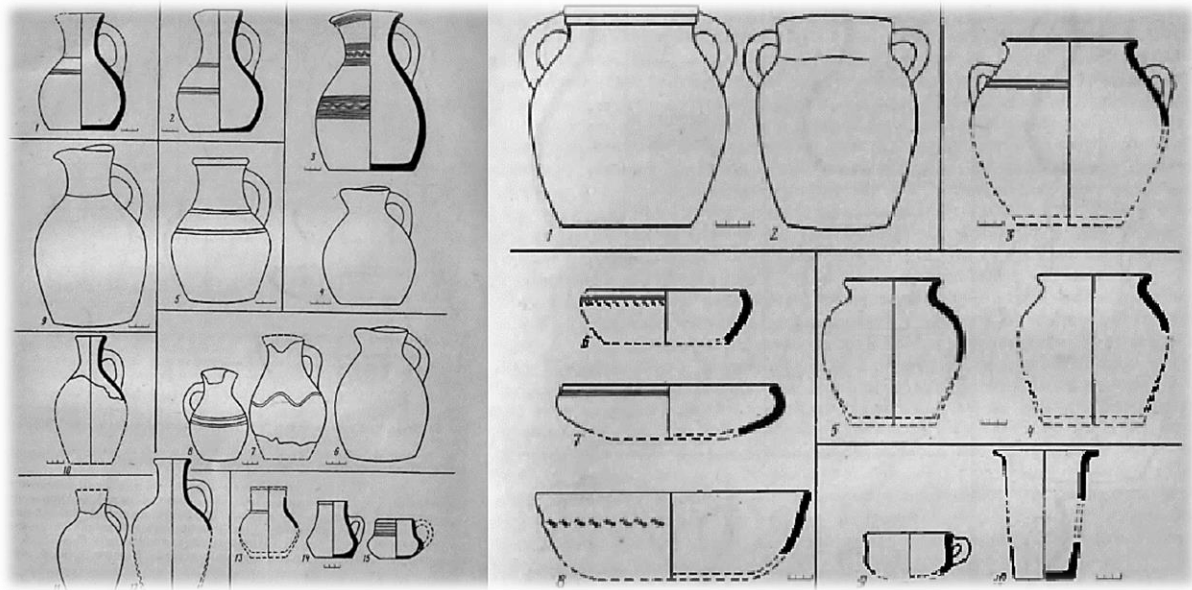
Levha 76. b. Kil bardaklar (X-XI. YY)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

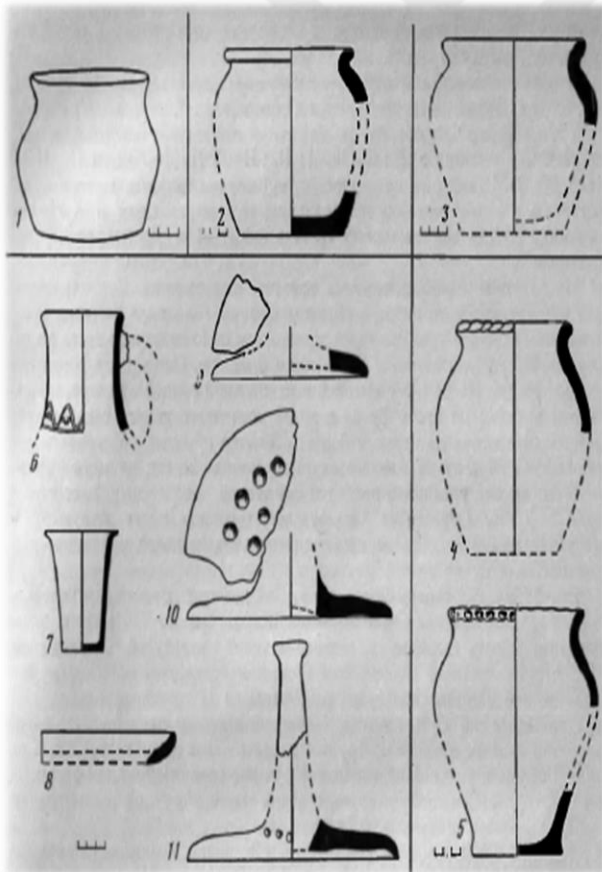
Levha 76c. Testi (XII-XIII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

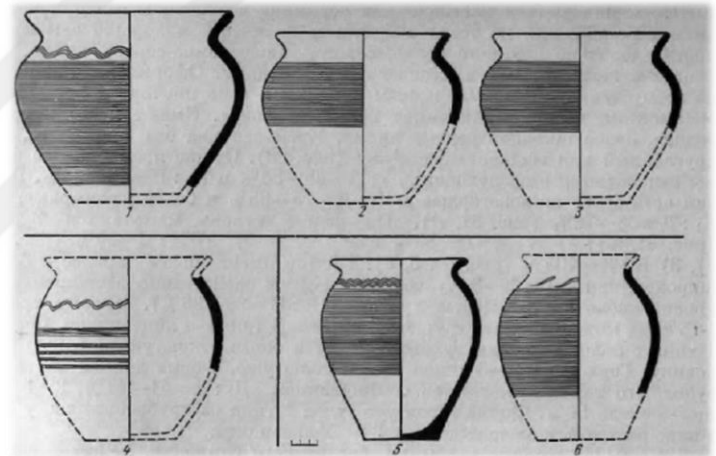
Levha 77. İtil Bulgar I. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

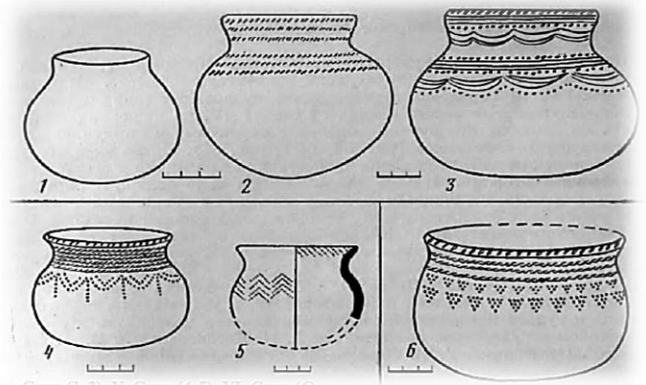
Levha 77. a. İtil Bulgar II. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

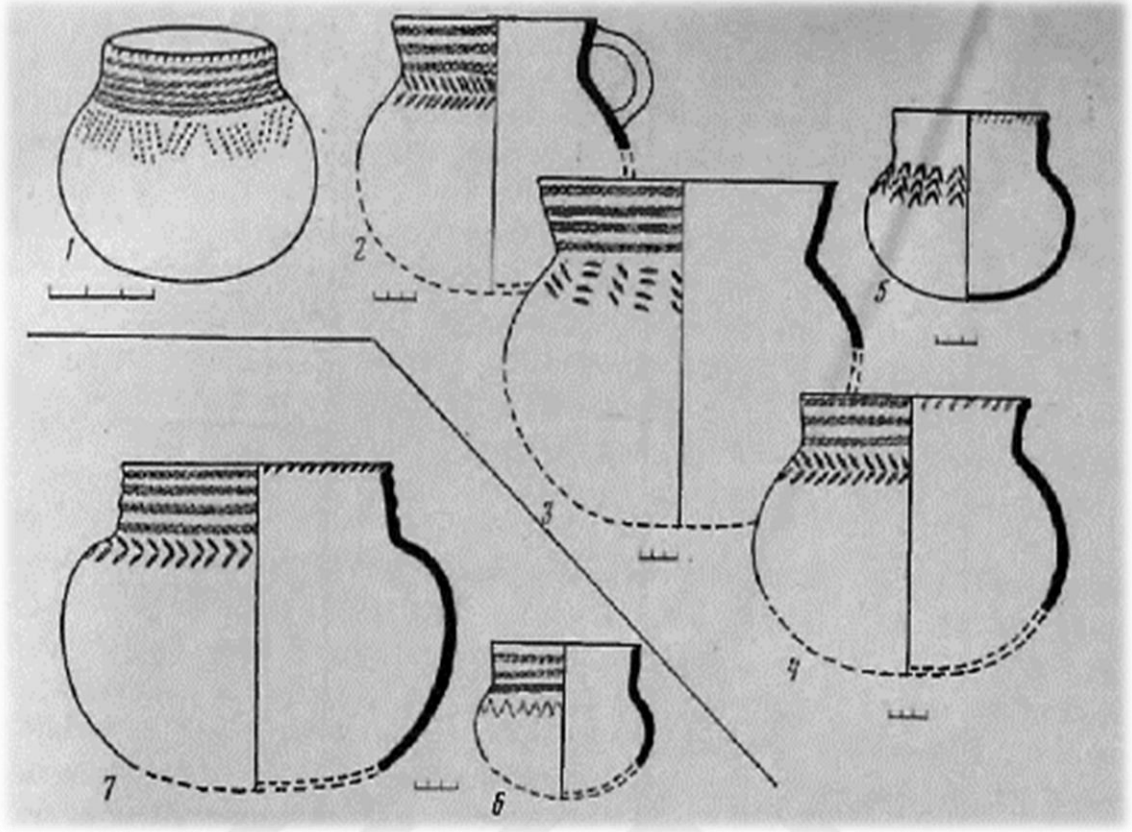
Levha 77. b. İtil Bulgar III. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

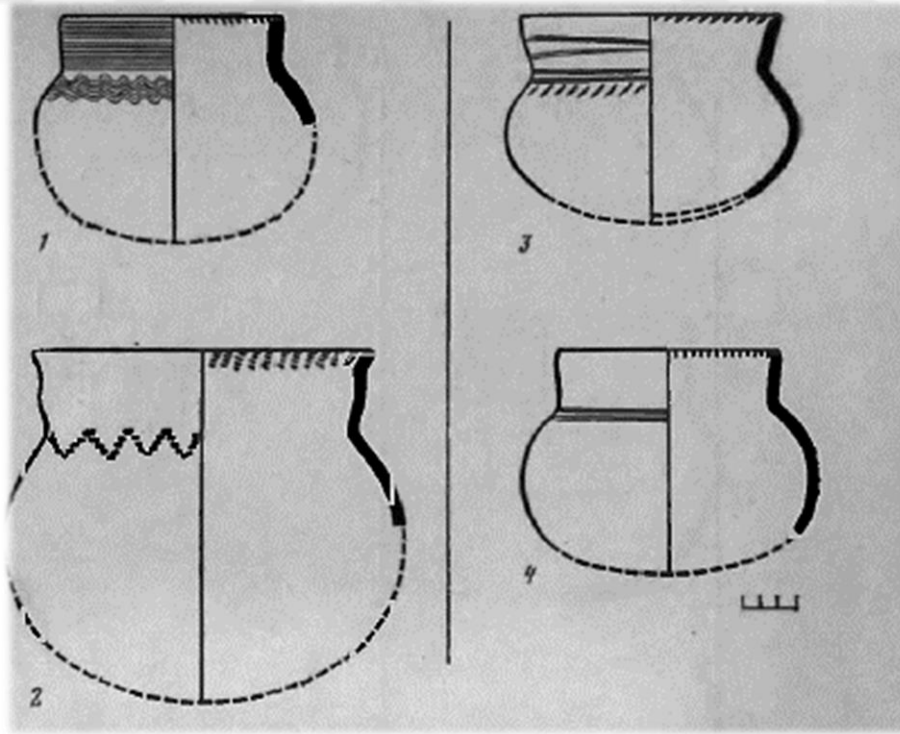
Levha 77. c. İtil Bulgar IV, V, VI. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

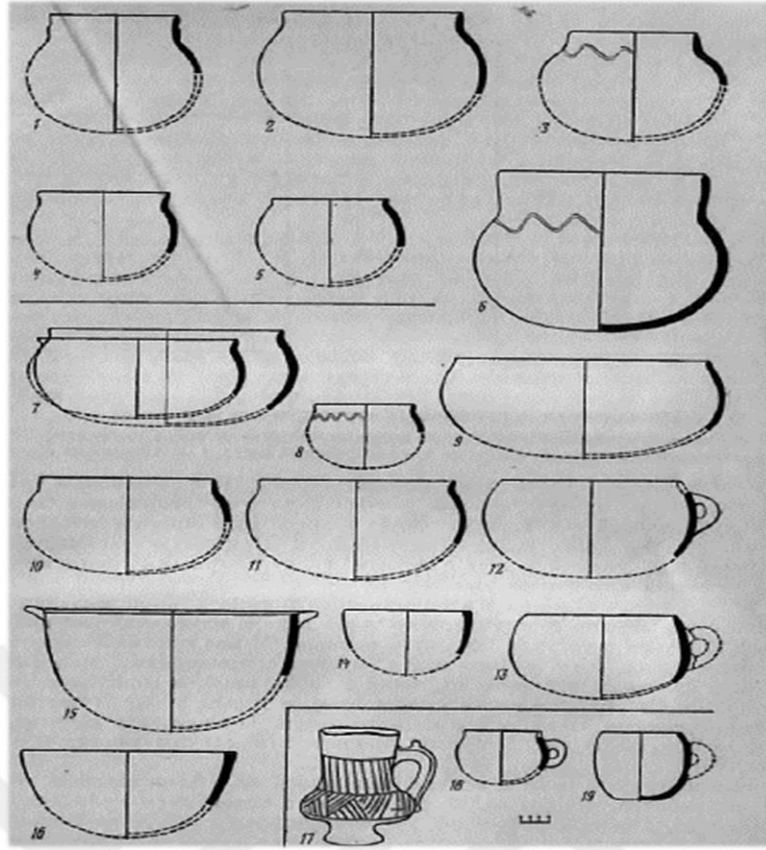
Levha 78. İtil Bulgar VII. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

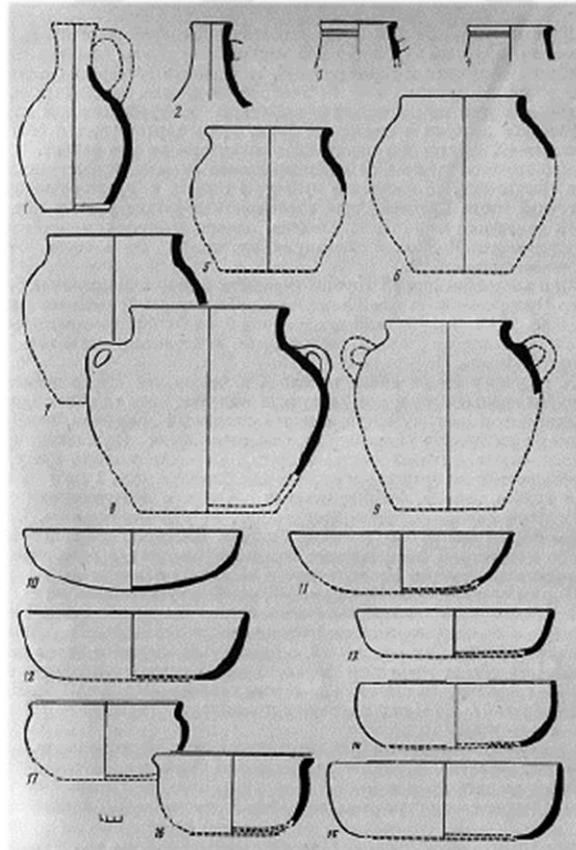
Levha 78. a. İtil Bulgar VIII. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

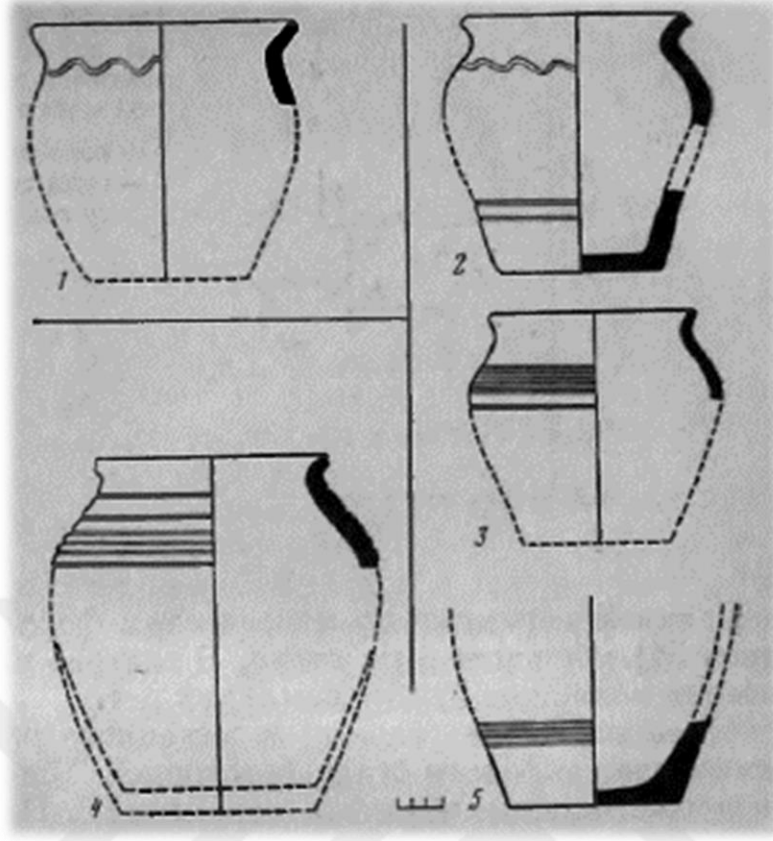
Levha 78. b. İtil Bulgar IX. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

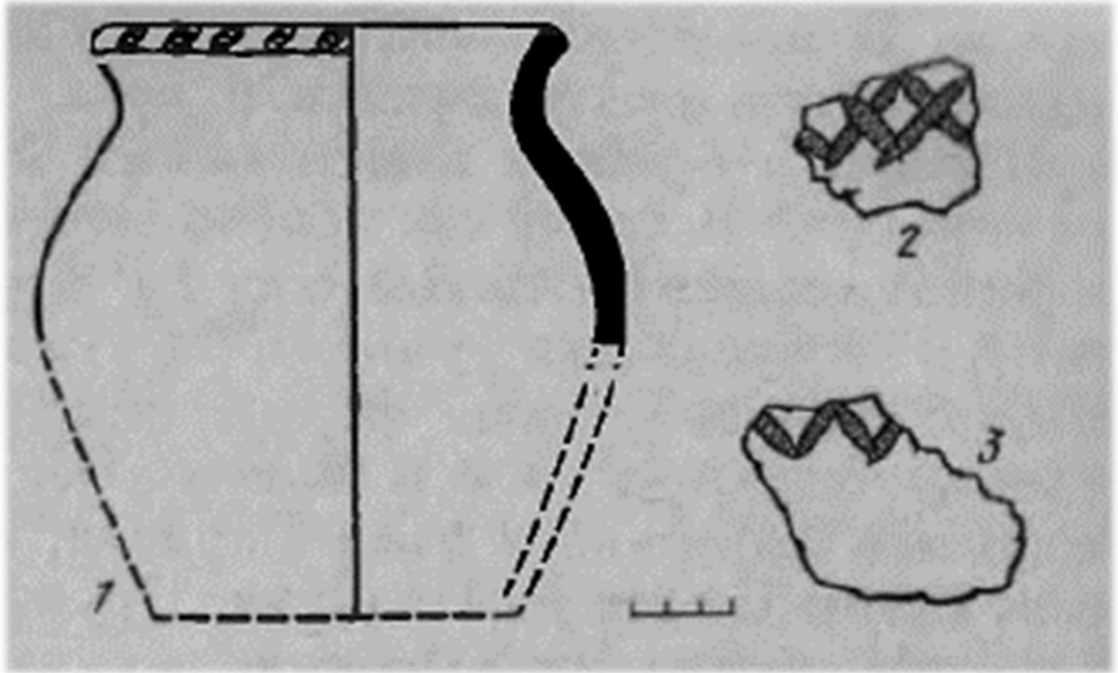
Levha 78. c. İtil Bulgar X. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

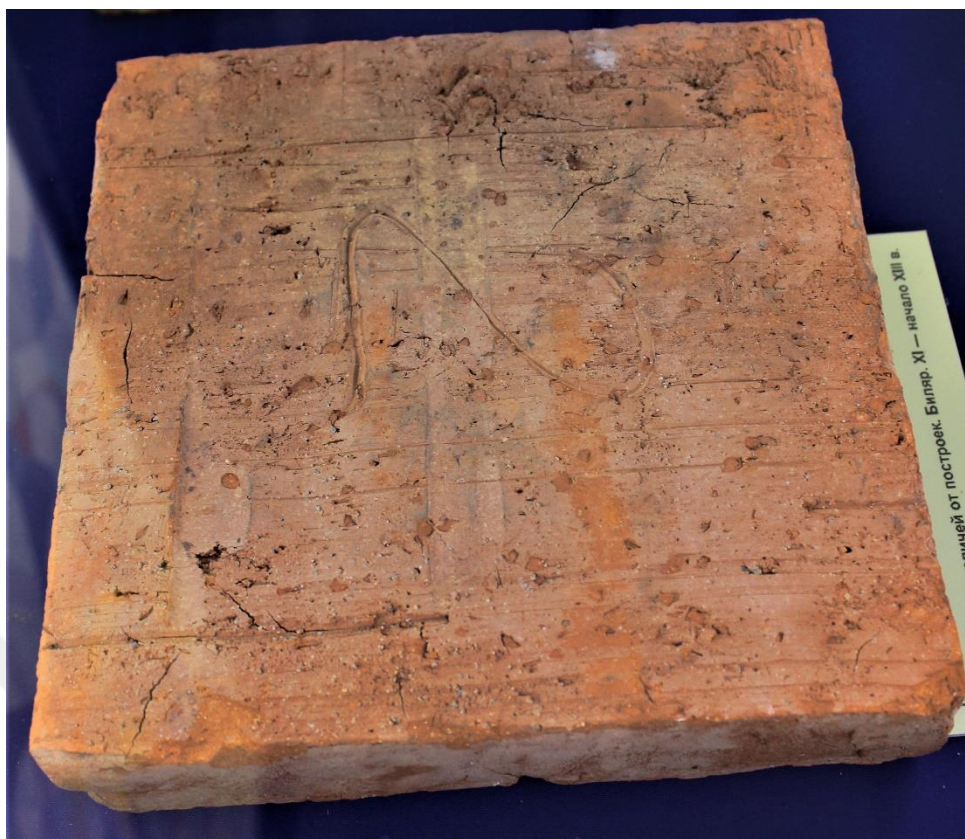
Levha 78. d. İtil Bulgar XI. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

Levha 78. e. İtil Bulgar XII. Grup seramikleri

Kaynak: Hlebnikova, 1984.

Levha 79. Biler kenti tuğla buluntusu (XI-XIII. yy)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021) Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi.
Bilyar, Tataristan.

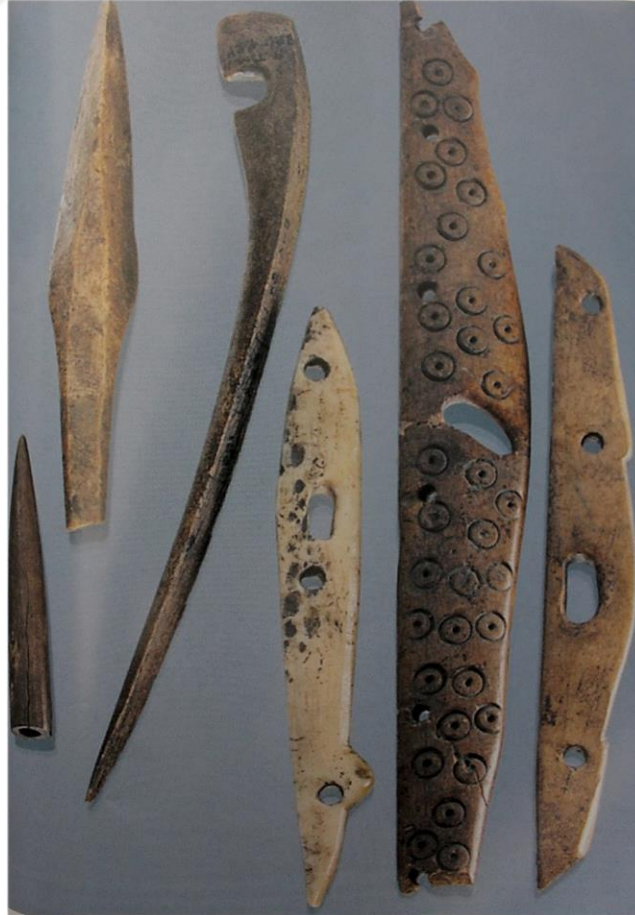
Levha 79. a. Biler kenti tuğla buluntuları (XI-XIII. yy)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 80. Kemik ürünler (XI-XIII. yy)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 80. a. Okçu silahları ve mühimmatları (XI-XII. Yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

Levha 80. b. Satranç figürleri

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

Levha 80. c. Kemik Muskalar (XI-XIII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

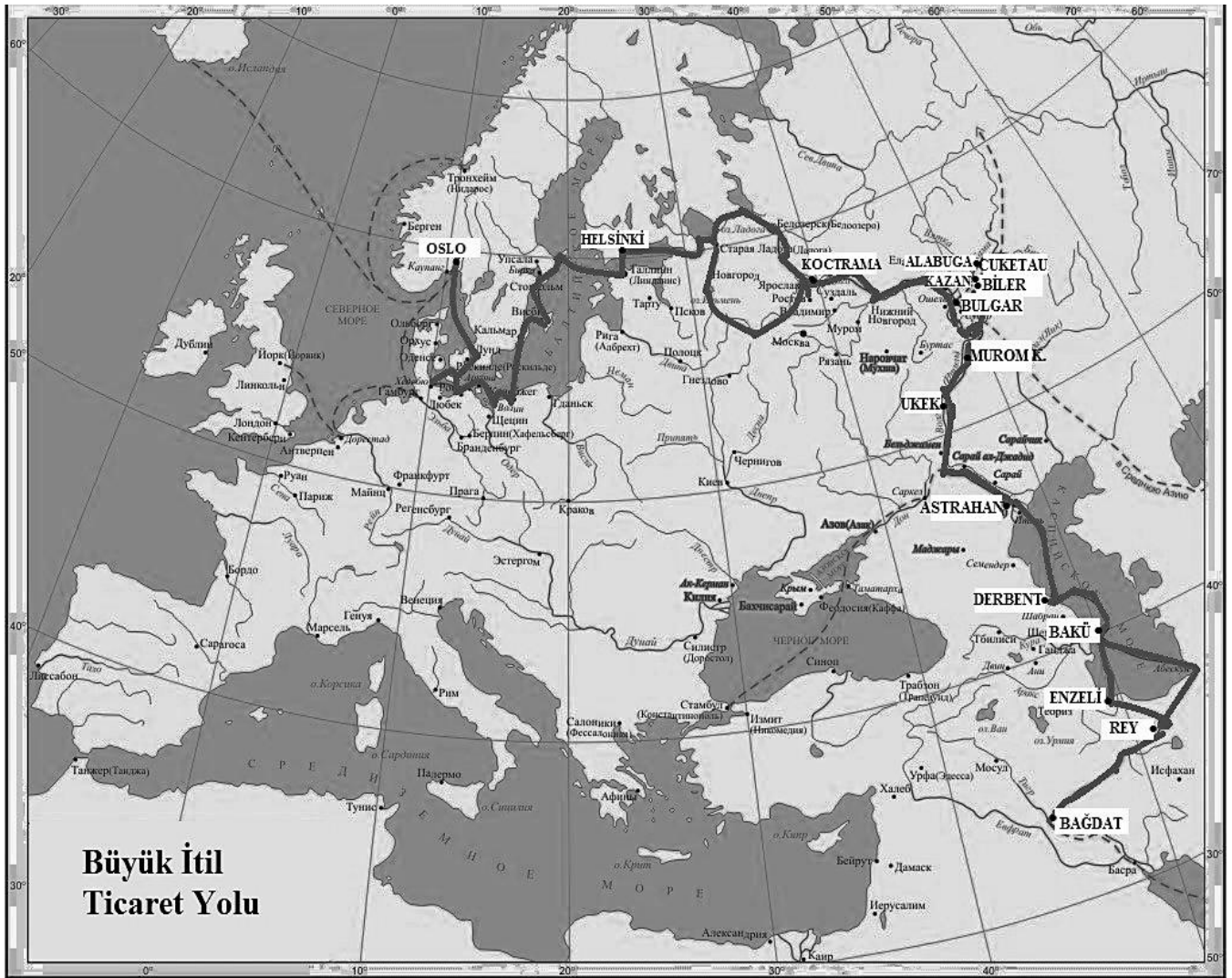
Levha 81. Biler kenti cam buluntuları (XI-XIII. yy)

Kaynak: Akıncı, M. (30. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

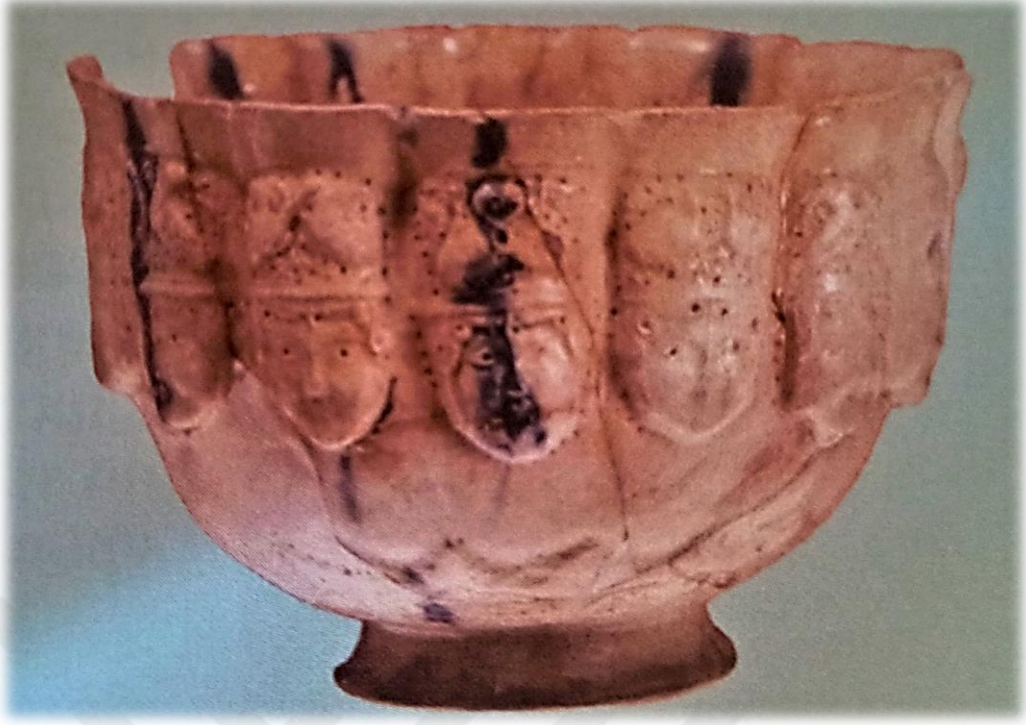
Levha 81. a. Alambik

Kaynak: Devletşin ve Huzin, 2019.

Levha 82. Büyük İtil Ticaret Hattı

Kaynak: <http://casp-geo.ru/goroda-i-vesi-nizhnego-povolzhya-v-velikom-volzhskom-puti-proshloe-i-nastoyashhee/>

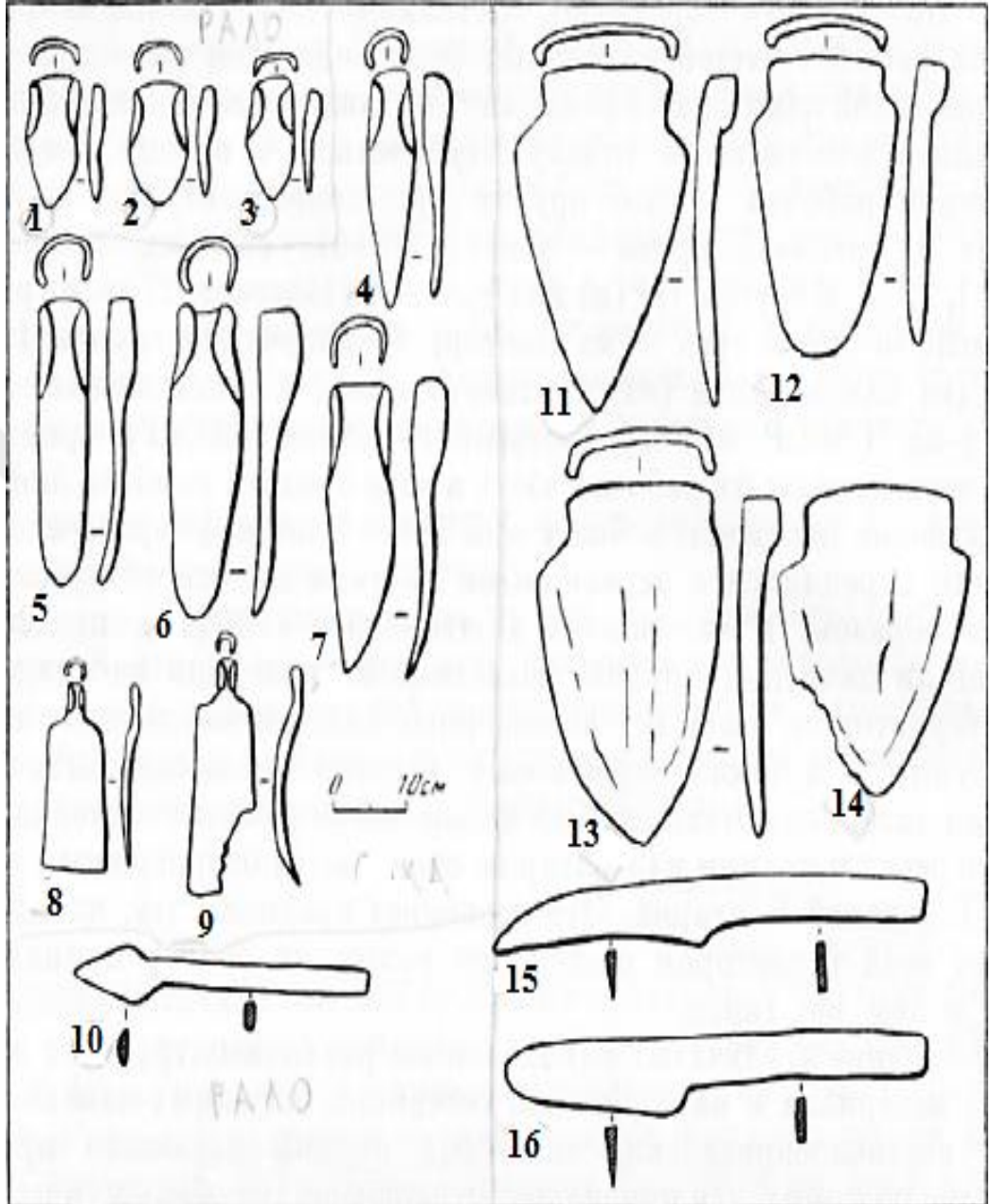
Levha 82. a. İran menşeli porselen kap (XI. YY)

Kaynak: Davletşin ve Huzin, 2019.

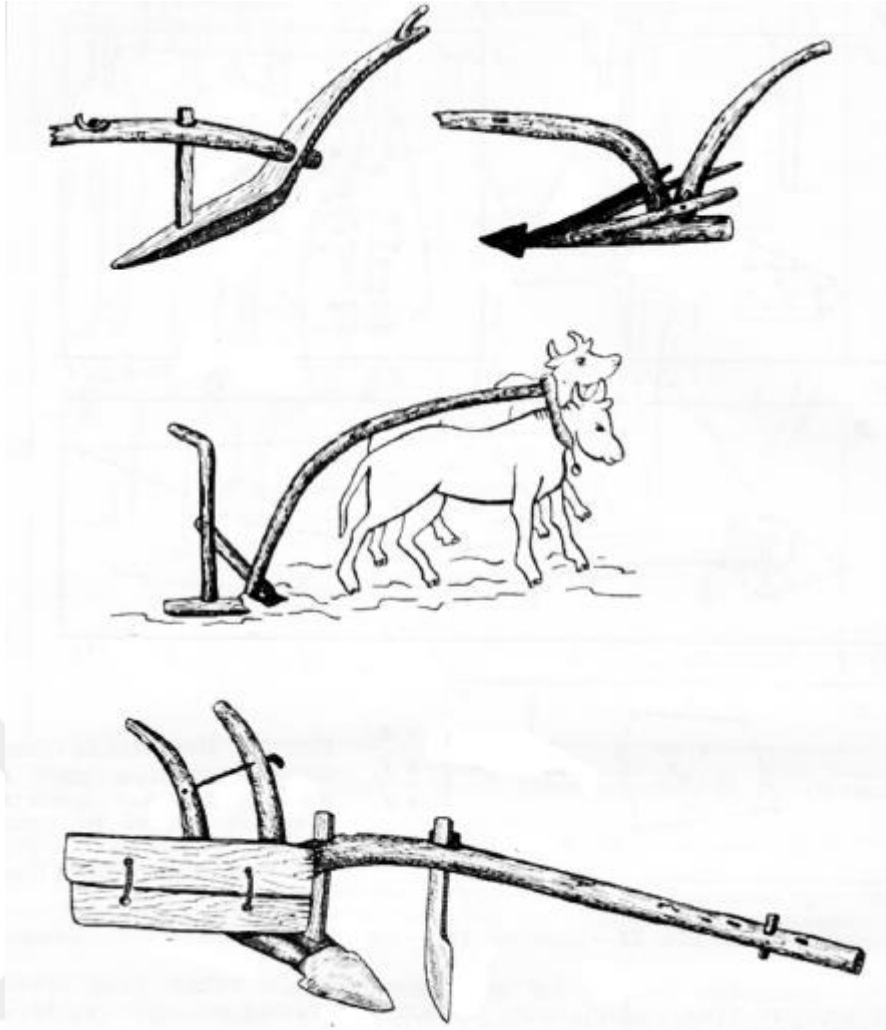
Levha 82. b. İthal kap kacak buluntuları (XI-XIII. yy)

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 83. İtil Bulgar tarım aletleri

Kaynak: Krasnov, 1987: 206-231.

Levha 83. a. Karasaban

Kaynak: Krasnov, 1987: 206-231.

Levha 83. b. Tırpan ve Orak. Demir. Tırpan uzunluğu 57 ve 62 cm, maksimum bıçak genişliği 7,6 cm; orak uzunluğu 31 cm, orak bıçağı ise 3 cm. (XIII. yy)

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017

Levha 84. Tohum buluntuları

Kaynak: Akıncı, M. (20. 07. 2021). Bilyar Devlet Tarih, Arkeoloji ve Tabiat Müzesi. Bilyar, Tataristan.

Levha 84. a. Tohum buluntuları

Kaynak: *The History of Tatars. Volga Bulgaria and the Great Steppe*, 2017.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Meltem AKINCI
Doğum Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Serik Lisesi, Antalya, 2007-2011
Lisans Diploması	İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2011-2015
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Antalya, 2016-2018
Tez Konusu	İtil Bulgar Kentleri ve Kent Kültürü
Yabancı Diller	Rusça, İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Kitap: (2021). <i>Hazar Kağanlığında Tarım: VIII-IX. Yüzyıl Bulgar Çiftçiler</i>. Lambert Academic Publishing. Makaleler: (2018). “İtil Bulgar Kadınlarında Giyim-Kuşam, Takılar ve İbn Fadlan’a Göre Sosyal Hayat”. <i>Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi</i>. (234): 45-74. (2019). “Pax Khazarica”. <i>History Studies</i>. 11 (4): 1123-1135. (2019). “Tuna Bulgar Hanlığı’nın Başkentleri: Pliska (680) ve Preslav (893)”. <i>Mediterranean Journal of Humanities</i>. IX (2): 33-53. (2020). “Müslüman Tüccarların Orta İtil’deki İslamlaşmaya Etkisi”. <i>Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>. 21 (39): 1129-1153. (2021). “Burtasların Etnik Kökeni Hakkında”. <i>Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi</i>. 127 (251): 351-366. (2021). “Hazar Kağanlığı’ndan Tarım: Bulgar Çiftçiler”. <i>Türkiyat Mecmuası</i>. 31 (1): 1-18. (2021). “K voprosu ob istokah formirovaniya gorodskoy kul’turı Voljskoy Bulgarii”.	

Arheologiya Evraziyskih stepey. (3): 11-18.

(2021). “Eski Türklerde Balık ve Balıkçılık”. *Arheologiya Evraziyskih stepey.* (3) 285-297.

(2021). “Kafatasından Kadeh Yapma Ritüeli ve Türklerde Görülen Misalleri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* (35) 7-19.

Çeviriler:

(2019). N. N. Şengeliya. “XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcü-Selçuklu İlişkilerinin Tarihinden”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.* 4 (1): 401-418.

(2020). E. Kalan. “Altın Orda’nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.* III (II): 469-473.

Kitap Tanıtımları:

(2019). “İlyas Topsakal, İdil Bulgarları ve İslamiyet”. *Libri.* (V): 83-86.

(2019). “Osman Karatay, Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi”. *Libri* (V): 29-33.